

સેખડ

જન્મ-સંવત ૧૬૨૨ ચૈત્ર શુક્ર ૬ સ્કંદપંચી

ગીતાવૃત્તવિદ્વાનિ ભાગ્યતર, મંગીતગીતાપુષ્પાંજલિ,

ગીતાપુષ્પાંજલિ, ગીતાપચ્યામૃત ઇ

જુદીજુદી કૃત્યગુણગીતે

ગીતાને ગુમના

ગિતાગી

SWAMI VIVEKANANDA.

મંગલ ધ્યાન

ૐ સચ્ચિદમુરહપદોઽમૃતમયો મન્મથાવસ્થાત્મક-
 ચોઽસ્યોત્પત્તિવિનાશસંસ્થિતિકરઃ શ્રેષ્ઠાશ્રણીયઃ સર્વેશ્વરઃ
 સાક્ષી પ્રેરયતિ પ્રભુઃ પ્રણયિના યો નો વિદ્યો વૃત્તય-
 સ્તેનં ઝયોતિર્મયમદ્વિતીયમજરં ધ્યેયાન્તર પીમહિ ॥

ૐ સચ્ચિદ મુખ શ્રેષ્ઠ આશ્રયીય જે દિવ્ય સ્વયન્પ્રોતિ જે,
 વિવેકોત્પત્તિ સ્થિતિ વિનાશકર જે પ્રજ્ઞાદિ રૂપા મિત્ર,
 શુદ્ધિ વૃત્તિ અમારી મનન પથે પ્રેરે પ્રભુ સાક્ષી જે,
 તે ધ્યેયાક્ષર બોલ્યાં અદ્વિતીયને ધ્યાને અમે ધારીએ.

ગીતામાહાત્મ્ય

સર્વાર્થવિનિર્પદો માતાં દ્વાધ્યા ગોપાલનદનઃ ।

પાર્થો વન્ન્ય મુર્ધ્નિર્મોક્તઃ કુમ્ભેગીતામૃત મહત્ ॥

૩ ગીતા મુર્ગીતા કર્તૃવ્યા કિમન્યત્શાસ્ત્રવિસ્તરેઃ ।

અર્થા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય સુસપન્નાદ્વિનિમૃતા ॥

વસંતતિલકા

સર્વાર્થવિનિર્પદ સુગૌધન કુમ્ભ મુધા,

ગોપાલનદન પ્રબુદ્ધ પ્રીતિથી દોતા,

પાર્થ ધનુર્ધર ધનંજય આદિ પીતા,

કર્માનુમુક્તિપદ પ્રેરક શુદ્ધ ગીતા-

ગાથા કરેા ફરી ફરી વળી એક ગીતા,

વિસ્તારશાસ્ત્ર બહુનાથી વધુ શું બોલ્યું,

શ્રીમુખપંકજથી ગગ મરી મરિતા,

કર્માનુમુક્તિપદ પ્રેરક શુદ્ધ ગીતા-

અર્પણના શ્રુતિસ્મૃતિસુત્રાર્થ

- (* વિદ્યાતાળાં શ્રુતિસ્મૃતિસુત્રો લેખકના પિનાશ્રીના દરતાદારનાં છે)
- (વિદ્યાગમાર્થે ધૃં શુક્રનીતિ.) જે પ્રીતિરાખનાર પિના પુત્રને વિદ્યાવ્યાપક કરાવવા તથા ધૃધો શિખવવા મન્ન કરે અને મદા સારી શિખામણુ આપે, તે પુત્ર ઋણથી મુક્ત થાયછે.
- (યતો-ધૃં શ્રુતિ) જેનાથી આ મર્વ જૂત ઉત્પન્ન થાયછે, તે ઉત્પન્ન થઈને જેનાથી જીવંત અને પ્રવચદાળે જેના પ્રાનિ ગમન કરી જેમાં પ્રવેશ કરેછે, તેને તુ જાણુ, ને જ જ્ઞાન છે.
- (જન્મા-ધૃં વેદાનમ્ત્ર.) જેનાથી આ મર્વ જગતનાં ઉત્પત્તિ, િથિતિ અને લય થાયછે, તે પરમાત્મા છે.
- (સર્વ-ધૃં ગીતા.) પૃષ્ઠ ૧૯૨મે અ. ૬-૨૬
- (ન તત્ત્વ-ધૃં શ્રુતિ.) અજાંવતા પુત્રપના પ્રાણુ (જીવન શરીરમાં) ઉત્ક્રમણુ કરતા નથી, ને તત્ત્વવંતા પુત્રપજ્ઞાનરૂપ જ થઈને જ્ઞાનભાવને પામેછે.
- (માતૃ-ધૃં શ્રુતિ.) માના, પિના, વિદ્યાગુરુ તથા અતિથિને દેવ માનનાર તથા.
- (આત્મા-ધૃં શ્રુતિ.) પુત્ર નામે પિનાનો જ આત્મા છે.
- (નેતરઃ ધૃં વેદાંતમ્ત્ર.) ઇશ્વરવિના અન્ય મંમારી જીવની અનુપપત્તિ છે.
- (આત્મેતિ ધૃં વે. સુત્ર.) આત્મા જ પરમેશ્વર છે, એમ જાણુવું જાત્રાલાદિ આત્મભાવે ઇશ્વરને જાણેછે, અને વેદાંતવાદ્યો તેમ અદૃશુ કરાવેછે.
- (મહ્મા-ધૃં ગીતા.) પૃષ્ઠ ૧૩૬મે અ. ૪-૨૪
- * (વહુ-ધૃં માર્પ્યસુત્ર.) જેમ અમર દંડકનો લાગ કરીને પુષ્પમાંથી સુગંધ માત્ર અદૃશુ કરેછે, તેમ અદુ શાસ્ત્રો અને ગુરુની ઉપામના કરતાં જતાં પણ તેનો મારમાત્ર અદૃશુ કરવો યોગ્ય છે.
- * (ઐ ધૃં ગાયત્રીમ્ત્ર.) જે ઇશ્વર ઐકારસ્વરૂપ છે, જે મર્વ જગતના હેતુ અને પ્રાણુથી પણ પ્રિય મ-માત્રરૂપ, મુમુક્ષુ આદિને સર્વજ્ઞ સુખમાં રાખનાર વિદ્યુપ અને વ્યાપક નિયામક હોઈ સુખસ્વરૂપ છે; તે સ્વતંત્રિદ જગતની ઉત્પત્તિ િથિતિ અને લયના અધિષ્ઠાન, અખંડ એકરૂપ પ્રકાશક, નિગતિશય સ્પૃહાયોગ, અવિદ્યાદિદાહક વિજ્ઞાન સ્વરૂપ પ્રજુલ્યોત્તિનું અગ્રે ખ્યાન કરીએછીએ, જે પ્રજુ અમારી ભુદ્ધિ વૃત્તિઓને કૃપા કરી ઉત્તામ કામોમાં ગ્રેરે-પ્રવૃત્ત કરે.

નિવાપાંત્રેલિ

પિતા બ્રહ્મા પિતા વિષ્ણુ પિતા શિવો હિ સર્વદા ।	
પિનૃદેવ પ્રજાસ્તા મે પિતા દેવોઽસ્તુ જન્મનિ ॥	૧
રુજાતા ગોમતીકુશ્મી પુરુષોત્તમમદિરે ।	
કુલિર્મંદિરવર્ણોસ્તુ જન્મના ચોઽન્વિભૂષ્યન્ ॥	૨
સ્વધર્મસ્મૃત્તિના રક્ષણં કૃવંતા કુલે ।	
વિદ્યુરા વિમ્બુના ચેન મન્નવિચારસંવરા ॥	૩
સપ્રારણ્યાનિ વર્નાણિ મરુતભાનુરુત ન વિમ્ ॥	
જ્ઞનાર્મિર્ગત રાચિત્ય વંદેત ચેન વિર્માજિત ॥	૪
“મોક્ષનામી પિતા યાનાજેઠાપેઆટ મર્વેને,”	
“ગુમાગ્યા એક વેદાંતી વેદાંતઅનુયાયીએ,”	૫
“ઉત્તમ નાન્યનીનિત રાત્યર્નનિત પુરુષે,”	
“પ્રાપારી મંડળે નેક એક પચ પ્રજાજને.”	૬
“પ્રામાણિકત ગાંભીર્ય આવેહે યાદ નિદતા.”	
મદ્દૃષ્ટિને રમરી રોહે શોક સામેલસો થના	૭
પાપાણુ સમ આ પૃતળે અશુ જરા ૫ મર્ગો નથી,	
દાખ્યાં દખ્યા વ્યવહારનાં આ કાળગતે દેખ્યાં નથી,	
દિલ કાધની અશુભરી નિયતી મરી પીધૂપની,	
આહે ઉરે લો અંજલિ આ આછી પંચામૃતતણી.	૮
આપું હુ પ્રણયી પ્રણય અસિમાં પ્રણયની આહુતિ,	
કરૂં પ્રણય અર્પણ પ્રણય તર્પણ પ્રણય કર્મ સમાધિથી,	
પ્રહોએ પ્રણયને પ્રણયીને મદ્ભાગિની મુગ્ધ લાઅની,	
આહે ઉરે લો અંજલિ આ આછી પંચામૃતતણી.	૯
દેતે ૫ અદ્વિતીય એક જ દેત શાં અદેતમાં,	
મૃત્યુ છાવન એ એક રથનાં એક ન પડે ભુજનાં,	
તર્પણ કરે અર્પણ કરે આ આપનો આપનુ મણી,	
આહે ઉરે લો અંજલિ આ આછી પંચામૃતતણી.	૧૦

दीधु वेदांतविनोदे आत्म अनात्म चिंतन, विशुद्ध वासनाभावे दीधु चित्त प्रसादन	११
नांश्चुं ते ते विचार्यु ने ध्यान धारी अनुलब्धुं, अवश्य मनने धारी निदिध्यासन सौ कर्तुं	१२
अस्थानत्रयी-वेदांत सूत्रे। उपनिषद् गीता, हं प्राण्य समां दीधां सुप्रिय श्रुति संहिता.	१३
सांध्य न्यायदीधां रूपाये जाने ने व्यवहारमां, योगयोगांग जाने ने चित्तवृत्तिनिरोधमां.	१४
जन्माद्यस्य यतः । अर्थ अही वार्त्तिक भाष्येनो, कस्य ज्ञानमहिरे मुक्त्यो गायत्री मंत्रेनो.	१५
तत्त्वमसि । महावाक्य पिताम्ये श्वेतकेतुने, दीधु दीधां महावाक्यो न्याय आपे पिता मने.	१६

सन्मूलः सदस्यतास्तु सदमाः सर्वाः प्रजाः सदाः
सौम्यार्मन्पुत्रस्य यार्ङ्गनसि तद्व्यापेऽमित्तपद्यते ।
स प्राणः प्रयतोऽस्य तेजसि परे तेजः सति प्रद्यणि
छात्मा सर्वमिदं तु तत्त्वमसि सद्यच्चेतरेतो रतु ॥ १७

वृक्षस्यास्य रसोऽन्यदं न हि रसाः कोपे मधूनां तथा
सम्पत्तामहयेवमेव न विदुः सम्पद्य सर्वाः सति ।
सिद्धव्याघ्रवृक्षदयस्त इह वा सद्यच्चेतरेतो रतु ॥ १८

भाग्यतामहयेवमेव न विदुर्नयः समुदं यथा-
ऽऽगदयेमाः सत एव तत्त्वमसि सद्यच्चेतरेतो रतु ।
जीवो नो क्षियतेऽपि जीवरहिते यत्तदेव मृत्युं त्विदं
शास्तावृक्षदेव तत्त्वमसि सद्यच्चेतरेतो रतु ॥ १९

धानानामनुनामनिघ्न इन्विनाच्छादयस्तिष्ठति
न्यमोऽस्त इवास्त तत्त्वमसि सद्यच्चेतरेतो रतु ।

સોમ્યૈતલ્લવર્ણં વિલીનમુદકં સ્વતે ૮ ..
 શશ્વતીનમિત્રાત્ર તત્ત્વમસિ સચ્ચૈત્તેતો સ્તલ ॥ ૨૦
 મેઘાવી પિદ્ધિતાક્ષ એવ ગુરુવાન્યાવદ્ધિમેદયે ન દિ
 સમ્પત્ત્યેડ્ય સ વેદ તત્ત્વમસિ સચ્ચૈત્તેતો સ્તલ ।
 પ્રાણસ્તેજસિ યાવદાત્માનિ પેરે તેજોડમિસંપદંતે
 સર્વાંસ્તાન્સ ય વેદ તત્ત્વમસિ સચ્ચૈત્તેતો સ્તલ ॥ ૨૧

વક્ષતે સ્તેયશઙ્કી ન સત્યાસક્તોડ્ય મુચ્યતે ।
 તથાડડત્મા શ્વેતકેતો સ સત્યંતત્ત્વમસિ ત્વિદમ્ ॥ ૨૨
 જ્યેષ્ઠી આને જુએ જાણે મુંધે વાણી વળી વહે,
 સ્વાદુ અસ્વાદુને જાણે કહ્યું પ્રજ્ઞાન તે જ છે. ૨૩
 બ્રહ્મા ઇંદ્રાદિ દેવોમાં જનો ગૌ અશ્વઆદિમાં,
 ચૈતન્ય એકે તે બ્રહ્મ પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ મુજમાં. ૨૪
 પરમાત્મા પરિપૂર્ણ દેહે વિદ્યાધિકારી આ,
 જુદી સાક્ષી થઈ રેતાં દહેવાયેછે હું સ્ફુરતાં. ૨૫
 પરમાત્મા સ્વતઃપૂર્ણ વર્ણુઆ બ્રહ્મ શબ્દથી,
 એકય વિચાર છું એમ માટે હું બ્રહ્મ છું અહીં. ૨૬
 એક જ સત્ત્વ અદિતીય નામરૂપ રહિત જે,
 સૃષ્ટિ પહેલાં હજી જોની તાદક્ષતા જણાય તે. ૨૭
 દેહેદ્રિયાતીત વસ્તુ શ્રીતાને કહી તું પડે,
 એકતા મહી છે શબ્દે તે અનુભવ એકપને. ૨૮
 સ્વીકાર્યું સ્વપ્રકાશત્વ અપરોક્ષત્વ આ પડે,
 અહંકારથી દેહાતિ અંતરૂ આત્મા જવાયછે. ૨૯
 દશ્યમાન જગત્ સૌનું તત્ત્વ બ્રહ્મપદે કહે,
 સાચ્યદાનંદ તે બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ છે. ૩૦

૨૩ થી ૩૦ પંચદશી પ્ર. ૫ મું મહાવાક્યવિવેકનું ભાષાંતર. ૨૩-૨૪ પ્રજ્ઞા
 બ્રહ્મ । મઃગ્વેદ-ઐતરેય. ૨૫-૨૬ અહં વદ્માસ્મિ । યજુર્વેદ-બૃહદારણ્યક. ૨૭-૨૮
 તત્ત્વમસિ । સામવેદ-છંદોગ્ય. ૨૯-૩૦ અયમાત્મા બ્રહ્મ । અથર્વજુ-માંડુક્ય.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનાં હિંદુસ્તાનની સર્વ પ્રાકૃત ભાષા ઉપ-

રાંત ગ્રીક, લેટીન, જર્મન, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજી વગેરે

૧. આ ભાષાંતર ભાષાઓમાં અનેક ભાષાંતરો ટીકાઓ અને નિરૂપણો થયાં છે, થાય છે; તે જ તેની મહત્તા સિદ્ધ કરવા પૂરતાં છે, છતાં એ સર્વકાલમાં સામાન્ય ઉપદેશ કરનાર ગીતા જેવો સર્વમાન્ય થઇ પડેલો ગ્રંથ વધારે ને વધારે વંચાતો જાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે; કેમકે તેનું વાચન કે શ્રવણ જેમ જેમ વધારે થતું જાય, તેમ તેમ તેમાં રહેલા રહસ્યનું મનન શુદ્ધ ચિત્તે થવા સંભવ છે, અને એકાંતમાં તેના અર્થમાં જ વિચાર માત્રને તટ્લીન કરી તટાકારતા કે કાલભેદ પ્રમાણે નવનર્વા સ્કુરણ પ્રાપ્ત કરવાનો વિશેષ અવકાશ રહે છે આથી તેનાં ગદ્ય પદ્યમાં થયેલાં અનેક ગુજરાતી ભાષાંતરોમાં આ એક વળી ઉમેરો થાય છે. હજાસુઓ, અભ્યાસકો તેમ જ મુખપાઠીઓ સારી રીતે ગાઇ અને સ્મરણમાં રાખી શકે એવાં કાવ્યનાં વૃત્ત કે અક્ષરમેળ છદોમાં આ ભાષાંતર પ્રથમ જ છે, એટલી આમાં નવીનતા છે. ગીતાના સર્વ વિષયને ૧૦૮ ભાગમાં ગોઠવી તેને અનુક્રમણિકાને બદલે અનુક્રમભાગામાં મણુકા તરીકે ગોઠવ્યા છે, જેથી પાઠપૂજના ક્રમમાં કે કોઇ વિષય કે તે સંબધના સ્લોક શોધવામાં અનુકૂળતા સચવાય છે.

લેખકનો ગીતાનો અભ્યાસ તેમના સદ્ગત બ્રહ્મનિષ્ઠ પિતાશ્રીને તથા અનુભવ વેદાંતસૂત્રોથી માંડી શાંકરભાષ્ય અને બીજી સંસ્કૃત ટીકાઓને આભારી છે; તેમ જ આ ભાષાંતરની ઉત્પત્તિની આકાંક્ષા સર્વકર્મ સ્વદેશાર્પણ કરનાર કર્મયોગી તિલકની ગીતાને, અર્થની સામાન્યતા શ્રીધરી ટીકાને, અર્થની ચથાર્થતા સાધ્વી એની ગિર્સેટની ગીતાને, કોઇ કોઇ સ્થળે બરાબર ગદ્ય બેસતા શબ્દનું શોધન તોલન અન્ય વિદ્વદ્વિરલ ગુર્જર ભાષાંતરકારોને અને ગ્રંથ સુદિત ચયા પહેલાં જ તેની પ્રસિદ્ધિ ને પ્રિયતા

મંકાચેલ ગુજરાતી ચિત્રમય જગતને આભારી છે.

સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષાની ગ્રાંથીમાં અતિ અંતર હોવાથી સમજીલોડી ભાષાંતરમાં ક્લિષ્ટતા, અપૂર્ણતા કે અશુદ્ધતા આદિ દોષ રહી નથી એ સ્વાભાવિક છે. સમજીલોડ-ઘણે ભાગે અનુદ્રુપને ઘડલે ઇચ્છાનુસાર બીજાં વૃત્તની પસંદગી થતાં, વૃત્તની કૃતિની દુષ્કરતા હોવા છતાં યે બીજા પદ ભાષાંતરે કરતાં આમાં શુદ્ધિ, સ્પષ્ટતા, સાદાઈ અને મૂળનો ભાવ વિશેષ સચવાયાં છે, એમ ચિત્રમય જગતના વિદ્વાન વાચકો વગેરે તરફથી જણાતાં અમારા પૂજ્ય પિતા વિહારીશ્રીએ કરેલું આ ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ કરતાં અમને સર્ગવિશેષ આનંદ થાય છે. કોઈ કોઈ જોડ અનુભવ, ભાવ અને વિચાર પૂર્વક લખાયેલા હોવાથી સંસ્કૃતની પેઠે જ ભાષણો, લેખો, વાતચિત વગેરેમાં અવતરણ યોગ્ય હોઈ સચોટ અસર કરે તેવા છે.

***

***

***

રાજ્યની વહેંચણીમાંથી તકરારનો ઉદ્ભવ થતાં શ્રીકૃષ્ણની પોતાની વિધિનો થયેલો અનાદર ભીષ્મ પિતા-મહા જેવા વૃદ્ધ અનુભવીને જણાવતાં તેમણે તરત જ કહ્યું કે કાલપદ્મિદ મન્યે સર્વે ક્ષત્રજનાર્દન । સર્વે ક્ષત્રિયકુળ કાળથી પાકી ગયેલું છે એટલે તે હવે પડવું જ નોંધ્યો-તેનો ક્ષય થવો જ નોંધ્યો, અને પરિણામે રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર થવો જ નોંધ્યો. આ વિધિના અનાદર પછી કૌરવો અને પાંડવો યુદ્ધથી જ પોતાના રાજ્યનો હક્ક નક્કી કરવા તત્પર થયા અને ધર્મ અધર્મ કે ન્યાય અન્યાયનો છેવટનો નિર્ણય આપનાર ધર્મક્ષેત્રરૂપી કુરુક્ષેત્રમાં જાને પક્ષોએ પડાવ નાંખ્યો. આ રીતે મહાભારત યુદ્ધનું મંકાણું થાય છે. તેની સંપૂર્ણ ઉદ્ધતાવસ્થામાં જ અર્જુનને મોહથી વિવાદ થયો કે રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે પૂજ્યપાદ ગુરુઓ, પિતામહો અને સગા સંબંધીઓને કેમ હણવા ? અર્જુનનો આ વિવાદ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી કાર્યકારણદર્શક પ્રમાણભૂત આધાર વડે સંવાદાત્મક શૈલીથી સમજાવીને ટાળતાં ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણભગવાન વારંવાર આપેલ વિષમ સંગ્રામે ક્ષત્રીના ઇચ્છાને ન છાજે તેવી

હૈડાની અધમ દીનતા છોડીને હે અર્જુન તું ઉઠ, અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી નિષ્કામ કર્તવ્ય કરતાં પાપીઓને પડજે અડનાર ગમે તેવી મહાન, પવિત્ર કે પૂજ્ય ગણાતી વ્યક્તિને ચે તું વિના સંકોચે લોકોના પ્રતિપાલનાથે કાર કર; કેમકે ફક્ત પેટ ભરવા માટે જ કરેલ જે તૃણવત્ સહાર કે હુલ્યાથી દોષ લાગેછે તેવી અનત મહાન હુલ્યાઓ પરોપકાર દષ્ટિએ સમાજ કે રાષ્ટ્રનું ભલું કરતાં થાય તો તેમાં લેશમાત્ર પણ પાપ નથી જ. વળી જન્મથી હુકમની રૂઢિએ પ્રાપ્ત થયેલો રાજ્યભાગ પારકું પચાવી પાડનાર પ્રપંચીઓ પામેથી ક્ષાત્રધર્મે પ્રમાણે લોકસંચલ માટે યુદ્ધથી સપાદન કરવાનો અવસર જે ટાણે સહજ રીતે પ્રાપ્ત થયો છે, તે ટાણે પૂછલેલ ગળીઓ બળદ થઈ બેસી રહીને, અધર્મમા રચ્યા પચ્યા રહી પારકે રાજ્યે પરમાનંદ કરનાર દુષ્ટ પાપીઓ પાસે શિક્ષા માગવી કે પછી વેવલા થઈને મૂછ નીચી કરવી એ કંઈ માણસાઈ નથી; એટલે કે ખરે વળતે અર્જુનને જે અઘટિત વિવાદ થયો હતો તે ટાળી પ્રાપ્ત થયેલ જગમાં હારણતની પરવા કર્યા વિના ફક્ત નિષ્કામ ભાવે ચાહોમ કરી અંપલાવવાનો ગીતાનો આદેશ છે.

ગીતાનો કાલનિર્ણય કે યુદ્ધભૂમિ ઉપર ગીતાજ્ઞાનના સભવા-સભવ વિષે કંઈક ઉઠાપોહ વિદ્વાનોએ કરેલ છે, અને તે સબધમાં શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ વિશેષ ઉઠાપોહ કરવાનું કોઈ સમર્થ સંસ્કારીનું કર્તવ્ય સમજી, અહીં એટલું જ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે પરમેશ્વરને સર્વ કર્મ સમપેલું કરી ધર્મભાવે પ્રાપ્ત થયેલું કર્તવ્ય કર, એવો અર્જુનને યુદ્ધ કરવાનો જે ઉપદેશ ગીતામાં કરેલો છે તે તો ફક્ત તાત્કાલિક પ્રસંગને જ અનુસરીને છે; પણ તે ઉપરથી અર્જુનની પેઠે સર્વ મનુષ્યે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પોત-પોતાનો વ્યવહાર ધર્મચરણ બુદ્ધિથી પ્રાણીમાત્રના હિતને માટે કરતા રહેવો, એ જ ગીતાનું સામાન્ય રહસ્ય છે.

આર્યધર્મનું મૂળ વેદ છે, અને તે વેદના કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એમ ત્રણ વિભાગ છે તે વિભાગ-
૩ ગીતા ને ધર્મ માના જ્ઞાનક્રાંતનો કે વૈદિક ધર્મના ગૂઢ તત્ત્વોનો

ઉપનિષદોમાં સંગ્રહ કરેલો છે. ઉપનિષદોમાંહેનાં કેટલાંક વચનોમાં સ્થૂલ દૃષ્ટિએ અભ્યાસકોને પરસ્પર વિરોધ લાગતો હોઇને તે કાઢી નાખી સર્વ ઉપનિષદોની એકવાક્યતા ઉત્તરમીમાંસા કે વેદાંતસૂત્રમાં સ્વીકારી છે. ઉપનિષદોમાંનું જ્ઞાન મુખ્યત્વે કરીને નિવૃત્તિ પર હોવાથી તેમ જ વેદાંતસૂત્રો ઉપનિષદોની અંદરનો પરસ્પર વિરોધ કાઢી નાંખવા પૂરતાં હોવાથી પ્રવૃત્તિમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરવા કે સનાતન ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનની ઉજ્જવિલ પૂરવા માટે ગીતા રચાયેલી કહેવાય છે.

જ્ઞાન અને કર્મ વચ્ચે જમમાં પડેલાને જે વિરોધ લાગે છે તે વસ્તુતઃ સત્ય નથી, એમ વિસ્તારથી ગીતામાં સિદ્ધ કરેલ છે, અને વાસના ક્ષય થયા પછી પણ જ્ઞાની પુરુષે બ્રહ્માર્પણ શુદ્ધિથી કેવળ લોકના કલ્યાણ કાળે સર્વ કર્મ શુદ્ધ ચિત્તે કરતાં રહેવાં એમ પ્રતિપાદન કરેલું છે. આ રીતે ગીતામાં સ્થળે સ્થળે ધર્મનું જ શુંથન છે, એમાં જે મત છે જ નહિ, અને તેથી જ આ ગ્રંથ સર્વ શાસ્ત્રના સારરૂપ, સર્વ ધર્મના તત્ત્વરૂપ, સર્વમાન્ય અને સર્વ-પૂજ્ય ગણાય છે. વેદ, ઉપનિષદ, ન્યાય-યોગ-મીમાંસાશાસ્ત્ર, તંત્ર, મત્ર કે કોઇપણ ધર્મશાસ્ત્રનું એક પણ તત્ત્વ-રહસ્ય એવું નથી કે જે ગીતામાંથી નીકળે નહિ; અને તેટલા જ માટે દેવ, અદેવ, સાકાર, નિરાકાર, કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન આદિ વિરૂદ્ધ વિરૂદ્ધ સંપ્રદાય-વાળા સયેને થ તે માન્ય છે. વિદેશી ધર્મના તત્ત્વચિંતકોએ પંજુ આ ગ્રંથને પોતાનો ગણવામાં જ મહત્તા માની છે અને તેથી તેનું સર્વદેશીપણું નિષ્પક્ષપાતપણું સ્વતઃસિદ્ધ ક્યારનું એ થઇ ચૂક્યું છે.

તરી આંખે જોઇ શકાતા જગતની પેલીપાર દિવ્ય અલુધી જોવાતું કયું તત્ત્વ રહેલું છે, એ સદૃશ તત્ત્વ અને સ્થળ સદિ-માંહેના "હુ"ની વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંગઘ છે, એ દેવી સંગઘ અનુસાર આ દુનિયામાં મારું સાધ્ય શું હોવું જોઇએ અને તે સાધ્ય સાધવા સાર અહીં મારે કેવું શુભ ગાળવું જોઇએ વગેરે અતિ ગંહન પણ વ્યવહાર પ્રકારનો આ વેદાંતશાસ્ત્રોમાં દેશકાળ પ્રમાણે યોગ્ય વિચાર કરેલો છે. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ બંને

મહત્વના માર્ગોનું પદ્ધતિપૂર સર તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિવેચન કરનાર વૈદિક ધર્મના આધારભૂત આ ત્રણે ત્રયો એક બીજાની ઉલ્લેખો પૂરી કરી પરિણામે પ્રસ્થાનત્રયરૂપે પરિપૂર્ણ થઈ પ્રમાણભૂત બને છે.

સાંસારિક કર્મને તદ્દન ત્યાગ્ય ગણીને કેવળ જ્ઞાન કે ભક્તિને જ પ્રાધાન્ય આપી ગીતામાં નિવૃત્તિમાર્ગનું જ નિરૂપણ કરી દેલ નથી, તેમ જ સ્વાર્થ પરાયણ વૃત્તિથી સંસારમાં રમ્યા પમ્યા રહીને છેવટે ચાક્યા પાક્યા વિશ્રાંતિ અર્થે સંસાર છોડી દેવાનું પણ ગીતામાં કહેલું નથી. એ તો, બાહ્ય દૃષ્ટિએ સુખ દુઃખથી ભરેલો ચિત્ર વિચિત્ર સંસાર જ ઉચ્ચ ભાવનાથી કે પછી મોક્ષ દૃષ્ટિએ સમસ્ત માનવ જાતિના કલ્યાણ માટે કંઈ રીતે નીકરતાથી ખેડવો જોઈએ તેનું વિવેચન કરનાર સંસારનું પ્રાચીન શાસ્ત્ર છે. વ્યવહારમાં જે જે સુખ કે દુઃખ આવી પડે તે તે સામ્ય બુદ્ધિથી એક ખરા માણસ તરીકે જીવી કે સહન કરીને પ્રાણીમાત્રના પરિપાલનાર્યે પોતપોતાના અધિ-કાર અનુસાર જે કાળે જે જે ધર્મ કર્મ પ્રાપ્ત થાય તે નિષ્કામ-ભાવે સત્યાગ્રહથી કરતાં રહેવું એવો બોધ કરી સંસારના કોલા-હલથી ભડકી ગયેલા માનવજાતિને કયું કર્મ ધર્મ કે હિતકર છે અને કયું કર્મ અધર્મ કે અહિતકર છે તેનું સરલતાર્થી સચોટ સમજાવનાર ગીતા જેનું બીજુ વ્યવહારશાસ્ત્ર કયું છે? એમાં ભક્તિ અને જ્ઞાનની વચ્ચે દેખાતો વિરોધ કે જ્ઞાન અને કર્મની વચ્ચે જણાતો ભેદ ખોટો ઠરાવીને સિદ્ધ કર્યું છે કે જ્ઞાન અને ભક્તિના જે મૂળ સિદ્ધાંતો છે, તે જ સત્કર્મના બીજ રૂપ છે. આ રીતે અધ્યાત્મશાસ્ત્રના આધારે કર્મયોગનું પ્રતિપાદન કરીને પરસ્પર વિરોધ જણાતા સિદ્ધાંતોનો સમન્વય કરવાની અપૂર્વ શૈલીથી ભક્તિનો જ્ઞાન જોડે અને તે બંનેનો વ્યવહાર કે કર્મ જોડે ગીતામાં ઠીક યોગ કરવામાં આવ્યો છે. આથી કરીને પ્રવૃત્તિ-પરાયણને પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિપરાયણને નિવૃત્તિ, જ્ઞાનીઓને જ્ઞાન, અભેદવાદીઓને અભેદ, ભક્તજનોને ભક્તિ, કર્મચોગીઓને કર્મ, સંસારીઓને વ્યવહાર અને રાજનીતિજ્ઞોને રાજનીતિ સિવાય

તેમાં કોઈ બીજું પ્રધાન તત્ત્વ લાગતું જ નથી; પણ વસ્તુતઃ ગીતા 'જ્ઞાનમૂલક-સક્રિયાપ્રધાન-કર્મયોગ' નો નિર્દેશ કરવા ઉદ્દેશ-વેલી હું તેમાંથી પાત્રાનુસાર લિપ્ત લિપ્ત વ્યાવહારિક પારમાર્થિક પ્રધાન ઉચ્ચ તત્ત્વ નીકળે તેમાં સંશય શો છે ?

૧. આત્મજ્ઞાનના ગહન સિદ્ધાંતો ઉપરાંત કર્મ અકર્મની અનેક કારની ગુણો ઉકેલનાર કે સંસારચાત્રના સિદ્ધાંતો સંક્ષેપમાં પણ દિદ્ધ ન રહે તેવી રીતે સરલતાથી સમજાવનાર અને પામર પ્રજામુખી પણ સહજ સમજી શકાય તેવો ગીતા જેવો બીજો કોઈ પ્રથમ મહાત્મા તિલક વચનાનુસાર માત્ર સંસ્કૃત વાદ્યમયમાં તો શું પણ દુનિયાપરની પ્રચલિત બીજી કોઈપણ વાદ્યમયમાં નથી જ.

ગીતામાં હયું ઉચું તત્ત્વ નથી તે શોધવું દુષ્કર છે, તો ૫. ગીતા ને ગાન્ય પછી તેમાં ઇશ્વરતત્ત્વવિષયક ધર્મ સિવાય બીજું કંઈ પ્રાધાન્ય નથી એ તો કેમ જ કહી શકાય ? ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ આ મહાભારત યુદ્ધનું મંડાણ રાજ્યને માટે જ છે, અને એ યુદ્ધ મઠાણને પ્રારંભે ઉદ્ભવતા ગીતાપ્રથમો પ્રથમ શબ્દ ધર્મક્ષેત્ર છે. કુરુક્ષેત્રની ધર્મક્ષેત્ર તરીકેની ચોખ્ખતા માટે ટીકાકારોમાં મતભેદ પડતાં આ ધર્મક્ષેત્ર શબ્દે વિવાદિત થઈ પડ્યો છે. ધર્મ ઘણા અર્થે લાપામાં પ્રચલિત છે; જેમાં ન્યાય, હક્ક, સત્તા, અધિકાર એ પણ હોઈ તેનો ન્યાય અથવા સત્તા વિષયક રાજ્ય અર્થ કરવામાં કાંઈ બાધ નથી, અને તેથી ધર્મ-ક્ષેત્રનો અર્થ રાજ્યક્ષેત્ર એટલે ન્યાયનિર્ણય થઈ રાજ્ય બદલાવાનું ક્ષેત્ર કોઈ રીતે અઘટિત નથી, એટલું જ નહિ પણ અત્યાર સુધીની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે જ અર્થ વિશેષ દઢ કર્યો છે. ગીતામાં બીજા પણ કેટલાક શ્લોક એવા છે કે તેમાંના ધર્મશબ્દનો અર્થ કર્મ જ્ઞાન ઉપાસના કે વર્ણાશ્રમ ધર્મ પરત્વે લેવા કરતાં ન્યાય કે રાજ્ય અર્થ લેવાથી વધારે બધે બેસતા થાયછે. ધૃતરાષ્ટ્રના હૃદયમાં કુરુક્ષેત્રનું રાજ્યક્ષેત્રત્વ રમ્યા કરવાથી જ પોતાના પુત્રોનું રાજ્ય ટકવા સંબંધમાં શંકા થતાં ભાર દઈને એ પ્રથમ પ્રશ્નનો પ્રારંભ કરેછે, અને તેથી જ ભાષાંતરમાં લેખકે વિસ્મય સાધે

આશંકાસૂચક હું ! શબ્દનો પ્રયોગ ચોજેલો છે. સંજયના ઉપ-
સહારનો ગીતાનો છેલ્લો શ્લોક પણ કૃતાલિનધિરહિત કર્તવ્ય-
કર્મમાં મગ્ન રહેનાર પુરુષ સાથે કર્મયોગનું કળ આપવામાં
સમર્થ ઇશ્વર હોય, ત્યાં જ રાજ્યશ્રી, વિજય ઇત્યાદિ જાણવી
સુદના પ્રારભ પહેલા જ ભવિષ્યવેત્તા તરીકે સામા પક્ષનો જ
વિજય એટલે રાજ્ય પ્રાપ્તિ દર્શાવે છે. એ રીતે રાજ્યવિષયક
શ્લોકથી ગીતાની પૂર્ણાહૂતિ થાયછે; એટલે ગીતામાં આદિથી અત
સુધી રાજ્યતત્ત્વ છે એમ કહેવામાં પણ બાધ નથી. દુકામાં કહીએ
તો ધર્મ એ ગીતાનું હૃદય છે, અને રાજ્ય એ ગીતાનું અંગ છે.

શ્રીકૃષ્ણચર્ય કહેછે કે ગીતા મે હૃદય પાર્યં ગીતા તો મારું
હૃદય છે. મનુષ્યને હૃદય વસતા ઇશ્વરનું હૃદય
૬. ગીતાની સર્વમાન્યતા કયા આર્થહૃદયનું શુદ્ધ ન હોવું જોઈએ ? માટે
ગીતા શક્તિ અનુસાર પ્રત્યેક આર્થને હૃદયસ્થ,

કંઠસ્થ અને તેમ નહિ તો પાઠપૂજથી વદનમાં અથવા દર્શન
પૂજાર્થ ગૃહમાં તો હોવી જ જોઈએ. ગીતા પશ્ચિમમાં પણ એવી
જ રીતે પ્રચલિત થઈ પડેલી છે તુલનાત્મક દષ્ટિએ પૂર્વ અને
પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનું વિવેચન કરનાર સમર્થ શોધકો કે અભ્યા
સકોના શ્રમથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં મસ્ત
બની સંન્યાસી થવું સાફ કે ઘડમથલવાળી અવડચટ્ટી રાજકીય
ધમાલોમાં પડીને રાજનીતિજ્ઞ તરીકે પકાવું તે સાફ, તેનો
અંરિસ્ટોટલે કરેલો નિર્ણય ગીતામાં પણ છે. મનુષ્ય જે કંઈ પાપ
કરેછે તે અજ્ઞાનને જ આભારી છે એવો જે સોક્રેટિસનો મત
છે તેનો પણ ગીતામાં સમાવેશ થયેલ છે. પરમજ્ઞાનીની દશાએ
પહોચેલા પુરુષનું વર્તન સર્વને માટે પ્રમાણભૂત હોયછે એવો એપી-
ક્યુરિયન અને સ્ટોઇક પથોના ગ્રીક પડિતોનો મત પણ ગીતાને
માન્ય છે. દરેક મનુષ્યે માનવજાતિના શ્રેય માટે શ્રમ લેવો જ
જોઈએ, એવી મિલ, રપેન્સર, કન્ટ વગેરે આધિભૌતિકવાદીઓની
જે નીતિ છે, તેનો ય ગીતામાં ચોખ્ખી રીતે સ્પષ્ટ થયોછે. કન્ટ
ને મીન જોવા નીતિજ્ઞાના ઇચ્છાસ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતો પણ ગીતામાં

આવેલા છે. વાસનાક્ષય કરવો એ જ મનુષ્યમાત્રનું કર્તવ્ય છે એવો શોપનહોએરનો સિદ્ધાંત પણ ગીતાને આજ છે, અને વાસનાની નિષ્ક્રિયતા તે જ સદાચાર કે નીતિનું મૂળ છે એવી કાયસનની માન્યતાનું ચે ગીતામાં પ્રતિપાદન થયેલું છે. આ રીતે ગીતા પાશ્ચિમાત્ય પંડિતોમાં પણ સર્વમાન્ય થઈ પડી છે.

એ પ્રમાણે ગીતા સર્વદેશી તત્ત્વ થયેલો ધાર્મિક, વ્યાવહારિક અને રાજકીય ઉત્તતિ સધાવનાર એક ગૂઢ ગ્રંથ છે. ગીતા કોઈપણ ધર્મની અવજા કરતી નથી, એટલું જ નહિ પણ કોઈ ચે ધર્મની અવજા કરવાને ના કહેછે. ઇશ્વર અમુકનો જ હોવાની ઇશ્વર પોતે ના કહેછે એમ ગીતા દર્શાવે છે. શુદ્ધ ચિત્તથી આચરાતો કોઈપણ ધર્મ દુકે કે લાંબે રસ્તે શ્રેય-મોક્ષને માર્ગે જ દોરેછે. ગમે તે મત કે સંપ્રદાય માનો પણ ચિત્તની વિશુદ્ધિ અને નરમાશની આવશ્યકતા છે, અને એવા શુદ્ધ મુદ્દુ ચિત્તથી આચરાતો નૃયજ-પરોપકાર કે દેશયજ્ઞ, નિધામ કર્મ, સાત્વિક ભક્તિ, નિર્વિકલ્પ સમાધિ, અપરોક્ષ જ્ઞાન, ગમે તે મોક્ષ સ્વરૂપ જ છે, અથવા મોક્ષમાર્ગ પ્રતિ પ્રયાણ કરાવનાર છે; એ લક્ષ્યગિદ્ધી પુરુષાર્થ, પુરુષાર્થ અને પુરુષાર્થ એ જ ગીતાનો આશય છે, તે જ પરમ આદેશ છે. * * * ધર્મ કે કર્તવ્યથી વિમુખ થતાં જ્યારે પ્રજા કે રાષ્ટ્રનો હાસ કે અધઃપતન થાયછે ત્યારે તેનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે પ્રભુ પોતે પણ પૃથ્વીપર અવતાર ધારણ કરીને સંતનો ઉદ્ધાર કરેછે અને દુષ્ટનું નિકંદન કાઢે છે, તે જ સિદ્ધાંતને અનુસરી પરમાત્મસ્વરૂપ મનુષ્યમાત્રે ધર્મના પરિપાલનાયે, દેશના ઉદ્ધારકાજે, પ્રજાના પુનરુદ્ધાર અર્થે, સંતના રક્ષણમાટે અને દુષ્ટના હમનકાજે પરમાર્થરૂપી મહાયજ્ઞમાં પોતાના પ્રાણની પણ આહુતિ અર્પવા પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે તત્પર રહેતાં હૃદયમાં તૈત્તિરીય શ્રુતિનું આ ગુંજન નિરંતર રાખ્યા જ કરવું જોઈએ કે સત્યાગ્ર પ્રમદિત્યમ્ । ધર્મ્યાગ્ર પ્રમદિત્યમ્ । કુસત્યાગ્ર પ્રમદિત્યમ્ । મૃત્યે પ્રમદિત્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યામ્ ન પ્રમદિત્યમ્ । તથાસ્તુ.

નિવેદન

૧. આ પુસ્તકમાં શ્રીભગવદ્ગીતા મૂળ, તેમાંનાં પદોને છૂટા પાડી ગણતરી કરી પદાન્વય, તે જ પદોનું શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ ગુજરાતી ભાષાંતર, તેનું જ તદ્દન સાદુ પણ વ્યાકરણ નિયમનપૂર્વક શુદ્ધ હિંદી ભાષાંતર, અને તે જ પદોનું સારી રીતે ગવાઈ શકે એવા વૃત્તોમાં વૃત્તવિહારિ ભાષાંતર આપેલું છે, નીચે સ્તોત્રો કે તેમાંના કોઈ વિચારો કે પદો જરૂર જોગુ વિવરણ આપેલું છે, એમ આ પચામૃતનો ઉદ્ભવ છે.

શાંકરભાષ્ય, શંકરાનંદી, મધુસૂદની ઇલાદિ અનેક મંસ્કૃત ટીકાઓ ચિદ્ધનાનંદી વગેરે હિંદી ટીકાઓ, થોડી અગ્રેજી ટીકા, જ્ઞાનેશ્વરી વગેરે ખીજી ભાષાની ટીકાના ભાષાંતરો, લોઝમાન્ય તિલકનું ગીતારહસ્ય વગેરે ગીતા ઉપરથી ઉદ્ભવતા તત્ત્વગ્રંથો ઇલાદિ આશરે બસોડા ગીતાગ્રંથના દોહનરૂપ આ વિવરણ છે. શકા કે વિવાદના ખુલાસારૂપ મુશ્કેલીનું દાળક કે કાંઈ ખાસ રહસ્યરૂપ જે જે જણાયુ, તે ઉપરના ગ્રંથોમાંથી લઈ મંવત ૧૯૪૦થી અત્યાર સુધીમાં કરેલી સેકડો પૂઠોની ચારી નોંધ પરથી સ્થળના પ્રમાણમાં પ્રક્ષેપ કે વિસ્તારથી જેટલું વિવરણ લઈ શકાય તેટલું આમાં લીધું છે. પાઠ્ય ગીતમાં ઉતારેલા ગીતાના અમુક પ્રમંગો છે; અને છેવટ તત્ત્વજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો (*Technical words of philosophy*) કોઈરૂપે આપ્યા છે, જે તત્ત્વજ્ઞાનનું કોઈપણ પુસ્તક વાંચવામાં ઉપયોગી થાય છે.

૨. શ્રીકૃષ્ણચરના મુખપંક્તિની નીકળતા અપ્પૂટ મકરદમાંથી ગીતાગુજન કરનાર રસભોગી મધુર દૈવી મધુકરોએ લીધેલા મકરંદનું દિવ્ય મધુ આ પચામૃતમાં ભળ્યું છે. કોઈ સંકા કે મુશ્કેલીના પ્રતિકારરૂપ આ મધુ યશે, તો તે દિવ્ય બ્રમરોના સદાવિકસિત આત્મારવિંદના સતત મદદાર્યમાં કંઈક અદૃહાર્યની સુરખિ આવી જતાં તે સર્વનું શુભ કરશે.

૩. પ્રશુપ્તિત હૃદયોનું કેન્દ્રચાન ગીતા બનાવે, એ જ ગીતાલિયોગી હૃદયની અભિપ્રાય, એ જ ગીતાલિલિપિત હૃદયની અભિવાંછા, વિશેષ શું?

૧૯૮૪ વિજ્યાદશમી

વિહારી

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

અનુક્રમભાળા

અધ્યાય ૧ અર્જુનવિપાદયોગ

મથુકો	શ્લોક	વિષય (તથા તે ઉપરાંત ખાસ વિવરણિત શબ્દો)	પૃષ્ઠ
૧	૧-૧૧	સૈન્યનું વર્ણન (મંગલાચળ, ધર્મક્ષેત્ર, અક્ષૌહિણી)	૧
૨	૧૨-૧૯	શપ્થનાદ ચુદ્ધારણે (૨ય)	૬
૩	૨૦-૨૮	સૈન્યનિરીક્ષણ અર્જુનનું	૧૩
૪	૨૯-૩૭	અર્જુનનો વિપાદ કુલક્ષયથી (આતતાપી) ...	૧૮
૫	૩૮-૪૫	ખાતકનું પરિણામ, ધનુષ્યનાણુનો ત્યાગ (સંકર)	૨૩

અધ્યાય ૨ સાંખ્યયોગ

૬	૧-૩	પ્રોત્સાહન શ્રીકૃષ્ણનું (ભગવાન)	૨૬
૭	૪-૧૦	કર્તવ્ય મૂઢા અને કૃષ્ણનું શરણ (અર્થ) ...	૩૨
૮	૧૧-૧૩	આત્માનું અશોભ્યત્વ (મોહ, દેહમેળમ, કર્મ) ...	૩૮
૯	૧૪-૨૫	સદસદ્ વિવેક-આત્મા અને દેહ (માત્રારૂપથી)	૪૧
૧૦	૨૬-૩૦	આત્માનું અશોભ્યત્વ ઘીણ રીતે (નિધન આર્તદ)	૫૧
૧૧	૩૧-૩૭	ક્ષાત્રધર્મ્ય-યુદ્ધની આવશ્યકતા (સંભાવિત) ...	૫૬
૧૨	૩૮-૫૩	નિશ્વયાત્મક બુદ્ધિયોગ(સમાધિ, ત્રૈલોક્યકર્માધિકાર)	૬૦
૧૩	૫૪-૬૯	સ્થિતપ્રજ્ઞ (કામ-વાસના, ક્રોધ, પ્રસાદ, નિશા) ..	૭૩
૧૪	૭૦-૭૨	પ્રાણીસ્થિતિ (શાંતિ)	૮૪

અધ્યાય ૩ કર્મયોગ

૧૫	૧-૮	કર્મયોગનું શ્રેષ્ઠત્વ (દ્વિવિધા નિષ્ઠા, નૈષ્કર્મ્ય) ...	૮૬
૧૬	૯-૧૬	યજ્ઞાર્થ કર્મ અને યજ્ઞચક્ર (પયસનાદોષ) ...	૯૧
૧૭	૧૭-૨૯	નિષ્કામ કર્મ અને લોકસંગ્રહ (સમભૂમિકા, પ્રકૃતિ)	૯૬
૧૮	૩૦-૩૫	ધૃતરાષ્ટ્ર-નિષ્કામ બુદ્ધિથી સ્વધર્મ કર્મ ...	૧૦૭
૧૯	૩૬-૪૩	કામ ક્રોધ અને ઈદ્રિયસંયમન(કામ, રાગવિદ્યાન)	૧૧૨

અધ્યાય ૪ જ્ઞાનયોગ

૦	૧-૩	કર્મયોગની પરંપરા (રાજર્ષિ, બ્રહ્મવિદ્યા) ...	૧૨૦
૧	૪-૮	ઇશ્વરે અવતાર લેવાનું કારણ (માયા, અવતાર) ...	૧૨૨
૨૨	૯-૧૨	જ્ઞાન લાગ્નનું રૂપ (પ્રાણપ્રતિકા) ...	૧૨૫
૩	૧૩-૨૩	ચાતુષ્કર્મ્યાદિ કર્મ, અકર્મ, વિકર્મ (નિરાશા)..	૧૨૭
૪	૨૪-૩૩	લોકાણિક યજ્ઞો (બ્રહ્મમિ, યોગલગ્ન, ચિત્તભૂમિકા)...	૧૩૬
૫	૩૪-૪૨	જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉપાય અને માહાત્મ્ય (ત્રિવિધકર્મ)	૧૪૪

અધ્યાય ૫ સંન્યાસયોગ

૧૬	૧-૬	કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ (સાંખ્ય)... ..	૧૫૧
૨૭	૭-૧૩	તત્ત્વજ્ઞયોગીનું અલિપ્તપણું (ત્રિદંડ, નવદાર) =	૧૫૬
૮	૧૪-૧૭	પ્રકૃતિનું લોકતૃત્વ (કર્મચક્ર, આવરણ) ...	૧૬૧
૨૬	૧૮-૨૬	સમદશિત્વ, બ્રહ્મબુદ્ધિ (વિદ્વેદબુક્તિ, કામક્રોધ)...	૧૬૪

અધ્યાય ૬ અધ્યાત્મયોગ

૦	૧-૪	સંન્યાસી યોગી, યોગારૂઢ (સંકલ્પ)... ..	૧૭૪
૧	૫-૯	આત્માથી જ આત્માનો ઉદ્ધાર, સમભાવ ...	૧૭૬
૨	૧૦-૧૭	યોગસાધન, આહાર વિહાર (યોગપ્રદેશ, આસન)	૧૭૯
૩૩	૧૮-૨૩	સમાધિસુખ (ત્રિવિધ સુખદુઃખ)	૧૮૪
૪	૨૪-૨૮	સમાધિસ્થ અત્યંત સુખી (ભૂમિકાક્રમ, ચિત્તનિરોધ)	૧૮૮
૫	૨૯-૩૨	યોગીની આત્મ્યૌષ્મ બુદ્ધિ	૧૯૨
૩૬	૩૩-૩૬	મનોનિગ્રહ (અભ્યાસ, વૈરાગ્ય, પુરુષપ્રયત્ન) .	૧૯૫
૩૭	૩૭-૪૭	યોગબ્રહ્મની સ્થિતિ, યોગીનું શ્રેષ્ઠત્વ (કુળે જન્મ)	૧૯૮

અધ્યાય ૭ જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ

૩૮	૧-૭	જ્ઞાન વિજ્ઞાન, જ્ઞાનની વિરલતા, અપરાપરા પ્રકૃતિ ૨૦૫	
૩૯	૮-૧૫	સર્વેભાં ઇશ્વર સ્વરૂપ અને માયા (સાત્ત્વિકાદિભાવ)	૨૧૦
૪૦	૧૬-૧૯	ચતુર્વિધ ભક્ત (નવધા ભક્ત)	૨૧૬
૪૧	૨૦-૨૩	બીજા દેવની ઉપાસના (પ્રતિકાપામના) ...	૨૧૯
૪૨	૨૪-૩૦	માયા અને સ્વરૂપની દુર્જ્ઞેયતા (અભ્યક્ત) ...	૨૨૩

અનુક્રમભાગ

અધ્યાય ૮ અક્ષરબ્રહ્મયોગ

૪૩	૧-૪	બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, કર્મ	૨૨૭
૪૪	૫-૮	અંતકાલનો ભાવ અને ભગવત્સ્મરણ ...	૨૩૦
૪૫	૯-૧૬	ભગવદ્ધ્યાન, ઝંકાર જપ (શરીરવર્ણન) ...	૨૩૩
૪૬	૧૭-૨૨	બ્રાહ્મદેવસ રાત્રિ; અક્ષર... ..	૨૪૦
૪૭	૨૩-૨૮	દેવધ્યાન પિતૃયાણ	૨૪૪

અધ્યાય ૯ રાજર્ષિવદ્યારાજગુહ્યયોગ

૪૮	૧-૧૦	માયાત્મક પ્રકૃતિ (રાજયોગ, રાજવિદ્યા) ...	૨૪૯
૪૯	૧૧-૧૫	આસુરી દેવી પ્રકૃતિ (ભક્તિવાર્નકય) ...	૨૫૮
૫૦	૧૬-૧૯	સવેત્ર અને પોષક ઇશ્વર છે (મગ્ધોપાસના) ...	૨૬૨
૫૧	૨૦-૨૫	ચિત્તાદિકથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, ખીજત દેવતાના ભક્ત ...	૨૬૫
૫૨	૨૬-૩૪	ભક્તિપૂવેક ઇશ્વરાર્પણ કર્મે (શ્રદ્ધાભાવ) ...	૨૭૦

અધ્યાય ૧૦ વિભૂતયોગ

૫૩	૧-૧૧	ઇશ્વરનું અનાદિત્વ, તેથી સૌની ઉત્પત્તિ ...	૨૭૭
૫૪	૧૨-૧૮	વિભૂતિ અને યોગ બાણવા વિનતિ ...	૨૮૪
૫૫	૧૯-૩૮	ભગવાનની મુખ્ય વિભૂતિઓ (જપાત્ત, ગાયત્રી) ...	૨૮૭
૫૬	૩૯-૪૨	જે કાંઈ શુભ તે ઇશ્વરની જ વિભૂતિ ..	૩૦૨

અધ્યાય ૧૧ વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

૫૭	૧-૮	ઇશ્વરી સ્વરૂપ દેખાડવા વિનાત અને દિવ્યદૃષ્ટિ ...	૩૦૭
૫૮	૯-૧૪	વિશ્વરૂપનું વર્ણન... ..	૩૧૦
૫૯	૧૫-૩૧	વિશ્વરૂપની સ્થિતિ	૩૧૩
૬૦	૩૨-૩૪	ઇશ્વરનું કાલસ્વરૂપ	૩૩૦
૬૧	૩૫-૪૬	અર્જુને કરેલું વંદન સ્તવન	૩૩૩
૬૨	૪૭-૫૫	વિશ્વરૂપ દર્શનની દુર્લભતા	૩૪૧

અધ્યાય ૧૨ ભક્તિયોગ

૬૩	૧-૮	વ્યક્ત અવ્યક્તની ઉપાસના (મુક્તત્તમ, કૃતરથ)...	૩૫૦
૬૪	૯-૧૨	ઇશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી કર્મફલત્યાગ (અભ્યાસયોગ) ...	૩૫૮
૬૫	૧૩-૨૦	ભગવાનનો વહાલો ભક્ત (ઇશ્વરપ્રણિધાન) ...	૩૬૫

અધ્યાય ૧૩ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ

૬૬	૧-૬	ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ	૩૬૬
૬૭	૭-૧૧	જ્ઞાનનું સ્વરૂપ લક્ષણ (જન્માદિદુઃખ, વિવિક્ત દેશ)	૩૭૨
૬૮	૧૨-૧૮	જ્ઞેયનું સ્વરૂપલક્ષણ	૩૭૭
૬૯	૧૯-૨૩	પ્રકૃતિ પુરુષ (૧૬ વિદ્યાર)	૩૮૪
૭૦	૨૪-૨૮	આત્મજ્ઞાનનો માર્ગ (વિવિધ અધિકારી)	૩૮૬
૭૧	૨૯-૩૪	પ્રકૃતિ કર્તા આત્મા અકર્તા (સર્વાત્મદષ્ટિ)	૩૯૪

અધ્યાય ૧૪ ગુણત્રયવિભાગયોગ

૭૨	૧-૪	પરમેશ્વર અને પ્રકૃતિ (મુક્તિના પ્રકાર)	૪૦૦
૭૩	૫-૧૩	સત્ય રજો તમો ગુણ	૪૦૩
૭૪	૧૪-૨૦	ગુણવૃદ્ધિ અને ગુણાતીત	૪૦૯
૭૫	૨૧-૨૭	ગુણાતીતના લક્ષણ અને ફલ (સિદ્ધની સ્થિતિ)	૪૧૨

અધ્યાય ૧૫ પુરુષોત્તમયોગ

૭૬	૧-૬	અમીત્ય, છેદ, અવ્યયપદ પ્રાપ્તિ	૪૧૭
૭૭	૭-૧૧	જીવ અને લિંગશરીર (નવો જન્મ, સાક્ષાત્કાર)	૪૨૩
૭૮	૧૨-૧૫	ઈશ્વરનું સર્વેભ્યાપિત્વ (અત્તના પ્રકાર)	૪૨૮
૭૯	૧૬-૨૦	ક્ષર, અક્ષર, પુરુષોત્તમ	૪૩૨

અધ્યાય ૧૬ દૈવાસુરસંપદ્ધિવિભાગયોગ

૮૦	૧-૫	દૈવી અને આસુરી સર્પાત્ત (સત્ય, પારુષ્ય)	૪૩૬
૮૧	૬-૨૦	આસુરી સર્પાત્તનું સંવિસ્તર વર્ણન	૪૪૧
૮૨	૨૧-૨૪	નરકના ત્રણ દ્વાર, શાસ્ત્રાનુસાર કર્તવ્ય	૪૫૦

અધ્યાય ૧૭ શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

૮૩	૧-૬	શ્રદ્ધાત્રય	૪૫૩
૮૪	૭-૧૦	આહારત્રય	૪૫૮
૮૫	૧૧-૧૩	યજ્ઞત્રય	૫૦
૮૬	૧૪-૧૬	તપત્રય	૫૬
૮૭	૧૭-૨૯	તપના સાત્ત્વિકાદિ ભેદ	૫૯

૮૮	૨૦-૨૨	દાનત્રય...	...	...	...	૪૬૫
૮૯	૨૩-૨૮	ઈં તત્ સત્	...	...	...	૪૬૭

અધ્યાય ૧૮ મોક્ષસંન્યાસયોગ

૯૦	૧-૬	કર્મની ત્યાગ્યાત્યાગ્યતા ...	...	...	૪૭૧
૯૧	૭-૧૨	સાત્ત્વિકાદિ ત્યાગત્રય ...	...	...	૪૭૭
૯૨	૧૩-૧૫	કર્મ થવામાં પામ્ય હેતુ (સાંખ્ય, ઈદ્રિપના દેવતા)			૪૮૩
૯૩	૧૬-૧૯	આત્માનુ નિર્લેપત્વ, કર્મ પ્રરણા કર્મસંયત્	..		૪૮૬
૯૪	૨૦-૨૨	ત્રિવિધ જ્ઞાન ...	...	...	૪૯૦
૯૫	૨૩-૨૫	ત્રિવિધ કર્મ ...	...	...	૪૯૨
૯૬	૨૬-૨૮	ત્રિવિધ કર્તા ...	...	...	૪૯૪
૯૭	૨૯-૩૨	ત્રિવિધ બુદ્ધિ ...	...	...	૪૯૭
૯૮	૩૩-૩૫	ત્રિવિધ ધૃતિ ...	...	...	૪૯૯
૯૯	૩૬-૪૦	ત્રિવિધ સુખ (આત્મપ્રમાદ)...	...	...	૫૦૧
૧૦૦	૪૧-૪૪	આતુર્ભવેની ઉપપત્તિ અને કર્મ (સ્મૃતિઓ)...			૫૦૪
૧૦૧	૪૫-૪૯	સ્વધર્માચરણનું શ્રદ્ધત્વ (ભક્તસ્વરૂપ, પરમધર્માચરણ)			૫૦૮
૧૦૨	૫૦-૫૬	કર્મ કરવા છતાં સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ (જ્ઞાનનિષ્ઠા)...			૫૧૨
૧૦૩	૫૭-૫૮	એ માર્ગ સ્વીકારવાનો ઉપદેશ (બુદ્ધિયોગ) ...			૫૧૭
૧૦૪	૫૯-૬૨	પ્રકૃતિધર્મેનું પ્રાણલ્ય (અનિવાર્ય કર્મારબ્ધ)	...		૫૧૮
૧૦૫	૬૩-૬૬	ધર્મચરનું શરણુ (સમગ્દર્શન, ધર્માધર્મભક્ત)	..		૫૨૧
૧૦૬	૬૭-૬૯	આ જ્ઞાનની પરંપરાથી શ્રેય (વિદ્યાપ્રવચન)	..		૫૨૫
૧૦૭	૭૦-૭૩	ફલશ્રુતિ, અર્ગુનનો કર્તવ્ય નિશ્ચય...	...		૫૨૮
૧૦૮	૭૪-૭૮	સંન્યાસનો ઉપસંહાર (યુક્તિસંક્રિયોગ)	..		૫૩૧

મંગલાચરણ

(મંગલાચરણ શિષ્યચારાત્ફલદર્શનાત્ ક્રુતિતથેતિ । સાંખ્યસૂત્ર ૫-૧)

શાર્દૂલવિકીડિત

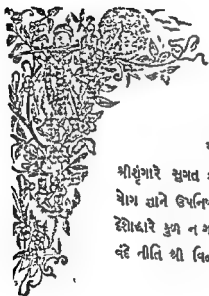
જન્માદિબીજ અન્વયાદિથી વિભુ અર્થસ આ વિશ્વનો,
વિસ્તાર્યા વિધિમાટ વેદ હૃદયે મુંઝાય ન્યાં પંડિનો,
દીપ્તિ મૃદ્ જલ પેડ વિનિમય ન્યાં ત્રિસૃષ્ટિ સત્યે નહિ,
માયાહીન સદા સ્વન્યોતિસ્વરૂપે સત્યં પરં ધીમહિ ।

જેને વેદ વડે અદ્વિતીય કરે પુનીત જે વિશ્વને,
જેથી વ્યાપ્ત ત્રિલોક લોક સરવે નિત્યે નમે જેહને,
જેથી સર્વ વિબુધવૃંદ પ્રકટી જેની કૃપા યાયતું,
ન્યાં વિક્ષાસતું વિશ્વ થાય લય તે વિશુદ્ધ તરવે નમું.

ઉક્તિ પંક્તિ ઉજાળતો મકર શા આધાર મુનીંદ્રને,
ક્ષાંતિ શાંતિ ધૃતિ દયાદિ સરિતા ન્યાં નિત્ય વિશ્રાંતિ ભે,
મુક્તોના પ્રિય સ્તુત્ય ભાસિત વડા વિદ્યાનરતને ભર્યો,
શ્રીમદ્વ્યાસ પયોનિધિ નિધિ સદા કલ્યાણુ સૌતું કરો.

ગંગા મંગલદાવિની બચપણે ગુંગવતી અંકમાં,
ગીતા સાધી સ્વધર્મ મધ્યમ વયે ઝુઝાવતી નંગમાં,
ગાયત્રી દષ્ટ શક્તિ પાકટપણે ચૈતન્ય શ્રીમંહિતા,
અંબા પાતી પીયૂષ તું વયવયે ગાયત્રી ગંગા ગીતા.

વસ્તુ મંગલ ગ્રંથ મંગલમહી વ્યાસે ગુંથેલે રમું,
મૂર્તિ મંગલ ધ્યાન મંગલ ધરી ઐક્યસ્વરૂપે નમું,
ધ્યાતા મંગલ ધ્યાન મંગલ મળે ધ્યેયૈકમાં મંગલે,
સૌતું મંગલ મંગલાચરણુ આ અદ્વૈત ભાવે કરે.

મંદાકાંડા

શ્રીશૃંગારે સુગત મગ્નતા વાસી પ્રહુમ્પિતા,
યોગ જ્ઞાને ઉપનિષદની પાર્થને પાછ ગીતા,
દેશોદ્ધારે કુળ ન મણતાં દૈક અક્ષો'ણી મારી,
વંદે નીતિ શ્રી વિભવદ શ્રીમૃષ્ણચંદ્રે વિહારી.

શ્રીમદ્ ૯

ભગવદ્ગીતા

અધ્યાય ૧ લો

અર્જુનવિપાદયોગ

ધૃતરાષ્ટ્રઃ उवाच ।

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जय ॥ १ ॥

ધૃતરાષ્ટ્રઃ ઉવાચ । સજય ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે યુયુત્સવ. મામકા પાન્ડવાઃ
ચ એ સમવેતા. કિમ્ અકુર્વત ॥

ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું-હે મંજય, ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા-
વાળા મારા પુત્રો અને પાંડવોએ એકલા થઈને શું કર્યું ?

ધૃતરાષ્ટ્રને ઘણા-હે સજય, ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ ચાહતેવાળે મેરે
પુત્રો અને પાંડવોને એકત્રિત હોઈને શું કર્યું ?

શાર્દૂલ- ધર્મક્ષેત્ર જ કુરુક્ષેત્ર, રણમાં યુદ્ધરૂપો મોં મળી,
હે હે મંજય ! શું કર્યું મુજ જને ને પાંડવોએ વળી ?

૧-૧ પ્રારંભે મંજયકર ધર્મ શબ્દથી શ્રેય સૂચવે છે. મગધાયરણ ત્રણ
પ્રકારનાં છે, નમસ્કારાત્મક, વસ્તુનિર્દેશાત્મક અને આશીર્વાદાત્મક. ધર્મ
શબ્દથી વસ્તુનિર્દેશાત્મક મગધાયરણનો લાભ થાય છે.

મહાભારતનાં ૧૮ પર્વ છે, તેમાંના બીષ્મપર્વમાં ૨૫ થી ૪૨ અધ્યાય,
એ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૧૮ અધ્યાય છે.

મંજય ધૃતરાષ્ટ્રનો મુખ્ય મારથી હતો. એને વ્યામ્બએ દિવ્ય ચક્ર

સંજય ઉવાચ ।

દૃષ્ટ્વા તુ પાન્ડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ।

આચાર્યમુપસન્નમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

સંજય: ઉવાચ । વ્યૂઠમ્ પાન્ડવાનીકમ્ દૃષ્ટ્વા તુ તદા રાજા દુર્યોધનઃ
આચાર્યમ્ ઉપસન્નમ્ય વચનમ્ અબ્રવીત્ ।

સંજયે કહ્યું— વ્યૂઠ રથનાથી ગોડવાયેલું પાંડવનું સૈન્ય જોઈને તે
સમયે દુર્યોધન રાજા દ્રોણાચાર્યની પાસે જઈને આ વચન બોલ્યો.

સંજયને કહા—અ્યૂહરચનાયુક્ત પાંડવોજી સેનાકો દેલકર ઉસ સમય રાજા
દુર્યોધન દ્રોણાચાર્યકે પાસ જાકર યહ વચન વોલે.

જોઈ પાંડવસૈન્ય વ્યૂઠ રથના સૌ ગોડવાઈ ગયું,
રાયે દ્રોણ ગુરુ સમીપ જઈને દુર્યોધને ત્યાં કહ્યું.

આપ્પાં હતાં, તેથી તે યુદ્ધમાં બનતી સર્વ હકીકત ધૃતરાષ્ટ્રને કહેતો હતો.
યુદ્ધને આરંભે વ્યાસજી ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે ગયા અને તેને યુદ્ધ જોવાની
ધમ્મજા હોય, તો દૃષ્ટિ આપવા કહ્યું. પરંતુ કુલક્ષય જોવાની પોતાની
ધમ્મજા નથી, એમ કહેતાં સંજય નામના સૂત્રને જ્યાં ને ત્યાં ખેડા ખેડા
બધું જ્ઞાન થાય એવી દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી યુદ્ધની બધી હકીકત ધૃતરાષ્ટ્રને
કહેવાની બ્યવસ્થા કરી વ્યાસજી ચાલ્યા ગયા હતા. વ્યાસજીની એ આજ્ઞા
મુજબ સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને ગીતા કહી હતી.

કુરુક્ષેત્ર હસ્તિનાપુરની આસપાસનું મેદાન છે. હાલનું દિલ્હી શહેર
આ મેદાન ઉપર છે. કૌરવ પાંડવોના કોઈ પૂર્વજ કુરુ નામના રાજા
આ ક્ષેત્રના મેદાનમાં હજીથી ખેતી કરતા હતા ત્યારપછી એ કુરુ રાજાને
ઇંદ્રે વરદાન આપ્યું કે એ ક્ષેત્રમાં જે તપ કરશે કે યુદ્ધમાં મરશે તેને
સ્વર્ગ મળશે. ઈંદ્રના આ વરદાનને લીધે જ આ ક્ષેત્ર ધર્મક્ષેત્ર કહેવાયું.
વળી કહેવાય કે ભગવાન પરશુરામે એકવીસ વાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય

દુર્યોધન ડચાચ ।

પર્યેતાં પાણ્ડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તાં ચમૂમ્ ।

વ્યૂઢાં દ્રુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥ ૩ ॥

દુર્યોધનઃ ડચાચ । આનાર્ય તવ ધીમતા શિષ્યેણ દ્રુપદપુત્રેણ વ્યૂઢામ્

પાણ્ડુપુત્રાણામ્ પતામ્ મહર્તામ્ ચમૂમ્ પર્ય ॥

દુર્યોધને કથું-હે શુરુરાજ, આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય દ્રુપદના પુત્રે
(સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને) વ્યૂઢ રચના કરેલી પાંડવોની આ મોટી સેના જુઓ.

દુર્યોધનને કહા-હે આચાર્ય, આપને બુદ્ધિમાન શિષ્ય દ્રુપદને પુત્ર
(સેનાપતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન) દ્વારા વ્યૂહબદ્ધ પાંડવોની રજા મારી સેનાનો દેસિયે.

જુઓ આ શુરુરાજ । પાંડવતણી સેના મહા, આપને
શિષ્યે ગાડની વ્યૂઢ દ્રુપદપુત્રે જેને ધીમતે રણે.

કરી આ મેદાનમાં પિતૃતર્પણ કર્યું હતું. તેમણે ક્ષત્રિયના લોહીવડે લાં
પાંચ ધરા કર્યા હતા, સારથી એ ક્ષેત્ર સમન્તપથક નામે કહેવાય છે.
તેથી કરીને લાં લડતા ક્ષત્રિયોને શરીર વિસર્જનથી અતિ પુણ્યને લીધે
વૈકુઠપ્રાપ્તિ થાય છે. અર્વાચીન કાળમાં પણ આ મેદાન ઉપર મોટી લડા-
ઈઓ થઈ છે, જેથી આ ક્ષેત્ર અસારે ગભ્ય મંત્રધે ન્યાય નિર્ણય
કરનાર (રાજ્ય બદલાવનાર) ક્ષેત્ર થઈ પડ્યું છે.

ધર્મ-ધારણ કરનાર, પરમ માર્ગે દોરનાર; ઇશ્વરને મમજવાની બુદ્ધિ-
અર્નન અવિદ્યત પરમાર્નદપ્રાપ્તિ માટે મનુષ્ય બુદ્ધિમાં જે સ્વાભાવિક પ્રેરણા
છે, તેને સંતોષવાનો માર્ગ; ઇશ્વરલક્ષિત; પથ; કર્તવ્ય, કર્મ, સ્વધર્મ, સેવા;
ન્યાય, પવિત્રતા. વિરિતકર્મજન્યો ધર્મ. । વિવિદ્ધકર્મજન્યસ્પર્ધનં । તર્કમંત્રક.
ક્ષેત્ર-ખેતર, પવિત્ર ધરતી, પુણ્યપ્રમિ.

ધર્મક્ષેત્ર-પૂર્વ અવિદ્યમાન ધર્મની ઉન્નતિનું કારણ તથા પૂર્વ વિદ્યમાન
ધર્મની વૃદ્ધિનું કારણ જે ક્ષેત્ર, અથવા ધર્મના ક્ષયથી જે રક્ષણ કરનાર

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા મીમાર્જુનસમા યુધિ ।

યુયુધાનો વિરાટઃ દ્રુપદઃ મહારયઃ ॥ ૪ ॥

અત્ર યુધિ શૂરાઃ મહેષ્વાસાઃ મીમાર્જુનસમાઃ યુયુધાનઃ વિરાટઃ ચ મહારયઃ દ્રુપદઃ ચ ॥

આ સેનામાં શરવીર, મોટાં ધનુષ્યને ધારણ કરનાર, તથા ભીમ અને અર્જુનની જેવા લડનાર યુયુધાન (સાત્યકિ), વિરાટ, ને મહારથી દ્રુપદ રાજા,

હસ સેનામાં વીર, વડે ધનુષ્યવારી, ભીમ ઓર અર્જુનને સમાન યોદ્ધા યુયુધાન (સાત્યકિ), વિરાટ, ઓર મહારથી દ્રુપદ,

એમાં વીર મહા ધનુષ્ય ધરતા છે ભીમ અર્જુન શા,

યુયુધાન મહારથી દ્રુપદ ને વિરાટ છે યુદ્ધમાં,

ક્ષેત્ર તે. એ રીતે નિવાસ માત્ર કરવાથી ધર્મની તથા ધર્મના ફળની પ્રાપ્તિ કરાવનાર જે ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્ર તે. ચદનુ કુરુક્ષેત્ર દેવાનાં દેવ-યજન સર્વેષાં મૂતાનાં પ્રણસદનમ્ । શ્રુતિ. જે કુરુક્ષેત્ર સર્વ દેવતાઓને દેવ-યજનરૂપ છે, તથા સર્વ ભૂત પ્રાણીઓને પ્રભરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સ્થાન છે.

કુરુક્ષેત્ર ધર્મક્ષેત્ર છે. જયપરાજયનો નિર્ણય ધર્મ ઉપર અવશ્યપ્રતો હઈ પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને ધર્મવિશુષ્પ અને પાંડવોને ધર્મપરાયણ બાણી પોતાના પુત્રના પરાજયનું અને પાંડવોના વિજયનું સ્ફુરણ કે શંકા થવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર સ્વાર્થભરી જિજ્ઞાસા કે આશંકાથી વિરમવપૂર્વક પ્રશ્ન કરે છે.

ભાષ્યકાર ભગવાન કહે છે કે જગતમાં લોકોના ડામને વશ થવાથી વિવેક જ્ઞાનનાશક અધર્મની વૃદ્ધિ થઈ ત્યારે જગતના પાવનની ઇચ્છા કરીને આદિ દર્તા નારાયણ, આઠણ અને વેદવિદિત ધર્મની રક્ષાને નિમિત્ત દેવકીના ગર્ભમાં પ્રગટ થયા. સદા જ્ઞાત્ર, ઐશ્વર્ય, શક્તિ, બળ, વીર્ય, તેજથી સંપન્ન ભગવાન પોતાની વૈષ્ણવી ત્રિગુણી માયાને પોતાને વશ બનાવે અને પોતે શુક્રારૂપ છતાં પણ, પોતાને કાંઈ પ્રયોજન વિના લોકો

ધૃષ્ટકેતુચ્ચેક્ષિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન ।

પુરુજિત્કુન્તિભોજશ્ચ શેવ્યશ્ચ નરપુન્નવઃ ॥ ૫ ॥

ધૃષ્ટકેતુ ચ્ચેક્ષિતાન વીર્યવાન કાશિરાજ. ચ પુરુજિત્કુન્તિભોજ ચ નરપુન્નવ
શેવ્ય ચ ॥

ધૃષ્ટકેતુ, ચેક્ષિતાન, પરાક્રમી કાશીરાજ, પુરુજીત, કુતિભોજ, નરશ્રેષ્ઠ
શેવ્ય,

ધૃષ્ટકેતુ, ચેક્ષિતાન, વીર્યવાન કાશીરાજ, પુરુજીત, કુતિભોજ, નરોર્ધે શ્રેષ્ઠ શેવ્ય,

ચેક્ષિતાન પ્રશક્ત કાશીનૃપતિ ને ધૃષ્ટકેતુ વળી,
કુન્તિભોજ અને પુરુજીત તથા છે શેવ્ય દ્વિસરી,

ઉપર અનુગ્રહ કરીને આપાદારા દેહધારી જન્મેલા જેવા દેખાય છે,
મોનાના આચરેલા ધર્મને બધા લોક ગ્રહણ કરે એમ વિચારીને મંથ્રામમ!
શોભાગરમા રૂમેના અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે વેદોક્ત પ્રવૃત્તિ નિષ્વૃત્તિ બને પ્રગરના
ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે ભગવાને દરેલો ઉપદેશ મર્યાદા ભગવાન
વેદ વ્યાસજીએ સાતમો સ્તોત્રથી આ ગીતામા ગુપ્તો છે અભ્યુત્થને અર્થ
પણ પ્રવૃત્તિ લક્ષણરૂપ ધર્મ વર્ણાશ્રમને ઉદ્દેશીને નિહિત છે.

સર્વ વેદના અર્થના સાર મગ્ધરૂપ આ ગીતાનો તાત્પર્યાર્થ લેખિને
દુર્વિજેય છે, તેથી ઘણા પુરુષોએ ગીતાનો અર્થ પ્રાપ્ત કર્યો છતાં પણ
માધારણ્ય લોક એના ઉત્તર સુવટા અર્થભાન ગ્રહણ કરી ન લે, એમ
ધારીને વિવેકથી અર્થનું નિર્ધારણ કરવાને લાખેલા ગ્વાયા છે.

૧-૬ મુધામન્યુ અને ઉત્તમૌજ એ બે પાશ્વર વચ્ચેના હતા, એ
મુદ્ધમા અર્જુનના રથના ચક્કા ગક્ત હતા.

મહારથી વગેરેના લક્ષણુ-

एको दशसहस्राणि बाधयेन्मु मञ्जिन् ।

सन्नशास्त्रप्रवीणश्च मदस्य इति स्मृत ॥

યુધામન્યુઃ ચ વીર્યવાન ઉત્તમૌજાઃ ચ વીર્યવાન ।
સૌમત્રો દ્રૌપદેયાઃ સર્વે એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

વિદ્વાન્તઃ યુધામન્યુઃ ચ વીર્યવાન ઉત્તમૌજાઃ ચ સૌમત્રઃ દ્રૌપદેયાઃ ચ
સર્વે એવ મહારથા. ॥

પરાક્રમી યુધામન્યુ, વીર્યવાન ઉત્તમૌજ, સુલક્રાન્તો પુત્ર અભિમન્યુ
તથા દ્રૌપદીના (પાંચ) પુત્રો એ સર્વે એ મહારથીઓ છે.

પરાક્રમી યુધામન્યુ, વીર્યવાન ઉત્તમૌજા, શુભદ્રાપુત્ર (અભિમન્યુ) ઓર
દ્રૌપદીકે (પાંચ) પુત્ર એ સર્વ હી મહારથી હૈ

યુધામન્યુ પરાક્રમી વીર વળી છે ઉત્તમૌજ તહીં,
ને ત્યાં છે અભિમન્યુ દ્રૌપદીસુતો સર્વે એ મહારથી.

અમિતાભ્યોપયેયસ્તુ સંપ્રોષ્ણોઽતિરયસ્તુ સઃ ।

રત્ની ચૈવેન યો યોદ્ધા તન્યૂનોઽર્ધરયઃ સ્મૃતઃ ॥

જે પુરુષ એકલો જ ધનુષ્યવાળો દશ હજાર શસ્ત્રીરોની સાથે યુદ્ધ
કરેછે તથા શસ્ત્રાસ્ત્ર વિશે અત્યંત કુશળ હોયછે, તે પુરુષને મહારથી
કહેછે. જે પુરુષ એકલો જ અસંખ્ય શસ્ત્રીરોની સાથે યુદ્ધ કરેછે તથા
શસ્ત્રાસ્ત્ર વિશે અત્યંત કુશળ હોયછે, તે પુરુષને અતિરથી કહેછે; અને
જે પુરુષ એક શસ્ત્રીરની સાથે જ યુદ્ધ કરેછે તેને રથી કહે છે, તથા જે
પુરુષ તે રથી કરતાં પણ ન્યૂન જળવાળો હોય છે તેને અર્ધરથી કહેછે.

૧-૮ થી ૧૦ સૌમદત્તિ-સૌમદત્તનો પુત્ર, જૂરિશ્રવા. (૧-૮)

નાના શસ્ત્ર ધારણ કરનાર આવા યોદ્ધાને લીધે જ શસ્ત્રવિદ્યા
જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામી છે.

આપણી સેનામાં મારે માટે પૂર્ણ સ્વામીભક્તિને લીધે પ્રારુદ્ધ પદ
પરવા ન કરે એવા સૈનિકો છે. (૧-૯)

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિવોધ દ્વિજોત્તમ ।

નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્ન્રવોમિ તે ॥ ૭ ॥

ભવાન્ભીષ્મઞ્ચ કર્ણઞ્ચ કૃપઞ્ચ સમિતિઙ્ગયઃ ।

અશ્વત્થામા વિકર્ણઞ્ચ સૌમદત્તિર્જયદ્રથઃ ॥ ૮ ॥

દ્વિજોત્તમ મમ સૈન્યસ્ય તુ વિશિષ્ટા યે અસ્માકં નાયકા. તાન્ તે સંજ્ઞાર્થમ્
બ્રવીમિ તાન્ નિવોધ ॥

મવાન્ ભીષ્મ ચ કર્ણ ચ સમીતિઙ્ગય કૃપ. ચ અશ્વત્થામા વિકર્ણ.
સૌમદત્તિઃ જયદ્રથ ચ ॥

હે દિન્નચેષ્ઠ, હવે મારી સેનામાં રહેવા ને આપણા મુખ્ય મુખ્ય
સેનાપતિ છે, તેઓના નામ આપને જણાવા માટે કહું છું, તે સાંભળો.

આપ, ભીષ્મ, કર્ણ, રથુર્મા વિજય કરનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા,
વિકર્ણ, ભૂરિશ્રવા અને જયદ્રથ;

હે દ્વિજોત્તમ, અમ મેરી સેનામેં જો હમારે પ્રધાન સેનાપતિ 'હે', उनके
नाम आपके जाननेके लिये मैं कहता हूँ, सुनिये.

આપ, ભીષ્મ, કર્ણ, સપ્રામ વિજયી કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, ભૂરિ-
શ્રવા ઓર જયદ્રથ,

જુઓની વળી આપણા ય ગુરુ આ ને મુખ્ય છે તેહને,

સંજ્ઞાર્થે મુજ સૈન્યના પણ કહું હું નાયકો આપને.

હો! આ આપજ ભીષ્મ કર્ણ પણ છે ને આપનો પુત્ર આ,

કૃપાચાર્ય રથો જથી, જયદ્રથે વિકર્ણ ભૂરિશ્રવા.

અપર્યાપ્ત-અપૂરતું, જોઈએ તેથી ઓછા બળવાળું, અસમર્થ. (૨) અમ-
પ્રાદિત, અમાપ, અપ્રાણિત.

પર્યાપ્ત-પૂરતું, જોઈએ તેટલા બળવાળું, સમર્થ. (૨) અપ્રાદિત, માપ-
વાળું, થોડું.

અન્યે ચ વહવઃ શૂરા મદયૈ ત્યક્તજીવિતાઃ ॥
 નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૯ ॥
 અપર્યાપ્તં તદસ્માકં ચલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ॥
 પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં ચલં ભીમામિરક્ષિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

મદયૈ ચ ત્યક્તજીવિતાઃ અન્યે વહવઃ શૂરાઃ સર્વે નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ યુદ્ધ-
 વિશારદાઃ ॥

તત્ ભીષ્મામિરક્ષિતમ્ અસ્માકમ્ ચલમ્ અપર્યાપ્તમ્ इदમ્ ભીમામિરક્ષિતમ્
 એતેષામ્ યલમ્ તુ પર્યાપ્તમ્ ॥

વળી મારે માટે પોતાના ગ્રાણ તજ્યા તૈયાર થયેલા બીજા પશુ
 ધણી શરવીર છે, જે સર્વે નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રો ધારણ કરનારા અને
 યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ છે.

એવી બીજાપિતામહથી રક્ષણ કરાયેલી આપણી સેના અપરિમિત છે,
 અને આ બીજાથી રક્ષણ કરાયેલી તેઓની સેના તો પરિમિત છે.

બૌર મેરે લિયે અપને પ્રાણ તજનેકા નિઘય રિયે હુએ દૂસરે મી વહુત
 શરવીર હે, જો સવ નાના પ્રકારકે શસ્ત્રાક્ષ ધરનેવાલે બૌર યુદ્ધકલામે કુદાલ હે.

એવી મીજાપિતામહસે રક્ષિત હમારી સેના અપરિમિત હે, બૌર વહ
 મીમસે રક્ષિત ફનકી સેના તો પરિમિત હે.

દેનારા મુજ માટે ગ્રાણ પશુ આ બીજા ૫ વીરો બહુ,
 નાના શસ્ત્ર અનેક અસ્ત્ર ધરતા નિપુણ યુદ્ધ સહુ.
 રક્ષ્યું બીજાપિતામહે અપૂરતું તે સૈન્ય છે આપણું,
 રક્ષ્યું સૈન્ય બીજે બચાવ પૂરતું આ તો અરે! એમનું.

આપણી સેના ૧૧ અશ્વોદિણી અને તેઓની ૭ અશ્વોદિણી છે.
 પૂર્ણ સૈન્યને અશ્વોદિણી કહેછે. જેમાં ૨૧૮૭૦ હાથી, ૨૧૮૭૦ રથ,
 ૬૫૬૧૦ ઘોડેસ્વાર અને ૧૦૯૩૫૦ પાદસૈન્યની ગણના થાયછે. (૧-૧૦)

અયનેપુ ચ સર્વેપુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।

ભીષ્મમેવાભિરક્ષન્તુ ભવન્તઃ સર્વે એવ હિ ॥ ૧૧ ॥

સહય ઉવાચ ।

તસ્ય સહનયન્દર્પ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ।

સિંહનાદં વિનયોચૈઃ શઙ્ખ દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ॥ ૧૨ ॥

સર્વેપુ ચ અયનેપુ યથાભાગમ્ અવસ્થિતાઃ ભવન્તઃ સર્વે એવ હિ ભીષ્મમ્ એવ
અભિરક્ષન્તુ ॥

સહયઃ ઉવાચ । તસ્ય હર્ષમ્* શહનયન્ કુરુવૃદ્ધઃ પ્રતાપવાન્ પિતામહઃ
સિંહનાદમ્ વિનય ઉચૈઃ શઙ્ખમ્ દધ્મૌ ॥

તો હવે સર્વ સ્થળે પોતપોતાની ઉચિત જગ્યાએ (બૃહદ્માં પ્રવેશ કરવાના
દ્વાર ઉપર) ઉભા રહીને તમારે સૌએ ભીષ્મપિતામહનું જ રક્ષણ કરવું.
પછી તેને આનંદ આપતાં કુરુકુળમાંના વૃદ્ધ પ્રતાપી ભીષ્મપિતામહે
સિંહની પેઠે ગર્જના કરી અત્યંત અવાજે શખ વગાડો.

અય સહ સ્થાનેમિ અપને અપને ઉચિત માગેમં (બૃહદ્માં પ્રવેશ કરનેકે
દ્વારો પર) સ્થિત રહેકે આપ સહ ભેગ ભીષ્મપિતામહની હી રક્ષા કીજીયે.

આમે અનેક આનંદ ઉપજાકર કુરુઓમિ વૃદ્ધ પ્રતાપી પિતામહ ભીષ્મને
સિંહની સી ગર્જના કરકે પ્રવંદ શબ્દસે શંષ મજાયા.

સર્વે બૃહદ્વિષે ઉભા રહી વળી ન્યાં ન્યાં ધટે તે સ્થળે,
રક્ષા ભીષ્મ પિતાતણી જ કરજો એમેરથી સૌ તમે.
કુરુવૃદ્ધ પ્રતાપીએ હરખ ત્યાં - દેતા ઉરે એહને,
ઉચેથી કરી સિંહનાદ ગગળ્યો - ત્યાં શખ પિતામહે.

૧-૧૧ ભીષ્મપિતામહ ઉપર જ આપણા સૈન્યનો આધાર છે તેથી
તેનું રક્ષણ કરવું. પિતામહ પોતે પરાક્રમી અને અજીત છતાં પણ તેનું

તતઃ શક્તાશ્ચ ભૈર્યશ્ચ પળવાનયગોમુગ્ધાઃ ।

સહસૈવામ્યહન્યન્ત સ શબ્દસ્તુમુલોઽભવત્ ॥ ૧૩ ॥

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્ચુકે મહતિ સ્કન્દને સ્થિતો ।

માધવઃ પાણ્ડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શક્તૌ પ્રદધ્મનુઃ ॥ ૧૪ ॥

તતઃ શક્તાઃ ચ ભૈર્યઃ ચ પળવાનયગોમુગ્ધાઃ સહસા એવ અમ્યહન્યન્ત સ શબ્દઃ સુમુલઃ અભવત્ ॥

તતઃ શ્વેતૈઃ હયૈઃ ચુકે મહતિ સ્કન્દને સ્થિતૌ માધવઃ પાણ્ડવઃ ચ એવ દિવ્યૌ શક્તૌ પ્રદધ્મનુઃ ॥

તેની સાથે જ શંખ, નાખત, મૃદમ, દુંદુભિ, રણુશિખાં વગેરે એકદમ વાગવા મેંજાં અને તેના પ્રચડ ધ્વનિ ઉત્પન્ન થયો.

ત્યારપછી ધોળા ધોડા બેડેલા મહાન રથમાં બેડેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને પોતપોતાના દિવ્ય શંખ વગાડ્યા.

તબ શંસ, નૌષદે, મૃદમ, ઢોલ, ટપ્ક આદિ એકાચક મજા ઝટે; પદ ધ્વનિ ઘડા મારી હુઆ.

એસ સમય સફેદ અથોસે શુક્ત ઘડે રથ પર ઘંટે હુણ થીટ્ટણા બોર અર્જુનને અપને અપને દિવ્ય શંસ ઘડાવે.

શંખો ભેરી અનેક ઝાંઝ પછી ત્યાં દુંદુભિ ને શીંગીઓ,

એકાએક જ વાજતાં ગગડતાં તે ધોર ધોયે થયો

ધોળા અથતણા વિશાળ રથમાં બેડેલ શ્રીકૃષ્ણ ને,

અર્જુને પણ દિવ્ય શંખ ગજગ્યા દૈવી પછી ત્યાં રણે.

રક્ષણ કરવા કહેવાનું કારણ એકે શિખડી સામે પોતે શસ્ત્ર લેવાના નથી, એવો તેમનો નિશ્ચય હોવાથી શિખડીથી તેમના ઘાતનો સંભવ હતો, એટલે સાવચેતી રાખી એકએ.

૧-૧૩,૧૪ વિવિધ પ્રકારનાં વાદ્યોનો ધ્વનિઅતિ કડેસુ હોઇ મહાપ્ર-

અર્જુનનો રથ અમિએ આપેલો હતો તેની મદદથી દર્યાની છે. ગીરુજી
અર્જુનના રથના સારથી હતો પ્રભુની કૃપા અને અશ્વનપણ અપાર
છે. ધન્યા ભૂપતિજો વગેરેની સમક્ષ પોતાના ભક્તોનું સ્વરથીપણ દરતાં

કાશ્યઃ પરમેષ્વાસઃ શિષ્યઃ ક્ષીરમ્લી ચ મહારથઃ ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટઃ સાત્યકિશ્ચાપરાજિતઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાઃ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌમદ્રઃ મહાવાહુઃ શહાન્વધ્મુ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૧૮ ॥

પરમેષ્વાસ કાશ્ય ચ મહારથ શિષ્યઃ ક્ષીરમ્લી ચ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ ચ અપરાજિત સાત્યકિ ચ ॥

પૃથિવીપતે દ્રુપદ દ્રૌપદેયા ચ મહાવાહુ સૌમદ્ર ચ પૃથક્પૃથક્ શહાન્વ સર્વશઃ ધ્મુ ॥

મહાધનુષ્યધારી કાશીરાજ, મહારથી શિષ્યડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, અને અજિત સાત્યકિ,

અને હે પૃથ્વીપતિ, ધૃતરાષ્ટ્ર, દ્રૌપદીના પાચે પુત્રો તથા મહાનાહુ અભિમન્યુ એ સર્વેએ પણ પોત પોતાના જુદા જુદા રાખો મર્વ બાલુથી વગાડ્યા.

વઢે ધનુષ્યધારી કાશીનરેજ, મહારથી શિષ્યડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, અજિત સાત્યકિ,

ઔર હે પૃથ્વીનાથ, ધૃતરાષ્ટ્ર, દ્રુપદ, દ્રૌપદીકે પાચો પુત્ર ઔર વઢી મુજાવાલા હુમદ્રાહુત (અભિમન્યુ) इन सर्वेने अपने अपने अलग अलग शस्त्र छत्र ओरसे बजाये

કાશીરાજ મહાધનુર્ધર અને શિષ્યડીએ મહારથી,
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, સાત્યકિ રણે ના હારતા અન્યથી,
મહાનાહુ અભિમન્યુ, દ્રૌપદીસુતો, તે દ્રુપદે ચે વળી,
સૌએ રાખ વિવિધ નિજ ગજવ્યા હે શૂપ! સૌ દિશથી.

પણ તેને જરા ય સકાય થયો નહિ.

૧-૨૦ થી ૨૩ રથ ખેલો છે, તે જાળખવા માટે પ્રત્યેક રથ ઉપર એક પોતપોતાની ખાસ ધનુષ્ય યજ્ઞનામા આવતી અર્જુનની ધનુષ્ય ઉપર સાક્ષાત્ હનુમાન ખેસતા હતા, એમ કહેવાય છે.

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।

નમશ્ચ પૃથિવ્યૌ ચૈધ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥ ૧૯ ॥

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।

પ્રવૃત્તે શશ્વસન્પાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાન્ડવઃ ॥ ૨૦ ॥

નમઃ ચ પૃથિવીમ્ ચ એવ વ્યનુનાદયન્ સઃ તુમુલઃ ઘોષઃ ધાર્તરાષ્ટ્રાણામ્
હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ॥

અથ કપિધ્વજઃ પાન્ડવઃ વ્યવસ્થિતાન્ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ દૃષ્ટ્વા શશ્વસન્પાતે પ્રવૃત્તે
ધનુઃ ઉદ્યમ્ય ॥

આકાશ અને પૃથ્વીમાં પ્રતિધ્વનિ કરતા તે ભારે ધોધે સર્વ કૌરવોનાં
હૃદયને ચીરી નાંખ્યાં.

પછી જેના ધનુ ઉપર હનુમાન છે એવા અર્જુને યુદ્ધને માટે
વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉત્તેજા કૌરવોને નોંધને શસ્ત્ર પ્રહાર ચાલુ થતે સમય
ધનુષ ઉપાડીને,

ભાવશ ભૌર પૃથ્વીમે પ્રતિધ્વનિ કર કર ઉસ ભારી શબ્દને ઘૂતરાટ્ટુકે સપ
પુત્રો(કૌરવો)કે હૃદય ફડ દિયે.

ઇતનેમે કૌરવોંકિ યુદ્ધકે ઠિયે વ્યવસ્થિત દેવકર શશ્વોંક ચલના ભારંમ
દેનેપર કપિધ્વજ ઇર્જુન ધનુષ ડઠાકે,

નાદે ધોર ગગનવતા અવની ને આકાશ ગર્જનવતા,

ધોધે કૌરવ સર્વનાં હૃદયને નાંખ્યાં ચીરી ગાગતા.

નોંધને રણમાં વ્યવસ્થિત પછી એ કારવો સર્વને,

મંડાતાં રણજંગ ત્યાં ધનુષ્યને ઉપાડીને અર્જુને.

અર્જુન શ્રીકૃષ્ણનો ભક્ત હતાં પણ ભગવાનને આજ્ઞા કરેછે,
તે પ્રભુની ભક્તવત્સલતા બતાવેછે.

યુદ્ધ કરીને કન્યાશુ ઇષ્ટાચારા, એટલે તેની કુદૃષ્ટિ મટાડીને તેનું

હૃપીકેશં તદા યાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

અર્જુન ડયાચ ।

સેનયોદ્યમયોર્મધ્યે રથ સ્થાપય મેઽચ્યુત ॥ ૨૧ ॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષેઽહં યોદ્ધુઃક્રમાનવસ્થિાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નગસમુદયમે ॥ ૨૨ ॥

તદા મહીપતે હૃપીકેશમ્, હ્રદમ્ વાચ્યમ્ આહ । અર્જુનઃ ડયાચ । અચ્યુત
મે રથમ્ ડમયો સેનયો મધ્યે સ્થાપય ॥

યાવત્ યોદ્ધુક્રમાન્ અવસ્થિતાન્, ઇતાન્ અહમ્ નિરીક્ષે અસ્મિન્, રણસમુદયે
મયા કૈં સહ યોદ્ધવ્યમ્ ॥

તે વખતે હે રાજન્, શ્રીકૃષ્ણને આ વચન કહ્યાં. અર્જુને કહ્યું-
હે કૃષ્ણ, મારો રથ બને સેનાઓની વચમાં ઉભો રાખો;

એટલે હું યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તૈયાર થઈને ઉભેલા આ સર્વને
જોઈ લઈ કે આ રણમાંઆમમાં મારે કોની સાથે લડવું?

તિલ કાલક્રિયે હે મહીપતે શ્રીકૃષ્ણસે વહ વચન થોલે અર્જુનને કહ્યું,
હે અચ્યુત, તુમ દોનો સેનાઓંકે વિચમેં મેરા રથ રણે,

જયતક મેં યુદ્ધકે લિયે ટહરે હુઈ દન સવકોં દેહ્, કિ દસ રણસંગ્રામમેં તિલ
તિલકે સાથ મુસે લડના હોગ ?

આવાં આ વચનો કહ્યાં સમય તે, શ્રીકૃષ્ણને ભૂપતિ ।

રાખો આ રથ સૈન્ય જેની વચમાં મારો હવે શ્રીપતિ ।

જેથી હું નીરખી શકું સરવ આ ઉભેલ યુદ્ધશ્રુને,

તે મારે પણ કોની સાથ લડવું આ યુદ્ધ ભૂમિ વિશે.

કલ્યાણ કરનારા નહિ, પણ તેની જ દુર્ણુદ્ધિને કિતેજીત કરી યુદ્ધમાં
અવર્તનગ-અવિચારી.

૧-૨૪ એ રથની ઉલ્લેખતા વિષે આ હેતુ છે. તે રથ અસિદેવતાએ

ચોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ચ પતેઽવ્ર સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્યુધેયુંચ પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

સજ્જય ઉવાચ ।

પથમુક્તો દૃપીકેશો ગુઢાકેશેન ભારત ।

સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રયોત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

દુર્યુધે ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવ ચે એતે અન સમાગતા ચોત્સ્યમાનાન્
મહમ્ જવેક્ષે ॥

સજ્જય ઉવાચ । ભારત એવમ્ ગુઢાકેશેન ઉક્ત દૃપીકેશ ઉત્તયો સેનયો-
ર્મધ્યે રયોત્તમમ્ સ્થાપયિત્વા ॥

અને દુર્યુધિ દુર્યોધનતું યુદ્ધ કરી લડું કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈને
જેઓ યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઈને અત્રે એકઠા થયેલા છે, તેમને હું જોઈ લઉં.

સંજયે કહ્યું-હે ધૃતરાષ્ટ્ર, આ પ્રમાણે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહેતા,
તેણે અને સેનાઓની વચમાં ઉત્તમ રથને ઉભો રાખીને,

ઘોર યુદ્ધ કરેલે દુર્યુધિવાલે દુર્યોધનના હિત વાહનેવાલે ચતકર યુદ્ધની
વાહ રણનેવાલે જો લેગ વઢા જમા હુણ હૈ, ડન રાત્રે મેં દેખૂ

સજયને કહા-હે ધૃતરાષ્ટ્ર, અર્જુનને આ પ્રકાર કહે ગયે હુણ શ્રીકૃષ્ણ
દેવોં સેનાઓંકે બીચ શ્રેષ્ઠ રથનો રથકર,

એ દુર્યોધન દુષ્ટશુદ્ધિત રણે કલ્યાણુ જે ઇચ્છતા,
જોઉં હું લડનાર આ સહુ થયા જેઓ અહીં એકઠા.

શ્રીકૃષ્ણે પછી વેણુ એહ સૂણીને હે ભૂપ! અર્જુનના,
સ્થાપીને રથ એજ લક્ષ્મીપતિએ બે મૈત્રની મધ્યમા,

આપેલો છે. સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તે રથ હાકનાર સારથી છે, અર્જુન
જે રથવિદે બેસે છે અને હનુમાન જે રથની ધન ડિપર સ્થિત છે. આ
હેતુથી તે રથ મર્વશ્રેષ્ઠ છે.

હપિંકેશ-ધૃતિવાન સ્વામી; હર્ષથી ઉભરાતા, પ્રચરત કેશવાળા-ગ્રમ-

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

तत्रापश्यत्स्थितान्પાર્થઃ પિતૃન્થ પિતામહાન્ ।

આચાર્યન્માતુલાન્પ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્વોસ્તથા ॥ ૨૬ ॥

શ્વસુરાન્મુહુદશ્ચૈવ સેનયોરુમયોરપિ ।

સર્વેષામ્ ચ મહીક્ષિતામ્ भीष्मद्रोणप्रमुखत उवाच पार्थ समवेतान् एतान्
कुरून् पश्य इति ॥

અપ પાર્થ તત્ર ઉમયો અપિ સેનયો પિતૃન્ પિતામહાન્ આચાર્યાન્ માતુ-
લાન્ પ્રાતૃન્ પુત્રાન્ પૌત્રાન્ સર્વોન્ તથા શ્વસુરાન્ મુહુદઃ ચ એવ સ્થિતાન્ અપસ્યત્ ॥

भीष्म, द्रोण અને सर्वे राज्ञ्यानी सामे कथु के हे अर्जुन, ओझ
थयेता आ कुरुओने ने.

પછી અર્જુને ત્યાં અને સૈન્યમાં પિત્રાધ્યા, દાદા, આચાર્યો મામા,
બાધ્યા, પુત્રો, પૌત્રો, મિત્રો, સસરા તેમ જ સ્નેહીઓને ઉભા રહેલા જોયા.

भीष्म, द्रोणाचार्य और सब राजाओंके सामने बैठे, कि हे पार्थ,
एकत्रित कौरवोंके बैठे.

તય અર્જુનને મહાપર સ્થિત યોના સેનાઓંમં ન્ચાઓં, પિતામહોં, આચાર્યોં,
માતુલોં, પ્રાતાઓં, પુત્રોં, પૌત્રોં, મિત્રો, શ્વસુતોં ઓર મુહુદંકિ દેસા

सन्भुजे सङु तेह पृथ्वीपतिनी ने भीष्म ने द्रोणनी,
ओझ्या अद्भुत पार्थ! ने भणी उभा आ होस्वो सौ अर्हो.

ત્યાં પિત્રાધ, પિતામહો, શરૂ, સખા, મામા ય અને બહે,
पुत्रा, पौत्र, हितेश्च, आत, ससरा जेया उभा अर्जुने.

કેશ-નિદ્રાને જીતનાર; બીજા કેશવાળા.

૧-૨૭, ૨૮ અર્જુને રણમાં જોયેલા પોતાના સગા, આત્મવર્ગ,
સ્નેહીઓ, સંબંધીઓ વગેરેને જોયા. જેમના ઉપર તેને પ્રેમ હતો,
વાતસલ્યભાવ હતો, પૂજ્યભાવ હતો, એવા સૌ ત્યાં ઉભા હતા; જેમાંના
વધુમાં તેના ઉપર ઉપકાર કર્યા હતા અને અનેક સંકટ સમયે રક્ષણ કર્યું હતું.

તાન્સમીક્ષ્યસ કૌન્તેયઃ સર્વાન્બન્ધૂનવસ્થિતાન્ ॥ ૨૭ ॥
કૃપ્યા પરયાઽઽવિષ્ટો વિપીદન્નિદમગ્રવિત્ ।

અર્જુન ઉવાચ ।

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સુ સમુપસ્થિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

અવસ્થિતાન્ તાન્ સર્વાન્ બન્ધૂન્ સમીક્ષ્ય સ. કૌન્તેયં પરયા કૃપ્યા
આવિષ્ટઃ વિપીદન્ દમ્ અગ્રવીત્ ।

અર્જુન. ઉવાચ । કૃષ્ણ યુયુત્સુ સમુપસ્થિતમ્ હમ્ સ્વજનમ્ દૃષ્ટ્વા-
સાં ઉભેશ્ચ તે સર્વ બધુઓને જોઈને તે અર્જુને બહુ જ કરુણાથી
વ્યાપ્ત થઈને ખિનતાપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું.

અર્જુને કહ્યું-હે કૃષ્ણ, યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સામે ઉભેશા આ
સ્વજનોને જોઈને-

યુદ્ધસ્થલમેં સ્થિત ઉન સર્વ વધુઓએ દેશકે વહ અર્જુન વહુત કરુણાએ
યુક્ત ઓર હેદયુક્ત હોકર યહ વચન બોલે.

અર્જુનને જણાવે-હે કૃષ્ણ, યુદ્ધ ચાહતેવાલે હન સ્વજનોંકો સામને સ્થિત દેશકે-

સર્વે બધુ ઉભેશ એ નીરખીને તેણે થતા ખેદથી,
અર્જુને કહ્યું આમ સાં ઉપજતાં બારે કરુણા પછી.

પૈતાદીય-સ્વજનો અહીં દેખી કૃષ્ણ! આ, સહુ ઉભા રહ્યુ યુદ્ધ ઇચ્છતા,

આ સમયે અર્જુનના મનમાં ગભરાટ ઉત્પન્ન થયો, કરુણાનો
ઉદ્ભવ થયો, વીરવૃત્તિ તેને છોડીને ચાલી ગઈ. જેમ ઉત્તમ કુલોત્પન્ન
ધાવણવતી સ્ત્રી પોતાની તેજસ્વિતાને લીધે અન્ય સ્ત્રીનું ખોટું તેજ
સહન કરી શકતી નથી, જેમ નવીન સ્ત્રીના પ્રેમમાં લુબ્ધ પુરુષ પોતાની
પત્નીને વિસારી ભ્રમિત મનુષ્યની પેઠે આચરણ કરેછે, જેમ તપશ્ચર્યાના
પ્રભાવથી રિદ્ધિસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં જ વૈરાગ્યવાન પુરુષની શુદ્ધિ ભ્રમિત થવાથી
વૈરાગ્યની સ્મૃતિ રહેતી નથી, તેમ અર્જુનના હૃદયમાં કરુણાનો ઉદ્ભવ

સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ મુર્ખં ચ પરિશુષ્યતિ ।

ઘેપયુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

ગાણ્ડીયં સંસતે હસ્તાત્ચવચૈવ પરિદહ્યતે ।

ન ચ શક્તોમ્યથસ્થાતું ઇમતીવ ચ મે મનઃ ॥ ૩૦ ॥

મમ ગાત્રાણિ સીદન્તિ મુગ્ધમ્ ચ પરિશુષ્યતિ મે ચ શરીરે વેપયુઃ રોમહર્ષઃ
ચ જાયતે ॥

ગાણ્ડીયમ્ હસ્તાત્ સંસતે ત્વક્ ચ એવ પરિદહ્યતે અવસ્થાતુમ્ ચ ન શક્તોમિ
મે ચ મનઃ ઇમતિ ઇવ ॥

મારો ગાત્રો બળી જાય છે અને મુખ સૂકાઈ જાય છે, મારા શરીરમાં
કપારી છુટે છે અને રૂપાડાં ઉભાં થઈ જાય છે.

ગાંડીવ ધનુષ્ય હાથમાંથી સરી જાય છે અને ત્વચા તો બળી જાય છે,
મારાથી ઉભા રહી શકાયું નથી અને મારું મન તો જાળયે બની જાય છે.

મેરે ગાત્ર વહુત શિથિલ હો રહે છે, ઓર મુઠા મુઠા જાતા છે, મેરે
શરીરમે વંપચ્છી હો રહી છે, ઓર રોમાંચ હો રહ્યો છે

ગાંડીવ ધનુષ્ય હાથમે ગીરા જાતા છે, ઓર ચમકા જલા જાતા છે, મે
લડા નહીં રહ સક્તા હું, ઓર મેરા મન માનોં ઇમણ વર રહા છે.

ગળી આ મુજ ગાત્ર જાયછે, મુખ મારું ચ સૂકાઈ જાયછે,

મુજ કાચ શી કંપી જાયછે, વળી રોમાવળી ઉભી થાયછે,

સરી ગાંડીવ જાય હાથથી, બળી જાયે જ વળી ત્વચા બધી,

ન ઉભો રહી હું અહીં શકું, મન જાળયે શું બની બની જતું.

થતાં તે ઇમિત થયો અને તેનું ધૈર્ય અને વીરજતિ લુપ્તપ્રાય થઈ ગયાં. જેમ
મંત્રજાતા મંત્રના ઉચ્ચારમાં ચૂક કરવાથી અટકે ઇમિષ્ટ થાય છે, તે પ્રમાણે
અર્જુન મોહથી વ્યાકુળ થયો, તેના હૃદયમાં રહેલી સ્વાભાવિક ક્ષત્રિયતા
ધીરતા પણ નાશ પામી અને તેને દયાનાં ઝરણુ છુટ્યાં. ચક્રિરણુના સ્પર્શથી
ચંદ્રાંતમણિ પ્રવયા માડે તેમ અર્જુન કરુણાથી અત્યંત આર્દ્ર થયો.

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાદયે ॥ ૩૧ ॥

ન વાદ્ધ્વે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં મુસ્તાનિ ચ ।

કિં નો રાજ્યેન ગોવિન્દ કિં ભોગેર્જીવિતેન યા ॥ ૩૨ ॥

કેશવ નિમિત્તાનિ ચ વિપરીતાનિ પશ્યામિ આદ્યે ચ સ્વજનમ્ હત્વા શ્રેય
! અનુપશ્યામિ ॥

કૃષ્ણ વિજયમ્ ન વાદ્ધ્વે રાજ્યમ્ ચ મુસ્તાનિ ચ ન ગોવિન્દ ન રાજ્યેન નિમ્
પાત્રે યા જિવિતત્ત કિમ્ ॥

વળી હે કેશવ, મને મર્યાદા નિમિત્તો અનર્ગલો ને અવળા જ લાગે છે, અને
હિમા સ્વજનોને મારવાથી હું શ્રેય કે કલ્યાણ જોતો નથી

હે કૃષ્ણ, મને વિજયની આમંદા નથી રાજ્ય અને મુખની પણ
પ્રેક્ષા નથી, હે ગોવિન્દ, અમારે રાજ્યને શું કરવું છે, ભોગોને કે
જીવિતને પણ શું કરવું છે ?

હે કેશવ, મેં વિપરીત લક્ષણોને દેશ રહ્યો હું, ઓર શુદ્ધ સ્વજનોના
ય કરતે હું શ્રેયોને મેં નહોં દેખતા હું

હે કૃષ્ણ, મેં વિજય નહીં ચાહતા તથા રાજ્ય ઓર મુખ મી નહીં ચાહતા,
! ગોવિન્દ, રાજ્યને, ભોગને ઓર જીવિતને હમણે કયા પગ હોવા ?

વળી કૃષ્ણ ! નિમિત્ત સર્વ હું, અનર્ગલો ને અનર્ગલો જ જોઉં છું,
અહીં અતિમ શ્રેય કે રહે નથી જોતો સ્વજનો મહુ હાથે
નથી વિજય કૃષ્ણ ! વાળતો, નથી હું રાજ્ય મુખો ય જોતો,
અમને પ્રભુ ! રાજ્યથી ય શું, અમના ભોગ જીવિતથી ય શું ?

૧-૩૧ અર્જુનનું હૃદય વળ કરતાં એ કંઈ હતું, પણ મોહ તો
મેના કરતાં એ વધુ કંઈ છે એમ દર્શાવે છે

જે અર્જુને શુદ્ધમાં મહાદેવને પણ જાણતા હતા, મોહ મોટા રાક્ષસો
નગરને જામીનથી ઉખેડી નાખ્યા હતા, તે સદેશમાં મોહથી બાધ થઈ

યેવામથેં કાર્દ્ધિતં નો રાજ્યં મોગાઃ સુખાનિ ચ ।

ત ઇમેઽવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા ધનानि च ॥ ૩૩ ॥

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ ચ પિતામહાઃ ।

માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ શ્યાલાઃ સમ્વન્ધિનસ્તથા ॥૩૪॥

યેવામ્ અથેં ન. રાજ્યમ્ કાર્દ્ધિતમ્ મોગા. સુખાનિ ચ તે ઇમે પ્રાણાન
ધનાનિ ચ ત્યક્ત્વા યુદ્ધે અવસ્થિતા. ॥

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાઃ તથા એવ પિતામહા. ચ માતુલ્યઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ
શ્યાલાઃ તથા સમ્વન્ધિનઃ ॥

જેમને માટે અમારે રાજ્ય, મોગ અને સુખની ઇચ્છા છે, તે આ સર્વ
પોતપોતાના પ્રાણ અને સંપત્તિ છોડીને યુદ્ધમાં ઉભા છે.

આચાર્યો, વડીલો, પુત્રો તેમજ પિતામહો, મામા, સસરા, પૌત્રો
સાળા અને બીજા મંબધીઓ;

જિનકે લિયે હમકો રાજ્ય, મોગ ઓર સુખની આસંક્ષા હૈ, વે સવ અપને
અપને પ્રાણ ઓર સંપત્તિ ત્યાગકે યુદ્ધમેં સમ્મ હોકર સ્થિત હૈ.

આચાર્યો, વડીલો, પુત્રો, પિતામહો, માતુલો, શ્વસુરો, પૌત્રો, સાલો ઓર
હુતરે સંબંધિયો;

જૂનિરાજ્ય જ ઇચ્છીએ અમે, સુખ ભોગો પણ કાજ નેહને,
થઈને સજ આ ઉભા રહે, સહુ તે તો તજ પ્રાણ ને ધને.

વડીલો વળી ગુરુઓ અહો, સહુ મામા ય તથા-પિતામહો,
સુત ને સહુ સુતના સુતો, વળી સાળા સસરા મંબધીઓ;

જનપછે, અમર સૂકા કાષ્ટમાં છેદ પાડેછે, પણ સુધામળ કુસુમમાં છેદ
પાડી ન શક્તાં ખંદીવાન બની જનપછે. પ્રાણભાગ કરે તો લાલે, પણ
તેને છેદીને બહાર નીકળવાની કલ્પના સરખી યે તેને થતી નથી. આ
રીતે રોહિઓનો રોહ અને સ્વર્ગનનો મોહમમતા છેડાવાં ઇચ્છુ છે.

एतां हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

ઘત: અપિ મધુસૂદન ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતો. અપિ એતાન્ હન્તુમ્ ન છામિ કિમ્ નુ મહીકૃતે ॥

મારો વધ કરે છતાં યે હે મધુસૂદન, હું ત્રિલોકના રાજ્યને માટે પણ મને મારવાને ઇચ્છતો નથી, તો પૃથ્વીના રાજ્યને માટે તો કેમ ઇચ્છું ?

મેરા વધ કરતે હૂં એ મી, હે મધુસૂદન, મેં તોનો મુવનકે રાજ્યકે બર્ધ મી હે મારના નહીં ચાહતા, તો પૃથ્વીમાત્રકા રાજ્યકે તિયે કૈસે ચાહું ?

મધુસૂદન! એ હણે મને, પણ ઇચ્છુ હણવા ન એમને,
કદિ રાજ્ય મને ત્રિલોકનુ, નહિ તો યે પછી પૃથ્વીરાજ્ય શું ?

૧-૩૬ અર્જુન કહેછે કે આતતાપીને હણવામાં દોષ નથી એમ શ્રી કહેછે, પણ તેમને હણવાથી અમને અવસ્ય પાપ લાગશે એમ માનુંધું. શાસ્ત્રો નીચે પ્રમાણે ૭ આતતાપી ગણાયેછે.

अग्निदेव गरुधैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारापहारी च पટેते अततायिनः ॥

ધર બાળવા આવનાર, વિધ આપનાર, હાથમાં શસ્ત્ર લઈ મારવા વનાર, ધન દુટ્ટી જનાર તથા ક્ષેત્ર અને શ્રીનું હરણ કરી જનાર, ૭ આતતાપી કહેવાયછે.

અહિંસા પરમો ધર્મ. । અહિંસા પરમ ધર્મ છે, એ વચનનું સ્મરણ નીતે આખી મીચી ઉપેક્ષા કરવી, કે એ દુષ્ટ બો સામ વગેરે ઉપાયથી યે માને તો, તેનું યથારાજિત શાસન કરવું ? આ દુષ્ટોને મારવામાં પાપ ની એમ મનુસ્મૃતિ કહેછે.

આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ ।

નાતતાયિવધે દોષો હન્તુર્ભવતિ કલ્મશ ॥

નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાન્નનાર્દન ।

પાપમેવાગ્રયેદસ્માન્દત્યૈતાનાતતાયિનઃ ॥ ૩૬ ॥

જનાર્દન ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ નિહત્ય નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાત્ એતાન્ આતતાયિનઃ
હત્વા અસ્માન્ પાપમ્ એવ આયચેન્

હે જનાર્દન, કૌરવોને ખારીને અમને શુ સુખ થાય એમ છે? તેઓ
આતતાયી છે તો પણ તેમને હણવાથી અમને પાતક જ લાગે.

હે જનાર્દન, કૌરવોએ મારે છે હમણે કયા મુઠ્ઠા હોગા? હવે આતતાયીયેકો
મી મારેને છે હમણે પાપહી પડેગા.

હણીને અહીં સર્વ કૌરવો અમને તે પ્રભુ! થાય હર્ષ શા?

હણતાં સહુ આતતાયી તે અમને પાપ અવશ્ય લાગશે.

ગુરુ યા વાલરુદ્ધૌ વા દ્રાક્ષ્યં વા ચતુશ્રુતમ્ ।

આતતાયિનમાવાન્ત હન્યાદેવાવિચારયન્ ॥

આવતા આતતાયી પુરુષને કાંઈપણ વિચાર કર્યા વિના હણવો, કેમકે
આતતાયીનો વધ કરવાથી હણનાર પુરુષને કાંઈપણ દોષ લાગતો નથી.
આવો આતતાયી-આવી રીતે પાપ કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલો પુરુષ ગુરુ
હોય, બાળક હોય કે વૃદ્ધ હોય કે બહુદુત બાળજી હોય, તોપણ તેનો
વિચાર કર્યા વિના તેને મારવો જ; કારણ કે એવી હત્યા કરનારને હત્યારું
પાપ લાગતું નથી, એટલું જ નહિ, પણ તે પાપી પુરુષ પોતાના
અધર્મથી જ મરે છે એવું શાસ્ત્રકર્તાઓ કહે છે.

આવા પ્રસંગમાં અહિંસા કરતાં આત્મમંરણજીની યોગ્યતા વધે છે, એ
અધિક સમજાય છે.

૧-૩૮, ૩૯ કિમ્કર્મ્યં દુરત્મના । એ ન્યાય પ્રમાણે લોભથી શુદ્ધિ
બ્રહ્મ યનાર મનુષ્ય શું ન કરે? (૧-૩૮)

હુનિયોનો ધર્મ છે કે રણમાં આહુત થયા પછી પાછા ન

તસ્માન્નાર્હાય ચ દન્તું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વવાન્ધવાન્ ।

સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ॥ ૩૭ ॥

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યન્તિ લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૮ ॥

તસ્માત્ સ્વવાન્ધવાન્ ધાર્તરાષ્ટ્રાન્ દન્તુમ્ વયમ્ ન અર્હાઃ માધવ સ્વજનમ્ હિ
હત્વા કથમ્ સુખિનઃ સ્યામ ॥

યદ્યપિ લોભોપહતચેતસઃ એતે કુલક્ષયકૃતમ્ દોષમ્ મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્
ન પશ્યન્તિ ॥

માટે અમારા બધુઓ આ કૌરવોને મારવા અમને ઉચિત નથી, કેમકે
હે માધવ ! સ્વજનને મારીને અમે થી રીતે મુખી થઈએ ?

જો કે લોભથી ચિત્ત મૂઠ થઈ જવાથી આ (કૌરવો) કુળનો ક્ષત કરનારી
થતા દોષને અને મિત્રદ્રોહના પાતકને દેખતા નથી;

इस लिये अपने बापव कौरवोको मारना हमको मुनासिब नहीं है, क्योंकि
हे माधव, स्वजनोको मारनेसे हम कैसे मुखी होंगे ?

यद्यपि लोभके रावण चित्त भ्रष्ट हो जानेसे ये (कौरवो) कुलक्षय करनेका
दोष और मित्र द्रोहका पाप नहीं देखते है,

નથી થોઅ જ તેથી તો અમો, હણવાને નિજ બધુ કૌરવો,
સ્વજનો જ મહુ હણી અહા, થઈએ માધવ કેમ મુખિયા ?

કુળનાશથી દોષ થા થતા, બનતું પાતક મિત્રદ્રોહમાં,
ચિત્ત લોભથી મૂઠ થે જતાં, નથી જો કે સહુ તેહ દેખતા;

इसलिये, जहां क्षाणितुं ये अधर्मे छे. तेना उत्तरमां धर्मतुं अरूप करेछे. कोछ
धर्मना पोताने तो नहिं ज, पंतु तेना इणतो ये कोछ अकारना अनर्थ
जोडे भोग्य न होय, ने जे इवण प्रीतिना अगुथी ज कुप्यामां आवतुं
होय ते धर्म. आ धर्मतु इण तो कुलनाशरूप अनर्थ छेज, सारे क्षत्रिय-

કથં ન, જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્વિજ્ઞેનાર્દન ॥ ૩૯ ॥

કુલક્ષયે પ્રણશ્યન્તિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્તમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥

જનાર્દન કુલક્ષયકૃતમ્ દોષમ્ પ્રપશ્યદ્વિઃ અસ્માભિઃ અસ્માત્ પાપાત્ નિવર્તિત્
કયમ્ ન જ્ઞેયમ્ ॥

કુલક્ષયે સનાતનાઃ કુલધર્માઃ પ્રણશ્યન્તિ ધર્મે નષ્ટે ઉત કૃત્સ્તમ્ કુલ
અધર્મઃ અભિભવતિ ॥

(પશુ) હે જનાર્દન, કુલક્ષય કરવાનો દોષ જોતાં છતાં પણ અમ
આ પાપથી પાછા હઠવાનું કેમ વિચારવું ન જોઈએ ?

કુળનો ક્ષય થવાથી કુળના સનાતન આચાર નષ્ટ થાયછે; કુળમાં
નષ્ટ થવાથી આખું કુળ અધર્મથી ઘણાં જાયછે;

(પરંતુ) હે જનાર્દન, કુલક્ષય કરનેકા દોષ દેસને પર મી હમંકા
પાપને દૂર રહેનેકા વિચાર કયો ન હોય ?

કુલક્ષય ક્ષય હોનેસે સનાતન કુલચાર નષ્ટ હોતા હૈ, કુલચાર નષ્ટ
જાનેસે સવ કુલનો અધર્મ ઘેર લેતા હૈ.

પશુ પ્રેમીકાક્ષ! આ થતા, કુળના નાશથી દોષ કેળતા,
ન અમે પ્રભુ! કેમ જાણીએ, નહિ આ પાપથી કાં વિરામીએ ?

કુળનાશથી નાશ થાયછે, કુળના મૂળ પુરાણ ધર્મ જે,
કુળધર્મે જતાં અધર્મથી, કુળ આખું ય જાયછે પછી.

ધર્મને માનીને પણ મુદ્ધ કેમ થાય. (૧-૩૬)

૧-૪૨ શ્રુતિ વચન અનુસાર જીજ્ઞાસા પિતાને જે પિઝાદિ
પ્રાપ્તિ થાયછે, ક્ષેત્રપતિ પિતાને પિઝાદિકની પ્રાપ્તિ થતા નથી, તેથી વ
મંડર પુત્રોના ઉત્પન્ન થવાથી તે કુલનાશ કરનાર યુરુપોના પિતૃ

अधर्माभिभवात्कुलं प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।

स्त्रीषु दुष्टासु वाष्ण्येय जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१ ॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।

पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

कृष्ण-अधर्माभिभवात् कुलस्त्रियः प्रदुष्यन्ति दुष्टासु स्त्रीषु वाष्ण्येय वर्णसङ्करः जायते ॥

सङ्करः कुलघ्नानाम् कुलस्य च नरकाय एव हि लुप्तपिण्डोदकक्रियाः एषा पितरः पतन्ति ॥

हे कृष्ण, अधर्मभी कुल हत्याज नतां कुलनी स्त्रीओ अति दुषित पायछे; अने स्त्रीओ दुष्ट थवाथी हे वाष्ण्येय, वर्णसंकर भ्रम उत्पन्न पायछे,

वर्णसंकर कुलघातकोने अने कुलने नरकभां न नाभेछे, अने पिंड-दान तथा तर्पणक्रियानो लोप थवाथी अमना पितृओ नरकभां पडछे.

हे कृष्ण, अधर्मके घेरनेसे कुलकी स्त्रियां बहुत दुषित होती हैं, और हे वाष्ण्येय, स्त्रियोंके दुषित होनेसे वर्णसंकर पैदा होते हैं.

वर्णसंकर कुलघातक्रियोंके लिये और कुलके नरकके लिये ही होता है, और इनके पितरलेग पिंडदान तर्पण नगैरह क्रियाओंके बंद होजानेसे (नरकमें) गिरते हैं.

वधी कृष्ण! अधर्म जायछे, कुलस्त्रीओ पणु दुष्ट थायछे,

वधू दुष्ट यतां बहुवर! जनमे संतति वर्णसंकर.

कुल ने कुलघातीने वर्णा, नरक संकर नाभतो नकी,

पडता सहु पितृ अमना, पडतां तर्पण अंध पिंडनां.

पिण्डदान क्रियाथी-सहित यतां अथत्य नरकमां पडछे.

ने कुलमां नित्य-तथा नैमित्तिक कर्मां करवामां आवतां नथी, ते

દોષૈરેતૈઃ કુલધ્નાનાં ઘર્ણસંસ્કરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥ ૪૩ ॥

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।

નરકે નિયતં યાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥ ૪૪ ॥

કુલધ્નાનામ્ ઘર્ણસંસ્કરકારકૈઃ એતૈઃ દોષૈઃ શાશ્વતાઃ જાતિધર્માઃ કુલધર્માઃ ચ ઉત્સાદ્યન્તે ॥

જનાર્દન ઉત્સન્નકુલધર્માણામ્ મનુષ્યાણામ્ યાસઃ નિયત નરકે ભવતિ इति અનુશુશ્રુમ ॥

કુળધાતકોના વર્ણમેકર ગ્રામ ઉત્પન્ન કરનાર આ દોષોને લીધે સના-
તન વર્ણાશ્રમધર્મ અને કુળધર્મો ઉખડી જાય છે

હે જનાર્દન, જેમનો કુળધર્મ ઉખડી ગયો છે, એવા મનુષ્યોનો વાસ નરકમાં થાય છે એવું અમે સાંભળ્યું છે.

કુલનાશિયોંકે ઘર્ણસંસ્કર પૈદા કરનેવાલે જન દોષોંકે સઘણ સનાતન ઘર્ણધર્મ, આશ્રમધર્મ ઓર કુલધર્મ ઉલટ જાતે હૈ.

હે જનાર્દન, જિનકે કુલધર્મ ઉલટ મલે હૈ, ડન લોગોંકા નિવાસ સદા નરકમેં હોતા હૈ એસા હમને સૂનાં હૈ.

સહુ દોષથી કુલધાતીના, કરતા એકર નિજ જાતિ આ,
ફૂળી જાતીય ધર્મ જાયછે, કુલધર્મો પણ નાશ થાયછે.

ફૂળતો કુલધર્મ જેહનો, વનમાલી ! સહુ તે મનુષ્યનો,
પછી વાસ સદાય થાયછે, નરકે એમ જ સાંભળ્યું અમે.

કુળમાં પિતૃઓને તિલોદક કે ગ્રાહાંજલિ અર્પણ ન થતાં સ્વર્ગમાં શી રીતે રહી શકે ? નરકમાં જ પડે. નખમાં થયેલો સર્પકંથ નખથી શિખાપર્વત સર્વાંગમાં ખાખી વેદના કંટાળે, તેમ સ્વજનનો વધ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા દોષ વર્તમાન કુળથી તે યુગ પુરવ સુધી સર્વને ફાવેડે.

अहो यत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता धयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

यदि मामप्रतिकारमशक्तं शस्त्रपाणयः ।

घातं राष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

अहो यत वयम् महत् पापम् कर्तुम् व्यवसिता. यत् राज्यसुखलोभेन स्व-
जनम् हन्तुम् उद्यताः ॥

यदि अप्रतिकारम् अशक्तम् माम् दास्यपाणयः घातं राष्ट्रा रणे हन्युः तत् मे
क्षेमतरम् भवेत् ॥

अरेरे, अमे भो! पाप करवाने माटे निश्चय करी युद्धया छीअे के ने
अमे आ रान्त्यसुभना लोभयी स्वजनोने मारवाने उद्यत यया छीअे.

ने (प्राधुना रक्षय्युने माटे पणु) सामे प्रतिकार न करनार अने
शस्त्रविनाना भने शस्त्रधारी कौरवो रणुमां भारी नाणे तो तेथी माई
अधिक कल्याणु थाय.

अफसोस, अहो, हम महापाप करनेके लिये निश्चयबाले हो चुके हैं, क्योंकि
राज्यसुखके लोभसे स्वजन मारनेको राहें हो गये हैं

यदि (प्राणोक्ती रक्षाके लिये भी) बदला लेनेसे विमुक्त और निःशस्त्र
सुसज्ज शस्त्रधारी कौरवों युद्धमें मार डाले, तौ वह मेरे लिये बहुत अच्छा
होगा.

करी निश्चय निजल्या अमे, करवा पाप महा अहो! अरे!

हणुवा स्वजनो अमे यया, सज ने लोभयी रान्त्य सुभना.

इदि शस्त्ररहित ने रणु, थई सामे न छतां भने हणु,

इर शस्त्र धरेख कौरवो, भुज कल्याणु विशेष थाय तो.

१-४६ प्राणीओ प्रत्ये अहिंसा धर्म राखवो ते प्राणु करतां पणु
अधिक छे, अहिंसानुं पावन करवाभां प्राणु लाग थाय तो पणु उत्तम

સમગ્ર ઠપાચ ।

પવમુક્ત્વાઽર્જુનઃ સહ્યયે રથોપસ્ય ઠપાવિશત્ ।

વિસૃજ્ય સશરં ચાપં શોકસંવિગ્નમાનસઃ ॥ ૪૭ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंવાदेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

સહ્યયઃ ઉપાચ । એવમ્ ઉત્ત્વા સહ્યયે શોકસંવિગ્નમાનસઃ અર્જુનઃ સશરમ્
ચાપમ્ વિસૃજ્ય રથોપસ્યઃ ઠપાવિશત્ ॥

મંભયે કૃત્યુ-એ પ્રભાણે બેાલીને યુદ્ધભૂમિ ઉપર શોકથી વ્યાકુળ-ચિત્ત-
વાળેા અર્જુન ધનુષ્ય બાણનેા લાગ કરીને રથ ઉપર બેસી ગયેા.

સંજયને કહ્યા-એના કદકર યુદ્ધસ્થળે શોકથી વ્યાકુલ-ચિત્ત હોયે અર્જુન
માળકે સાથ ધનુષ્યકો છેટકર રથ પર ચેઢ ગયા.

કહી એમ ધનુષ્ય બાણને, તજ્યા ત્યાં બેસી ગયેા જ આમને,

મન શોકથી વિરૂણુ થનાં, રથમાં અર્જુન યુદ્ધભૂમિમાં.

એ પ્રભાણે અર્જુનવિષાદયોગ નામનો પહેલો અધ્યાય પૂરો.

છે; કેમકે પ્રાણુ હોય તો પાપ થવાનો સંભવ છે.

૧-૪૭ કોઇ રાગ પદ્મશ્રુ થયા પછી, સૂર્ય રાત્રીએ ઘેર્માં પછી
અને કોઇ તપસ્વી મહા સિદ્ધિના બ્રમથી, વ્યાકુળ બની નિસ્તેજ થઇ
જાયછે, તેવો શોકથી વ્યાકુળ ચિત્તવાળો અર્જુન બાણવા લાગ્યો.

બે પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મના સાણસામાં પડ્યાતાં કર્તવ્યમુદ થયેલા
અર્જુનને આવેા જે પ્રસંગ આવ્યો હતો, તેવા પ્રકારના પ્રમંજો સમાજમાં
રહીને, જે કર્તવ્યનિષ્ઠ અને મોટા પુરુષોને મંસારમાં પોતાનું કર્તવ્ય ધર્મ
અને નીતિથી બજાવવાનું છે, તેમના ઉપર અનેક વાર ગુજરેછે .

અધ્યાય ૨ એ

સાંખ્યયોગ

સહ્ય ઉવાચ ।

તં તથા કૃપયાઽઽવિષ્ટમશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ।

વિવીદન્તમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

સહ્યઃ ઉવાચ । તથા કૃપયા અવિષ્ટમ્ અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ વિવીદન્તમ્ તન્મ
ઉસૂદનઃ इदम् वान्यम् उवाच ॥

મંજયે કહ્યું-એ પ્રમાણે દયાથી વ્યાપ્ત થયેલા, આંસુથી ભરેલાં ગભ-
યેનાં નેત્રવાળા પિત્ર થયેલા અર્જુન પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણે આવું વચન કહ્યું.

સહ્યને કહા-હમ તરહ કહણસે વ્યાપ્ત અશ્રુપૂરિત વ્યાકુલ નેત્રવાલે લેદ-
ક અર્જુનકો શ્રીકૃષ્ણ યહ વચન કહને લગે.

૬૧- જે વ્યાકુળાં સગળ નયને યુક્ત ઘેરોં કૃપાએ,
બોધ્યા આવું મધુસૂદન તે ખેદ પામેલ પ્રત્યે.

૨-૧ સત્ અસતનો વિવેક થયે વિવેક વૈરાગ્ય આદિની સાધન સંપ-
ત્તિની સિદ્ધિની અને બ્રહ્મણ્યપણાની સિદ્ધિની સફળતા માટે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા
। આત્મા યા અરે દૃષ્ટ્યઃ ધોતવ્યઃ તદ્વિજ્ઞાનર્થ સચુસ્મેવાભિગચ્છેત્સમિત્વાગ્નિઃ
। જિવં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્ । શ્રુતિમાં કહેલી રીતે બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ પાસે જઈને
હૃદયવિચાર કરવો, એવો અર્થ સૂચવવાને સત્ અસતના વિવેકવાળા પર-
।ર્થ તત્ત્વને જાણવાની અપેક્ષાવાળા અર્જુનની-હું આપનો શિષ્ય છું,
તે બોધ દો, આપને શરણે આવેલ છું-છશ્વર પ્રત્યેની પ્રતિપત્તિ તથા
તે છશ્વરે કરેલા આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશના પ્રકરણું પ્રતિપાદન કરવાને
ીજ અધ્યાપનો આરંભ કરેછે.

અર્જુનને સુદમાં પ્રવૃત્ત કરાવવા માટે, આ જગતમાં જાતી પુરુષોએ
જાણ ગણેલી સાંખ્ય અને યોગ એ બે નિષ્પ્રયી આરંભ કરેલ છે, પ્રથમ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કુતસ્ત્યા કદમલમિદં વિપમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાનુ ઉવાચ । અર્જુન અનાર્યજુષ્ટમ્ અસ્વર્ગ્યમ્ અકીર્તિકરમ્
કદમલમ્ ત્વા વિપમે કુત સમુપસ્થિતમ્ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું-હે અર્જુન, આર્યોએ કદિ ન આચરેલો,
આડે આવનારો અપવશકાંક આ મોહ તને આં વિપમ મમયે ક્ય
ઉત્પન્ન થયો ?

શ્રીભગવાને કહા-હે અર્જુન, આર્ય પુરુષોએ અસેવિત, સ્વર્ગના નિષે
ઠોર ધ્યક્ષ લાનેવાલા ચહ મોહ તુમંકા દ્ય કદિન સમય પર કદાચે
ગયા ?

ક્યાથી તુને વિપમ મમયે મોહ આવો થયો છે,
ના અર્જુન ના યશસ્વ નહિ સેવ્ય અર્જુન ! આર્ય.

સામ્યનિષ્ઠા પ્રમાણે અને એ પછી કર્મયોગ માર્ગ પ્રમાણે તા
ઉપદેશ કરવાનો આરભ કરેછે, અને રિયતપ્રત થઈ સમશુદ્ધિ
કહેછે

જેમ રાજદમ કાલવાળો થવાથી જ્ઞાન દેખાયછે, તે પ્રમ
અર્જુન મમતામાં ઘેરાતા મોહઅન્ત થવાથી જ્ઞાન દેખાવા લાગ્યો

૨-૨ અર્જુન શૌર્યનો સાગર, ક્ષત્રિયોનો મુકુટમણિ હતો
શરને છૂટ્યા, નિવાતકવ્ય આદિ દૃત્યોને છૂટ્યા એનું શૌર્ય અને પ
ક્રમ ત્રિભુવનપ્રસિદ્ધ હઈ તેની કીર્તિ પ્રેલોક્યમા ગાજતી, તે
સદગ-ક્ષત્રિયની ધીરતા-વીરચરિતો પણ ત્યાગ કરી મોહમયિન
જતા તેને શ્રીભગવાને કહ્યું.

રતેદરૂપ કૃપા, પૂર્વોક્ત નિષાદ તથા અશ્વપાત એ ત્રણે દાર

ક્લેષ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતલ્લય્યુપપદતે ।

હુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરન્તપ ॥ ૩ ॥

પાર્થ ક્લેષ્યમ્ મા સ્મ ગમઃ એતત્ ત્વયિ ન ઉપપદતે પરન્તપ હુદ્રમ્ હૃદય-
યમ્ ત્યક્ત્વા ઉત્તિષ્ઠ ॥

હે પાર્થ, નામરદાઇ ન ગ્રહણ કર, એ તને હાજતી નથી. હે પર-
હસ્યની આ અધમ દીનતાને તજીને ઉભો થઇ જા.

હે પાર્થ, હુમ નામરદ મન હોઓ, यह तुमको योग्य नहीं है. हे परंतप,
ही नीच दुर्बलताको त्यागकर उठके खड़े हो जाओ.

મા સ્પર્શે તું ન પડતી તને પાર્થ ! નિર્માલ્યતા આ,

આ દૈગાની અધમ દીનતા ઉડ છોડી ઉભો થા.

શિષ્ટ પુત્રોથી નિર્દિત હોવાથી અત્યંત મલિન આ યુદ્ધરૂપ સ્વધર્મથી
તેરૂપ દરમદ છે. આ મોહ યુદ્ધભૂમિમાં સર્વશ્રમિયત્રેષ્ઠ તને શાથી
! મોક્ષની ઇચ્છાથી, સ્વર્ગની ઇચ્છાથી કે કીર્તિની ઇચ્છાથી !

મંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, મંપૂર્ણ ધર્મ, મંપૂર્ણ યશ, મંપૂર્ણ શ્રી, મંપૂર્ણ વૈરાગ્ય
મંપૂર્ણ જ્ઞાન એ છ જેનામાં નિરતર રહેછે તે ભગવાન.

૨-૩ પૃથાએ તને દેવપ્રભાદથી મેળવ્યો છે, તેથી તું મહાતીર્થવાન
માટે તને આ ક્લીષ્ણપણું ન ધરે. વળી તે તો સાક્ષાત્ મહેશ્વરની
યુદ્ધ કર્યું છે, તેથી તું પ્રખ્યાત થયો છે, માટે પણ તારામાં આ
ર્થ ન ધરે.

યુદ્ધ પ્રસંગે હૃદયની દુર્બલતા જાણવી, એ શ્રમિયની દુર્ભેતિનું લક્ષણ
અને શાત્રસ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે.

ક્લીષ્ણતા-વીર્ય તેજ આદિના ભંગ યતારૂપ દીનતા.

૨-૪ જેની પામેથી સમવિદ્યા શીખ્યો, જેના ધનુર્વિદ્યાના શિશુઓ
અર્જુન બાણાવળી દેવગણો, તે જ વિદ્યાના બળે બાણ અને ધનુષ્ય

અર્જુન ઉવાચ ।

કય મીષ્મમહં સહ્યે દ્રોણ ચ મધુસૂદન ।

દ્યુભિઃ પ્રતિયોત્સ્યામિ પૂજાર્હવિરિસૂદન ॥ ૪ ॥

અર્જુન ઉવાચ । મધુસૂદન અરિસૂદન પૂજાર્હો મીષ્મમ્ દ્રોણમ્ ચ મ્હ સહ્યે અહમ્ કયમ્ પ્રતિયોત્સ્યામિ ॥

અર્જુને ક્યુ-હે મધુસૂદન, હે અરિસૂદન, પરમપૂજ્ય બીષ્મ । દ્રોણ સામે બાણો છોડી આ મંત્રામર્મા હું કેવી રીતે લઉં ?

અર્જુનને કહ્યું-હે મધુસૂદન, હે અરિસૂદન, પૂજનીય મીષ્મ બૌર દ્રોણ બૌર યાગ ચલાવકર દસ રણમૂર્તિમે મેં કિસ તરફ લડાઈ કરુણા ?

મંત્રામે, હે મધુસૂદન ! જે પૂજવા યોગ્ય છે તે,

શી રીતે હું શરયકી લઉં બીષ્મ ને દ્રોણ સામે.

લડને તેની જ હત્યા કરી એ ઉપકારતા ખટલો આ રીતે વાળું ?

હું કાપરપણાથી મુઢથી ખટકતો નથી, પણ મુઢના અન્યાયપણ તથા અધર્મપણાથી વિરમુંછુ. વાણીથી પણ હું લઉં એમ કહેવું અચિત્ત છે, તો બાણોવડે તો લઉં જ કેમ ?

૨-૫ અઠ્ઠ્વા પરસતાપમગત્વા રત્નમંદિરમ્ ।

અઘ્રેશયિત્વા ચાત્રમાન ચત્વર્ણમપિ તદ્વહુ ॥

તો મારે શુ ઉદાર અને ગંભીર, વિશાળ હૃદયવાળા, દયાના સાંસદગુણના લગર, વિદ્યાના મહાનિધિ સર્વશ્રેષ્ઠ શુરનો ધાત કરવો !

યુધિષ્ઠિરને બાળમપિતામહે સ્પષ્ટ કહ્યું હતુ કે—

કર્ણસ્ય પુરુષો દાસો દાસસ્ત્વયોર્ન ન કસ્યચિત્ ।

હતિ સત્ય મહારાજ વદોડસ્થબેન કૌરવેઃ ॥

મનુષ્ય અર્ચનો ગુલામ છે, અર્થ કાષ્ટનો ગુલામ નથી, હે મહારા

ગુરુનહત્વા દિ મહાનુભાવાન્
 શ્રેયો મોક્તું મૈશ્વમપોહ લોકે ।
 હત્વાઽર્થકામાંસ્તુ ગુરુનિદેવ
 મુક્તીય મોગાન્નુધિરપ્રદિગ્ધાન્ ॥ ૬ ॥

મહાનુભાવાન્ ગુરુન્ ગહત્વા હિ હહ લોકે મૈશ્વમ્ અપિ મોક્તુમ્ ધેયઃ
 ઈચ્છામાન્ તુ ગુરુન્ હત્વા હહ એવ હધિરપ્રદિગ્ધાન્ મોગાન્ મુક્તીય ॥

મહાનુભાવી ગુરુજનોને મારવા કરતાં તો આ લોકમાં ભિક્ષા
 ગીતે પણ પેટ ભરવું ક'વાણુકારક છે, પણ દ્રવ્યના આશિયાળા ગુરુ-
 જનોને મારવાથી તો આ જગતમાં જ તેઓના રક્તથી ખરડાયેલા ભોગો
 ॥૨૯ ભોગવવા પડે.

મહાનુભાવ ગુરુજનોના થવ ન કર ચદિ હસ લેકમેં ભિક્ષાવા અમ્ર મી
 ઝન કરના પડે, તો વહ મી અચ્છા હૈ, અર્થકી કામનાવાલે ગુરુજોવા થવ
 રમેસે હસ લેકમેં હી રક્તસે મિલે હુણ મોગ મુસે મોગને પડેંગે

પસત- માર્યા વિના ગુરુજનો ય મહાનુભાવી,
 ભિક્ષાજ ખાવુ પણ ઉત્તમ લોકમાર્હી,
 અર્થેન્ધ્રુ તો ગુરુજનો હણતા રૂધિરે,
 છાટેલ ભોગ અહીં ભોગવવા પડેછે.

સત્ય એ છે મને કૌરવોની સાથે અર્થે ખાધી દીનેલો છે.

૨-૭, ૮ નાપુત્ર્યાદિપ્ર્યાય વૈ પુન । શ્રુતિ. જે પુરુષ પુત્રભાવ કે શિષ્ય-
 ભાવથી રહિત હોય તેને અહાવિદ્યાનો ઉપદેશ ન જ કરવો. આવા હેતુથી
 અર્જુન કહેછે કે આપ અમારા ગુરુ, બધું, પિતાતુલ્ય, કુલદેવત અને
 સદા સંકટ સમયે રક્ષણ કરનાર છે. આપ અમારા ધૃષ્ટ ગિત છે,
 મર્ચન્ડ છે, માટે વિચાર કરી સત્ય માર્ગનો ઉપદેશ આપો.

યો યા એતદક્ષર ગાર્ગ્યમિદિત્તાઽસ્માકોઽપ્રેતિ સ શૃણુ । ૯

ન ચૈતદ્વિષ્ણુઃ કતરત્નો ગરીયો

યદ્વા જયેમ યદિ વા નો જયેયુઃ ।

યાનેવ દત્વા ન જિજીવિષામઃ ॥

તેઽવસ્થિતાઃ પ્રમુલ્હે ધાર્તરાષ્ટ્રઃ ॥ ૬ ॥

યાત્ વા જયેમ યદિ વા નઃ જયેયુઃ નઃ કતરત્ ગરીયઃ યત્ ન વિષ્ણુઃ યાત્ એવ દત્વા ન જિજીવિષામઃ તે ધાર્તરાષ્ટ્રઃ પ્રમુલ્હે અવસ્થિતાઃ ॥

અમે જય મેળવીએ અથવા તેઓ અમારા ઉપર જય મેળવે એ બેમાંથી અમને શું ઈચ્છકર છે તે અમે જાણી શકતા નથી, કેમકે જેઓને મારીને અમે જીવવાને પણ ઇચ્છતા નથી, તે જ કૌરવો અમારી સામે (યુદ્ધમાં) ઉભા છે.

હમ જીતે અથવા હમ જીતે જાયે, હન યેનેમિંહે હમારે લિયે ક્યા શ્રેષ્ઠ હે, સો હમ સમસ્ટ નહીં સમસ્ટ હે, ક્યોંકિ જિનસ વચ કરકે હમ જીના મી નહીં ચાહતે, વે હી કૌરવો હમારે સામને (યુદ્ધમે) રહે હે.

જો જીતીએ કદિ અમે અમને જીતે કં,
ના જાણીએ જ અમને કયું શુભ બેમાં ?
જેને હણી ન અમને જીવવાની આશા,
આ કૌરવો સર્વ સન્મુખ તે જ ઉભા.

પુરુષ આ અક્ષર આત્માને બાધ્યાવિના આ લોકથી જાયછે-મૃત્યુ પામેછે, તે કૃપણ છે. જ્ઞાનોઽજિતેન્દ્રિયઃ । સ્મૃતિઃ. જેણે હૃદયને જીતી નથી, તે કૃપણ છે. શકરાન્દ્રજ કહેછે કે અવિદ્યામૃત દેહાદિ અનાત્મ પદાર્થોના સ્વરૂપને આ હું હું એમ જાણેછે, તે કૃપણ

કાર્પણ્ય-કૃપણનો ભાવ તે, અજ્ઞાનઃ કૃપણપાતું. (૨-૭)

આ લોકના વિષયભોગોમાં તથા સ્વર્ગોદિકના વિષયભોગોમાં શ્રુતિ તથા યુક્તિરૂપ અનુમાન પ્રમાણથી અનિત્યતા સિદ્ધ થાયછે તે અનિત્ય

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વમાવઃ

પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસમ્મુદ્ધચેતાઃ ।

યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં શ્રુદ્ધિ તન્મે

શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥૭॥

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વમાવઃ ધર્મસમ્મુદ્ધચેતાઃ ત્વામ્ પૃચ્છામિ અહમ્ તે શિષ્યઃ
ત્વં નિશ્ચિતમ્ શ્રેયઃ સ્યાત્ તત્ત્વ મે શ્રુદ્ધિ ત્વામ્ પ્રપન્નમ્ મામ્ શાધિ ॥

દીનતાના દોષથી સ્વભાવ નષ્ટ થતાં મારા કર્તવ્ય સંબંધે મારું ચિત્ત
કંઈ થઈ જતાં હું આપને પૂછું. હું આપનો શિષ્ય છું, માટે આમાં
? નક્કી કત્યાણુકારક હોય તે મને કહો; હું આપને શરણે આવેલો છું,
તે બોધ આપો.

દીનતાકે દોષસે દૂધા દુઝા સ્વભાવવાલા ઓર રસસે કર્તવ્યકે સંબંધમે
કંઈ ચિત્તવાલા ઘનકર મેં તુમસે પૂછના હું, મેં તુમ્હારા શિષ્ય હુ, ચર્તે જો
છ મેરે લિયે નિશ્ચિત મગલગારી હો વહી મુક્તસે કહો, મેં તુમ્હારી દારણ
નેવાલ્મ હું, મુસે સિપ્પલાઓ

દૌર્ભગ્ય દોષથી સ્વભાવ વિહારી થાતાં,
ધર્મે થતા મૂઢ મને તમને પૂછું આ,
જે નક્કી શ્રેય મુજ હોય મને કહો ને,
હું શિષ્ય આપ શરણે શિખવો મને તે.

ગોથી ગોકની નિશ્ચિત મંભવે નહિ; ઉઘટા તે ભોગ તથા કાળમાં એ
અને ગોકની જ પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તેમા પ્રાપ્ત ન થયેલા ભોગ પોતાની
અજાને લીધે, પ્રાપ્તિકાળમાં તે ભોગ પરાધીનતાને લીધે તથા નાશના
પને લીધે અને પોતાના નાશકાળમાં તે ભોગ વિચોગને લીધે એ પુરુ-
ષ ગોકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. એવા ગોક કરાવનાર અનિત્ય ભોગોથી ગોકની
પ્રાપ્તિ મંભવે નહિ. શ્રુતિ કહે છે કે તપયેદ્ધ કર્મજિતો લેક. કીયતે ।

ન હિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુષાદ-
ચ્છોકમુચ્છોપણમિન્દ્રિયાણામ્ ।

અવાપ્ય મૂમાવસપદ્મમૃદ્

રાજ્યં સુરાણામપિ આધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

મૂમૌ હિ અસપદ્મમ્ કદ્દમ્ રાજ્યમ્ સુરાણામ્ ચ આધિપત્યમ્ અપિ અવાપ્ય
મમ ઇન્દ્રિયાણામ્ ઉચ્છેદયણમ્ શ્લોકમ્ વનુ અપનુષાન્ ન પ્રપશ્યામિ ॥

કારણ કે પૃથ્વી ઉપર શત્રુઓથી રહિત (નિર્વંટક) અને સમૃદ્ધિ-
વાળું રાજ્ય તેમ જ દેવોનું અધિપતિપણું એટલે ઈંદ્રપદ પણ મને મળે
તો મેં ભારી ઈંદ્રિયોને શાપી લેનાર આ શોક સમાવવાનું કાંઈપણ
સાધન હું જોઈ શકતો નથી.

કર્ણોંકિ યદિ પૃથ્વીપર શત્રુઓંસિ રહિત (નિર્વંટક) ઔર સમૃદ્ધ રાજ્ય
ઔર દેવતાઓંસા અધિનાર (ઇંદ્રપદ) મી પા જાઈ તો મી મેરી ઇંદ્રિયોંસિ
સૂક્ષ્મનેવાલા યદ શોક જિસસે દૂર હો, એસા જુઝ સાધન મેં નહીં દેખ સક્તા

શત્રુરહિત જગ રાજ્ય સમૃદ્ધિવાળું,
પણ અધિપતિપણું પણ દેવતાનું,
ઈન્દ્રપદને મેળવતો પણ શોક મારો,
તે ટાળનાર કશું મેં હું નથી જ જોતો.

एवमेवानुत्र पुण्यचिंतो लोकः क्षीयते । जेम कर्मने लीधे प्राप्त थवाथी आ
लोकिना पदार्थ नाश पागेछे, तेम पुण्यकर्मने लीधे प्राप्त थवाथी स्वर्गादि
लोकिना पदार्थ पण नाश पागेछे. आ श्रुति प्रमाणे सर्व भोगो विषे
अनित्यता न सिद्ध थापछे. आवा अनित्य पदार्थोंनी प्राप्तिथी निवृत्ति
मेलवे नहि. तथी शोकेनी निवृत्ति माटे अमारें युद्ध करने योग्य नथी. (२-८)

૨-૧૦ જાણ્યે મર્યાદાસ્થ કરતા-તેના અનુચિત આચરણનો પ્રકાર
કરીને તેને લગભગથી સમુદ્રમાં ફેંચાડતા હોય તેમ; એમ કરીને

સહાય ઉવાચ ।

પદમુક્તવા દુષીકેશ ગુહાકેશઃ પરન્તપઃ ।

ન ચોત્સ્ય ઇતિ ગોવિન્દમુક્તવા તૂર્ણીં ચમૂષ હ ॥ ૯ ॥

તમુવાચ દુષીકેશઃ પ્રહસન્નિવ ભારત ।

સેનયોદ્ધમયોર્મધ્યે વિપીદન્તમિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

સહાયઃ ઉવાચ । પરન્તપઃ ગુહાકેશઃ એવમ્ દુષીકેશમ્ ઉત્તવા ન ચોત્સ્યે
તિ ગોવિન્દમ્ ઉત્તવા તૂર્ણીમ્ ચમૂષ હ ॥

ભારત ઉભયોઃ સેનયોઃ મધ્યે વિપીદન્તમ્ તમ્ પ્રહસન્ન ઇવ દુષીકેશઃ
તદમ્ વચઃ ઉવાચ ॥

મંજયે કૃત્યુ-શત્રુને તપાવનાર અર્જુને આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને કહીને
“હું યુદ્ધ નહિ કરું” એમ ગોવિંદને કહીને તે ચૂપ થઈ ગયો.

હે ધૃતરાષ્ટ્ર, ખત્રે સૈન્યની વચમાં ખિન્ન થયેલા અર્જુન પ્રત્યે જાણે
મંદહાર્ય કરતાં શ્રીકૃષ્ણે આ વચન કહ્યું.

સંજયને કહા-શત્રુ તપાવવાલા અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને હવે સરહ વહવર “મેં
નહીં લડૂંગા” હતના ગોવિંદને વહેકે ચૂપ હો ગયા.

હે ધૃતરાષ્ટ્ર, દેવોનાં સેનાઓકે ચીંચમેં લેદયુક્ત અર્જુનને માનો મુસકિરાવે
હુવે (પ્રસન્નમુલ્લ હોઠ) શ્રીકૃષ્ણ ચહ વચન બોલે

શ્રીકૃષ્ણને વચન એ કહી પાર્થ સરો,

ગોવિંદને “નહિ લડું” કહી ચૂપ બેઠો,

તે ખેદમાં લીનપ્રતિ હમતા સમા એ,

કૃષ્ણે કર્તાં વચન આ હવે સૈન્યમધ્યે.

પણ અર્જુન પ્રત્યે પોતાનો કૃપાલાવજ છે, એમ દર્શાવે છે.

૨-૧૧ અગોચરનો જોડ કરવો અને શાસ્ત્રના અર્થને પ્રગટ કરનાર
પડિતાઇ એ ખંને અજ્ઞાના અંધારાની ચેડે પરસ્પર વિરૂદ્ધ હોવાથી એક

ન ત્વેવાહં જાતું નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

જાતુ અહમ્ ન આસમ્ ન તુ એવ ન ત્વમ્ ન શ્મે જનાધિપાઃ ઘયમ્
નિં અતઃ પરમ્ ન ભવિષ્યામઃ ન ચ એવ ॥

(આ જન્મની) પૂર્વે હું કદિ નહોતો એમ પણ નથી જ, તું નહોતો,
મા રાજાઓ નહોતા, એવું પણ નથી. તેમ જ આપણે સર્વે હવે પછી (આ
રીશ નાશ થયા પછી) હોવાના નથી, એમ પણ નથી.

(ઇસ શરીર ધારણકે) પહિલે મੈ કમી નહીં થા, એસા નહીં હૈ; વૈસે હી એસા
હીં કિ તુમ મી નહીં થે, એ રાજાલેગ મી નહીં થે, એસા નહીં; ઔર એસા
મી નહીં હૈ, કિ હમ સવ ઇસકે (ઇસ શરીરોકે નષ્ટ હોનેકે) બાદ મી નહીં રહેગે.

નહોતો હું કદિ એમ ના, તું નહતો નહોતા તુપો એમ ના,
ને સૌ આ પછી આપણે ન હમણું એવું ય ના ના જ ના.

૧, તેઓ જન્મ અને મૃત્યુ બાતિ છે, એમ મમજી તેતો શોક કરતા નથી.

મોહ છે પ્રકારનો છે. સર્વ અંશરૂપોથી રહિત સ્વપ્રકાશ પરમાન્દ-
વરૂપ આત્મા વિષે સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને શરીર તથા તે બંને શરીરોના
અણુરૂપ અવિદ્યા, એ ત્રણે ઉપાધિઓના અવિવેકથી જે મિથ્યારૂપ અંસા-
વિષે સત્યત્વ તથા આત્મધર્મત્વ આદિની પ્રતીતિ છે, તે પ્રથમ મોહ છે,
૧ મર્મ પ્રાણીમાત્રમાં રહેછે, તેથી તે મોહ સાધારણ છે. સુદૃઢસ્વરૂપ
અંમાં હિંસાદિકની બાહ્યતાથી જે અધર્મત્વની પ્રતીતિ છે, તે બીજો
મોહ છે. આ બીજો મોહ કરુણાદિક દોષથી કેવળ અર્જુનને જ પ્રાપ્ત
થો છે, તેથી તે બીજો મોહ અસાધારણ છે.

૨-૧૨ ગયેલા અને આવતા દેહની ઉત્પત્તિમાં જગતની પેઠે તું છે.
જેમ જગતમાં રહેનાર તારો જ સંબધ સ્વપ્ન સાથે છે, સ્વપ્નમાં રહેનારનો જ
સંબધ સુષુપ્તિમાં પણ છે, સુષુપ્તિમાં રહેનારનો જ જગતમાં પણ છે;

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિર્થોરસ્તત્ર ન મુદ્ધતિ ॥ ૧૩ ॥

યથા દેહિનઃ જસ્મિન્ દેહે કૌમારમ્ યૌવનમ્ જરા તથા દેહાન્તરપ્રાપ્તિઃ
તત્ર ધીરઃ ન મુદ્ધતિ ॥

જેમ દેહધારી (જીવાત્મા)ને આ દેહમાં બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને
વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાયછે, તે જ પ્રમાણે બીજા દેહની પ્રાપ્તિ પણ થાયછે,
તેમાં ધીર પુરુષો ભ્રાંતિ પામતા નથી.

જેવે દેહધારી (જીવાત્મા)કોં દેહવિષે કૌમાર, યૌવન ઓર જરા દેહી
ત્રીન બવસ્થા પ્રાપ્ત હોતી હૈ, જેવે હી દૂસરે દેહકી પ્રાપ્તિ મી હોતી હૈ; ઉમ્મે
ધીર સોગ ભ્રાંતિ નહીં પાતેહે.

દેહીને જન્મ એક આ શરીરમાં બાલ્યા લુગાની જરા,
પ્રાપ્તિ તેમ જ છે બીજા શરીરની મોહે નહિ ધીર સાં.

તેમ જત દેહમાં રહેનારનો જે આ દેહમાં, અને આ દેહમાં રહેનારનો જ
લાવિ દેહમાં સંબધ સ્વીકારવો જોઈએ; નહિ તો મુખ્યદુઃખ વગેરેની
વિચિત્રતાનો અર્થભવ થાય. કર્મની વિચિત્રતાથી જ મુખ્ય વગેરેની વિચિ-
ત્રતા છે, માટે તે તે કર્મ કરનારનો દેહાંતરમાં પણ - સદ્ભાવ છે; નહિ
તો કૃતનાશ (કરેલા કર્મના ફળ ભોગવ્યા વિના જ નાશ) અને અમૃતા-
બ્યાગમ (કર્મ ન કર્યા છતાં ફળની પ્રાપ્તિ) એ બે દોષ થાય. કર્મ મુજતે
જન્તવોડગુના । સ્મૃતિ. ચત્કર્મ કુરતે તદમિસંપદતે । શ્રુતિ. ત્રણે કાળમાં જીવ
આત્મસ્વરૂપે નિત્ય છે, આમ પ્રાણીઓ જન્મ મરણસુરહિત હોવાથી
અશોભ્ય છે. પૂર્વે સર્વે હતા, એમ કહીને આત્મામાં પ્રાગભાવ (વસ્તુ પહેલાં
નહતી તે)નું અને પછી સર્વે હમણું એમ કહીને અપ્રવંસાભાવ (વસ્તુનો
નાશ થશે ત્યારે તે પોતાને રૂપે નહિ હોય તે)નું અપ્રતિયોગીપણું દર્શાવ્યું.

૨-૧૩ દેહાંત પછી પણ આત્માનું સત્પણું દેહાંતસહિત પ્રસક્ત અનુમાન

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌન્તેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાસ્તિતિશ્ચ ભારત ॥ ૧૪ ॥

કૌન્તેય માત્રાસ્પર્શાઃ તુ શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ આગમાપાયિનઃ અનિત્યાઃ
ભારત તાન્ તિતિશ્ચ ॥

હે કુંતીપુત્ર, ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયો તો શીત અને ઉષ્ણ, સુખ
અને દુઃખ આપનારાં છે; તે સર્વ ઉત્પત્તિ અને નાશવાળાં છે, એટલે
અનિત્ય છે. માટે હે ભારત, તે સર્વને તું સહન કરી લે.

હે કુંતીપુત્ર, ઇન્દ્રિયોની પૃત્તિ ઓર उनके विषयोका संबंध ही शीत और
उष्ण, सुख और दुःख देनेवाले हैं, वे सब उत्पत्ति और नाशवाले हैं, वे
अनित्य हैं; हे भारत उन सबको तুম सहन करले

હે શીતોષ્ણ અસુખ સુખ કરતા ઇન્દ્રિયના વિષયો,
આવે જાય અનિત્ય સર્વ સહી લે કૌંતેય! તું તેહ તો.

।आशुधी .नश्यावेछे. जीवापेत धाम किलेदं म्रियते न जीवा म्रियते । श्रुति.

દેહ ધારણ કરનાર અથવા દેહ છોડનાર દેહી દેહથી ન્યારો છે, એમ
શ્રવિછે. મનુષ્ય એટલે માત્ર દેહરૂપ વસ્તુ નથી, પણ દેહ આત્માનો
પ્રવ્યય છે, તેમાં હું અહકારરૂપે વ્યક્ત થનાર દેહી તે આત્મા છે; જે
નેલ અને અમર છે. દેહ કેખીતો જ અનિલ અને નાશવત છે.

માતાના ઉદરથી બહાર આવતા બાળકને એ જ કાળે હર્ષ, શોક આદિની
પ્રાપ્તિ થાયછે, તે હર્ષ, શોક આદિની પ્રાપ્તિમાં ખીણું તો કંઈ કારણ
ભવતું નથી, પણ કેવળ પૂર્વ જન્મના સંસ્કાર જ તે હર્ષોદિતું કારણ છે.

૨-૧૪ સુખદુઃખાદિ ધર્મોતું આશ્રય કેવળ અંતઃકરણ જ છે, આત્મા
થી. આ અંતઃકરણ શરીર શરીર વિષે ભિન્ન ભિન્ન છે. તેના બેદના
અંગીકારથી જ કાષ્ઠ સુખી છે, કાષ્ઠ દુઃખી છે ક્ષત્ર્યદિઃ વ્યવસ્થા સંભળી
શકેછે.

યં હિ ન વ્યયયન્ત્યેતે પુરુષં પુરુષર્પણમ ।

સમદુઃસમુત્પન્નધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૫ ॥

હિ પુરુષર્પણમ સમદુઃસમુત્પન્ન યમ્ ધીરમ્ પુરુષમ્ એતે ન વ્યયવન્તિ સ અમૃતત્વાય કલ્પતે ॥

કારણ કે હે પુરુષ શ્રેષ્ઠ, સુખદુઃખને સરખા માનનાર જે ધીર પુરુષને તે (ઇદ્રિય અને તેના વિષયો) પીડા કરતા નથી, તે પુરુષ મોક્ષને માટે યોગ્ય થાયછે

કયો વિ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ, સુખદુઃખને સમાન માવ રહાનેવાળે જિસ પુરુષર્પણ એ સવ (ઇદ્રિયો ઓર ઉનકે વિષયો) વ્યયા નહીં પહૂંચાત હૈ, વહ પુરુષ મોક્ષકે યોગ્ય હોતા હૈ

એ હે પુરુષસિંહ ! જે પુરુષને પીડે નહિ, ધીર જે, જેને છે સમદૃષ્ટિ સુખદુઃખમા ટેવશ્યને યોગ્ય તે

ધામ સક્ત્યો વિચિત્રિતા ધ્રુવાધ્રુવા ષ્ટિરઘટિર્હૃદ્યોર્મોર્મિત્યેતત્સર્વ મન એવ । શ્રુતિઝેમ જમ અગ્નિ આદિનો મર્મજ તે તે સમયે થતા સ્વાભાવિક શીત ઉષ્ણ આદિ દેહે, ઝેમ ઇષ્ટ જનનો મયોગ વિયોગ પશુ સુખ દુઃખ આદિ દેહે તેના અસ્થિગ્ધાધી તાગ જેના ધીર પુરુષને તે મહન કરવા ઉચિત છે, પશુ તે નિમિત્તે થતા હર્ષ શોક, પરવશતા તને ઉચિત નથી । માનાસ્પર્શ-જેણે કરીને વિષન જણાવછે તે માત્રા એ નેત્રાદિક ઇદ્રિયો છે તે નેત્રાદિક ઇદ્રિયોનો રૂપ આદિ વિષયોની સાથે જે યથા યોગ્ય મંબધ છે, તેનું નામ માત્રાસ્પર્શ નેત્રાદિક ઇદ્રિજન્ય જે જે, તે તે વિષયાકાર અત કરણના પરિણામરૂપ વૃત્તિઓ છે, તેનું નામ માત્રાસ્પર્શ છે, અથવા વાગાદિક દ્રવ્ય ઇદ્રિય અને શબ્દાદિ વિષયરૂપ માત્રાઓનો જે પરસ્પર વિષયવિષયી ભાવ સંબધ છે, તેનું નામ માનાસ્પર્શ.

૨-૧૫ એ નિત્યા મહિમા ત્રાક્ષણસ્ય ન વર્ષતે કર્મણા નો કનીયાન્ । શ્રુતિ.

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

અભયોરપિ દૃષ્ટોઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

અસતઃ ભાવઃ ન વિદ્યતે સત્. અમાનઃ ન વિદ્યતે તત્ત્વદર્શિભિઃ અનયોઃ
તયોઃ અપિ અન્તઃ ॥ દૃષ્ટઃ ॥

અમતને ભાવ (અસ્તિત્વ) નથી, અને સતને અભાવ (નાશ) નથી;
તવેતાઓએ આ બન્નેનો પાર નોયો છે. (નિર્ણય કર્યો છે.)

અસત્ (અનિત્ય) વસ્તુના ભાવ (અસ્તિત્વ) નહીં છે, જોર સત્ (નિત્ય)
તુના અભાવ (નાશ) નહીં છે, તત્ત્વદર્શિઓને ફક્ત બેનાના પાર દેખા છે.
(નિર્ણય કર્યો છે)

હોતો ભાવ નથી કદિ અમતને છે ના અભાવે સતે,
નોયો છે પણ પાર એ હિમતો તો તત્ત્વદર્શી જને.

કરૂં પાપાણુનો આ નિત્ય મહિમા છે કે જે પુણ્ય કર્મ કરીને સુખ-
વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી અને પાપ કર્મ કરીને દુઃખરૂપ કનિષ્ઠતાને
પ્રાપ્ત થતો નથી. આ શ્રુતિએ આત્મામાં સુખદુઃખ બન્ને ધર્મોના નિષેધ
કર્યો છે.

ધીર-ધીમંતઃ નિત્યાનિત્ય વિવેકવાળો.

પુરુષ-કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય, અંતઃકરણ, ગ્રાણુ, જૂત, કામ, કર્મ અને
વિદ્યા એ આકાને પૂર કહે છે અને એ આકા પૂરમાં નિવાસ કરનારને
સુખ કહે છે.

૨-૧૬ ધ્યાની જેડે સર્વે વિકાર કારણ સિવાય પ્રતીત ન હોવાથી
આ ઉત્પત્તિની પૂર્વે અને નાશની પછી તે પ્રતીત ન હોવાથી કાર્ય
બંને તેના કારણની (કેમકે કારણની પણ પોતાના કારણ સિવાય પ્રતીતિ
થી તેથી) પ્રતીતિ ન હોવાથી તે અસત્ છે. જે વિષેની શુદ્ધિ વ્યભિ-
ચાર પામતી નથી તે સત્ અને જે વિષેની શુદ્ધિ વ્યભિચાર પામે છે

અવિનાશિ તુ તદ્વિદિ ચેન સર્વમિદં તતમ્ ।
ચિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૭ ॥

ચેન સર્વમ્ હદમ્ તતમ્ તત્ તુ અવિનાશિ વિદિ અસ્ય અવ્યયસ્ય વિના-
શમ્ કર્તુમ્ કથિત્વ ન અર્હતિ ॥

જેનાથી આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત થયેલું છે, તેને તું અવિનાશી જાણ.
એ અવ્યય (આત્મા)નો વિનાશ કરવાને કાંઈ પણ સમર્થ નથી.

જિસે સર્વે જગત વ્યાપ્ત છે, અનેકો અવિનાશી સમજના કોઈ મો વડ
અવ્યય (આત્મા)ના નાશ નહોં કર સમ્તા છે.

તેને તો અવિનાશી જાણુ સરવે આ વ્યાપ્ત જેનાથી,
એ આ અવ્યયનો વિનાશ કરવા કાંઈ સમર્થ નથી.

તે અસત-કાલકૃત પરિચ્છેદ, દેશકૃત પરિચ્છેદ, વસ્તુકૃત પરિચ્છેદ, એ ત્રણ
પ્રકારના પરિચ્છેદવાળો જે પદાર્થ છે, તે પદાર્થ અમત્ કહેવાય છે. ઘટાદિક
એવા અસત-અનાત્મ પદાર્થ છે. સંજ્ઞતીય ભેદ, વિજ્ઞતીય ભેદ, સ્વગત
ભેદ, એ ત્રણ પ્રકારના ભેદનું નામ વસ્તુકૃત પરિચ્છેદ છે.

અંત-પાર; નિશ્ચય, સદા સર્વત્ર સ્થાન એક છે, તેનાથી કાંઈ છૂંક
નથી એવો નિર્ણય; યાચાતમ્ય.

૨-૧૭ પોતાથી, બીજાથી, આશ્રયના નાશથી, સંબંધીના નાશથી,
કર્મણના નાશથી કે કાર્પના નાશથી કાંઈ રીતે આત્માનો નાશ નથી.

૨-૧૮ 'જનારનેન્ન એમ કહેવાની પેઠે લડનારને-પ્રથમથીજ યુદ્ધને
મોટે તૈયાર' યથેત્ત અર્જુનને-લડ એવી અનુમતિ માત્ર લગવાનના વચનનું
તાત્પર્ય છે. જાનીઓએ પણ અવશ્ય શરીરચાત્રમાં વર્તવું જોઈએ, તેમ
અહીં પણ સ્થાવિદે પ્રાણનું રક્ષણ અવશ્ય કરવું જોઈએ, એમ જણાવવા
સાર જ્ઞાન પ્રકરણમાં આત્મજાની અર્જુનને, ક્ષત્રિય જ્ઞાને યુવાન હોવાથી
સંન્યાસ કે વાનપ્રસ્થ ન થટવાથી આ રાગની શરીરચાત્ર રાજ્યથી જ

અન્તવન્તં ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુધ્યસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

નિત્યસ્ય અનાશિનઃ અપ્રમેયસ્ય શરીરિણઃ ઇમે દેહાઃ અન્તવન્તઃ ઉક્તાઃ
સ્માત્ ભારત યુધ્યસ્વ ॥

નિત્ય, અવિનાશી અને અપ્રમેયભાવથી રહિત (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આદિથી
ગોચર) આત્માના આ દેહો નાશવંત છે એમ કહ્યું છે, માટે હે ભારત,
યુદ્ધ કર.

નિત્ય, અવિનાશી અને અપ્રમેયભાવથી રહિત (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આદિથી અગો-
ચર) આત્માને જે શરીરોં નાશ હોતો તે કહે છે, 'ફક્ત એ હે ભારત, યુદ્ધ
કરો.

દેહો છે અપ્રમેય નાશરહિતો ને નિત્ય, તેનાં કલાં,
આ સૌ ભારત ! અન્તવન્ત શરીરો, તેથી કરો યુદ્ધ આ.

ી નોંધવું, રાજ્યવિષુખ હોવાથી તેના જયને માટે લોક એમ ભગવાન
છે.

અહીં યુદ્ધ કર એમ કહેવાથી યુદ્ધની કર્તવ્યતાનું વિધાન કર્યું નથી,
કે પ્રથમથી જ યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલો હોય. અર્જુન શોકમોહથી
તેમજ યતાં ચૂપ થયો છે, તેથી તેના પ્રતિબંધનું અપનયન માત્ર
ભવાને કર્યું છે, માટે યુદ્ધ કર એ પૂર્વે અવૃત્ત કર્મના અનુવાદ માત્ર છે,
ધિ નથી.

દેહો-સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ તથા વિરાડ, સૂત્રાત્મા અને
વ્યાકૃત નામના સમષ્ટિ અને બષ્ટિ દેહો છે, માટે અહીં દેહને બહુ
યનમાં વાપરેલ છે.

અપ્રમેય-પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી જાણવાને અશક્ય. एतदप्रमेयं
इति श्रुति आत्मानुं अप्रमेयत्वं કહે છે. એનેદ સર્વ વિજ્ઞાનાતિ તં

ય ઇત્તં વેત્તિ હન્તાર ચમ્પૈનં મન્યતે હતમ્ ।

ઉમો તૌ ન વિજાનીતો નાયં હન્તિ ન હન્યતે ॥૧૯॥

ય ઇતમ્ હન્તારમ્ વેત્તિ ય ચ ઇતમ્ હતમ્ મન્યતે તૌ ઉમો વિજાનીત ઇતમ્ ન હન્તિ ન હન્યતે ॥

જો મનુષ્ય એ આત્માને હણનારો માને છે, તેમ જ જો એને હણેલો માને છે, તે બન્ને બળુતા નથી કે આ આત્મા હણેલો નથી : હણાતો યે નથી

જો પુરુષ દસ આત્માનો મારણવાલ્ય માનતા હું, છોર જો દમકે મારા સમક્ષતા હું, વે કેનો મી નહીં જાનતે હું ફિ ચહ આત્મા ન મારતા હું । ન મારા જાતાં હું

જો બણે હણનાર એક વળા જો એને હણેલો ગણે, તે બને નથી બળુતા નહિ હણે એ ના હણાયે ય એ

વિજાનીયાદ્વિજાતામરેવેન વિજાનીયાત્ । શ્રુતિ આ આત્માવિષે પ્રમાણપ્રસરણુ દર્શવેછે. આની પ્રત્યાત્મપણાથી જ પ્રમિદ્ધિ છે.

૨-૧૯ ક્ક ઉપનિષદમા પણ ક્રમ્યુ છે કે—

હન્તા ચેન્મન્યતે હન્તુ હતધેન્મન્યતે હતમ્ ।

ઉમો તૌ ન વિજાનીતો નાયં હન્તિ ન હન્યતે ॥

આ રીતે શ્રુતિ વગેરેથી આત્મા નિષ્ક્રિય જ છે એમ સાલગાને માનીને પોતાને કર્તા, બોક્તા, મુખી, હુ ખી માને છે, તે આત્મત બળુતો નથી, એટલું જ નહિ, પણ તેનાં શ્રવણ આદિ માત્ર શ્રમરૂપ થાય છે.

કર્તા કર્મનું અનાત્મધર્મપણુ દેવાથી અને અનાત્મનું અનેક રૂપ દેવાથી એક જ આત્માને વિષે તે બન્ને વિરોધભાવ પણ નિરસ્ત છે

૨-૨૦ જન્મ, અસ્તિત્વ, વૃદ્ધિ, અપક્વય પગિણામ અને વિન

ન જાયતે ત્રિયતે વા કદાચિ-

ઞાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

અયમ્ કદાચિત્ મ્ જાયતે વા ત્રિયતે વા અયમ્ ન ભૂત્વા ભૂયઃ ન ભવિતા
મ્ અજઃ નિત્યઃ શાશ્વતઃ પુરાણઃ શરીરે હન્યમાને ન હન્યતે ॥

આ આત્મા કદિ જન્મતો નથી કે કદિ પણ મરતો નથી; તે તો
થયો નથી વળી પાછો થનાર પણ નથી. એ જન્મરહિત, નિત્ય ને
તર અને સનાતન છે; શરીર હણાયો છતાં પણ તે હણાતો નથી.

યહ આત્મા ન કમી જન્મ લેતા હૈ, ન કમી મરતા હૈ ઓર યહ પહિલે
કમી હુઆ હૈ, ફિર હોનેવાલા મી નહોં હૈ; યહ લે જન્મરહિત નિત્યશાશ્વત
! સનાતન હૈ, શરીરકે વઘ હોને પર મી ફસ્કો વઘ ન હો સક્તા હૈ

ત- એ જન્મતો નથી કદિ મરતો નથી આ,
કે એ નહિ થઇ થશે ય ફરી કદિ ના,
પુરાણ નિત્ય જ નિરંતર નિત્ય છે એ,
ના એ હણાય કદિ દેહ હણાય તોયે.

છ ભાવ રહિત આત્મા છે એમ દર્શાવે છે. કંઠશ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે-

ન જાયતે ત્રિયતે વા વિપશ્ચિમાર્યં કુતશ્ચિન્ન વસ્તુ કથિત ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

ખની છાયા ઉપર સત્ત્વ મારવાથી મનુષ્ય કપાતો નથી, પણ અખંડિત
છે, સૂર્યબિંબવાળું પાણીનું પાત્ર ફોડી નાંખતાં સૂર્યબિંબ ન જણાતાં
! સૂર્ય નાશ પામતો નથી, ગૃહ કે ઘટ વગેરેનો નાશ થતાં તેમાંના
કાશનું મૂળ સ્વરૂપ નાશ પામતું નથી, તે જ પ્રમાણે દેહનો નાશ
! છતાં પણ આત્મા કદિ નાશ પામતો નથી.

ચેદાઽવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમવ્યયમ્ ।

કયં સ પુરુષઃ પાર્યં કં ઘાતયતિ. હન્તિ કમ્ ॥ ૨૧ ॥

પાર્યં એનમ્ યઃ અવિનાશિનં નિત્યમ્ અજમ્ અવ્યયમ્ ચેદ સઃ પુરુષઃ કયમ્
કમ્ ઘાતયતિ કમ્ હન્તિ ॥

હે પાર્ય, આ આત્માને જે અવિનાશી, નિત્ય, જન્મરહિત અને
અવિકારી જાણે છે; તે પુરુષ કોને કવી રીતે હથાવે અથવા કોને હશે ?

હૈ પાર્ય, જો પુરુષ હસ આત્માનો અવિનાશી, નિત્ય, જન્મરહિત જોર
અવિકારી જાનતા હૈ, વહ પુરુષ કેસા કિન્હે વધ કરાતા હૈ, જોર કિન્હે વધ
કરતા હૈ ?

શાર્દૂલ-જાણેછે અવિનાશી નિત્ય અજ ને જે અવ્યયે એહને,
તે પુરુષ શી રીત પાર્ય હથાવે કોને હશે કાણુને ?

૨-૨૧ મનસૈવાનુદૃષ્ટ્યમ્ । શ્રુતિ અનુસાર શાસ્ત્રાર્થનો ઉપદેશ અને
શ્રમ હમ આદિથી સંસ્કાર પામેલું મન, આત્મદર્શનમાં કરણ-સાધનરૂપ
છે. આત્માના અવબોધને માટે અનુમાન અને વેદનું પ્રમળ પ્રમાણ
હોવાથી તેનું જ્ઞાન ઊભવ થતું નથી, એમ કહેવું એ સાહસ છે.

૨-૨૨ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે—અન્યગ્રવતરં કલ્યાણતરં સ્વં કુલ્લે
પિતૃયં વા ગાંધર્વં વા દૈવં વા પ્રાજાપત્યં વા વ્રાજં વા । આ જન પૂર્વના શરીરનો
પરિભાગ કરીને પૂણ્ય કર્મોને લીધે, પિતૃલોક, ગંધર્વલોક, દેવલોક, પ્રજા-
પતિલોક અથવા અક્ષલોકમાં જીવન ઉત્કૃષ્ટ દેવતાશરીરને પ્રાપ્ત કરેછે.

દેહી-જીવ; શુદ્ધિમાં રહેલો ચિદભાસ અને શુદ્ધિનું અધિષ્ઠાન ચેતન
રૂપ તે.

ચરાચરવ્યપાપયસ્તુ, સ્યાત્તદ્વ્યપદેશે ભાક્તસ્તદ્વાવભાવિત્વાત્ ॥ વેદાંતમુજ.

જન્મ મરણ શબ્દ સ્થાવર જંચમ શરીર વિષયી છે, તે જન્મ મર-
ણનો વ્યપદેશ જીવને તો કહેવા, માત્ર જ છે, કેમકે, શરીરનો પ્રાદુર્ભાવ

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિદ્વાય
નવાનિ યૃક્ષ્ણતિ નરોઽપરાણિ ।
તથા શરીરાણિ વિદ્વાય જીર્ણા-
ન્યન્યાનિ સયાતિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥

યથા નર જીર્ણાનિ વાસાસિ વિદ્વાય અપરાણિ નવાનિ યૃક્ષ્ણતિ તથા દેહી
જીર્ણાનિ શરીરાણિ વિદ્વાય અન્યાનિ નવાનિ સયાતિ ॥

જેમ મનુષ્ય બૂના વસ્ત્રો ઉતારીને ખીન્ન નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરેછે,
તેમ આત્મા શુદ્ધ થયેલા શરીરને છોડીને ખીન્ન નવા શરીરમાં પ્રવેશ કરેછે.

જેસે મનુષ્ય પુરાને કપડેકો ત્યાગ્કર દૂસરે નવે વસ્ત્ર પહિનતા હૈ, તેસે
હી આત્મા પુરાને શરીરકો ત્યાગ્કે દૂસરે નવે શરીરમે પ્રવેશ કરતા હૈ

વસ્ત્રો શુદ્ધ ઉતારી જેમ ધરતો પુરુષ ખીન્ન નવાં,
છોડી શુદ્ધ શરીર તેમ શરીરી પેસે નવામાં ખીન્ન.

તિરોલાવ થવાથી જ જન્મ મરણ થાયછે

૨-૨૪ આકાશવત્સરંગતલ્લ નિત્ય શ્રુત્ત્વ ઇવ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠત્યેક.
નિષ્કલ્લ નિષ્કિંચ જ્ઞાત । શ્રુતિ આ આત્મા આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક છે
તથા નિલ્લ છે તથા જ્ઞાતી પેઠે અચળ રહેલો છે તથા પોતાના સ્વ-
પ્રકાશ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે તથા એક અદ્વિતીયરૂપ છે, નિરવયવ છે, ક્રિયાથી
રહિત છે તથા શાંત સ્વરૂપ છે.

જે પદાર્થ ક્રિયાજન્ય ફળવાળો છે, તે પદાર્થનું નામ કર્મ છે, તે
ક્રિયાજન્ય ફળ ઉત્પત્તિ, પ્રાપ્તિ, વિકૃતિ, સંસ્કૃતિ એ બેદથી ચાર પ્રકારનું
છે. તે ચારે પ્રકારનાં ફળના ચોગથી યથાક્રમે તે કર્મ પણ ઉત્પાદ્ય, પ્રાપ્ય,
વિકાર્ય, સંસ્કાર્ય એ બેદથી ચાર પ્રકારનાં છે. આ આત્મા નિલ્લ છે, માટે
ઉત્પાદ્યરૂપ કર્મ પણ નથી, અનિલ ધટ્ટાદિક જ ઉત્પાદ્યરૂપ હોયછે. વળી આ
આત્મા સર્વવ્યાપક છે, તેથી પ્રાપ્યરૂપ કર્મ પણ નથી. પરિચિન્ન માત્ર આદિક
જ પ્રાપ્યરૂપ હોયછે. વળી આ આત્મા સ્થાણરૂપ છે, માટે વિકાર્યરૂપ

વેદાઽવિનાશિનં નિત્યં ચ ઘનમજમવ્યયમ્ ।

કય સ પુરુષ પાર્ય ક ઘાતયતિ હન્તિ કમ્ ॥ ૨૧ ॥

પાર્ય એનમ્ ચ. અવિનાશિન નિત્યમ્ અજમ્ અવ્યયમ્ વેદ સ. પુરુષઃ કયમ્ કમ્ ઘાતયતિ કમ્ હન્તિ ॥

હે પાર્ય, આ આત્માને જે અવિનાશી, નિત્ય, જન્મરહિત અને અવિકારી જાણે છે; તે પુરુષ કોને કંઈ રીતે હણાવે અથવા કોને હણે ?

હે પાર્ય, જો પુરુષ દસ આત્માઓ અવિનાશી, નિત્ય, જન્મરહિત और અવિકારી જાનતા હૈ, તો પુરુષ કેસા કિસે વધ વ્રતા હૈ, और કિસે વધ કરતા હૈ ?

શાર્દૂલ-જાણે છે અવિનાશી નિત્ય અજ ને જ અવ્યયે એકને,
તે પુરુષ થી રીત પાર્ય હણાવે કોને હણે કાણે ?

૨-૨૧ મનસેવાનુદ્વિધમ્ । શ્રુતિ અનુસાર સાત્ત્વાચાર્યનો ઉપદેશ અને શમ દમ આદિથી સંસ્કાર પામેલું મન, આત્મદર્શનમાં કરણ-સાધનરૂપ છે. આત્માના અવબોધને માટે અનુમાન અને વેદનું પ્રમણ પ્રમાણ હોવાથી તેનું જ્ઞાન ઉત્તમજ થતુ નથી, એમ કહેવું એ સાહસ છે.

૨-૨૨ શ્રુતિમાં પથુ કહ્યું છે કે—અન્યમવતરં કલ્યાણતરં સ્વં કુલ્લે પિત્ર્યં વા ગાર્ધ્યં વા દૈવ વા પ્રાંજાપત્ય વા દ્રાક્ષં વા । આ જીવ પૂર્વના શરીરનો પરિત્યાગ કરીને પૃથ્વી કર્મેને લીધે, પિતૃલોક, ગર્ધર્વલોક, દેવલોક, પ્રજાપતિલોક અથવા દ્રાક્ષલોકમાં જીવન ઉત્કૃષ્ટ દેવતાશરીરને પ્રાપ્ત કરે છે.

દેહી-જીવ; શુદ્ધિમાં રહેલો ચિદભાસ અને શુદ્ધિનું અધિજ્ઞાન ચેતન દૃઢસ્થ તે.

चराचरव्यपाश्रयस्तु, स्यात्तद्व्यपदेशो भाकस्तद्भावभावित्वात् ॥ वेदांतभूत.

જન્મ મરણ ચક્ર સ્થાવર જંગમ શરીર વિષયી છે, તે જન્મ મરણનો વ્યપદેશ જીવને તો કહેવા માત્ર જ છે, કેમકે શરીરનો પ્રાદુર્ભાવ

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિદ્યાય
 નવાનિ યૃક્ષ્ણતિ નરોઽપરાણિ ।
 તથા શરીરાણિ વિદ્યાય જીર્ણા-
 ન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥

યથા નરઃ જીર્ણાનિ વાસાંસિ વિદ્યાય અપરાણિ નવાનિ યૃક્ષ્ણતિ તથા દેહી
 જીર્ણાનિ શરીરાણિ વિદ્યાય અન્યાનિ નવાનિ સંયાતિ ॥

જેમ મનુષ્ય જૂનાં વસ્ત્રો ઉતારીને ખીળ નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરેછે,
 તેમ આત્મા છર્ણુ યોગેશ્વર શરીરને છોડીને ખીળ નવાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરેછે.

જેસે મનુષ્ય પુરાને કપડોને ત્યાગકર દુસરે નવે વસ્ત્ર પહિનતા હે, તેસે
 હી આત્મા પુરાને શરીરને ત્યાગકે દુસરે નવે શરીરમે પ્રવેશ કરતા હૈ.

વસ્ત્રો છર્ણુ ઉતારી જેમ ધરતો પુરુષ ખીળ નવાં,
 છોડી છર્ણુ શરીર તેમ શરીરો પેસે નવાંમાં ખીળ.

તિરોક્ષાવ યવાધી જ જન્મ ધરણુ ચાયછે.

૨-૨૪ આકાશક્ત્સર્ગતઃ નિત્ય રૂઢ ક્વ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠયેકઃ
 નિષ્કલ નિષ્કિંચં જ્ઞાતઃ । શ્રુતિઃ આ આત્મા આકાશની પેઠે સર્વવ્યાપક છે
 તથા નિલ છે તથા વક્ષની પેઠે અચળ રહેલો છે તથા પૌતાના સ્વ-
 પ્રકાશ સ્વરૂપમાં સ્થિત છે તથા એક અદ્વિતીયરૂપ છે, નિરવયવ છે, ક્રિયાથી,
 રહિત છે તથા શાંત સ્વરૂપ છે.

જે પદાર્થ ક્રિયાજન્ય કૃણવાળો છે, તે પદાર્થનું નામ કર્મ છે, તે
 ક્રિયાજન્ય કૃણ ઉત્પત્તિ, પ્રાપ્તિ, વિકૃતિ, સંસ્કૃતિ એ બેદથી ચાર પ્રકારનું
 છે. તે ચારે પ્રકારનાં કૃણના યોગથી યથાક્રમે તે કર્મ પણ ઉત્પાદ્ય, પ્રાપ્ત્ય,
 વિકાર્ય, સંસ્કાર્ય એ બેદથી ચાર પ્રકારનાં છે. આ આત્મા નિલ છે, માટે
 ઉત્પાદ્યરૂપ કર્મ પણ નથી, અનિલ ધટાદિક જ ઉત્પાદ્યરૂપ હોયછે. વળી આ
 આત્મા સર્વવ્યાપક છે, તેથી પ્રાપ્ત્યરૂપ કર્મ પણ નથી. પરિચ્છિન્ન ગ્રામ આદિક
 જ પ્રાપ્ત્યરૂપ હોયછે. વળી આ આત્મા સ્થાણરૂપ છે, માટે વિકાર્યરૂપ

નૈનં છિદન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।

ન ઘૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥૨૩॥

અચ્છેદ્યોઽયમદાદ્યોઽયમક્લેદ્યોઽશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્યાણુરચલોઽયં સનાતનઃ ॥૨૪॥

એનમ્ શસ્ત્રાણિ ન છિદન્તિ એનમ્ પાવકઃ ન દહતિ એનમ્ ચ આપઃ
ન ક્લેદયન્તિ મારુતઃ ન શોષયતિ ॥

અયમ્ અચ્છેદ્યઃ અદાત્તઃ ચ એવ અયમ્ અક્લેદ્યઃ અશોષ્યઃ અયમ્ નિત્યઃ
સર્વગતઃ સ્યાણુઃ અચલઃ સનાતનઃ ।

આ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શક્તાં નથી, અગ્નિ બાળી શક્તો નથી,
પાણી ભીંજવી શક્તું નથી, અને પવન સુકવી શક્તો નથી.

આ (આત્મા) છેદી શકાય નહિ, બાળી શકાય નહિ, સુકવી શકાય
નહિ અને ભીંજવી શકાય નહિ એવો છે; એ નિત્ય, સર્વબ્યાપક, સ્થિર
(વિકારરહિત), અચલ અને સનાતન છે.

હવે આત્માનો શસ્ત્ર વાટ નહીં સકતો છે, હવે અગ્નિ જલા નહીં સકતા
હૈ. હવે જલ ગળાતા નહીં હૈ, ઓર વાયુ સુક્ય ન સકતા હૈ.

યહ (આત્મા) ન કટ સકનેવાલા હૈ, યહ ન જલ સકનેવાલા હૈ, ન શલ
સકનેવાલા હૈ ઓર ન સુસનેવાલા હૈ; યહ નિત્ય સર્વબ્યાપી, સ્થિર (વિકાર
રહિત), અચલ ઓર સનાતન હૈ.

એને શસ્ત્ર ન છેદતાં અગ્ની યે એને પ્રજાલે નહિ,

એને પાણી ન ભીંજવે ય પવને એને સુકાવે નહિ.

છેદી આ ન શકાય બાળી નહિ આ ભીંજવીને સુકવી,

પુરાણો સ્થિર નિત્ય ને અચળ આ છે સર્વબ્યાપી વળી.

કર્મ-પશુ નથી, સ્થાણુભાવથી રહિત વિક્રિયાવાળાં દ્રવ્ય વગેરે જ વિકાર્યરૂપ
હોયછે. વળી આ આત્મા અકલનરૂપ ક્રિયાથી રહિત અચળ છે, માટે
સંસ્કાર્યરૂપ કર્મ પશુ નથી, ક્રિયાવાળાં દર્પણાદિક પદાર્થ જ સંસ્કાર્યરૂપ હોયછે.

અવ્યક્તોઽયમચિન્ત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે ।
 તસ્માદેયં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥૨૫॥
 અથ ધૈનં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્ ।
 તથાપિ ત્વં મહાવાદો નૈનં શોચિતુમર્હસિ ॥૨૬॥

અયમ્ અવ્યક્તઃ અયમ્ અચિન્ત્યઃ અયમ્ અવિકાર્યઃ ઉચ્યતે તસ્માદ્ એનમ્
 એવમ્ વિદિત્વા અનુશોચિતુમ્ ન અર્હસિ ॥

અથ ચ એનમ્ નિત્યજાતમ્ નિત્યમ્ વા મૃતમ્ મન્યસે તથાપિ મહાવાદો
 ત્વમ્ એનમ્ શોચિતુમ્ ન અર્હસિ ॥

આ આત્મા અવ્યક્ત એટલે ઇન્દ્રિયોપી અપ્રત્યક્ષ, અચિન્ત્ય એટલે
 મનપી ચિંતન ન થઈ શકે તેવો અને અવિકારી કહેવાયછે, તેપી એને
 એ પ્રમાણે જાણીને તારે શોક કરવો ધટિત નથી.

અથવા જો તું આ આત્માને નિત્ય ઉત્પન્ન થતો અથવા નિત્ય મરતો
 માનતો હો, તોપણ હે મહાજ્ઞાનુ, તારે એનો શોક કરવો યોગ્ય નથી.

યહ આત્મા અવ્યક્ત (વશ્તુ આદિ હૃદયોક્ત અવિષય), અચિન્ત્ય (ચિન્તનસે
 જાનનેકે અચોત્ય) ઔર અવિકારી કહા જાતા હૈ; સો હૈસે એસા જાનકર તુમકો
 શોક કરના ઉચિત નહીં હૈ.

અથવા યદિ તુમ્ હસ આત્માકો સદા હોનેવાલો ઔર સદા મરનેવાલો
 માનતે હો, તો મી હે મહાજ્ઞાન, તુમકોં હસકે લિયે શોક કરના ઉચિત નહીં હૈ

કહેવાયે અવિકારી દેહી વળી આ અવ્યક્ત અચિન્ત્ય આ,
 એને એમ જ જાણી શોક કરવો તુને ઘટે તેપી ના.
 જો એને વળી માન નિત્ય જનમ્યે કે નિત્ય મુખ્યે વુ,
 તોયે આમ જ હે મહાજ્ઞાન! નહિ તારે ઘટે શોચવુ

૨-૨૫ તરતિ શોકમાત્મકિત્ત્વં શ્રુતિ અનુમાર આત્માનું જ્ઞાન થવાથી શોકની
 નિવૃત્તિ થાયછે; આત્મજ્ઞાન, આત્મઅનાત્મ પદાર્થના જ્ઞાનવિના સિદ્ધ થતું નથી.

૨-૨૬ આ માન્યતા પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનો પ્રવાહ

જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ ।
તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૨૭॥

જાતસ્ય હિ મૃત્યુઃ ધ્રુવઃ મૃતસ્ય ચ જન્મ ધ્રુવમ્ તસ્માત્ અપારિહાર્યે અર્થે
ત્વમ્ શોચિતુમ્ ન અર્હસિ ॥

કેમકે જન્મધારીનું મૃત્યુ નક્કિ છે, અને મરેલાનો જન્મ નક્કિ છે; તેથી
અટકાવ્યો તે ન અટકાવી સકાય એવા વિષયમાં તારે શોક કરવો ધટિત નથી.

ક्योंકિ જો જન્મા હૈ ઉસરા મૃત્યુ નિશ્ચય હી હૈ, ઓર જો મરા હૈ
ઉસકા જન્મ નિશ્ચય હી હૈ, હસ લિયે અનિવાર્ય ચિચયમેં તુમ શોક કરનેકો
ચોગ્ય નહીં હોં.

જનમ્યાને મરવું જ નક્કિ, જનમે મુલેધને નક્કિ છે.

ખાળ્યા ના ખળતા પછી વિષયમાં ના શોક તારે ધટે.

નિરંતર ચાલ્યા કરે છે, તો તેથી પણ શોક કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી,
કેમકે એ સૃષ્ટિકર્મ સ્વભાવથી જ અનાદિ ચાલ્યો આવે છે. શ્રી ભાગવતમાં
કહેવું છે કે—યન્મન્યસે ધ્રુવં લોષમણ્યુય યા ન ચોમયં સર્વસ્યા નહિ શોષ્યાસે
સ્નેહાદન્યત્ર, મોહજાત્ ॥

૨-૨૭ આ જન્મમરણની ઘટમાળ સદા સર્વદા ચાલુ જ છે અને
તે ટાળી કે મટાડી સકાય એમ નથી. મરવા કરતાં જીવવું ભણું એ
સર્વથા અપવાદ રહિત નથી. કામ્યા કૃતસં પણ પેટ ભરી ધણું વર્ષ
સુધી જીવે છે. વીરપત્ની વિદુલાએ પોતાના પુત્રાને ઉપદેશ કર્યો છે કે—
પથારી ઉપર પડ્યા પડ્યા સડ્યા કરીને અથવા ધરમાં ધણું વર્ષ સુધી
ફાગટ ધુંધવાતા પડ્યા રહેવું તેના કરતાં એક ઘડીભર પણ પરાક્રમની
ન્યોત પ્રગટાવીને મરવું એ હજાર દરજ્જે સારું છે. ઓછે કે વધારે
સમયે પણ મૃત્યુ કાષ્ટને છોડવું નથી, તો રડવું કે કરવું શા માટે? આ
નાશવંત પણ દુર્લભ મનુષ્ય છેને પણ ખરચી નાંખીને તેના કરતાં પણ
અધિક શાશ્વત કાંઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાને ટાલે-દેશમાટે, ધર્મમાટે, સત્યમાટે,

અવ્યક્તાદીનિ મૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥૨૮॥

ભારત મૂતાનિ અવ્યક્તાદીનિ વ્યક્તમધ્યાનિ અવ્યક્તનિધનાનિ એવ તત્ર પરિ-
દેવના કા ॥

હે ભારત, સર્વ પ્રાણીઓ પ્રાણમાં અવ્યક્ત (ન જાણી શકાય
એવી સ્થિતિમાં) હોય છે, વચ્ચે તે વ્યક્ત (જાણી શકાય એવી સ્થિતિમાં)
થાય છે, અને અંતે પાછાં અવ્યક્ત જ રહેશે તો તેમાં શોક શો કરવો ?

હે ભારત, સર્વ પ્રાણી આદિમેં અવ્યક્ત (અદૃશ્ય રૂપમેં)યે, મધ્યકાલમેં
વ્યક્ત (પ્રકાશિત) હોતે હૈ, ઓર અંતકાલમેં સી અવ્યક્ત (અપ્રકાશિત)હી
રહેંગે, ઉનકે લિયે શોક કયો કરના ચાહિયે ?

ભૂતો છે મૂળમાં અવ્યક્ત વચ્ચમાં છે વ્યક્ત તે આ ભૂતો,
અંતે ભારત ! છે અવ્યક્ત જ પછી તેમાં અરે શોક શો ?

રોક કે ખીરદ રાખવામાટે, યજમાટે અથવા પ્રાણીમાત્રના હિતને માટે
અનેક મહાત્માએ અનેક પ્રમંગે તીવ્ર કર્તવ્ય અસિમાં આનંદથી પોતાના
પ્રાણની આહુતિ આપેલી છે, દિલીપ શિબિરાજ વગેરે એ સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ
થઈ ગયા છે. તેમ જ દેવના શત્રુ વૃત્રને મારવા દંધીચિ ત્રપિના હાડકાના
વજ્રની આવશ્યકતા હતી, ત્યારે સર્વ દેવોએ ત્રપિ પાસે જઈને, મહારાજ,
આપે લોકહિતાર્થે સરીરનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એવી વિનંતિ કરતાં દંધી-
ચિએ આનંદથી પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો, અને પોતાનાં અસ્થિ દેવોને આપ્યાં.
વળી ગૌતમસ્મૃતિ કહેછે કે—ન દોષો હિસાયામાહવે । યુદ્ધમાં હિંસા
કરવાથી દોષ થતો નથી.

૨-૨૮ કાર્યકારણ મંધાત સ્વરૂપ ભૂતોને જાણીને શોક કરવો યોગ્ય
નથી. પુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે—

અદર્શનાદાપતિત પુનઃપ્રાદર્શન ગત ।

નાસૌ તવ ન તસ્ય ત્વ વૃથા વા પરિદેવના ॥

આધ્યર્થ્યત્પश्यति कश्चिदेन-
 माध्यायवद्गदति तथैव चान्यः ।
 आध्यायवद्देनमन्यः शृणोति
 श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

एनम् कश्चित् आध्यायवत् पश्यति तथा एव च अन्यः आध्यायवत् वद
 एनम् च अन्यः आध्यायवत् शृणोति श्रुत्वा अपि न एव कश्चित् एनम् न वेद ॥

આ આત્માને કોઈ આશ્વર્ય જેવો જુએછે, તેથી જ રીતે વળી ખી
 આશ્વર્ય જેવો વર્ણવેછે, વળી કોઈ આ આત્માને આશ્વર્ય જેવો સાંભળે
 અને એવી રીતે સાંભળ્યા કર્યા છતાં પણ કોઈ તેને જાણતો નથી.

इत आत्माको कोई आश्चर्यवत् देखता है, ऐसे ही दूसरा आश्चर्यवत् कह
 है, और कोई इसे आश्चर्यवत् सुनता है, और ऐसे ही सुनके भी कोई इस
 समझता भी नहीं.

વસંત- આશ્વર્ય પેડ નીરખે જન કૈં એને,
 આશ્વર્ય પેડ વદતું વળી અન્ય એને,
 આશ્વર્ય પેડ સૂણતું વળી અન્ય એને.
 સૂણ્યા છતાં નહિ જ જાણતું કોઈ એને.

अन्यक्ता-छद्मिने प्रलक्ष न होय ते; प्रधान.

૨-૨૯ કશ્ચિત્તિમાં પણ કશું છે કે-અજ્ઞાતાપિ મહુમિયો ન જ
 દૃષ્યન્તોડપિ મહવો યમ વિદ્યુઃ । આશ્વર્યો વક્ષા કુશલોડસ્ય સ્મધાડસ્ય
 શક્તા કુશલનુશિષ્ટઃ ॥

આ શ્લોકના પહેલા ચરણવડે આત્મવિષયદર્શનની દુર્લભતા દેખા
 છે, અર્થાત્ જ્ઞેનારાઓની દુર્લભતા છે; ખીજા ચરણવડે તેના વક્તા
 ત્રીજાવડે તેના શ્રોતાની અને ચોથાવડે તેના સાક્ષાત્કાર થયેા હોય એવા
 વિરક્તતા દેખાડી છે. એટલે આત્માને જ્ઞેનારા, કહેનારા, સાંભળનારા &
 સાક્ષાત્ અનુભવનારા દુર્લભ છે. આત્મા આશ્ચર્યજનક હોવાથી તે મં

દેહી નિત્યમવધ્યોઽયં દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥૩૦॥

ભારત સર્વસ્ય દેહે અયમ્ દેહી નિત્યમ્ અવધ્ય તસ્માત્ સર્વાણિ ભૂતાનિ શોચિતુમ્ ત્વમ્ ન અર્હસિ ॥

હે અર્જુન, સર્વના દેહમાં રહેલો આ આત્મા સર્વદા વૃદ્ધ ન થઇ શકે તેવો છે, માટે સર્વ પ્રાણીઓનો શોક કરવો તને ઘટતો નથી.

હે અર્જુન, સમ દેહવાસીયોકે શરીરમે યદ્ આત્મા સદા અવધ્ય છે, હસ સર્વ જુસ્તે સમ પ્રાણીયોકે ક્રિયે શોક કરના ન ચાહિયે.

મંદા- દેહી નિત્યે સરવ શરીરે પાર્થ ! છે આ અવધ્ય,
તેથી તારે સરવ ભૂતને શોચવાં ચે બટે ન,

મોટા મોટા પુરુષ પણ અર્થે સ્વરૂપ ન સમજતાં મૃત્યુ માટે શોક કરેછે, તારે તે પૂર્ણ વિચાર કરી આત્મસ્વરૂપમાર્થ જાણખીને શોક ન કરવો જોઇએ.

શ્રુતિગ્રંથમાં એક કથા છે કે-મહારાજ બ્રહ્મ શું છે ? બાબકલિએ એમ પૂછતાં બાહ કાંઇ બોલ્યો નહિ. ફરીને તે જ પ્રશ્ન કરતાં બાહ ચૂપ જ રહ્યો. આ પ્રમાણે ચાર પાંચવાર થયા પછી બાબકલિને બાહએ કહ્યું કે તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આટલી બધી વાર મેં એક સરખી રીતે આપ્યો, છતાં તને તે સમજતો નથી. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ કોઇ રીતે કહ્યું કહેવાય તેવું નથી; માટે શાંત એટલે ચૂપ એ જ અર્થે બ્રહ્મનું લક્ષણ છે.

કૃતસ્તજ્ઞાનમિતિ ચેતદ્ધિ વંધવરિક્ષયાત્ ।

અસાવપિ ચ મતો વા માવી વા વર્તેત્કિંચના ॥ વાર્તિક.

તે આત્માનું જ્ઞાન સાચી પ્રાપ્ત થાયછે ? પ્રતિબંધના નાશથી તે થાયછે. તે પણ ભૂત પ્રતિબંધ, ભાવી પ્રતિબંધ અને વર્તમાન પ્રતિબંધ એ ત્રણ પ્રકારનો છે. શ્રવણાદિ કાળમાં પૂર્વે દષ્ટ અનાત્મ પદાર્થનું વારંવાર સ્મરણ થવું તે ભૂત પ્રતિબંધ છે. જન્મોદ્ધિકની પ્રાપ્તિ કરનાર જે કાંઇ પ્રબળ અદૃષ્ટ વિશેષ છે, તે ભાવી પ્રતિબંધ છે. વિષયાસક્તિ, મદ્યશુદ્ધિ, કૃતક અને

સ્વધર્મમપિ चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्यादि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥૩૧॥

સ્વધર્મમ્ અપિ ચ અવેક્ષ્ય વિકમ્પિતુમ્ ન અર્હસિ ધર્મ્યાત્ હિ યુદ્ધાત્
અન્યત્ ક્ષત્રિયસ્ય શ્રેયઃ ન વિદ્યતે ॥

વળી પોતાના ધર્મની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ તારે દ્રુપિત થવું ઘટવું નથી,
કેમકે ધર્મને યોગ્ય યુદ્ધ સિવાય બીજી કંઈ ક્ષત્રિયોને દેખાણુકારક નથી.

અપને ધર્મનો દેરત્કર મી તુમ કંઈને યોગ્ય નહીં હો. ક્યોંકિ ધર્મયુદ્ધ
સિવાય દૂસરા કુચ્છ મી ક્ષત્રિયોંકાં કત્યાણ કરનેવાલા નહીં હૈ.

તારે જોતાં વળી સ્વધર્મને કંપવું ચે ઘટે ના,
ક્ષત્રિયોને શુભ નથી બીજી ધર્મ આ યુદ્ધ વિના.

વિપરીત અર્થમાં દુરામદ એ ચાર પ્રકારના વર્તમાન પ્રતિબંધ છે. આ
ત્રણ પ્રતિબંધોમાંથી એક પણ જે અધિકારી પુરુષમાં છે, તે અધિકારી
પુરુષ શ્રવણુ આદિ કરતાં છતાં પણ આત્માને બાણી રાકે નહિ.

૨-૩૧ સર્વ ગ્રાણીને સાધારણ જે આત્મજ્ઞાનનો પ્રતિબંધક મોહ છે,
તેને ટાળવાનો બોધ કર્યો. હવે અર્જુનને પોતાને જ સ્વધર્મને અધર્મ
માની પાપનું ભય પામવારૂપ અસાધારણુ મોહ છે, તેનું નિરાકરણુ કરેછે.

વર્ણુવ્યવસ્થા પ્રમાણે લડાઇ કરવી એ ક્ષત્રિયનું કર્તવ્ય છે, માટે પણ
તારે મર્યાદા માયાના શોક કરવો હિચિત્ત નથી. સ્વધર્મ પાલનથી જ
મનુષ્ય તરેછે, સ્વધર્મ પંથે ચાલવાથી જ સર્વ મનકામના પૂર્ણ થાયછે.
ક્ષત્રિયોના યુદ્ધ આદિ હિંસાયુક્ત ધર્મને જોઇને તારે ગભરાવું ન જોઇએ.
યુદ્ધ, પૃથ્વી જ્યદ્ધારા ધર્મ અને પ્રજ્ઞના રક્ષણુ માટે છે. યુદ્ધ સિવાય બીજું
કંઈ ક્ષેત્રનું સાધન ક્ષત્રિયને નથી. જ્યથી ધન, તેથી યજ્ઞ, દાન, વૃત્ત
વગેરે, તેથી ચિત્તશુદ્ધિ, તેથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી મોક્ષ, એમ યુદ્ધ એ જ
ક્ષેત્રસાધન છે, તેથી યુદ્ધ કરવું જ જોઇએ. પરાશરસ્મૃતિ અને મનુસ્મૃતિ
પણ યુદ્ધને ક્ષત્રિધર્મ ગણી યુદ્ધ કરવા દહેછે.

યદૃચ્છયા ઓપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાવૃત્તમ્ ।

સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લમન્તે યુદ્ધમીદૃશમ્ ॥૩૨॥

અથ ચૈરઘમિમ ધર્મ્યં સર્જ્જીમ ન કરિષ્યસિ ।

તતઃ સ્વધર્મં કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૩॥

પાર્થ યદૃચ્છયા ચ ઉપપન્નમ્ સ્વર્ગદ્વારમ્ અપાવૃત્તમ્ ईદૃશમ્ યુદ્ધમ્ સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ લમન્તે ॥

અથ ચૈત્ત્વમ્ ઇમમ્ ધર્મ્યમ્ સર્જ્જીમન ન કરિષ્યસિ તતઃ સ્વધર્મમ્ કીર્તિમ્ ચ હિત્વા પાપમ્ અવાપ્સ્યસિ ॥

હે પાર્થ, અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલ, સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉધાડતું (સ્વર્ગના સાધન૩૫) આવું યુદ્ધ તો ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયોને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

એમ છતાં પણ જો તું આ ધર્મયુદ્ધ કરીશ નહિ તો સ્વધર્મ અને કીર્તિનો નાશ કરવાથી તું પાપનો ભોગી થઈશ.

હે પાર્થ, અનાયાસ-પ્રાપ્ત સ્વર્ગને દ્વાર શોલનેવાલે (સ્વર્ગના સાધન રૂપ), યુદ્ધનો ભાગ્યવાન ક્ષત્રિય લોક હો પ્રાપ્ત કરતે હૈ

જન કશ્ચિત્ત્વ યદ્ધ ધર્મસ્ય યુદ્ધ તુમ ન કરોગે, તૌ ફિર અપને ધર્મ ભૌર કીર્તિકા નાશ કરનેકે લિયે તુમ પાપકે ભાગી થતોગે

આવી લાઘ્ય સહજ ઉધર્મા સ્વર્ગનાં દ્વાર જેવું,

પામે છે સૌ કિરીટી! ક્ષત્રિયા ક્ષત્રિયો યુદ્ધ આવું.

તેથી જો તું કરીશ નહિ આ ધર્મ સંગ્રામ આવો,

તો કીર્તિ ને તજી સ્વધર્મ પાપ પામીશ તું તો.

૨-૩૨ આવો યુદ્ધ પ્રસંગ ક્ષત્રિયોને પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યને લીધે જ પ્રાપ્ત થાય છે, સાક્ષતાં ચિંતામણિ મળી જાય કે બ્રહ્માણું ખાવા મુખે ઉધાડતાં તેમાં અમૃતર્ણિદુ પડી જાય, એવો આ ચોગ સદ્ભાગ્યનો છે.

૨-૩૪ લોકોમાં મરણનું દુઃખ ક્ષણિક છે, પણ દુઃખીર્તિનું દુઃખ તો

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યન્તિ તેઽવ્યયમ્ ।
સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ॥૩૨॥

મયાત્રણાદુપરતં મસ્યન્તે ત્વાં મહારથાઃ ।
યેષાં ચ ત્વં યદુમતો ભૂત્વા યાસ્યસિ લાઘવમ્ ॥૩૨॥

ભૂતાનિ ચ અપિ તે અવ્યયમ્ અકીર્તિમ્ કથયિષ્યન્તિ સંભાવિતસ્ય ચ અકીર્તિઃ મરણાત્ અતિરિચ્યતે ॥

મહારથાઃ ત્વામ્ મયાત્ રણાત્ ઉપરતમ્ મંત્યન્તે યેષામ્ ચ યદુમતઃ ત્વમ્ ભૂત્વા લાઘવમ્ યાસ્યસિ ॥

વળા લોકો તારી નિરતર અપકીર્તિ-નિંદા કરશે અને સંભાવિત પુરુષને તો અપકીર્તિ મરણ કરતાં પણ વધારે છે.

(કર્ણુ બીષ્મ આદિ) મહારથીઓ તને લપને લીધે યુદ્ધમાંથી પાછો હોલો સમજશે, અને તે સર્વમાં બહુ માન્ય થયેલો તું હલકો પડી જઈશ.

• ઔર લોગ તુમ્હારી અક્ષય અકીર્તિ (નિંદા) ઉઠાવેંગે, ઔર સંભાવિત (નામવર) પુરુષકો અકીર્તિ મૃત્યુસે મી જ્યાદા હોતી હૈ

(કર્ણુ બીષ્મ આદિ) મહારથી લોગ સમજેંગે, કિ તુમ (અર્જુન) યુદ્ધમેદે હરકે હઠ ગયા, ઔર જો તુમકો મહુત માન્ય (આદરણીય) સમજતે ચે, ઉનકે સામને તુમ છોટે બનોંગે.

ને ભૂતો ચે તુજ અકીર્તિ ના મટે એવી ફેરશે,
સંભાવિતે મરણુયકી ચે એ અકીર્તિ વધુ છે.

નિરામેલો ભથથી રણમાં માનસે મહારથીઓ,
સત્કારેલો યધ યધજ તુ તુએ તેઓજથી તો.

સત્પુરુષોને દૈવયોગે આવેલા મરણના દુઃખ કરતાં વધારે છે, માટે દુષ્ટીર્તિ કરતાં મરણ ઠીક.

સંભાવિત-આ પુરુષ અત્યંત ધર્માત્મા છે, અત્યંત શ્રવીર છે,

અવાચ્યવાદાંશ્ચ વહુન્વદિષ્યન્તિ તવાહિતાઃ ।

તિન્દન્તસ્તથ સામર્થ્યં તતો દુઃખતરં નુ કિમ્ ॥૩૬॥

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહીમ્ ।

તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌન્તેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥૩૭॥

તવ સામર્થ્યમ્ ચ તિન્દન્તઃ તથ અહિતાઃ વહુન્ અવાચ્યવાદાન્ વદિષ્યન્તિ
તતઃ દુઃખતરમ્ નુ કિમ્ ॥

હતઃ વા સ્વર્ગમ્ પ્રાપ્સ્યસિ જિત્વા વા મહીમ્ મોક્ષ્યસે તસ્માદ્ કૌન્તેય
યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ઉત્તિષ્ઠ ॥

વળી તારા સામર્થ્યની નિંદા કરી તારા શત્રુઓ ન બોલવાના થયું!
બોલ બોલશે, એના કરતાં ખીજું વધારે દુઃખકારક શું છે?

ને તું યુદ્ધમાં માર્યો જઈશ તો સ્વર્ગને પામીશ, અને જીતીશ તો પૃથ્વીનું
રાજ્ય ભોગવીશ; માટે હે અર્જુન, યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરીને ઉભો થઈ જા.

ઔર तुम्हारे सामर्थ्यको निंदते हुए तुम्हारे अहितकारी नहीं कहने योग्य
अनेक प्रकारके वचन कहेंगे, इससे ज्यादा दुःखवाई और क्या होगा?

अगर तুম युद्धमें मारे जाओगे तो स्वर्ग पाओगे, वा जीतेगे तो
पृथ्वीके भोगोगे; इस लिये हे अर्जुन, युद्धका निश्चय करके खड़े हो जाओ.

ના બોલ્યાનાં વચન બહુ એ બોલશે તુજ શત્રુ,

નિંદતા એ તુજ બધ પછી દુઃખદાખી વધુ શું?

માર્યો જતાં સ્વર્ગ મળશે પૃથ્વી માણીશ જીત્યે,

તેથી નિશ્ચે કરી સમરમાં ઉડ કૌતેય ! યુદ્ધ.

ધત્યાદિ અનેક શુભોને લીધે જે પુરુષને લોકોએ શ્રેષ્ઠ માન્યો છે તે
પુરુષ. તું પણ ધર્મનિષ્ઠાને લીધે તથા મહાદેવ આદિ સમર્થોની સાથે
યુદ્ધ કરીને લોકમાં બહુ સંભાવિત છે.

૨-૩૭ જીવ જાત તોપણ કીર્તિનું રક્ષણ તો કરવું જ જોઈએ. વળી

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લામાલામી જયાજયો ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૮॥

સુખદુઃખે લામાલામી જયાજયો સમે કૃત્વા તતઃ યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ એવમ્ પાપમ્ ન અવાપ્સ્યસિ ॥

સુખ અને દુઃખ, લાભ અને અલાભ, જય અને પરાજય એ સર્વને સરખાં ગણીને પછી યુદ્ધ કરવાને લાગી જા, એ પ્રમાણે કરવાથી તને પાપ લાગશે નહિ.

સુખદુઃખ, લાભહાનિ ધૌર જીતહારવૌ સમાન સમસ્યકે યુદ્ધ કરતેનાં ડયોન કરો, એસા કરનેસે તુમકો પાપ નહોં સમેગા.

શાર્દૂલ- લાભાલાભ મુખોદુઃખો સમ ગણી આ જીત ને હારને,
જોડા યુદ્ધવિષે પછી નહિ જ તું પામીશ એ પાપને.

મરીશ તો સ્વર્ગે જઈશ અને જીતીશ તો પૃથ્વી ભોગવીશ, ધસાદિ ક્ષાત્ર-ધર્મે અથવા સ્વધર્મમાં મૃત્યુ થાય તે પણ સાર, એ સિદ્ધાંત આ જ તત્ત્વનું અવસંખ્યન કરીને રહેલો છે,

‘દેહં પાતયમિ કિંવા બર્ચ સાધ્યમિ । દેહ પાડું અથવા તો ધારેહું કામ સાધું, એવો દેહ નિશ્ચય કરી શનુઓ સામે લડવા ઉભો થઈ જા.

૨-૩૮ ઇષ્ટ અનિષ્ટને મરખાં ગણી સ્વધર્મ અનુસાર વર્તતાં જે ઇષ્ટ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય, તે સહન કરવાથી દોષાપત્તિ થતી નથી.

જેમ જ્યોતિષ્યોમ સ્વર્ગની ઇચ્છાથી ક્યોં હોય, તો સ્વર્ગના હેતુરૂપ અને ઇચ્છા રહિત ક્યોં હોય, તો ચિત્તશુદ્ધિના હેતુરૂપ છે; તેમ જ યુદ્ધ પ્રેમપાલન અને દાન ઇચ્છાથી કે ઇચ્છા રહિત થઈ કર્યા હોય તે પ્રમાણે સ્વાર્ગાદિ ફળ અથવા ચિત્તશુદ્ધિ થાયછે. તને જે શ્રેયની ઇચ્છા હોય તો ઇચ્છા રહિત થઈને યુદ્ધ કર એમ કહેછે.

અહીં યુદ્ધ એ એક જ કર્મની જે જે યુક્તિપ્રયુક્તિથી કર્તવ્યતા બતાવી ને નિષ્કામ કર્મના ઉપયોગ કલો, તે સર્વ કર્મને લાગુ છે. એનો

एषा तेऽमिहिता साहस्ये बुद्धियोगे विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्ध प्रहास्यसि ॥३९॥

પાર્થ સાહસ્યે એષા બુદ્ધિઃ તે અમિહિતા યોગે તુ ઇમામ્ શૃણુ યયા બુદ્ધ્યા યુક્તઃ કર્મવન્ધમ્ પ્રહાસ્યસિ ॥

હે પાર્થ, સાંખ્ય એટલે તત્ત્વવિચાર ઉપર આ સમજણ તને કહી, હવે કર્મયોગ ઉપર આ સમજણ સાંભળ; કે જે સમજવડે મુક્ત થવાથી તું તારાં કર્મબંધનને લજી સકીશ

હે પાર્થ, સાહ્ય(આત્મતત્ત્વ)કાં યદ્ જ્ઞાન તુમ્હે કહ્ય, અવ કર્મયોગકાં યદ્ જ્ઞાન સુતો, જિસ જ્ઞાનસે પુક્ત હોનેસે તુમ કર્મકે વધનકો કાટ સકોગે

સાંખ્યે આ કહી શુદ્ધિ એકે તુજને યોગે હવે સુણુ આ,
જે શુદ્ધિ થકી મુક્ત અર્જુન થતાં બધા જશે કર્મના.

વિવેક કરી પોતપોતાના આત્મ અનુસાર પ્રાપ્ત કર્તવ્યથી પાછા ન હઠતાં શુદ્ધ જ્ઞાન થતાં મુખી નિષ્કામ કર્મ તો કર્યા જ જવું એ ગર્ભિત ઉપદેશ છે. જ્ઞાનીને પણ પ્રારબ્ધાધીન પ્રાપ્ત કર્તવ્યની એ જ વ્યવસ્થા સમજવી.

૨-૪૦ આ કર્મયોગ આચરતાં આ લોકનાં મુખ નાસ પામતાં નથી કે મોક્ષમાં પ્રવેશાય નહીં. કર્મયોગ માર્ગમાં એક જન્મે મિદ્ધિ ન મળે તો પણ કરેલાં કર્મ વ્યર્થ જતાં નથી. જન્મોજન્મ એમાં વધારો થતાં આખરે સફળિત મળેછે.

પાપકર્મજન્ય જે અંત કરણની અશુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ છે, તે પ્રતિબંધ તો ધર્મરૂપ કર્મવડે નિવૃત્ત થાયછે, બીજા કોઇ ઉપાય વડે થતો નથી ધર્મેણ પાપમનુદતિ । આ અધિકારી પુરુષ નિષ્કામ કર્મ ધર્મ વડે પાપને નિવૃત્ત કરેછે, અને શ્રવણ મનન આદિરૂપ જે વિચાર છે તે વિચાર તો પાપ કર્મરૂપ પ્રતિબંધથી રહિત પુરુષના અસંભાવના વિપરીત ભાવના રૂપ પ્રતિબંધને નિવૃત્ત કરેછે. માટે મુમુક્ષુએ ઐત, સમાર્ત કે બને કર્મ શ્રદ્ધા અને

નેદાભિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યયાયો ન વિષતે ।

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ગ્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥૪૦॥

इह अभिक्रमनाशः न अस्ति प्रत्ययायः न विषते अस्य धर्मस्य स्वल्पम्
अपि महतः भयात् ग्रायते ॥

આ ધર્મચોગમાં આરંભેલા કાર્ય (તેના કર્મફળ)નો કદિ નાશ થતો નથી, તેમ જ તેમાં પ્રત્તવાય પણ થતો નથી; અને આ ધર્મનું જરા સરખું આચરણ પણ મોટા ભયથી તારેછે.

इस कर्मचोगमें शुरू किये हुए कर्म(कर्मफल)का नाश कभी नहीं होता है; प्रत्ययाय भी नहीं होता है; और इस धर्मका यत्किञ्चित् आचरण भी बड़े भयसे रक्षा कर देता है.

આરંભેલ પ્રયત્ન નાશ ન થતો ના દોષ યોગે થતો,
ઉગારે જરીકે મહાન ભયથી આ ધર્મનો અંશ તો.

ભક્તિથી ઇચ્છા રહિત મધને ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે યથારક્તિ અવસ્થ કરવાં નોઇએ. ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે જ કરેલાં કર્મથી મનુષ્ય તરેછે, બીજી રીતે નહિ એમ સ્વચ્છું છે.

અભિક્રમ-ચત્તદાન આદિક કર્મોએ જે ફળનો આરંભ કર્યો છે તે.

પ્રત્યવાય-યત્ત દાનાદિક કર્મોનાં અંગોના ન્યૂનાધિક્તા રૂપ વૈશુધ્યને લીધે કરેલું જે તે કર્મોનું વૈશુધ્ય, તે રૂપ પ્રત્યવાય; ઉત્સેધન, મોકલ.

૨-૪૧ સાંખ્યવિષયક તથા યોગવિષયક જે શુદ્ધિ છે, તે એક જ ફળની જનક હોવાથી એક છે, અને તે શુદ્ધિ નિર્દોષ વેદ વાક્યોથી જન્ય હોવાથી વ્યવસાયાત્મિક છે; સર્વ વિપરીત શુદ્ધિની બાધક છે. અવ્યવસાયી અજ્ઞાની પુરુષોની જે બહુ શાખાવાળી અનંત શુદ્ધિ છે, તે સર્વ શુદ્ધિ વિપરીત હોવાથી તે વ્યવસાયાત્મિક શુદ્ધિથી કરીને બાધ્ય છે.

કર્મનો વિચાર કરતાં કર્મના પરિણામ તરફ જોવા પડેલાં તે કર્મ કરનારની વાસના એટલે વાસનાત્મક શુદ્ધિ કેવી છે, તેનો વિચાર કરવાની

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેદ કુરુનન્દન ।

બહુશાસ્ત્રા ઇતન્તાઽથ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥૪૧॥

કુરુનન્દન હવે વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ એકા અવ્યવસાયિનામ્ બુદ્ધયઃ બહુશાસ્ત્રા
હિ ઇતન્તા ચ ॥

હે અર્જુન, આ યોગમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ એક જ છે, અને કામના-
વાળા પુરુષોની બુદ્ધિ તો અનેક શાખાવાળી અને અનંત છે

હે કુરુનન્દન, इस योगमें निश्चयः आत्मिक बुद्धि एक ही है, और कामना-
वाले पुरुषोंकी बुद्धियाँ तो अनेक शाखावाली और अनंत हैं

બુદ્ધિ એક જ નિશ્ચયાત્મક વળી હે પાર્થ! આ યોગમાં,
શાખાવાળી બહુ છે અનિશ્ચયીતણી બુદ્ધિ અનંત તથા

પ્રથમ જરૂર છે વાસનાનો વિચાર કરતા જણાશે કે જેની વ્યવસાયાત્મિક
બુદ્ધિ શુદ્ધ અને સ્થિર થયેલી નથી, તેના મનમાં વાસનાના નિરનિરાળા
તરંગ ઉદ્ભવે છે, અને તેની વાસના હમેશા શુદ્ધ અને પવિત્ર રહેશે એવો
નિયમ હોતો નથી, અને જો વાસના જ શુદ્ધ નથી, તો પછી કર્મ કેવી
રીતે શુદ્ધ થવાના? માટે તુ એકબુદ્ધિ યદને રહે કલ્મષુ છે કે-દુષ્ટિમાં
દોનો ગયે માયા મિલો ન રામ

मनो हि द्विविधं शोकं शुद्धं चाशुद्धमेव च ।

अशुद्धं कामसंकरं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥

પ્રમાણે કામસંકર વગેરે કપાય રહિત હોય શુદ્ધતાથી ધર્મર આપણી પરમ
ગતિ છે, એવો નિશ્ચય જેને થયેલો છે તે—વ્યવસાયાત્મિકા—વસ્તુતત્ત્વના
નિશ્ચયવાળી ધર્મરાશ્રયા બુદ્ધિ.

બુદ્ધિ—સમજણ, ધ્યાન, વાસના, કલ્પના, તરંગ, હેતુ; જ્ઞાન.

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ—વ્યવસાય એટલે નિશ્ચય, કેવળ ધર્મરાર્પણ બુદ્ધિથી
જ રહેત્યા રહિત કર્મ કરવા એવા નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ તે વ્યવસાયાત્મિકા
બુદ્ધિ, કેમકે એ બુદ્ધિવડે એ વિનાની બીજી બધી બુદ્ધિનો આધાર થાય છે, ધ્યેય

યામિમાં પુષ્પિતાં ધાત્રં પ્રવદન્ત્યવિપશ્ચિતઃ
 વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ ઘાદિનઃ ॥૪૨॥
 કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।
 ક્રિયાવિશેષવહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥૪૩॥

પાર્થ વેદવાદરતા. અન્યત્ ન અસ્તિ ઇતિ ઘાદિન. કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરાઃ
 અવિપશ્ચિતઃ ભોગૈશ્વર્યગતિમ્ પ્રતિ ક્રિયાવિશેષવહુલામ્ જન્મકર્મફલપ્રદામ્ પુષ્પિ-
 તામ્ યામ્ હમામ્ ધાત્રમ્ પ્રવદન્તિ ॥

હે પાર્થ, વેદનાં (અર્થવાદમાં) સ્વર્ગ વગેરે ફળ દેખાડનારાં વાક્યોમાં
 મમ થયેલા અને તે સિવાય ખીજું કંઈ નથી એમ બોલનારા, કામથી
 વ્યાકુળ, સ્વર્ગને જ ઉત્કૃષ્ટ માનનાર અવિચારી ભોક્ષા ભોગ અને ઐશ્વર્ય
 મેળવવા માટે અનેક પ્રકારની ક્રિયાવાળી, જન્મ અને કર્મ ફળને આપ-
 નારી, ઉપરથી રમણીય દેખાતી આ જે વાણી બોલ્યા કરેછે;

હે પાર્થ, વેદોંકે અર્થવાદોંમે (સ્વર્ગાદિ ફલ પાનેંકે વાચ્યસે) હી પ્રસન્ન,
 હસેકે સિવાય પાને ચોમ્ય (ઈશ્વરતાવ) બોર કુછ નહીં હૈ એસા પદ્ધતેવાલે,
 કામનાસે ચિત્તવો મરે હુદ, સ્વર્ગા હી ઉત્કૃષ્ટ માનનેવાલે મૂર્ખ લેગ ભોગ
 બોર ઐશ્વર્ય પાનેકે સાધનમૂત, યહુત કુછ ક્રિયાયુક્ત જન્મ કર્મફલકે દેનેવાલી,
 વાચક દેરનેમેં સુંદર આ જા ઘાની વહા કરતે હૈ;

વાદે હર્ષિત વેદના “નથી ખીજું કંઈ” એમ જેઓ વદે,
 કામાત્મા વળી સ્વર્ગ શ્રેષ્ઠ ગણતા બાણે ન જે કંઈ તે,
 તે ઐશ્વર્ય વિલાસપ્રાપ્તિ અરથે દર્શાવતી સૌ ક્રિયા,
 કર્મોંતુ ફળ જન્મ દેતી વદતા પુષ્પિત જે વાણી આ;

માત્રમાં નિશ્ચય થઈ ગયછે. અથવા તત્ત્વ નિશ્ચય કરવાની શુદ્ધિ તે ઇતર
 શુદ્ધિનો બાધ કરનારે વ્યવસાયાત્મિકા શુદ્ધિ. આવી શુદ્ધિ એક છે, તેજ ખરી છે.
 અવ્યવસાયી-પ્રમાણથી ઉપજેલી વિવેકશુદ્ધિ રહિત; વ્યવસ્થા રહિત, કામી.
 ૨-૪૩ જન્મ શબ્દ પડે જન્મ, મૃત્યુ, જરા, રોગ અને તેનાં દુઃખો બાણવાં

મોઘૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તથાપહતચેતસામ્ ।

વ્યવસાયાત્મિકાં બુદ્ધિઃ સમાધૌ ન વિધીયતે ॥૪૪॥

તથા અપહતચેતસામ્ મોઘૈશ્વર્યપ્રસક્તાનામ્ બુદ્ધિઃ સમાધૌ વ્યવસાયાત્મિકા ન વિધીયતે ॥

તે વાણીવડે ખોચાચેલા ચિત્તવાળા, ભોગ અને ઐશ્વર્યમાં આસક્ત થયેલા પુરુષોની બુદ્ધિ સમાધિમાં (વ્યવસાયાત્મિકા) નિશ્ચયરૂપ થઈ શકતી નથી.

તા (પુરુષો) વાળીસે મન છોનેવાલે ભોગ મોગ ઈશ્વર્યમેં બાસક્ત ચિત્તવાલે પુરુષોની બુદ્ધિ સમાધિમેં (વ્યવસાયાત્મિકા) સ્થિર નહીં હો સક્તી હૈ.

તેથી મોહિત ચિત્ત યુક્ત હીન જે ઐશ્વર્ય ભોગો વિષે,
તેઓની નહિ નિશ્ચયાત્મક ઠરે બુદ્ધિ ગ્રામ્હિ વિષે.

૨-૪૪ અર્થતઃ પુરુષ પ્રાપ્ત થવાથી દૈવયોગે મળેલા અમૃતકુંડલને પાદપ્રહારથી ઉધો વાળી દેવામાં આવેછે, તેમ આવા લોકો પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મને સહેતુકપણથી ઉધો વાળેછે કે બગાડી નાંખેછે. કાંઈ સારો રસોઈઓ ઉત્તમ પકવાન તૈયાર કરી દ્રવ્યની લાક્ષણ્યે વેચી નાંખેછે, તે પ્રમાણે આવા અવિચારી લોકો સુખ ઉપભોગને માટે ધર્મને ચુમાવેછે. એવા વેદના અર્થવાદમાં મગ્ન થયેલા લોકોમાં હમેશાં દુર્બુદ્ધિનો જ વાસ છે, એમ સમજવું.

સમાધિ-ચિત્તવું એકાગ્રપણું; પરમેશ્વરાભિમુખપણું; જેણે કરીને પુરુષ વિષયોમાં શાંત થઈ જાયછે તે; જેને વિષે વાસનારૂપ સર્વ જગત શાંત થઈ જાયછે તે.

૨-૪૫ વૈદિક કર્મ હલકાં નથી, પણ કર્મની કામબુદ્ધિ હલકી છે એટલે કામ્યકર્મ કે કર્મની હલકાઈ કે નિદ્રા કરી છે. કામ્યબુદ્ધિ અથવા કર્મરૂઢની આશા કે સંગ છોડીને યજ્ઞયાગાદિ કર્મો ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે અને લોકસંગ્રહાર્થે અવશ્ય કરવાં જોઈએ.

ત્રૈગુણ્ય-સત્ત્વ રજઃ તમ એ ત્રણ ગુણ મંબધી; ત્રૈગુણ્ય એટલે મંસારનો

ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિર્લૈગુણ્યો મયાર્જુન ।

નિર્વૃન્દ્વો નિત્યસત્ત્વસ્યો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥૪૫॥

અર્જુન વેદાઃ ત્રૈગુણ્યવિપયા નિર્લૈગુણ્યઃ નિર્વૃન્દ્વઃ નિત્યસત્ત્વસ્યઃ નિર્યોગક્ષેમઃ આત્મવાન્ ભવ ॥

હે અર્જુન, વેદના કર્મકાંડો ત્રણ ગુણના વિષયોનું જ પ્રતિપાદન કરનારા છે. માટે તુ ત્રિગુણાતીત, ક્લેશ ભાવ રહિત, નિત્ય સત્ત્વગુણમાં સ્થિર રહેલો, યોગક્ષેમ(પ્રાપ્તિ અપ્રાપ્તિ કે નિર્વાહ માટે)ના પ્રયત્ન રહિત અને આત્માશ્રયી થા.

હે અર્જુન, વેદકે કર્મકાંડોં ત્રીન ગુણકે વિષયોવા હી પ્રતિપાદન કરતે હૈ, હસ લિયે તુમ ત્રીન ગુણોસે અતીત, ક્લેશભાવોસે રહિત, નિત્યસત્ત્વવિષે સ્થિત, યોગક્ષેમ(પ્રાપ્ત ઘસ્ટુકી ઔર અપ્રાપ્ત ઘસ્ટુકી પ્રાપ્તિ)કે પ્રયત્ન રહિત ઔર આત્માશ્રયી હો જાઓ.

વેદો ત્રિગુણ વિષયો રહિત થા ત્રિગુણથી ક્લેશથી,
યોગક્ષેમ રહિત અર્જુન! સદા સત્ત્વસ્ય આત્માશ્રયી.

વિષય જેમાં પ્રકાશ કરેલો છે તે, ત્રણ ગુણનું કાર્ય-કર્ણ મધ્ય અધોગતિ રૂપ સંસરણ; સત્ત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણ તથા રાગ દ્વેષ મોહ લોભ એ તેનાં કાર્ય તથા તેનું ફળ, એ મર્વેનું એકલુ સ્વરૂપ તે; સંસાર.

નિર્લૈગુણ્ય-નિષ્કામ.

આત્મવાન્-આત્માવાળો, આત્મનિષ્ઠ, આત્મપરાયણ; આત્માશ્રયી; ચૈતન્યવાળો, સ્વાશ્રયી, સ્વાપવંશી; અપ્રમત્ત, મંસારના જાવોથી મદ વગરનો.

૨-૪૬ સર્વે પદં હસ્તિપદે નિમગ્નમ્ । એ ન્યાય પ્રમાણે કર્મરૂળ તાન-રૂળની અંદર આવી જાયછે. સર્વે તદમિસર્મેતિ ચર્કિચિત્રજાઃ સાધુ કુર્વન્તિ યસ્તદ્વેદ યત્ત વેદેતિ । શ્રુતિ. પ્રભુ જે કાંઈ સાર કરેછે, તેને જે પુરુષ જાણેછે તે પુરુષને તે સર્વ પ્રાપ્ત થાયછે.

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સમ્પ્લુતોદકે ।

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥૪૬॥

ઉદપાને યાવાન્ અર્થઃ તાવાન્ સર્વતઃ સમ્પ્લુતોદકે સર્વેષુ વેદેષુ વિજાનતઃ
બ્રાહ્મણસ્ય ॥

જેમ નાના જળાશયમાં જે અર્થ સરેછે, તેટલો બધો અર્થ ચોતરફ
પાણીથી ભરેલા મોટા જળાશયમાં પણ સરેછે; તે જ પ્રમાણે સર્વ
વેદોમાં જે જે ફળ છે તે નિશ્ચયવાન આત્મજ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાયછે.

જેસે છોટે જળાશયોસે જિતના પ્રયોજન સિદ્ધ હોતા હે, उतना ही प्रयोजन
सर्व ओरसे विल्लूत जलाशयसे भी सिद्ध होता है, तैसे ही सर्व वेदोंमें (ब्राम्य-
कर्मोंमें) जीतने जीतने फल है, उतने निश्चयवान् ब्रह्मवेत्ता मुख्यको प्राप्त होते हैं.

તે સારે ફૂધ અર્થ જે ઉજગતા ચોપાસ પાણી વિષે,
તેવો પંડિત બ્રહ્મનિષ્ઠ જનને વેદો ય સર્વ વિષે.

एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति । श्रुति. आ. ब्रह्मानंदना
કલ્પમાત્ર આનંદને પામીને સર્વે પ્રાણી જીવતાં રહેછે.

જાની તો વેદાર્થનો વિચાર કરી માત્ર પોતાને અપેક્ષિત રાશ્વત
બ્રહ્મનો જ સ્વીકાર કરેછે.

૨-૪૭ તારો અધિકાર કર્મમાં છે, જ્ઞાનમાં નથી ને સંન્યાસમાં પણ
નથી. એમ કહેતાં સંકેદો રીતે શ્રવણ કર્યા છતાં પણ જોને આત્મજ્ઞાન
ઉદય થયું નથી, એવા મુમુક્ષુઓએ પોતાના કર્મનું અનુષ્ઠાન અવસ્ય કરવું
જોઈએ, ક્યારેય ન તજવું એમ નિષ્કર્ષ કહેછે.

અમુક કર્મનું અમુક ફળ મને હો, એવું અનુર્મધાન રાખવું નહિ. કરવું
ન કરવું એવો મંદત્વ જ ન રાખતાં પ્રાપ્ત કર્મ કર્તવ્ય શુદ્ધિથી જ કર્યા
જરૂર. કર્મ ફળની આસક્તિ છોડી, કર્તવ્યકર્મ અવસ્ય કરવાં જોઈએ, કર્મમાં
આસક્તિ રાખવી નહિ, તેમ કર્મ છોડવાં પણ નહિ.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે માં ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મા તે સદ્ગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥૪૭॥

તે અધિકારઃ કર્મણિ એવ કદાચન ફલેષુ મા કર્મફલહેતુઃ મા મ્ઃ
અકર્મણિ તે સદ્ગઃ મા અસ્તુ ॥

તારે અધિકાર માત્ર કર્મમાં જ છે, ક્યારેય પણ કર્મના ફળોમાં નથી;
કર્મફળનો હેતુ તારે ન રાખવો (ફલાસા મનમાં રાખી કર્મ ન કરવાં)
તેમ જ કર્મ ન કરવામાં પણ તારે પ્રીતિ ન રાખવી.

તુમ્હારા અધિકાર કર્મમાં હી છે, કદાચિત્ત મી કર્મકે ફલોમાં નહીં છે; તુમ
કર્મફલકે હેતુવાલે (ફલપ્રીતિ) મત્ત હોમો, ઓર કર્મ ન કરનેમ્ મી તુમ્હારી
પ્રીતિ મત્ત હોવે.

કર્મે છે અધિકાર માત્ર તુજને ક્યારે ફળોમાં નહિ,
રાખ્યે મો તુજ હેતુ કર્મફળમાં ઇચ્છા અકર્મે નહિ.

લોકમાન્ય શ્રીતિલકે આ શ્લોકનાં ચાર ચરણને ચાર સૂત્ર કહ્યાં છે,
અને તે ચાર સૂત્રોને તેઓથી કર્મયોગની ચંતુ.સૂત્રી જ કહે છે.

મનોનિગ્રહથી ફળની આશા છોડીને અને સુખદુઃખ મરણાં'સમજીને
નિષ્કામ શુદ્ધિથી લોકોપયોગ માટે સર્વ કર્મ શાસ્ત્રોક્ત રીતે કૃપ્યં જવાં,
એ જ શાશ્વત્વનો માર્ગ કરે છે. ભગવાન પ્રથમ એમ કહે છે કે તું આ
કર્મભૂમિમાં જન્મેલો છે, માટે પ્રથમ તો કર્મ કરવાનો જ તારો અધિકાર
છે; પણ આ અધિકાર કર્મ કરવા પૂરતો જ છે. એ વાત તારે લક્ષમાં
રાખવાની છે. કર્મ મિવાય ખીજ કોઇ વસ્તુમાં એટલે કર્મફળમાં પણ
મનુષ્યોનો અધિકાર નથી. આ મહત્વની વાત કેવળ અનુમાન ઉપર ન
રાખતાં ખીજ ચરણમાં ભગવાન તે સ્પષ્ટ કહે છે; કેમકે ફળ મળવું અગર
ન મળવું એ મનુષ્યના તાંજાની વાત નથી, હમેશાં તે ઇશ્વરાધીન છે
અથવા એકદર સૃષ્ટિના કર્મવિપાકને અવગંજીને રહેલી છે. જે બાબતમાં
આપણે અધિકાર નહિ તે અમુક પ્રકારે ઘડાઇ આવવું જોઇએ, એવી

યોગસ્યઃ કુરુ કર્માણિ સદ્ગે ત્યક્ત્વા ધનજય ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥૪૮॥

ધનજય સદ્ગે ત્યક્ત્વા સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમ ભૂત્વા યોગસ્ય. કર્માણિ કુરુ સમત્વમ્ યોગ ઉચ્યતે ॥

હે ધનજય, કર્મની આસક્તિ છોડી દઇને, અને કર્મની સિદ્ધિ અસિદ્ધિને સરખાં ગણીને, યોગનો આશ્રય લઇને કર્મો કર; સમત્વ બુદ્ધિને યોગ કહેછે.

હે ધનજય, કર્મની આસક્તિ ત્યાગ કર, સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિને સમભાવયુક્ત હોવર, યોગમાં સ્થિત હોવર કર્મ કરો, સમત્વબુદ્ધિને હી યોગ કહેતે હૈ

મિદ્ધિ તેમ અમિદ્ધિમાં સમ થઇ ઇચ્છા તજીને રહો,

યોગે તું કર કર્મ પાર્થ! સમતા જે તે જ છે યોગ તો.

આશા કરવી તે એક પ્રકારની ઘેસછા જ છે. આ ત્રીજી વાત પણ અનુ-
માન પર ના રાખતાં ત્રીજા અરજીમાં ઉપદેશ કરેછે કે તું કર્મફળની હાથ
સાથે કાંઈ પણ કર્મ કરીશ નહિ, એકદર કર્મવિપાક પ્રમાણે તારા કર્મનું
જે ફળ થવું જોઈએ, તે થયા જ કરશે, ઇચ્છા પ્રમાણે કર્મો જાસ્તી કે વહેંછું
મોડુ થનાર નથી, તેની રીતનું બદલાવરાપણું રાખવાથી તને ફાકટ દુઃખ અને
ત્રાસ જ થશે; પણ આથી સમુજાગા કર્મ છોડવાની શંકામાં ન રાખવા માટે
આખરે છાતી ઠોકીને કહેછે કે, પણ જોજો, એટલા માટે અકર્મનો ભગ કરતો
નહિ. તારા અધિકાર પ્રમાણે ફવારા છોડીને કર્મ તો કરતા જ રહેવું.

૨-૪૮ યોગયુક્ત થઈ ફળની ઇચ્છાનો સાગ કરી સર્વે કર્મો ઇશ્વરા-
ર્પણ બુદ્ધિથી કરવા.

યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધ । યોગસૂત્ર યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ,
અર્થાત્ વિપયોમાં ચિત્ત વૃત્તિરૂપે લીન થાય, તેને રાધી અને આત્મ
સ્વરૂપમાં ઠરાવી દેવું તે. એનું જ નામ સમત્વ.

દુરેણ દાવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદનસ્રય ।

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥૪૯॥

ધનસ્રય બુદ્ધિયોગાત્ હિ કર્મ દુરેણ દાવરમ્ બુદ્ધૌ શરણમ્ અન્વિચ્છ ફલ-
હેતવઃ કૃપણાઃ ॥

હે ધનંજય, (ધન્યાર્પણ-નિષ્કામ) બુદ્ધિયોગથી દુરેણાં કર્મ સિવાય
ખીજું મક્કામ કર્મ અતિ કનિષ્ઠ છે; માટે સમબુદ્ધિનો આશ્રય મહણ કર;
ફળનો હેતુ રાખી કર્મ કરનાર પુરુષો અતિ દીન છે.

હે ધનંજય, (દિન્યાર્પણ-નિષ્કામ) બુદ્ધિયોગસે કિયે હુણ કર્મસે દુસરે કર્મ
બહુત દુરે હૈ; ઇસ કિયે તુમ સમબુદ્ધિકા આશ્રય કરે; ફલકી કામનાવાલે
પુણ્ય અતિ દીન હૈ

બુદ્ધિયોગ વિના બહુ જ હલકું છે કર્મ તો નિશ્ચયે,
બુદ્ધિમાં શરણું તું શોધ દીન છે રાખે ફળે હેતુ ને.

૨-૪૯ મનુષ્યનાં કર્મમાત્ર ઉપર આપણે શુભ અથવા અશુભ છાપ
મારીએ છીએ, તે શુભાશુભતા કર્મમાં નથી પણ કર્મ કરનારની બુદ્ધિને
અવલંબીને રહેલી છે, એ ધ્યાનમાં લાઇને કર્મની અશુભતા દૂર કરવી,
એટલે કર્તાએ પોતાની બુદ્ધિ અથવા મન શુદ્ધ રાખવું. બાહ્ય કર્મ ઉપ-
રની કર્તાની બુદ્ધિ કેટલી શુદ્ધ છે, તે પ્રથમ ઠરાવી એવી રીતે વ્યક્ત
થતી શુદ્ધ બુદ્ધિ ઉપરથી આખરે એ કર્મની નીતિમતાનો નિર્ણય કરવો
જોઇએ. આને લીધે જ કર્મ કરતાં બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, એવું સમ અને શુદ્ધ
બુદ્ધિને એટલે વાસનાને પ્રાધાન્ય આપેલું છે. ઉપનિષદમાં પણ કત્યું છે કે-

મન એવ મનુષ્યાનાં કારણં વંધમોક્ષયોઃ ।

વધાય વિપયાસક્ત મુક્તયૈ નિર્વિપયં સ્થિતમ્ ॥

મન એ જ મનુષ્યના કર્મના બંધમોક્ષનું કારણ છે, વિષયમાં આસક્ત મન
બંધાય છે, અને નિર્વિપય એટલે નિષ્કામ અને નિઃસંગ મન મોક્ષને માટે
કહેવું છે. આ પ્રમાણે કર્મ કરનારા મનુષ્યની બુદ્ધિને પ્રાધાન્ય આપેલું છે.

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્ય યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥૫૦॥

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલ ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્ ॥૫૧॥

બુદ્ધિયુક્ત સુકૃતદુષ્કૃતે ઉભે રૂઢ જહાતિ તસ્માત્ યોગાય યુજ્યસ્વ કર્મસુ ,
કૌશલમ્ યોગઃ ॥

બુદ્ધિયુક્તાઃ હિ મનીષિણઃ કર્મજમ્ ફલમ્ ત્યક્ત્વા જન્મબન્ધવિનિર્મુક્તાઃ
અનામયમ્ પદમ્ ગચ્છન્તિ ॥

બુદ્ધિયોગથી યુક્ત પુરુષ પાપ અને પુણ્ય બંને આ લોકમાં છોડી
દેછે; માટે એ યોગનો આશ્રય કર, કર્મોમાં (ધર્મચાર્યથી કરવાની) જે
કુશળતા છે, તે જ યોગ છે.

(સમત્વ)બુદ્ધિયુક્ત જ્ઞાની મનુષ્યો કર્મફળને છોડીને જ જન્મ (મરણ)ના
બંધનથી મુક્ત થઈને સર્વ ઉપદ્રવ રહિત મોક્ષપદને પામેછે.

બુદ્ધિયુક્ત પુરુષ પાપ બૌર પુણ્ય દેનેકિાં ફલ લેકર્મ ત્યાગ દેતે હૈ; ફલ
લિયે હુમ યોગમેં યુક્ત હો જાઓ, (નિષ્કામ)કર્મમેં કુશલતા હી યોગ હૈ.

બુદ્ધિયુક્ત જ્ઞાની પુરુષ કર્મસે ઉપજનેવાલે ફલસે નિશ્ચય હી ત્યાગ કરકે
જન્મ (મૃત્યુ) સ્વ બંધનસે મુક્ત હોકે સ્વ ઉપદ્રવસે રહિત મોક્ષપદકો પ્રાપ્ત કરતે હૈ

બુદ્ધિયુક્ત તજે અહીં ઉભયને સુકૃત દુષ્કૃતને,
જોડા તેથી તું યોગમાં, કરમમાં કૌશલ્ય તે યોગ છે.

બુદ્ધિયુક્ત સુખથી ત્યાગી ફળને કર્મોથી પેદા ચતા,
પામેછે પદ સુખરૂપ છુટીને બધોયકી જન્મના.

૨-૫૦ બુદ્ધિયુક્ત-સમત્વ બુદ્ધિવાળો પુરુષ; જ્ઞાનયોગ નિષ્કાવાળો.

યોગ-કર્મ કરવાની કઇ વિશેષ પ્રકારની કુશળતા, યુક્તિ, ચતુરાઈ કે ચૈત્તી.

૨-૫૧ જન્મબંધ વિનિર્મુક્ત-જીવન-મુક્ત, વિદેહકૈવલ્યભાઈ.

યદા તે મોહકલિલિં બુદ્ધિવ્યંતિતરિષ્યતિ ।

તદા ગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

યદા તે બુદ્ધિઃ મોહકલિલિમ્ વ્યંતિતરિષ્યતિ તદા શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય નિર્વેદમ્ ગન્તાસિ ॥

ન્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપ કાદવ (અગ્નિ) ને તરી જશે, ત્યારે સાંભળવાના અને સાંભળેલા અને વિષયથી વિરક્ત થઈશ.

જય હુમ્હારી બુદ્ધિ મોહરૂપી (ભવિષ્ય) મલિનતાએ દૂર હો જાયગી, તુમ શ્રોતવ્ય (શ્રવણ કરને યોગ્ય) ઓર શ્રુત (શ્રવણ કરે हुए) અર્થ વૈરાગ્ય પાઓગે

ન્યારે મોહકરૂપતા તરી જશે તારી મતિ તો થશે,
સૂણેલા મૂણવા જ યોગ્ય સહુનો વૈરાગ્ય ત્યારે તુને.

કર્મજ દ્વલ-સંચિત વગેરે કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલું-જુદી જુદી હળાં
ચોનિને મેળવનાર જન્માદિ લક્ષણ રૂપ

૨-૫૨ મોહકલિલ-વિષયથી ઉત્પન્ન થયેલું આ સર્વ અમત માણિ
તુચ્છ છે એવા વિવેકનો અભાવ-પદાર્થનું અગ્નિ; દર્પણને ધૂળના પટ
પેઠે વિવેકબુદ્ધિનું આવરણ-એવા લક્ષણરૂપ મોહ કલિલ; હું અને મ
એવા અગ્નિનો વિશ્વાસ તે કલિલ-મલિનતા.

વ્યંતિતરિષ્યતિ-તરી જશે; શુદ્ધ ભાવ પામશે.

૨-૫૩ સમાધિ-પરમેશ્વર, આત્મા.

વિપ્રતિપન્ના-સંશયાવિધિ, બહુ વિશેષવતી.

નિશ્ચય-ખીજા વિષયો વિષે ન ખોંચાયેલી; જાગ્રત સ્વપ્નરૂપ વિશેષ
રહિત; અસંભાવના વિપરીત ભાવનાથી રહિત.

અચળ-અભ્યાસની કુશળતાથી સમાધિ-પરમેશ્વરમાં જ સ્થિર; સુષુ
મ્હાર્થી સ્તબ્ધભાવ ઇલાદિક લયરૂપ ચક્ષુષી રહિત; દીર્ઘકાળ આદરપૂર્વક
નિરંતર સતકાર અને અસંભાવના વિપરીત ભાવના રહિત, એ આર્ય

શ્રુતિચિપ્રતિપત્તા તે યદા સ્થાસ્યતિ નિચ્ચલા ।

સમાધાવચલા યુદ્ધિસ્તદા યોગમધાપ્સ્યસિ ॥૫૩॥

અર્જુન ડયાચ ।

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય ધા માપા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાપેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥૫૪॥

શ્રુતિચિપ્રતિપત્તા તે બુદ્ધિઃ ચદા સમાધી નિચ્ચલ અચલા સ્થાસ્યતિ તદા યોગમ્ અવાપ્સ્યસિ ॥

અર્જુન. ડયાચ । કેશવ સમાધિસ્થસ્ય સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય માપા ધા સ્થિતધીઃ કિમ્ પ્રમાપેત કિમ્ આસીત કિમ્ વ્રજેત ॥

અનેક શ્રુતિનાં વાક્યોથી ભ્રમમાં પડેલી તારી બુદ્ધિ ત્યારે સમાધિ કે આત્મવૃત્તિમાં નિશ્ચળ અને ચિત્ત ચરે, ત્યારે તને યોગ પ્રાપ્ત થશે.

અર્જુને કહ્યું-હું કેશવ, સમાધિમાં રહેલા ચિત્તપ્રતનું લક્ષણ શું? સ્થિતપ્રજ્ઞ કેવું બોલે? કેમ રહે? અને કેમ ચાલે?

અનેક શ્રુતિવાક્યોએ પ્રમિત હૃદયે તુમ્હારી બુદ્ધિ જવ સમાધિ (આત્મવૃત્તિ) મેં નિચ્ચલ ઔર સ્થિર હોગી, તવ તુમ યોગેરા પ્રાપ્ત હોગે

અર્જુનને કહ્યું-હૈ કેશવ, સમાધિમાં સ્થિત સ્થિતપ્રજ્ઞના સ્વરૂપ કયા છે? સ્થિતપ્રજ્ઞ કયા ધરતા છે? કેસા રહતા છે? ઔર કેસા ચલતા છે?

ધુઆયેલી શ્રુતિપિએ તુમ મતિ ત્યાં તે મમાધિવિગે,
યાતાં નિચ્ચલ સ્થિર બુદ્ધિ કરતે ત્યાં યોગ પામીશ એ.
શાં શા લક્ષણ સ્થિરબુદ્ધિ પ્રમુ! એ એવા મમાધિસ્થનાં,
શું બોલે ચિત્તબુદ્ધિ કેમ વરતે ને કેમ ચાલે અહા!

મેંવનને લીધે વિગ્નનીય વૃત્તિઓથી દુષિત નદિ થયેલી.

૨-૫૪ સ્થિતપ્રજ્ઞ-ચિત્તપ્રતનની જે અવસ્થા છે, એક મમાધિની અને બીજી ચુત્તિન દસાની. મમાધિસ્થ એ ચિત્તપ્રતનની પડેલી અવસ્થા દસાવેડે, સ્થિતધી એ સ્થિતપ્રજ્ઞની બીજી એટલે ચુત્તિયત ચિત્તની અવસ્થા દસાવેડે.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્થાન્પાર્ય મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેચાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥૨૫॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ । પાર્યં ચદા મનોગતાન્ સર્વાન્ કામાન્ પ્રજહાતિ
આત્મના આત્મનિ એવ તુષ્ટઃ તદા સ્થિતપ્રજ્ઞઃ ઉચ્યતે ॥

શ્રી ભગવાને કહ્યું-હે અર્જુન, ત્યારે મનુષ્ય મનમાં રહેલી સર્વ
કામનાને છોડી દેછે અને પોતે આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહેછે, ત્યારે તે
સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાયછે.

શ્રી ભગવાને કહ્યું-હે અર્જુન, જ્ય મનુષ્ય મનની સારી કામના ત્યાગ
દેતા હૈં ધૈં સ્વયં આત્મામાં હૈં પ્રસન્ન રહતા હૈં, ત્ય વહ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહા જાતા હૈં.

ત્યારે કામ સહુ મનોગત તજે, મંતુષ્ટ આત્માવડે,
આત્મામાં જ પૃથાસુતુ ! સ્થિરમતિ ત્યારે જ કહેવાયછે.

૨-૫૫ યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા યે ચ હૃદિ સ્થિતાઃ । શ્રુતિમાં કહેલો
અર્થ આ શ્લોકથી પ્રતિપાદન કરેલો છે. સંકલ્પ-વિષયોમાં કામનો ઉદય
થવાથી અને દેખાવથી વિદ્વાનને પણ તેનો અનુભવ થતાં કામ ઉપજે જ,
તેથી કામનો ત્યાગ તદન મંભવતો નથી. આ સંકલ્પ ઘટતી નથી, ક્રમકે
તુલ્ય પાંદડાં વગેરે દેખ્યા છતાં ભોક્તા પુરુષને કામ ઉદય ન થવાથી તે
વિષયનો સ્વભાવ નથી. કામ જાનામિ તે મૂલક સંકલ્પાત્મિક જાયતે ॥ પ્રમાણે
કામનું મૂળ મંકલ્પ છે, સંકલ્પનું મૂળ વાસના છે. વાસના વિના વસ્તુમાં
સમીચીન શુદ્ધિ ઉદય થતી નથી, ને સમીચીનત્વ શુદ્ધિ વિના કામ પણ
ઘટતો નથી; માટે કામોત્પત્તિનું કારણ વિષયોમાં ભોગ્યપણી વાસના
જ-ભોગ્યજન્ય સંસ્કાર જ છે.

કામ-સંકલ્પ આદિ મનોવૃત્તિ; પ્રમાણ આદિ વૃત્તિઓવડે જે ઉદ્ભવેછે તે.

૨-૫૬ દુઃખે ત્રણ પ્રકારનાં છે. જ્યારે ક્ષીનચેત્ત વગેરેથી થતાં
શોક મોહાદિ દુઃખ તે આધ્યાત્મિક. વાધ સર્પ વગેરેથી જે દુઃખ તે

દુઃશેષ્વનુદ્વિગ્મનાઃ સુષેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥૫૬॥

દુ.શેષુ અનુદ્વિગ્મનાઃ સુષેષુ વિગતસ્પૃહઃ વીતરાગભયક્રોધઃ મુનિઃ સ્થિતધીઃ
ઉચ્યતે ॥

દુઃખોમાં જેનું મન ખેદ પામતું નથી, અને સુખોમાં જેને રજૂ નથી
તથા જે રાગ, ભય અને ક્રોધથી રહિત છે, તે મુનિ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે.

દુઃખમાં ન ધવસાનેવાળે, મુશ્કેલી સ્થિતિમાં ન રહાનેવાળે તથા રાગ, ભય
ઘોર ક્રોધથી રહિત મુનિકો સ્થિતપ્રજ્ઞ કહા જાતા હૈ.

દુઃખોમાં મન જેનું ખિન્ન નહિ ને રજૂ સુખોમાં નહિ,

જેને રાગ નહિ ન ક્રોધ ભય તે છે સ્થિતચુદ્ધિ મુનિ.

આધિભૌતિક, બહુ જ વાસુ વર્ષાદિ અતિવૃષ્ટિ અનાવૃષ્ટિ મહામારી વગેરે
કારણથી થતાં દુઃખ તે આધિદૈવિક.

અમ્હારાને પ્રાપ્ત થતાં સુખો અમિની પેઠે તૃષ્ણાને વધારે છે, વિક્ષાને
તેમ નથી. અનેક પ્રકારનાં દુઃખોની પ્રાપ્તિ થતાં જેના મનમાં ત્રાસ ઉત્પન્ન
થતો નથી, એવો પૂર્ણવિશ્વાસ પહેાંચેલો પુરુષ ભયનું તો નામ પણ ક્યાંથી
જાણે? ધૈર્ય આદિ ગુણોની પેઠે શુદ્ધ બુદ્ધિની ખરી પરીક્ષા સંકટના સમ-
યમાં જ થાય છે, એ વાત સર્વમાન્ય છે અને સંકટના સમયમાં જેનું
નૈતિક સત્ત્વ ટળતું નથી, તે જ ખરો નીતિમાન છે. સંસાર સુખમય હો
કે દુઃખમય હો, પણ સૃષ્ટિના આ અપરિહાર્ય વ્યવહારમાં જે જે પ્રાપ્ત
થાય તે અંતઃકરણમાં ખેદ કે રજૂ વિના એટલે સામ્યબુદ્ધિથી સહન
કરવું, અને પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે કર્મ નિષ્કામ બુદ્ધિથી મરણ
પર્યંત બ્રહ્મવ્યે જવું એ જ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

૨-૫૭ પ્રકૃતિના ગુણ પ્રમાણે સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે, પ્રકૃતિના
વ્યાપાર પ્રકૃતિ ચલાવે છે એમ સમજી આ સુખદુઃખ નિષ્કામ બુદ્ધિથી
સોસવાં બેઠાં. વેદાંતશાસ્ત્રની પરિભાષામાં આને કર્મ અભ્યર્થણ કરવાં

યઃ સર્વગ્રાનભિસ્નેહસ્તત્તપ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૭॥

યદા સહરતે ચાયં કુર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણોન્દ્રિયાયેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૫૮॥

યઃ સર્વગ્રાનભિસ્નેહ સ્તત્તપ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ પ્રાપ્ય ન અભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

યદા ચ કુર્મઃ અજ્ઞાનિ હવ અયમ્ ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયાયેભ્યઃ સર્વશઃ સંહરતે તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

જે સર્વ પદાર્થોમાં આસક્તિ રહિત છે તથા તે તે સારા વિષય પામીને પ્રસન્ન થતો નથી કે નકારા પામીને ખેદ પામતો નથી, તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થયેલી છે.

જેમ કાચખો પોતાનાં અવયવો સર્વ બાળુઓથી મોકારી લે છે, તેમ બ્યારે બ્યા (યોગી) પુરુષ ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયાના વિષયોથી મોકારી લે છે, ત્યારે તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થયેલી બન્યું.

જો સર વિષયોમાં સ્નેહસે રહિત છે, ઔર उन उन शुभ और अशुभ विषयोंको पानेसे न आनंद मानता है, न खेद मानता है, उन्हीकी प्रज्ञा स्थिर हो गई है.

જેસે કુર્મ બપને અગોવો સવ બોરસે સમેટ લેતા છે, વૈસે હી મનુષ્ય જવ ઇન્દ્રિયોને વિષયોસે ઇન્દ્રિયોવો ધીવ લેતા છે, તય उनकी प्रज्ञा स्थित कही जाती है.

જે આસક્તિ રહિત છે સરવમાં પામી શુભાશુભને,
શુભિ જેહ કરે ન દેવ ન કરે તેની મતિ સ્થિર છે.
મોકલે જામ કુર્મ અંગ ત્વમ આ બ્યારે સહુ યે દિશો,
સકલે સહુ ઇન્દ્રિયો વિષયથી તેની મતિ સ્થિર છે.

એમ કહે છે, અને ભક્તિમાર્ગમાં તેને સ્થાને શ્રીકૃષ્ણાર્પણ સખ્દ યોગાયેલો છે.

૨-૫૮ અપવાસ કરીને ઇન્દ્રિયો અસક્ત થઈ વિષયનું સેવન કરવાને સશક્ત રહેતી નથી, તેથી વિષયોપબોગ કેવળ જળરાધથી અસક્તિને લીધે

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ॥

રસવર્જં રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃઢં નિવર્તતે ॥૫૯॥

નિરાહારસ્ય દેહિનઃ વિષયા વિનિવર્તન્તે રસવર્જમ્ પરમ્ દૃઢં અસ્ય રસઃ
અપિ નિવર્તતે ॥

નિરાહારી મનુષ્યના વિષય છુટી ગયા છતાં પણ તેની અભિલાષા
છુટતી નથી; પરંતુ પરબ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થતાં તો તે (સ્થિતપ્રજ્ઞ)ની અભિ-
લાષા પણ છુટી જાય છે.

વિષય ગ્રહણ ન કરતેવાલોકે વિષય નિવૃત્ત હોતો હો, પણ તેનું વિષય-
શુભાગ નિવૃત્ત નહિ હોતો હો, પરંતુ પરમાત્માનો દેશ (સ્થિતપ્રજ્ઞ)ની
અભિલાષા મારી નિવૃત્ત હો જાય છે.

નિરાહારી શરીરીના વિષય સૌ વિરાગતા સ્વાદ રહે,
એની તો પરમાત્મ જોઈ શકતી એ સ્વાદ ધમ્મય તે.

છુટે છે, પણ વિષયવાસના કમી થતી નથી. બ્રહ્માનંદથી તે પણ નષ્ટ થાય છે.
ઈન્દ્રિયો અપવાસથી વશ થતી નથી. વૃક્ષનાં પાદમાં વગેરે સુંદરી લેવામાં આવે,
પણ તેના મૂળમાં જલમિચ્છન કરવાથી વૃક્ષનો નાશ ન થાય, તેમ વાસના
દ્વારા અંતઃકરણ અધિક અધિક પ્રવૃત્તિ પામે છે; માટે વિષય સાથે વાસનાનો
પણ નાશ કે નિયમન કરવું જોઈએ, જે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારથી થાય છે.

કેવળ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી વિષયથી વાળી લેવામાં જ સમાધિ કે યોગ
સંધાતાં નથી, પણ જ્યારે વિષયની વાગના પણ મનમાંથી મરી જાય અને
ઈન્દ્રિયો પાછી વગેરે ત્યારે ખરી સમાધિ થઈ કહેવાય. હઠયોગ અને રાજયોગના
માર્ગ આ પ્રકારે જ જુદા પડે છે. હઠયોગી કેવળ ઇન્દ્રિયોના દમનમાં પડે છે
અને રાજયોગી મનને મારવા મથે છે. રાજયોગ વિના હઠયોગ નકામો છે.

૨-૬૦ મનુ મહારાજ પણ કહે છે કે-ચલવાનિન્દ્રિયપ્રાપ્તો વિદ્વાસપિ વર્પતિ ।
ઈન્દ્રિયના મંચમ વિના સ્થિતપ્રજ્ઞપણ સંભવતું નથી, તેથી માધક અવસ્થામાં
તે મંચમે મહા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એમ જો જોઈથી કહે છે.

યતતો હ્યપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્રિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાયીનિ હરન્તિ પ્રસમ્મં મનઃ ॥૬૦॥

તાનિ સર્વાણિ સયમ્ય યુક્ત આત્મોત મત્પરઃ ।

યદો હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

કૌન્તેય યતતઃ હિ વિપશ્રિતઃ પુરુષસ્ય મનઃ અપિ પ્રમાયીનિ ઇન્દ્રિયાણિ પ્રસમ્મં હરન્તિ ॥

તાનિ સર્વાણિ સયમ્ય યુક્તઃ મત્પરઃ આત્મોત યસ્ય હિ ઇન્દ્રિયાણિ યદો તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

હે અર્જુન, (ઇન્દ્રિયનિગ્રહ)નો પ્રયત્ન કરનાર વિવેકી પુરુષના મનને પણ મધન કરનારી ઇન્દ્રિયો બળાતકારે (વિષયો તરફ) ખેંચી લેયછે.

તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, યોગયુક્ત પુરુષે મારે પરાયણ થઇ રહેવું; કેમકે જેની ઇન્દ્રિયો વશ થયેલી છે, તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થયેલી છે.

હે અર્જુન, પ્રયત્ન કરનારો વિદ્વાન પુરુષને મનનો મી દિલોડનેવાળી ઇન્દ્રિયાં જપ્તદસ્તીસે રોચ લેતી છે

उनसब इंद्रियोंको संयत (रोक) करके योगयुक्त पुरुषको मत्परायण होकर स्थिर बैठना चाहिये, क्योंकि जिनकी इंद्रिया बलाने हो गई है, उनकी प्रज्ञा स्थिर हो गई है.

હે કૌન્તેય ! જતાં ય યત્ન કરતાં સુખણુ પુરુષની, ઇન્દ્રિયો મધી નાંખતી મન હરી લેછે બળાતકારથી.

રહેવું યુક્ત બની પરાયણ બને ખાણી સદુ તેહને, કોઈ ઇન્દ્રિય જેહને વશ સદુ તેની મતિ સ્થિર છે.

વિપશ્રિત-શસ્ત્ર તથા આચાર્યથી ઉપદેશ પામેલો.

૨-૬૩ બળાતકારમાં અગ્નિનો એક તણુખો લાગી ભડકે થતાં તે સર્વ સ્થંભ વ્યાપી જતા સમર્થ છે, તેમ અનઃકરણમાં ચર્ચિત્વિત પણ વિગ્રહનું સ્મરણ મહા અનર્થ ઉત્પન્ન કરેછે. દેહમાંથી પ્રાણ નીકળી જતાં જેમ પ્રેતરૂપ બનેછે, તેવી સ્થિતિ શુદ્ધિ નષ્ટ થવાથી જીવની બનેછે, અને મર્મ,

ધ્યાયતો વિષયાન્પુતઃ સન્નસ્તેપૂજાયતે ।

સન્નાત્સન્નાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥૬૨॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સમ્મોહઃ સમ્મોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥૬૩॥

વિષયાન્ ધ્યાયતઃ પુતઃ તેષુ સન્નઃ ઉપજાયતે સન્નાત્ કામઃ સન્નાયતે કામાત્ ક્રોધઃ અભિજાયતે ॥

ક્રોધાત્ સમ્મોહઃ ભવતિ સમ્મોહાત્ સ્મૃતિવિભ્રમઃ સ્મૃતિભ્રંશાત્ બુદ્ધિનાશઃ બુદ્ધિનાશાત્ પ્રણયતિ ॥

વિષયોનું ચિંતન કરનાર પુરુષને, તે તે વિષયોમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થાયછે, આસક્તિથી કામનાનો ઉદ્ભવ થાયછે, અને કામના(પૂર્ણ કરવામાં અતરાય થવા)થી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાયછે.

ક્રોધથી સંમોહ(મૂઢતા)થાયછે, અને સંમોહથી સ્મૃતિમાં વિભ્રમ થાયછે, સ્મૃતિવિભ્રમથી બુદ્ધિનો નાશ થાયછે, અને બુદ્ધિના નાશથી સર્વનાશ થાયછે.

વિષયોંકા ધ્યાન કરનેવાળે પુરુષને કન કન વિષયોંમાં આસક્તિ ઉપજતી હૈ, આસક્તિસે કામના આ જાતી હૈ ઓર કામના (પૂર્ણ કરનેમે માધા ઉપસ્થિત હોને)સે ક્રોધ ઉત્પન્ન હોતા હૈ.

ક્રોધસે સમોહ(મૂઢત્વ)હોતા હૈ, સમોહસે સ્મૃતિવિભ્રમ હોતા હૈ સ્મૃતિવિભ્રમસે બુદ્ધિનાશ હોતા હૈ, ઓર બુદ્ધિનાશસે સર્વનાશ હોતા હૈ.

માથે વિષયચિંતને પુરુષને આસક્તિ તેમાંહિ તો,

આસક્તિયકી થાય કામ, ઉપજે તે કામથી ક્રોધ તો.

ક્રોધે થાય જ મોહ મોહયકી તો સ્મૃતિતણે ભ્રંશ છે,

સ્મૃતિનાશથી બુદ્ધિનાશ ઉપજે ને બુદ્ધિનાશે મરે.

અર્થ, કામ, મોક્ષમાંના એકે પુરુષાર્થને યોગ્ય પુરુષ રહેતો નથી.

૨-૬૪ આકાશનો સૂર્ય પોતાનાં કિરણથી જગતની દરેક વસ્તુઓને સ્પર્શ કરેછે, પણ તેના સંસર્ગદોષથી લેપાતો નથી, તે પ્રમાણે વિષયમાં ઉદાસીન આત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન પુરુષ કામ ક્રોધથી લેપાતો નથી, સ્વરૂપ સિવાય

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગच्छति ॥૬૪॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિ પર્યવતિષ્ઠતે ॥૬૫॥

વિધેયાત્મા તુ રાગદ્વેષવિયુક્તૈ આત્મવશ્યૈન્દ્રિયૈ વિષયાન્ ચરન્ પ્રસાદમ્
અધિગच्छति ॥

પ્રસાદે અસ્ય સર્વદુઃખાનાં હાનિ ઉપજાયતે પ્રસન્નચેતસઃ' હિ બુદ્ધિઃ' આશુ
પર્યવતિષ્ઠતે ॥

મનને વશ રાખનાર પુરુષ તો રાગદ્વેષ રહિત અને પોતાને વશ થયેલી ઇન્દ્રિયો વડે વિષયને ભોગવતાં છતાં પણ શાંતિ (ચિત્તની પ્રમત્તા-
નિર્ભંગતા) પામે છે.

ચિત્તની નિર્ભંગતા પ્રાપ્ત થતાં તેનાં સર્વ દુઃખો નાશ પામે છે, ધારણ્યકે
પ્રસન્ન ચિત્તમાળા પુરુષની બુદ્ધિ તત્કાળ સ્થિર થાય છે.

ચિત્તકો વશમાં લાવે હુવે પુરુષ તો અનુરાગ ઓર દ્વેષે રહિત અપને
વશમાં આવે ઇન્દ્રિયોએ વિષયોવા ભોગ કરકે સી શાંતિ (ચિત્તકી પ્રસન્નતા-
નિર્મલતા) પ્રાપ્ત કરતે હૈ

ચિત્તકી નિર્મલતા પેદા હોનેસે ઇન્કે સબ દુઃખોકા નાશ હોતા હૈ
ક્યોંકે પ્રસન્નચિત્ત પુરુષકી બુદ્ધિ જલ્દ હી સ્થિર હોતી હૈ

રાગદ્વેષ રહિત આત્મવશ સૌ ઇન્દ્રિયથી વિષયે,
આત્માશ્રીત રહે જ જેહ ફરતો તે શાંતિને મેળવે.
થાયે છે જ વિનાશ દુઃખ સહુનો શાંતિ થતા એહને,
બુદ્ધિ સર્વ પ્રસન્નચિત્ત જનની સુસ્થિર તો થાય છે.

ખીજ વસ્તુનુ દર્શન તેને ન થતાં તેના ઉપર વિષયની સત્તા જામતી નથી.

પ્રસાદ-ચિત્તનુ સ્વાસ્થ્ય-અત્યંત નિર્ભંગતા. આહારણ્યકો રાત્ત્વશુદ્ધિ. રાત્ત્વ-
શુદ્ધો ધ્રુવા સ્મૃતિઃ । યી ઇન્દ્રિયની શુદ્ધિથી ચિત્તની પણ શુદ્ધિ કહેલી છે.

૨-૬૫ જેના ઉદ્દેશમાં અમૃતનુ ઝરણુ હોય તેને શુધ્ધા કે તૃપ્તા સ્વરૂપ

નાસ્તિ બુદ્ધિર્યુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાન્તિરશાન્તસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥૬૬॥

અયુક્તસ્ય બુદ્ધિઃ ન અસ્તિ અયુક્તસ્ય ચ ભાવના ન અભાવયતઃ ચ શાન્તિઃ
ન અશાન્તસ્ય સુખમ્ કુતઃ ॥

અયુક્તા (અસ્વસ્થ અંતઃકરણવાળા) પુરુષને સ્થિર બુદ્ધિ નથી, તેના
અયુક્તા પુરુષને ભાવના (૬૬ બુદ્ધિરૂપ નિષ્ઠા) પણ હોતી નથી, જેને
ભાવના નથી તેને શાંતિ નથી, અને શાંતિહીન પુરુષને સુખ તો ક્યાંથી હોય ?

અયુક્ત (હૃદયોત્કે વશમાં ન આવે કુણ) પુરુષને સ્થિર બુદ્ધિ નહીં છે,
અયુક્ત પુરુષનો ભાવના (૬૬બુદ્ધિ-નિષ્ઠા) મી મહીં છે, ભાવના રહિતનો શાંતિ
નહીં છે, શાંતિ રહિત પુરુષનો સુખ કહાણે હોવે ?

બુદ્ધિ યોગહીને ન, યોગહીનને કાંઈ નથી ભાવના,
શાંતિ તો નથી ભાવનાહીન જેને શાંતિહીને સુખ ક્યા ?

કરી શકતી નથી, તેમ જેના મનમાં અંપૂર્ણ શાંતિ હોય, ત્યાં સર્વે સાંસા-
રિક દુઃખોનો પ્રવેશ થતો નથી.

પર્યવતિષ્ઠતે—આકાશની પેઠે ચોતરફથી આત્મસ્વરૂપ વડે જ નિશ્ચળ થાય છે.

૨-૬૬ અમિમા શેકેવાં બીજ હોય નહિ, તેમ શાંતિહીન મનુષ્યને
સુખપ્રાપ્તિ થાય નહિ. મનનું અનિશ્ચયિતપણું જ દુઃખનું કારણ છે, માટે
હૃદયનિમગ્ન કરવો એ જ ઉત્તમ છે.

જેના અનર્થની નિવૃત્તિ થયેલી નથી, જે પરમાન્દ સાગરથી વિમુખ
અને સંસાર સાગરમાં ફેબેલો છે, તેને સુખના અવિર્ભાવનો મંભવ નથી.
ભાવના—આત્મજ્ઞાનનો અભિનિવેશ; આત્માકાર ચિત્તધારા; નિદિધ્યાસન.

૨-૬૭, ૬૮ મન-લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના, વિષયવાસના અને કર્મ-
વાસના વડે બધાયેલું મન. (૨-૬૭)

રાગદ્વેષ વગેરેથી હૃદયનો નિમગ્ન ન કરતાં બહાર પ્રવર્તેલા માનીને પણ
અનર્થનો સમગ્ર આવી પડે છે, તથી હૃદયના સમગ્રનો રાગદ્વેષ વગેરેથી મુખ નિમગ્ન

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायુर्नावमिवाम्भसि ॥६७॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणोन्द्रियार्यैर्म्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

અમ્ભસિ વાયુ નાવમ્ ઇવ ચરતામ્ इन्द्रियाणाम् हि यत् मन अनुविधीયતે
તત્ત્વસ્ય પ્રજ્ઞામ્ હરતિ ॥

તત્સાત્ મહાબાહો યસ્ય इन्द्रियाणि इन्द्रियार्यैर्म्य सर्वश નિગૃહીતાનિ તસ્ય
પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

જળમાં વાયુ જેમ નાવને ખેંચી જાયછે, (અને ડૂબાવી દેછે) તેમ વિષ-
યોમાં ભટકતી ઇન્દ્રિયોમાની જેની જેની પાછળ મન ભટકે, તે ઇન્દ્રિય આ
પુરુષની શુદ્ધિને ખેંચી જાયછે (વિષયભોગમાં ફસાવી દેછે)

માટે હે મહાબુજ, જેની ઇન્દ્રિયો વિષયોથી સર્વ રીતે અટકાવી રાખેલી
છે, તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થયેલી છે

વાયુ જેસે નાવકો જલમે હર લેતા હૈ (ઑર ડૂબા દેતા હૈ) વેસે હી મન,
વિષયોમેં વિચરનેવાલી इन्द्रियोમેંસે जिसके अनुकूल चलता है, वह इन्द्रिय उस
पुरुषकी प्रज्ञाको हरन कर लेती है (विषयभोगमें फसा देती है)

इस लिये हे महाबुज, जिसके इन्द्रियगण, इन्द्रियोंके विषयोंसे सब प्रकार
रोक लिये गये हैं, उसीकी प्रज्ञा प्रतिष्ठित हो गई है

ઇન્દ્રિયો ભટકતી મહાંથી મન તો જે જેની પૂઠે ભમે,

તે એની હરી શુદ્ધિ લે ન્યમ જણે વાયુ હરે નાવને.

તથી ઇન્દ્રિય હે મહાબુજ ! સહુ દિશાથી સર્વે રીતે,

જેની સૌ અટકાઇ છે વિષયથી તેની મતિ સ્થિર છે.

હરીને મુમુક્ષુએ વિદેહમુક્તિને માટે સમાધિ અવસ્ય કરવી જોઇએ (૨-૬૮)

૨-૬૮ વિવેકચાનકેષજતા સિચતપ્રણને અવિધાની નિરુપમા, જે આ લૌકિક
વૌદક વ્યવહાર છે, તે અવિધાનુ કાર્ય હોવાથી નિરુપ ચક્ર જાયછે, એમ કહેછે.

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥૬૯॥

યા સર્વભૂતાનામ્ નિશા તસ્યામ્ સયમી જાગર્તિ યસ્યામ્ ભૂતાનિ જાગ્રતિ સા પશ્યતઃ મુનેઃ નિશા ॥

જે આત્મનિષ્ઠા (અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત) મર્વ પ્રાણીઓને અંધકારમય એટલે રાત્રિસ્વરૂપ છે, તેમાં સંયમી (સ્થિતપ્રજ્ઞ) પુરુષ જાગે છે, અને જે વિષયબુદ્ધિમાં મર્વ પ્રાણીઓ જાગે છે (વિષયપરાયણ રહે છે), તે આત્મ-તત્ત્વદર્શી યોગીને રાત્રિસ્વરૂપ છે.

જો આત્મનિષ્ઠા (અજ્ઞાનસે આચ્છાદિત) સવ ભૂતોંકે લિયે રાત્રિસ્વરૂપ (અવ-કારમય) હૈ, ઇસમેં સયમી(સ્થિતપ્રજ્ઞ) પુરુષ જાગતા રહતા હૈ, ઓર જિસ વિષયબુદ્ધિમેં સવ ભૂત જાગતે રહતે હૈ (વિષયપરાયણ રહતે હૈ), વહ આત્મ-તત્ત્વદર્શી મુનિકે રાત્રિસ્વરૂપ હૈ

જે રાત્રિ સહુ ભૂતની રજનીમાં તે જાગતો મંથમી,
જાગે છે સહુ ભૂત જે મહી નિશા તે યેખતા મુનિની.

જેમ લોકપ્રસિદ્ધ નિશા પોતાની તમ શક્તિથી નામરૂપના બેદને મટા-ડીને સર્વે વસ્તુમાત્રને તમ રૂપે જ કરીને પોતે જ સર્વત્ર પ્રકાશી રહે છે, તેમ જ આ ધ્વજવિદ્યારૂપ નિશા પોતાની ચૈતન્યશક્તિથી નામરૂપના બેદને મટાડીને સર્વ દૃશ્યમાત્રને ચૈતનરૂપે જ કરીને પોતે એક જ સર્વત્ર પ્રકાશી રહે છે, જેમા રાત્રિની પેઠે સર્વે અજ્ઞાનીઓ તથા અવસ્થારૂપ સ્વપ્નો જોતાં જોતાં હોય છે, તે ધ્વજવિદ્યામાં બહારની પ્રવૃત્તિ રહિત સ્થિતપ્રજ્ઞ એક જ જાગે છે, આત્મચરિત, આત્મક્રીડ, આત્મમિથુન, આત્મજ્યોતિ, આત્માનંદરૂપ રહેને સર્વદા રહે છે. જે અવિદ્યામાં સર્વ ભૂતો જાગે છે—હું તુ આ તે એમ વ્યવહાર કરે છે—તે અવિદ્યા, અદ્વૈત અવસ્થા જોનાર—દૃષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્ય મર્વે મિથ્યા જ છે એમ જોનાર ધ્વજવિતની નિશા છે. જેમ પ્રાણીઓને ધ્વજવિદ્યા નિશા છે તેમ ધ્વજમાનીને પણ અવિદ્યા નિશા છે.

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્ ।
તદ્વત્કામાયં પ્રવિશન્તિ સર્વે સ શાન્તિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

આપૂર્યમાણમ્ અચલપ્રતિષ્ઠમ્ સમુદ્રમ્ યદ્વત્ આપ પ્રવિશન્તિ તદ્વત્ યમ્
સર્વે કામા પ્રવિશન્તિ સ શાન્તિમ્ આપ્નોતિ નામકામી ન ॥

અર્થ તમ્ પરિપૂર્ણ અને માઝા ન મઝતા મમુદ્રમાં જેમ ખીજાં પાણી પ્રવેશ
કરતા રહેછે, તેમ જે પુરુષમાં સર્વે કામનાઓ પ્રવેશ કરેછે (લપ પામેછે),
તે જ પુરુષ શાંતિ પામેછે, ભોગની કામનાવાળો પુરુષ શાંતિ પામતો નથી

જેવે સય ઓરસે પરિપૂર્ણ ઓર અચલ પ્રતિષ્ઠાગણે સમુદ્રમે અન્ય જલ
પ્રવેશ કરતા હૈ, વૈસે હી જિન પુરુષમે સવ કમનાયે પ્રવેશ કરતી હૈ (લપ
પામતી હૈ), વહી પુરુષ શાંતિ પ્રાપ્ત કરતા હૈ, ભોગવી કામના રક્ષનેવાળા
પુરુષ શાંતિ નહીં પાતા હૈ.

વસંત- માઝા મૂકે નહિ છતાંય જતાં ભરાતાં,
એવે સમુદ્ર જ્યમ ઉદક પેસી જાતા,
પેમે બધા મ ત્યમ તમ જ જેની પ્રત્યે,
છે પામતો પુરુષ શાંતિ ન કામી કામે

દુદ્ધતત્ત્વસ્ય લેકોડય જઢોન્મત્તપિશાચવત્ ।

દુદ્ધતત્ત્વોડપિ લેકસ્ય જઢોન્મત્તપિશાચવત્ ॥ સુરે-વાર્તિક

જે પુરુષે પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને જાણ્યું છે, તે વિદ્વાન પુરુષને
આ સર્વ લોક જડ ઉન્મત્ત પિશાચની પેઠે પ્રતીત થાયછે, અને તે સર્વ
લોકોને પણ તે વિદ્વાન પુરુષ જડ ઉન્મત્ત પિશાચની પેઠે પ્રતીત થાયછે.
આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન-સર્વ જૂતોની ગત્રિ, ચોગી તેમા જાગેછે.

વિષયપ્રાપ્તિ-ચોગીની રાત્રિ, જેમા જૂતો જાગેછે

૨-૭૦ સિદ્ધ પુરુષના મન ક્યાસાથી કમતાં નથી. ગદાય તેટલાં કર્મ
કરવાનાં હોય, પણ તેના મનની શાંતિ નહોતાં સમુદ્રની પેઠે અચલ રહી
તે કર્મો કર્યા કરેછે, પણ તેને કીધે તેને મુખદુ ખાદિ ચતા નથી.

૨-૭૧ કામાકામલયનુસચ્ચન્દ્ર યુતિમા કરેલી રીતે પૃથ્વી ઉપર સર્વત્ર

વિદ્યાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહકારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥૭૧॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति धीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णाऽर्जुनसंવાदे साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

યઃ પુમાન્ સર્વાન્ કામાન્ વિદ્યાય નિઃસ્પૃહઃ નિર્મમઃ નિરહકારઃ શ્વરતિ સ. શાન્તિમ્ અધિગચ્છતિ ॥

પાર્થ એવા બ્રાહ્મી સ્થિતિ* એનામ્ પ્રાપ્ય ન વિમુહ્યતિ અન્તકાલે અપિ અસ્યામ્ સ્થિત્વા બ્રહ્મનિર્વાણમ્ ઋચ્છતિ ॥

જે પુરુષ મને કામોનો ત્યાગ કરીને સ્પૃહા રહિત, મમતા રહિત અને અહંકાર રહિત થઈને વિચરે છે (પ્રારબ્ધ વશ ભોગાદિ કરે છે), તે શાંતિ પામે છે. હે અર્જુન, આ અવસ્થિતિ છે. એ સ્થિતિ પામીને મનુષ્ય મોહમાં પડતો નથી; અવમાન કાળે પણ એ સ્થિતિમાં રહેવાથી પુરુષ અલ્પનિર્વાણ પામે છે.

જો પુરુષ સવ કામોનો પરિત્યાગ કરકે સ્પૃહા રહિત, મમતા રહિત ઔર અહંકાર વર્જિત હોઈને ધૂમતા હે (પ્રારબ્ધકે વશમે ભોગાદિ કરતા હે), વહી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરતા હે.

હે અર્જુન, બ્રહ્મનિષ્ઠા એસી હી હે. હ્મે પામેસે પુરુષ મોહકો પ્રાપ્ત નહીં હોતા હે; મૃત્યુકાલમે મી એસી નિષ્ઠામે સ્થિત હોનેસે પુરુષ બ્રહ્મનિર્વાણકો પ્રાપ્ત હોતા હે

મંદાકાંતા- ઊડી કામો પુરુષ મરવે નિસ્પૃહી જે હરે છે, શાંતિ પામે રહિત મમતા ને અહતા થતાં તે.

આ છે બ્રાહ્મી સ્થિતિ ન ઉપજે મોહ એ પાર્થ ! પામ્યે, અંતે યે એ સ્થિતિ મહીં રહી અલ્પનિર્વાણ પામે.

એ પ્રમાણે સાંખ્યયોગ નામનો બીજો અધ્યાય પૂરો.

અમંગ, અને ઉદારીન થઈને જે હરે છે, તે જ શાંતિ-વિદેહમુક્તિ પામે છે.

અધ્યાય ૩ નો

કર્મયોગ

અર્જુન ઉવાચ ।

જ્યાયસી ચેત્કર્મણમ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તર્ત્તિક કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥૧॥

ધ્યામિથેષ્ણેષ્ઠ વાક્યેન બુદ્ધિ મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન થેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥૨॥

અર્જુન : ઉવાચ । જનાર્દન કર્મણઃ બુદ્ધિ તે જ્યાયસી મતા ચેત્ તત્ કેશવ મામ્ ઘોરે કર્મણિ કિમ્ નિયોજયસિ ॥

ધ્યામિથેષ્ણ એવ વાક્યેન મે બુદ્ધિમ્ મોહયસિ इव યેન અહમ્ થેયઃ આપ્નુયામ્ તત્ એકમ્ નિશ્ચિત્ય વદ ॥

અર્જુને કહ્યું-હે જનાર્દન, કર્મયોગ કરતાં બુદ્ધિયોગને તમે ક્રોધ માનતા હો, તો હે કેશવ, તમે મને ઘોર કર્મમાં કેમ પ્રવૃત્ત કરો છો ?

મિત્ર (દ્વિઅર્થ) વચનથી ભારી બુદ્ધિને આપ શ્રમ પમાડવા જેવું કરો છો, માટે જેથી માફ થાય એવી એક વાત નિશ્ચય કરીને મને કહો.

અર્જુનને વહા-હે જનાર્દન, यदि તુમ્હારા મત એસા હી હૈ, કિ કર્મસે બુદ્ધિયોગ થેષ્ઠ હૈ, તૌ તુમ મુસે ઘોર કર્મમેં કયો નિયુક્ત કરતે હો ?

મિત્ર વાક્યસે મેરી બુદ્ધિકો માનો મોહિત કર રહે હો, તૌ એવી એક વાત નિશ્ચય કરકે વહો, જિસસે મેરા હિત હો

શિખરિણી- વધુ સારી બુદ્ધિ કરમઘડી માનો અબુ! તમે,

મને કાં બેડાછો મધુરિપુ! પછી ઘોર કરમે?

ભગાવો છો જાણે મુજ મતિ અહ્યા! મિત્ર વચને,

કહો પામું જેથી શુભ નિયત તે એક જ મને.

૩-૧,૨ સ્વાર્થ માટે નહિ તો લોકમંત્રદ માટે નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર્તવ્ય

શ્રીભગવાનુવાચ ।

લોકેઽસ્મિન્દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાઽનઘ ।

જ્ઞાનયોગેન સાહ્યધાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥૩॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ । અનઘ અસ્મિન્ લોકે જ્ઞાનયોગેન સાહ્યધાનામ્ કર્મ-
યોગેન યોગિનામ્ દ્વિવિધા નિષ્ઠા પુરા મયા પ્રોક્તા ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું-હે નિષ્પાપ અર્જુન, આ લોકમાં જ્ઞાનયોગ દ્વારા
સાનીઓની અને કર્મયોગ દ્વારા યોગીઓની, એમ બે પ્રકારની નિષ્ઠા
પહેલાં મેં તને કહી છે,

શ્રીભગવાનને કહ્યું-હે નિષ્પાપ અર્જુન, હવે લેગમેં જ્ઞાનયોગસે સાંલ્યોંકી ઔર
કર્મયોગસે યોગીઓંકી, ऐसी છે પ્રકારકી નિષ્ઠા મેં પહિલે કહ ચુકા હૂં.

શાર્દૂલ- પહેલાં મેં રીત બેની આ જગતમાં નિષ્ઠા કહી, સાનીની
યોગે જ્ઞાનતથા અને કરમના યોગે ખીજી યોગીની.

કર્મની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી ઇશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી કર્મ કરવાનું આ ત્રીજા
અધ્યાયમાં કહે છે. (૩-૧)

બામિત્રેણુ-શીરનીશના યોગની પેઠે જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયવાળા વાક્યથી. (૩-૨)

૩-૩ તૈયાર મળેલાં અને સંધીતે તૈયાર કરેલાં અત્યધી જેમ એક
સરખી જ તૃપ્તિ થાય છે, તેમ આ બંને માર્ગોનું પરપરાગત પર્યવસાન એક જ
હોય છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ વહેતી નદીઓ ભિન્ન જણાય છે, પણ સમુદ્રમાં
મળાતે આપરે સર્વે નદીઓ એક જ થાય છે, તે પ્રમાણે આ બંને એક જ
તત્ત્વના સચક છે, પણ તેની ઉપાસનાનું અવલંબન ઉપાસકની પાત્રતા ઉપર છે.

આ નિષ્ઠા બે નહિ, પણ બે પ્રકારની છે. શ્રી વસિષ્ઠજીએ કહ્યું છે કે-

દ્વૌ ક્રમૌ ચિત્તનિશ્ચય યોગે જ્ઞાનં ચ રાયવ ।

યોગો વૃત્તિનિરોધો હિ જ્ઞાનં સમ્યગ્વેક્ષણમ્ ॥

અસાધ્યઃ કસ્યચિદ્યોગઃ કસ્યચિત્તત્ત્વનિશ્ચયઃ ।

પ્રકારૌ દ્વૌ તસ્ય દેવો જગદ પરમઃ શિવઃ ॥

ન કર્મણામનારમ્ભાદૈર્ઘ્યમ્ પુરુષોઽશ્નુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિ સમધિગચ્છતિ ॥૪॥

કર્મણામ્ અનારંભાત્ પુરુષઃ નૈવકર્મ્યમ્ અશ્નુતે ન સંન્યસનાત્ એવં ચ સિદ્ધિમ્ સમધિગચ્છતિ ન ॥

કર્મનો આરંભ ન કરવાથી પુરુષ નિષ્કર્મપણું પામેછે, એમ નથી; તેમ જ કેવળ કર્મના માત્ર ત્યાગથી સિદ્ધિ પામેછે, એમ પણ નથી.

પુરુષ કર્મના અનુષ્ઠાન વિના કિયે નિષ્કર્મભાવ પ્રાપ્ત કરતા હે, એસા નહીં હે; ભૌર કેવલ સંન્યાસને હી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતા હે, એસા મી નહિ હે.

કર્મને નહિ આરંભે પુરુષ ના નિષ્કર્મ કોઇ થતો,
ને સંન્યાસથી માત્ર કોઇ જન તો સિદ્ધિ નથી પામતો.

પુરા-મુદિના આરંભમાં, પહેલાં.

૩-૪ ત્યાં સુધી વાસનાનો ક્ષય થયો નથી, ત્યાં સુધી વ્યાવહારિક ખટપટ પુરે લાગેલી જ રહેવાની. ત્યાં આપણું મન ઇચ્છા રહિત થઇ ગયું, એટલે આત્મમતોય થઇ સર્વ ખટપટ આપો આપ જ ગંધ યશે; માટે જેને પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોય તેનાથી વિદિત કર્મ કદિ પણ છોડી શકાતું નથી. નામરૂપાત્મક કર્મ જાની પુરુષના નામરૂપાત્મક રૂઢથી કદિ છૂટતાં નથી, પણ આત્માએ તે કર્મો પોતા ઉપર લેવાં કે નહિ, તે તો તેની સ્વતંત્રતાની વાત છે, એટલે છદ્ધિયોને જ્ય કરી કર્મમાં પ્રાણીસાત્ત્વની જે આસક્તિ હોયછે, તે આસક્તિનો ક્ષય થવાથી કર્મ કરતાં છતાં પણ તેનો આંકડો તૂટી જાયછે.

નૈષ્કર્મ્ય-અજનનિષ્ઠા; કર્મની અવતા.

૨-૫ જલનું સૂકું પાંદડું એકાંતરહિત હોવા છતાં પણ વાયુના વેગથી ઉડી આકાશમાં ઝ્રમણ કરેછે, તે પ્રમાણે માયાને અધીન હોવાથી તથા કર્મદ્રિયના વિકારોને લીધે નૈષ્કર્મ્ય સ્થિતિએ પહોંચેલો પુરુષ પણ નિત્ય

ન હિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યર્કમકૃત્ ।

કાર્યંતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥૫॥

કર્મેન્દ્રિયાણિ સયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્યાન્યિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥૬॥

કશ્ચિત્ હિ જાતુ ક્ષણમ્ અપિ અકર્મકૃત્ ન તિષ્ઠતિ પ્રકૃતિજૈઃ ગુણૈઃ હિ
અવશઃ સર્વઃ કર્મ કાર્યંતે ॥

યઃ વિમૂઢાત્મા કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય મનસા ઇન્દ્રિયાર્યાન્ સ્મરન્ આસ્તે સઃ
મિથ્યાચારઃ ઉચ્યતે ॥

કારણુકે કોષપણુ મનુષ્ય કોષપણુ અવસ્થામાં ક્ષણુ માત્ર પણુ
કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી, કેમકે પ્રકૃતિજન્ય ગુણોપડે પરવશ થઇને
સર્વ મનુષ્યો કર્મ કર્યા કરેછે.

જે મૂઢ મનુષ્ય (હાથ પગ વગેરે) કર્મેન્દ્રિયોને અટકાવીને મનપડે ઇન્દ્રિ-
યોના વિષયનું સ્મરણ કરેછે, તે કપટાચારી કે ઢોંગી કહેવાયછે.

કર્મોકિ કિંચી દશામેંકેઈ સી મનુષ્ય છિનમર સી કર્મ વિના કિયે નહિ
રહ સક્તા હૈ, ક્યોકિ પ્રકૃતિજન્ય ગુણોસે અવશ્ત હોકર સર્વ મયુષ્યો કર્મ કરતે હૈ.

જો મૂઢાત્મા પુણ્ય (હસ્તપાદાદિક) કર્મેન્દ્રિયોકો સંયત કરકે મનસે ઇન્દ્રિયોકે
વિષયોંકા સ્મરણ કરતા હૈ, ઉસકો કપટી-મિથ્યાચારી કહા જાતા હૈ.

ક્યારે કોષ ક્ષણે ય કર્મ કરવા વિના રહેતું નથી,
સર્વે યે પ્રકૃતિ-ગુણે અવશ થૈ કર્મો કરેછે નક્કિ.

મિથ્યાચારી ગણાય તે વિષયને રહેછે સ્મરતો મને,
ઇન્દ્રિયો અટકાવી કર્મની સહુ જે વિમૂઢાત્મા જને.

શારીરિક કર્મો કરેછે; માટે જ્યાંસુધી માયાનો સંસર્ગ છે, સાંસુધી કર્મોના
સાગ કદિ પણ થઇ શકતો નથી.

૩-૬ જેનું મન અથવા અંતઃકરણ શુદ્ધ છે, તે જ ઉત્તમ પુરુષ
કહેવાય, તેમ ન હોવા છતાં કેવળ બાહ્ય કર્મોચરણ કરનાર પુરુષ ઢોંગી છે.

યસ્તિન્દ્રિયાણિ મનસા નિરમ્યારમતેઽર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસત્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥૭॥

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ જ્યાયોઃ શ્વકર્મણઃ ।

શરીરયાત્રાઽપિ ચ તે ન પ્રસિધ્યેદકર્મણઃ ॥૮॥

અર્જુન ઇન્દ્રિયાણિ તુ મનસા નિરમ્ય અસત્તઃ યઃ કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમ્
શ્રારમતો સઃ વિશિષ્યતે ॥

ત્વમ્ નિયતમ્ કર્મ કુરુ અકર્મણઃ હિ કર્મ જ્યાયઃ અકર્મણઃ ચ તે શરીર-
યાત્રા અપિ ન પ્રસિધ્યેત્ ॥

માટે હે અર્જુન, ઇન્દ્રિયોને મનવડે નિયમમાં રાખીને આસક્તિ ન
રાખતાં જે પુરુષ કર્મેન્દ્રિયવડે કર્મયોગનો આરંભ કરેછે, તે શ્રેષ્ઠ છે.

તું (તારે માટે) નિર્માણ થયેલું કર્મ કર, કેમકે કર્મ ન કરવા કરતાં
કર્મ કરવાં એ અધિક સાર છે; કર્મ ન કરવાથી તો તારા શરીરનો નિર્વાહ
પણ થઈ શકશે નહિ.

હોર હે અર્જુન, મનસે ઇન્દ્રિયોની સંચલત કરકે ફલગ્રી કામના રહિત હુઆ
જે પુરુષ કર્મેન્દ્રિયોસે કર્મયોગના અનુષ્ઠાન કરતા હૈ, વહી શ્રેષ્ઠ હૈ

તુમ (અપની જાતિકે યોગ્ય) અવલય કર્તવ્ય કર્મ કરો, કયોનિ કર્મ ન કરનેસે
કર્મ કરના અછા હૈ, કમોસે રહિત હોનેસે તુમ્હારા શરીરકા નિર્વાહ મી નહિ હોગા.

રાખી ઇન્દ્રિયને મને નિયમમાં અર્જુન! જે આદરે,
કર્મેન્દ્રિયથી કર્મયોગ, વધુ તે આસક્તિહીણ ખરે.

સાર્ કર્મ અકર્મથી કર તુ તો તે કર્મ નિર્મલ જે,
સિદ્ધિ તારી અકર્મથી નથી વળી આ દેહયાત્રાની યે.

૩-૭ જગત્ની મંગલિયી સૂર્યર્ણવ જગમાં હોય એમ લાગેછે, તેમ
વાસનારહિત કર્મ કરનાર મનુષ્ય ઉપર ઉપરથી સાધારણ જેવો લાગેછે,
પણ તેની આત્મસ્થિતિ જાણી ન શકાય એવી હોયછે.

૩-૮ અવિવિદિયા સંન્યાસથી પ્રસવાય, નરકપાત, દુર્યોનિ અન

યજ્ઞાર્યાત્કર્મણોઽન્યત્ર લોકોઽયં કર્મવન્ધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌન્તેય મુક્તસદ્ગઃ સમાચર ॥૯॥

યજ્ઞાર્યાત્ કર્મણ. અન્યત્ર અયમ્ લેખઃ કર્મવન્ધનઃ કૌન્તેય મુક્તસદ્ગઃ તદર્થમ્ કર્મ સમાચર ॥

(પ્રભુપ્રીતિ-ધનુષાર્પણુ બુદ્ધિથી) યજ્ઞને માટે કરાતાં કર્મો સિવાયનાં બીજાં કર્મો કરવાથી આ લોક બંધનરૂપ થાયછે, માટે હે અર્જુન, તું નિષ્કામ થઈને યજ્ઞને માટે કર્મ કર.

(વિષ્ણુની આરાધનાકે લિયે) યજ્ઞાર્થ કર્મકે વિના દુસરા કર્મ કરનેસે યહ લેખ વંધનરૂપ હોતા હૈ, સો હે અર્જુન, તુમ નિષ્કામ હોલર યજ્ઞાર્થ (ઈશ્વરાર્થ) કર્મકા અનુષ્ઠાન કરો.

યજ્ઞાર્થે કરમોથી અન્ય કરમે આ લોક બંધાયછે,
આસક્તિ તથા કર્મ આચર સદા અર્થે જ તે યજ્ઞને.

મોક્ષનો અભાવ થાયછે. કર્મ કરવાથી પ્રસવાપનો અભાવ, શ્રી આદિ ધનુષપ્રસાદ, ચિત્તશુદ્ધિ અને જ્ઞાન તથા મોક્ષ મળેછે.

૩-૯ સત્કર્મ યત્ર વચાય । પ્રમાણે ધનુષ આરાધનારૂપ કર્મ બંધનકર્તા નથી, તે સિવાયનાં બંધનકર્તા છે.

સ્વધર્માચરણુ એ જ નિસ યજ્ઞ છે-સ્વધર્મ અનુસાર કર્મો કરવાં એ જ અખંડ યજ્ઞ છે, સૃષ્ટિ નિર્માણુ ક્યાં પછી તેનો ક્રમ સારી રીતે ચાલવા માટે એટલે લોકમંત્રદ્વયે એવું બ્રહ્મદેવે સર્વ પ્રજાપ્રત્યે ચાતુર્વેણ્ય વિહિત જે જે કર્મો વહેંચી દીધાં છે, તે સર્વનો યજ્ઞ શબ્દમાં જ સમાવેશ થાયછે. યજ્ઞ-ચક્ર સિવાય જગતનો વ્યવહાર ચાલતો જ અટકી પડે, તેથી બ્રહ્મદેવે આ ચક્ર પહેલાંથી જ ઉત્પન્ન કર્યું છે, અને આ યજ્ઞચક્ર કોઈનાથી છોડ્યું જતું નથી.

યજ્ઞયાગ અથવા દાન આદિ કર્મો એ એક જ યોગ્યતાનાં એટલે યજ્ઞની યોગ્યતાનાં જ છે; એટલું જ નહિ, પણ જેમાં આપણો કાંઈપણ સ્વાર્થ નથી, એવા કર્મો શુદ્ધ બુદ્ધિથી કરવાં તે યજ્ઞ જ છે.

યજ્ઞ-વિષ્ણુઃ યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ । શ્રુતિ.

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃજ્ઞા પુરોવાન્ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્યમેષ ચોઽસ્તિવટકામધુક્ ॥૧૦॥

દેવાન્ભાયયતાનેન તે દેવા ભાયયન્તુ ઘઃ ॥

પરસ્પરં ભાયયન્તઃ શ્રેયઃ પરમયાપ્સ્યથ ॥૧૧॥

પુરા પ્રજાપતિઃ સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃજ્ઞા ઉવાચ અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમ્ એષઃ તુ ઘઃ ઇટકમિશુઃ અસ્તુ ॥

અનેન દેવાન્ ભાયયત તે દેવાઃ ઘઃ ભાયયન્તુ પરસ્પરમ્ ભાયયન્તઃ પરમ્ શ્રેયઃ લભાપ્સ્યથ ॥

સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં પ્રજાપતિએ યજ્ઞ સાથે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરીને તેઓને કહ્યું કે આ યજ્ઞ કરીને તમે જીવિ પામો, અને આ યજ્ઞ તમારા ધર્મિષ્ઠ મનોરથ પૂર્ણ કરે

આ યજ્ઞવડે તમે દેવતાઓની સંભાવના (પૂજન) કરો, અને તે દેવો તમારી સંભાવના (જીવિ) કરે; આ રીતે પરસ્પર સંભાવના કરતાં તમે પરમ કલ્યાણને પામશો.

સૃષ્ટિકે આદિમે પ્રજાપતિને યજ્ઞે સાથ સાથ પ્રજાકો ઉત્પન્ન કરકે કહ્યા ફિ હસ યજ્ઞે તુમ્હારી ઘટ્ટી હોળી, યહ યજ્ઞ તુમ્હારે મનોવાંછિત ફલોંકા દેનેવાલા હે.

હસ યજ્ઞદ્વારા તુમ દેવોંકી સંભાવના (પૂજન) કરો, તે દેવગણ મી તુમકો સંતુષ્ટ ફરેં; હસ પ્રકાર એક દૂસરેકા સંવર્દન કરકે તુમ પરમ મંગલ પ્રાપ્ત ફરોંગે.

એત્યા પૂર્વ પ્રજાપતિ સરજ્ઞને યજ્ઞોની સાથે પ્રજા,

પામો આયત્રી જીવિ, ઇષ્ટ પૂરજો આ સર્વેની કામના.

સંતોષો શકુ દેવ આથી તમને તે દેવ સંતોષશે,

પામો શ્રેય પરસ્પરે પરમ સૌ સંતોષતાં એ રીતે.

તદર્થ-વિષ્ણુની આરાધનાને અર્થે-હું જે કાંઈ કરું છું, તેનું ફળ ઇશ્વરને અર્પણ કરું છું એવા વિચારમુક્ત.

૩-૧૦ મુખ્ય અવતરે લારથી જ દેવ, ધન અને પિતૃનો નક્ષી

इष्टान्भोगान्निह वो देवा दास्यन्ते यज्ञमाविताः ।

तैर्दत्तान्प्रदायैभ्यो या भुङ्ક્ते स्तेन एव सः ॥૧૨॥

યજ્ઞમાવિતાઃ હિ દેવાઃ વઃ ઇષ્ટાન્ ભોગાન્ દાસ્યન્તે તૈઃ દત્તાન્ એભ્યઃ
અપ્રદાય યઃ ભુક્તે સઃ સ્તેનઃ એવ ॥

કેમકે યજ્ઞવડે મંતુષ્ટ થયેલા દેવો તમને મનવાંછિત વૈભવો આપશે,
તે દેવોએ આપેલું તેમને અર્પણ કર્યા વિના જે ભોગવેછે તે ચોર જ છે.

ક્યોંકિં યજ્ઞસે સતુષ્ટ હોકે દેવતા તુમકો વાંછિત ભોગ દેને, ડનકા દિયા
હુગા, ડનકો વિના અર્પણ ક્રિયે જો ભોગતા હૈ, વહ ચોર હી હૈ.

યજ્ઞોઽધી યજ્ઞ તુષ્ટ ઇષ્ટ તમને ભોગો સુરો આપશે,

આપ્યું તેમનું તેમને ન અરપી જે ભોગવે ચોર તે.

છે, તેથી તે તે ઋણુ યજ્ઞથી, જ્ઞાનથી અને શુદ્ધચાત્રમથી પુત્રોત્પત્તિ કરી
દાળવાનાં છે, માટે યજ્ઞ એ નિત્ય કર્તવ્ય હરેછે.

૩-૧૨ જે દેવે મનુષ્યને પૂર્ણ મંપત્તિ આપી છે, તેને સ્વધર્માનુસાર
ભજતો નથી—જે અમિમાં આહુતિ આપતો નથી, દેવનું પૂજન કરતો નથી,
વખતો વખત બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવતો નથી; અથવા જે શુભક્રિયાથી
હંદાજેછે, અતિથિને આદરસત્કાર કરતો નથી, પોતાની જાતને મંતુષ્ટ
કરતો નથી; આવાં સ્વધર્માચરણ ન કરતાં જે શ્રીમંતાઇથી સંપૂર્ણ ગર્વિષ્ટ
બની જાયછે, અને જે કવળ વિષયાસક્તિમાં રચ્ચો પચ્ચો રહેછે, તેને
મોટાં મંકટો આવીને ઘેરેછે. આથી પ્રાપ્ત ઐશ્વર્ય નાશ પામેછે અને અવ-
શિષ્ટ રહેલા ભોગો પણ તેનાથી ભોગવી શક્તતા નથી. આવી રીતે જે
સ્વધર્મનો ભાગ કરશે તેને જ્ઞાન શિક્ષા કરશે.

અદત્વા—આપ્યા વિના, કરજ આપ્યા વિના, અનૃણ કર્યા વિના. દેવઋણુ
યજ્ઞવડે, ઋષિઋણુ બ્રહ્મચર્યવડે અને પિતૃઋણુ ગ્રન્થવડે મટેછે એ ત્રણે સાધનોથી
તે તે ઋણુથી છુટું પોતાના શરીરને જ પોષનાર પુરુષ ચોર થાયછે.

૩-૧૩ જે મનુષ્ય આ સર્વ સાહિત્યો યજ્ઞ માટે જ છે એમ સમજતો

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તો મુચ્યન્તે સર્વકલ્લિવૈઃ ।

ભુજ્જતે તે ત્યઘં પાપા યે પચન્ત્યાત્મકારણાત્ ॥ ૧૩ ॥

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સન્તઃ સર્વકલ્લિવૈઃ મુચ્યન્તે યે આત્મકારણાત્ પચન્તિ તે પાપાઃ તુ અઘમ્ મુજ્જતે ॥

યજ્ઞ કરતાં બાકી વધેલું જમનારા સત્પુરુષો સર્વ પાપથી મુક્ત થઈ જાય છે; પણ જેઓ માત્ર પોતાને માટે જ ભોજન રાંધે છે, તે પાપી પુરુષો તે પાપનું જ અક્ષય કરે છે.

યજ્ઞની થયેલી હુઈ વસ્તુ (ગ્રસાદ) રાનેવાળે શિષ્ટ પુરુષ સર્વ પાપેષિ છૂટે છે; ભોજન જો અપને હી રાંધે ભોજન થનારો છે, જે પાપી પુરુષ પાપ હી જાતો છે.

યજ્ઞે શેષ રહેલ સર્જન જમી સૌ પાપથી છૂટતા,
તે તો પાપ જ ખાય પાપી નિગળે અર્થે જ જે રાંધતા.

નથી, અને જેની દૃષ્ટિ અહંકારને લીધે વિવિધભોગ પર જ ચોંટી રહેલી હોય છે, જે પોતાને ભાવતાં ઉત્તમ પક્ષવાનો તૈયાર કરી સ્વતઃ જ તેનું સેવન કરે છે, તે પાપી છે અને તે પાતકનું જ સેવન કરે છે. આ સર્વ ભોપતિ સ્વધર્મરૂપી યજ્ઞનું હવનદ્રવ્ય છે, એમ સમજી તેને સ્વધર્મયતકારાં પ્રભુને અર્પણ કરવી જોઈએ.

ગૃહસ્થના ઘરમાં ખાંડણી, ઘંટી, મુલો, પાણીઆઈ અને સાવરણી એ પાંચથી પાંચ સના-કસાઈના જેવા દોષ થાય છે, તે દાળવાને માટે ગૃહસ્થે હંમેશાં ધેયવત્ર અવસ્થા કરવા જોઈએ.

ક્ષણિકી પેપળી ચુલી ઉદનુમ્મી ચ માર્જની ।

પઞ્ચસૂતા ગૃહસ્થસ્ય તામિઃ સ્વર્ગ ન ગચ્છતિ ॥ સ્મૃતિ.

પઞ્ચસૂતા ગૃહસ્થસ્ય પઞ્ચયજ્ઞાત્પણશ્યતિ ॥ સ્મૃતિ.

મોષમત્રં વિદતે અપ્રચેતાઃ કેવલાશો ભવતિ કેવલાદી ॥ શ્રુતિ

ધેયવત્ર-(દિવસ, પિતૃવત્ર, મનુષ્યવત્ર, જૂતવત્ર અને પ્રહરવત્ર) અતિથિ, અગ્નિ, ગોમાત્ર, બાલિ અને વૈશ્વદેવ.

અન્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ पर्जन्यादद्भसम्भवः ।

‘ यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ ૧૪ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माऽक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ ૧૫ ॥

ભૂતાનિ અન્નાત્ ભવન્તિ पर्जन्याન્ અન્નસમ્ભવઃ पर्जन्यઃ યજ્ઞાત્ ભવતિ યજ્ઞઃ
કર્મસમુદ્ભવઃ ॥

કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવમ્ વિદ્ધિ બ્રહ્મ અક્ષરસમુદ્ભવમ્ તસ્માત્ સર્વગતમ્ બ્રહ્મ યજ્ઞે
નિત્યમ્ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

પ્રાણીઓ અન્નથી ઉત્પન્ન થાયછે, વરસાદથી અન્ન ઉત્પન્ન થાયછે,
વરસાદ યજ્ઞથી થાયછે અને યજ્ઞ કર્મથી ઉત્પન્ન થાયછે.

કર્મની ઉત્પત્તિ વેદથી થયેલી છે એમ સમજ, અને વેદ પરમાત્માથી
ઉત્પન્ન થયેલા છે; માટે સર્વમાં રહેલો પરમાત્મા યજ્ઞમાં નિરતર રહેલો છે.

પ્રાણી અન્નસે ઉત્પન્ન હોતે હૈ, વર્ષાસે અન્ન ઉત્પન્ન હોતા હૈ, વર્ષા યજ્ઞસે
ઉત્પન્ન હોતી હૈ ઓર યજ્ઞ કર્મસે ઉત્પન્ન હોતા હૈ.

કર્મકો વેદસે ઉત્પન્ન હુઆ જ્ઞાનના, વેદ પરબ્રહ્મસે ઉત્પન્ન હુએ હૈ, ઇસ
લિયે સર્વવ્યાપક પરમાત્મા યજ્ઞમે સદા સ્થિત રહતા હૈ.

પ્રાણી અન્નથી થાયછે, નીપજતું એ અન્ન વૃદ્ધિથી,

વૃદ્ધિ યજ્ઞથી થાય, ઉદ્ભવ થતો એ યજ્ઞનો કર્મથી.

કર્મો બ્રહ્મથી ઉદ્ભવ્યાં સમજ તું તે બ્રહ્મ તો અક્ષરે,

સૌમાં વ્યાપક તેથી બ્રહ્મનું સદા યજ્ઞે અધિષ્ઠાન છે.

દેવયજ્ઞ-અગ્નિમાં ઘીની આહુતિઓ આપવી. પિતૃયજ્ઞ-શ્રાદ્ધ તથા તર્પણ.
મનુષ્યયજ્ઞ-આવેશ અતિથિઓનો અન્નાદિથી સતકાર કરવો. ભૂતયજ્ઞ-અણિ
આપવા. બ્રહ્મયજ્ઞ-ત્રણિયજ્ઞ-વેદ લાણવો લણાવવો તથા સંખ્યાવંદન કરવું.

૩-૧૪,૧૫ અર્નો પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગ્બ્રહ્મિયુગુપનિષ્ઠતે ।

બ્રાહ્મિયાઝ્ઞાયતે વૃદ્ધિર્વૃદ્ધિરણં તતઃ પ્રજાઃ ॥ શ્રુતિ, મનુસ્મૃતિ.

પથં પ્રવર્તિતં ચક્રં નાનુવર્તયતીદ યઃ ।

અધાયુરિન્દ્રિયારામો મોઘં પાર્યં સ જીવતિ ॥ ૧૬ ॥

યસ્ત્યાત્મરતિરેવ સ્યાદાત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સન્તુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિધતે ॥ ૧૭ ॥

પાર્યં એવમ્ પ્રવર્તિતમ્ ચક્રમ્ યઃ. હા ન અનુવર્તયતિ અપાયુઃ. ઇન્દ્રિયારામઃ. સઃ મોઘમ્ જીવતિ ॥

યઃ માનવ તુ આત્મરતિ. એવ આત્મતૃપ્તઃ ચ આત્મનિ એવ ચ સન્તુષ્ટઃ સ્યાત્ તસ્ય કાર્યમ્ ન વિધતે ॥

હે અર્જુન, આ પ્રમાણે આશુ રહેલા કર્મચક્રને જે મનુષ્ય આ જગતમાં અનુસરતો નથી તેનું જીવન પાપરૂપ છે, અને તે ઇન્દ્રિયસપ્ત વ્યર્થ જીવે છે. પરંતુ જે મનુષ્ય પોતાના આત્મામાં જ રમે છે, આત્મામાં જ તૃપ્ત થયે છે અને આત્મામાં જ સન્તુષ્ટ છે, તેને કાંઈ ચે કર્તવ્ય રહેતું નથી.

હે અર્જુન, હવે પ્રકારસે ચલતે હુએ કર્મકે ચક્રકો હવે જગતમેં જો પુરુષ અનુવર્તન નહીં કરતા હૈ, વહ પાપ જીવનવાલા હિન્દ્રિયોકે વિપયમેં પંસા હુઆ રૂપા જીતા હૈ. પરંતુ જો મનુષ્ય આત્મામે હી રમણ કરતા હૈ આત્મામેં હી પ્રસન્ન રહતા હૈ, ઓર આત્મામેં હી સન્તુષ્ટ રહતા હૈ, ડનકો કુછ કરના (કર્તવ્ય) નહિ રહતા હૈ.

એ રીતે ન અનુસરે જગતમાં જે આશ્રતા ચક્રને,
ઇન્દ્રિયે રમનાર ફોફ્ટ જીવે જે પાપઆયુષી છે.

આત્મામાં રમનાર માત્ર જન જે જે તૃપ્ત આત્માવિષે,
આત્મામાં હિ જે તુષ્ટ તેહ જનને ના કાર્ષ તો કાંઈ ચે.

અગ્નિને દીધેલી આહુતિ સૂર્યલોકમાં ચારી રીતે રહે છે, તે સૂર્યથી વૃદ્ધિ ચાપ છે, વૃદ્ધિથી અન્ન અને તેથી પ્રજા ઉત્પન્ન ચાપ છે.

અસ્ય મહતો મૃતસ્ય નિશ્ચસિતમેતદ્દેવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદઃ । શ્રુતિ. અનુયજ્ઞં જગત્સર્વં યજ્ઞધાનુજગત્સદો । શાંતિપેર્વં. યજ્ઞની પાછળ જગત ને જગતની પાછળ યજ્ઞ છે

૩-૧૬ પરમેશ્વરે જ પ્રાણીઓની પુરુષાર્થસિદ્ધિને માટે કર્મોદિ ચક્ર

नैव तस्य 'कृतेनार्यो' नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपेक्षायः ॥ १८ ॥

इह कृतेन तस्य न एव अर्थः अकृतेन कश्चन न अस्य च सर्वभूतेषु
कश्चित् अर्थव्यपेक्षायः न ॥

આ લોકમાં કર્મ કરવાથી તેને કાંઈ અર્થ નથી અને કર્મ ન કરવાથી
પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી; તેમ જ તેને સર્વ પ્રાણીઓમાં અર્થની સિદ્ધિ
માટે કાંઈ પણ આશ્રયોગ્ય કે પ્રયોજનનો સંબંધ નથી.

इस लोके कृत कर्मसे उनके कुछ भी अर्थ नहीं है, कर्म न करनेसे
भी कुछ प्रयोजन नहीं है, और सर्व भूतेमें अर्थकी सिद्धिके लिये उनके
कुछ भी आश्रययोग्य या प्रयोजनका संबंध नहीं है

તેને અર્થ ક્યેં ન કાંઈ જગમાં ને ના ક્યેં યે નથી,
ને તેને સહુ જૂતમાં વળગતો અર્થ ન કાંઈ નથી.

प्रवर्तावेक्षुं छे, तेथी કર્મ ન કરનારનું જીવન વ્યર્થ છે એમ કહેછે.

૩-૧૮ નૈવ કૃતાકૃતે તપતઃ । શ્રુતિ. આ ષ્ઠાવેત્તા વિદ્વાન પુરુષને
કર્મ કરવાં તથા ન કરવાં એ બંને તપાપમાન કરતાં નથી.

तस्य ह न देवाद्यनामूल्या ईशत आहनाद्येषा स भवति । श्रुति. જે
કારણથી તે ષ્ઠાવેત્તા પુરુષ એ દેવતાઓના આત્મારૂપ છે, તે કારણથી
એ ઉદ્દાદિ દેવતા તે ષ્ઠાવેત્તા પુરુષનો પરાલભ્ય કરવામાં સમર્થ થતા
નથી, તેથી તેને વિદ્વાનો નિવૃત્તિ કરવા માટે તે દેવતાનું આરાધનરૂપ કર્મ
પણ કર્તવ્ય નથી. આવો ષ્ઠાવેત્તા પુરુષ સમ જ્ઞાનના બેઠેથી વસિષ્ઠજીએ
પણ નિરૂપણ કરેલ છે. શુભેચ્છા, વિચારણા, તત્ત્વમાનસા, સત્તાપતિ,
અંગમક્તિ, પદાર્થભાવિની અને તુર્યા એ માત્ર જ્ઞાનની જ્ઞાનિકા છે.

સાત જુદા જુદા ક્રમે જ્ઞાન માનેલું છે, તે પ્રત્યેકને જ્ઞાનિકા કહેછે.
પ્રથમ જ્ઞાનિકાને શુભેચ્છા કહેછે; જ્ઞાન કે મોક્ષને માટે ઇચ્છા થતી તે;

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્નોતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૯ ॥

તસ્માત્ અસક્તઃ સતતમ્ કાર્યમ્ કર્મ સમાચર અસક્તઃ હિ પૂરુષઃ કર્મ
આચરન્ પરમ્ આપ્નોતિ ॥

માટે તું ક્ષણમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના સર્વદા અવશ્ય કર્તવ્ય (નિત્ય
નૈમિત્તિક) કર્મ કર, કેમકે આસક્તિ રહિત કર્મ કરનાર મનુષ્ય પરમ ગતિ
(મોક્ષ)ને પામે છે.

હસ લિયે તુમ ફલકે અનુરાગસે રહિત હોકર સદા અવશ્ય કર્તવ્ય કર્મના
અનુષ્ઠાન કરો, ક્યોંકિ અનુરાગસે રહિત હોકર કર્મ કરનેસે મનુષ્ય પરમગતિ
(મોક્ષ) પાતા હે.

આસક્તિથી રહિત તેથી કર તું કર્તવ્ય કર્મો સદા,

આસક્તિ હીન કર્મ પુરુષ કર્મે ઉચી ગતિ પામતા.

એ સાધન ચતુષ્થી કહેવાયછે. અવશ્ય અને મનન, એ જ્ઞાનને જમાવવાની
શક્તિરૂપ દ્વિતીય ભૂમિકા વિચારણા. નિદિધ્યાસન એ જ તત્તુમાનસા નામની
મનની એકાગ્ર સક્ષમ તત્ત્વમયતારૂપ તૃતીય ભૂમિકા. બહુથી જીવ જુદો
નથી, વ્યક્તિરૂપ પરિચ્છેદ રૂપ મિથ્યા છે એમ દૃઢ નિશ્ચય તે ચતુર્થ
ભૂમિકા સત્તાપત્તિ. કોઈપણ રીતની સંસકૃતિ ન હોવી, કેવળ એકતા જ
થવી તે પંચમી ભૂમિકા—અસંસકૃતિ. બહુમયતા, એકરસતા, પ્રેમ, અભેદ
એ જ નિરંતર જ્ઞાન, પોતાપણાનો જ નાશ—પદાર્થમાત્રનો અભાવ તે
તે જઠરી ભૂમિકા—પદાર્થભાવિની. સક્ષમી ભૂમિકા—તુર્થ તે મોક્ષ; જ્ઞાનરૂપતા,
સમાધિ, જીવન્મુક્તિ. પહેલી ત્રણ ભૂમિકા સાધનરૂપ છે, ચોથી જ્ઞાનરૂપ
■ અને છેલ્લી ત્રણ જીવન્મુક્તિની અવસ્થાવિશેષ છે.

૩-૧૯ મોક્ષની જ અપેક્ષા રાખનારને ક્ષણ આપતાં કર્મવિને યોગ
દ્રમ સંભવે ? તેનું સમાધાન કહે છે.

ધર્મેણ પાપમપનુદતિ । જ્ઞાનમુત્તમયતે પુંઘાં ક્ષયાત્પાપસ્ય કર્મણઃ । જ્ઞાનાદેવ

કર્મણૈવ हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकस्तद्ब्रह्मेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ ૨૦ ॥

जनकादयः कर्मणा एव हि संसिद्धम् आस्थिताः लोकसद्ब्रह्म एव अपि]
सम्पश्यन् कर्तुम् अर्हसि ॥

જનક વગેરે પણુ કર્મવડે જ સિદ્ધિ (જ્ઞાનનિષ્ઠા)ને પામ્યા છે; વળી
લોકસંબ્રહ્મ (લોકોને સન્માર્ગ બતાવી અવળા માર્ગમાં થતી પ્રવૃત્તિનું
નિવારણ કરવા) તરફ દષ્ટિ કરીને પણુ તારે કર્મ કરવાં ઉચિત છે.

जनकादिने कर्मसे ही सिद्धि (ज्ञाननिष्ठा) प्राप्त की है; और लोकसंब्रह्मकी
(लिंगोंकी भलाईकी) ओर दृष्टि रखकर तुम्हें भी कर्म करना उचित है

પામ્યા છે જનકાદિ માત્ર કરમે સંસિદ્ધિ એવી રીતે,
લોક સંબ્રહ્મ લોકોના જ કરવાં તારે ય કરોં ધરે.

तु कैवल्यम् । ध्यादि श्रुति स्मृतिनां वचनो प्रमाणो धर्मना अनुष्ठानथी
ज पापनो क्षय, पापना क्षयथी ज ज्ञान अने ज्ञानथी ज मोक्ष छे, येम
प्रतिपादन करेछे.

કર્મ કર્યો અને ન કર્યો એ બંને સરખું જ છે, તો કર્મ ન કરવાનો
આગ્રહ પણુ શા માટે લોકોએ ? જે જે શાસ્ત્રાનુસાર પ્રાપ્ત થાય તે કર્મ
આગ્રહરહિત કરવાં જ લોકોએ, કેમકે કર્મ કોઈને ચૂકતાં જ નથી. સ્વાર્થ
બુદ્ધિ રહી ન હોવાથી નિસ્વાર્થ બુદ્ધિથી એટલે નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર્મ
કરવાં. રામચંદ્રજીને વસિષ્ઠજીએ કહ્યું છે કે—

इस्य नार्थः कर्मत्यागैः नार्थः कर्मसमाप्रयैः ।

तेन स्थितं यथा यद्यत्तत्तथैव करोत्वसौ ॥

જાની પુરુષને કર્મ છોડવાથી કંઈ અર્થ નથી, તેમ કર્મ કરવાથી
પણુ કંઈ અર્થ નથી, તેથી જ્યાં જેવું પ્રાપ્ત થાયછે, ત્યાં તેવું કરેછે.

૩-૨૦ લોકસંબ્રહ્મ-લોકોની અવળે માર્ગે પ્રવૃત્તિનું નિવારણ; લોકને

યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

॥ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

શ્રેષ્ઠઃ યત્ યત્ આચરતિ તત્ તત્ એવં ઇતરઃ જનઃ સઃ યત્ પ્રમાણં કુરુતે લોકઃ તત્ અનુવર્તતે ॥

શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે આચરણ કરે છે, તે તે જ અન્ય જનો કરે છે; અને તે જેને પ્રમાણરૂપ ગણે છે, તેને અનુસરીને બીજા લે વર્તન કરે છે.

શ્રેષ્ઠ પુરુષ જો જો આચરણ કરતા હૈ, દુસરે લોક મી વહી કરતે વહ જો પ્રમાણ કરતા હૈ, દુસરે લોક મી ડરકી અનુસાર ચલતે હૈ

જે જે શ્રેષ્ઠ પુરુષ કંઈ કરતા બીજા ય તે તે કરે,
ને લોકો સહુ તે જ તે અનુસરે જે તે પ્રમાણે ગણે.

સન્માર્ગ બતાવવાથી તારણ અને અવળા માર્ગથી નિવારણ; મારા કરવાથી સર્વ જન કર્મ કરશે, નહિ તો યાનીના દર્શાવથી અઘર્મનુબ્ય પોતાના ધર્મ રૂપરૂપ નિલ કર્મને તજતાં પતીત થાય એ.

૩-૨૧ જે પુરુષની બ્યવસાયાત્મિકા શુદ્ધિ ઈદ્રિયનિગ્રહથી સ્થિર ॥ સર્વ ભૂતમાત્રમાં એક જ આત્મા છે એ રીતનું સામ્ય બોળખ સંમર્થ થઈ છે, તેની વાસના પણ શુદ્ધ હોવી જોઈએ, અને વાસના શુદ્ધિ શુદ્ધ, સમ, મમતારહિત અને પવિત્ર થવાથી તેને હાથે ? પાપ કે તેનું કંઈ પણ કૃત્ય થવું અશક્ય છે.

શ્રેષ્ઠ-લોકોનું કલ્યાણ કરનાર, અનુવર્તવે-પ્રમાણ કરે છે, પ્રમાણ ગણે છે.

૩-૨૨ શ્રી ભગવાન પોતે પણ સાધુનું સંરક્ષણ, દુષ્ટોનો નાશ : ધર્મનું રચાવન, એ લોકસંગ્રહનાં કાર્યો કરવા વખતે વખત અવ લે છે, મારે યાની પુરોષોએ પણ લોકસંગ્રહ કરવાનું તથા દષ્ટ બેસી રાં

ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।

નાનવાતમવાતન્ય વર્તે ઇય ચ કર્મણિ ॥ ૨૨ ॥

પાર્ય ત્રિષુ લોકેષુ મે કિંચન કર્તવ્યમ્ ન અસ્તિ અનવાતમ્, અવાતન્યમ્
ન કર્મણિ ચ વર્તે એવ ॥

હે અર્જુન, ત્રણે લોકમાં મારે કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી, કેમકે મારે કંઈ
પણ અપ્રાપ્ત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા ચોગ્ય નથી, તોપણ હું કર્મ કર્યે જાઉં છું.

હે પાર્ય, ત્રીણે લોકોમાં મુझे कुछ भी कर्तव्य नहीं है, क्योंकि मुझे
कुछ भी अप्राप्त वस्तु पाने योग्य नहीं है, तौ भी मैं कर्ममें लगा ही
रहता हूँ

મારે બાકી કંઈ ધર્મજય ! નથી કર્તવ્ય ત્રિલોકમાં,
ના કંઈ જ અપ્રાપ્ય પ્રાપ્ત કરવું વર્તું છતાં કર્મમાં.

એ સર્વથા અનુચિત છે, કેમકે જ્ઞાન પછી પરમેશ્વર, હું અને લોક એ
મેદ જ રહેતો નથી.

જ્ઞાની પુરુષ સમાજની આંખો છે, એટલું જ નહિ પણ ગુરુ પે છે;
એટલે લોકકર્મગ્રહ સિદ્ધ કરવા માટે તેવા પુરુષે પોતાના કામમાં આકર્ષી
સમાજ વ્યવસ્થામાં જે કાંઈ ન્યૂનતા હાજર છે તે દેશકાલ અનુસાર કાઢી
નાખી સમાજની ધારણ પોષણની શક્તિને વૃદ્ધિ ન દેતાં તેની વૃદ્ધિ થતી
જાય એવો ઉદ્યોગ કરવાનું તેને પોતાને પ્રાપ્ત થાય છે. આવા પ્રકારનો લોક
સમ્રહ કરવા સારું જનક જેવા સંન્યાસ ન લેતાં મુક્તિ પર્યંત રાજ્ય કરતા
રહ્યા હતા, અને મનુ લગવાને પહેલ વહેવા રાજા થવાનું સ્વીકાર્યું હતું.

જેવું જેવું સુદ્ધિબળ, સત્તાબળ, દ્રવ્યબળ કે શરીરબળ સ્વભાવથી
પ્રાપ્ત હોય, અને સ્વભાવથી પ્રાપ્ત કરી શકાય, તેણે તેટલું તે તે બળ
જગતનું યથાશક્તિ ધાગણપોષણ કરવાના કાર્યમાં વાપરવું, એવો થોડો
ધણો અધિકાર આતુવણ્યોદિ કે બીજી ગુણકર્મ વિલાસરૂપ સમાજ-

યદિ દ્વદં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યસન્નિતઃ ।

મમ વર્તમાનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥ ૨૩ ॥

ઉત્સોદ્યુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મં ચેદહમ્ ।

સદ્ગુરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૪ ॥

પાર્થ યદિ હિ અહમ્ અતન્નિત જાતુ કર્મેષુ ન વર્તેયમ્ મનુષ્યાઃ સર્વશઃ મમ વર્તમાનુવર્તન્તે ॥

અહમ્ કર્મ ન કુર્યામ્ ચેત્તુ દ્યૌઃ લોકા ઉત્સોદ્યુઃ સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામ્ હમાઃ પ્રજાઃ ઉપહન્યામ્ ॥

હે પાર્થ, જો હું આજન્મ છોડી કર્મમાં ન પ્રવર્તું, તો મનુષ્યો સર્વ રીતે મારા જ માર્ગનું અનુકરણ કરે

જો હું કર્મ ન કરું તો આ લોકો નાશ પામે, તથા હું વર્ણસંકરનો કર્તા થઈ, અને આ પ્રજાનો વિનાશક પણ હું જ થઈ.

હે પાર્થ, યદિ મੈ બાલસ રહિત હોઈ કર્મના અનુષ્ઠાન ન કરું, તો મનુષ્યો સર્વ તરફ મેરે આચરણને અનુસાર ચલે

યદિ મੈ કર્મ ન કરું, તો જે સર્વ લોક નષ્ટ થશે, ઓર મੈ વર્ણ-સંકરના કર્તા હોઈશ, તથા મેં હી આ પ્રજાઓનો હનન કરવાલા બનું.

કારકે આજન્મ છોડી વર્તું નહિ જો હું કર્મમાં નિશ્ચયે,

મારે માર્ગ મહુ જનો અનુભવે અર્જુન! સર્વે રીતે,

પામે લોક વિનાશ આ સહુ કદિ જો કર્મ હું ના કરું,

કર્તા સંકરનો થઈ વળી અને આ સૌ પ્રજાને હણું.

વ્યવસ્થામાં પ્રત્યેક મનુષ્યને જન્મથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩-૨૪ પોતાનું કાંઈ કર્તવ્ય બાકી નથી, અથવા કાંઈ કરી લેવાની પાતંગી 'જ્ઞાતો' પણ જન્મને અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા જગતનું રક્ષાણુ કરવા સાથે પ્રવૃત્ત ન થયા હોત, તો જગત નાશ પામત, એમાં કહેવાનું શું?

‘સત્તા કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાઽસત્કચિકીર્ણોક્સત્ત્વદમ્ ॥ ૨૫ ॥

ભારત કર્મણિ સત્તાઃ અવિદ્વાંસઃ યથા કુર્વન્તિ તથા લેક્સત્ત્વદમ્ ચિકીર્ણઃ
વિદ્વાન્ અસત્કઃ કુર્યાત્ ॥

હે અર્જુન, કર્મમાં આસક્ત અગ્નાની લોકો જે પ્રમાણે કર્મ કરેછે,
તેજ પ્રમાણે લોકસંગ્રહની ઇચ્છાવાળા યાની પુરુષે પણ આસક્તિ રહિત
થઈ કર્મ કરવાં જોઈએ.

હે અર્જુન, અજ્ઞ લેખ કર્મમાં આસક્ત હોઈને જેવે કર્મ કરે છે, તેવે જ કર્મને
આસક્ત ન હોઈને, લેખસંગ્રહની ઇચ્છા યુક્ત હોઈને જાણી પુણ્યોક્તો કરના વાદિયે.

આસક્તિથી જોમ અજ્ઞ કરતા કર્મો કરે યાની જે,
ઇચ્છી તેમ જ લોકસંગ્રહ અને આસક્તિને છોડીને.

૩-૨૫ યાની અને અગ્નાની વચ્ચે જે કંઈ ભેદ છે, તે આ અસક્તિ
અનાસક્તિનો જ છે. કેવળ શારીર એટલે ઇન્દ્રિયથી જે કર્મ થાયછે, તે
બંનેનાં એક જ હોવાનાં; પણ અગ્નાની આસક્ત શુદ્ધિથી અને યાની
અનાસક્ત શુદ્ધિથી કર્મ કરેછે.

જગતમાં ખીન્ન પ્રાણીઓ કરતાં મનુષ્ય એક હોવાથી માનવજાતિના
દેશ્યાણુનો મુખ્યત્વે કરી લોકસંગ્રહમાં સમાસ થાયછે, એ ખરું, પણ
મનુષ્ય લોકની સાથે ખીન્ન પિતૃલોક દેવલોક ઇન્દ્રાદિ સર્વ લોકનો વ્યવહાર
પણ સુસ્થિતિથી ચાલે એ ભગવાનને ઇષ્ટ હોવાથી લોકસંગ્રહનો એટલો
વ્યાપક અર્થ લેવો યોગ્ય છે.

સર્વ સૃષ્ટિનું પાલણુપોષણ કરી લોકસંગ્રહ કરવાનો જે આ ભગવાનનો
અધિકાર, તે પુરુષ યાની યતાં, યાનના કારણથી તેને પ્રાપ્ત થાયછે;
માટે સર્વ જગતના ધારણુ પોષણુનો શાંત ચિત્તથી અને સમશુદ્ધિથી
વિચાર કરી તે પ્રમાણે ધર્મજનનો દાખલ કરવાં એ યાની પુરુષનું કામ

ન બુદ્ધિભેદં જનयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

વિદ્વાન્ કર્મસંગ્ગિનામ્ અજ્ઞાનામ્ બુદ્ધિભેદમ્ ન જનયેત્ યુક્તઃ સર્વકર્માણિ સમાચરન્ જોષયેત્ ॥

જ્ઞાની પુરુષે કર્મમાં આમક્રિયાળા અજ્ઞાની મનુષ્યોની બુદ્ધિમાં ભેદ પેદા કરવો નહિ, પરંતુ નિષ્કામ બુદ્ધિથી સર્વ કર્મ આચરતા રહીને તે (અજ્ઞાનીઓ)ને કર્મ કરવામાં જોડવા.

જ્ઞાની પુરુષને અભિવેકી કર્માસક્તોની બુદ્ધિમાં ભેદ નહીં ઉત્પન્ન હોને દેવા જાહિયે, પરંતુ નિષ્કામ ભાવેકે સાચ સચ કર્મ સ્વયં કરતે હુણ તિન(અભિવેકી પુરુષો)નો કર્મમાં નિયુક્ત કરવા જાહિયે.

બુદ્ધિભેદ ન અજ્ઞાને થ કરવો આસક્ત જે કર્મમાં,
જ્ઞાનીએ જની યુક્ત કર્મ કરતાં સૌ અજ્ઞા ત્યાં જોડવા.

છે; લોકો પશુ જ્ઞાની પુરુષ ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે.

૩-૨૬ અજ્ઞાની બુદ્ધિમાં વિચાસન કરવાથી કર્મોમાં શ્રદ્ધા બધ પડી જાય, અને જ્ઞાન પણ હિતપત્ર ન થતાં તેઓ ઉભયબ્રષ્ટ થાય.

જેને સ્તનપાન કરતાં પણ પ્રયાસ કરવો પડે, તે પકવાન શી રીતે ખાઈ શકે ? માટે તેને પકવાન આપવામાં આવતું નથી, તે પ્રમાણે કર્મ કરવાને પણ જે અનધિકારી છે, તેની પાસે જ્ઞાનમાર્ગનો જોધ શો ? તેને તો સત્કર્મ કરવાનો જોધ કરવો અને મત્કર્મોની પ્રશંસા કરવી તથા નિષ્કામ પુરુષોએ સત્કર્મ કરી બતાવવાં. વર્ણાશ્રમધર્મના રક્ષણને માટે કર્મમાર્ગનું આચરણ કરનારને કર્મજનનમાંથી મુક્તિ મળે છે. બહુશી રાજરાણીનો વેશ લે છે, પરંતુ તેના મનમાં પુરુષ કે સ્ત્રીની ભાવના મુદ્દત્ત હોતી નથી. લોકોને તેમ બતાવવાને તે તે પ્રમાણે અભિનય કરે છે, તેમ નિષ્કામ પુરુષોએ 'સત્કર્મ કરી બતાવવાં.'

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ૧ ;

અહઙ્કારવિમૂઢાત્મા કર્તાઽહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

પ્રકૃતેઃ ગુણૈઃ સર્વશઃ કર્માણિ ક્રિયમાણાનિ અહઙ્કારવિમૂઢાત્મા અહમ્ કર્તા
તિ મન્યતે ॥

પ્રકૃતિના ગુણોત્તરે સર્વ પ્રકારે કર્મો કરાયછે, છતાં દેહાભિમાનથી
મૂઢ થયેલ પુરુષ 'તેનો કર્તા હું છું' એમ માનેછે.

સર કર્મ પ્રકૃતિકે ગુણસે સર્વ પ્રકાર નિર્વાહિત હોતે હૈ, પરંતુ અહંકારસે
મૂઢાત્મા થના દુઘા જન "મેં કર્તા હું" એસા માનતા હૈ.

સર્વે રીતથી ગુણથી પ્રકૃતિના કર્મો કરાયે છતાં,
કર્તા હું જ છું એમ મૂઢ ગણતો મોઢી અહંકારમાં.

આમ જ ત્યારે જ્ઞાની અજ્ઞાની ઉભય દેખીતા તો એક જ માર્ગે
પ્રવર્તે ત્યારે ખરે ઉપદેશ થવાનો સમય ક્યારે આવે ? એ સંકાના સમા-
ધાન માટે કહેછે કે જોઓ કેવળ કર્મમાર્ગમાં જ પ્રવર્ત થઇ અમુક ભોગ
સુખ ઇત્યાદિમાં બધાઇ ગયા છે, તેમને પરમ પુરુષાર્થ પરત્વે કર્મની
નિષ્ફળતા બતાવવા જતાં તેઓ અતોબ્રહ્મ તતોબ્રહ્મ થઇ જાય. ન કર્મ કરે
કે ન જ્ઞાન સમજે, ને કેવળ નારિતક જેવાં બની રહે, માટે તે જેવાં
કર્મ કરતાં હોય તેનાં કર્મ જ્ઞાનીએ પણ આસક્તિ વિના અસક્ત રહી
કરવાં; તેમના માર્ગને અનુભોદન આપવું, ને ધીમે ધીમે યુક્તિથી પોતાના
વિચાર તથા આચારવડે તેમને ખરી વાત સમજાવવાનો સૂક્ષ્મ પ્રયોગ
આચરવો.

૩-૨૭ દેવાત્મશક્તિ સ્વગુણિર્નિગૂઢામ્ ॥ શ્રુતિ.

પ્રકૃતિ-સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણે ગુણોની સમાન અવસ્થાદૃષ્ટ,
સાંખ્યમતમાં પ્રધાન એ નામથી પ્રસિદ્ધ, પેદાંતીઓએ પણ માયા નામથી
ધણે ભાગે સ્વીકારેલું, જગત સૃષ્ટિનું જડ કારણ.

તત્ત્વવિત્ મહાવાહો ગુણકર્મવિમાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તેતિ મત્યા ન સજ્જતે ॥ ૨૮ ॥

મહાવાહો ગુણકર્મવિમાગયો. તત્ત્વવિત્ તુ ગુણાઃ ગુણેષુ વર્તન્તેતિ મ ન સજ્જતે ॥

પણ હે મહાબુજ, ગુણ અને કર્મના વિલામના તત્ત્વને જાણના પુરુષ તો ગુણો જ ગુણોમાં (ઈન્દ્રિયો ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં) પ્રવર્તે છે, એ માનીને તેમાં આમૃત થતો નથી.

પરંતુ હે મહાબુજ, ગુણ ઓર કર્મકે વિમાગકે યથાર્થ સ્વરૂપકો જાનનેવાત પુરુષ તો ગુણો હી ગુણેમે (ઈન્દ્રિયગણ ઈન્દ્રિયકે વિષયોમે) પ્રવૃત્ત હો રહા હૈ એવા સમજકે ઉત્તમ અનુરક્ત નહીં હોતા હૈ

જાણે ભારત! જેહ કર્મ ગુણના વિલામના તત્ત્વને,
ગુણોમાં ગુણ વર્તતા સમ જાણી આમૃત ના થાય તે.

૩-૨૮ વિષયને વિષે કર્મકરણની જ પ્રવૃત્તિ છે, દૃષ્ટ્યપણાથી આત્માની પ્રવૃત્તિ નથી જ એમ જાણીને તત્ત્વવિત્ કર્મોમાં દહ અભિમાન કરતો નથી. જાનીએ દેહાભિમાન છોડી તથા ગુણકર્મોમાંથી થઈ દેહનાં કર્મ કરતા માક્ષીભાવથી કરેછે, તેથી સ્વર્ગ જગતપર પ્રકાશ કરવા છતાં જગતના વ્યાપારથી વિમ્મ થતો નથી, તેમ જાની કર્મ-દેહનાં કર્મથી લેપાતો નથી.

ધડીદાર પંખો ખીડેલો હોય તે જેમ ધીમે ધીમે જ ઉઘાડી શકાય છે, તેમ સત્ત્વ રજ અને તમ, તેની સામ્યાવસ્થામાં પડેલી પ્રવૃત્તિની ધડી ધીમે ધીમે ઉઠેલાની ચાલેછે અને તેમ થતાં આ જગત સૃષ્ટિ ધીમે ધીમે નિર્માણ થતી જાયછે; એમ માંખ્યસાચીઓનું કહેવું છે. આમ કહેવામાં અને આધિભૌતિક સાચીઓના ઉત્ક્રાંતિવાદમાં વસ્તુતઃ ભેદ નથી.

૩-૨૯ દૃષ્ટનવિત્-આત્મવિત્, આત્માને જાણનાર, આત્મનો વા ભરે

प्रकृतेर्गुणसम्भूदाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविदो विचालयेत् ॥ २९ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

प्रकृतेः गुणसम्भूदाः गुणकर्मसु सज्जन्ते अकृत्स्नविदः मन्दान् तान् कृत्स्न-
विदो न विचालयेत् ॥

अध्यात्मचेतसा सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य निराशीः निर्ममः भूत्वा
विगतज्वरः युध्यस्व ॥

प्रकृतिना गुणोभां अम पात्रेखा, गुणो अने कर्मभां आसक्त थायछे,
आवा अय अने भद्रबुद्धिवाणाओने ज्ञानी पुरुषे कर्मभां यथायमान
करवा नहि.

तु अध्यात्म बुद्धिची सर्व कर्मे भावे विषे समर्पण करीने इगनी
आशा अने भमता छोडीने शोक रहित यथ युद्ध करे.

प्रकृतिके गुणोसे मोहित होकर जो लोग गुण कर्मोंमें आसक्त होते हैं,
उन पूरा न जाननेवाले और मंदबुद्धिवालोंको ज्ञानी पुरुष कर्मसे न हटावें.

तुम अध्यात्म बुद्धिसे सब कर्म मेरेमें समर्पण करके कामनासे रहित,
ममतासे रहित और शोकसे रहित होके युद्ध करो.

ये आसक्त यथा गुणो करमभां भोडी प्रकृतिगुणो,

सर्वज्ञे न यथाववा पयविषे ते भद्र अस्थसने.

भद्राक्षांता- भावे विषे अरपी सरवे कर्म अध्यात्मचित्ते,

सागी आशा तथ भमत ने ताप, जोडा तु युद्धे.

दर्शनेन श्रवणेन मत्वा विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥ श्रुति. हे भैत्रेयी, अधि-
ष्ठानरूप आत्मातुं दर्शन करवायी, श्रवण करवायी, मनन करवायी तथा
विज्ञानयी आ सर्व अनात्म जगत-समुज्ज्वल ज्ञायछे.

યે મતમિદં નિત્યમનુત્તિષ્ઠન્તિ માનવાઃ ।

શ્રદ્ધાવન્તોઽનસૂયન્તો મુચ્યન્તે તેઽપિ કર્મભિઃ ॥ ૩૧ ॥

યે ત્યેતદભ્યસૂયન્તો નાનુત્તિષ્ઠન્તિ મે મતમ્ ।

સર્વજ્ઞાનયિમૂઢાંસ્તાન્વિદ્ધિ નષ્ટાનચેતસઃ ॥ ૩૨ ॥

યે શ્રદ્ધાવન્તઃ માનવાઃ અનસૂયન્તઃ મે इदम् મતમ્ નિત્યમ્ અનુત્તિષ્ઠન્તિ
તે અપિ કર્મભિઃ મુચ્યન્તે ॥

યે તુ અભ્યસૂયન્તઃ મે एतत् મતમ્ ન અનુત્તિષ્ઠન્તિ તાન્ સર્વજ્ઞાનયિમૂઢાં
અચેતસઃ નષ્ટાન્ વિદ્ધિ ॥

જે શ્રદ્ધાવાન પુરુષો દોષ ન કાઢતાં મારા આ મત પ્રમાણે સદા
વર્તન કરેછે, તેઓ પણ કર્મબંધનથી મુક્ત થાયછે.

પણ જેઓ દોષ કાઢીને મારા આ મત પ્રમાણે વર્તન કરતા નથી,
તે લોકોને સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનમાં મૂઢ, બુદ્ધિહીન અને નાશ પામેલા સમજ.

શ્રદ્ધાબુદ્ધિ ઓર લેણકી દૃષ્ટિ રહિત જો લેણ મેરે इस મતકે અનુસાર
જલવે હૈ, યે મી કર્મોસે મુક્ત હોતા હૈ.

પરંતુ જો લેણ લેણ માત્ર દેખનેવાલે હોકર મેરે इस મતકે અનુસાર નહીં
જલવે હૈ, ડન લેણોકો સબ પ્રકારકે જ્ઞાનમેં મૂઢ, બુદ્ધિહીન ઓર નષ્ટ જાનો.

વર્તેછે આ મુજ મતથી જે પાર્થ! પુરુષ નિત્યે,

શ્રદ્ધાવાળા રહિત અસૂચા તે ૫ કર્મોથી છટે.

પરં મારા મતથી નહિ આ દોષદૃષ્ટિથી જે જે,

સર્વ જ્ઞાને મૂઢ ચિત્તસભા બાણુ વિનષ્ટ તેને.

ન વિચાર્યેત્-કામનાથી કર્મ ન કરવાં અથવા કર્મકળા અસત છે
અથવા કર્તા વગેરે મિથ્યા છે, અથવા તું જાન છે તારે કંઈ કર્તવ્ય નથી
એમ વિશ્લેષ ન પમાડવો, પણ કર્મને વખાણીને કર્મોમાં જ પ્રવૃત્તિ કરાવવી.

૩-૩૧,૩૨ શ્રદ્ધાવાળા-શાસ્ત્ર અને આચાર્ય ઉપદેશ કરેલો અર્થ

સદૃશં ચેદૃતે સ્વસ્થાઃ પ્રકૃતેર્જાનયાનપિ ।

પ્રકૃર્તિ યાન્તિ મૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૩૩ ॥

જ્ઞાનવાન્ અપિ સ્વસ્થાઃ પ્રકૃતેઃ સદૃશમ્ ચેદૃતે મૂતાનિ પ્રકૃતિન્ યાન્તિ નિગ્રહઃ કિમ્ કરિષ્યતિ ॥

જ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર વર્તન કરેછે; પ્રાણીમાત્ર મોતપોતાની પ્રકૃતિ તરફ વળેછે, ત્યાં (માથે કે ખીખનો) નિગ્રહ શું કરી શકશે?

જ્ઞાની પુરુષ મી જાણે પ્રકૃતિકે અનુસાર વર્તતા હૈ; સર પ્રાણી જાણે જાણે સ્વભાવકા અનુસરણ કરતા હૈ, ઉઘમં (હમારી ઓર દુસરેકી) નિગ્રહ-શક્તિ કયા કરેલી ?

જ્ઞાની યે તે નિજ પ્રકૃતિને યોગ્ય ક્રિયા કરેછે,
પ્રાણી આલે પ્રકૃતિપ્રતિ ત્યાં નિગ્રહે શું કરાશે ?

અનુભવમાં ન આવે તોપણ તે તે જ અર્થવાળો છે એમ વિશ્વાસવાળા;
ભક્તિવાળા.

નષ્ટ-જ્ઞેના પુણ્યલોક નાશ પામ્યા છે એવા.

સર્વ-સર્વ શબ્દ હજારવાચક પણ છે, સર્વ રમણોપિ તલોસિ સર્વઃ ।
એ નિર્વચનથી.

૩-૩૩ તમારા મત પ્રમાણે ન વર્તનાર પરધર્મનું અનુષ્ઠાન શા કર-
ણથી કરેછે, અને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તતા નથી ? તેના ઉત્તર કહેછે.

હું અથવા કોઈ અમુક પ્રકારે જળાત્કાર કરી પ્રાણીને અમુક માર્ગે
રાખીએ, તો તે જનવાનું નથી. પ્રકૃતિ એટલે ધર્માધર્મના મંસ્કારથી પ્રાપ્ત
કરેલી અનાદિ વાસના પ્રમાણે જ જૂતમાત્રની પ્રવૃત્તિ થાયછે, ત્યાં નિગ્રહ
નહીએ છે.

પદ્માદિમિથાવિશેષાદ્ વેદાંત મત્ર. ખાનપાનાદિક વ્યવહાર કાળમાં

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ૩૪ ॥

इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ तयोः वशम् न आगच्छेत्
तौ हि अस्य परिपन्थिनौ ॥

ઇન્દ્રિયને ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં રાગ દ્વેષ નિયમપૂર્વક રહેલા છે, તે રાગ-
દ્વેષને વશ થઇ જતું નહિ, કારણ કે તે મનુષ્યના માર્ગના વાટપાકુઓ છે.

इन्द्रियके अपने (अनुकूल) विषयमें अनुराग और (प्रतिकूल विषयमें) द्वेष
नियमपूर्वक स्थिर है, इन दोनोंके वश होना नहीं चाहिये, क्योंकि वे मनुष्यके
मार्ग रोकनेवाले हैं (जीवके घाती हैं)

ઇન્દ્રિયોના પ્રતિ વિષયમાં રાગદ્વેષ રહેલા,

તે બંનેને વશ નહિ થતું વાટપાકુ ય બેના.

વિદ્વાન પુરુષની પણ પશુ આદિકની સાથે તુલના છે.

પ્રકૃતિ-પૂર્વના થયેલા ધર્મઅધર્મરૂપ સંસ્કાર; પૂર્વ જન્મોમાં કરેલા ધર્મ
અધર્મના તથા જ્ઞાન ઇચ્છા આદિના જે મંસ્કાર છે, જે મંસ્કાર આ
ચાલતા જન્મમાં અભિવ્યક્ત થાય છે તે મંસ્કાર.

નિગ્રહ-નિષેધરૂપ મારો અથવા ખીજતો અટકાવ; હક, જળરાઇ.

૩-૩૪ શાસ્ત્રની આજ્ઞા અને તેનું અનુષ્ઠાન કરવામાં પુરુષને સ્વતં-
ત્રતા છે, તેથી ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં જે રાગદ્વેષ રહેલા છે, તે રાગદ્વેષને
વશ થઇ જતું નહિ. પ્રકૃતિને અનુમત્તનાર ઇશ્વર એને પ્રતિબંધ કરનાર નથી,
પણ આ રીતે રાગદ્વેષથી છુટા થઇ જવામાં પુરુષ પ્રયત્નનો અવકાશ આવે છે.

જ્યારે પુરુષને પ્રકૃતિ રામદ્વેષ પુરસ્કાર પોતાના કાર્યમાં પ્રવર્તવે છે,
ત્યારે સ્વધર્મનો પરિત્યાગ અને પરધર્મનું અનુષ્ઠાન થાય છે. જ્યારે ફરીથી
રાગદ્વેષને પ્રતિપક્ષે નિગમમાં રાખે છે, ત્યારે પુરુષ શાસ્ત્રદષ્ટિવાન જ થાય છે,
પ્રકૃતિને વશ નહિ.

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્મત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાચહઃ ॥ ૩૫ ॥

સ્વનુષ્ટિતાત્ પરધર્માત્ વિગુણઃ સ્વધર્મઃ શ્રેયાન્ સ્વધર્મે નિધનમ્ શ્રેયઃ
પરધર્મઃ મયાચહઃ ॥

ઉત્તમ પ્રકારે આચરણ કરાયેલા પારકા ધર્મ કરતાં ગુણવિહીન કે
ઓછા ગુણવાળા છતાં પોતાનો ધર્મ સારો છે; સ્વધર્મમાં વર્તતાં મૃત્યુ
યાત્ર તે પણ કલ્યાણકારક છે, અને પરધર્મ લખથી ભરેલો છે.

ઉત્તમ પ્રકારે આચરણ ક્રિયે हुए दूसरेके धर्मसे गुणहीन किंवा न्यून
गुणवाला अपना धर्म अच्छा है; स्वधर्ममें मृत्यु हेला भी कल्याणकारक है,
और परधर्म भयहीन देनेवाला है.

વસંત- સારો સ્વધર્મ વધુ ગુણવિહીન તોળે,
મુખે અનુષ્ઠિત થતા પરધર્મથી ચે.
કલ્યાણકારી પણ મૃત્યુ સ્વધર્મમાંહે,
ભારે ભરેલ લખથી પરધર્મ તો છે.

કામ વિપવસુખની દુરાશા છિપત કહેછે, માછડું ચળમાંના માંસથી
જમમાં પડેછે, તેમ પુરુષ વિપવસુખની અભિલાષા કરી નર્કમાં પડેછે.
પારથી મૃગને ચોતરફથી ઘેરી લેછે, તેમ વિપવસુખની અભિલાષા પણ
માણસને ચારે તરફથી ઘેરી લેછે, માટે એ વિપવને આશ્રય આપવો નહિ.

૩-૩૫ સ્વધર્મરૂપ યુદ્ધ વગેરે દુઃખરૂપ હોવાથી યોગ્ય રીતે કરવાં
અશક્ય છે, અને પરધર્મરૂપ અહિંસાદિ સહેલથી કરી કે પાળી સકાય
એમ હોવાથી, તેમાં પ્રવૃત્તિ ઇચ્છનાર પ્રત્યે કહેછે.

स्वे स्वेधिकारे या निष्ठा सगुणः परिकीर्तितः । प्रमाणे अपश्य अंतः-
करणवाणाने संन्यास धर्मरूप नभी. लोड्डानी मोटी मोटी हवेलीओ नोधने
शुं आपहों आपहों छपरां तोडी पाडवां ? जेअ आपहणी 'गमे तेनी

અર્જુન ઉવાચ ।

અથ કેન પ્રયુક્તોઽયં પાપં ચરતિ પૂરુષઃ ।

અનિચ્છતપિ ધાર્મ્યેય ચલાદિય નિયોજિતઃ ॥ ૩૬ ॥

અર્જુનઃ ઉવાચ । ધાર્મ્યેય અથ અનિચ્છન્ અપિ અયમ્ પૂરુષઃ ચલાત્ इव નિયોજિતઃ કેન પ્રયુક્તઃ પાપમ્ ચરતિ ॥

અર્જુને કહ્યું-હે શ્રી કૃષ્ણ, ત્યારે પોતાની ઇચ્છા ન હોય છતાં આ પુરુષ જાણે બળાત્કારે પ્રેરતો હોય નહિ, તેમ કોની પ્રેરણાથી પાપાચરણ કરે છે ?

અર્જુને કહ્યા-હે શ્રી કૃષ્ણ, તવ અપની ઇચ્છા ન હોય પરંતુ તુ મીં યદ્ પુરુષ માનો ચલાત્કારે લગાયા હુમા માફિક કિસકી પ્રેરણાએ પાપાચરણ કરતા હૈ.

શિષ્યશિલી- ન ઇચ્છતો જાણે પરબળથી બેલાઈ પણ એ,
પણ કોનો પ્રેર્યો પ્રભુ! પુરુષ આ પાપ જ કરે?

કદાપી સ્ત્રી જ આપણે માટે યોગ્ય હોયછે, તેમ આપણો ધર્મ આચરવાને માટે ગમે તેવો કદિન અને દુર્ધટ હોય તોપણ તે જ આપણો પરલોકનો મિત્ર છે. જે કાર્ય અન્યને ઉચિત, પણ આપણને અનુચિત હોય તે કદિ પણ કરવું નહિ.

આ શ્લોકમાં ધર્મ શબ્દ આ લોકના આતુર્વર્ણનો ધર્મ—આતુર્વર્ણનાં કર્તવ્ય, એ અર્થમાં યોજેલો છે. કાષ્ઠપણ વર્ણ કે વ્યક્તિએ પોતપોતાનો ધર્મ કરવો, તેમાં જ તેમનું અને સમાજનું કલ્યાણ સમાયેલું છે. પોતાનો ધર્મ કે કર્તવ્ય છોડી દે, તો તેટલા પ્રમાણમાં સમાજ એકંદરે પાંગળો પડી જાય કે ધીમે ધીમે નાશ પામે.

આર વર્ણ અને આર આશ્રમ પૈકી પોતપોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મો તે સ્વધર્મ કહેવાયછે, અને તેનો અંગેગ તે પરધર્મ કહેવાયછે. પોતાને દષ્ટ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કામ ઇષ ક્રોધ ઇષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્યથેનમિદં વૈરિણમ્ ॥ ૩૭ ॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ । ઇષ રજોગુણસમુદ્ભવ કામઃ ઇષઃ ક્રોધઃ મહાશનઃ મહાપાપ્મા એનમ્ દદ વૈરિણમ્ વિદ્ધિ ॥

શ્રી ભગવાને કહ્યું—એ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થનાર કામ છે (તેનાથી વિપ્રલોભ) એ ક્રોધ છે, તે ધણી ભોજથી ધરાય નહિ એવો મહાપાપી છે, તેને આ સંસારમાં મોટો શત્રુ ગણ્યું.

શ્રીભગવાનને કહ્યું—યહિ રજોગુણસે ઉત્પન્ન હોનેવાલા કામ હૈ (ઉસસે ઉપજને-વાલા) યહિ ક્રોધ હૈ; યહ વડા સ્થાનેવાલા મહાપાપી હૈ, ઉસકો જ સંસારમેં વડા શત્રુ જાનો

રજોગુણે જન્મ્યો અરિ સમગ્ર એ કામ જન્મતે,
મહાપાપી ભારે અશન કરતો ક્રોધ પણ એ.

મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય નહિ એવો ધર્મ, તે પરધર્મ. તે સારી રીતે શુદ્ધિવાળો હોય, તો પણ ભયંકર છે, કેમકે જે જેને યોગ્ય નથી, તે તેને કાંઈ લાભ ન કરતાં હાનિ કરનાર જ થશે.

૩-૩૭ અકામસ્ય કિંવા કાચિદ્ દદ્યતે નેહ કહિંચિદ્ ।

યદ્યદ્વિકૃત્તે જતુસ્તત્કામસ્ય ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૨૪૮ ॥ પ્રભાણે પુરુષનાં બધાં કર્મોચરણનું કારણ સર્વ અનર્થના બીજરૂપ કામ જ છે, એવો બોધ કરવાને શ્રીભગવાન કહે છે. આ કામ સર્વ લોકને વશ કરનાર શત્રુ છે કે જેના નિમિત્તથી પ્રાણીઓને સર્વ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

કામ-રાગ, અભિવાશ, ઇચ્છા ઇત્યાદિ યોગ્યતાના કે અયોગ્યતાના વિચાર વિના જ કોઈ વસ્તુ જોતાં કે સાંભળતાં જ પુરુષને તેની ઇચ્છા થાય છે તે, વિષય સંબંધી પ્રવળ ઇચ્છા. કામસ્ય ક્ષત્યં કુલ્ય । સુતિથી

ધૂમેનાઽગ્નિયતે વદ્ધિર્યથાઽઽદર્શો મલેન ચ ।

યથોલ્લેનાવૃત્તો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃત્તમ્ ॥ ૩૮ ॥

યથા ધૂમેન વદ્ધિઃ આગ્નિયતે મલેન ચ આદર્શઃ યથા ઉલ્લેન ગર્ભઃ આવૃત્તઃ
તથા તેન દદમ્ આવૃત્તમ્ ॥

જેમ ધુમાડાથી અગ્નિ, મેકથી દર્પણ અને ઝોરથી ગર્ભ દંકાયેલો
હોયછે, તેમ આ (જગત કે જ્ઞાન) તે કામથી દંકાયેલું છે.

જેવે અગ્નિ ધુઅસે, દર્પણ મલસે, ગર્ભ જગસે આચ્છાદિત હોતા હૈ, વૈસે
હી ચદ (જગત્ વા જ્ઞાન) વામસે ઘિરા હૈ.

ધુમાડે દંકાવો જ્યમ અનત ને દર્પણ ધૂળે,
વિંધો ગભે ઝોરે લમ જળ વિંદયુ એહની વડે.

પ્રસિદ્ધ કામ. કોઽકામવત જાયા મે સ્વાદય પ્રજાવેયાય વિતં મે સ્વાદય
કર્મ કુર્વીય । શ્રુતિથી આ માદે ચાપ, એથી તીવ્ર અભિભાવ હેતુભૂત
ચિત્તની અનવસ્થા કરનાર વૃત્તિવિશેષ, તેજ ચિત્તરૂપ કામ છે.

૩-૩૮ કામની સ્થિતિ ૪ પ્રકારની છે. ૧ સ્થૂળ શરીરની ઉત્પત્તિ
પહેલાં અંતઃકરણ કામાદિ વૃત્તિથી રહિત હોયછે, એટલે સાં અંતઃકરણની
અને કામની વાસનારૂપ સ્થિતિ હોવાથી તે સદ્રમ કહેવાયછે. ૨ અંતઃકરણ
ત્યારે સ્થૂળ શરીરના નંગેષવાણુ ચાયછે, ત્યારે સાં કામ પણ સ્થૂળ
ચાયછે. ૩ એ કામ ફરી ફરીને વિષયનું ચિંતન કરવાથી સ્થૂળતર ચાયછે.
૪ તે ત્યારે વિષયોના ભોગવટો કરેછે ત્યારે તે સ્થૂળતમ ચાયછે. આ સ્થિતિ-
ઓમાંની પહેલી સિવાયની ત્રણને માટે આ શ્લોકમાં ત્રણ દર્શાવાયી તેનું
રોહાતનં દયું છે. પહેલું દર્શાવત ધૂમનું, બીજું આસીનું અને ત્રીજું ઝોરનું છે.

આ ત્રણ દર્શાવોમાં પરસ્પર આટલી વિશેષતા છે કે-ધુમાડે દંકાયેલો
હતાં પણ અગ્નિ દાહ આદિ રૂપ યોતાનું કાર્ય કરેછે, અને રજરૂપ મલથી
દંકાયેલું દર્પણ તો પ્રતિબિમ્બના ગ્રહણરૂપ યોનાનું કાર્ય કરતું નથી, જેથી

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌંતેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

કૌંતેય જ્ઞાનિનઃ નિત્યવૈરિણા દુષ્પૂરેણ ચ એતેન કામરૂપેણ અનલેન જ્ઞાનમ્
જ્ઞાતમ્ ॥

હે કૌંતેય, જ્ઞાનીના સદા વૈરી અને કદિ તમે ન થનાર આ કામરૂપ
અભિધી જ્ઞાન તકાષ્ઠ ગયેલું છે.

હે કૌંતેય, જ્ઞાનીને સદાકે જાનુ ઓર કમી તુલ ન હોવાલે હસ કામરૂપ
અભિધે જ્ઞાન ઢકા હુઆ હૈ

જ્ઞાતું જ્ઞાનીના સતત અભિધી જ્ઞાન પણ એ,
ન પૂર્વે પૂરતા કદિ અન્યથી કામરૂપ તે.

તે દર્પણની સ્વચ્છતા માત્રનું તે સ્વરૂપ મળ્યું તિરોધાન થઇ રહ્યું છે,
પરંતુ તે દર્પણ સ્વરૂપથી તો પ્રતીત થયા કરેછે, અને આરથી ઢકાયેલો
ગર્ભ તો હસ્તપાદ આદિકોના પ્રસારણરૂપ પોતાનું કાર્ય પણ કરતો નથી,
તથા પોતાના સ્વરૂપે પણ પ્રતીત થતો નથી. આ પ્રકારની દૃષ્ટિાની
વિદ્વક્ષણતા અંગીકાર કરીને તે કામની ત્રણ અવસ્થામાં ક્રમથી તે ત્રણ
દૃષ્ટાંગો કલાં છે.

૩-૩૯ વિષયના પ્રાપ્તિશક્તિ વિષે જો કે તે વિષયની ઇચ્છા તિરોધાન
હોયછે, તથાપિ કાલાંતરે જાડી તે ઇચ્છાનો પ્રાકુર્ણ્ય આવછે, તેથી વિષ-
યની પ્રાપ્તિ તે ઇચ્છાની નિવર્તક નથી, પણ વિષયો વિષે વારંવાર દોષ-
દષ્ટિ જ તે ઇચ્છાની નિવર્તક છે.

મનુષ્યતિ અને ભાગવતમાં કહે છે કે—

ન જાતુ વામ કામાનામુપમેમેન શામ્યતિ ।

હવિયા કુળ્પક્તમેવ મ્યુય શ્વામિવર્ષતે ॥

કામ પદાર્થોના ઉપજોગથી કદિપણ શાંત થતો નથી, અગ્નિ જેમ

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
तैर्धिर्मोक्षयत्येष ज्ञानमार्ग्यं देहि नम् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणि मनः बुद्धिः अस्य अधिष्ठानम् उच्यते एषः एतैः ज्ञानम् आहृत्य देहि नम् विमोक्षयति ॥

ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ આ કામનાં સ્થાન કહેવાયછે; આ કામ એ બધાંવડે જ્ઞાનને લાંકી દઇને જીવને મોહ પમાડેછે.

इन्द्रियं, मन और बुद्धि उस कामका आश्रयस्थान कहैं जातों है; यह काम इन सबके द्वारा ज्ञानको अच्छादित करके जीवको मोहित करता हैं.

શાદૃશ-ઇન્દ્રિયો મન બુદ્ધિ પાયાં સરવે એનાં અધિષ્ઠાન છે,
મોહાવે સરવેથી તે શરીરીને લાંકી દઇ જ્ઞાનને.

ધૃત કાષ્ઠ આદિ હવ્ય પદાર્થો નાંખવાથી વધેછે, તેમ તે પણ બંદુ પદાર્થના ભોગથી વળી વળી વધતો જ જાયછે.

यत्पुष्पिण्यां मीहि यवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा रामं व्रजेत् ॥

આ પૃથ્વી વિષે જે ત્રીહિયવ આદિક અમ છે, જેટલું સુવર્ણ આદિ થન છે; જેટલાં ગાય અશ્વ આદિ પશુ છે, તથા જેટલી સુદર સ્ત્રી છે, તે સર્વ પદાર્થ જે એક કામનાવાળા પુરુષને જ મળે, તોપણ તે સર્વ પદાર્થ તે પુરુષના કામને તૃપ્ત કરવામાં સમર્થ થાય નહિ,

૩-૪૦ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધને ગ્રહણ કરનારી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા બોલવું, લેવું, ચાલવું વિસર્ગ અને આનંદ અનુભવો એ ક્રિયા કરનાર વાગાદિ ક્ષેત્રિયો, ગ્રંથપવિકરપના સ્વરૂપવાળું મન અને નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ, આ કામનાં આશ્રયસ્થાન છે.

અધિષ્ઠાન-આધાર, આશ્રયસ્થાન

૩-૪૧ જ્ઞાન જે નિત્યવસ્તુ સ્વરૂપ છે, તે કામથી નાશ પામે જ નહિ,

તસ્માત્ત્વમિન્દ્રિયાણ્યંદો નિયમ્ય મરેતર્થમ ।

પોષ્યાન્નં પ્રજહિ દ્યોને જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ૪૧ ॥

તસ્માત્ મરેતર્થમ ત્વમ્ આદો ઇન્દ્રિયાણિ નિયમ્ય જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ એનમ્
પોષ્યાનમ્ પ્રજાહિ હિ ॥

માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ, તું પ્રથમ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને જ્ઞાન અને
વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર આ પાપી કામને મારી નાંખ.

હવે લિયે હે ભરતશ્રેષ્ઠ, તુમ પરિણે ઇન્દ્રિયોનો સચન કરકે જ્ઞાન ઓર
વિજ્ઞાનકે નાશ કરનેવાલે પાપરુપ હવે કામકે માર કાલો.

પહેલાં તેથી તુ ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખી પગી પાર્યાં એ,

પાપીનો કર નાશ નાશ કરતાં આ જ્ઞાનવિજ્ઞાનને.

પણ કામની મહોશકિતનું વર્ણન કરતાં તેનું અત્યંત દુષ્ટત્વ દર્શાવતા જ્ઞાન
વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર કશું છે. એટલે આ રચને જ્ઞાન ન થવા દેનાર
ઓરી અર્થ સંગતિ ધટેછે.

જ્ઞાન વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર તથા આચાર્યથી જાણેલો, આત્મવિષય તે જ્ઞાન,
અને વિશેષ રૂપે તેનો અનુભવ તે વિજ્ઞાન, ગુરુશાસ્ત્રના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન
થયેલું જે આત્માનું પરોક્ષ જ્ઞાન તે જ્ઞાન, અને તે પરોક્ષ જ્ઞાનના ફલ-
રૂપ જે આત્માનું અનુભવથી થયેલું અપરોક્ષ જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન.

૩-૪૨ કામ દુર્જય છે તેનો જય કરવામાં બળવાન આશ્રયની જરૂર
છે, તો મુમુક્ષુએ પરમાત્માને જાણીને તેના આશ્રયવડે કામને જીતવે.

નિત્યપણાથી, સર્વગ્રપણાથી મર્મ પ્રકાશપણાથી અને સર્વના આકર્ષ-
પણાથી આત્મા (પરથી પર) સર્વથી ઉત્કૃષ્ટતમ અને બિન છે. પુરુષાત્ત-
પરં કિંચિત્ । શ્રુતિ ઇન્દ્રિયો બાહ્ય પદાર્થની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ છે અને ઇન્દ્રિયો
કરતા મન શ્રેષ્ઠ છે મન ઠેકાણે ન હોય ત્યારે ઉઘાડી આંખે પણ કશું
દેખાય નહિ, અને ઉઘાડે કાને પણ કશું મંલગાય નહિ.

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनस्तस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

इन्द्रियाणि पराणि आहुः इन्द्रियेभ्यः मनः परम् मनसः तु बुद्धिः परा बुद्धेः
तु सः परतः सः ॥

ઇન્દ્રિયો શ્રેષ્ઠ (સૂક્ષ્મ) કહેવાયછે, ઇન્દ્રિયો કરતાં મન શ્રેષ્ઠ (સૂક્ષ્મ)
છે, મન કરતાં બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ (સૂક્ષ્મ) છે, અને બુદ્ધિ કરતાં પણ જે શ્રેષ્ઠ
(સૂક્ષ્મ) છે, તે આત્મા છે.

इन्द्रिय श्रेष्ठ कहे जाते है, इन्द्रियोसे मन श्रेष्ठ है, मनसे बुद्धि श्रेष्ठ है
और बुद्धिसे मी जे श्रेष्ठ है, वही आत्मा है.

ઇન્દ્રિયો પર ઇન્દ્રિયોથી મન તો આ શ્રેષ્ઠ કહેવાયછે,
તેનાથી પર બુદ્ધિ બુદ્ધિથી તો જે શ્રેષ્ઠ છે તેજ તે.

કોપનિષદમાં શરીરને રચતી ઉપમા આપી, તેને જોડેલા ઇન્દ્રિયોરૂપી થોડાને
વિષયોપભોગના માર્ગમાં વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવાને વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિરૂપ સાર-
થીએ મનોભય લગામ ધૈર્યથી ખેંચી રાખવી જોઈએ, એવું રૂપક આપેલું છે.

ઈન્દ્રિય ઉપનિષદમાં વાણી કરતાં મન, ઇત્યાદિ ચડતાં ચડતાં છેવટ આત્મા
શ્રેષ્ઠ છે એવો નિર્ણય કર્યો છે, તેથી આત્મા એ જ પરબ્રહ્મનું રૂપ છે.

પર-શ્રેષ્ઠ; લિંગ; સૂક્ષ્મ. એક એકથી વધારે સૂક્ષ્મ અને તેથી તેની
નીચેના વિષયનો અવલાસક.

इन्द्रियेभ्यः परा सर्वा सर्षेभ्यश्च परं मनः ।

मनस्तस्तु परा बुद्धिर्वुद्धेरात्मा महान्परः ॥ श्रुति.

૩-૪૩ મનઃપૂર્ત સમાચરેત્ । મનને શુદ્ધ અથવા પવિત્ર લાગે, તે
પ્રમાણે આચરણ કરવું. મનુમહારાજ કહેછે કે—

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥

પયં બુદ્ધેઃ પરં બુધ્ધ્યા સસ્તમ્યાત્માનમાત્મના ।

જહિ શત્રું મહાબાહો કામરૂપં દુરાસદમ્ ॥ ૪૩ ॥

इति धीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे,

श्रीकृष्णाऽर्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

મહાબાહો એવમ્ બુદ્ધેઃ પરમ્ બુધ્ધ્યા આત્મના આત્માનમ્ સંસ્તમ્ય દુરાસદમ્
કામરૂપમ્ શત્રુમ્ જહિ ॥

હે મહાબાહુ, એ રીતે આત્માને બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ ભણીને આત્મા
(નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ)વડે આત્મા (મન)ને સ્થિર કરીને મુશ્કેલીથી વશ થાય
એવા કામરૂપ શત્રુને તું મારી નાંખ.

હે મહાબુજ, इस तरह बुद्धिसे श्रेष्ठ आत्मको जानके आत्मा (निश्चया-
त्मिका बुद्धि)से आत्मा(मन)को जटल वश करनेमें बड़ा कठिन कामरूप
शत्रुको तुम मार डाले.

બુદ્ધિથી પર ભણી એટ રીતથી તું આત્મથી આત્મને,

ટેકાવી હણ કામરૂપ અરિને કષ્ટથી છતાપ જે.

એ પ્રમાણે કર્મયોગ નામનો ત્રીજો અધ્યાય પૂરો.

જે કર્મ કરવાથી આપણો અંતરાત્મા સંતુષ્ટ થાય તે પ્રયત્નથી કરવું,
અને તેથી જે વિપરીત હોય તે છોડી દેવું. મહાકવિ કવિદાસ કહે છે કે-
સતાં हि संदेहदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः । संदेह पडे त्यां सत्पुरु-
षોની અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિઓ જ પ્રમાણ છે.

આત્માનં-મનને. આત્મના-નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવડે. (મનને બુદ્ધિવડે
સ્થિર કરીને.)

"

અધ્યાય ૪ થો.

જ્ઞાનયોગ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

इमं विप्रस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विषस्यान्मनवे प्राह मनुर्इत्थाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

શ્રીભગવાનુ ઉવાચ । અહમ્ ઇમમ્ અવ્યયમ્ યોગમ્ વિવસ્વતે પ્રોક્તવાનુ
વિવસ્વાનુ મનવે પ્રાહ મનુઃ ઇત્થાકવે અબ્રવીત્ ॥

एवम् परम्पराप्राप्तम् इमम् राजर्षयो विदुः परन्तप महता कालेन सः योगः इह नष्टः ।

શ્રીભગવાને કહ્યું-એ આ અવિનાશી યોગ પૂર્વે સૂર્યને કહ્યો હતો, સૂર્ય (પોતાના
પુત્ર) મનુને કહ્યો હતો અને મનુએ (પોતાના પુત્ર) ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો.

એ પ્રમાણે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલો આ યોગ રાજર્ષિઓ જાણુતા
હતા. હે અર્જુન જાણે કાળે તે યોગ આ લોકમાંથી નાશ પામ્યો.

શ્રીભગવાનને કહ્યું-મને ચહ અહ્ય યોગ પ્રયમ સૂર્યસે કહ્યું, સૂર્યને (અપને
પુત્ર) મનુસે કહ્યું ઓર મનુને (અપને પુત્ર) ઇક્ષ્વાકુસે કહ્યું.

इस प्रकार परंपरासे प्राप्त यह योग राजर्षियोंने जाना. है अर्जुन, काल-
वश यह योग इस लोकसे नष्ट हो गया.

શ્રીકૃષ્ણ- એવો અવ્યય યોગ આ પ્રથમ તો આદિત્યને મેં કહ્યો,
આદિત્યે મનુને કહેલ મનુએ ઇક્ષ્વાકુને તે કહ્યો.

પામી એમ પરંપરા વિદિત એ રાજર્ષિઓ જાણુતા,
કાળે દીર્ઘ થયો વિનાશ પછી તો એ યોગ આ લોકમાં.

૪-૧,૨ વિવસ્વતા-સર્વ ક્ષત્રિયવંશના બીજરૂપ સૂર્ય-આદિત્ય.
ઇક્ષ્વાકુ-વૈવસ્વત મનુનો પુત્ર, જે આદિ રાજા છે તે.

સ પચાડયં મયા તેઽય યોગઃ પ્રોક્તઃ પુરાતનઃ ।

મક્તોઽસિ મં સક્ષા ચેતિ રહસ્યં દ્યોતદુત્તમમ્ ॥ ૩ ॥

સઃ એવ ધ્યમ્ પુરાતનઃ યોગઃ મયા તે અય પ્રોક્તઃ મે મક્તઃ હિ અસિ સક્ષા ચ ઇતિ એતત્ ઉત્તમમ્ રહસ્યમ્ ॥

તે જ આ પુરાતન યોગ મેં તને આજ કહ્યો, કેમકે તું મારો ભક્ત અને મારો મિત્ર છે; અને આ યોગ ઉત્તમ રહસ્યરૂપ છે.

ઘડી ચહ પ્રાચીન યોગ મૈને આજ તુમસે કહ્યો, કયાંકિ તુમ મૈરે મક્ત ઔર સચા હો; ઔર ચહ યોગ ઉત્તમ રહસ્ય હૈ.

તે આ યોગ જ મેં પુરાતન કહ્યો તું ભક્ત ને મિત્ર છે,
તેથી કોઈ સહુ રહસ્યરૂપ આ અર્જુન! આજે તને.

લોકોની મતિ ગતિ દુર્બળ થવાથી અધિકારીને અભાવે નષ્ટ થયો.

રાજર્ષિ-નિમિ, જનક આદિ રાજાઓ અને વ્યાસ, વસિષ્ઠ, આદિ ઋષિઓ.

૪-૩ અમક્ત આદિને વિદ્યા દેવાથી વિદ્યા નિર્વીર્ય થાય. કહ્યું છે કે-

વિદ્યા હ વે બ્રાહ્મણમાજગમ ગોપાયમાસેવધિષ્ટેઽહમસ્મિ ।

અનૂયકાયાનૃજવેઽયતાય ન મા બ્રૂયા વીર્યવતી તપા સ્વામ્ ॥

એક સમયે બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મવેતા બ્રાહ્મણો સમીપ જઈને બોલી કે હે બ્રાહ્મણો તમે મને અત્યંત ગોપ્ય રાખો, તેથી હું તમને ભોગમોક્ષ અને ની પ્રાપ્તિ કરાવીશ. જો કદાચ કૃપાને વશ થઈ તમે મને ગોપ્ય ન રાખી શકો, તો વિવેક દૈરામ્ય આદિ સાધનસંપન્ન અધિકારીઓ પ્રત્યે મારો ઉપદેશ કરજો, અને જે પુરુષ અસૂયાવાળો તથા ઋજુભાવથી રહિત હોય, તથા મન ઈન્દ્રિયના નિગ્રહથી રહિત હોય, એવા અનધિકારી પુરુષ પ્રત્યે મારો ઉપદેશ ક્યારે પણ ન કરવો, તો તેથી હું બ્રહ્મવિદ્યા દક્ષના હેતુરૂપ થાઉં.

ભક્તિ-શરણુબુદ્ધિ-પ્રેમથી મુક્ત પોતાના રૂપે જ જાણીને ભક્ત કહ્યો; સમાન વયવાળો, પ્રેમાર્દ્ર અને સહાયક તેથી સખા કહ્યો.

૪-૫ અત્તાન દોષને વશ થવાથી જ્યારે પૂર્વે થઈ વ્યેકા પોતાના

અર્જુન ઉવાચ ।

અપરં ભવતો જન્મ પરં જન્મ વિધસ્યતઃ ।

કથમેતદ્વિજાનીયાં ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥ ૪ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

મદ્દુનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તત્ર ચાર્જુન ।

તાન્યદં વેદ સર્વાણિ ન ત્વ ચૈવ્ય પરન્તપ ॥ ૫ ॥

અર્જુન ઉવાચ । મવત જન્મ અપરમ્ વિધસ્યતઃ જન્મ પરમ્ ત્વમ્ કાદૌ
એતત્ પ્રોક્તવાન્ इति वचम् विजानीयाम् ॥

શ્રીભગવાનુ ઉવાચ । અર્જુન મે તવ ચ મદ્દુનિ જન્માનિ વ્યતીતાનિ તાનિ
સર્વાણિ અહમ્ વેદ પરન્તપ ત્વમ્ ન વૈત્ય ॥

અર્જુને કહ્યું-આપનો જન્મ પછીથી યયો છે, અને મુઝેને જન્મ પ્રહેયાં
યયો છે, તો આપે આદિ કાળમાં મુઝેને આ કહેનો એમ હું કી રીતે અમર્ગ્ય ?
શ્રીભગવાને કહ્યું-હે અર્જુન, મારા અને તારા ધણા જન્મો વીતી
ગયા છે, તે સર્વ હું જાણું છું, પણ હે પરતપ, તું તે જાણતો નથી.

અર્જુનને કહ્યા-આપણા જન્મ અમીકા હૈ, ઓર સૂર્યકા જન્મ પહિલે હુઆ
હૈ, સો મૈસે સમજુ કિ આદિકાલમેં અસકો ચદ યોગ અપને વહા ?

શ્રીભગવાનને વહા-હે અર્જુન, મેરે ઓર તુમ્હારે બહુત જન્મ હો ચૂકે હૈ,
અન સબકો મૈં જાનતા હું, પરંતુ હે પરંતપ, તુમ અનકે નહીં જાનતે હો.

હે આ જન્મ જ આપનો પછીથી ને આદિસને આદિ છે,

જાણું તેથી હું કેમ કેશન ! તમે પટેલા કહ્યું એમ તે ?

મંદાકાંતા-મારા તારા જન્મ બહુ યે પાર્યા વીતી ગયા છે,

જાણું છું સર્વ પણ તું જાણતો યે નથી તે

જન્મોને પણ તું જાણતો નથી, તો પૂર્વે ચઇ ગયેલા મારા તથા અન્ય
જીવોના જન્મોને તો તું કેમ જાણી શકે ? નિલ શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત સત્ય
સ્વભાવપણથી યામરાજિના આવગણા રહિત હું તે જાણું છું

મજોડપિ સન્નવ્યયાત્મા મૂતાનોમોમ્શરોડપિ સન્ ।

પ્રકૃતિ સ્વામધિષ્ઠાય સમ્મવામ્યાત્મમાયયા ॥ ૬ ॥

મજ અન્નવાત્મા સન્ અપિ મૂતાનામ્ ફેશ્વર સન્ અપિ સ્વામ્ પ્રકૃતિમ્
અધિષ્ઠાય આત્મમાયયા સમ્મવામિ ॥

હું જન્મથી રહિત, અન્નથી આત્મસ્વરૂપ અને સર્વ પ્રાણીઓનો ધધર
હોવા છતાં પણ પોતાની પ્રકૃતિનો આશ્રય લઈને મારી પોતાની માયા-
વડે જન્મ લઉં છું

જન્મરહિત, અવિનાશી આત્મસ્વરૂપ ભૌર પ્રાણીઓના ફેશ્વર હોવાથી મારી
અપની પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી અપની માયાને દ્વારા જન્મ લેતા છું.

સૌ મૂતોનો ધધર જન્મ છતાં અન્નવાત્મા છતાં હું,
આત્મનીને મુજ પ્રકૃતિને મારી માયાથી જન્મુ.

૪-૬ કર્મણા જાયતે જતુ કર્મણૈવ પ્રલીયતે । પ્રમાણે જન્મભાદિના હેતુ-
રૂપ પુણ્યપાપના અભાવથી ધધર અને સ્વતત્ર એવા આપને જન્મભાદિ
કેમ ? અનાદિ હોવાથી જન્મ કેમ ? અવિનાશી હોવાથી પુનર્જન્મ કેમ ?
અને પુણ્યપાપ રહિત ધધર હોવાથી જન્મની પેડે જન્મ કેમ ?

મારી પોતાની પ્રકૃતિને લઈને વિશુદ્ધ ઉર્જિત સ્વત્વ મૂતિવડે રમેલાએ
અવતાર ધારણ કરી, બીજા લોકોના જેવો મારો જન્મ નથી

માયા તુ પ્રકૃતિ વિદ્યાન્માયિન તુ મહેશ્વરમ્ । શ્રુતિ - વેદાન્મશક્તિ સ્વગુણ-
નિર્ગુણમ્ । શ્રુતિ સૂચેલી પ્રજ્ઞા અને અસિની કાલક શક્તિના પેડે મારાથી
માયા ભિન્ન નથી, એમન હોય તો અદૈતની દ્વારા અને શ્રુતિનો વિરોધ થાય.

સર્વ જન્મત પોતાના અન્યક્ત સ્વરૂપમાથી નિર્માણ કરવાની પરમે-
શ્વરની આ અસિત્થ શક્તિને જ માયા નામ આપે છે તે અધટમાનને
પણ ઘટાવવામાં કુણા મારી ઉપાધિભૂત અનેક જાતની વિચિત્ર શક્તિરૂપ છે.

અજ-ન તસ્ય કલિદ્ જનિતા । શ્રુતિ પ્રમાણે તેનો કાષ્ઠ ઉત્પાદક નથી,
તેમ જ જેને હેતુઓ અને ઉપાદાનનો અભાવ છે તે.

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મવતિ ભારત ।

અમ્યુત્યાનમધર્મસ્ય તદાઽઽત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

પરિત્રાણાય સાધુનાં વિનાશાય ચ દુષ્ટતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સમ્ભવામિ યુગે યુગે ॥ ૮ ॥

ભારત યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિઃ અધર્મસ્ય અમ્યુત્યાનમ્ ભવતિ તદા
અહમ્ આત્માનમ્ સૃજામિ ॥

સાધુનામ્ પરિત્રાણાય દુષ્ટતામ્ વિનાશાય ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય ચ યુગે યુગે સમ્ભવામિ ॥

હે ભારત, જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાની અને અધર્મની પ્રબળતા
થાય છે, ત્યારે હું પોતે અવતાર ધારણ કરું છું.

સાધુ પુરુષોનું સંરક્ષણ કરવા, દુષ્ટોના વિનાશ કરવા અને ધર્મનું
સંસ્થાપન કરવા માટે હું યુગે યુગે જન્મ ધરું છું.

હે ભારત, જ્યારે જ્યારે ધર્મની છાનિ અને અધર્મની પ્રવરતા होती है, तब
मैं अवतार धारण करता हूँ.

સાધુ પુરુષોના રક્ષણ કરવાનાં લિયે તથા દુષ્ટોના વિનાશ કરવાનાં લિયે
और धर्मकी संस्थापना करनेके लिये मैं युग युगमें जन्म धारण करता हूँ.

જ્યારે જ્યારે ધીરવીર ! થતી ધર્મની ગ્લાનિ ભારે,

જામે જૂથો ! અધરમતણાં જન્મું પોતે હું ત્યારે.

રક્ષા દાજે સુકૃતી જનની દુષ્ટના નાશ માટે,

યુગે યુગે જન્મ સહિયું ધર્મને સ્થાપવાને.

૪-૭,૮ જગતમાં અન્યાય, અનીતિ, દુષ્ટતા અને અગ્યવસ્થા વધી
સાધુ પુરુષો પ્રત્યે છળ યાપ, અને દુષ્ટોનું આગત્ય વધે, ત્યારે પોતે
નિર્માણ કરેલા જગતની સુસ્થિતિ બની રહે અને તેથી સર્વનું કલ્યાણ
યાપ, તે માટે તેજસ્વી અને પરાક્રમી પુરુષના રૂપમાં ભગવાન અવતાર લે છે.

અનિ-સનિ, અર્થ, અત્યમ આદિ-સાક્ષરુષ આણીઓના અમ્યુત્ય
તથા નિઃશ્વસના સાધનરૂપ ધર્મની છાનિ.

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેતિ તત્ત્વતઃ ।

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥ ૯ ॥

ચીતરાગભયક્રોધા મન્મથા મામુપાશ્રિતાઃ ।

બહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥ ૧૦ ॥

અર્જુન એવમ્ મે દિવ્યમ્ જન્મ કર્મ ચ યઃ તત્ત્વતઃ વેતિ સઃ દેહમ્
ત્યક્ત્વા પુનર્જન્મ ન એતિ મામ્ એતિ ॥

ચીતરાગભયક્રોધાઃ મન્મથાઃ મામ્ ઉપાશ્રિતાઃ જ્ઞાનતપસા પૂતાઃ બહવઃ મદ્ભા-
વમ્ આગતાઃ ॥

હે અર્જુન, એવી રીતે મારાં દિવ્ય જન્મ અને કર્મને જે તત્ત્વથી
જાણે છે, તે દેહભાગ કર્યા પછી પુનર્જન્મ પામતો નથી, પણ મને પામે છે.

જેના રાગ, ભય અને ક્રોધ નાશ પામ્યા છે એવા, મારામાં ચિત્ત
રાખીને મારે આશ્રયે રહેલા, જ્ઞાનરૂપ તપથી પવિત્ર થયેલા ધણી લોકો
મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે.

હે અર્જુન, જો મેરે ऐसे भलौकिक जन्म और कर्मेकै यथार्थ रूपसे जानता
है, वह देहको त्याग कर फिर जन्म नहीं पाता है; परंतु मुझे ही पाता है.

राग भय और क्रोधसे रहित और मुझमें मग्न होकर, मेरा ही आश्रय
करके ज्ञानरूपी तपस्यासे पवित्र होके बहुत पुरुषों मेरे स्वरूपको पा चुके हैं.

શાદૃશ- જાણે છે મુજ જન્મ કર્મ સ્વરૂપે એ રીતથી દિવ્ય જે,

ત્યાગી દેહ મને મળે દદિ ફરી પામે નહિ જન્મ તે.

મારા આશ્રિત રાગ ક્રોધ ભયથી છોડ દૂધી ભર્વા,

પામ્યા છે મુજ ભાવ જ્ઞાનતપથી ચૈ શુદ્ધ તેઓ ધણી.

लालने ताड़ने मातुर्नाकाहृष्यं यथार्थकं ।

तद्देव महेशस्य नियन्तुर्गुणयोग्योः ॥, પ્રભાણે દુષ્ટનો નિમ્મલ કરતાં

ભગવાનમાં નિર્મલતા કે અસહ્યાની યંત્ર ન કરવી.

૪-૧૦ જે વિષયપ્રીતિથી સહિત હોય, જે નિર્વર ભગવાનના

ये।यया मां प्रपद्यन्ते तांस्तयेव भजाम्यहम् ।

मम-यत्मानुषतन्ते मनुष्याः पार्य सर्वशः ॥ ११ ॥

ये મામ્ યયા પ્રપદ્યન્તે તાન્ બદમ્ તયા એવ મજામિ પાર્ય મનુષ્યાઃ સર્વશઃ મમ વર્ત્મા બનુવર્તન્તે ॥

જે મનુષ્યો મને જે જે ભાવનાથી ભજીએ, તેઓને હું તે પ્રમાણે જ ફળ આપુંછું; હે અર્જુન, મનુષ્યો સર્વ રીતે મારા માર્ગને જ અનુસરી ચાલે છે.

જો પુણ્ય જિત્ત માણસે મુક્તે મજતે હૈ, ડનકો મેં વેસે હી વયાવોમ્ય ફલ દેતા હૂ; હે અર્જુન, મનુષ્ય સવ પ્રસાર મેરે માર્ગોકે અનુસાર હી ચલતે હૈ.

જેઓ જેમ ભજે મને ફળ દઉં રીતે જ તે તેમને,
મારે માર્ગ વણે મળે મનુષ્ય તો સૌ દિશથી પાર્ય! એ.

૧૨૬૫ની પ્રાપ્તિને લીધે પોતાનાં અહોભાગ્ય માને છે, જેઓ ભગવાનની સેવા કરવાને માટે જીવન ટકાવી રહ્યા છે, જે જ્ઞાનથી સંતોષ પામે છે, જે તપ-તેજના શશિ અથવા જ્ઞાનના સંકાર છે, તે તીર્થને પણ પવિત્ર કરનાર તીર્થ- છે અને અનાયાસે અગવદ્વ૩૫ને પ્રાપ્ત થાય છે.

૪-૧૧ દ્વે ક્ષ્યે ઘામુદેવસ્ય વ્યક્ત-નાવ્યક્તયેવ ચ ।

અવ્યક્તં પ્રક્રણે રૂપં વ્યક્તમેતન્નરાચરમ્ ॥

ચારણી માવના ચત્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી ।

પ્રત્યેક ઉપાસનાને હું જ આધારભૂત છું, માટે ભાવના પ્રમાણે પ્રત્યેકનું ફળ મળે છે. ફળ ભાવનું છે, પ્રતીકનું નથી. મૂર્તિની પૂજા કરતાં પહેલાં તેની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાનો રિવાજ છે. જે દેવતાની ભાવનાથી મૂર્તિની પૂજા કરવાની હોય, તેની તેમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરે છે. પરમેશ્વરની ભાવના કર્યા વિના મૂર્તિ એટલે અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારની આકારવાળી માટી, પત્થર કે ધાતુ. સમજી તેની કાંઈ પૂજા કરતું નથી.

૪-૧૨, ૧૩ ધણાં પોતાનાં કંઈયે આ લોકમાં જ કાંઈ ને કાંઈ પણ મળતું જ નોંખે, એવું મનમાં હોય છે; તેઓ દેવતાનું પૂજન કરે છે. આ

કાઠ્ઠેન્તઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજન્ત હૃદ દેન્તાઃ ।

ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥ ૧૦ ॥

ચાતુર્વર્ણ્ય યયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વચકર્તારમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

કર્મણામ્ સિદ્ધિમ્ કાઠ્ઠેન્તઃ હૃદ દેવતાઃ યજન્તે માનુષે લોકે હિ કર્મજા સિદ્ધિઃ ક્ષિપ્રમ્ ભવતિ ॥

ગુણકર્મવિભાગશઃ ચાતુર્વર્ણ્યમ્ મદા સૃષ્ટમ્ તસ્ય કર્તારમ્ અપિ મામ્ અવ્યયમ્ અકર્તારમ્ વિદિ ॥

કર્મકૃત્ની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષો આ લોકમાં દેવતાનું પૂજન કરેછે, કેમકે મનુષ્ય લોકમાં કર્મનાં ફળની સિદ્ધિ સત્વર પાવેછે.

ગુણ અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ) ચાર વર્ણ મેં ઉત્પન્ન કર્યા છે, હું તેના કર્તા છતાં પણ મને અવિહારી અને અકર્તા જાણુ.

કર્મકૃત્ સિદ્ધિ ચાહનેવાલે કામનાયુક્ત પુરુષો હસ લેકર્મે દેવતાઓના પૂજન કરતે હૈ, ક્યોકિ મનુષ્યલેકર્મે કર્મકે અનુસાર સિદ્ધિ જલ્દીયે પ્રાપ્ત હોતી હૈ.

ગુણ કૌર કર્મકે વિભાગસે (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કૌર શૂદ્ર) ચારો વર્ણ મેને ઉત્પન્ન કિયે હૈ, ઉસકા કર્તા હોમે પર મી મુસે અવ્યય કૌર અકર્તા જાનો.

સિદ્ધિ કર્મની ઇચ્છતા જન બજે આ લોકમાં દેવતા,

સિદ્ધિ કર્મની કેમકે તરત આ પામે મનુષ્યલોકમાં.

સર્વ્યા બેદ્ધી કર્મ ને ગુણ તણા ચારે વર્ણ મેં વર્ણને,

તેના કારક તો ન અવ્યય અને જાણ્યે અકર્તા મને.

પણ, પરાક્ષરીતે ઇશ્વરનું જ પૂજન છે, અને આ યોગ વધતાં વધતા તેનું પર્યવસાન નિષ્કામ, ભક્તિથી આખરે મોક્ષમાં પણ આવેછે.

વૈષ્ણવૈષ્ણવે ન સાપેક્ષત્વાત્ । પેદાંતસ્ય પરબ્રહ્મમાં કર્તાપણું નહીં નથી, ને તેથી તેને વૈષમ્ય કે નૈર્ઘૃણ્ય પ્રાપ્ત । યદ્દ કારકતાં । નથી. સૌમે.

ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।
 इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्धयते ॥ ૧૪
 एषं हात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
 कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतर वृतम् ॥ ૧૫ ॥

મામ્ કર્માણિ ન લિમ્પન્તિ મે કર્મફલે સ્પૃહા ન इति मां अभिजानाति कर्मभिर्न स बद्धयते ॥

एषम् हात्वा पूर्वैः मुमुक्षुभिः अपि कर्म कृतम् तस्मात् पूर्वैः पूर्वत कृतम् कर्म एव त्वम् कुरु ॥

મને કર્મો બધન કરતાં નથી; કેમકે મને કર્મફળમાં સ્પૃહા ન
 એવી રીતે જે મને બાંધે, તે કર્મોવડે બધાતો નથી.

એવી રીતે સમજીને પૂર્વના મુમુક્ષુઓએ પણ કર્મ કરેલાં છે; મ
 પૂર્વજોએ પૂર્વ યુગમાં જે કર્મો કર્યાં છે, તે જ હું પણ કર.

કર્મ મુસે વાધ નહીં સકતે, ક્યોકિ કર્મફલમેં મુસે સ્પૃહા નહીં હૈ, મ
 જો એસા જાનતા હૈ, મહ કર્મોસે વાધા નહીં જાતા હૈ.

એસા જાનકે પૂર્વ કાલકે જનવાદિ મુમુક્ષુઓની સી કર્મ કિયા હૈ, મ
 હમ સી પૂર્વજોને પહિલે જમાનેમેં કિયે હુઅ કર્મોકે કરો.

કર્મોના ફળમાં સ્પૃહા નહિ મને લેવે ન કર્મો મને,
 બાંધે જે જન એહ રીતથી મને કર્મો ન બધાય તે.

પૂર્વના ય મુમુક્ષુએ સમજીને એવું કર્યાં કર્મ છે,
 માટે હું પણ કર્મ નક્કી કર જે પૂર્વ કર્યાં પૂર્વજો.

પોતપોતાનાં કર્મોની અપેક્ષાએ વિષમતા થઇ આવે.

૪-૧૫ શુદ્ધેવજી, યાત્રવલ્કય આદિએ સંન્યાસમાર્ગનું. તેમ જ જનક,
 શ્રીકૃષ્ણ વગેરે યાની પુરુષોએ કર્મમાર્ગનું જ અવત્તન કર્યું હતું હત્ય હ
 દર્શનમ્. વેદાંતસત્રમાં આ જ અભિપ્રાયથી આચારદર્શને એ બે પંથ
 હલ્ય બળવાળા છે, એવો સિદ્ધાંત છે.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ઞાત્વા મોક્ષસેઽશુભાત્ ॥ ૧૬ ॥

કર્મ કિમ્ અર્કર્મ કિમ્ ઇતિ અત્ર કવયઃ અપિ મોહિતાઃ યત્ જ્ઞાત્વા અશુ-
ભાત્ મોક્ષસે તત્ કર્મ તે પ્રવક્ષ્યામિ ॥

કર્મ શું અને અર્કર્મ શું? એ વિષયમાં સુરો પણ મોહમાં પડ્યા છે;
તે જે જાણવાથી તું અશુભથી મુક્ત થઈશ, તે કર્મ હું તને કહું.

કર્મ क्या है और अर्कर्म क्या है? इस विषयमें विवेकी लोग भी मोहित
हैं; इस लिये जिसे ज्ञानसे तुम अशुभसे मुक्त हो जाओगे, उस कर्मका
तुझे कहता हूँ.

શું છે કર્મ અર્કર્મ શું વિષય એ સુરો ય મુંઝાય છે,
જેને જાણી છૂટીશ તું અશુભથી લાખું તને કર્મ તે.

૪-૧૬ શ્રુતિ સ્મૃતિએ જે નિહિત કહ્યું છે તે કર્મ, અને અવિહિત
કહ્યું છે તે અર્કર્મ, એમ કાંઈ કહે છે; કાંઈ કહે છે કે શ્રૌતસ્માર્તરૂપ જે કાંઈ
આપા તે કર્મ અને તેના સંન્યાસ તે અર્કર્મ; કાંઈ કહે છે કે અધન આદિ
ષ્ટદ્રિયચેષ્ટા તે કર્મ અને તેના અટકાવ તે અર્કર્મ, કાંઈ કહે છે કે વેદે કહેલું
તે કર્મ અને તેની સમાપ્તિ તે અર્કર્મ. વહાણમાં બેઠેલા પુરુષને પોતાની
ગતિને લીધે કાંકાની સર્વ સ્થિતિ વસ્તુઓ ગતિમાન લાગે છે, અગર દૂર
રહેલો ગતિમાન પુરુષ સ્થિતિ હોય તેમ લાગે છે; તેવી જ રીતે યતાં આ
બધાંમાં કર્મ શું અને અર્કર્મ શું, તે સમજવું જોઈએ.

૪-૧૭ કર્માત્મક મૂળ પ્રકૃતિમાંથી વિચના અબ્યુદ્ગમનો જે ક્રમ
કહેલો છે, તેમાં મનુષ્યને જે કર્મકળ ભોગવવાં પડે છે, તેના સામાન્ય નિય-
મોને કર્મવિપાક કહેડે. આ કર્મવિપાકનો પહેલો નિયમ એ ॥ ૬ કર્મનો
એકવાર પ્રારંભ થયો એટલે તેનો વ્યાપાર એક સરખો અખંડ ચાલ્યો
રહે છે, અને સૃષ્ટિનો પ્રલય થતાં તે કર્મ બીજરૂપે બાકી રહે છે, અને તે
બીજમાંથી અંકુરરૂપે પૂર્વની પેઠે નવેસરથી સૃષ્ટિનો પ્રારંભ થવા માડે છે.

કર્મણો ઇપિ ધોદ્ધવ્યં ધોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણઃ ધોદ્ધવ્યં ગદના કર્મણો ગતિઃ ॥ ૧૭ ॥

કર્મણ ધોદ્ધવ્યમ્ વિકર્મણ ચ ઇપિ ધોદ્ધવ્યમ્ અકર્મણ. ચ ધોદ્ધવ્યમ્ કર્મણઃ ગતિઃ હિ ગદના ॥

કર્મનું તત્ત્વ જાણવું જોઈએ, વળી વિકર્મનું પણ જાણવું જોઈએ, તેમ જ અકર્મનું તત્ત્વ પણ જાણવું જોઈએ, કેમકે કર્મનો માર્ગ ગદન (સમજવો બહુ કઠણ) છે.

કર્મકે તત્ત્વકો સમજનાં चाहिये, વિકર્મકે તત્ત્વકો મી સમજનાં चाहिये और अकर्मक તત્ત્વકો મી સમજનાં चाहिये, क्योंकि कर्मका मार्ग समझना बड़ा कठिन है.

કર્મે જાણવું જોઈએ, સમજવું વિકર્મને ચે વળી,
જોઈએ જ અકર્મને સમજવું, હી ગતિ કર્મની.

પ્રત્યેક પ્રાણીએ પૂર્વે જે કર્મો કર્યા હોય, તે તેની મેળે જ પ્રાણીની ઇચ્છા હોય કે ન હોય, તોપણ ફરી ફરીને પૂર્વ પેઠે અચૂક પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મની ગતિ કઠણ છે એટલું જ નહિ, પણ તે કાબને હોડતું ચે નથી

કર્મ-શાસ્ત્રવિહિત. વિકર્મ-પ્રતિષિધ, નિષિધ અકર્મ-વૃથ્ણી ભાવ
કર્મની ગતિ-કર્મ વિકર્મ અને અકર્મનું તત્ત્વ, કર્મનું સાનુ તત્ત્વ

૪-૧૮ અક્રિય આત્મામા વાસ્તવિક રીતે કર્મોનો અભાવ જ છે, એ પ્રકારે જે પુરુષ કર્મમા અકર્મને દેખેછે, હું વૃથ્ણીભૂત રહ્યો છું, કાંઈપણ કર્મ કરતો નથી છત્યાદિ, દેહાદિમા આરોપણ કરેલી જે વ્યાપારની ઉપરામતારૂપ અકર્મ છે, તે અકર્મમા જે પુરુષ તે દેહદ્રિયાદિકાના સર્વદા વ્યાપારપણારૂપ વાસ્તવ સ્વરૂપનો વિચાર કરીને વાસ્તવિક કર્મને દેખેછે.

શ્રીકારાનંદ કહેછે કે-કર્મમા એટલે દેહદ્રિયાદિના વ્યાપારમા અકર્મ દેખેછે-આત્માને અન્તરૂપે અકર્મ દેખેછે, દેહાદિના સંગઘનો અભાવ છે, માટે તે કર્મોમા તેને અકર્મ જુએ છે, આત્માને હું અને મારાનો અભાવ હોઈ અન્યના કર્મોમા અન્યની માલિકી ઘટતી નથી, જેથી કર્મમા અક-

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૧૮ ॥

યઃ કર્મણિ અકર્મ યઃ ॥ અકર્મણિ કર્મ પश्यેત્ સઃ મનુષ્યેષુ બુદ્ધિમાન્
સઃ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥

જે કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ સમજે છે, તે સર્વે મનુષ્યોમાં
બુદ્ધિમાન છે, તે જ યોગયુક્ત છે, અને સર્વ કર્મ કરનાર છે.

જો કર્મમાં અકર્મ ઓર અકર્મમાં કર્મ સમજતા હૈ, વહિ સર્વે મનુષ્યોમાં
બુદ્ધિમાન હૈ, વહી હી યોગયુક્ત હૈ ઓર સર્વ કર્મકા કરનેવાલ્લ હૈ.

કર્મે જેહ અકર્મને અકર્મને જુએ વળી કર્મને,
ગાની સો જનમાં ય યોગી પણ તે સો કર્મકર્તા ય તે.

મને જુએછે; મતલબ કે દેહ, ઈન્દ્રિય આદિ પોતપોતાના વિષયમાં ક્રિયા-
વાન છતાં કૃત્સ્ન આત્મા તો અવિક્રિય જ છે એમ વિદ્વાન જુએછે.

શ્રીમધુમુદન કહેછે કે—પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનનો જે વિષય તેનું
નામ કર્મ. આ રીતે સર્વ દશરૂપ અને જગરૂપ પ્રપંચ તે કર્મ છે. જે
વસ્તુ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનનો વિષય થતો નથી તે અકર્મ. તે સર્વ
બ્રમનું અધિજ્ઞાન સ્વપ્રકાશરૂપ ચૈતન્ય છે. કર્મમાં એટલે સર્વ દશરૂપ જગ
પ્રપંચ જગતમાં પરમાર્થ દષ્ટિવડે સદરૂપ રકુરણરૂપે સર્વ બ્રમનું અધિજ્ઞાન
જે અકર્મ ચૈતન્ય તત્ત્વ છે, તે અનુસ્મૃત થઈ રહ્યું છે; અને આકર્મ
એટલે સ્વપ્રકાશ દગ્ધસ્તુમાં આ સર્વ દશરૂપ કર્મ એટલે જગત કલ્પિત
કે માયામયનાથી રહેલું છે; એમ જે જાણે છે એટલે આ દગ્ધ દશરૂપનો
કેષપણ રીતનો, સંબંધ નથી, માત્ર પરસ્પરનો અભ્યાસ જ છે, એમ
વિચારી જે શુદ્ધ વસ્તુને જુએછે, તે બુદ્ધિમાન છે.

ભાગ્યદાર ભગવાન કહેછે કે—અકર્મ—આત્મામાં કર્મદર્શન, અને કર્મ—કૃત-
અનાત્મ વસ્તુમાં અકર્મ—આત્મદર્શન થવાગપ વિપરીત ભાસ થાયછે; જેથી
તેનું નિરાકરણ કરવા માટે “ કર્મમાં અકર્મને જુએછે, ” ઇત્યાદિ જોલાયછે.

ત્યક્ત્વા કર્મફલામ્ભં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કામણ્યમિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

કર્મફલાસદ્ગમ્ય ત્યક્ત્વા નિત્યતૃપ્તઃ નિરાશ્રયઃ સઃ કર્મણિ અમિપ્રવૃત્તઃ અપિ કિંચિદ્ ન એવ કરોતિ ॥

કર્મફળની આસક્તિ ત્યાગીને સદા સંતોષી અને ક્રોધનાં પણ આશ્રય રહિત તે પુરુષ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલો છતાં પણ કંઈ કરતો નથી.

કર્મફળના અનુરાગ ત્યાગકર નિત્યતૃપ્ત ઔર નિરાશ્રયી રહેકે વહ પુરુષ કર્મને લગા હુઆ કી સુછ નહીં કરતા હૈ

નિત્યે તૃપ્ત નિરાશ્રયી તજી ફળે આસક્તિ કર્મોત્થે,
કર્મોભાંહિ મચ્ચેા છતાં ય કરતો તે તો નથી કંઈ યે.

જ નહિ. કેવળ વર્તમાન જ છે, કેમકે કર્તવ્યતારૂપે જ કર્તવ્ય કર્મને સમજવામાં તેમનો આનંદ છે. એવાની તૃપ્તિનો ભગ કદાપિ થતો નથી, માટે જ તેને નિત્યતૃપ્ત કહેવાય. નિત્યતૃપ્ત હોય તે નિરાશ્રય પણ હોય જ.

નિરાશ્રય-ક્રિયા માધનને માટે જે ઉપાયોનુ પ્રયોજન છે, તેને નહિ ગોધતો; મનુષ્ય જેના આશ્રયથી સાધન સહિત કર્મ કરેછે તે કામ-તેથી રહિત-નિષ્કામ.

૪-૨૧ માધુકરમસદૃશં પ્રાક્ષણીતમયાચિતમ્ ।

તાત્કાલિકોપપન્નં ચ ભૈશ્યં પંચવિધં સ્મૃતમ્ ॥

સર્વં પરિગ્રહ ત્યાગનાર સંન્યાસી માટે માધુકર, પ્રાક્ષણીત, અયાચિત, તાત્કાલિક અને ઉપપન્ન એ પાંચ પ્રકારનાં શિક્ષાન છે.

મનના સંકટપના અવિષયીભૂત ત્રણ પાત્ર કે સાત અહુમાંથી જે અન્ન પ્રાપ્ત થાય તે માધુકર. શયનથી ઉઠ્યા પહેલાં કોઈ ભક્તજને કરેલી શિક્ષા-નની પ્રાર્થનાથી પ્રાપ્ત થયેલુ શિક્ષાન તે પ્રાક્ષણીત. શિક્ષાઅટનના યત્ન પહેલાં કોઈ ભક્તજને નિમત્રણ અપાયેલું શિક્ષાન તે અયાચિત શિક્ષા અટનના યત્ન પછી કોઈ ભક્તજને શિક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી આપેલું શિક્ષાન તે તાત્કાલિક. શિક્ષાના સમયમાં જ પોતાના આસન ઉપર જ

યસ્ય સર્વે સમારમ્માઃ કામસદ્ગુણવર્જિતાઃ ।

જ્ઞાનામિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃ પઞ્ચિદતં યુવાઃ ॥ ૧૨ ॥

યસ્ય સર્વે સમારમ્માઃ કામસદ્ગુણવર્જિતાઃ તમ્ જ્ઞાનામિદગ્ધકર્માણમ્ યુવાઃ પઞ્ચિદતમ્ આહુઃ ॥

જેનાં સર્વે કર્મો ક્ષણની ધમ્મજાથી રહિત તેમ જ કર્તાપણના સંકલ્પથી રહિત છે, તે જ્ઞાનામિથી બળી ગયેલા કર્મવાળા પુરુષને જ્ઞાની પુરુષો પંડિત કહે છે.

જિનકે તપ કર્મ ફલદી દૃષ્ટાવે રહિત તથા કર્તૃત્વકે સંકલ્પવે રહિત છે, એ જ્ઞાનરૂપ અમિતે જાણે હુણે કર્મોકે કરનેવાળે પુરુષને જ્ઞાની સ્વેગ પંડિત કહે છે.

ઉદ્યોગો સદુ કામથી રહિત તે મંદ્રપથી જોડના,
સુમે કર્મ બળ્યાથી પંડિત કહે જ્ઞાનામિથી જોડનાં.

એવી રીતે જોનાર મનુષ્ય મનુષ્ય નહિ, પણ પરબ્રહ્મ જ છે. સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમાં પડેલું હોય છે, તોપણ તેમાં સૂર્ય હોતો નથી, તે પ્રમાણે આત્મા મનુષ્ય મનુષ્યકાંટિમાં હોય છે, પણ તેને મનુષ્યત્વનો સ્પર્શ થતો નથી. આ પુરુષ કંઈ જોતો નથી, તોપણ અખિન્ન વિશ્વને જુએ છે; કંઈ કરતો નથી તોપણ સર્વે કાર્યો કરે છે, અને કશાનો ઉપભોગ લેતો નથી, તોપણ સર્વે વસ્તુને ભોગવે છે, તે વિશ્વરૂપ જ બન્યો છે.

જુએ-શાસ્ત્રથી આચાર્યથી યુક્તિથી અને અનુભવથી જે જુએ.

૪-૧૯ આ જડ કર્મમાં મૂળ આરંભથી જે નથી, એવાં સારાઓટા-પણાનાં ખીજ, જે મનુષ્યે પોતાની મમત્વબુદ્ધિથી તેમાં નાંખેલાં છે, તેનો નાશ કરવો અથવા મનુષ્યે જે બાળવાનું છે તે એ જ છે.

વદધિગમ ઉત્તરપૂર્વાધયોરણ્યેયવિનાશૌ તદ્વ્યવદેશાત્ । વેદાંતસત્ત્વઃ જ્ઞાન સાક્ષાત્કાર યત્તાં, તે જ્ઞાન અથા પછીનાં કરેલાં પુણ્ય પાપ કર્મોનો સંગ્રહ જ થતો નથી, અને તે પહેલાં કરેલાં સંચિત કર્મોનો તે જ્ઞાનરૂપ અમિથી નાશ થઈ જાય છે. ઘણી શ્રુતિસ્મૃતિમાં પણ એ કહેલું છે.

૪-૨૦ નિરાશા એ જ પરમાર્ત છે. એવા પડિતોને જૂત બાંધ્ય

ત્યક્ત્વા કર્મફલામકું નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કમળયમિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

કર્મફલાસદ્ગમ્ ત્યક્ત્વા નિત્યતૃપ્તઃ નિરાશ્રયઃ સઃ કર્મણિ અમિપ્રવૃત્તઃ અપિ કિંચિત્ ન એવ કરોતિ ॥

કર્મફળની આસક્તિ સાગીને સદા સંતોષી અને કષ્ટનાં પણ આશ્રય રહિત તે પુરુષ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલો છતાં પણ કંઈ કરતો નથી.

કર્મફળલા અનુરાગ ત્યાગકર નિત્યતૃપ્ત જૌર નિરાશ્રયી રહેકે વહ પુરુષ કર્મમાં લગા જુવા મી કુછ નહોં કરતા હૈ

નિત્યે તૃપ્ત નિરાશ્રયી તથા ફળે આસક્તિ કર્મોત્તરે,

કર્મોમાહિ મમ્બો છતાં ય કરતો તે તો નથી કંઈ યે.

છે જ નહિ. કેવળ વર્તમાન જ છે. કેમકે કર્તવ્યતારૂપે જ કર્તવ્ય કર્મને સમજવામાં તેમનો આનંદ છે. એવાની તૃપ્તિનો ભગ કદાપિ થતો નથી, માટે જ તેને નિત્યતૃપ્ત કહેવાય. નિત્યતૃપ્ત હોય તે નિરાશ્રય પણ હોય જ.

નિરાશ્રય-ક્રિયા સાધનને માટે જે ઉપાયોનુ પ્રયોજન છે, તેને નહિ શોધતો; મનુષ્ય જેના આશ્રયથી સાધન સહિત કર્મ કરે છે તે કામ-તેથી રહિત-નિષ્કામ.

૪-૨૧ માધુરમસર્વૃક્ષં પ્રાક્ષણીતમગાવિતમ્ ।

તાત્કાલિકોપપન્નં ચ મૈશ્વર્યં પંચવિધં સ્મૃતમ્ ॥

સર્વ પરિગ્રહ ત્યાગનાર સંન્યાસી માટે માધુર્ય, પ્રાક્ષણીત, અપાયિત, તાત્કાલિક અને ઉપપન્ન એ પાંચ પ્રકારનાં બિદ્યાન છે.

મનના સંકલ્પના અવિધીભૂત ત્રણ પાંચ કે સાત ગ્રહમાંથી જે અન્ન પ્રાપ્ત થાય તે માધુર્ય. શયનથી ઉઠ્યા પહેલાં કોઈ ભક્તજને કરેલી બિદ્યા-જની પ્રાર્થનાથી પ્રાપ્ત થયેલું બિદ્યાન તે પ્રાક્ષણીત. બિદ્યાઅટનના યત્ન પહેલાં કોઈ ભક્તજને નિમગ્ન અપાયેલું બિદ્યાન તે અપાયિત બિદ્યા અટનના યત્ન પછી કોઈ ભક્તજને બિદ્યા માટે પ્રાર્થના કરી આપેલું બિદ્યાન તે તાત્કાલિક. બિદ્યાના સમયમાં જ પોતાના આસન ઉપર જ

નિરાશીર્યત્તચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીર કેવલ કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૨૧ ॥

નિરાશી ચત્તચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહ કેવલમ્ શારીરમ્ કર્મ કુર્વન્ કિલ્વિ-
પમ્ ન આપ્નોતિ ॥

તૃપ્ત્યા વિનાનો, ચિત્ત અને બુદ્ધિને નિયમમાં રાખનાર, સર્વ પરિ-
ગ્રહ ત્યાગનાર પુરુષ માત્ર શારીરિક (શરીરથી કે ક્ષેત્રપ્રિયથી કે શરીર
નિર્વાહ અર્થે) કર્મ કરવાથી પાપને પામતો નથી.

જો પુરુષ તૃષ્ણાએ સિ રહિત છે, બુદ્ધિ ઓર ચિત્ત જિસકે વશ હુઆ છે
ઓર જો સર્વ પરિગ્રહ સે રહિત છે, ઉસે સિરફ શરીરકે નિર્વાહકે લિયે કર્મ
કરનેપર મી પાપ નહીં લગતા છે

જેણે આશ પરિગ્રહે સહુ તત્ત્વાં ચિત્તાત્મને સંપન્ની,
તેને શારીરકર્મ માત્ર કરતાં કે પાપ થાતું નથી

ગાઠ ભક્તજન પાડેલું અત્ર લઘ આવે તે ઉપપન્ન

૪-૨૩, ૨૪ તલચેગોમ્તાત્મમ્જ્ઞો પ્રોત્પ્રદુયેતેવ હાસ્ય સંવે પામ્માન પ્રદુયેતે ।
શુનિ જેમ મન્વાવન અમિમા પડેલું છપીમતુલ નાશ પામેછે, તેમ આ
અહાવેતા વિદ્વાન પુરુષના સર્વ પુણ્યપાપ કર્મ જ્ઞાનરૂપ અમિને લીધે નાશ પામેછે.
યચ-દેનતાને ઉંચી અમિમા હવ્યનો હવન કરવો, આતુર્વર્ણના કર્મસ્વધર્મ
પ્રમાણે કામ્યબુદ્ધિથી કરવા, અમત્વબુદ્ધિને ઊઠીને અહાર્પણપૂર્વક વ્યવહાર,
અહમજન (૪-૨૩)

મહાવેદ સર્વમ્ । શ્રુતિ આ સર્વે અજ ન છે, એ પ્રમાણે ભણુ-
નાર વિદ્વાનને કારક બુદ્ધિના અભાવથી કર્મનો અભાવ છે કર્તા, કર્મ,
કરણ, પ્રમાણ, અધિકરણ એ પાંચ પ્રમાણના કારકને લીધે યજ્ઞાદિ ક્રિયા થાયછે
મહા વેદ મહાંવ મવતિ । શ્રુતિ અહીં ભણુનાર પુરુષ અહમરૂપ ન છે
આ મોહમા કહેલી અહમરૂપ ન સર્વ યજ્ઞરૂપ છે

દેવતાને ઉંચીને દ્રવ્યત્યાગ તે યાગ, એ દ્રવ્યનું અમિમાં પ્રત્યેષણ તે

યદચ્છાલામનન્તુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ ફૃત્વાઽપિ ન નિવદ્ધયતે ॥ ૨૨ ॥

ગતસદ્ગત્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલોયતે ॥ ૨૩ ॥

યદચ્છાલામનન્તુષ્ટઃ દ્વન્દ્વાતીતઃ વિમત્સરઃ સિદ્ધૌ અસિદ્ધૌ ચ સમઃ કૃત્વા
અપિ ન નિવદ્ધયતે ॥

ગતસદ્ગત્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ યજ્ઞાય કર્મ આચરતઃ સમગ્રમ્ પ્રવિલોયતે ॥

અનાયાસે મળતા હાલમાં સંતોષ માનનાર, રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વથી રહિત,
કર્મથી રહિત અને કર્મની સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સમતા રાખનાર પુરુષ કર્મ
કરતાં છતાં પણ બંધાતો નથી.

ફલાસક્તિ રહિત, (દ્વંદ્વાદિતે) મુક્ત, જ્ઞાનમાં સ્થિર ચિત્તવાળા અને
પણને માટે જ કર્મ કરનાર પુરુષનાં સમગ્ર કર્મ નાશ પામે છે.

આપ હી આપ જો છુદ્ધ મિલજાવે ઉત્તમે સંતુષ્ટ, રાગદ્વેષાદિ દ્વંદ્વોસે રહિત,
મત્સર રહિત તથા સિદ્ધિ ઔર અસિદ્ધિમેં સમાન ભાવ રાખનેવાલા પુરુષ કર્મ
કરકે સી નહીં બાંધા જાતા હૈ.

ફલાસક્તિસે રહિત, (દ્વંદ્વાદિતે) મુક્ત, જ્ઞાનમેં સ્થિરચિત્ત ઔર યજ્ઞાદિકેકે
સંરક્ષણકે લિયે કર્મ કરનેવાલે પુરુષકે સબ કર્મ સ્વય હો જાતે હૈ.

મેળે પ્રાપ્ત થયાથી તૃપ્ત, હીન જે હૈ અને મત્સરે,
સિદ્ધિ તેમ અસિદ્ધિમાં સમ, ન તે બંધાય કર્મો કર્યે.

બ્યાસક્તિહીન ચિત્ત જેનું સ્થિર છે જ્ઞાને અને મુક્ત જે,
તેનાં નાશ સમગ્ર થાય કર્મો જે થરા કાજે કરે.

હોમ, જે દેવને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતો હોય તે દેવ સંપ્રદાન, ત્યાગ
કરવા યોગ્ય ધૃતાદિ પદાર્થ તે હવિ, તે જ કર્મ અને તે જ કરણ યજ્ઞ-
માન કર્તા, યજ્ઞમાને પોતાના તરફથી હોમવાને નીમેલો અર્ધધર્મ પણ
કર્તા છે, ને જે અગ્નિમાં હોમાવછે, તે અગ્નિ આધિકરણ. માત્ર એક અર્પણ

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।

બ્રહ્માન્નાદપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહતિ ॥ ૨૨ ॥

અપરે યોગિનઃ દૈવમ્ યજ્ઞમ્ એવ પર્યુપાસતે અપરે યજ્ઞેન એવ યજ્ઞમ્ બ્રહ્માન્નામ્
ઉપજુહતિ ॥

કેટલાક યોગીઓ દૈવયજ્ઞ (ઈદ્રાદિક દેવતાને અર્ચે કરાતા) જ કરેછે,
અને કેટલાક યજ્ઞવડે જ યજ્ઞને બ્રહ્મામિમાં હોમેછે.

કોઈ કોઈ યોગી દેવયજ્ઞ (ઈદ્રાદિકોં નિમિત્ત સ્થિત હુઆ યજ્ઞ) હી કરતે હૈ,
ઔર કોઈ કોઈ બ્રહ્મરૂપ બ્રહ્મિમેં યજ્ઞરૂપ ઉપાયસે હી યજ્ઞની આહૂતિ દેતે હૈ

શાર્દૂલ- સેવા દૈવ જ યજ્ઞની વળી કરે કાઠ બીજા યોગીઓ,
બ્રહ્મામિમહી અન્ય હોમ કરતા થએ વળી યજ્ઞને.

૪-૨૫ સદય જ્ઞાનમનનંતં બ્રહ્મ । વિજ્ઞાનમાનદં બ્રહ્મ । ચત્સાક્ષાદપરોક્ષાદ્બ્રહ્મ ।
ય આત્મા ત્વૈતરઃ । ઇત્યાદિ શ્રુતિથી વર્ણવેલ અને સર્વ મંસાર ધર્મથી વર્ણવેલ
તથા નેતિ નેતિ । એ પ્રમાણે બાધ થતાં જે વિશેષ બાકી રહ્યું તે જ બ્રહ્મ,
તે જ અમિ-બ્રહ્મામિ. સોપાધિક આત્માનું નિરુપાધિક બ્રહ્મસ્વરૂપે જ જે દર્શન
તેમાં હોમ કરેછે. કેણુ? બ્રહ્માત્માનું ઐક્ય જોવાની નિષાવાળા સંન્યાસીઓ.
યજ્ઞવડે-આત્માવડે-નિર્વિશેષ આત્માવડે, નિરુપાધિક રૂપે; જ્ઞાનરૂપયજ્ઞવડે.

૪-૨૬ ઇદ્રિયનું સંયમન કરવું એટલે (૧) તેને યોગ્ય મર્યાદામાં પોત-
પોતાનો અવહાર કરવા દેવો, (૨) ઇદ્રિયોના વિષય એટલે ઉપભોગ્ય પદાર્થ
સમૂહમાં હોડી દઈ ઇદ્રિયાને નરદમ મારી નાંખવી, (૩) ઇદ્રિયોનો જ
નહિ, પણ પ્રાણુનો એ વ્યાપાર નષ્ટ કરી એટલે પૂરી સમાધિ લઈ કેવળ
આત્માનંદમાં જ ખેસી જવું. વમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ એ ચાર
સિદ્ધ કરીને કેવળ પ્રત્યાહાર પરાયણ અધિકારી પુરુષ આત્માદિક પાંચ
જ્ઞાનેદ્રિયોને પોતાના શબ્દાદિક વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને સંયમરૂપ અભિવિષે
હોમ કરેછે. ત્રયમેકત્ર સયમઃ । યોગસૂત્રમાં એક વસ્તુને વિષય કરનાર
ધારણા ધ્યાન સમાધિ એ ત્રણેને સંયમ કહેછે.

ઓપ્રાદીનોન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમામિષુ જુહતિ ।

શબ્દાદોન્વિપયાનન્ય દન્દ્રિયામિષુ જુહતિ ॥ ૨૬ ॥

અન્યે ઓપ્રાદીન્ દન્દ્રિયાણિ સંયમામિષુ જુહતિ અન્યે શબ્દાદીન્ વિપયાન દન્દ્રિયામિષુ જુહતિ ॥

કેટલાકે કહ્યું વગેરે ઇન્દ્રિયોને અંયમરૂપ અગ્નિમાં હોમેછે, અને કેટલાકે શબ્દાદિ વિષયોને ઇન્દ્રિયરૂપ અગ્નિમાં હોમેછે.

કેઈ કેઈ સંયમરૂપ અગ્નિમાં ઓપ્રાદિક દ્વિયેકા હવન કરતે હૈ, કૌર કેઈ કેઈ દ્વિયરૂપ અગ્નિમાં શબ્દાદિ વિષયોની આહુતિ દેતે હૈ.

હોમે સંયમ અગ્નિમાં વળી ખીજ ઓપ્રાદિ ઇન્દ્રિયને,
હોમે વિષય શબ્દ આદિક ખીજ ઇન્દ્રિય અગ્નિવિષે.

હૃદયકમકાદિક સ્થાનોમાં ચિરદાજ પર્વત જે મનનું સ્થાપન કરવું તે ધારણા (ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખ કરવાથી ઇન્દ્રિયદારા બહિર્ વૃત્તિરૂપે પ્રવર્તતું ચિત્ત સ્થિરતા પામે, ત્યારે તેને કોઇ દેશ ઉપર એટલે માનસિક ભગવત્ ભૂતિ, શરીરનાં પદ્મકમાંનું કોઇ ચક્ર, ઇત્યાદિ સ્થાને બાંધી દેવું તે ધારણા). એ રીતે એક સ્થાનમાં ધારણા કરેલા ચિત્તને વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓદૃત વ્યવધાન સહિત જે ભગવત્ આકાર સજાતીય વૃત્તિઓના પ્રવાહ તે ધ્યાન. તે ચિત્તનો વિજ્ઞાતીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિત કેવળ તે ભગવત્ આકાર સજાતીય વૃત્તિઓનો જે પ્રવાહ તે સમાધિ. એ રીતે યમ, નિયમ, આસન પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ અંગ યોગનાં છે.

સમાધિ પણ ચિત્તની ભૂમિકાઓના બેઢને લીધે બે પ્રકારની છે. સંપ્રગાત તથા અસંપ્રગાત. ક્ષિપ્ત, મૃદ, વિક્ષિપ્ત, એવા ત્રણ પ્રકારનાં ભૂમિકા ચિત્તની છે. રાગદ્વેષાદિકને લીધે વિષયો ચિત્ત ક્ષિપ્ત નિદ્રા તંદ્રા આદિકને લીધે ધેરાયે વિષયોમાં આસક્ત છતાં પણ જે ચિત્ત ક્ષિપ્ત થાયછે, તે ક્ષિપ્તથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી વિક્ષિપ્ત. જે

નિરુદ્ધ એ પાંચ
ભિનિવેશવાર્થ
કાળમ
નિષ્ઠ
૩

સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગાન્મૌ જુહ્વતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ૨૭ ॥

અપરે સર્વાણિ ઇન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચ જ્ઞાનદીપિતે આત્મસંયમયોગાન્મૌ જુહ્વતિ ॥

વળી બીજા કેટલાક ઇન્દ્રિયોનાં સર્વે કર્મેણિ અને પ્રાણુનાં કર્મેણિ જ્ઞાન-વડે પ્રત્યક્ષિત થયેલા આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્રિમાં હોમેછે.

ઔર કોઈ કોઈ જ્ઞાનસે પ્રસિદ્ધ હુએ આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્રિમેં સબ ઇન્દ્રિયોકિ કર્મોંકા ઔર પ્રાણોકે કર્મોંકા દબન કરતે હે.

હોમે ઇન્દ્રિયકર્મને સહુ અને સૌ કર્મને પ્રાણુના,
જ્ઞાને દીપિત આત્મસંયમરૂપી યોગાગ્રિમાંથી બીજા.

કરનારી ધારાવાહિકે વૃત્તિઓનું જે મામર્થ્ય છે તેનું નામ એકાગ્ર. આ એકાગ્ર ચિત્તમાં જ સંપ્રસાદ નામની સમાધિ થાયછે, તે સમાધિમાં તે ધ્યેયાકાર વૃત્તિ પણ પ્રતીત થાયછે. જે કાળે તે ધ્યેયાકાર વૃત્તિ પણ નિરોધ પામેછે, તે કાળમાં તે ચિત્ત નિરૂદ્ધ કહેવાયછે. તે નિરૂદ્ધ ચિત્ત વિશે અમ-પ્રસાદ નામની સમાધિ થાયછે. તે જ સમાધિ સર્વ સુખોથી વિરક્ત યોગી પુરુષને દૃઢ ભૂમિકારૂપ થયેલ ધર્મમેધ એ નામથી કહેવાયછે.

૪-૨૭ પાંચ પ્રાણુ અને પાંચ ઉપપ્રાણુનાં કર્મે. પ્રાણુનું બહાર જતું, અપાનનું નીચે જતું, વ્યાનનાં વ્યાપન આકુચન પ્રસારણુ ઇત્યાદિ, સમાનનું આધેસા પીધેસાને સરખી રીતે લાઇ જતું, ઉદ્ધાનનું ઉચે લાઇ જતું. નાગને ઉદ્ધાર, કુર્મનું ઉન્મીલન, કૃકરનું સુધા કરવી, દેવદત્તનું વિગૂંભણુ અને ધનંજયનું મૃતને પણ ન છેડતાં સર્વવ્યાપકપણુ.

યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાવયઃ । ત્યાં ત્યાં મન જાય, ત્યાં ત્યાં સમાધિ જ મમાધિ; એવી દશા તે જ શુદ્ધ અહસ્ત્યની દશા છે. આ સમાધિ તે જ અસ જ્ઞાનની પરાકાષ્ટા છે.

૪-૨૮ ઇન્ધ્રિયજ્ઞો-વાવ, ફૂવા, તળાવ, દેવમંદિર, અજ્ઞાન, આરામરથાન,

ઓત્રાદીનોન્દ્રિયાણ્યન્યે સયમામિષુ જુદતિ ।

શબ્દાદીન્યિપયાનન્યે હન્દ્રિયામિષુ જુદતિ ॥ ૨૬ ॥

અન્યે ઓત્રાદીન્ હન્દ્રિયાનિ સયમામિષુ જુદ્ધનિ અન્યે શબ્દાદીન્ વિપયાન્ હન્દ્રિયામિષુ જુદ્ધનિ ॥

કેટલાકે કેહ્યું વગેરે ઈન્દ્રિયોને મયમરૂપ અગ્નિમાં ટોમેઝે, અને કેટલાકે શબ્દાદિ વિષયોને ઈન્દ્રિયરૂપ અગ્નિમાં ટોમેઝે.

કેઈ કેઈ સયમરૂપ અગ્નિમેં ઓત્રાદિક્ હન્દ્રિયોનો દહન કરતે હૈ, ઓર કેઈ કેઈ હન્દ્રિયરૂપ અગ્નિમેં શબ્દાદિ વિષયોની આહતિ હેતે હૈ.

હોમે મંથમ અગ્નિમાં વગી બીજા ઓત્રાદિ ઈન્દ્રિયને,
હોમે વિપય શબ્દ આદિક બીજા ઈન્દ્રિય અગ્નિવિષે.

હૃદયકમલાદિક સ્થાનોમાં ચિરકાળ પર્યન જે મનનું આપન કરવું તે ધારણા (ઈન્દ્રિયોને અંતર્ભુજ કરવાથી ઈન્દ્રિયકાગ બહિર્ વૃત્તિરૂપે પ્રવર્તનું ચિત્ત સ્થિરતા પામે, ત્યારે તેને કોઈ દેશ ઉપર એટલે માનસિક ભગવત્-ભૂતિ, શરીરના પદ્મકમાનું કોઈ ચક્ર, છત્વાદિ સ્થાને બાંધી દેવું તે ધારણા). એ રીતે એક ધ્યાનમાં ધારણ કરેલા ચિત્તને વિગ્નનીય વૃત્તિઓદૃત વ્યવ-ધાન સહિત જે ભગવત્ આકાર મગ્નનીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ તે ધ્યાન. તે ચિત્તનો વિગ્નનીય વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી ગદ્દિત કેવળ તે ભગવત્ આકાર સમ્પત્તીય વૃત્તિઓનો જે પ્રવાહ તે મમાધિ. એ રીતે યમ, નિયમ, આમન પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને મમાધિ એ આઠ અંગ યોગનાં છે.

સમાધિ પણ ચિત્તની ભૂમિક્ષઓના બેઢને લીધે એ પ્રકારની છે. સંપ્ર-ગ્તાત તથા અસંપ્રગ્તાત. ક્ષિપ્ત, મૃદ, વિશ્લેષ, એકાગ્ર, નિરુદ્ધ એ પાંચ ભૂમિક્ષ ચિત્તની છે ગગદ્વેપાદિકને લીધે વિષયોમાં અત્યંત અભિનિવેશવાળું ચિત્ત ક્ષિપ્ત નિદ્રા તપ્રા આદિકને લીધે ઘેરાયેલું ચિત્ત મૃદ સર્વ કાળમાં વિષયોમાં આમગ્ન છતાં પણ જે ચિત્ત કદાચિત દૈવયોગથી ધ્યાનનિરૂપ પણ થાયછે, તે ક્ષિપ્તથી ઔષ્ઠ હોવાથી વિશ્લેષ. જે ચિત્તવિષે એક વસ્તુને નિપય

सर्वाणोन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

અપરે સર્વાણિ ઇન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચ જ્ઞાનદીપિતે આત્મસંયમયોગાગ્નૌ જુહૃતિ ॥

વળી ખીખ કેટલાક ઇન્દ્રિયોનાં સર્વે કર્મોને અને પ્રાણનાં કર્મોને જ્ઞાન-વડે પ્રજ્વલિત થયેલા આત્મસંયમરૂપ યોગાગ્નિમાં હોમેછે.

और कोई कोई ज्ञानसे प्रदीप्त हुए आत्मसंयमरूप योगाग्निमें सब इन्द्रियोंके कर्मोंका और प्राणोंके कर्मोंका हवन करते है.

હોમે ઇન્દ્રિયકર્મને સહુ અને સૌ કર્મને પ્રાણના,
જ્ઞાને દીપિત આત્મસંયમ રૂપી યોગાગ્નિમાંહી ખીખ.

કરનારી ધારાવાહિક વૃત્તિઓનું જે મામર્થ્ય છે તેનું નામ એકાગ્ર. આ એકાગ્ર ચિત્તમાં જ સંપ્રજ્ઞાત નામની સમાધિ થાયછે, તે સમાધિમા તે ધ્યેયાકાર વૃત્તિ પણ પ્રતીત થાયછે. જે કાળે તે ધ્યેયાકાર વૃત્તિ પણ નિરોધ પામેછે, તે કાળમાં તે ચિત્ત નિરૂદ્ધ કહેવાયછે. તે નિરૂદ્ધ ચિત્ત વિષે અસં-પ્રજ્ઞાત નામની સમાધિ થાયછે. તે જ સમાધિ સર્વ સુખોચી વિરક્ત યોગી પુરુષને દૃઢ ભૂમિકારૂપ થયેલ ધર્મમેધ એ નામથી કહેવાયછે.

૪-૨૭ પાંચ પ્રાણ અને પાંચ ઉપપ્રાણના કર્મો. પ્રાણનું બહાર જવું, અપાનનું તીથે જવું, વ્યાનના વ્યાપન આકુચન પ્રસારણ ઇત્યાદિ, સમાનનું આધેક્ષા પીધેવાને સરખી રીતે લઇ જવું, ઉદાનનું ઉંચે લઇ જવું. નાગનેા ઉદ્ગાર, કુર્મનું ઉન્મીલન, કૃકરનું ક્ષુધા કરવી, દેવદત્તનું પિતૃલણ અને ધનંજયનું મૃતને પણ ન છોડતા મર્ચવ્યાપકપણુ.

यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधय । त्थां त्थां मन जय, त्थां त्थां समाधि ज समाधि, એવી દશા તે જ શુદ્ધ અહરચની દશા છે. આ સમાધિ તે જ ખરૂં જાનની ખરાબદી છે.

૪-૨૮ કન્યપત્નો-વાવ, કૃષા, તળાવ, દેવમંદિર, અનંદાન, આરામસ્થાન,

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તયાઽપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ ચતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥ ૨૮ ॥

અપરે સંશિતવ્રતાઃ ચતયઃ દ્રવ્યયજ્ઞાઃ તપોયજ્ઞાઃ યોગયજ્ઞાઃ તથા સ્વાધ્યાય-
જ્ઞાનયજ્ઞાઃ ચ ॥

કેટલાક યોગીઓ અત્યત્ત તીક્ષ્ણ વ્રત ધારી દ્રવ્યયજ્ઞ કરેછે, કેાઈ તપ-
૩૫ યજ્ઞ કરેછે, કેાઈ યોગ૩૫ યજ્ઞ કરેછે અને કેાઈ સ્વાધ્યાય૩૫ તથા જ્ઞાન-
૩૫ યજ્ઞ કરેછે.

કેઈ યોગી ભોગ અત્યત્ત તીક્ષ્ણ વ્રત ધારણ કરેલું દ્રવ્યયજ્ઞ કરેવાલે છે,
કેઈ તપોયજ્ઞ કરેવાલે છે, કેઈ યોગયજ્ઞ કરેવાલે છે, ઓર કેઈ સ્વાધ્યાયયજ્ઞ
તથા જ્ઞાનયજ્ઞ કરેવાલે છે.

સેવેછે યતિ દ્રવ્યયજ્ઞ તપનો કેા યોગનો યજ્ઞ કેા,
કેા સ્વાધ્યાયજ્ઞ જ્ઞાનયજ્ઞ પણ કેા ભારે ધરીને વ્રતો.

પૂર્ત, શરણાગતરક્ષણ, પ્રાણીઓની અહિંસા, તીર્થ કે બહાર વેદિકા, દાન છત્યાદિ.

યાપી કૃપતઢાગાદિ દેવતાયતનાનિ ચ ।

અન્નપ્રદાનમારામ. પૂર્તમિત્યભિધીયતે ॥

શરણાગતસંત્રાણં મૃતાનાં ચાપ્યહિંસન ।

મહિર્વેદિ ચ યદાનં દત્તમિત્યભિધીયતે ॥ ૨૯૮૮.

તપયજ્ઞો-કૃત્ત્ર આંધ્રાપણુમાસ ઉપવાસ આદિ.

યોગયજ્ઞ-સંગ્રહસ્ત્યાગપૂર્વકે અંધ્યા ઉપાસના આદિથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ

પર્યંત કર્મનું અનુદાન; યમ (અહિંસા-કૃત કરિત અનુમોદિત ત્રણે પ્રકારની
હિંસાથી નિવૃત્તિ, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ). નિયમ (શૌચ-
બાલ તથા આં રશૌચ, મંત્રોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, મધ્યરપ્રશ્નિધાન), આસન
આદિ અષ્ટાંગ ઉપેત યોગ-ચિત્તવૃત્તિનિરોધ.

સ્વાધ્યાય યજ્ઞ-નિત્ય વેદાધ્યયનમાં પ્રેમ, મોક્ષપ્રતિષાદક વેદાંતશાસ્ત્રનું
અધ્યાયન અથવા પ્રણવમંત્રનો જપ.

અપાને જુક્ષિતિ પ્રાણ પ્રાણેઽપાનં તથાઽપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

અપરે અપાને પ્રાણમ્ જુક્ષિતિ તથા પ્રાણે અપાનમ્ પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા પ્રાણાયામપરાયણા ॥

બીજા ઠેકાણે અપાનનાં પ્રાણને અને પ્રાણમાં અપાનને હોમેછે; કેાંઈ કેાંઈ પ્રાણ અપાનની ગતિને રોકીને પ્રાણાયામ પરાયણ થાયછે.

કેાઈ પ્રાણવાયુએ અપાનવાયુને ઓર કેાઈ અપાનવાયુએ પ્રાણવાયુને દબન કરતે હે, કેાઈ કેાઈ અપાનની ગતિ રોકે પ્રાણાયામ પરાયણ હોતે હે.

પ્રાણાયામવિષે પગાયણ ગતિ પ્રાણાદિની રોકતા,
હોમે વાયુ અપાન પ્રાણમહી ને કેા પ્રાણ તે વાયુમાં.

જ્ઞાનપદ્ય-૨નાધ્યાય અર્થતુ જ્ઞાન-પૂર્વ ઉત્તરમીમાસા વિચાર.

૪-૨૯ અપાનમાં પ્રાણને હોમેછે-શરીરના વાયુની ગતિ અધો કરેછે-પૂરક કરેછે. પ્રાણમાં અપાનને હોમેછે-શરીરના વાયુની ગતિ ઉર્ધ્વ કરેછે-રેચક કરેછે. પ્રાણ અપાનની ગતિ રોકીને-ઉભયને જામ પાડી દમ અંદરના વાયુને અંદર જ રોકી-કુલક કરેછે. નણેવુ નામ પ્રાણાયામ કહેવાયછે. અહીં એકલા કુલકને જ પ્રાણાયામ નામ આપ્યું છે તે પણ વાસ્તવિક છે.

પ્રાણ-આગળ જનારો એટલે ઉર્ધ્વમ વાયુ. અપાન-અંદર આવનારો શ્વાસ ધ્યાન-પ્રાણ અને અપાનના મંધિસ્થાનમાં રહીને સ્વાર ઉપાડવો, ઇત્યાદિ દમ ખેંચી અધો શ્વાસ રોકીને બેર કરી બ્યારે કામ કરવામાં આવેછે ત્યારે જણાયછે. ઉદ્ધતન-મગ્ધ સમયે નીકળી જનાર વાયુ. સમાન-અત્ર રમ શરીરમાં એક મરખી રીતે પહોંચાડનાર વાયુ.

૪-૩૦, ૩૧ દ્વી ભાગી વૂર્યેદન્નેર્જન્નેકં પ્રૂર્યેત્ । માત્સ્ય પ્રચાર્થ ચતુર્ધ-મવશેવયેન્ । આની રીતે જમતુ તે મિનાડાર કહેાય.

વિષય મુક્ત્યેત્ તુ યજ્ઞેયમવાપ્તમ્ । મનુ. અતિથિ વગેરે જમી રહે તે પછી જે વધે તે વિધમ, અને યજ્ઞ કર્યા પછી જે શેષ રહે તે અમૃત.

अपरे नियताद्वाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म मनातनम् ।

नायं लोकोऽस्वययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुमत्तम ॥ ३१ ॥

अपरे नियताद्वारा प्राणान् प्राणेष्ु जुह्वति एत सर्वे अपि यज्ञविदः यज्ञक्ष-
पितकल्मषाः ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजः सनातनम् ब्रह्म यान्ति अयत्रस्य अयम् लोकः न अस्ति
दुःखसत्तम, अन्यं दुःखं ॥

देवताक नियमित आहारवाशा प्राणाने प्राणेषु भां होमेछे, आ भवे य
यज्ञने ब्रह्मनार अने यज्ञधी जेनां पाप नाश पाप्मां छे, ओवा छे.

१ यज्ञना शेष अमृतरूप ब्रह्माद आनार लोक मनातन ब्रह्मने पामेछे;
यज्ञ न करनेवालेना यह लोक भी नहीं है, तो पक्षी है अर्जुन, परलोक
तो क्याथी न होय ?

कोई कोई नियताद्वार होकर प्राणमें प्राणानी आहूति देते हैं ये सब ही
यज्ञके तत्त्ववेत्ता जाननेवाले और यज्ञद्वारा निष्पाप बने हुए हैं

यज्ञका अवशिष्ट अमृतरूप ब्रह्माद पानेवाले लोग सनातन ब्रह्मको पाते हैं,
यज्ञ न करनेवालेना यह लोक भी नहीं है, तो हे अर्जुन, स्वर्गादि लोक
बहाते होवे ?

होमे प्राणान् प्राणेषु नियमधी आहार लेतां गीता,

मौ ये पाप रहित यज्ञधी यथा ओ यज्ञने ब्रह्मना.

पामे ब्रह्म पुराण भोगनी सुधा बने रहे जेय जे,

आ लोक नथी यज्ञधीन बनने क्याथी गीता दित्य ते ?

प्रत्येक गृहस्थे नित्य विधमनु अने अमृतनु अजन करवु ओम अमृति-
आभां उचु छे.

४-३३ सर्वं तदभिरमेति यत्किञ्चित्प्रजाः साधु कुर्वन्ति । श्रुतिः प्रजा न

एवं बहुविधा यथा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्बिद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यજ્ઞાનયત્તઃ પરન્તપ ।

सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परितप्ताप्यते ॥ ३३ ॥

एवम् बहुविधाः यज्ञाः ब्रह्मणः मुखे वितताः तान् सर्वान् कर्मजान् बिद्धि
एवम् ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥

परन्तप દ્રવ્યમયાત્ યજ્ઞાત્ જ્ઞાનયત્તઃ શ્રેયાન્ પાર્થ સર્વમ્ અખિલમ્ કર્મ જ્ઞાને
પરિતપ્તાપ્યતે ॥

એ પ્રમાણે ધણા પ્રકારના યજ્ઞોનો વિસ્તાર વેદોમાં દર્શાવેલો છે, તે
સર્વ કર્મવડે જ ઉત્પન્ન થનાર બધું; એ પ્રમાણે બધાવાથી તું મુક્ત થઈશ.
હે પરંતપ, દ્રવ્યવડે કરાતા યજ્ઞમાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે હે અર્જુન,
સર્વ નિરવશેષ કર્મો જ્ઞાનમાં જ સમાપ્ત થાયછે.

इस तरह बहुत प्रकारके यज्ञोंका विस्तार वेदोंमें कइल हुआ है, ये सब
कर्मसे उत्पन्न हुए जाँगे; इस तरह जाननेसे तुम मुक्त हो सकेगो

हे परंतप, द्रव्यमय यज्ञसे ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ है, क्योंकि हे अर्जुन, सब निर-
वशेष कर्मोंकी समाप्ति ज्ञानहीमें होती है.

યજ્ઞો એમજ વિસ્તર્યા બહુ વિધે એ બ્રહ્મના મુખમાં,

સર્વે તેહ તું બધું કર્મથી થના છૂટીશ તું બધું આ.

સારો અર્જુન! જ્ઞાનયજ્ઞ વધુ છે એ દ્રવ્યયજ્ઞથી,

સર્વે કર્મની પાર્થ! સર્વ રીતથી જ્ઞાને સમાપ્તિ થતી.

કાંઈ સારું કરેછે, તેને જે પુરુષ બાંહેછે તે પુરુષને તે સર્વ પ્રાપ્ત થાયછે.
સારાંશ કે સંપૂર્ણ દ્રવ્ય યજ્ઞ કરવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાયછે, તે બધાં
જ્ઞાનયજ્ઞથી જ થતા બ્રહ્માનંદથી અનુભવાયછે.

જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યમ્ । શ્રુતિ. આ અધિકારી પુરુષને જ્ઞાનથી જ કૈવલ્ય
મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાયછે.

તદ્વિદિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રપ્નેન સેવયા ।

ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૩૪ ॥

યજ્ઞાત્યા ન પુનર્મોહમેઘં ચારયસિ પાણ્ડવ ।

• યેન મૃતાન્યશૈવેણ દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથાં મયિ ॥ ૩૫ ॥

તત્ પ્રણિપાતેન પરિપ્રપ્નેન સેવયા વિદિ તે તત્ત્વદર્શિનઃ જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાનમ્
ઉપદેક્ષ્યન્તિ ॥

પાણ્ડવ યત્ જ્ઞાત્વા પુનઃ એવમ્ મોહમ્ ન ચાસ્વસિ યેન અશૈવેણ મૃતાનિ
આત્મનિ ભયઃ મયિ દ્રક્ષ્યસિ ॥

એ જ્ઞાન તું જ્ઞાનીઓને વંદન કરી, પ્રભુ કરી અને સેવા કરીને જાણ્ય;
તે તત્ત્વદર્શી જ્ઞાનીઓ તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપશે.

હે અર્જુન, જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તું કરીશી આ પ્રમાણે મોહ પામીશ
નહિ, અને જે જ્ઞાનવડે સર્વ ભૂતોને તું તારા આત્મામાં અને મારામાં જોઈશ.

જ્ઞાની લોકો પ્રણામ, પ્રદ્ધાન અને સેવા કરે છે તુમ ઉપ જ્ઞાનનો પ્રાપ્ત
કરે; જે તત્ત્વદર્શી જ્ઞાની એમ તુમે તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશ કરે.

હે અર્જુન, જિસે જ્ઞાનનેસે ફિર તુમ ફસ તરફ મોહકો નહીં પ્રાપ્ત હોવેગા,
ઔર જિસે સવ મૂતકો તુમ અપને આત્મામેં ઔર મુક્તમેં દેવેગા.

તે તું પ્રાપ્ત પદે પ્રણામ કરીને સેવાથી પ્રભોવડે,

તે તો જ્ઞાન જ તત્ત્વદર્શી પુરુષો જ્ઞાની તને બોધશે.

જે જાણના પછી આમ પાર્થ! કરીશી તું મોહ ના પામશે,

જેથી તું સૂતમાત્ર આત્મમહી ને મારાવિને ભાજશે.

૪-૩૫ આત્મા અને પરમાત્મા એકરૂપ હોવાની સાથે આત્મામાં
સર્વ ભૂતનો સમાવેશ થાય છે, એટલે પરમાત્મામાં પણ સર્વ ભૂતનો
સમાવેશ થાય છે; અને આત્મા, ખીજું ભૂત અને પરમાત્મા એ ત્રિવિધ
બેદ નષ્ટ થાય છે. સારાંશ કે જીવાત્મા પરમાત્માને તું અબેદ રૂપે દેખીશ
અને તેના સિવાય કોઈપણ જડ પદાર્થ દેખાશે જ નહિ.

અપિ चेદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપઃપ્રત્યક્તમઃ ।

સર્વે જ્ઞાનપ્તવેનૈવ વૃજિનં સન્તરિષ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

અપિ એત્ સર્વેભ્ય પાપેભ્ય. પાપપ્રત્યક્તમ અસિ જ્ઞાનપ્તવેન એવ સર્વમ્ વૃજિ-
નમ્ સન્તરિષ્યસિ ॥

કહામ તું સર્વે પાપીઓથી ખજી વધારે પાપી હઈશ, તોપણ જ્ઞાન-
થી નોકીથી જ તું સર્વ પાપરૂપ સમુદ્રને સહેજે તરી જઈશ.

યદિ સય પાપિયોસે મી તુમ અધિક પાપી હો, તો મી જ્ઞાનરૂપી નોકા-
દ્વારા હી તુમ સર્વ પાપ સમુદ્રને ચિના મહેનતકે તર જાઓને.

સર્વે પાપી મનુષ્યથી વ કહિ તું પાપી વધારે હશે,

આ તો એ પણ જ્ઞાન નાવથી જ સૌ પાપો તરી તું જશે.

અરોપ-ક્રહાથી સ્તબ્ધ થઈત. ઘડો કળાશ શરવો વગેરેને સૂક્ષ્મ
સુદ્ધિથી માટી રૂપે જ, ચિત્રને ક્ષીતરૂપે જ, તરંગ ફીણ પરપોટા વગેરેને
જળરૂપે જ જેમ દેખે, તેમ સર્વ જૂતભાત્રને પોતારૂપે જ દેખીશ.

૪-૩૬ તરતિ શોકમાત્મવિત્ત્વ યુતિ. આત્મવેદા પુરુષ સર્વ સંસારરૂપ
ગોઠને તરેછે

અપિ એત્-આ બને શબ્દો અર્થભાવિત અર્થનેા અંગીકાર કરવાનેા
બોધ કરેછે, મતનમ કે એ અર્થ મંજવતો નથી, તોપણ જ્ઞાનરૂપના
કથનમા તે સંભવેછે, એમ જણાવેછે.

વૃજિન-પાપ-સંસારરૂપ રૂળની પ્રાપ્તિ કરાવનાર સર્વ ધર્મઅધર્મરૂપ કર્મો.

૪-૩૭ કર્મોના મંચિત, પ્રારબ્ધ, ક્ષિપ્રમાણુ એવા ત્રણ બેદ પાડેલા
છે. કેાઇ પણ માણુમે આગની ફાણ સુધી કરેલાં જે કર્મ-પટ્ટી તે આ
જન્મનાં હોય કે પૂર્વ જન્મનાં હોય-તે તેનાં મંચિત એટલે એકાદ યથેતાં
કર્મ છે. આ મંચિત કર્મે એકદમ ભોગવવાં શક્ય નથી, કેમકે આ મંચિત
કર્મનાં પરિણામ પૈકી કેાઇ સારાં તો કેાઇ ખોટાં એમ ચરપર વિરોધી
રૂળ આપનાર પણ હોઇ શકે. કેટલાંક મંચિત કર્મ સ્વર્ગપ્રદ તો કેટલાંક

યયૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

અર્જુન યયા સમિદ્ધઃ અગ્નિઃ ઇધાંસિ મસ્મસાત્ કુરુતે તથા જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વ-
કર્માણિ મસ્મસાત્ કુરુતે ॥

હે અર્જુન, પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ જેમ દાળને બાળીને ભસ્મ કરી
દે છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વે કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરી દે છે.

હે અર્જુન, પ્રજ્વલિત અગ્નિ જેણે કાર્ટેકો મસ્મસ્મ કર દેતા હૈ, તેણે
જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોનો મસ્મ કર દેતા હૈ.

અગ્નિ જેમ પ્રદિપ્ત ભસ્મ કરતો બાળી બધાં દાળને,
જ્ઞાનાગ્નિ ત્યમ પાર્થ! ભસ્મ કરતો બાળી બધાં કર્મોને.

નરકપ્રદ હોવાથી તે સર્વનાં ફળ એક વખતે ભોગવવાનું બની શકે તે
હોતું નથી, તેથી એક પછી એક એમ જ ભોગવવા પડે છે. મર્યાદા પૈકી જેટલાં
કર્મનાં ફળ ભોગવવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હોય તેટલાંને પ્રારંભ કરેવામાં
કર્મોનો ત્રીજો ભેદ ક્રિયાભાણુ છે. ક્રિયાભાણુ એટલે જે હાથ ચાલુ છે અથવા
કરવામાં આવે છે, તે કર્મ.

કાંઈ કાંઈ વિદ્વાનો જ્ઞાનથી પ્રારંભ સહિત ત્રણે પ્રકારનાં કર્મોનો
નાશ થાય છે, એમ કહે છે. શ્રી સકરાચાર્યજી, સંકરાર્નવ વગેરે પ્રારંભ
કર્મોનો નાશ થતો નથી એમ કહે છે. જે કર્મવડે શરીરનું આરંભ બંધાયું,
તેની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થવાથી ઉપભોગવડે જ તે ક્ષય થાય છે, તેથી જ્ઞાનો-
ત્પત્તિની પૂર્વે થયેલાં જે જે અપ્રવૃત્ત ફળવાળાં કરેલાં, જ્ઞાનની સાથે
થવાનાં બાકી વગેરે અનેક જન્મનાં કર્મોને જ્ઞાનાગ્નિ બાળે છે.

તસ્યાતાવદેવ ચિરં યાવન્ન વિમોહયેડય સંપત્ત્યે । શ્રુતિ.

તે વિદ્વાન પુરુષને વિષેહમોહની પ્રાપ્તિમાં, જેટલો કાળ પર્યંત પ્રારંભ
કર્મના ભોગપૂર્વક આ શરીરની નિવૃત્તિ ન થાય, ત્યાં સુધીનો વિલપ
થાય છે. જેમ ખાનારનાં આગળનાં તથા બાકી રહેલાં અન્નનો ત્યાગ

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદં વિચતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિન્દતિ ॥ ૩૮ ॥

હવે હિ જ્ઞાનેન સદૃશમ્ પવિત્રમ્ ન વિચતે યોગસંસિદ્ધઃ કાલેન તત્ સ્વયમ્ આત્મનિ વિન્દતિ ॥

હારણુ કે આ જગતમાં જ્ઞાનના જેવું પવિત્ર બીજું કંઈ નથી; યોગમાં સિદ્ધ થયેલો પુરુષ કાળે કરીને તે જ્ઞાન પોતે પોતામાં પ્રાપ્ત કરી લે છે.

ક્યોંકિ હવે સસારમાં જ્ઞાનની સમાન પવિત્ર ઓર કુછ નહીં છે, યોગસિદ્ધ પુરુષ ઘટ્ટ સમયકે દ્વારા ઉચ્ચ જ્ઞાનનો આપણી આપણે પ્રાપ્ત કર લેતા છે.

આ લોકે ય પવિત્ર જ્ઞાન સરખું બીજું નથી કંઈ એ,
કાળે આપ જ યોગસિદ્ધ કરી લે પોતાવિષે પ્રાપ્ત તે.

ધાય છે, પણ જેના કૃણની પ્રવૃત્તિ થઈ ચૂકી છે, એવાં આધેસાં અનનો ત્યાગ થતો નથી, તેમ પ્રવૃત્તકૃણપણથી પ્રારબ્ધ કર્મોના નાશ પણ થતો નથી.

તદધિગમ ઉત્તરપૂર્વાધયોરગ્ન્યેઽભિનાશૌ તદ્વ્યવદેશાત્ । વેદાંતસૂત્ર. આત્મા સાક્ષાત્કાર યતાં આ વિદ્વાન પુરુષનાં પૂર્વે સંચિત કર્મોનો તો નાશ થઈ જાય છે, અને પદ્મપત્રની પેઠે આત્મજ્ઞાન પછીનાં કર્મો તે વિદ્વાન પુરુષને સ્પર્શ કરતાં જ નથી.

ભોગેન ત્વિતરે ક્ષયન્તિ સપથતે । વેદાંતસૂત્ર. સંચિત અને ક્રિયામાણુ કર્મોથી બિન્ન પુણ્યપાપરૂપ પ્રારબ્ધ કર્મોના ભોગથી નાશ કરીને એ વિદ્વાન પુરુષ ભોક્ષને પામે છે.

સિપતે હૃદયપ્રચિન્ધિયતે સર્વેસશયાઃ ।

ક્ષીયતે चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे पश्यरे ॥ શ્રુતિ.

પરમાત્મા સાક્ષાત્કાર યતાં આ વિદ્વાન પુરુષની આત્મા અનાત્મા અધ્યાસરૂપ ત્રિયો નાશ પામે છે, તથા જેટલા આત્મવિષયક સંશયો છે, તે મર્વ નાશ પામે છે, તથા (પ્રારબ્ધ મિત્રાત્રનાં બીજાં) સર્વ કર્મો નાશ પામે છે.

૪-૩૮ પોતે પોતાના અંતઃકરણને વિષે જ જાણે છે—આ સર્વ અને

અદ્વાયૌલ્ભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિય ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

અદ્વાવાન્ તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ જ્ઞાનમ્ લભતે જ્ઞાનમ્ લબ્ધ્વા અચિરેણ પરામ્ શાન્તિમ્ અધિગચ્છતિ ॥

અદ્વાવાન, જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે મગ્ન રહેનાર અને જીતેન્દ્રિય પુરુષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેછે; અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તરત જ તે પરમ શાંતિને પામેછે.

અદ્વાવાન, જ્ઞાનપ્રાપ્તિને લિધે તત્પર ઔર જિતેન્દ્રિય પુરુષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતા હે; ઔર જ્ઞાનને પાતે હી શીઘ્ર પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત હોતા હે.

પામે ઇન્દ્રિય જીતી તત્પર થઈ અદ્વાજી એ જ્ઞાન તે,
તે શાંતિ પણ મેળવે પરમ તે આ જ્ઞાન યાતાં જ ને.

હું જાણ જ છું, એવી અપ્રતિબદ્ધ સ્વદમથી વૃત્તિ શુદ્ધિમાં ઉદય પામેછે.

યોગસિદ્ધિ-યોગ-જ્ઞાનયોગથી નિત્ય નિરતર સમાધિનિષ્ઠ કરવાથી જેની સર્વ બાહ્ય વાસ્તવ્ય તદન નાશ પામી છે તે.

ઇન્દ્ર-વેદમાં, શાસ્ત્રમાં, લોકવ્યવહારમાં, આ લોકમાં અને લોકાંતરમાં.

૪-૩૬ પ્રજ્ઞવિદામ્રોતિ પરમ્ । જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાશઃ । જ્ઞાત્વા શિવં શાન્તિમર્ત્યતમેતિ । તમેષ વિદિત્વાવિમૃત્યુમેતિ । ય એતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ । એ વિદુર્ઘોષિતે તે પરમ્ । તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનંતરમ્ । પ્રજ્ઞવિન્મુક્તો ભવતિ । જ્ઞાનવત્વાદ્વામદેવાદિવત્ । ઇત્યાદિ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને સૂત્ર પ્રમાણે સમ્યક્ જ્ઞાનથી જ મોક્ષ છે.

અદ્વા-તત્ત્વમસિ । ઇત્યાદિ શ્રુતિએ બધા આત્માની એકતા કહી છે, તે શ્રુતિવચનમાં તથા ગુરુએ કહેલા વચનમાં સત્યતાની શુદ્ધિ તે અદ્વા. અસ્તી-ત્યેવોપલબ્ધવ્યઃ । પ્રમાણે તેની અવ્યભિચારિણી અદ્વાવાણો તે અદ્વાવાણો.

૪-૪૦ અત્તાની પુરપને સુસાધ્ય, અદ્વારહિતને પ્રયત્નસાધ્ય અને મંશયાત્માને શાસ્ત્રકરોએ અસાધ્ય કહ્યો છે.

જેમ વસ્તી વિનાનું ઘર તથા પ્રાણુ વિનાનું શરીર નકામું છે, તેમ

અશ્રદ્ધાઘ્રદ્ધાનઘ સશયાત્મા વિનશ્યતિ ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો ન સુખં સશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસન્નિવ્રતસંશયમ્ ।

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિવધ્નન્તિ ધર્નઃજય ॥ ૪૧ ॥

અતઃ ચ અશ્રદ્ધાનઃ ચ સશયાત્મા વિનશ્યતિ સશયાત્મનઃ અયમ્ લેકઃ
ન અસ્તિ ન પર. ન સુખમ્ ॥

ધર્નઃજય યોગસંન્યસ્તકર્માણમ્ જ્ઞાનસન્નિવ્રતસંશયમ્ આત્મવન્તમ્ કર્માણિ ન
નિવધ્નન્તિ ॥

અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાળુ અને સંશયયુક્ત મનુષ્ય નાશ પામેછે; મંશયયુક્ત
મનુષ્યને આ લોક નથી, પરલોક નથી અને સુખ પણ નથી.

હે અર્જુન, યોગદ્વારા જેણે સર્વ કર્મોત્તર સંન્યાસ કર્યો છે, જ્ઞાનદ્વારા
જેના મંશયો છેદાઇ ગયા છે, એવા આત્મવત (પ્રમાદ રહિત) પુરુષને
કર્મો બાધી શક્તાં નથી.

અજ્ઞાની, મદ્ધાસે રહિત ઔર સદેહયુક્ત મનવાલા મનુષ્ય નાશકો પ્રાપ્ત હોતા
હૈ, સદેહયુક્ત મનવાલે મનુષ્યકો ન વહ લેક હૈ, ઔર ન પરલેક હૈ, ઔર
સુખ સી નહીં હૈ

હે અર્જુન, યોગદ્વારા સત્ત્વ કર્મોત્તર સંન્યાસ રિયે હુએ, જ્ઞાનદ્વારા સત્ત્વ
યોગે પાર પાયે હુએ ઔર આત્મવાન (પ્રમાદ રહિત) પુરુષકો કર્મ બાધ નહીં સક્તે હૈ

પામે મંશયી નાશ જ્ઞાનહીન ને શ્રદ્ધા વિનાના વળી,

આ લોકે નથી અન્ય લોક ન સુખે એ મંશયીને નથી.

મંદાકાંતા-- યોગે જેણે કરમ વરલ્યાં મંશયો છેદી જાને,

કર્મો બાધે નહિ પુરુષ જે પાર્થ! આત્મજ તેને.

જ્ઞાનહીન મનુષ્યનુ જીવન પણ નકારું છે, તેનું જીવન નિગ્તર મોહથી
યુક્ત જ રહેછે. જેને મનિષાત્ત જીવન લાગુ થયો હોયછે, તે જેમ સીન-
ળતા ઉખળના બળથી શક્તો નથી, તેમ જ સૂર્યપ્રકાશ તથા ચંદ્રપ્રકાશને

તસ્માદજ્ઞાનસમ્મૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાઽઽત્મનઃ ।

છિત્ત્યેનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णाऽर्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

તસ્માદ્ ભારત અજ્ઞાનસમ્મૂતમ્ હૃત્સ્થમ્ એનમ્ સંશયમ્ આત્મનઃ જ્ઞાનાસિના
'છિત્ત્વા' યોગમ્ આતિષ્ઠ ઉત્તિષ્ઠ ॥

માટે હે અર્જુન, અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થઈ હૃદયમાં રહેલા આ સંશયને પોતાની
જ્ઞાનરૂપી તલવારથી કાપી નાખી યોગનું અવલંબન કર અને ઉભો થઈ જા

હે અર્જુન, इस कारण अज्ञानसे उत्पन्न हुए हृदयमें रहनेवाले इस सदेहको
अपने ज्ञानरूप खड्गसे छेदन करके योगका आश्रय करे और सटे हो जाओ

તો અજ્ઞાને ધિર ઉપજતા મંશયો છેદીને આ,
જ્ઞાનાસિથી, હૃદય ધર તું યોગ ઉઠી ઉભો થા.

એ પ્રમાણે જ્ઞાનયોગ નામનો ચોથો અધ્યાય પૂરો.

એક જ માનેછે, તે પ્રમાણે સત્ત્વ અસત્ત્વ, અનુકૂળ અતિકૂળ, હિત અહિત
આદિને શકાશીલ પુરુષ સમજી શકતો નથી.

૪-૪૨ જ્ઞાનાસિ-ગોઠ મોહાદિ દોષને હરનાર સમ્યક્ દર્શન જ્ઞાન,
તે જ અસિ.

આત્મનઃ-પોતાના; મનના; આત્માને વિષય કરનારા.

સંશય-મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન છે કે બીજું કંઈ? અથવા પરોક્ષ જ્ઞાન
છે કે અપરોક્ષ જ્ઞાન? અથવા જ્ઞાનથી અવિદ્યા અને તેનાં કાર્યોની નિરોધ
નિવૃત્તિ થાયછે કે નહિ? ઇત્યાદિ લક્ષણરૂપ સંશય.

યોગ-નિષ્કામ કર્મયોગ.

અધ્યાય ૫ મો

સંન્યાસયોગ

અર્જુન ઉવાચ ।

સંન્યાસં કર્મણાં કૃણ્ણ પુનર્યોગં ચ શસસિ ।

યચ્છેય પતયોરેકં તન્મે દુહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૧ ॥

અર્જુનઃ ઉવાચ । કૃણ્ણ કર્મણામ્ સંન્યાસમ્ પુનઃ ચ યોગમ્ શસસિ એતયોઃ
યત્ એકમ્ શ્રેયઃ તત્ સુનિશ્ચિતમ્ મે દુહિ ॥

અર્જુને કહ્યું-હે કૃષ્ણ આપ કર્મના સંન્યાસની પ્રશંસા કરો છો, વળી
કરીથી કર્મયોગની પ્રશંસા કરો છો, તો એ બેમાંથી જે એક કલ્યાણકારી
હોય તે નિશ્ચય કરીને મને કહો ।

અર્જુનને કહ્યું-હે કૃષ્ણ આપ કર્મને સંન્યાસની પ્રશંસા કરતો છો અને કિર
કર્મયોગની પ્રશંસા કરતો છો, હો જન દેવોમાં જો એક કલ્યાણકારી હો, હો
મુક્તિને નિશ્ચય કરીને કહો ।

શાર્દૂલ- કર્મોના પ્રભુ! ભગની કરી વળી કીર્તિ કહો યોગની,
કહો તે એક જ શ્રેય નિશ્ચિત મને જે હોય બેમાંથી.

૫-૧ ગંધ્યા એટલે સમ્યક્ જ્ઞાન, ધર્મજ્ઞાન, તે જેમાં કહેયું હોય
તે સાંખ્ય; ઉપનિષદ આદિ કે આત્મજ્ઞાન; અને યોગ એટલે કર્મમાં
જોડાવું. વાસ્તવિક સમજવામાં આવે તો આ બંને એક જ છે; ને તે
વાત ત્રીજા મોઝા અધ્યાયમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવેલી છે. આવો નિષ્કર્ષ
કાઢી બતાવવા અર્જુનનો આ પ્રશ્ન મૂક્યો છે, તે વાસ્તવિક છે.

૫-૨ શ્રવણાદિબ્ય જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષના હેતુરૂપ અવિદ્યતર્ક મંન્યાસ
અને પોતાના અનુદાનથી પ્રાપ્ત થયેલી ચિત્તશુદ્ધિબ્ય જ્ઞાનદ્વારા મોક્ષના
હેતુરૂપ અવિદ્યતર્ક કર્મયોગ એ બંને શ્રેય કરનાર છે, કેમકે મોક્ષના
સાધનરૂપ છે.

શ્રીભગવાનુવાચ।

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસફરાવુભૌ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગી વિશિષ્યતે ॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાન્ યવાચ । સંન્યાસ કર્મયોગ ચ ઓમો નિશ્રેયસફરો તયો સ્તુ કર્મસંન્યાસાત્ કર્મયોગ વિશિષ્યતે ॥

શ્રીભગવાને શ્રુ-કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બંને મોક્ષદાયક છે, પરંતુ તે બંનેમાં કર્મસંન્યાસ કરતા કર્મયોગ વિશેષ યોગ્ય છે

શ્રીભગવાને કહ્યું-કર્મસંન્યાસ જોર કર્મયોગ દેના મોક્ષદાયક છે, પરંતુ જન દેનારે કર્મસંન્યાસે કર્મયોગ અધિક સ્વચ્છા છે

મુક્તિદાયક કર્મના ઉભય છે સંન્યાસ ને યોગ આ,
તે બેમાં પણ કર્મયોગ વધતો સંન્યાસથી કર્મના.

સત્ અમત્ વિવેકઽન્ય તીવ્ર વૈરાગ્ય, તીવ્ર મોક્ષેચ્છા, યમ, નિયમ, શમ, દમ વગેરે અંતરંગ સાધનની પ્રુષ્ઠતા રહિત કેવળ ત્યાગરૂપ-માત્ર રાખના ઉચ્ચારણરૂપ સંન્યાસ કરતા શ્રદ્ધાથી સારી રીતે અનુદાન કરાયેલો કર્મયોગ વિશેષ છે.

ઔતરમાર્ત કર્મો જ શ્રદ્ધાપૂર્વક પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે કરાય તો તે અઘાનીને તથા ઋણની નિવૃત્તિ કરેછે તેનાથી ઈશ્વર દેવનો પ્રમાદ થાયછે, તેથી ઇશ્વરપ્રસાદ, તેથી ઇન્દ્રિયપ્રસાદ, તેથી ચિત્ત શુદ્ધિ અને તેથી જ્ઞાન-સાધન સંપત્તિ સિદ્ધ થાયછે આ હેતુથી ઉક્ત કર્મસંન્યાસ કરતા કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ છે. એટલા માટે સાધનશૂન્ય આવધાને સહસ્રા સંન્યાસ કરવો નહિ, પણ ઇશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી કર્મો જ સારી રીતે કરવા, એ સિદ્ધ થાયછે.

૫-૩ જે નિઃસંગ થયો છે, જેને વિષયેચ્છા તથા ગદ્ગદ છે, તેને અર્ખડ સુખની પ્રાપ્તિ થાયછે. આવા માણસને ગૃહાદિક છોડવાની જરૂર નથી, કેમકે તેના મનમાં પૂર્ણ ભાવના હોયછે કે આ વસ્તુઓની સાથે મારે લેશ પણ સંબંધ નથી. અગ્નિ જુઝાઈ શેષ રહેલી રાખ રૂમા પણ

દ્વેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

નિર્વિન્દ્યો હિ મહાબાહો સુખં બન્ધાત્પ્રમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

યઃ ન દ્વેષ્ટિ ન કાઙ્ક્ષતિ સઃ નિત્યસંન્યાસી દ્વેયઃ મહાબાહો નિર્વિન્દ્યઃ હિ સુખમ્ બન્ધાત્ પ્રમુચ્યતે ॥

જે પુરુષ ક્રોધનો દ્વેષ કરતો નથી તેમ ક્રોધની ઇચ્છા પણ કરતો નથી, તેને નિત્ય સંન્યાસી જ બાળુવો; કેમકે હે મહાબુજ, (રાગ દ્વેષ આદિ) દ્વંદ્વથી રહિત થઈ એ પુરુષ અનાયાસે સંસારબંધનથી મુક્ત થઈ બાળશે.

જો પુરુષ દ્વેષ નહીં કરતા હૈ જોર લાકાંક્ષા સી નહીં કરતા હૈ, ડરીકો નિત્ય સંન્યાસી હી જાનના, કયોકિ હે મહાબુજ, (રાગ દ્વેષ આદિ) દ્વંદ્વેસિ રહિત હોકર વહ પુરુષ મિના મહેનતકે સંસારકે બધનસે મુક્ત હોતા હૈ

જે ઇચ્છા ન કરે ન દ્વેષ સમજે છે નિલભંન્યાસી તે,
કોકે દ્વંદ્વથી મુક્ત અર્જુન! સુખે બધોથી મૂકાયશે.

રાખી શકાયછે, એ પ્રમાણે જોની શુદ્ધિને હું કર્તાહું, એવો વિકાર થતો નથી તે મંસારમાં રહ્યા છતાં કર્મ બંધનથી અસ્ત થતો નથી.

સુખે-સુખેથી, રહેજે. અનાયાસે; પરિગ્રહનો ત્યાગ, શીત વાયુ વગેરે ઉપદ્રવ લિક્ષાટન વગેરેના દુષ્પ રહિત.

૫-૪ થી ૬ સાંખ્યયોગ બનેનું મોક્ષરૂપ એક જ ફળ છે, તે બંનેનો કારકને લીધે જ બેઠ છે, ફળને લીધે નહિ. (૫-૪)

સર્વ દ્વૈત પ્રપંચ વાસ્તવિક નથી અને આત્મા અદિતીય અવિક્ષિય વસ્તુ છે, એ પરમાર્થ જ્ઞાન. યોગવડે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉપાયપણાથી કર્મો ઇન્ધરાપણ કરી ફળને ન ઇચ્છતાં જે અનુજ્ઞાન કરેછે, તે યોગીઓ પણ પરમાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક તે જ જ્ઞાન પામેછે. (૫-૫)

કર્મયોગના અનુજ્ઞાનજન્ય ચિત્તશુદ્ધિના અભાવથી જ્ઞાનનિષ્કાર્ય મંન્યાસ-

સાહ્યયોગૌ પૃથગ્વાલાઃ પ્રવદન્તિ ન પણિતાઃ ।

એકમપ્યાશ્રિયતઃ સમ્યગુભયોર્વિન્દતે ફલમ્ ॥ ૪ ॥

યત્સાહ્યૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તદ્યોગૈરપિ ગમ્યતે ।

એકં સાહ્યં ચ યોગં ચ ચઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૫ ॥

સાહ્યયોગૌ વાલાઃ પ્રથક પ્રવદન્તિ ન પણિતાઃ એકમ્ અપિ સમ્યક્ આશ્રિયતઃ ઉભયોઃ ફલમ્ વિન્દતે ॥

યદ્ સ્થાનમ્ સાહ્યૈઃ પ્રાપ્યતે તદ્ યોગૈઃ અપિ ગમ્યતે સાહ્યપમ્ ચ યોગમ્ ચ ચઃ એકમ્ પશ્યતિ સઃ પશ્યતિ ॥

સાંખ્ય (કર્મસંન્યાસ) અને યોગ (કર્મયોગ) બંનેને અઘાતીઓ લુહા કહેછે, પંડિતો એમ કહેતા નથી; કેમકે બેમાંના એક પશુ માર્ગનું સારી રીતે અનુશાન કરનાર પુરુષ બંને માર્ગનું ફળ પામેછે.

જે સ્થાન સાંખ્યમાર્ગીઓને મળેછે, તે જ સ્થાન યોગમાર્ગીઓ પશુ પામેછે; સાંખ્ય અને યોગને જે એક જ લુએછે, તે જ યથાર્થ લુએછે.

સાંહ્ય (કર્મસંન્યાસ) ઔર (કર્મ)યોગ દેનેકો અલ્લ પુરવો અલ્લ અલ્લ કહ્તે હૈ, પંડિત દોગ વૈસા નહોં કહ્તે હૈ; ક્યોકિ દેનેંમેંસે એકા મી મલી માંતિ અવલપન કરનેસે દેનેંકા ફલ પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

જો સ્થાન સાંહ્ય પુરવોકો પ્રાપ્ત હોતા હૈ, વહી સ્થાન યોગી પુરવોં મી પાતે હૈ; સાંહ્ય ઔર યોગકો જો સમાન દેવતા હૈ, વહી મલી પ્રકાર દેવતા હૈ.

લુહા ઉભય સાંખ્ય યોગ વદતા મૂર્ખો નહિ પડિતો,
બંનેનું ફળ મેળવે શુભ રીતે સેવાથી જે એક કે.
પામે જે પદ સાંખ્ય તે જ પદને પ્હોંચી જતા યોગી જે,
પેમેછે વળી સાંખ્ય યોગ હયને જે એક પેમે જ તે.

ચિત્તશુદ્ધિથી જ સાંખ્ય હોવાથી-પામવો દુર્લભ છે. કારણના અભાવથી

સંન્યાસસ્તુ મહાવાહો દુઃસ્વમામુમયોગત ।

યોગયુક્તો મુનિર્બ્રહ્મ ન વિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

મહાવાહો ઇયોગત. સંન્યાસ તુ આમુમ્ દુઃસ્વમ્ યોગયુક્ત. મુનિ. ન વિરેણ
બ્રહ્મ અધિગચ્છતિ ॥

હે મહામુજ, કર્મયોગ સિવાય કર્મસંન્યાસ પ્રાપ્ત થવો અતિ કઠિન છે,
કર્મયોગયુક્ત મુનિ યોગ જ વખતમાં બ્રહ્મને પામે છે.

હે મહામુજ, કર્મયોગફે વિના કર્મસંન્યાસ કઠિનાર્થે પ્રાપ્ત હોતા હૈ, કર્મ-
યોગસે યુક્ત મુનિ વિના વિલંબ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

વિના યોગ જ પાર્થ! પ્રાપ્ત કરવો સંન્યાસ દુર્લભ છે,
પામે છે મુનિ સદૃશ યુક્ત થઈને એ યોગથી બ્રહ્મને.

કાર્યનો અભાવ એ નિયમ પ્રમાણે કર્મથી થતી ચિત્તશુદ્ધિના અભાવથી—
—જ્ઞાનનિષ્કાર્ય સંન્યાસના કારણનો અભાવ હોવાથી સંન્યાસ સિદ્ધ થતો
નથી. ચિત્તશુદ્ધિની પૂર્વે કર્મયોગ જ સંન્યાસ કરતા વિશેષ છે. વાસ્તવિકારે
પશ્ચ કથ્યુ છે કે—

પ્રમાદિનો બહિષ્કાર. પિણ્ડના મલ્લહોત્પન્ન ।

સંન્યાસિનોઽપિ દ્વયન્તે દેવતદૂપિત્તારવા ॥ (૫-૬)

૫-૭ કર્મ કરવા છતાં અભિમંધિથી યુક્ત હોય, તે તો લેપાય જ
નહિ અને સંન્યાસી જ મનાય. યોગ એટલે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવા છતાં પણ
ભગવાન મનુષ્યે કહેલા ત્રણ દૃઢ-મનોદૃઢ વાગ્દૃઢ કાયદૃઢ-જે અને વિશુ-
દ્ધાત્મા, જિતાત્મા, જિતેન્દ્રિય એ ત્રણથી સૂચવ્યા છે, તેને ધારણ કરનાર
ત્રિદૃડી હોય અને તેથી જડ ચેતન આદિ સર્વ પદાર્થમાં જે એક આત્મા
છે તે રૂપ જ જેનો આત્મા યજ્ઞ ગયેવો હોય, તે જ ખરેખર સંન્યાસી છે,
તે કદિ કર્મથી લેપાતો નથી.

સર્વશૂતાત્મબૂતાત્મા-પ્રાણોષેષ સર્વમૃતૈર્વિભાતિ । બ્રહ્મેવેદં સર્વમ્ । શ્રુતિના

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।
સર્વમૂતાત્મમૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥

વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ સર્વમૂતાત્મમૂતાત્મા યોગયુક્તઃ કુર્વન્
અપિ ન લિપ્યતે ॥

વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, મન અને ઈન્દ્રિયોને કબજામાં રાખી, પ્રાણીમાત્રને
પોતાના આત્મા સમાન જાણનાર કર્મચાલી કર્મ કરતાં છતાં પણ તેથી
લેપાતો નથી.

વિશુદ્ધ ચિત્તવાળા, મન અને ઈન્દ્રિયોનો જિતનેવાળા કોઈ પણ ભૂતેન્દ્રિય
અપને આત્માને સમાન જાણનાર કર્મચાલી કર્મ કરતા હોવાથી કમોસે લિપ્ત
નહીં હોતા હૈ.

પસંત-   જે યોગયુક્ત વળી અંતર શુદ્ધ જેને,
જેણે ક્ષયું મન વળી સદુ ઈન્દ્રિયો જે,
આત્મા જ જૂત સદુનો નિજ આત્મ જેને,
લેપાય કર્મચડી ના કરતાં છતાં તે.

અનુભવથી સર્વમાં આત્મભાવ પામેલો અલિપ્તઃ સમ્યગ્દર્શી.

યોગયુક્ત-ધર્મચાર્યશ્રી કૃષ્ણે રહિત શાસ્ત્રવિહિત નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ
છે, તેનું નામ યોગ, તેથી યુક્ત પુરુષ તે.

વિજિતાત્મા-જેણે દેહ વશ કર્યો છે, મન વશ કર્યું છે તે.

૫-૮, ૬ અ બધાં કર્મો કરતાં છતાં પણ અલિપ્ત રહિત હોવાથી
અલિપ્ત, હું કાંઈપણ કરતો નથી પણ તે તે દિવાના સાક્ષીપણથી
નિષ્ક્રિય સ્વરૂપે તૃણીમાં જ છું એમ નિશ્ચય કરતો તેમાં લેપાતો નથી.
હું કાંઈ કરતો નથી એટલે ઈન્દ્રિયોને જે ગમે તે કરવા દેવું એમ નથી,
પણ હુંપણની અહંકાર શુદ્ધિ કે આગમિત છૂટી એટલે અચેતન ઈન્દ્રિયો
પોતાની મેળે કાંઈ અચળ કામ કરી દાગતી નથી.

નૈષ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્સ્વયિત્ ।

પદ્યન્ શૃણ્વન્ સ્પૃશન્ જિહ્વન્ ગ્રન્થન્ શ્વસન્ સ્વપન્ ॥ ૮ ॥

પ્રલપન્ વિગ્રજન્ યુગ્મન્ નુન્મિપન્નિમિષન્નપિ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ ઘર્તન્તેતિ ધારયન્ ॥ ૯ ॥

યુક્તઃ તત્સ્વયિત્ પદ્યન્ શૃણ્વન્ સ્પૃશન્ જિહ્વન્ ગ્રન્થન્ શ્વસન્ સ્વપન્ પ્રલપન્ વિગ્રજન્ યુગ્મન્ નુન્મિપન્ નિમિષન્ અપિ ઇન્દ્રિયાણિ ઇન્દ્રિયાર્થેષુ ઘર્તન્તેતિ ધારયન્ કિંચિત્ ન એવ કરોમિતિ મન્યેત ॥

યોગયુક્ત તત્સ્વયેતા પુરુષ જોતાં, સાંભળતાં, સ્પર્શ કરતાં, ગ્રંથતાં, ખાતાં, આસતાં, શ્વાસ લેતાં, ઉષતાં, બોલતાં, લાગ કરતાં, ગ્રહણ કરતાં, અને નેત્ર ઉનાડતાં મિચતાં જતાં પણ ‘ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયેના વિયયોમાં વર્તેછે’ એમ ધારીને ‘હું કંઈ જ કરતો નથી’ એમ માનેછે.

યોગસે યુક્ત જ્ઞાની પુરુષ દેવતા, મુનતા, સ્પર્શ કરતા, સંઘતા મોજન કરતા, ચલતા, સેતા, આસ લેના, બોલતા, પરિત્યાગ કરતા, પ્રહણ કરતા, નેત્રોંકિ હોલતા ઓર ઘંદ કરતા હુઆ મી “ઇન્દ્રિયેં ઇન્દ્રિયેંકિ વિયયોમેં પ્રગૃષ્ઠિ કર રહી હૈ” હસ પ્રકાર નિધય કરકે મેં કુલ મી નહોં કરતા હું એસા માનતા હૈ.

મંદાકાંતા- જોતાં ખાતાં શ્રવણ ગમને શ્વાસ કે વાસ સ્પર્શે,
ઉપે લાગે ગ્રહણ વચને તેત્ર જોડ્યે મિચાયે.
ઇન્દ્રિયો સૌ નિજ વિયયમાં વર્તતી એમ ધારી,
માને “કેં મેં હું નથી કરતો” એમ તત્સ્વય યોગી.

જોતાં ખાતાં છત્યાદિ શબ્દોથી જાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયના વ્યાપાર કલા છે. તે પાંચ પ્રાણ પાંચ ઉપપ્રાણના તેમજ મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહમ્કાર એ ચારે અંતઃકરણના વ્યાપારોના પણ ઉપલક્ષક છે.

૫-૧૦ દીપકના પ્રદ્યશથી જેમ ધરતો સર્વ વ્યવહાર ચાલેછે, પરંતુ દીપક પોતે તેથી અલિપ્ત હોયછે, તે પ્રમાણે જ્ઞાની પોતાનાં કર્મે કરતાં

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्बसा ॥ १० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

यः ब्रह्मणि आधाय सङ्गम् त्यक्त्वा कर्माणि करोति सः अम्बसा पद्मपत्रम्
इव पापेन न लिप्यते ॥

योगिनः सङ्गम् त्यक्त्वा कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैः इन्द्रियैः अपि आत्म-
शुद्धये कर्म कुर्वन्ति ॥

जो पुरुष परमेश्वरમાં અર્પણ કરીને અને કળની આસક્તિ છોડીને
કર્મો કરેછે તે ખાણીથી ન ભીંગતા કમળપત્રની પડે પાપ (કે પુરુષ-
કર્મ)થી લેપાતો નથી.

યોગીએ ક્ષાસક્તિ છોડીને કાયાથી, મનથી, બુદ્ધિથી તેમ જ કેવળ
ઇન્દ્રિયોથી આત્મશુદ્ધિને માટે કર્મ કરેછે.

જો પુરુષ પરમેશ્વરને અર્પણ કરે અને ફળની કામનાને છોડકર કર્મ
કરતા હો, તો જલસે ન લેપાયમાન પદ્મપત્રની તરફ પાપ (અને પુણ્યકર્મ)સે
લિપ્ત નહીં હોતા હો.

યોગી જન કર્મફળની ઇચ્છાને ત્યાગ કરવાસે, મનસે, બુદ્ધિસે અને
કેવલ ઇન્દ્રિયોસે આત્મશુદ્ધિકે લિપે કર્મ કરતે હો.

જો આસક્તિ તજી જન કરે બ્રહ્માં અર્પી કર્મો,
તે લેપાયે ન અન્યા જો જોમ ના પદ્મપત્રો.
કાયાથી ને મનથી મતિથી માત્ર મો ઇન્દ્રિયોથી,
રૂઢા છોડી કર્મ કરતા આત્મશુદ્ધ્યર્થે યોગી.

જતાં પણ કર્મભ્રમનથી લેપાતો નથી.

૫-૧૨ સક્ત-મારા લાભને માટે આ કર્મ કરું છું એમ કળમાં આસક્ત

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાન્તિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સત્તો નિવઘ્યતે ॥ ૧૨ ॥

યુક્તઃ કર્મફલમ્ ત્યક્ત્વા નૈષ્ઠિકીમ્ શાન્તિમ્ આપ્નોતિ અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સત્તઃ નિવઘ્યતે ॥

યોગયુક્ત પુરુષ કર્મફળનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાનનિષ્ઠાથી મળતી શાંતિ (મોક્ષ)ને પામેછે; અને યોગરહિત પુરુષ વાત્સનાને લીધે ફળમાં આસક્ત થવાથી બધાયછે.

યોગનિષ્ઠ પુરુષ કર્મફલનો ત્યાગ કરી જ્ઞાનનિષ્ઠાએ ઉત્પન્ન થઈ શાંતિ (મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત થોતા છે, જોઈ નિષ્કામ કર્મયોગ ન કરતેવાળા પુરુષ કામના દ્વારા ફળમાં આસક્ત હોવાને કારણે વધવાનો પ્રાપ્ત થોતા છે.

શાર્દૂલ- પામે નૈષ્ઠિકી શાંતિ કર્મફળને ત્યાગી દઈ યુક્ત જે,
બંધાયે ફલસક્ત યોગહીન જે તે વાત્સનાને લીધે.

અર્થેસો. નૈષ્ઠિકી-સત્તત્તુદિ આદિ ક્રમથી પ્રાપ્ત અર્થેસા બ્રહ્મનિજ્ઞાના ફલમૂલ.
કામકાર-કામનાયુક્ત પ્રવૃત્તિ.

૫-૧૩ જેને વિવેકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, એવા સર્વ કર્મના મન્યાસીને પણ દેહ એ જ ધર છે. પ્રારબ્ધ ફળ એ ધર્માધર્મરૂપ કર્મ તે યોગ્યવાનાં બાકી હોવાથી દેહાદિ મંસ્કાર થાય છે.

શક્તિ-મનથી એ શબ્દથી મર્મ કર્મોનો ત્યાગ મનથી જ થાય છે, પણ બહારની ક્રિયાથી નહિ, કેમકે વિહિત કર્મોનો ત્યાગ થતો નથી. સમાધાન-એમ નથી, કેમકે વિકલ્પો નહિ વસ્તુ । માયમાત્રમિદં દ્વૈતમ્ । પ્રમાણે સર્વનું મિથ્યાપણું દેખનાર વિક્ષાનને, વિધિ પણ દૃશ્યમાં ગણવાથી વિધિ પણ થતો નથી. જેમ ઝાંઝવાના જળને જોનારને તેના પાણીની પેઠે જળપાનનાં વિધિ વચન પણ મિથ્યા છે, તેમ અધિજ્ઞાન બ્રહ્મને જોનારને કર્મ અને કારકની પેઠે વિધિ પણ મિથ્યા જ છે. સર્વ પ્રમાણુવડે સર્વ વસ્તુને મિથ્યા જ જોનાર બ્રહ્મવિતને કર્મની પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી જ.

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુરં ઘશી ।

મયદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

ઘશી દેહી મનસા સર્વકર્માણિ સંન્યસ્ય નવદ્વારે પુરે ન એવ કુર્વન્ ન કારયન્ સુખમ્ આસ્તે ॥

હૃતેન્દ્રિય પુરુષ મનથી સર્વ કર્મોનો મન્યાસ કરીને નવદ્વાર વાળા દેહ-
નગરમાં કાંઈપણ ન કરતો કે કાંઈપણ ન કરાવતો આનંદથી રહેછે.

જિતેન્દ્રિય પુરુષ મનસે સર કર્મોના છોડકર નો દરવાજેવાલે દેહસ્ત્રી નગ-
રમેં કુછ મી ન કરતા જૌર ન કરતા હુમા મુલસે નિવાસ કરતા હૈ.

સૌ કર્મો મનથી હૃતેન્દ્રિય તજ દેહી રહે સુખમાં,
કાંઈ ના કરતો નહિ કરવતો પુરે નવે દારના.

સંક્રાન્તિ-નિષ્ક્રિય નિરવયવ આત્માના કર્તા કરવતાપણાને અર્થભવ
યવાથી આત્માના કરવતાપણાને પ્રતિપાદન કરનારી સર્વાધિપત્ય કુલ્લે ।
વગેરે કેટલીક શ્રુતિ અપ્રમાણુરૂપ યાવ. સમાધાન-જેમ સૂર્ય પાસે હોવાથી
અંધારું નિવૃત્ત થવાથી તેની નિવૃત્તિ સૂર્ય કરેછે એમ લાગેછે, જેમ
ચંદ્ર પાસે હોવાથી લોહુ ચાલવાથી લોહાને ચંદ્રક ચલાવેછે એમ લાગેછે;
તેમ આત્માની પાસે હોવાથી પ્રવૃત્તિને પ્રકાશ થવાથી સર્વના આધિ-
પત્યરૂપ તે પ્રકાશવું આત્મામાં જણાયછે, તેવી જ રીતે આત્માની પાસે
હોવાથી બુદ્ધિ વગેરેની પ્રવૃત્તિ થવાથી બુદ્ધિ વગેરેને આત્મા પ્રવૃત્તિ
કરાવેછે, એમ તેની પ્રવૃત્તિ અવિદ્યારી આત્મામાં જણાયછે.

નવ દાર-પાંચ યાનેન્દ્રિય, છઠ્ઠા પ્રાણ સાથે તેનાથી પ્રવૃત્ત થતી કર્મે-
ન્દ્રિયનો સંગ્રહ, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત એ નવદાર-પુરપતિ જીવના બોગને
માટે વિષય પ્રવેશસ્થાન; જે નેત્ર, જે નાસિકા, જે કર્ણ અને મુખ એ સાત
શિરઉપર રહેલાં અને પાંચ તથા ઉપસ્થ એ જે નીચે રહેલાં મળી નવ દાર.

સંન્યસ-કર્મ તેનો કર્તા તેનાં સાધન અને તેનું ફળ સર્વે અસત્ છે
એમ વિદ્યાનથી તજમે.

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રમુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

પ્રમુઃ લોકસ્ય કર્તૃત્વમ્ ન સૃજતિ ન કર્માણિ ન કર્મફલસંયોગમ્ સ્વભાવઃ
તુ પ્રવર્તતે ॥

પ્રમુ મનુષ્યાદિકનાં કર્તાપણાને, કર્મોને કે કર્મફળના મંબધને પણ
ઉત્પન્ન કરતો નથી; પરંતુ પ્રકૃતિ-સ્વભાવ જ એ સર્વ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

પરમાત્મા મનુષ્યાદિકોંકે કર્તાપન, કર્મ ઓર કર્મોંકે ફળકે સંબંધકો મી
નહીં ઉત્પન્ન કરતા હૈ; કિંતુ પ્રકૃતિ-સ્વભાવ હી એ સબ કરનેમેં પ્રવૃત્ત હોતા હૈ.

ના કર્તૃત્વ ન કર્મ કર્મફળનો મંયોગ આ લોકનાં,
ના નિર્માણ કરે પ્રમુ, પ્રકૃતિ તો એમાં પ્રવર્તે સદા.

૫-૧૪ જીવ કર્મના ફેરામાં સપડાયાથી એક નામરૂપનો નાશ થતાં
તેને ખીનું નામરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. આજનું કરેલું કાલે કે આ જન્મનું
કરેલું ખીન જન્મમાં ભોગવવું, આ પ્રમાણે ભવચક્ર ચાલતું રહે છે. આ
શરૂ થયેલા કર્મચક્રમાં ઇશ્વર હાથ નાંખતો નથી. છતાં મર્વ સૃષ્ટિ ઇશ્વરની
ઇચ્છાથી જ ચાલે છે, કેમકે કર્મનું ફળ નીમી દેવું, એ ઇશ્વરનું કામ છે;
છતાં તે ફળ પ્રત્યેક માણસનાં સારાં ખોટાં કર્મ પ્રમાણે કરાવવામાં
આવે છે; તેથી ઇશ્વર વસ્તુતઃ આ બાબતમાં ઉદાસીન છે, આથી જ ઇશ્વર
સર્વમાં સમબુદ્ધિવાળો છે એમ કહે છે. ઇશ્વર કોઈનું પાપ લેતો નથી, કર્મ
અથવા માયાના સ્વભાવથી જ આ રેલ ચાલતો હોવાથી પ્રાણીમાત્રને
પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે સુખ દુઃખ ભોગવવાં પડે છે.

૫-૧૫ જે સ્વાર્થની કામનાવડે ઇશ્વર કરાવે તો તેમ થાય, પણ
ઇશ્વર-વિમુ-પરિપૂર્ણ આત્મકામ હોવાથી તેમ નથી. આત્મકામ પ્રમુ પોતાની
અર્થિત્ય માયાવડે જેનાં તેનાં પૂર્વ કર્મ અનુસારે તેને પ્રવર્ત કરાવે છે.

શંકા-અકતોનું અનુગ્રાહપણું અને ઇશ્વરનું અનુગ્રહીપણું પ્રસિદ્ધ કેમ
છે? અકતોને અનુગ્રહ કરતાં અને અલકતોને નિગ્રહ કરતાં વૈયમ્ય દોષ

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈષ સુકૃતં વિમુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુચ્યન્તિ જન્તવઃ ॥ ૧૫ ॥

વિમુઃ કસ્યચિત્ પાપમ્ ન આદત્તે સુકૃતમ્ ચ ન એવ અજ્ઞાનેન ।
આદૃતમ્ તેન જન્તવ મુચ્યન્તિ ॥

પ્રભુ કોઈપણ પ્રાણીનું પાપ લેતો નથી તેમ જ કોઈનું પુણ્ય લેતો નથી, અજ્ઞાનથી જ્ઞાન આચ્છાદિત થયેલું છે, તેથી પ્રાણીઓ મોહ પા

સંવ્યાપક પરમેશ્વર जीवके पापको ग्रहण नहीं करता है, और पुण्यको भी नहीं ग्रहण करता है; अज्ञानके द्वारा ज्ञान आच्छादित कारण जीव मोहको प्राप्त होते हैं.

કોઈનાં પણ પાપ પુણ્ય વિશુ તો લેતો નથી કાંઈ એ,
અજ્ઞાને પણ જ્ઞાન આદૃત થતાં મોહે જીવો સર્વ એ.

આવૃતાં પ્રભુ આમદામ કેમ ? તેનો ઉત્તર જીભ પદ્યથી આપે છે.

અજ્ઞાનપણાથી જ્ઞાન આવૃત છે, એમ કહી અજ્ઞાનને આવરણ કરી સામર્થ્યવાળું કહ્યું છે, તથા તેનો જ્ઞાનથી નાશ કહ્યો છે; તેમાં એવું તાત્પર્ય છે કે અજ્ઞાન તે જ્ઞાનનો અભાવ નથી, પણ કોઈ અચીત્તીય છતાં હું અજ્ઞ હું, એમ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિસિદ્ધ કોઈ ભાવરૂપ છે.

મુક્તિ—અહં ब्रह्मास्मि । શ્રુતિના પ્રમાણવડે પોતાના બ્રહ્મભાવને જાણતાં ઇશ્વરથી આત્માને પૃથક્ માનનાર અને ઇશ્વર આત્માના જે સેવકભાવને જોનાર મોહ પામે છે. યોડન્યાં દેવતામુપાસ્તેડન્યોડસાવન્યોહ ન સ વેદ યયા પશુરેવ સ દેવાનામ્ । શ્રુતિ. હું કરનાર, હું કરાવનાર પ્રભુ, હું પાપી, હું પુણ્યવાન એ રીતે શોય કરે છે; પ્રમાતા, પ્રમ પ્રમેય, કર્તા, કર્મ, કરણ, બ્રોક્તા, બોગ્ય, બોજ એ નવ પ્રકારના મં બ્રમરૂપ વિશેષ છે, તે વિશેષરૂપ મોહ જીવ પામે છે.

અજ્ઞાન-આવરણ વિશેષ શક્તિવાળું માયારૂપ મિથ્યા અજ્ઞાન, તે ૩૫. ૫-૧૬, ૧૭ જેમ સૂર્ય અંધારું ટાળીને અમસ્ત વસ્તુમતને પ્રકા

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છન્ત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

યેષામ્ તુ તત્ અજ્ઞાનમ્ આત્મનઃ જ્ઞાનેન નાશિતમ્ તેષામ્ તત્ જ્ઞાનમ્
દિત્યવત્ પરમ્ પ્રવાશયતિ ॥

તદ્બુદ્ધયઃ તદાત્માનઃ તન્નિષ્ઠાઃ તત્પરાયણાઃ જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલ્મષાઃ અપુનરાવૃત્તિમ્
શન્તિ ॥

જેઓનું તે અજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનવડે નાશ પામ્યું છે, તેઓનું તે જ્ઞાન
વેળી પેઠે પરમાર્થતત્ત્વનો પ્રકાશ કરે છે.

તે પરબ્રહ્મમાં જ બુદ્ધિવાળા, તેમાં જ મનવાળા, તેમાં જ નિષ્ઠાવાળા
તે તેને જ પરાયણ પુરુષો કે જેનાં પાપો જ્ઞાનવડે ધોવાઈ ગયેલાં છે,
જેા પુનર્જન્મને પામતા નથી (મોક્ષ પદને પામે છે).

જિનકા વદ અજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનકે દ્વારા નષ્ટ હો ગયા છે, उनका वह ज्ञान
एकी समान परमार्थतत्त्वको प्रकाशित करता है.

उस परब्रह्ममें जिनकी बुद्धि है, उसमें ही जिनका मन है, उसी ही
नकी निष्ठा है, जो उसीके आश्रयवाले हैं और ज्ञानसे जो निष्पाप हो गये हैं,
पुनर्जन्मको नहीं पाते हैं (मुक्तिपदको पाते हैं).

આત્મજ્ઞાનથી નાશ પામી ગયું છે જેઓનું અજ્ઞાન એ,
તેનું જ્ઞાન પ્રકાશ તત્ત્વ પરને આદિત્ય પેઠે કરે;
બુદ્ધિ ત્યાં જ પરાયણે તહીં અને ત્યાં આત્મનિષ્ઠા તહીં,
જેના જ્ઞાનથી પાપ પાવન યથા જન્મે ફરી તે નહીં.

૧ પેઠે જ્ઞાન અને જોય સર્વ વસ્તુને પ્રકાશ કરે છે તે પરમાર્થતત્ત્વ.

અજ્ઞાનકૃત અવરણ એ પ્રકારનું છે. ૧ અત્તત્ત્વાચાદક આવરણ અને
અજ્ઞાનાપાદક આવરણ. પહેલું પ્રયોજ જ્ઞાનથી અને બીજું અપ્રયોજ

વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈષ શ્વપાકે ચ પષ્વિદતાઃ નમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

પષ્વિદતાઃ વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ શુનિ ચ એવ શ્વપાકે ચ સમદર્શિનઃ ॥

જ્ઞાનીઓ વિદ્યાવિનયમયન બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં અને કુતર તથા અડાળમાં પણ સમદષ્ટિ રાખનારા છે (એમાં કાંઈ પણ અંતર દેખતા નથી).

જ્ઞાની જન વિદ્યા ઓર વિનયસે યુક્ત બ્રાહ્મણમાં, ગોમાં, હસ્તિમાં, કુતરમાં ઓર ચાંદાલમાં મી સમાન દષ્ટિવાળે હોતે હૈ (इनमें कुछ भी अंतर नहीं देखते हैं).

વિદ્યા વિનય યુક્ત બ્રાહ્મણ વિષે ગાયે વળી હાથીમાં,
પડિતો સમદષ્ટિવંત વળી છે અંડાળને શ્વાનમાં.

જ્ઞાનીની નિવૃત્ત યાવડે.

(૫-૧૮)

આ શ્લોકમાં તત્ શબ્દ બધાં બધાં વાપર્યો છે, ત્યાં ત્યાં તેનો અર્થ બદલ છે, અને તે મહાવાક્યગત તત્ત્વાંથી અનુકૂળો છે. (૫-૧૭)

૫-૧૮ પડિતો આરોપિત નામરૂપ મૂડી દબને સર્વત્ર અધિષ્ઠાનભૂત બ્રહ્માત્રને જોનારા છે, અતલબળ કે જ્ઞાની સર્વેમાં આત્મારૂપ ઇશ્વરને એક રૂપથી દેખેછે. પરબ્રહ્મને જાણવારૂપ વિદ્યા, તેમ કેવળ સત્વોદયરૂપ અનંદકાર એવો વિનય, તે જોથી યુક્ત બ્રહ્મ જાણનાર બ્રાહ્મણને કે રજોમય અસંસ્કૃત આણીમાત્ર ગાય આદિને કે તમોમય હસ્તિ, શ્વાન તથા શ્વપચને સર્વદા સમાનભાવથી જ દેખેછે.

સમદર્શી-એટલે સદ્રૂપે અને સ્ફુરણરૂપે ભાસતું બ્રહ્મ જ જોવાતું શીક્ષ જોતે છે તે. કહ્યું છે કે-

अस्ति माति प्रिय रूप नाम चेत्यंशपंचक ।

वाच त्रय प्रहारूप जगद्गुणं तयो द्वयम् ॥

એ પ્રમાણે ચરાચર જગતને તે બ્રહ્મદષ્ટિથી જ જુએછે.

इदेष तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

येવામ્ મન. સામ્યે સ્થિતમ્ મનઃ : इह एव सर्गः जितः वाय हि निर्दोषम्
સમમ્ તસ્માત્ તે બ્રહ્મણિ સ્થિતાઃ ॥

જેઓનું મન (એ પ્રમાણે) સમભાવમાં સ્થિર રહ્યું છે, તેઓએ
આ લોકમાં જ (સૃષ્ટિ) જન્મરણને છૂટી લીધું છે; કારણ કે બ્રહ્મ
નિર્દોષ અને સર્વમાં સમાન છે, તેથી તેઓ બ્રહ્મમાં જ ગ્રિહિત પામેલા છે.

જિનકા મન (હસ પ્રવાર) સમાન ભાવસે સ્થિત છે, જે હસી લોકમાં હી
(સંસારકો) જન્મમૃત્યુકો જિત થૂકે છે, યોગી બ્રહ્મ નિર્દોષ ઓર સર્વમે સમાન
છે, હસ લિયે જે બ્રહ્મમે સ્થિત છે

તેણે સર્વ છૂટે અહીં જ મન છે જેનું હૃદય સામ્યમાં,

નિર્દોષી સમ બ્રહ્મ છે સ્થિર થયા તેથી જ તે બ્રહ્મમાં.

૫-૧૬ અનેક પેઢી ઉતાર સંસ્કાર, પ્રદિવ નિગ્રહ, દીર્ઘ ઉઘોગ
અને ધ્યાન ઉપાસનાની પૂરી સહાયતાથી મર્વ જૂતમાં એક જ આત્મા
છે, એ તત્ત્વ મંકટને મમયે પણ જેની પ્રત્યેક કૃતિમાં સહજ રીતે
સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાય, તેનામાં જ બ્રહ્મજ્ઞાનનો ખરો પરિપાક થયો છે, અને
તેને જ મોક્ષ મળે છે, એ સર્વ સિદ્ધાંતોના સારસ્વ શિરોમણિ સિદ્ધાંત છે.

બ્રહ્મ મંથને વાહુપાંડિત્ય કરનાર અને તે સાંભળીને વાહુવાહ કહેવાની
સાથે માયું ડાલાવનાર તો ધણા છે, પણ શુદ્ધિ, આચરણ અને વાસ-
નાથી શુદ્ધ, એટલે અંતર્યામી શુદ્ધ સામ્ય શીલવાળો તે જ ખરો આત્મ-
નિષ્ઠ છે, અને મુક્તિ પણ તેને જ મળે છે.

નિર્દોષ-જો કે ચંડાળ વગેરેમાં મૂઢોને તેને પોનાના દોષોવડે દોષવાન
જેવું લાગે છે, પણ તે તો દોષોથી સ્પર્શ રહિત હોવાથી દોષ રહિત.

સમ-નિર્દોષ બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ હોવાથી નિર્દોષ છે. અત્તોઽદ્ય
પૂરુષઃ સૂર્યો યથા સર્વલોકસ્ય ચક્રુર્ન લિપ્યતે ત્વાણુપૈર્વાયદૌપૈરેકસ્તથા સર્વમૂતા.

ન પ્રહૃલ્યેન્પ્રિય પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય ચાપ્રિયમ્ ।

સ્થિરયુદ્ધિરસમ્મૂઢો વ્રજ્યવિદ્યગ્રાણિ સ્થિત ॥ ૨૦ ॥

સ્થિરયુદ્ધિ ઇસમ્મૂઢ વ્રજ્યણિ સ્થિત વ્રજ્યવિત્ પ્રિયમ્ પ્રાપ્ય ન પ્રહૃલ્યેન્
અપ્રિયમ્ ચ પ્રાપ્ય ન ઉદ્વિજેત્ ॥

સ્થિર યુદ્ધિવાળો મોહ રહિત અને વ્રજ્યમાં સ્થિર થયેનો વ્રજ્યવેતા
પ્રિય વસ્તુને પામીને હર્ષ પામતો નથી અને અપ્રિય વસ્તુને પામીને
ઉદ્વેગ પામતો નથી

સ્થિર યુદ્ધિવાળા મોહ રહિત ઓર વ્રજ્યમે સ્થિત વ્રજ્યજ્ઞ પુરુષ પ્રિય વસ્તુનો
પાકર પ્રસન્ન નહીં હોતા હૈ ઓર અપ્રિય વસ્તુનો પાકે મી ઉદ્વેગ નહીં પાતા હૈ

બ્રહ્મે જે સ્થિત જેની બુદ્ધિ સ્થિર જે બ્રહ્મ મોહ નહિ,
તેને હર્ષ ન પ્રાપ્ત પ્રિયયત્રી ના ઉદ્વેગ અપ્રિયથી

નિરાસના ન લિપ્યતે લોકદુઃખેન વાજ ૧ શ્રુતિ.

૫-૨૦ વિદેહયુક્તિની ઇચ્છાવાળા બ્રહ્મવિત્ (સર્વદા બ્રહ્મમાં જ બ્રહ્મ
સ્વરૂપે રહેનાર યતિ)ને સર્વ વાગનાનો ક્ષય મર્વ પ્રાપ્તુ ઇચ્છતુ, સર્વ
કર્મનો ક્ષય, એ તરો ભાવિ જન્મના તેતુરૂપ અનિષ્ટની નિવૃત્તિ અને
જીવદશામાં દેખીતા દુખનો અનિશ્વાસ (ન જથ્થાતુ), સદા આનંદનો
અનુભવ અને વિદેહયુક્તિની પ્રાપ્તિ એ તરો ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થાયછે એ
રીતે પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાયછે

અમમૂઢ-ચિત્તનો વિગ્નતીય વૃત્તિનો પ્રવાહ બધ થઇ સમ્પત્તીય વૃત્તિ
પ્રવાહ આનવા માટે તે નિદિધ્યાસન-ધ્યાન તેનો પરિપાક થતા વિપરીત
ભાવનારૂપ સંમોહ જેનો નાશ પામ્યો છે એવો

૫-૨૧, ૨૨ યચ વામગુરં લેકે યચ દિવ્યં મહત્સુખમ્ ।

તૃણાક્ષયસુખસ્થિતે વચ્ચ નાર્હન્તિ યોદ્ધશીમ્ ॥ મહાભારત (૫-૨૧)

યાવત કુસ્ત્રો જતુ સવધાન્મનસ પ્રિયાન્ ।

તાવતોઽસ્ય નિચન્યતે હૃદયે શોકશકવ ॥ ત્રિપથુપુરાણ

ચાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિન્દત્યાત્મનિ ચત્સુખમ્ ।

સ વ્રજ્યયોગયુક્તાત્મા સુખમક્ષય્યમશ્નુતે ॥ ૨૧ ॥

યે હિ સસ્પર્શજા ભોગા દુઃખયોનય એવ તે ।

આચન્તવન્તઃ કૌન્તેય ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥ ૨૨ ॥

ચાહ્યસ્પર્શેષુ વસક્તાત્મા આત્મનિ ચત્ સુખમ્ વિન્દતિ સ. વ્રજ્યયોગયુક્તાત્મા
અક્ષય્યમ્ સુખમ્ અશ્નુતે ॥

સસ્પર્શજાઃ યે ભોગા તે દુઃખયોનયઃ એવ આચન્તવન્તઃ હિ કૌન્તેય તેષુ
બુધ. ન રમતે ॥

બાહ્ય વિષયોના ઉપભોગમાં જેનું મન આમક્રાંત થતું નથી, એવો
પુરુષ આત્મામાં જે આનંદ છે, તેનો અનુભવ કરે છે, તે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર
પામેલો પુરુષ અક્ષય સુખને પ્રાપ્ત કરે છે.

વિષયોના સંપર્ક-સ્પર્શ આદિથી ઉત્પન્ન થતા જે ભોગો છે, તે
દુઃખના કારણ રૂપ જ છે, કેમકે તે ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા છે, માટે હે
અર્જુન, યાની પુરુષો તેમાં રમણ કરતા નથી.

ચાહ્ય વિષયોમાં અનુરાગ ન રાખેવાલો પુરુષ આત્મામાં સ્થિત જો આનંદકા
અનુભવ કરતાં હૈ, તદ્દ યોગસે વ્રજ્યમાં સ્થલીન હોવર અક્ષય સુખકો પ્રાપ્ત કરતા હૈ.

વિષયોકે સ્પર્શ-સ્પર્શાદિજન્ય જો ભોગ હૈ વે દુઃખોકે વસ્તુ હી હૈ, કયોકિ
આદિ તથા અતવાલે હૈ, સો હૈ અર્જુન, વિવેકી પુરુષ ડનમેં રમણ નહીં કરતે હૈ.

ના જેનું મન સક્ત બાહ્ય વિષયે તે આત્મનુ સુખ લે,
પામે અક્ષય સુખ યુક્ત થઈને યોગેથી તે બ્રહ્મને.
જે સંસ્પર્શથી ભોગ થાય સરવે તે દુઃખનાં મૂળ છે,
તે સૌને વળી આદિ અંત હઈને તેમાં ન યાની રમે.

આ જીવ મનના જોડલા પ્રિય સંજયો કરે છે, તેડલા જ શોકરૂપ શંકુ
તેના હૃદયમાં ડિગ્રી કરે છે.

પરિણમતાપસસ્કારદુઃસૌર્ણગત્તિવિરોધાન્ન દુઃખમેવ સર્વં વિવેકિન । યોગસૂત્ર.

શક્તોતીદૈવ યઃ સોદું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખો નરઃ ॥ ૨૩ ॥

શરીરવિમોક્ષણાત્ પ્રાક્ દદ્દ એવ કામક્રોધોદ્ભવમ્ વેગમ્ યઃ સોદુમ્ શક્તોતિ
સઃ નરઃ યુક્તઃ સઃ સુખી ॥

શરીર છુટ્યા પહેલાં આ લોકમાં જ કામ ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા
વેગને જે સહન કરી શકેછે, તે જ પુરુષ યોગી છે અને તે જ સુખી છે.

શરીરત્યાગ होनेसे पहले जो इसी लोके ही काम क्रोधसे उपजनेवाले
वेगकी सहनेको समर्थ होता है, वही पुरुष योगी है, वही सुखी है.

રહેવા શક્ત જ કામક્રોધથી થતા લોકે જ આ વેગને,
પૂર્વે દેહ છૂટ્યાની જે પુરુષ તે યોગી સુખી તે જ છે.

વિવેકી પુરુષને આ લોક તથા પરલોકનાં સર્વ વિષયસુખ, તેમાં સ્વરૂપથી
પશુ દુઃખરૂપતા હોવાથી દુઃખરૂપ જ પ્રતીત થાયછે. (૫-૨૨)

૫-૨૩ કામ શિષ્ટને પણ બ્રજ કરેછે, વૃદ્ધને બહેકાવેછે અને તાપરહિતને
તપાવેછે. ક્રોધ સ્વાશ્રયને બાળેછે તથા ગુરુનો ઘાત કરાવેછે, માટે અને
તજવા યોગ્ય છે. આ પુરુષના પરસ્પર વિષયસુખની અભિલાષામાં કામ
શબ્દ નિર્દ છે, તેથી (કામ ક્રોધ તથા લોભ-મત્યાદિમાં) દ્રવ્યતૃષ્ણાને
લોભ શબ્દ વાપરી ભુદો પાઓ છે. અહીં તો કામનો અર્થ સર્વ પ્રકારની
તૃષ્ણા છે એમ સમજવું.

કામ-સંભળવાના, સ્મૃતિના તથા ભોગવેલા સુખના હેતુરૂપ ઈન્દ્રિય-
ગોચર પ્રાપ્ત અને ઇષ્ટ વિષયોને લિપે જે તૃષ્ણા તે.

ક્રોધ-સંભળવાના, ભેવાના ને સ્મૃતિના પોતાને પ્રતિકૂળ દુઃખના
હેતુરૂપ વિષયોમાં જે દ્વેષ તે.

રોમાંય સંહિત હૃષ્ટ નેત્ર વક્રલિજ અંતઃકરણના પ્રસોભરૂપ કામોદ્ભવ
વેગ. ગાત્રનો કંપ, પ્રરવેદ, સંદૃષ્ટ ઝાણપુટ, રક્તનેત્ર આદિ લિંગચિહ્નરૂપ
ક્રોધોદ્ભવ વેગ.

યોઽન્તઃસુખોઽન્તરામસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મમૂતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

યઃ યોગી અન્તઃસુખઃ અન્તરામઃ તથા યઃ અન્તર્જ્યોતિઃ એવ સઃ બ્રહ્મ-
મૂતઃ બ્રહ્મનિર્વાણમ્ અધિગચ્છતિ ॥

જે યોગી અંતરમાં જ સુખવાળો, અંતરમાં જ આરામવાળો અને
અંતરમાં જ પ્રકાશવાળો છે, તે અહસ્વરૂપ થઈ અહમમાં જ નિર્વાણ પામે છે.

અંતરઆત્મામેં હી જો સુખી હૈ, અંતરઆત્મામેં હી જિનકા આરામ હૈ ઓર
અંતરઆત્મામેં હી જિનકા પ્રકાશ હૈ, વહી યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપ હોકર બ્રહ્મનિર્વાણકો
પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

જેને અંતર સુખ જ્યોતિ હૃદયે આરામ છે અંતરે,
પામે અહસ્વરૂપ યોગી થઈને તે અહનિર્વાણને.

૫-૧૪ બ્રહ્મૈવ સન્નિદ્રાપ્યેતિ । શ્રુતિ. આ વિદ્વાન પુરુષ જ્ઞાનની પૂર્વે જ
વાસ્તવિક રીતે અહસ્વરૂપ હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનકૃત વિશ્રુતિ થતાં, આત્મ-
જ્ઞાનને લીધે દરીથી તે અહમભાવને પાત્ર થાય છે.

૫-૨૫ પરોપકાર એ પ્રુપ્ત, અને પરંતુ પીડન એ પાપ, એ અઢાર
પુરાણોનો સાર છે, એમ એક શાસ્ત્રકાર કહે છે.

અષ્ટદશ પુરુષાનાં સારં સાર સમુદૃતમ્ ।

પરોપકારઃ પુણ્યાય પાપાય પરપીડનમ્ ॥

યસ્મિન્સર્વાણિ મૂતાનિ હાત્મેવામૃદિજાનતઃ ।

તત્ત્વ કો મોહઃ કઃ શોક એકત્વમનુષ્યતઃ ॥

જે જ્ઞાનઅવસ્થામાં આ વિદ્વાન પુરુષને આ સર્વ જૂતો પોતાના
આત્મા રૂપ જ થઈ જાય છે, તે જ્ઞાનઅવસ્થા વિષે એક અદ્વિતીય આત્માને
જોનાર અહમવેદના પુરુષને દૈતદર્શનનો અભાવ થતાં કોઈ મોહની કે કોઈ
શોકની પ્રાપ્તિ ક્યારે પણ થતી નથી.

હમન્તે મદ્ધનિર્વાણમૃપયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ

છિન્નદ્વેષા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥૨૫॥

ક્ષીણકલ્મષાઃ છિન્નદ્વેષાઃ યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ઋપયઃ મદ્ધનિર્વાણમ્ લગન્તે ॥

જેઓનાં પાપ ક્ષીણ થયાં છે, જેઓના સર્વ મંત્રમ હેઠાં ગયા છે, જેઓનું ચિત્ત વશ થયેલ છે અને જેઓ સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં ગાળુ છે, તે યોગીઓ પદ્ધતિમાં નિર્વાણ પામે છે.

જિનકે પાપ ક્ષીણ હો ગયે હૈં ઓર જિનકે સવ સદેહ મિટ ગયે હૈં; વહી સંસાર-ચિત્ત ઓર સવ જીવેકિ હિતમે પ્રીતિવાલે ઋષિગણ મદ્ધનિર્વાણકો પ્રાપ્ત કરતે હૈં

ધોવામાં અથ આત્મસંયમી છૂટી દ્વિધામતિ જેહને,
પામે સૌ ભૂતહિતરક્ત ઋષિઓ તે પદ્ધતિર્વાણને.

પ્રાક્રિમાલ્ય પંડિતમાના પ્રજ્ઞાખરાએ સર્વ વ્યવહારશાસ્ત્રનો એવો અર્થ ખેંચી કાઢ્યો છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યને સર્વ માનવજાતિ ઉપર પ્રેમ રાખવો સદૈવ સર્વ લોકના કલ્યાણ માટે શ્રમ કરવો એ જ તેનો જગતમાં પરમ ધર્મ છે. કેવળ સ્વાર્થ અથવા પોતાનું જ વિષયસુખ, એ કનિષ્ઠ પાપરીથી અડતાં આધિકૌતિક સુખવાદીઓને પણ પરોપકાર અને છેવટે આણુભાઈ એટલે સાત્ત્વિક શુણ્ણ સમુચ્ચય સુધી આવવું પડ્યું છે; પરંતુ આમાં બાલ સુખની કલ્પના તરી આવતાં, અંતઃશુદ્ધિ કે અંતઃસુખનો વિચાર નથી એ ૨૫૬ છે.

૫-૨૬ પૂર્ણ આત્મજ્ઞાન જ્યાં થાય અને જ્યારે થાય, તે જ સ્થળે અને તે જ સ્થળે મોક્ષ મૂકી રાખેલો છે, કેમકે મોક્ષ એ આત્માની જ ભૂજ શુદ્ધ અવસ્થા છે, નિરાળી સ્વતંત્ર પરંતુ કશાવા સ્થળ નથી. શિવગીતામાં કહ્યું છે કે—

મોક્ષસ્ય ન હિ વાસોઽસ્તિ ન પ્રમાતરમેય વા ।

મજ્જાનહદવપચિનાગો મોક્ષ હસિ સ્મૃતઃ ॥

કામક્રોધવિયુક્તોનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં ધર્મતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥ ૧

કામક્રોધવિયુક્તોનામ્ યતચેતસામ્ વિદિતાત્મનામ્ યતીનામ્ અભિતઃ બ્રહ્મ-
નિર્વાણમ્ ધર્મતે ॥

જેઓ કામક્રોધથી રહિત છે, જેઓએ પોતાનું ચિત્ત વશ કર્યું છે
અને જેણે આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું છે, તેના યોગીઓને શ્રવતાં છતાં પણ
બ્રહ્મ નિર્વાણ જ પ્રાપ્ત છે.

કામ ઓર ક્રોધસે રહિત, ચિત્તકો સ્વાધીન રહનેવાલે આત્મતત્ત્વજ્ઞ યોગી-
યોંકો જીવનકે રહતે મી બ્રહ્મનિર્વાણ પ્રાપ્ત હી હૈ.

કામક્રોધથી જે રહિત હોઈને જેણે શુદ્ધ ચિત્ત તો,
તે આત્મજ્ઞ યતિની પ્રાપ્ત જ રહ્યું છે બ્રહ્મનિર્વાણ તો.

મોક્ષ એ અમુક કોઈ ઠેકાણે રહેલો છે, અથવા તો કોઈ ખીજે દેશ
અથવા ખીજું ગામ છે, એમ નથી; આપણા હૃદયમાં રહેલી અજ્ઞાન
અંધિનો નાશ, તેનું નામ શાસ્ત્રમાં મોક્ષ કહેલું છે. જેને પૂર્ણ જ્ઞાન થયું
છે તેને બ્રહ્મનિર્વાણરૂપ મોક્ષ ત્યાં જ પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા તે સદા
મુક્ત જ છે, એ ગીતા આદિ શાસ્ત્રો, અને અગ્ર પ્રજ્ઞ સમગ્રુતે અર્હોઆ
ને અર્હોઆ બ્રહ્મનો અનુભવ કરે છે, પ્રજ્ઞ વૈદ પ્રજ્ઞૈવ મવતિ । બ્રહ્મ જાણુ-
નાર બ્રહ્મ જ થાય છે, ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પણ કહેલું છે.

૫-૨૭, ૨૮ બ્રમરોની મધ્યમાં ચમુની સ્થિતિ તે ચમુના અર્ધ
વીંચાયાથી જ થાય છે. સાવ બંધ કરે તો એ પુરુષને નિદ્રારૂપ લયવૃત્તિ જ
થાય, અને સાવ ઉઘાડી રાખી પ્રસારણ કરે તો પ્રમાણ, વિપર્યય,
વિકલ્પ અને સ્મૃતિ એ ચાર અધારની વિલેપરૂપ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય, તે
નિદ્રાદિક પાંચ વૃત્તિ યોગાભ્યાસની વિરોધી છે.

કોઈપણ સ્મૃણ વિષયમાં, સૂર્યમાં, તેના કિરણમાં, વિષ્ણુની પ્રતિમામાં,
અનાદત ધ્વનિમાં કે ખીજમાં ચમુ આદિ અન્ય મનને ધારવું તે મન

સ્પર્શાનકૃત્વા વહિર્વાદ્યાંચક્ષુઃક્રિયાન્તરે બ્રુવોઃ ।

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા નાસામ્યન્તરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેચ્છામયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

વાહ્યાન્ સ્પર્શાન્ વહિ કૃત્વા ચક્ષુ ચ એવ બ્રુવો અન્તરે નાસામ્યન્તરચારિણૌ
પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વા ।

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિ વિગતેચ્છામયક્રોધ ય મોક્ષપરાયણ મુનિ સ સદા
મુક્તઃ એવ ॥

શબ્દાદિક બાહ્ય વિષયોને બહાર રાખી, દૃષ્ટિને બે ભ્રમરોની વચ્ચે
સ્થાપીને અને નાસિકામાં જતા આવતા પ્રાણ અપાનને સમાન કરીને
ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિને જેણે વશ કર્યા છે, તેમ જ જેનાં ઇચ્છા ભય અને
ક્રોધ જતાં રહ્યાં છે એવો જે મોક્ષ પરાયણ મુનિ છે તે સદા મુક્ત જ છે.

શબ્દાદિક બાહ્ય વિષયોનો બાહર કરકે, દૃષ્ટિકો દેવો બુદ્ધિયોને મધ્યમે
રૂપાકર ઓર નાસિકાકે મધ્યમે વિચરનેવાલે પ્રાણ ઓર અપાનકો સમાન કરકે
ઇન્દ્રિય મન ઓર બુદ્ધિકો વશમે કરનેવાલે, ઇચ્છા મય ઓર ક્રોધરે રહિત જે
મોક્ષપરાયણ મુનિ હે, વહ સદા મુક્ત હી હે

રાખી વિષય બાહ્ય બહાર ભ્રમરો વચ્ચે ધરી દૃષ્ટિને,
બેતા પ્રાણ અપાનને સમ કરી બે નાસિકાની વિષે,
ઇન્દ્રિયો મન બુદ્ધિને વશ કરી જે મોક્ષમાં તત્પર,
ઇચ્છા ને ભય ક્રોધહીન મુનિ જે તે છે સદા મુક્ત જ.

વિષયાધાર થઈને તેમાં જ સ્થિરાભ્યાસવડે વિચાર પામી પોતાના દેહને
પણ દેખતું નથી, તે મહાવિદેહનામ ધારણા. આ ધારણા સિદ્ધ થતાં
ઇન્દ્રિયગણ પોતપોતાના વિષયને ગૃહણ કરતો નથી તે આ બહિર્વિષય
પ્રત્યાહાર, બીજો આંતર વિષય પ્રત્યાહાર પણ છે અનેનું કૃણ યોગસૂત્રમાં
એક કથું છે, તત ક્ષીયતે પ્રકાશવરણમ્ ।

મોક્ષારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુહૃદં સર્વમૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃચ્છતિ ॥ ૨૯ ॥

इति धीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णाऽर्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

મામ્ યજ્ઞતપસામ્ મોક્ષારમ્ સર્વલોકમહેશ્વરમ્ સર્વમૂતાનામ્ સુહૃદમ્ જ્ઞાત્વા
શાન્તિમ્ મૃચ્છતિ ॥

મને યજ્ઞ તથા તપનો મોક્ષા, સર્વ લોકનો મહેશ્વર અને પ્રાણી-
માત્રનો હિતકર્તા જાણીને તે (જીવન્મુક્ત યોગી) શાંતિ (મુક્તિ) પામે છે.

મુશ્કો યજ્ઞ ભૌર તપસ્યાર્થેનો મોક્ષ, સર્વ સ્ત્રેષ્ઠોને મહેશ્વર ભૌર સર્વ જીવોને
સુહૃદરૂપ જાનકર મહા (જીવનન્મુક્ત યોગી) શાંતિ (મોક્ષ)નો પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

મોક્ષા સૌ તપયન્તો વળી મહા સૌ લોકોના ઇશ્વર,

જાણી મિત્ર મને સહુ ય જૂતનો તે શાંતિને મેળવે.

એ પ્રમાણે...સંન્યાસયોગ નામનો પાંચમો અધ્યાય પૂરો.

જ્યારે વિદ્યાકાશમાં પ્રાણુના નિરોધથી મનનો લય થાય છે, ત્યારે
વાસનાનો વિચાર આપોઆપ વિશ્વ પામે છે, ત્યારે જે મનરૂપ પદ
ઉપર સંસારરૂપી ચિત્ર અલેખાયું હોય છે, તે પદ આપોઆપ ફાટી જાય
છે. જેમ સરોવર શુષ્ક થઈ ગયા પછી તેમાં પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી,
તેમ જ્યાં મનનો સર્વથા નાશ થઈ જાય છે, ત્યાં અહકાર આદિ રહી જ
શી રીતે શકે? માટે જે બ્રહ્માર્નવમાં નિમગ્ન હોય છે, તે શરીર ધારી
હોવા છતાં પણ બ્રહ્મરૂપ જાની જાય છે.

૫-૨૯ યજ્ઞતપનો કરનાર કાર્મોપાધિ ત્વ પદાર્થરૂપ આત્મા અને સર્વ
પ્રાણીને પ્રિય સર્વ લોકોના મહેશ્વર કારણોપાધિ તન્ પદાર્થરૂપ ઇશ્વર,
તેની નેતિ નેતિ શ્રુતિ પ્રમાણે બંને ઉપાધિ ઝટી નાંખતાં દેવજ ચૈતન્ય
માત્ર, તે બંને તદ્ ત્વ પદાર્થના અધિજાનજૂત સત્ય જ્ઞાન અનંત આદિ
સ્વરૂપ મને પરબ્રહ્મ જાણીને વિદેહમુક્તિ પામે છે.

अध्याय ६ द्वे

अध्यात्मयोग

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफल कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योग त विद्धि पाण्डव ।

न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

श्रीभगवान् उवाच । कर्मफलम् अनाश्रितः यः कार्यम् कर्म करोति स संन्यासी च योगी च न निरग्निः न च अक्रियः ।

पाण्डव यम् संन्यासम् इति प्राहुः तम् योगम् विद्धि असंन्यस्तसंकल्पः हि कश्चन योगी न भवति ॥

श्रीभगवान् कहे-हे अर्जुन, कर्मफलनी भ्रमजने त्याग करीके पोताना विहित कर्तव्य कर्म करेछे, ते संन्यासी छे, ते न योगी छे; अग्निहोत्रादिक छोडी देना किया विना (संन्यासी के योगी) नहीं.

हे अर्जुन, जेने संन्यास कहेछे तेने न तुं योग समझ, शरथ के संकल्पने। संन्यास कर्मा विना छोड़पछु योगी यथ सकते नथी.

श्रीभगवानने कहा-जो कर्मफलनी कामनाको छोड़कर वेदविहित कर्तव्य कर्मको करता है वही संन्यासी है, वही योगी है; अग्निहोत्रादिको त्यागनेवाला और कियाको त्यागनेवाला (संन्यासी वा योगी) नहीं है.

हे अर्जुन, जिसको संन्यास कहते हैं, उसीको योग जानो, क्योंकि विना-संकल्पके त्याग किये कोई भी योगी नहीं हो सकता.

शार्दूल- न न आश्रयविषु कर्मफलना कर्तव्य कर्मो करे, ते संन्यासी न ते न योगी पछु ना निरग्नि के अक्रिये तेने योग न पछु पांडव ! इजे संन्यास जेने कहे, छोड़ योगी यतो नथी न इति ये संकल्प विना तन्पे.

६-२ संन्यास-कर्म अने तेना इणना त्याग लक्षणरूप परमार्थ संन्यास

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

यदा हि इन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

योगम् आरुरुक्षोः मुनेः कर्म कारणम् उच्यते योगारूढस्य तस्य एव शमः
कारणम् उच्यते ॥

यदा हि इन्द्रियार्थेषु न अनुपज्जते न कर्मसु सर्वसंकल्पसंन्यासी तदा योगा-
रूढः उच्यते ॥

योग प्राप्त करवानी ध्यानवाणा मुनिने भाटे कर्म ऐ न साधन
कहेवायछे, अने योगमां आरूढ यथेधा ते न मुनिने भाटे शम (कर्मनी
शान्ति) ऐ न साधन कहेवाय छे.

त्यारे ध्रियोना विषयोमां अने कर्मोमां पुरुष आसक्त यतो नथी,
अने सर्व संकल्पनो त्याग करेछे, त्यारे ते योगारूढ कहेवायछे.

योगका अवलंबन करनेकी इच्छावाले मुनिके लिये कर्म ही साधन कहा
जाता है, और योगमें आरूढ होनेपर उन्हींके लिये शम (कर्मकी शान्ति) ही
साधन कहा जाता है.

जब इंद्रियेकि विषयोंमें और कर्मोंमें सुख अथवा नहीं होता है और
सब संकल्पोंको त्याग देता है, तब यह योगारूढ कहा जाता है.

योगे आरूढि ध्यानार मुनिने आ कर्म हेतु न छे,

योगारूढ यतां न हेतु शम तो तेने न कहेवाय छे.

त्यारे ध्रियना नहि विषयमां आसक्त कर्म न ते,

योगारूढ भणाय त्यागी सर्वे संकल्पनो त्याहरे.

योग-कर्मानुष्ठान लक्षणाश्च; योगवित्तृप्तिनिरोधः । योगसूत्र.

६-३,४ समाधि करतां करतां आत्मानो अद्वैतभाव उपस्थित यना
भाउे त्यारे उपासक-उपास्यभाव के तेनुं ज्ञान न रहेवाथी-कर्मनो। अत्र-

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ૫ ॥

આત્મના આત્માનમ્ ઉદ્ધરેત્ આત્માનમ્ ન અવસાદયેત્, આત્મા એવું હિ આત્મન બન્ધુ આત્મા એવું આત્મન રિપુ ॥

આત્માવડે આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, આત્માને અધીગતિએ લઈ જવો નહિ, કેમકે આત્મા જ આત્માનો બધું છે અને આત્મા જ આત્માનો શત્રુ છે.

આત્માદ્વારા આત્માના ઉદ્ધાર કરના જોઈએ, આત્માનો મીઠો ન ગિરના જોઈએ, ક્યોકિ આત્મા હો આત્માના મિત્ર હૈં ઓર આત્મા હો આત્માના શત્રુ હૈં

પસંત- ઉદ્ધારવો નિજ જ આત્મથી આત્મને આ,
 હુબાડવો નહિ જ આત્મ અધીગતિમાં,
 આત્મા જ બધું સહુને નિજ આત્મનો એ,
 આત્મા જ રિપુ સહુને નિજ આત્મનો છે.

જાવ થઈ જાય છે.

યોગ-સમ્યક્દર્શન નિષ્કાર્ષ, નિર્વિકલ્પ એવાત્મભાવરૂપ, અત કરણી શુદ્ધિરૂપ વૈરાગ્ય, યમનિયમ આદિ સોપાન માર્ગ, ધ્યાનયોગ, જ્ઞાનયોગ સકલ્પમૂળા હિ સર્વે કામા । સ્મૃતિ ડામનું મૂળ સંજ્ઞ છે સ યથાકામૈ ભવતિ તત્ કૃતુર્ભવતિ તત્કર્મ કુસ્તો શ્રુતિ. ડામને અધીન કર્મ છે એમ દર્શાવે છે

૬-૫ આત્મા આત્મસ્વાતંત્ર્યનું પર્ણન છે, સર્વ કોઈએ પોતાનો ઉદ્ધાર પોતે જ કરી લેવાનો છે, અને પ્રકૃતિ ગમે તેટલી બળવત્તર થાય તોપણ તેનો જય કરી આત્મોન્નતિ કરવી એ સર્વના સ્વાધીનતા છે, એ તત્ત્વ છે.

મંસારથી મુક્ત થવાને માટે આત્મા સિવાય કોઈ બધું નથી સંસારમાં જે બધુઓ છે, તે સ્નેહ આદિ બધનથી મોક્ષને પ્રતિકૂળ છે, વિવેક મુક્ત સંસ્કારી મનવડે આત્માને ઉદ્ધારવો. વિષયો ઉપરની આસક્તિવડે આત્માને અધમ અવસ્થામાં ન લઈ જવો, સંસારસમુદ્રમાં તેને હુબાડી ન દેવો. વિષય રહિત મનથી જ મુક્તિ છે. હજુ છે કે—

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुघ्नः ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

येन आत्मना एव आत्मा जित तस्य आत्मन आत्मा बन्धु अनात्मन,
तु आत्मा एव शत्रुघ्न शत्रुत्वे वर्तेत ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः समाहित ॥

जैसे पोते न मनने छल्यु छे, तेने पोताने आत्मा जधु-द्विजकता
छे, अने जैसे मन छल्यु नथी, तेने आत्मा न शत्रुनी पेडे शत्रुपक्षे वर्तेछे
मनने छतनार अने शांति प्राप्त करेय पुरुषने परम आत्मा शीत
उष्ण, सुख दुःख अने मान अपमानमा समान न रहे छे

जिसने अपनेसे ही मनको धरीभूत किया है, उसका आत्मा अपना मित्र
है, और जिसका मन धरीभूत नहीं हुआ है उसका आत्मा ही शत्रु भावमें
शत्रुकी समान ही रहता है

मनको जीतनेवाले और दात स्वभावयुक्त पुरुषका परमात्मा, शीत उष्ण,
सुख दुःख और मान अपमानमें समान ही रहता है

आत्मा न छती दीध आत्म यही न जैसे,

आत्मा न जधु निज आत्मतरो न तेने,

जैसे छल्यो न निज आत्म न तेहने तो,

आत्मा न शत्रु सभ शत्रुपक्षे गहेतो

शाईल- शीतोष्ण सुखदुःखमा सभ गहे मानापमाने तथा,

मुनिने परमात्म शांति धरता जैसे छल्युं जित आ.

मन एव मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयास्तक्त मुच्यते निर्विषयं स्मृतम् ॥

आत्मा-अतरात्मा; पोते अत इच्छे के मन, जवात्मा, आत्मा.

६-६ शर्वकारणना भवातनो जय तेनी प्रकृतिना प्रतियोगी शशधी

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોપાશ્મકાશ્વનઃ ॥ ૮ ॥

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવન્ધુપુ ।

સાધુષ્યપિ ચ પાપેષુ સમયુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થઃ વિજિતેન્દ્રિયઃ સમલોપાશ્મકાશ્વનઃ યોગી યુક્તઃ
ઇતિ ઉચ્યતે ॥

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યવન્ધુપુ સાધુપુ પાપેષુ અપિ ચ સમયુદ્ધિઃ વિશિષ્યેતે ॥
જેનો આત્મા ઉપદેશજન્ય જ્ઞાન અને અનુભવજન્ય જ્ઞાન (વિજ્ઞાન)
વડે તૃપ્ત થયો છે, જે વિકાર રહિત છે, જેણે ઇન્દ્રિયોને જીતી લીધે અને
જે માટી પથ્થર અને સોનાને સમાન ગણે છે, તે યોગી યોગાશ્વ કહેવાય છે.
સુહૃદ, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષપાત્ર, શત્રુ, સાધુ
તેમ જ કુદૃષ્ટ ઉપર જેને સમાન યુદ્ધિ હોય છે, તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

જિત્તકા આત્મા ઉપદેશજન્ય જ્ઞાન ઓર અનુભવજન્ય જ્ઞાન (વિજ્ઞાન) જે
તૃપ્ત હોય છે, જે વિકારસે રહિત ઓર જીતેન્દ્રિય છે, ઓર જે મિટ્ટી પથ્થર
ઓર સુવર્ણ સર્વે સમાન દૃષ્ટિવાળા છે, વહ યોગી યોગાશ્વ કહેવા જાય છે.

સુહૃદ, મિત્ર, શત્રુ, ઉદાસીન, મધ્યસ્થ, દ્વેષી, સાધુ ઓર કુદૃષ્ટ, 'જન
સર્વોપર સમાન યુદ્ધિ રાખેવાળા સર્વે શ્રેષ્ઠ છે.

જીતેન્દ્રિય કૂટસ્થ તૃપ્ત મન છે વિજ્ઞાન જ્ઞાને અને,
જેને પથ્થર માટી હેમ સમ છે તે યોગી તો યુક્ત છે.

સુહૃદ્ બધુ ઉદાસી મિત્ર અરિમાં મધ્યસ્થ દ્વેષ્ય અને,
સાધુમાં વળી પાપીમાં ય સમ છે જેની મતિ શ્રેષ્ઠ તે.

અટકાવ કરીને કરવો. દેહ શિર આદિનાં સમત્વધારણથી અને ધૈર્યથી દેહની
પ્રવૃત્તિ, પ્રાણાયામ અને શાંતિથી પ્રાણની પ્રવૃત્તિ, વૈરાગ્ય અને શાંતિથી
ઇન્દ્રિય તથા મનની પ્રવૃત્તિ, સદસત્તા વિવેક વિજ્ઞાન અને તીવ્ર મોક્ષેચ્છાથી
યુક્તિની પ્રવૃત્તિ અને આદ્યમાં અટકાવવાયે અટકાવની પ્રવૃત્તિ હોય છે.

૬-૯ સુહૃદ-સ્વભાવથી જ હિતેચ્છુ; પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા ન રાખતાં

યોગી યુજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

પ્રકાકી ચતચિત્તાત્મા નિરાશીરપરિગ્રહઃ ॥ ૧૦ ॥

યોગી એકાકી રહસિ સ્થિતઃ ચતચિત્તાત્મા નિરાશીઃ અપરિગ્રહઃ આત્માનમ્
સતતમ્ યુજીત ॥

યોગીએ એકલા એકાંતમાં રહીને, મન અને ઈન્દ્રિયાદિને વશ કરીને,
આશાને ત્યાગ કરી, કંઈ પણ વસ્તુના સંગ્રહ રહિત થઈ મનને નિરંતર
યોગાભ્યાસમાં જોડવું.

યોગી બંધેલે હી એકાંતમાં સ્થિત હોવા મન ઓર ઈન્દ્રિયાદિકો વશમાં કરવે
આશા ઓર પરિગ્રહનો છોડીને મનનો નિરંતર યોગાભ્યાસમાં લગાવે.

ચિત્તેન્દ્રિય છતી પરિગ્રહ તથા એકાકી આસાહીણી,
એકાંતે રહી આત્મ જોડી મચવું યોગે સદા યોગીએ.

ઉપકાર કે સહાય કરનાર. મિત્ર-રનેહવશથી ઉપકાર કરનાર; પ્રેમથી દિતેમ્બુ.
અરિ-રાત્રુ; મારનાર. ઉદાસીન-જેને પક્ષકારમાં ઉપેક્ષા રાખનાર-એકેનું સારું
માર્ગ ન ઇચ્છનાર. દ્વેષ-દ્વેષ કરનાર; અગ્રિય કાર્ય કરનાર. બંધુ-મંડળી.
સાધુ-સહચારી; શાસ્ત્રાનુસાર કામ કરનાર. પાપ-દુરાચારી; નિષિદ્ધ કાર્ય કરનાર.
વિશિષ્ટ્યતે । ને બદલે વિમુચ્યતે । એવો બીજો પાક પણ છે.

૬-૧૦ મથાર્થ ક્ષણજ્ઞાન જ ખરી સમાધિ અથવા રાગ્યોગ છે. તે
જ્ઞાન શબ્દ માત્રમાં સમાવું નથી. વેદાંતશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સર્વદા સાનુભવ છે.
અનુભવ ન હોય તો જ્ઞાન કહેવાય જ નહિ; માટે જ્ઞાનના અનુભવને દહ
કરવા સારું ઉત્તમ રાગ્યોગરૂપ સમાધિનો માર્ગ કહેડે.

૬-૧૧ એ સ્થળ એવું હોવું જોઈએ કે આનંદ અને હોંસથી ત્યાંથી
ઉઠવાનું મન ન થાય. જોનાં જ વૈરાગ્યશુદ્ધિ વધે. પૂર્વે એ જગ્યાપર
સત્પુરુષોનો વાસ હોવો જોઈએ. એ સ્થળથી મનનો અંતોષ વધવો જોઈએ.
ધૈર્યનો ઉત્કર્ષ થવો જોઈએ. અભ્યાસને ઉત્તેજન મળવા પાત્ર અને મનને
અનુભવ વધવા પાત્ર તે હોવું જોઈએ. પાખડીને પણ નિકટ જતાં

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।

નાત્યુચ્છિદ્રતં નાતિનીચં ચૈલાજિનકૃશોત્તરમ્ ॥ ૧૧ ॥

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।

ઉપવિદ્યાસને યુક્ત્યાયોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

ચૈલાજિનકૃશોત્તરમ્ ન નાત્યુચ્છિદ્રતમ્ ન નાતિનીચમ્ આત્મનઃ સ્થિરમ્ આસનમ્
શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય ।

તત્ર આસને ઉપવિદ્ય મન એકાગ્રમ્ કર્ત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ આત્મવિ-
શુદ્ધયે યોગમ્ યુક્ત્યાત્ ॥

પ્રથમ દર્શો, તેના ઉપર મૃગચર્મ અને તેના ઉપર વસ્ત્ર પાથરેનું
બહુ ઉંચું નહિ તેમ જ બહુ નીચું નહિ એવું પોતાનું સ્થિર આમન
પવિત્ર સ્થાનમાં સ્થાપીને,

તે આસન ઉપર બેસી મનને એકાગ્ર કરી, ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોની
ક્રિયાને રોકીને અતઃકરણની વિશુદ્ધિ માટે યોગાભ્યાસ કરવો.

પહેલે કુશા, उसके पर मृगचर्म वा व्याघ्रचर्म और उसपर वस्त्र बिठाके
अपना न बहुत उचा न बहुत नीचा स्थिर आसन पवित्र स्थानमें स्थापन करके

उस आसनपर बैठके, मनको एकाग्र करके तथा चित्त और इन्द्रियोंकी
क्रियाको रोक कर, अतःकरणकी शुद्धिके लिये योगका अभ्यास करे.

દર્શો ઉપર ચર્મ વસ્ત્ર પર તે ના ઉંચું નીચું બહુ,
એવું આસન સ્થિર શુદ્ધ સ્થળ જ્યાં જ્યાં સ્થાપી પોતાતથા;
બેસી આસન જોડવો મન કરી એકાગ્ર જ્યાં યોગને,
ક્રિયા રોકી જ ચિત્ત ઇન્દ્રિયતણી આત્મા વિશુદ્ધચર્મ એ.

તપની ઉત્કર્શ અને આર્યા ઉત્પન્ન થાય, કામાતુર કામને પણ વિસરી
જાય, ત્યાંથી જનાર રોકાઈ જાય, એવું તે જોઈએ તે સ્થળે માત્ર માધક
સિવાય ખીળની વસ્તી કે આરણ નહિ જોઈએ. અમૃત જેવાં મિષ્ટ
મૃગ અને રૂળથી યુક્ત વૃક્ષોવાગુ ગીચ જંગલ જોઈએ. પગલે પગલે

સમ કાયશિરોમીવ ધારયન્નચલ સ્થિર ।

સમ્પ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્ર સ્વં દિશશ્ચાનલોકયન્ ॥ ૧૩ ॥

પ્રશાન્તાત્મા વિગતમીર્ઘદ્વાચારિવ્રતે સ્થિત ।

મન. સયમ્ય મચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પર ॥ ૧૪ ॥

કાયશિરોમીવન્ સમમ્ અચલમ્ ધારયન્ સ્થિર દિશ ચ અનલોકયન્
સ્વમ્ નાસિકાગ્ર સમ્પ્રેક્ષ્ય ।

પ્રશાન્તાત્મા વિગતમી વ્રજાચારિવ્રતે સ્થિત મન સયમ્ય મચિત મત્પર
યુક્ત આસીત ॥

શરીર, મસ્તક અને ગરદનને સીધા અને અચળ રાખી ઝિઝગ થઇને
દિશાઓ તરફ ન જોતા પોતાની નાસિકાની અધી ઉપર દૃષ્ટિને સ્થિર રાખી,
અતિ શાંત ચિત્તવાળા યોગીએ નિર્ભય થઇ, બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી, મનનો
મયમ કરી, મારામા ચિત્ત લગાડી મારે પરાયણ-ધ્યાનસ્થ થઇ રહેતું

કાયા, શિર और गर्दन सबको सीधा और अचल भावसे रखकर स्थिर होके,
किसी दिशाको न देखता हुआ और अपनी नासिकाके अग्र भागको देखता हुआ,
प्रशान्तचित्त योगी पुरुष निर्भय और ब्रह्मचर्यव्रतमें स्थित होकर मनको
सयतकर मेरेमें चित्तको अर्पण करके मुझमें परायण-ध्यानमें तत्पर रहे

રહેતા સ્થિર સમાન નિશ્ચય ધરી કાયા ત્રીવા શિરને,
નાસિકાગ્ર નિહાળી નિજ નજરે ના દેખતા દિશાને,
શાન્તાત્મા રહી બ્રહ્મચારી વ્રતમા બીતિ તણ બેમતુ
સેકીને મન મત્પરાયણ દુમા યુક્તે ધરી ચિત્તકુ

પાણીના નિર્ભય કરા લેઇએ સૂર્ય પણુ સૌમ્ય અને તેના ઝિણો સ્વચ્છ
પ્રકાશમય છતા અતિ સખ ન હોય વાયુ શીતળ અને મદ લેઇએ
બહુધા ગરમ ન લેઇએ ચોડા મધુરમોના પખી આવતા જતા બેમતા
જતા હોય એવું લેઇએ ત્યાં એ. ૧૬ ગુરુ ૩ શિશુ નય જેવું કંઈ લેઇએ
બુદી બુદી જાતના આસનોના ગુણુ નીચે કલા છે.

યુક્તમેયં સદાઽઽત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાન્તિં નિર્ધાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

નિયતમાનસઃ યોગી એવમ્ સદા આત્માનમ્ યુક્તમ્ મત્સંસ્થામ્ નિર્ધાણપરમામ્ શાન્તિમ્ અધિગચ્છતિ ॥

મનને વશ કરનાર યોગી, આ પ્રમાણે હંમેશાં મનને યોગાભ્યાસમાં જોડતાં મારા સ્વરૂપ જૂત નિર્વાણપદની પરમ શાંતિને પામેછે.

સંયત્તચિત્ત યોગી, સસ પ્રકારસે સદા મનકો યુક્ત કરતા હુમા મેરે સ્વરૂપમૂત નિર્ધાણપદની પરમ શાંતિકો પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

યોગાભ્યાસ સદાય એમ કરતાં યોગી મને નિમ્મહી,
પામે શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ મુજ વસતી નિર્વાણ શાંતિ તહીં.

અથ વાન્યાનિ ઘટ્યંતે જ્ઞાનસિદ્ધયૈ મૃગાજિનૈઃ ।

સર્વસિદ્ધયૈ વ્યાગ્રચર્મ ત્વાવિકં ચેગતાશનં ॥

કૌશેય પૌષ્ટિકં પ્રોક્તં ચેત્રજં ધીવિવર્ધનં ।

શ્વેતે સુ કંબલે ધર્મસિદ્ધી રક્ષેયંસિદ્ધયૈ ॥

પીતે વામો વિજાનીયાન્મોક્ષદે કૃષ્ણકંબલઃ ।

દુઃસમુષયૈ રંજિતં તુ નીલરંગે ન શોભને ॥ મેક્ષતંત્ર.

૬-૧૫ નિર્વિઘ્ન સમાધિમાં પ્રપંચ વાસના આદિ આતંત્ર અશોષ સમ થઈ જાયછે, એટલે પુનઃ પ્રપંચ ઉદય પામતો નથી, અને યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ । જ્યાં જ્યાં મન જાય, ત્યાં ત્યાં સમાધિ જ અનુભવાયછે, તથા કાળમાં એ સમાધિનો ભંગ થતો નથી; એ જ કૈવલ્ય.

પશુધર્મથી જુદું, મનુષ્યના અધિકારનું વિશિષ્ટ સુખ આત્માનંદ જ છે, અને આ આત્માનંદ કેવળ બાહ્ય ઉપાધિ ઉપર કદિ પણ અવલંબતો નથી, તેથી ખીજાં સર્વ સુખ કરતાં તે નિત્ય સ્વતંત્ર અને શ્રેષ્ઠ છે. આને જ નિર્વાણ શાંતિ કહેછે, અને સ્થિતપ્રજ્ઞની આઠી સ્થિતિમાં જોને પરમ અવધિનું સુખ હજી છે તે જા જ છે.

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાન્તમનશ્રતઃ ।

ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃખહા ॥ ૧૭ ॥

અર્જુન અત્યશ્રત* તુ યોગ* ન અસ્તિ ન ચ એકાન્તમ્ અનશ્રતઃ ન ચ
અતિસ્વપ્નશીલસ્ય ન એવ ચ જાગ્રત

યુક્તાહારવિહારસ્ય કર્મસુ યુક્તચેષ્ટસ્ય યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગ દુઃખહા ભવતિ ॥

હે અર્જુન, બહુ ખાનારને તેમ જ તદન નહિ ખાનારને કે અગ્નિ
ખાનારને, બહુ ઉધનારને તેમ જ બહુ જાગનારને યોગ સિદ્ધ થતો નથી.

યોગ્ય આહાર વિહાર કરનારને, કર્મમાં યોગ્ય ચેષ્ટા કરનારને તથા
સમયાનુસાર ઉધનાર જાગનારને યોગાભ્યાસ દુઃખહારક થાય છે.

હે અર્જુન, बहुत भोजन करनेसे योग सिद्ध नहीं होता है, कुछ न
खानेसे या अल्पखानेसे भी नहीं, बहुत सोनेसे भी नहीं, और अत्यंत
जागरण करनेसे भी सिद्ध नहीं होता है

उचित आहार और विहार करनेवाले तथा कर्मोंके लिये उचित चेष्टा करनेवाले
और समयानुसार सोने तथा जागनेवालेका योगाभ्यास दुःख हरनेवाला होता है.

અસાહારી પુરુષને નહિ નહિ સાવે નિરાહારીને,

કે ના યોગ જ ઉધનાર અતિ કે સાવે ન સૂનારને.

યોગ્યાહાર વિહાર યોગ્ય કરમે ચેષ્ટા સદુ જોડને,

તેને થાય જ યોગ દુઃખ દરતો જે યોગ્ય જગ્યે હૃદ્યે.

આજ સાધ્ય હોય તેટલું યોગબળ ગાંઠે બાંધી, કર્મયોગના આચરણનો
પ્રારંભ કરવો, તેથી જ ભુદ્ધિ ધીમે ધીમે અધિક સાસ્ત્રિક અને શુદ્ધ થતાં,
કર્મયોગનું સ્વરૂપ આચરણુ તો શું પણ તેની જિજ્ઞાસા થે મનુષ્યને આજળ
આગળ ધકેલ્યે જાય છે, અને આખરે આજ નહિ તો કાલ, આ જન્મમાં
નહિ તો આવતા જન્મમાં તેના આત્માને બ્રહ્મની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

૬-૧૬' यदु ह या आत्मसंमितमम तदवति न हिनस्ति यद्रूपो दिनस्ति

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાયતિષ્ઠતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥ ૧૮ ॥

યથા દીપો નિવાતસ્યો નેદ્ગતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુક્તો યોગમાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

યદા વિનિયતમ્ ચિત્તમ્ આત્મનિ એવતિષ્ઠતે તદા સર્વકામેભ્યઃ નિસ્પૃહઃ
યુક્તઃ. ઇતિ ઉચ્યતે ॥

નિવાતસ્ય દીપ યથા ન દ્ગતે સા ઉપમા યતચિત્તસ્ય યોગમ્ યુક્ત
યોગિનઃ આત્મનઃ સ્મૃતા ॥

જ્યારે અત્યંત એકાગ્ર થયેલું ચિત્ત આત્મામાં જ સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે
સર્વ કામનાથી નિસ્પૃહ થયેલો પુરુષ યુક્ત (યોગપ્રાપ્ત) કહેવાય છે.

વાયુના મેચાર વિનાના સ્થળમાં રહેલો દીવો જેમ ચળાવમાન થતો નથી,
(તેમ સમાધિ કરનાર યોગીનું મન ચળાવમાન થતું નથી—નિશ્ચલ થઈ જાય છે.)
એ ઉપમા ચિત્તને નિરોધ કરી યોગાભ્યાસ કરનાર યોગીના ચિત્તને આપેલી છે.

જ્યારે અત્યંત ઇચ્છા હોવાથી ચિત્ત આત્મામાં જ સ્થિત હોતા હોય, ત્યારે
કામનાઓથી ઇચ્છા રહિત પુરુષ યુક્ત (યોગપ્રાપ્ત) એવો વર્ણવવામાં આવે છે.

જેવે વાયુ રહિત સ્થાનમાં ધરા હોવાથી દીપક નહીં દિલ્લતા હોય (તેવે સમાધિ
અનુભવ કરવાના યોગીના મન દિલ્લતા નહીં હોય—નિશ્ચલ હોય જાય છે), એવી
ઉપમા યોગીને અભ્યાસ કરવાના આત્મસંયમી યોગીને ચિત્તનો વર્ણવે છે.

નિરોધેનું જ ચિત્ત સ્થિર થઈ રહે આત્માવિષે જ્યાં હોય,

ત્યારે નિસ્પૃહી કામના સર્વથી તે યુક્ત કહેવાય છે.

વાયુવિષ્ણુ સ્થળે રહ્યો જ્યાં નહીં દીવો હોય દીધો આ,

યોગાભ્યાસ વળી જાયે ચિત્તના તે યોગીને ઉપમા.

તથા કનીયોમ્ ન તદવતિ । શ્રુતિ.

૬-૧૮, ૧૯ આમ નિયમિત રીતે આચરણ કરવાથી શરીરમાંની રક્તા-
દિ સહ ધાતુઓ આપોઆપ સમતોલ રહેશે. જેમ લાગ્યેાદ્ય યતાં ઉદ્યોગ
નિમિત્તે સર્વ સંપત્તિ આપોઆપ ધેર ચાલી આવે છે, તેમ જે નિયમશિલ્પ છે, તે

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાઽઽત્માનં પશ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

યોગસેવયા નિરુદ્ધમ્ ચિત્તમ્ યત્ર ઉપરમતે યત્ર ચ એવ આત્મના આત્માનમ્ પશ્યન્ આત્મનિ તુષ્યતિ ।

યોગાભ્યાસથી વૃત્તિશૂન્ય થયેલું ચિત્ત જ્યાં ઉપરામ પામેછે, જ્યાં આત્માવડે આત્માને જોઇ આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહેછે;

જ્યાં યોગાભ્યાસકે દ્વારા રૂત્તિશૂન્ય હુઆ ચિત્ત ઉપરામકે પ્રાપ્ત હોતા હૈ, જોર જ્યાં આત્માકે આત્માકે દેસતા હુઆ આત્માહીમેં સંતુષ્ટ હોતા હૈ;

પામેછે જ વિરામ રૂંધ્યુ ચિત્તહું જ્યાં યોગ સેવાવડે,
આત્માને વળી જોઇ આત્મથી રહે જ્યાં તુષ્ટ આત્માવિષે.

વિનાશ ખાતર યોગાભ્યાસ તરફ વળે, તોપણ તેને આત્મસ્થિતિનો અનુભવ મળેછે. (૧-૧૮)

નિરૂદ્ધ ચિત્ત એકાગ્ર થાયછે, ત્યારે તેમાં સત્ત્વ પ્રધાન હોયછે. સત્ત્વનો સ્વભાવ પ્રકાશ છે, માટે અહીં નિશ્ચય દોવાની ઉપમા આપી છે. આ જ અસંપ્રગટ સમાધિ છે.

મનસો રૂત્તિશૂન્યસ્ય નિર્વિકારત્મના સ્થિતિઃ ।

અસંપ્રજ્ઞાતનામાસૌ સમાધિર્યોગિના પ્રિયઃ ॥ (૧-૧૯)

૬-૨૦ વ્યક્ત અથવા અવ્યક્ત સગુણ ઉપાસનાથી ધ્યાને કરીને ચક્ષુષ્ય ચક્ષુષ્ય ઉપાસક આખરે એવી સ્થિતિએ પહોંચેછે કે બહુ પ્રજ્ઞાસ્થિ । હું સ્પષ્ટ છું, એ સ્પષ્ટાત્મક સ્થિતિને તે સાક્ષાત્કાર થવા માંડેછે, અને હું કષ્ટ સ્થિતિમાં કે અનુભવમાં છું, તેટલું પણ તેને જ્ઞાન રહેતું નથી. આ અવસ્થામાં જગૃતિ કાયમ હોવા છતાં હૈતના સર્વ વ્યવહાર બંધ પડી જતાં જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ એ ત્રણે બાવહારિક અવસ્થાથી જુદી જ એક ચોથી અથવા પુરોણ અવસ્થા છે, એમ શાસ્ત્રકારો કહેછે. આ નિર્વિકલ્પ સમાધિયોગ અભ્યાસથી સંપાદન કરવામાં મનુષ્યે કટાણું નહિ.

સુખમાત્વન્ટિકં ચત્તદ્ બુદ્ધિગ્રાહ્યમતોન્દ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાડ્યં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

યત્ર ચત્ત અતોન્દ્રિયમ્ બુદ્ધિગ્રાહ્યમ્ તત્ આત્મન્ટિકમ્ સુખમ્ વેત્તિ સ્થિત
ચ એવ અયમ્ તત્ત્વતઃ ન ચલતિ ॥

જે અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોથી અગમ્ય અને બુદ્ધિવડે અનુભવી શકાય
એવા આત્મન્ટિક સુખનો અનુભવ થાયછે, અને જ્યાં સ્થિત થયેલો આ
પુરુષ આત્મતત્ત્વથી અગતો નથી,

ઇન્દ્રિયોકે પ્રવહનમે ન જાનેવાલે ઔર બુદ્ધિકે અનુભવમે હોનેવાલે જો અત્યંત
સુખ હૈ, ઇસ્કો જિસ્ત સ્થિતિમે જાનતા સ્થિત હુઆ હૈ ડસમેં યહ પુરુષ
આત્મતત્ત્વસૈ ચલાયમાન નહીં હોતા હૈ,

બુદ્ધિગ્રાહ્ય અતીત ઇન્દ્રિયથી જે તે સુખ આત્મન્ટિક,
જાણેછે, વળી તત્ત્વથી ન અગતો એ જ્યાં રહી કેા દિન,

આ બ્રહ્માત્મક સ્થિતિ એ જ જ્ઞાનની પૂર્ણાવસ્થા છે.

નિરોધ-ઇષ્ટા વિનાના અગ્નિની પેડે ઉપસમ પામેલું—સર્વ વૃત્તિઓના
નિરોધરૂપ પશિષ્ણામ પામેલું યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધ । યોગસૂત્ર.

૬-૨૧ સામાન્ય રીતે સુખદુઃખના આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને
આધ્યાત્મિક એવા ત્રણ ભેદો કરેલા છે. દેવતાની કૃપાથી અથવા અકૃપાથી
જે સુખ દુઃખ ભોગવવું પડેછે તે આધિદૈવિક. બાહ્ય સૃષ્ટિમાં પૃથ્વી
આદિ પચ મહાબ્રૂતાત્મક પદાર્થો સાથે મનુષ્યની ઇન્દ્રિયોનો મંયોગ થતાં
શીતોષ્ણાદિક ગુણથી જે સુખ દુઃખ ઉત્પન્ન થાયછે, તે આધિભૌતિક.
આવા પ્રકારના બાહ્ય મંયોગ સિવાય ઉત્પન્ન થનારાં જીર્ણ મર્વ સુખ
દુઃખ તે આધ્યાત્મિક.

આત્મન્ટિક-દેશકાય વસ્તુ પશિષ્છેદ રહિત. યા વૈ મૂમા તત્સુખમ્ । શ્રુતિ.
હું મહા સુખ ભોગવું છું એવી વૃત્તિ જ્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધી તે વાસ્ત-
વિક સુખ નથી, પણ આસ્વાદનરૂપ છે, અને તે સમયની સમાધિ પણ

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસ્મિન્સ્થિતો ન દુઃસ્થેન ગુરુણાઽપિ વિચાલ્યતે ॥ ૨૨ ॥

યમ્ લબ્ધ્વા ચ અપરમ્ લાભમ્ તતઃ અધિકમ્ ન મન્યતે યસ્મિન્ સ્થિતઃ
ગુરુણા દુઃસ્થેન અપિ ન વિચાલ્યતે ॥

જે લાભ પામીને પછી ખીજા કોઈપણ લાભને તેના કરતાં અધિક
માનતો નથી, અને જેમાં સ્થિત થયેલો યોગી ભારે દુઃખથી પણ ડગ-
મગતો નથી;

જિત્ત લાભકો પાકર દુસરે લાભકો હસસે અધિક નહીં માનતા હૈ,
ઔર જિત્ત બવસ્થામે સ્થિત હુઆ યોગી મહા દુઃખસે સી ચલાયમાન
નહીં હોતા હૈ;

જેને પામી ન લાભ કોઈ અધિકા માને ખીજો તેથી તે,
જેમાં સ્થિત થયો મહા દુઃખથી યે ના તે ડગાબો ડગે;

મવિક્ષ્ય છે. નિર્વિક્ષ્ય મમાધિમાં વૃત્તિ રહેતી નથી કેમકે અંતઃકરણ જ
આત્મામાં ગણી જાયછે, તે નિર્વાણસુખ તો સ્વસ્થ શાંત અકંથ્ય અને
ઉત્તમ છે.

અનીંદ્રિય શબ્દથી આ સુખની વિષયબંધ્ય સુખથી ભિન્નતા કહી,
અને શુદ્ધિગ્રાહ્ય શબ્દથી સુપ્રસિદ્ધિના સુખથી ભિન્નતા કહી.

૬-૨૨ આ સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થવા પછી મેરૂ પર્વત કરતાં પણ પ્રચંડ
દુઃખો તેના શરીર ઉપર આવી પડે, તોપણ તેના ચિત્તને ક્ષોભ થતો
નથી. શસ્ત્રથી દેહને ઝિનઝિન કરી નાંખવામાં આવે અથવા અગ્નિમાં
નાંખવામાં આવે, તોપણ મહા સુખમાં નિમગ્ન થયેલું તેનું ચિત્ત જનનું
નથી. આ પ્રમાણે આત્મસુખમાં નિમગ્ન થવા પછી તેને દેહની સ્મૃતિ
રહેતી નથી, અને આવું અનિર્વાચ્ય અહાસુખ પ્રાપ્ત થવાથી ખીજા
જાગૃતોની તેને વિસ્મૃતિ થાયછે.

૬-૨૩ અનિર્વિણ્ય ચેતમા-ચૈરાગ્યથી દ્રઢ મહન કરવારૂપ તિતિક્ષાથી;

તં યિદ્ધાદ્ દુઃસસંયોગવિયોગં યોગસંક્ષિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગોઽનિર્વિણ્ણચેતસા ॥ ૨૩ ॥

સદ્ગુરુપ્રભવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્યા સર્વાનશોષતઃ ।

મનસૈવેન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમન્તતઃ ॥ ૨૪ ॥

તમ્ દુઃસસંયોગવિયોગમ્ યોગસંક્ષિતમ્ વિદ્યાત્ સઃ યોગઃ અનિર્વિણ્ણચેતસા નિશ્ચયેન યોક્તવ્યઃ ॥

સદ્ગુરુપ્રભવાન્ સર્વાન્ કામાન્ અશોષતઃ ત્યક્ત્વા મનસા એવ ઇન્દ્રિયગ્રામમ્ સમન્તતઃ વિનિયમ્ય ॥

તેને દુઃખના સ્પર્શથી રહિત યોગ નામની સ્થિતિ જાણવી; એ યોગ મનને દંટાળવા ન દેતાં નિશ્ચયપૂર્વક આચરવો.

સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતી સર્વ વાસનાઓનો મંપૂર્ણપણે ત્યાગ કરીને, મનવડે જ સર્વ ઇન્દ્રિયોનું સર્વ જાણુથી નિયમન કરીને,

તેને દુઃખને સંબંધે રહિત યોગસંતાપે જાનના; ઉદ્દેગ રહિત ચિત્તે નિશ્ચય કરકે તેને અભ્યાસ કરના ચાહિયે.

સંકલ્પે ઉત્પન્ન હોતી સર્વ વાસનાઓનો સર્વ ત્યાગ કરકે તે જોરે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો મનને દ્વારા હી રોકકર,

વિયોગે દુઃખ સ્પર્શનો સમજવો આ યોગ નામે જ તે, રાખી આચરવો ઉમંગી ચિત્તથી તે નિશ્ચયે યોગને.

ત્યાગી કામ સહુ અશોષ રીતથી મંકલ્પથી જન્મતા, સર્વે ઇન્દ્રિય મંયમી મનવડે સર્વે દિશાથી ય આ,

નાસાગ્ર દર્શન, ઇન્દ્રિય નિરોધન, દેહનું સમત્વ સ્થાપન, મનોનિગ્રહ આદિ કલેશકર છે, એ પ્રમાણે સમાધિકરણમાં દોષયુક્ત તે નિર્વિણ્ણ, તે રહિત તે અનિર્વિણ્ણ, એવા ચિત્તથી.

૬-૨૫ આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે અભ્યાસ કરવાથી ચિત્ત સ્થિર થાય, ત્યારે ઇન્દ્રિય કાણમાં આવેછે, અને પછી કાળે કરી ધ્યાનમૈત્ર્ય

જ્ઞાનૈઃ જ્ઞાનૈરુપરમેદ્ બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૨૫ ॥

ધૃતિગૃહીતયા બુદ્ધ્યા જ્ઞાનૈઃ જ્ઞાને. ઉપરમેત્ મનઃ આત્મસંસ્થમ્ કૃત્વા કિંચિત્
અપિ ન ચિન્તયેત્ ॥

ધૈર્યયુક્ત શુદ્ધિવડે ધીમે ધીમે ઉપગમ પામવો, અને મનને આત્મામાં
સ્થિર કરીને બીજું કંઈપણ ચિંતન કરવું નહિ.

ધૈર્યસે યુક્ત હૃદૈ શુદ્ધિકે દ્વાર ધીરે ધીરે ઉપરત્ત હોના चाहिये और
मनको आत्मामें स्थित करके ओर कुछ भी चिंतन न करना चाहिये.

ધૃતિધારિણી શુદ્ધિથી વિરમતા જવું જ ધીમે ધીમે,
ને ના ચિંતવવું પરાવી મનને આત્મા વિષે કંઈ પે.

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં, તે જ્ઞાનથી કર્મનું બંધન છૂટે.

એ જ ભૂમિકા અન્ય રીતે કહીએ કે ગાય આદિની પેઠે વાણી-
નિરોધ, બાજમુઝાની પેઠે મનોનિરોધ, કાષ્ટ આદિની પેઠે અહંતાનિરોધ
અને સુપ્રસિની પેઠે મદનિરોધ, એમ ચાર કર્મે કરીને ધીમે ધીમે
યોગ થોજવો.

ધીમે ધીમે-ક્રમ પ્રમાણે એટલે પ્રથમ બાહ્ય વિષયથી, પછી હૃદયોથી
અને તે પછી અંતર્વિપરીત પ્રત્યયથી ધીમે ધીમે મનને વિરામ પમાડવું,
આમ ધીમે ધીમે ચિત્તનો લય કરતાં કરતાં છેવટ પુરુષ માત્ર બાકી
રહેશે. એક ભૂમિકા સિદ્ધ કરી અન્ય ભૂમિકામાં જવું, એક લાગ ચાય
એટલે બીજો કરવો, આગલી ભૂમિકા ઉપર પગ ઠરાવીને પાછલી ભૂમિકા
ઉપરથી પગ ઉઠાવવો, નહિ તો કૂદકો મારવાથી વચમાં જ લપસી પડાય,
માટે ધીમે ધીમે ઉપરામ સાધતાં જવું.

૬-૨૬ સુપ્રસિમાં લય યતા ચિત્તને આત્મજ્ઞાનથી જગાડે, વિશ્લેષ
પામેલાને વિષયોના દોષદર્શનવડે પુનઃ શાંત કરે, રાગના બીજરૂપ કષાય-
નાશ ચિત્તને જોળાએ અને એમ જોળાખ્યા પછી ગંપ્રજ્ઞાતના વારંવારના

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનઃશ્ચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

ચંચલમ્ અસ્થિરમ્ મનઃ યતઃ યતઃ નિશ્ચરતિ તતઃ તતઃ એતદ્ નિયમ્ય
આત્મનિ એવ વશમ્ નયેત્ ॥

અંચળ અને અસ્થિર મન જ્યાં જ્યાં બહાર જાય (વિષયાદ્યાર ઘટિતો
ઉત્પન્ન કરે), ત્યાંથી ત્યાંથી રોકીને આત્મામાં જ વશ કરી લેવું.

ચંચલ और अस्थिर मन निघर जिघर यहिर चलै (विषयाद्वार
घटितो उत्पन्न करै), उबर उघरते हमको रोककर आत्मामें ही बश
करना चाहिये.

જાથે અંચલ બહાર જો મન ખસી અસ્થિર જ્યાં જ્યાં થકી,
આત્મામાં વશ રાખવું નિમ્મહીને તેને ય ત્યાં ત્યાં થકી.

અભ્યાસવાળા ચિત્તને અભંગાતરૂપ સમભાવ પમાડે; સમાધિમાં પણ
તેના સુખનો સ્વાદ-તે અવિઘાતનિત છે એમ જાણી-ન લે, અને વિવેક-
પ્રસાવડે નિરુપદ્રુક થયા છતાં પણ જો ચિત્ત બહાર જાય, તો તેને પ્રયત્નથી
એકરૂપ કરે ચિત્ત જ્યારે સુશુભિમાં લીન ન થાય તથા વિક્ષેપ ન પામે
અને વાધુ વિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીવાના જેવું અચળ થાય, ત્યારે તે
ચિત્ત સ્વસ્વરૂપને પામેલું થાય છે.

યતઃ યતઃ-જે જે નિમિત્તથી.

૬-૨૭ થી ૩૦ શાંતરજ-પોતાનાં કાર્ય-કામ ક્રોધ મોહ અદ્વંશર
મમતા વગેરે સહિત તમોગુણ અને રજોગુણ નાશ થયા છે, એવું કેવળ
શુદ્ધ સત્સ્વભાવરૂપ.

અહમય-ધર્મ તથા અધર્મથી વર્જિત

(૬-૨૭)

યોગ-વસ્તુના વિચારકૌરવ્યની પરાક્રાંત.

(૬-૨૮)

આ સ્વભાવમૈત્ર્ય દષ્ટિ જ સર્વ અધ્યાત્મનું અને કર્મયોગનું મૂળ છે.
ઇદ્રિયનિમ્મદ સિદ્ધ થયા છતાં પણ એ જ્ઞાન ન થાય તો એ નિમ્મદ

પ્રશાન્તમનસં દ્વેન યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાન્તરજસં દ્રઢભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥

યુગ્મદ્વેષં સદાઽઽત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન દ્રઢસંસ્પર્શમત્યન્તં સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

પ્રશાન્તમનસમ્ હિ શાન્તરજસમ્ અકલ્મષમ્ દ્રઢભૂતમ્ એનમ્ યોગિનમ્
ઉત્તમમ્ સુખમ્ ઉપૈતિ ॥

એનમ્ સદા આત્માનમ્ યુગ્મન્ વિગતકલ્મષઃ યોગી દ્રઢસંસ્પર્શમ્ અત્યન્તમ્
સુખમ્ સુખેન અશ્રુતે ॥

પ્રશાંત ચિત્તવાળા, રજો તમોગુણ રહિત, નિષ્પાપ અને અહમ્સ્વરૂપ
ધ્યેય આ યોગીને ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થાયછે.

આ પ્રમાણે નિરંતર મનને વશ કરનાર નિષ્પાપ યોગી અહમ્સાક્ષાત્કાર-
સ્વરૂપ આત્મચિત્ત સુખને અનાયાસે પામેછે.

અત્યંત શાંતચિત્તવાળે, તમો રજોગુણ રહિત, નિષ્પાપ ઓર દ્રઢસ્વરૂપ
હસ યોગીકો ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

હસ પ્રકારસે નિરંતર મનકો વશમે કર્ત્તેવાળા નિષ્પાપ યોગી દ્રઢકે
સાક્ષાત્કારસ્વરૂપ અત્ત સુખકે અનાયાસ હી પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

જેનું શાંત મને રજો ગુણ ગયો શાંતિ ધરી જેદનો,

પામે ઉત્તમ સુખ અહમ્સ્વરૂપ એ યોગી વિના પાપનો.

યોગાભ્યાસ સદા ય એમ કર્તો નિષ્પાપ યોગી થઈ,

સુખે પૂરણ ભોગવે, સુખ થતું જે અહમ્ભયોગથી.

અર્થ છે.

દાપક અને પ્રકાશનું એ બનેમાં એકત્વ હોયછે, તેમ તે મારામાં
છે અને હું તેનામાં છું. જેમ રસનું અસ્તિત્વ પાણીને યોગે અને પ્રેક્ષા-
ણનું અસ્તિત્વ આક્રાશને યોગે છે, તેમ તે યોગી મારા જ સ્વરૂપથી

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વેષાં સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

યો માં પશ્યતિ સર્વેષાં સર્વં ચ મયિ પશ્યતિ ।

તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૦ ॥

યોગયુક્તાત્મા સર્વેષાં સમદર્શનઃ સર્વભૂતસ્થમ્ આત્માનમ્ આત્મનિ ચ સર્વ
ભૂતાનિ ઈક્ષતે ॥

મામ્ સર્વેષાં સર્વમ્ ચ મયિ ચઃ પશ્યતિ તસ્ય અહમ્ ન પ્રણશ્યામિ સઃ ચ
મે ન પ્રણશ્યતિ ॥

યોગયુક્ત પુરુષ સર્વેષાં સમદષ્ટિવાળો થઈને સર્વ ભૂતોમાં પોતાને
અને પોતામાં સર્વ ભૂતોને રહેલાં જુએછે.

મને સર્વમાં અને સર્વને મારામાં જુએછે, તેને હું અદૃશ્ય નથી અને
તે મને અદૃશ્ય કરતો નથી.

યોગસે શુદ્ધ આત્મનાલા પુરુષ સર્વે સમાન દષ્ટિવાળા હોઈને અપનેને
સર્વ ભૂતોમાં અને સર્વ ભૂતોમાં અપનેમાં સ્થિત દેખતા હૈ.

જો મુસે સર્વેષાં દેખતા હૈ અને સર્વને મુસેમાં દેખતા હૈ, ઉસકે લિયે
મં અદૃશ્ય નહીં હોતા હું અને વહ મુસે અદૃશ્ય નહીં કરતા હૈ.

મંદાકાંતા- જોને દષ્ટિ સમ સર્વમાં આત્મ છે યુક્ત યોગે,
સૌ ભૂતોમાં નિજ, નિજ વિષે સર્વ ભૂતો જુએછે.
જો જુએછે સદુભદ્રાં મને મુજમાં સૌ જુએછે,
તેને તો હું દૂર ન કરતો તે કરે ના મને ચે.

સ્વરૂપવાન દેખાયછે.

(૬-૩૦)

૬-૩૧ સર્વથા-સર્વ પ્રકારે, યાદવલ્ક્યાદિની પેઠે કર્મસાગથી કે
વસિષ્ઠ જનકાદિકની પેઠે વિદિત કર્મથી કે દત્તાત્રેયાદિની પેઠે નિષિદ્ધ કર્મથી
વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ.

વર્તતો-પોતાના મારખરૂપ દેહની વિવિધ ચેષ્ટાઓ લોકની દષ્ટિએ

સર્વભૂતસ્થિતં ચો માં ભજત્યેકત્વમાસ્યિતઃ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥ ૩૧ ॥

એકત્વમ્ આસ્યિતઃ યઃ સર્વભૂતસ્થિતમ્ મામ્ ભજતિ સઃ યોગી સર્વથા વર્તમાનઃ અપિ મયિ વર્તતે ॥

એકત્વભાવમાં નિહા રાખીને જે યોગી સર્વ ભૂતોમાં રહેલા અને બને છે, તે સર્વ પ્રકારે વર્તતાં છતાં પણ મારામાં જ રહે છે.

એકત્વભાવમેં સ્થિત હુઆ જે યોગી સર્વ ભૂતોમેં સ્થિત હુએ મુક્તો ભજતા છે, વહ સર્વ પ્રકારસે સ્વચ્છાર કરતા હુઆ મી મુક્તમેં હી સ્થિત રહતા છે.

જે એકત્વે મતિ ધરી બને સર્વ ભૂતસ્થ હુને,
તે યોગી તો મુજ મહો જ છે સર્વથા વર્તતાં એ.

ખાળકની પેઠે, મઠની પેઠે, ઉ-મત્તની પેઠે, શિષ્ટની પેઠે, અશિષ્ટની પેઠે, જાણીતો છતાં પણ પોતાની દૃષ્ટિવડે નિર્વિકાર સ્વરૂપે રહેલો.

૬-૩૨ તે કોઈનું પણ પ્રતિકૂળ આવરતો નથી અર્થાત્ અહિંસક થાય છે. એ પ્રમાણે જે અહિંસક સમ્યગ્દર્શનનિષ્ઠ છે, તે યોગી સર્વ યોગીઓમાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાથ અને વાસનાક્ષય એ ત્રણેનો એક કાળે જેને અભ્યાસ છે, તે પરમ યોગી કહેવાય છે, અને તે આ શ્લોકથી દર્શાવ્યો છે. આ અધિકારી પુરુષ જ્યારે સર્વ દુઃખી પ્રાણીઓ વિષે, પોતાની પેઠે આ મર્વ પ્રાણીઓને આ દુઃખ ન થાય, એ પ્રકારની કરુણા કરે છે, હારે આ પુરુષનો વૈરી આદિક વિષેનો દોષ નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને પછી તેનું ચિત્ત નિર્ભજ થાય છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે-

પ્રાણા યથાત્મનોમીથ્ય ભૂતાનામપિ તે તથા ।

આત્મોપમ્યેન મતેષુ દયાં કુર્વતિ સાધવઃ ॥

ભૂતમાત્રમાં આત્મા એક છે, અથવા આત્મોપમ્ય એ તત્ત્વથી વ્યાવહારિક નીતિધર્મના સંબંધમાં જેવો ખુલાસો થઈ જાય છે, તેવો ખુલાસો

આત્મોપમ્યેન સર્વં સમં પश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

અર્જુન યઃ સર્વં સુખં વા અદિ દુઃખં વા આત્મોપમ્યેન સમં પશ્યતિ
સઃ યોગી પરમઃ મતઃ ॥

હે અર્જુન, જે યોગી સર્વ પ્રાણીઓનાં સુખ કે દુઃખને પોતાને
થતાં સુખદુઃખની પેઠે જ (આત્મોપમ્ય દૃષ્ટિથી) સરખાં જુએછે, તેને
શ્રેષ્ઠ માનેશે છે.

હે અર્જુન, જે યોગી સવ જીવોને મુખ્ય ઓર દુઃખને (આત્મોપમ્ય દૃષ્ટિ
અપની તુલનાસે) અપને મુખ્ય ઓર દુઃખને સમાન દેખતા હૈ, વહ શ્રેષ્ઠ માના ગયા હૈ

જે હૈ હોયે સુખ જ દુઃખ કાં આત્મ જેવે જ લાવે,
જુએછે જે સમ સરખાં શ્રેષ્ઠ યોગી ગણે તે.

ખીજ કોઈ તત્વથી થતો નથી. સર્વ લોક આપણામાં અને આપણે સર્વ
લોકમાં એ ભાવના એકવાર હઠ થયા પછી સ્વાર્થ પરાર્થથી વિત્ત છે
કે નહિ, તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકતો નથી. લોકકલ્યાણ કરવું જોઈએ,
એ હેતુ મનમાં રાખી સાધુ પુરુષો લોકકલ્યાણ કરતા નથી. પ્રકાશ
આપવો એ જેમ સૂર્યનો સ્વભાવ છે, તેમ સર્વ જૂતાતર્થેષ્યનો અભ્યાસની
પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થયા પછી લોકકલ્યાણ કરવું, એ તે સાધુ પુરુષનો દેહ-
સ્વભાવ બની જાયછે.

પોતાને જે પ્રતિકુળ એટલે દુઃખકારક લાગતું હોય, તેવું કાંઈ પણ
વર્તન ખીજ લોકની સાથે સંબંધ નહિ, એ ગંધેષમાં સર્વ ધર્મ નીતિનો
માર છે; માટે આપણે માટે જેવું વર્તન કરીએ, તેવું જ વર્તન સર્વ
જૂતમાત્રને માટે કરવું. સર્વ આત્મભાવથી જેવું જોઈએ. અહં પ્રત્યે
વિષયરૂપ પોતાના જીવને સુખ દુઃખ રાગ દેવ જે જે કારણથી થાયછે, તે
તે કારણથી અન્યને પણ તેવાં ને તેવાં જ થાયછે, એમ સમજી વ્યવહાર
થવો જોઈએ. પોતે તે જ અન્ય છે અથવા અન્ય તે જ પોતે છે, એમ

અર્જુન ઉવાચ ।

યોઽયં યોગસ્ત્યયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।

યત્નસ્યાહં ન પશ્યામિ ચચ્ચલત્વાત્સ્થિતિં સ્થિરારામ્ ॥૩૩॥

અર્જુનઃ ઉવાચ । મધુસૂદન ત્વયા સામ્યેન યઃ અયમ્ યોગઃ પ્રોક્તઃ એતસ્ય સ્થિતિમ્ ચચ્ચલત્વાત્ સ્થિરારામ્ અહમ્ ન પશ્યામિ ॥

અર્જુને કહ્યું-હે મધુસૂદન, તમે આ સમત્વબુદ્ધિવડે પ્રાપ્ત થનારો જે યોગ કહ્યો, તેની સ્થિતિ મનની ચચ્ચલતાને લીધે ટકી શકે એમ મને લાગતું નથી.

અર્જુનને કહ્યું-હે મધુસૂદન, તુમને સમતા દ્વારા એ ચઢ યોગ કહ્યો, ઉસકી નિશ્ચલ સ્થિતિરો મનકી ચચ્ચલતાકે લિયે મેં સમજ નહીં સક્તા હું

શિખરિણી-કહ્યો આપે સામ્યે મધુસૂદન । આ યોગ મુજને,
નથી બોલો તેની સ્થિર સ્થિતિ હું તો ચચ્ચલપણે

સર્વને સ્થાને પોતે જ રહી વ્યવહાર કરતા હોઈએ, તેવો વ્યવહાર થવો બોધ્યો.

૬-૩૩ સામ્ય-સમાનતા, એકતા, એકસૂતા.

૬-૩૪ જે મન બુદ્ધિને કબે, નિશ્ચયને તોડી નાંખે, અને ધૈર્યને હાથતાળી આપી જટકી નાંખે, જે વિચારને અમિત કરે, મંત્રોપને ખડિત કરે, અને એક સ્થળે નિરાંતે બેઠેલા માણસને દસ દિશામાં અમણુ કાગે, જેને ગોધી ગમવા જતા તે ઉછળીને બહાર આવે, અને નિઃશ્વ કરવા જતાં ઉઘટે નિઃશ્વ જ તેને મહાયજ્ઞત થાય, એવું મન પોતાનો સ્વભાવ છોડે જ નહિ, કેમકે તેની વૃત્તિ ચચ્ચલ હોવાથી તે સ્થિર થવું દુર્લભ છે. યોગવામિષ્ઠમા પણ કહ્યું છે કે-સમુદ્રપાન કરતાં, મેરુ પર્વત ઉખેડી નાખવા કરતાં અને અમિના આધાર કરતાં પણ ચિત્તનો નિઃશ્વ દુષ્કર છે.

અપ્યધિપાનાન્મહત્. સુમેઘ્નમૂલનાદપિ ।

અપ્ય વરણશનાત્સાધો વિષમચિત્તનિમદ્ ॥

ચક્ષુર્લં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ ચલચદ્ દટમ્ ।

તસ્યાઽહં નિગ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥ ૩૪ ॥

કૃષ્ણ મનઃ હિ ચક્ષુર્લમ્ પ્રમાથિ ચલચત્ દટમ્ તસ્ય નિગ્રહમ્ વાયોઃ રિવ
અહમ્ સુદુષ્કરમ્ મન્યે ॥

કેમકે હે કૃષ્ણ, મન ચચળ, ઇન્દ્રિયોને તોફાને ચકાવનાર, બળવાન
અને હકીકું છે; તેનો નિગ્રહ કરવો એ વાયુના નિગ્રહની જેમ મને
અત્યંત કઠિન લાગે છે.

ક्योंકિ હે કૃષ્ણ, મન ચચલ, ઇન્દ્રિયોંકો વિદ્યુત્ત કરનેવાલા, વલયુક્ત ઓર
હૃદય હૈ; ઉસકો રોકના વાયુકે રોમ્નેકી રામાન મે અત્યંત કઠિન માનતા હું.

બળિયું ઉદ્દેગી મન દટ પ્રભુ! ચચળ અને,
હું મારુંકું તેનો નિગ્રહ અધરો વાયુની જેમ.

પ્રમાથિ-ઇન્દ્રિયોને વિદ્યુત્ત કરનાર, રાગદ્વેષાદિની ધમ્મજા ન રહે તોપણ
બલપૂર્વક પોતાને વશ કરી અવિવેકી કામ કરાવનાર.

દુષ્કર-કરોડો ઉપાયથી પણ નિગ્રહ થવો અશક્ય છે એવું.

૬-૩૫ એમ છતાં મન એક ઉત્તમ સર્ગશક્તિ ધરાવે છે. એને જેની
ચટક લાગે છે, તેમાં જ નિરંતર વાસ કરવાનો એને શોખ છે, માટે
વિનોદને ખાતર પણ તેને આત્મસુખ પ્રતિ વાળવું જોઈએ. જેમ પાણી
વાળનાર એકનું દાર બંધ કરી બીજાનું ઉઘાડે છે, તેમ વૈરાગ્યવડે વિપય-
બ્દેન બંધ થાય છે, અભ્યાસવડે કલ્યાણબ્દેન ઉદ્ધાગાય છે; એમ જાતેની
આવશ્યકતા છે. અભ્યાસવૈરાગ્યમ્યાં તન્નિરોધઃ । યોગસૂત્ર.

અભ્યાસ-ક્રોધપણુ ચિત્તશુભિમાં સમાન પ્રલયની આવૃત્તિ; સર્વ પ્રકારે
ચિત્તના નિરોધના ઉત્સાહરૂપ યત્નની વારંવાર આવૃત્તિ. તન્નિરોધી યત્નો-
અભ્યાસઃ । યોગસૂત્ર.

વૈરાગ્ય-અનેક પ્રકારનાં દુઃખ તથા દોષોને જોઈને વિપયભોગની
કામના રોકવી; સાધન સહિત દષ્ટ અદષ્ટ ઇષ્ટ ભોગોમાં દોષદષ્ટિને તપ્સુના-

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

यस्यात्मना तु यतता शक्योऽध्यामुपायतः ॥ ३६ ॥

श्रीभगवान् उवाच । महाबाहो मनः चलम् दुर्निग्रहम् असंशयम् कौन्तेय
अभ्यासेन तु वैराग्येण च गृह्यते ॥

असंयतात्मना योगः दुष्प्राप इति मे मतिः पर्यात्मना यतता तु उपायतः
अध्यामुपायतः ॥

श्रीभगवाने कहे—हे महाबाहो, मन अत्यन्त अने तेने निग्रह करेवा कठिन
हो अथवा; परंतु हे अर्जुन, अभ्यास अने वैराग्यसे ते वश करी शक्य हो।

अंतःकरणे तेने वश नहीं अथवा पुरुषने योग प्राप्त थवे कष्ट हो,
जोभी भारी भाव्यता हो; परंतु अंतःकरणे वश राखी प्रयत्न करनेसे
तो योग्य उपायभी हो प्राप्त थक शके अथवा हो।

श्रीभगवाने कहा—हे महाबाहो, मन निःसंदेह चंचल और कठिनासे काबूमें
आनेवाला है; पर हे अर्जुन, अभ्यास और वैराग्यसे यह काबूमें आ सकता है।

जिसका मन वशीभूत नहीं है, ऐसे जनके लिये योग अत्यंत कठिनासे
प्राप्त होनेवाला है, इस प्रकार मेरा मत है; पर संयतचित्त पुरुष योग्य
उपायसे यत्नशील होकर योग पा सकता है।

महाबाहु ! नकी निग्रह करेवा अत्यन्त अने,
नथापि अभ्यासे अधीन यत्न वैराग्यभी य ते.
अश्रुतात्माने हूं कष्ट गलुधुं योग गणवे,
उपाये श्रुतात्मा मथन करतां साधी शक्ते।

३५-३६. दृष्टानुभविद्विद्वद्विद्वत्पुण्यस्य वशीकारकं वैराग्यम् । योगसूत्र.

६-३६ अशुभ कर्माभां प्रवृत्त यथेवा पेताना मनने पुरुषप्रयत्नभी

અર્જુન ઉવાચ ।

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાશ્ચલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગમંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ મચ્છતિ ॥૩૭

અર્જુન ઉવાચ । કૃષ્ણ શ્રદ્ધયા ઉપેત-અયતિઃ યોગાન્ ચલિતમાનસઃ રે સંસિદ્ધિમ્ અપ્રાપ્ય કામ્ ગતિમ્ મચ્છતિ ॥

અર્જુને કહ્યું-હે કૃષ્ણ, શ્રદ્ધાવાન છતાં અંપૂર્ણ મંથમન ન કરી યોગથી ચલિત થયેના મનવાળો મનુષ્ય યોગસિદ્ધિને ન પામતાં કેવી ગતિ પામે

અર્જુને કહ્યા-હે કૃષ્ણ, શ્રદ્ધાપુણ હોનેપર મી સર્વ સંયમન રહિત હો યોગસે ચલાયમાન મનવાળા પુરુષ યોગની સિદ્ધિ(ફલ)નો ન પાવર ન ગતિનો પાતા હૈ ?

શુશ્રદ્ધાણુ યોગે ચલિત મનનો મંથમ વિના,
ગતિ પામે કેવી અભુજી ! નહિ મંમિદ્ધિ મળતાં ?

તે અશુભકર્મોથી નિવૃત્ત કરીને શુભ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરવાનું કહી યોગામિષ્ટમાં પણ પુરુષપ્રયત્નની પ્રળગતા કહી છે.

અનુમેષુ સમાવિષ્ટં શુભેષ્વેવાવતારય ।

સ્વમનઃ પુરુષાર્થેન વલ્લેન વલિનાં વર ॥

૬-૩૭ યોગથી ચલિત મનવાળો-અવશ્ય મનન આદિના પરિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલ તત્ત્વસાક્ષાત્કાર તે યોગ; આયુષ્યની અત્પનાથી કે મૃત્યુકાલે દિગ્વિશેષ વ્યાક્રમતાથી તે અવશ્યમનનનો અમંભવ થતાં તેથી ભટ થયેલા મનવાળો.

અયતિ-અધૂરો પ્રયત્ન કરનાર, અધૂરું મંથમન કરનાર.

૬-૪૦ વિદ્યથી જેનો યોગ હથાયો છે એવા જડભરત, પીતલ વગેરે ખીન્ન જન્મમાં યોગનો પાર પામ્યા, એ ભાગવત પુરાણ તથા યોગવામિષ્ઠ વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે. શુભ કરનાર દાષપણ પુરુષ દુર્ગત પામતો નથી, પણ મદ્ગતિ જ પામે છે. તથા રૂઢ રમણીયચરણા અમ્બારો હરે રમણીયાં યોનિમાષ્ઠેરનું કૃતિ. મંગલાનાં ચ મંગલમ્ । શ્રુતિ.

કચ્છિન્નોભયવિભ્રટશ્ચિન્નાગ્રમિષ નશ્યતિ ।

અગ્રતિષ્ઠો મહાવાહો વિમૂઢો વ્રહ્મણઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

પતં મે સંશયં કૃષ્ણ છેત્તુમર્હસ્યશેપતઃ ।

ત્વદન્યઃ સંશયસ્યાસ્ય છેત્તા નશ્તુપપચતે ॥ ૩૯ ॥

મહાવાહો વ્રહ્મણઃ પથિ અગ્રતિષ્ઠઃ વિમૂઢઃ ઉભયવિભ્રટઃ છિન્નાગ્રમ્ દ્વ્ય કચ્છિત્ ન નશ્યતિ ॥

કૃષ્ણ મે એતમ્ સંશયમ્ અશેપતઃ છેત્તુમ્ અર્હસિ ત્વત્ અન્યઃ અસ્ય સંશયસ્ય છેત્તા નહિ ઉપપચતે ॥

હે મહાવાહો, એવો બ્રહ્મમાર્ગમાં સ્થિર ન થયેલો મોહગ્રસ્ત મનુષ્ય ઉભયવિભ્રટ થઈ છુટા પડી ગયેના વાદળાની પેઠે નાશ તો નથી પામતો ને ?

હે કૃષ્ણ, મારો આ મંશય સમૂહો કાપી નાંખવાને આપ જ યોગ્ય છો; આપના વિના બીજો કોઈ આ મંશય કાપવાને અમર્થ નથી.

હે મહાવાહો, ઘડ મૂઢ મનુષ્ય વ્રજકે માર્ગમાં આશ્રય રહિત હોઠર ઓર ઉભયવિભ્રટ હોઈ છૂટે हुए વાદળની સમાન કયા નષ્ટ તો નહીં હો જાતા હૈ ?

હે કૃષ્ણ, મેરા યહ સંશય વિના શેપ રહે છેદન કરનેકો આપ હી યોગ્ય હો; આપકે સિવાય દસ સંશયકે છેદન કરનેવાલા દુસરા કોઈ મી સમર્થ નહીં હૈ.

મહાવાહુ ! કે શું મૂઢ ચક્ષિત એ પથ બ્રહ્મને,
વિંખાયે છટેલા થન સમ બની બ્રહ્મ ઉભયે.

પ્રભુ ! મારી શકા સહુ વિધથી આ છેદવી ઘટે,
નહિ આ શકાનો તુજ વિશુ બીજો ટાળક મને.

અહીંયાં તે કીર્તિ સુખ આદિ પામેછે, સ્વર્ગથી પણ કહેલી શુભ જન્મ આદિ ગતિએ જાયછે, ને ઉત્તરોત્તર વધતાં મુક્તિ યાવછે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યુંછે કે—

સ્નાત્તેન સમસ્તતીર્થેષ્વલિલે સર્ગાપિ દત્તાવનિ.

યેજ્ઞાનાં ચ કૃતં સદસર્ગસિદ્ધિ દેવાય સંપૂર્જિતાઃ ।

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય વિચતે ।

ન હિ કલ્યાણકૃત્કચ્છિદ્ દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥૪૦॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ । પાર્થ રૂઢ તસ્ય વિનાશઃ ન એવ વિચતે ન અમુત્ર તાત કલ્યાણકૃત્ કચ્છિત્ હિ દુર્ગતિમ્ ન ગચ્છતિ ॥

હે અર્જુન, આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં તેવા પુરપતેા વિનાશ થતો જ નથી, કેમકે હે બાપુ, કલ્યાણકરક કર્મ કરનાર કોઈપણ પુરુષ દુર્ગતિ પામતો નથી.

હે પાર્થ, રૂઢ એકમેં જૌર પરલોકમેં ડસડા વિનાશ હોતા હો જહોં હૈ; કવોકિ હે તાત, શુભ કર્મ કરનેવાલુ કોઈ મી પુણ્ય દુર્ગતિકો પ્રાપ્ત નહોં હોતા હૈ

મંદાકાંતા- આ લેકિ કે નથી કહિ ખીજી લોકમાં નાશ તેનો,
પામે બાપુ ! ન નીચ ગતિ કે પુણ્ય કર્મો કરંતો.

સંસારાચ્ચ સમુદૃતાઃ સ્વપિતરસ્ત્રેભ્યપૂજ્યાન્યસૌ

ચસ્ય બ્રહ્મવિચારણે ક્ષણમપિ સ્થૈર્ય મનઃ પ્રાપ્તયાત ॥

નાશ-પતિતપણું, નીચ યોગિ, પહેલાંના કરતાં હલકા જન્મની પ્રાપ્તિ, નરકપ્રાપ્તિ.

તાત-પુત્રરૂપે પોતાને કબાવે તે તાત; પિતા જ પુત્રરૂપે છે માટે પુત્ર પણ તાત કહેવાયછે; શિષ્ય પણ પુત્રના જેવો છે માટે તે પણ તાત.

૬-૪૧ તે એવા કુળમાં જન્મ લેછે કે જે સર્વ ધર્મોનું મૂળ હોય, ત્યાં તેના ઐશ્વર્યની વૃદ્ધિ થાયછે, અને તેનાં પૂર્વ જન્મનાં ખીજને અંકુર છૂટેછે. જે કુળનાં માણસો નીતિમાર્ગે ચાલતાં હોય, સત્ય અને મધુર લાવણ્ય કરતાં હોય અને સાઓક્ત રીતે વર્તતાં હોય; જે કુળમાં નિલ વેદની ધૂન ચાલી રહી હોય અને સ્વધર્માચરણ વ્યવસાય હોય, સારાસાર વિચાર જેના મંત્રી હોય.

પણ સ્થિર ચક્રને રહી છે અને

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાં લોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

યોગબ્રહ્મ પુણ્યકૃતામ્ લેક્ષાન્ પ્રાપ્ય શાશ્વતી. સમા ડપિત્વા શુચીનામ્ શ્રીમતામ્ ગેહે અભિજાયતે ॥

યોગબ્રહ્મ પુરુષ, પુણ્યકારીઓને પ્રાપ્ત થતા લોક પામી ત્યાં ધણાં વર્ષોમુધી રહીને પછી પવિત્ર શ્રીમતના ગૃહમાં અવતરેછે.

યોગબ્રહ્મ પુરુષ પુણ્યકારીઓને લેક્ષકોનો પ્રાપ્ત હોઈને વહા મહુત વર્ષોત્તર રહીને પવિત્ર શ્રીમાન ભગોને ગૃહમાં જન્મ લેતા હો

પામી લોકો મુક્તી જનના વર્ષ ગ્રામમાં વસીને,
શ્રીમતોને ગૃહ પુનીતને યોગથી બ્રહ્મ જન્મે.

આવેછે, એ રીતે જે કુળમાં સર્વ પુણ્યો એકત્રિત થયાં હોય અને જ્યાં સર્વ સુખોની સમૃદ્ધિ હોય, તે કુળમાં યોગબ્રહ્મ પુરુષનો જન્મ થાયછે.

શુચી-સદાચારી, વિવેક વિરાગ આદિથી નિર્ભય ચિત્તવાળા.

યોગબ્રહ્મ-યોગની સિદ્ધિ થવા અગાઉ અરનાર.

૬-૪૩ થી ૪૫ જેમ સૂર્ય ઉદય પામ્યા પહેલાં ચોતરફ પ્રભા ફેંકેછે, તેમ પ્રૌઢ વયની રાહ ન જોતા યાન તેને બાળ વયમાં જ વરેછે. પૂર્વ જન્મે સિદ્ધ થયેલી શુદ્ધિના યોગે તેને સર્વ વિદ્યા પ્રાપ્ત થાયછે. વળી ચત્તર્મયાન્ વિતા મળતી સમેશ ધર્મ પુત્રાઓપદિશતી । એ પણ લોકપ્રસિદ્ધ છે. (૬-૪૩)

યાનનાસના તે વસ્તુવિષયક છે અને ભોગવાસના અનસ્તુવિષયક છે, તેથી અપ્રયજન અભ્યાસ કરાયેલી જતાં પણ યાનવાસના તે બહુ કાળની અભ્યાસ કરાયેલી ભોગવાસનાઓથી અત્યંત પ્રમુખ છે. તે પ્રમુખ યાનવાસનાથી અપ્રમુખ ભોગવાસનાઓનો અભિભવ સંભવેછે. (૬-૪૪)

ભગવાન કહેછે કે પહેલાં રાત્રી હોય તેટલી શુદ્ધ શુદ્ધિથી કર્મયોગ આચરવાની રાત્રીમાં કરની ભલે થોડે થોડે થાય, પણ તેવી રીતે કર્મ આચરવામાં આવે, તે જ આ જન્મમાં નહિ તે આવતા જ

અથવા યોગીજ્ઞામેય કુલે અવતિ ધીમતામ્ ।

યતદ્ધિ દુર્લભતરં લોકે જન્મ યદીદમ્ ॥ ૪૨ ॥

તત્ત્વં યુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।

યતતે ચ તતો મૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુલનન્દન ॥ ૪૩ ॥

અથવા ધીમતામ્ યોગિનામ્ કુલે એવ મવતિ યત્ત્વ દેહનામ્ જન્મ, એતદ્ધિ લોકે દુર્લભતરમ્ ॥

કુલનન્દન તત્ત્વ પૌર્વદેહિકમ્ તમ્ યુદ્ધિસંયોગમ્ લભતે તતઃ ચ સંસિદ્ધૌ મૂયઃ યતતે ॥

અથવા તો યુદ્ધિર્મત (અધ્યાત્મવિદ્યા જાણનાર) યોગીજ્ઞાના કુળમાં જન્મેલો; આવો જન્મ યથા તે આ લોકમાં આતિ દુર્લભ છે.

હે કુલનન્દન, ત્યાં પૂર્વ જન્મનો તે યુદ્ધિર્મરશ્ચર તેને પ્રાપ્ત થાય છે, અને પછી સિદ્ધિને માટે તેથી અધિક ચત્ત તે કરે છે.

અથવા ધીમાન (અધ્યાત્મવિદ્યા જાણનાર) યોગિયોગી કુલમાં જન્મેલો છે; યહ જો જન્મ છે યહ હસ લોકમાં સહુત દુર્લભ છે.

હે કુલનન્દન, જહા યહ પૂર્વ જન્મને રસ યુદ્ધિકે સંસ્કારનો પ્રાપ્ત કરતા છે, ઓર ફિર મી સિદ્ધિકે સિયે અધિક ચત્ત કરતા છે.

કાં તો હમે કુલ અવતરે યોગી ધીર્મતને ત્યાં,

આવો જે આ જન્મ વધુ છે દુર્લભે લોકમાં આ.

ત્યાં પામે તે મળ જન્મના યુદ્ધિર્મરશ્ચરને એ,

ને તેથી ત્યાં ફરીથી મથતો પાર્થ ! તે સિદ્ધિ કરે.

. નહિ તો વળી આગળના જન્મમાં, એ પ્રમાણે વધારે વધારે સિદ્ધિ મળવામાં ઉત્તરોત્તર ક્રમજુથત થાય છે, અને તેથી જ આખરે સુદગતિ મળે છે.

(૬-૪૫)

૬-૪૬, ૪૭ યોગી-અસંપ્રગાત યોગવાળો પ્રજ્ઞવિદ્ યતિ; વાસનાબીજ

पूर्वाभ्यासेन तेनैवं ह्येतैर्धौर्ध्वैऽपि सैः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिर्त्तिवर्षः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

तेन पूर्वाभ्यासेन एव अवशः अपि सः ह्येतैर्धौर्ध्वैऽपि जिज्ञासुः अपि
शब्दब्रह्म अतिवर्तते ॥

प्रयत्नात् यतमानः ॥ योगी संशुद्धकिर्त्तिवर्षः अनेकजन्मसंसिद्धः ततो पराम्
गतिम् याति ॥

पूर्व अभ्यासेन ते अभ्यासेन क्षीणे न परवश थयेक्षणी पेटे पशु ते
योग तरङ्ग भेदाय छे अने ते मात्र योगी जिज्ञासु होय तोंपशु कर्म-
होइए वेद(शब्दब्रह्म)ने ओगगी नयछे.

प्रयत्नशी अभ्यास करतां करतां योगी पापशी विशुद्ध अनी अनेक
जन्मे पशु योगी सिद्ध यानि परम गतिने पायेछे.

तिस पूर्व जन्मके अभ्यासके द्वारा परवश हुएकी समान (इच्छा न होने
पर भी) योगमें खेंचा जाता है और योगको जाननेकी इच्छावाला होने पर
भी कर्मकांडरूप वेद(शब्दब्रह्म)को अतिक्रमण कर जाता है.

प्रयत्नसे अभ्यास करता हुआ योगी पापसे रहित विशुद्ध होकर, अनेक
जन्मोंसे बढते हुए योगके द्वारा सिद्ध बनकरके फिर परम गतिको प्राप्त होता है.

भेदायेछे अवश पशु ते पूर्व अभ्यास भाने,
वेदने तो टपी पटी जते योगजिज्ञासु ये ते.
योगी यत्ने भयन करते पापशी शुद्ध येने,
अते पाये परम गति ये सिद्ध जन्मे अनेक.

क्षीणु क्री निर्विकल्प समाधिस्थ ओझाभर आत्मभय सर्व अतुल्यवनार यति.

लगते-आहार विहार शयन आसन वगैरेभों अने सर्व अवस्थाभों
भीछे हांछ पशु वृत्ति रहित यछ सर्वदा भाई परमात्मानुज पोताना

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિક ।
 કર્મિભ્યઃપ્રાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥
 યોગીનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાન્તરાત્મના ।

અદ્યાયાન્મજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥ ૪૭ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अध्यात्मयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

તપસ્વિભ્ય યોગી અધિક જ્ઞાનિભ્ય અપિ અધિક. મત કર્મિભ્ય વ
 યોગી અધિક તસ્માત્ અર્જુન યોગી ભવ ॥

સર્વેષામ્ યોગીનામ્ અપિ મદ્રતેન અતરાત્મના અદ્યાવાન્ ય મામ્ મજતે
 સઃ મે યુક્તતમ મતઃ ॥

તપસ્વીથી યોગી શ્રેષ્ઠ છે, (માન શાસ્ત્રના) જ્ઞાનીથી પણ શ્રેષ્ઠ
 માનેલો છે, વળી કર્મ કરનાર(કર્મકાંડી)થી પણ યોગી શ્રેષ્ઠ છે, માટે હે
 અર્જુન, તું યોગી થા

સર્વે યોગીઓમા પણ મારામા જ અત કરણ સગાડીને શ્રદ્ધાસંહિત
 જે મને લગેછે, તેને જ મેં પગમ યુક્ત માનેલો છે

યોગી તપસ્વિયોસે શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનિયોસે મી શ્રેષ્ઠ માના યથા હૈં ઔર કર્મ
 યોસે મી શ્રેષ્ઠ છે, ઉસ કારણ હે અર્જુન, તુમ યોગી હોઓ

સવ યોગિયોમેં મી શ્રદ્ધાપૂર્વક મુક્તમેં ચિત્તવૃત્તિકો અર્પણ કરકે મુક્તકો
 મજતે હૈં, યદ્ ગેરે મતમેં અત્યત યુક્ત (શ્રેષ્ઠ) હૈં.

જ્ઞાનીથી એ અધિક અધિક છે તપસ્વીથી યોગી,

યોગી કર્મીજનથી અધિક યોગી થા પાર્થ । તેથી.

સૌ યોગીમા પણ મુજ મહીં અતરાત્મા પરાની,

શ્રદ્ધાળુ જે ભગન કરતો તે ગણુ શ્રેષ્ઠ યોગી.

એ પ્રમાણે .આધ્યાત્મયોગ નામનો છઠો અધ્યાય પૂરો

આત્મા સાથે અનુમધાન કરેછે.

અધ્યાય ૭ મો.

જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ

શ્રોત્રમધાનુવાચ ।

મર્યાસક્તમનાઃ પાર્યં યોગ યુક્તન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશય સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તત્ત્વજ્ઞુ ॥૧॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ । પાર્યં મયિ આસક્તમનાઃ મદાશ્રયઃ યોગમ્ યુક્તન્
અસંશયમ્ સમગ્રમ્ મામ્ યથા જ્ઞાસ્યસિ તત્ત્વ જ્ઞુ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું-હે અર્જુન, મનને મારામાં આમકત કરી મારો
આશ્રય લઈને યોગ આવ્યગતાં સંશય રહિત સંપૂર્ણપણે મને જે રીતે
જાણીશ, તે તું સાંભળ.

શ્રીભગવાને કહ્યું-હે અર્જુન, મુઝમેં ચિત્તકો લગાકર મેરા હી આશ્રય
કરકે યોગ કરતા હુઆ મુઝે જિય પ્રવારસે વૂર્ણ નિશ્ચક સ્પષ્ટે જાનોગે, સો
તુમ મુનો.

૧૥૬- મારે આશ્રય ચિત્ત સક્ત મુજમાં રાખી ધરી યોગને,
જે રીતે વળી પૂર્ણ નિશ્ચય મને જાણીશ તુ સજી તે.

૭-૧ કૈશરાનુમહાદેવ પુત્રાન્નદ્રૈતચાગતા । પ્રમાણે મારા આશ્રયવડે મુમુક્ષુને
પુબ્ધિ સાધનો મદિત જ્ઞાન અને મોક્ષ સિદ્ધ થાયછે; તેથી મદાશ્રય
એટલે સર્વાત્મા, મર્વાંતર્યામી, બક્તનું રક્ષણ કરવામા પરાયણ પરમેશ્વર
હું જ જેના આશ્રયકર્તા છું તે.

મારામાં, મને કલ્યાદિ શબ્દનો અર્થ કેવળ પરબ્રહ્મ પરત્વે જ ધારણ
કરવો, કેમકે બ્રહ્મમૂલ શ્રીકૃષ્ણને તે, તેનું કલ્યાદિ હોય જ નહિ.

૭-૨ ચેન અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાન મવતિ । શ્રુતિ. જે એક જાણવાથી મર્વ
જાણી શકાયછે. યથા સૌમ્યેનેન મૃત્યુદેન સર્વ મૃગ્યયં વિજ્ઞાત સ્યાદ્વાચારમગં
વિતારે નામધેય મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ । શ્રુતિ. સૌમ્ય, જે પ્રમાણે એક માટીના
ગોળામાં યું છે, તે ગમજાય, એટલે જાણી માટીમય પદાર્થ તે માટીનાં

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશ્વેપતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ મૂયોઽન્યઽજ્ઞાતવ્યમપશિષ્યતે ॥૨॥

સવિજ્ઞાનમ્ હિમ્ જ્ઞાનમ્ અહમ્ તે અશ્વેપતઃ વક્ષ્યામિ યત્ જ્ઞાત્વા હિ મૂયઃ
અન્યત્ જ્ઞાતવ્યમ્ ન અવશિષ્યતે ॥

વિજ્ઞાન સહિત આ જ્ઞાન હું તને પૂરેપૂરું કહું, જે જાણ્યા પછી
આ લોકમાં કંઈપણ બીજું જાણવાનું બાકી રહેતું નથી.

મેં તેરે નિમિત્ત વિજ્ઞાનકે સહિત હવે જ્ઞાનકો સંપૂર્ણ રુપે કહતા હું, જિહ્વે
જ્ઞાન લેનેરે હવે સંસારને ફિર જાનનેકે યોગ્ય કુછ ઓર શેષ નહીં રહતા હૈ.

આ વિજ્ઞાન મહિન જ્ઞાન તુઝને નિઃશ્ચેષ બાબું હૈ,
જે જાણ્યા પછી જાણવા સમ અહીં બીજું ન રહેશે કશું.

નામરૂપ ધારણ કરમાર વિહાર છે; મુતિશ એ જ સાચું છે. મગલો વિહારે
સર્વમિદં વિજ્ઞાત મવતિ । એકવિજ્ઞાનેન સર્વ વિજ્ઞાતમ્ । શ્રુતિ. એ પ્રમાણે
મને પરબ્રહ્મને જાણવાથી વિજ્ઞાનને ફરીથી બીજું કંઈ જાણવાનું રહેતું
નથી. મારા તત્ત્વને જાણનાર સર્વને જાણનાર-સર્વજ છે.

આ રીતે એક પરમેશ્વરનું જ્ઞાન થતાં આ જગતમાં બીજું કંઈ
જાણવાનું રહેતું નથી; કારણ કે જગતનાં મૂળ તત્ત્વ એક જ હોવાથી
તે જ નામરૂપ બેદથી સર્વજ બરેલાં છે, તે સિવાય બીજી કંઈપણ વસ્તુ
જગતમાં છે જ નહિ.

જ્ઞાન-દુષ્ટ પ્રજ્ઞાનવન ધ્વજ. સર્વ જ્ઞાનમત્ત મદ્ધા । વિજ્ઞાનમાનંદં મદ્ધા । શ્રુતિ.

૯-૩ અનેક જ-મમાં કરેલાં પુણ્યના સમુદયથી ઉત્પન્ન થયેલી ચિત્ત-
શુદ્ધિદારા ઉત્પન્ન થયેલ વિવેક વિરાજ સમ દમ મં-યાસ વગેરે ઉત્તમ
સાધનવાળા પરમેશ્વરના અનુમદ્ધને પ્રાપ્ત થયેલાને જ અવશ્ય મનન વગેરેથી
તે જ્ઞાન મળે છે. મહિન ચિત્તવાળા, ધંધરૂપાથી દૂર રહેનાર, કામાદિથી
બળતાને તો આત્મજ્ઞાન દુર્લભ છે.

જેમ મનુષ્યોથી ભરેલા ત્રિભુવનમાં એક જ માણસ ઉત્તમ યદ્વાર

મનુષ્યાણાં સદ્ગુણેષુ કશ્ચિદતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં યેત્તિ સત્યતઃ ॥૩॥

મનુષ્યાણામ્ સદ્ગુણેષુ કશ્ચિત્ સિદ્ધયે યતતિ યતતામ્ અપિ સિદ્ધાનામ્
યેત્તિ મામ્ સત્યતઃ યેત્તિ ॥

હજારો મનુષ્યોમાથી કોઈક જ સિદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરેછે, અને
તે યત્ન કરનાર સિદ્ધ પુરુષોમાથી કોઈક જ મને સત્ય સ્વરૂપે જાણેછે

હજારો મનુષ્યોમાં કોઈએક હી સિદ્ધિને લિયે યત્ન કરતા દે, બીર ડન
ન કરનેવાલે સિદ્ધિ-કામિયોમાં મી કોઈ એક હી સ્વરૂપે સુઝે જાનતા દે.

સિદ્ધિ કાજ મનુષ્ય યત્ન કર્તો કોઈ હજારોમહી,

કોઈ મિદ્ધ પ્રયત્નનત મહી યે જાણે મને તત્ત્વથી.

વડી લક્ષ્યાવધિ મનુષ્યોને સમર્થગણને માટે તૈયાર કરેછે, અને તેમા
યુ જ્યારે શસ્ત્રના ધા શરીર ઉપર પડેછે, સારે એકાદ જ મનુષ્ય નબી
તોને વિજયથીનો અધિકારી થાયછે, તેમ આગ ચાલતી પ્રાપ્તિ મંજૂથી
રથાના પૂરમા કોઝ્યાવધિ લોકો ભુક્ષા મારેછે, પરંતુ સામે તોરે તો
કાદ જ મનુષ્ય જીવ શકેછે.

સદ્ગુણેષુ-કૌંડીકોમા તત્ત્વત-પોતાથી લિખ પરિણિત સ્વરૂપે નહિ, પણ
૥ર્થ સ્વરૂપે.

૭-૪ થી ૭ ભૂમિ આદિ પ્રાપ્ત તે, તે તે મહાભૂતના દારણરૂપ ગંધ,
રૂપ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ પ્રાપ્ત તન્માત્રાના કાર્ષ છે. મન તેના
રણરૂપ અદકારનુ, બુદ્ધિ સમષ્ટિ બુદ્ધિ મહત્તત્ત્વનુ અને અદકાર એ મન
કૃતિનું લક્ષક છે (૭-૪)

પૂર્વોક્ત અર્થવા પ્રકૃતિને ક્ષેત્ર પણ કહેછે, અને જીજ્ઞા હવરૂપ
કૃતિને ક્ષેત્રત પણ કહેછે. એ ક્ષેત્રત અથવા જન, તે જ સામ્યમા
યો પુરુષ.

અપરા-નિરૂપ, અશુદ્ધ, અનર્થકારી પ્રસારરૂપ, બંધનરૂપ.

મૃમિરાપોડનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેય ચ ।
 અહંકાર ઇતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ ૪ ॥
 અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।
 સ્ત્રીયમૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ ૫ ॥

મૃમિ: આપ: અનલ. વાયુ: સ્વમ્ મન: બુદ્ધિ: અહંકાર: ॥ એવં હિતિ જ્ઞા. ॥
 મે પ્રકૃતિ: અષ્ટધા ભિન્ના ॥

મહાબાહો હ્યમ્ અપરા હતઃ તુ અન્યામ્ જીવન્મૂતામ્ મે પરામ્ પ્રકૃતિમ્
 વિદ્ધિ યયા હદમ્ જગત્ ધાર્યતે ॥

પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ તથા મન, બુદ્ધિ અને
 અહંકાર એ રીતે આ મારી પ્રકૃતિ આઠ વિભાગે વહેંચાયેલી છે.

હે મહાબાહો, આ અપરા (કનિષ્ઠ પ્રકારની) પ્રકૃતિ છે; આ સિવાય
 જીવ સ્વરૂપે રહેલી મારી બીજી પરા (શ્રેષ્ઠ) પ્રકૃતિ છે એમ સમજ, કે
 જેના વડે આ જગત ધારણ કરાય છે.

પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ ઓર અહંકાર એ મેરી
 પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારકે ભેદવાલી હૈ.

હે મહાબાહો, એ પ્રકૃતિ અપરા (નિકટ) હૈં, ઇસસે દૂસરી જીવનસ્પરી
 મેરી પ્રકૃતિકો પરા (ઉત્કૃષ્ટ) જાનો; જિસને એ જગત ધારણ કિયા જાતા હૈ.

પૃથ્વી ને જળ અગ્નિ વાયુ નબ એ જૂતો અહંકાર ને,
 બુદ્ધિ ને મન એમ મારી પ્રકૃતિ એ અષ્ટધા લિખ છે.

આ તો છે, અપરા બીજી પ્રકૃતિને તું જાણુ મારી પરા,
 જે છે જીવસ્વરૂપી સૌ જગતને ધારે મહાબાહુ! આ.

પ્રકૃતિ, પુરુષ અને પરમેશ્વર આ ત્રણેને અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં અનુક્રમે
 જગત, જીવ અને પરબ્રહ્મ કહેછે. (૭-૧)

પ્રેત-અનુસ્થિત, અનુગત, અનુવિદ્, સાથે ગુંધાયેલું, સાથે ભોગાયેલું,

एतद्योनोनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

मयि सर्वमिदं प्रोक्त सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

સર્વાણિ ભૂતાનિ એતદ્યોનીનિ, ઇતિ ઉપધારય અહમ્ કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ તથા પ્રલયઃ ॥

ધનન્નજય મત્ત પરતરમ્ અન્યત્ કિંચિત્ ન અસ્તિ સૂત્રે મણિગણા इव इदम् सर्वम् मयि प्रोक्तम् ॥

સર્વ ભૂતાની ઉત્પત્તિનું કારણ આ મે પ્રકૃતિ છે એમ તું સમજ, હું સંપૂર્ણ જગતનું મૂળ (ઉત્પત્તિનું સ્થાન) તથા અંત (લયનું કારણ) છું.

હે ધનંજય, મારા સિવાય એક બીજું કંઈ પણ નથી, જેમ સૂત્રમાં અનેક મણિ પરોવેલા હોય, તેમ આ બધું જગત મારામાં પરોવાયેલું છે.

સમ ભૂતોંકી ઉત્પત્તિકા કારણ ચહી દેનો પ્રકૃતિયોંકો જાનો, મેં સવ જગતકી ઉત્પત્તિ ઓર વિનાશકા કારણ હું.

હે ધનંજય, મુક્તે ચઢકર ઓર કુછ નહીં હૈ, સૂત્રમે વિશેષે મણિયોંકી તરહ વહ સવ જગત્ મુક્તમે વિરોધા હુઆ હૈ.

એ બનેયહી સર્વ ભૂત જન્મે એ લક્ષમાં રાખ તું,

આખા મે સકુ પાર્થ! આ જગતનો હું જન્મ ને અંત છું.

મારાથી પર તો ધનંજય! નથી બીજું કંઈ મે વધુ,

પ્રાપ્ત સૂત્રવિષે મણિગણ પડે મારાવિષે આ બધું

મૂળ વસ્તુથી સંબંધેલું

(૭-૭)

૭-૮ થી ૧૨ પ્રત્યેક વસ્તુના અવયવન સ્વરૂપ જે કાંઈ પદાર્થ દેખાય છે, તે મારાથી ભિન્ન નથી, તેથી હું જ તે તે રૂપોમાં જગતનો આશ્રય હોઈને રિયત છું. તે પોતપોતાનાં કારણરૂપ મારામાં પરોવાયેલાં મારી જ વાળા થઈને મારાંરૂપે મારામાં જ છે, મારાથી ભુદા નથી.

રસોઽહમપ્સુ કૌન્તેય પ્રમાઽસ્મિ શંશિસૂર્યયોઃ ।

પ્રગલ્ભઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્ત્રો પૌરુષ્યં નૃપુ ॥ ૮ ॥

કૌન્તેય અપ્સુ અહમ્ રસઃ શંશિસૂર્યયોઃ પ્રમા અસ્મિ સર્વવેદેષુ પ્રગલ્ભઃ સ્ત્રો શબ્દઃ નૃપુ પૌરુષ્યમ્ ॥

હે અર્જુન, પાણીમાં રસ હું છું, ચંદ્ર સૂર્યમાં જે પ્રભા છે તે હું છું સર્વ વેદોમાં ઔદાર, આકાશમાં શબ્દ અને પુરુષોમાં પુરુષત્વ હું છું.

હે અર્જુન, મੈં જલોમાં રસ હું, ચંદ્ર ઓર સૂર્યમાં પ્રભા મੈં હૂં, સર્વ વેદોં ઓંકાર, આકાશમાં શબ્દ ઓર મનુષ્યોમાં પુરુષત્વ મੈં હૂં.

મંદાકાંતા- પાણીમાં હું રમ શશિ અને સૂર્યમાંહે પ્રભા છું,
સૌ વેદોમાં પ્રણવ નભમાં શબ્દ પાણી નરે છું.

મારામાં જન્મ પરાવાધ રહેલું છે; એ પ્રભાણે મર્વત્ર અર્થ કરવો.

તદથા શંકુના સર્વાણિ પર્ણાણિ સંતૃણાણિ દ્વયમોંકારેણ સર્વાં વાક્ સંતૃણ્યા શ્રુતિઃ જ્ઞેમ સર્વં પર્ણં શકુથી અધિત છે, તેમ સર્વ વેદોનાં વચન ઔદાર અધિત છે. (૭-૮)

સા કાથ સા પરા મતિઃ । વિશ્વસ્માદિદ્વિ ઉત્તરઃ । ન તસ્ય કલ્પિત્વનિતા શ્રુતિઃ હું જ સર્વને તથા મર્વતું આદિ કારણ છું, મારું કારણ જ છે નાં એમ કહેછે.

યતો વા ઇમાણિ ભૂતાણિ જાયન્તે । શ્રુતિઃ પરમેશ્વર જ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન કરે છે તે જ-ખીજઓને અભિલેખ પમાડવાનું સામર્થ્ય, જે સામર્થ્યથી અ-પ્રાણીઓથી પોતે અભિલેખ પામતો નથી તે. (૭-૧૦)

કામમય દ્વાયં પુરુષઃ । શ્રુતિથી પુરુષના સર્વ વ્યાપારનું મૂળ કામઃ કહેલ છે તથા દેખાયછે. કામરાગ વિના માણુમની શરીર સ્થિતિ સ્વધર્મ કેમ રહે? તેનું સમાધાન ધર્મોવિદ્ધઃ । ધન્ય કરેછે. (૭-૧૧)

તેથી ત્રણે કાળમાં સમગ્રતીય બેદ બેદરદિત નિલ શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ અદ્વિતીય આનંદ એકરસ પરમ્પદ એક જ છે એમ સિદ્ધ ઈ

પુણ્યો ગન્ધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજઃઆસ્મિ વિભાવસૌ ।

જીવનં સર્વભૂતેષુ તપઃઆસ્મિ તપસ્વિયુ ॥ ૯ ॥

યોજં માં સર્વભૂતાનાં વિદિ પાર્યં સનાતનમ્ ।

બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥

પૃથિવ્યામ્ ચ પુણ્યઃ ગન્ધઃ વિભાવસૌ ચ તેજઃ અસ્મિ સર્વભૂતેષુ જીવનમ્
તપસ્વિયુ ચ તપઃ અસ્મિ ॥

પાર્યં સર્વભૂતાનામ્ સનાતનમ્ યોજમ્ મામ્ વિદિ બુદ્ધિમતામ્ બુદ્ધિઃ તેજ-
સ્વિનામ્ તેજઃ અહમ્ અસ્મિ ॥

પૃથ્વીમાં શુદ્ધ ગંધ હું અને અગ્નિમાં હું તેજ હું; સર્વ પ્રાણીઓમાં
હું જીવનશક્તિ હું અને તપસ્વીઓમાં હું તપ હું.

હે પાર્યં, સર્વ જૂતોનું સનાતન બીજ તું મને જ ગળ્યું; બુદ્ધિમતોની
બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓનું તેજ હું હું.

પૃથ્વીમાં પવિત્ર ગંધ મੈ હું તથા અગ્નિમાં મੈ તેજ હું, સર્વ ભૂતોમાં જીવન-
શક્તિ મੈ હું ઓર તપસ્વિયોમાં તપ મੈ હું.

હે પાર્યં, સર્વ ભૂતોના અનાદિ બીજ મુક્તકો છી જાનો; બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ
ઓર તપસ્વિયોના તેજ મੈ હું.

હું સુવાસે પૃથિવીમહી ને અગ્નિમા તેજ હું હું,

સૌ જૂતોમાં જીવન તપ હું સૌ તપસ્વીવિષે હું.

ને પુરાણું બીજ ગળ્યું મને પાર્યં! સર્વે જૂતોનું,

હું હું બુદ્ધિ ધીમતા જનની તેજ તેજસ્વીઓનું.

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । श्रुति.

સારિવદ્-દેવ, ઋષિ, બ્રાહ્મણ, શાકર વગેરે; શમ દમ્પાદિ બાવ.

રાજસ-ગંધર્વ, યક્ષ, ક્ષત્રી, મરચાં વગેરે; દુર્ગ દુર્ગાદિ બાવ.

તામસ-રાક્ષસ, કબાદ, શુદ્ધ, ગૂજન ભાંગ વગેરે, શોક મોહાદિબાવ. (૭-૧૨)

૭-૧૩ જેમ પ્રાણીમાંથી કિત્તેમ ચયેલી લીધે પ્રાણીને આજ્ઞાદિત

ચલં ચલણતામસ્મિ કામરાગવિવર્જિતમ્ ।

ધર્માવિરુદ્ધો મૂતેષુ કામોસ્મિ ભરતર્પણમ્ ॥૧૧॥

યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાષા રાજસાસ્તામસાઃ યે ।

મત્ત પથેતિ તાન્વિદ્ધિ ન ત્વદં તેષુ તે મયિ ॥૧૨॥

કામરાગવિવર્જિતમ્ ચલણતામ્ ચલમ્ અસ્મિ ભરતર્પણમ્ મૂતેષુ ધર્માવિરુદ્ધઃ
કામઃ અસ્મિ ॥

યે ચ એવ સાત્ત્વિકાઃ ભાવાઃ યે રાજસાઃ તામસાઃ ચ તાન્ મત્તઃ એવ
ઇતિ વિદ્ધિ અહમ્ તુ તેષુ ન તે મયિ ॥

કામ અને રાગ વિનાનું બળવાનોનું બળ હું છું; હે ભરતશ્રેષ્ઠ, પ્રાણી-
ઓમાં ધર્મથી વિરુદ્ધ ન હોય એવો કામ પણ હું છું.

વળી જે સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ પદાર્થો છે, તે સર્વે મારાથી જ
ઉપજેલા બળુ; હું તેઓમાં નથી પણ તેઓ મારામાં છે.

કામ ઔર રાગતે રહિત ચલવાનોંક ચલ મેં હું; હે ભરતશ્રેષ્ઠ, પ્રાણિઓંને
ધર્મકે સાથ વિરોધ ન કરનેવાલા કામ મેં હું.

જે સાત્ત્વિક રાજસ ઔર તામસ પદાર્થ હૈ, તિન સર્વોંકો મુસતે હી
ઉત્પન્ન હુએ જાનો; મેં ઉનમેં નહીં હું, પર વે મુસમેં હૈ.

શક્તિમંતે બલ પણ હું છું રાગ ધમ્મ તજેહું,

હું મૂતોમાં સ્મર ધર્મથી જે અવિરુદ્ધ તે હું.

સાદ્ધૂંસ- જે જે સાત્ત્વિક ભાવ રાજસી અને જે તામસી તે બધા,

મારાથી જ થયેલ બળુ નથી હું તેમાંહી, તે મુજમાં.

કરી દેહે, અમના આમ્બાદનથી આકારનો લોપ થઈ બળ છે, સ્વપ્ન
અસત્ય હોવા છતાં પણ બ્યારે નિદ્રાના યોગથી સસ લાસેહે, ત્યારે તે
આપણું બાન બુધાવી દેહે, આંખમાં પાણીનો મોતીઓ બધાઇને આપણી
દૃષ્ટિને બંધ કરેહે, તે જ પ્રમાણે મારામાં લાસતી સત્ત્વ રજ અને તમ
એ તથુ ગુણોથી યુક્ત મારી માયા પડદાની પેઠે મારા જ સ્વરૂપની

ત્રિભિર્ગુણમયભાવરામઃ સર્વોમદં જગત્ ।

મોહિત નાભિજાનાતિ મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

અમિઃ ત્રિભિઃ ગુણમયૈઃ ભાવૈઃ મોહિતમ્ શ્વમ્ સર્વમ્ જગત્ એભ્યઃ
અવ્યયમ્ મામ્ ન અભિજાનાતિ ॥

એ ત્રિગુણાત્મક પદાર્થોથી મોહ પામેલું આ સર્વ જગત, એ શુભે
પર અને અવિનાશી એવા મને બળશું નથી.

इन त्रिगुणात्मक पदार्थोंसे मोहित हुआ यह सब जगत्, इन गुणोंसे
तथा विचाररहित मुझको नहीं जानता है.

ત્રિગુણાત્મક ભાવથી જગત એ મોહેલ આ સર્વ જે,
તેમોથી પર પાર્થ! અવ્યય નહિ બાણે સહુ તે મને.

આડે આવેછે, એટલે પ્રાણીઓ મને ઓળખતાં નથી.

ત્રિગુણમય-કામ લોભ વગેરે; મનોમય વિદ્યાનમય યાનેન્દ્રિય ।
અમિ વગેરે દેવો સત્ત્વવિકારી, પ્રાણુ વગેરે અને કર્મેન્દ્રિય રત્નોવિકા
આનંદમય અને અજ્ઞમય તમોવિકારી, એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણવાળા સ
સક્ત કારણ દેહોરૂપે રહેલું સર્વ જગત.

૬-૧૪ આ માયા તરવી દુસ્તર છે, કોઇ માણસ ડહાપણના
ઉપર તેમાં શુરકો મારે તો તેનો પત્તો લાગતો નથી. કોઇકને યાન
ખાખોચિયામાં ગર્વ તદ્દન ગળી બસછે, કોઇ વેદવ્રતીના ત્રાપા
બેસીને તેને અહંકારના પથર બાધી આ નદી તરી જવા નીકળ્યા, તે
મદરૂપ મત્સરના પ્રયત્ન મુખમાં બિલકુલ ગેપ થયા છે. કોઇ તારુણ્ય
બળ ઉપર કમર કસી વિષયની પાછળ પડ્યા, તો તેને વિષયરૂપી મગર
ચાવી નાંખ્યા, કોઇ જહાઝરથાના તરંગમાં તણાતાં જતાં મતિભ્રંશ
બળમાં સપડાઇ બેસછે અને તેથી ચારે તરફ જખમી થઇ શોક
પાપાણુપર અથડાય છે, અને પછી કોષરૂપી વમળમાં પડીને જરા ર
ઉંચુ કરવા લાગે એટલે આપત્તિરૂપ ગીધડાંઓ તેને ટાંચી ટાંચીને ખા

દૈવી હોવા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેય ચે પ્રપચન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥૧૪॥

મમ એવા દૈવી હિ ગુણમયી માયા દુરત્યયા ચે મામ્ એવ પ્રપચન્તે તે
એતામ્ માયામ્ તરન્તિ ॥

મારી આ અસૌકિક અને ત્રિગુણી માયા તરવી અતિ કઠિન છે,
જેઓ મારું જ શરણુ લે છે; તેઓ એ માયાને તરી જાય છે.

મેરી यह ત્રિગુણમયી દૈવી માયા કઠિનતાએ તરી જાતી છે, જો ભગ
મેરે હી શરણાગત હોતે છે, ચે હા માયાકો તરતે છે.

દૈવી દુસ્તર પાર્થ ! છે શુભુમયી માયા તર્પે મુજ એ,
આવેછે જન માહરે જ શરણુ માયા તરે તે જ તે.

મરડે, પછી તેઓ દુઃખરૂપી કાલમાં ફસી પડી મરણરૂપી રેતીમાં
રેળાય છે. આ જ રીતે વિષયનો પાલવ પકડીને તેની પાછળ જાય છે તેનું
જીવન વ્યર્થ છે. કેટલાક યજ્ઞાદિક ક્રિયારૂપી માટલું પેટ તળે રાખીને
જાય છે, પરંતુ તે સ્વર્ગસુખરૂપી બળોદ આગળ અટકી રહે છે, કેટલાક
ભોક્ષપ્રાપ્તિની આશાથી કર્મરૂપ બાહુબળ ઉપર ભરોંસો રાખે છે, પરંતુ
તેઓ કર્તવ્યકર્તવ્યના વમળમાં સપડાઈ જાય છે.

જે અનન્ય ભાવથી મારે શરણુ આવે છે, તે આ દુસ્તર નદીને
સદૃશ તરી થકે છે, એટલું જ નહિ, પણ તે આ કઠિ હોવા છતાં પણ
માયારૂપી જળ નષ્ટ થાય છે. જેને સદ્ગુરુરૂપી નાવિક મળ્યો હોય, જેણે
બ્રહ્મસાક્ષાત્કારરૂપી સદ્ મજબૂત રીતે પકડ્યો હોય, જેને આત્મનિવેદનરૂપી
નૌકા હસ્તગત થઈ હોય, જે અદ્વંભાવનો બોલો ફેડી દઈ ત્રિકલ્પરૂપી
પવનનું તોફાન સુકવી અને સ્ત્રી મંત્રિ પતિના પ્રેમરૂપી પાણીના
પ્રવાહને ટાળીને જીવાત્માના ઐક્યરૂપી ઘાટ ઉપર ઉતરે છે, તેને આ ઘાટ
ઉપર આત્મબોધરૂપી નૌકા પણ હાથ લાગે છે, જે દ્વારા નિવૃત્તિને પેલે
પાર તે પહોંચે છે.

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપચન્તે નરાધમાઃ ।

માયયાપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાધિતાઃ ॥૧૫॥

માયયા અપહૃતજ્ઞાનાઃ મૂઢાઃ દુષ્કૃતિનઃ નરાધમાઃ આસુરમ્ ભાવમ્ આધિતાઃ
મામ્ ન પ્રપચન્તે ॥

માયાવડે જેનું જ્ઞાન હરાઈ ગયું છે, એવા મૂઢ અને દુરાચારી અધમ
નરો આસુરી ભાવનો આશ્રય કરી મારે શરણે આવતા નથી.

માયા કરકે હરે हुए જ્ઞાનવાલે મૂઢ નરાધમ પાપી પુણ્ય આસુરી ભાવનો
આશ્રય હુએ મેરે શરણનો પ્રાપ્ત નહીં હોતે હૈ.

માયાએ લીધ જ્ઞાન જેનું હરીને આસુરી ભાવે જડ્યા,
પુરુષાધમ પાપી મુજ શરણે તે મૂઢ ના આવતા.

પ્રકૃતિ અથવા માયાના જે ભેદ છે. સત્ત્વપ્રધાના અને તમઃપ્રધાના.
સત્ત્વપ્રધાનાના જે ભેદ છે; શુદ્ધસત્ત્વા ને મસિનમત્ત્વા. શુદ્ધસત્ત્વા તે
માયા અને મસિનસત્ત્વા તે અવિદ્યા. જ્યાં અથવા ચિત્તનું માયામાં જે
પ્રતિબિંબ તે ઇશ્વર અને અવિદ્યામાં તે જીવ.

૭-૧૬ નિત્યના મહાવરાથી જ્ઞાન હૃદયમાં, દેહ અને ઈન્દ્રિયમાત્રમાં
રંગેરંગ પ્રસરી જવું જોઈએ, અને તેમ થવા માટે પરમેશ્વરના સ્વરૂપનો
પ્રેમથી સાક્ષાત્કાર કરી મનને તદાકાર કરવું જોઈએ; તેને જ ઉપાસના
અથવા ભક્તિ કહે છે. ઇશ્વરમાં પર-નિરતિશય પ્રેમ તે ભક્તિ.

નારદ આદિની પેઠે જે જ્ઞાની પુરુષો ધીમે ધીમે નિષ્કામ કર્મોની માફક
કેવળ કર્તવ્ય શુદ્ધિથી પરમેશ્વરની ભક્તિ કરે છે, તે જ સર્વ-ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ
છે. વિષ્ણુ ભગવાનનું ત્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન,
દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન એ નવ પ્રકારની ભક્તિ ભાગવત-
પુરાણમાં કહી છે.

ધ્રુવઃ કીર્તન વિષ્ણુઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વદન દાસ્યં સખ્યમ્ આત્મનિવેદનમ્ ॥

ચતુર્વિધા મજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ।

આર્તો જિજ્ઞાસુર્ચાર્યી જ્ઞાની ચ મરતર્પમ ॥૧૬॥

મરતર્પમ અર્જુન ચતુર્વિધાઃ સુકૃતિનઃ જનાઃ મામ્ મજન્તે આર્તઃ અર્ચાર્યી
જિજ્ઞાસુઃ જ્ઞાની ચ ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ અર્જુન, ચાર પ્રકારના સદાચારી મનુષ્યો મને ભજીએ;
આર્ત, અર્ચાર્યી, જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાની.

હે ભરતકુલશ્રેષ્ઠ અર્જુન ચાર પ્રકારકે પુણ્યત્મા મનુષ્ય મુક્તકો મજતે
હૈઃ આર્ત, અર્ચાર્યી, જિજ્ઞાસુ જ્ઞાની.

ભક્તિ ચાર પ્રકારના જન કરે સુકૃતી અર્જુન! જે,
છગાસુ વળી આર્ત પાર્થ! વળી છે અર્ચાર્યી ને જ્ઞાની એ.

આર્ત-રોગાદિથી અભિભૂત, અત્યંત દૃષ્ટિથી વ્યાકુળ વનવાસીઓ,
વઆહરણુ સમયે દ્રૌપદી, જરાસંધના કારાગ્રહવાસી દુઃખમસ્ત રાજાઓ,
ગ્રાહમસ્ત, ગર્જ્વેષ્ટ ઇત્યાદિ.

જિજ્ઞાસુ-આત્મજાનેચ્છુ. મુમુર્દં, જનક રાજા, ઉદ્ધવ ઇત્યાદિ.

અર્ચાર્યી-આ લોક પરલોકમાં ભોગસાધનભૂત અર્ચની ઇચ્છાવાળો. આ
લોકના ભોગેચ્છુ સુગ્રીવ, વિભીષણ ઇત્યાદિ; પરલોકની ઇચ્છાવાળા
ઉપમન્યુ, દ્રુવ ઇત્યાદિ.

જ્ઞાની-આત્મવિત્, પરમેશ્વરનું જ્ઞાન પામી કૃતાર્થ થયેલો; નિષ્કામ
પ્રેમભક્ત-સનકાદિક, નારદ, પ્રહ્લાદ, પ્રયુરાજા, શુકદેવ ઇત્યાદિ.

નિષ્કામ શુદ્ધ પ્રેમભક્ત-વનવાસી ગોપીજન, અકુર, યુધિષ્ઠિર ઇત્યાદિ.

૭-૧૭ જ્ઞાનીને દેહાદિનું અભિમાન ન હોવાથી ચિત્તવિક્ષેપ ન થતાં
નિસ્યુક્તપણું અને એકભક્તિપણું સંભવે છે, ખીજને નહિ.

જે હેતુથી હું જ્ઞાનીનો પ્રિય આત્મા છું, તે હેતુથી તેને હું અત્યંત
પ્રિય છું. આત્મા પ્રિય છે, એ લોકપ્રસિદ્ધ છે; તેથી જ્ઞાનીને આત્મ-
ના વાસુદેવ પ્રિય છે, અને તે જ્ઞાની હું-વાસુદેવનો આત્મા જ છે,

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥૧૭॥

તેષામ્ નિત્યયુક્તઃ એકમક્તિઃ જ્ઞાની વિશિષ્યતે જ્ઞાનિનઃ હિ અહમ્ અત્યર્થમ્ પ્રિયઃ સઃ ચ મમ પ્રિયઃ ॥

તેઓમાં સદા મારામાં જોડાઈ રહેનાર અને અનન્ય ભક્તિ કરનાર જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે જ્ઞાનીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને તે મને અત્યંત પ્રિય છે.

તિનमेंसे सदा मुझमें निष्ठा रखनेवाला और एक भक्तिवाला ज्ञानी श्रेष्ठ है; क्योंकि मैं ज्ञानीको बहुत प्यारा हूँ और वह मुझे बहुत प्यारा है.

તેમાં જ્ઞાની અનન્ય ભક્ત વધતો જે નિત્ય જોડાઈ રહે,
જ્ઞાનીને પ્રિય હું અતિશય અને જ્ઞાની મને પ્રિય છે.

તે મને પ્રિય છે.

એક ભક્તિ-જે પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈ પદાર્થને ન દેખતાં એક માત્ર પરમાત્મામાં જ આત્મસમર્પણ કરે છે તે.

પ્રિય-સદેતલેવઃ પુનાત્રેવોઽન્યસ્માત્સર્વસ્માદતરતરં ચદયમાત્મા । શ્રુતિમાં પુનથી પણ પ્રિય, અન્ય સર્વથી પણ પ્રિય, જે સર્વમાં અંદરમાં અંદર પ્રિય છે તે આત્મા, એમ પ્રિયતારૂપ કલો છે, તે આત્માનો સૂચક; એટલે પ્રિય છે એનો અર્થ એ જ કે આત્મા છે, કેમકે પ્રિય અને આત્મા એ બે એક જ અર્થના શબ્દો છે.

૭-૧૮ કોઈપણ મારો ભક્ત જ્ઞાની કે અજ્ઞાની મને અપ્રિય નથી; પરંતુ જે પુરુષની જે પ્રકારની મારામાં પ્રીતિ છે, તે પુરુષ ઉપર મારી પણ તે જ પ્રકારની પ્રીતિ થાય છે. આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી એ ત્રણ સકામ ભક્તોને તો માત્ર હું એક પરમેશ્વર જ પ્રિય છું એમ નથી, પણ કામનાના વિષયના પદાર્થો પણ પ્રિય હોય છે; અને જ્ઞાની પુરુષને તો એક હું ઇશ્વર જ નિરતિશય પ્રેમનો વિષય છું; એ કારણથી તે નિઃકામ

उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी त्यान्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

एते सर्वे एव उदाराः ज्ञानी तु मे आत्मा एव मतम् सः हि युक्तात्मा
माम् एव अनुत्तमाम् गतिम् आस्थितः ॥

એ બધા મે ભક્તો સારા છે, પણ જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે
એવી મારી માન્યતા છે, કેમકે તે મારામાં મન જોડીને મને જ સર્વો-
ત્તમ ગતિરૂપ માનીને રહેલો છે.

મે સવ હી ઉત્તમ દે, પરંતુ જ્ઞાની તો મેરા આત્મા હી દે, ऐसी मेरी
मान्यता है; क्योंकि वह मुझे ही सर्वोत्तम गतिरूप मानकर मुझमें मन
लगाके रहा है.

એ સર્વેય ઉદાર છે પણ મણું આત્મા જ હું જ્ઞાની તો,
યુક્તાત્મા થઈને અનુત્તમ ગતિ-મારે વિષે તે રહ્યો.

જ્ઞાની ભક્ત પણ મને નિરતિશય પ્રીતિનો વિષય છે. ચલેય વિચયા કરોતિ
બ્રહ્મયોગનિપદા તત્ત્વે વીર્યવત્તર મવતિ । શ્રુતિ. વિદ્યાર્થી કરેયું કષ્ઠ અતિશય
કરીને વીર્યવાળું હોયછે.

ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । श्रुति. હું બ્રહ્મરૂપ છું, એ પ્રકારે પોતાના
આત્માથી અભેદરૂપે બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મવેત્તા જ્ઞાની પુરુષ બ્રહ્મરૂપ જ છે.

૭-૧૮ ઉપાસના સર્વેને જોઈએ છે. તે વ્યક્તની કરે કે અવ્યક્તની
કરે. સ્વાયંબુદ્ધિ મનમાં રાખી ધ્રુવ વિશિષ્ટ હેતુ માટે કરાતી ભક્તિની
પાયરી કનિષ્ઠ છે, અને પરમેશ્વરનું જ્ઞાન થાય તે માટે ભક્તિ કરનાર
પણ કાયા સમજવા જોઈએ, કેમકે તેઓનું જ્ઞાન પરિપૂર્ણ થયું નથી, એ
તેઓની જીવાસુપણની અવસ્થા ઉપરથી જ સિદ્ધ છે. તોપણ એ સર્વ
ભક્તિ કરનારા હોવાથી ઉદાર છે, સારે માર્ગે જનાર છે, પણ તેની મે
આગળ જઈને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને કૃતાર્થ થઈ આ જગતમાં જોને કાંઈ
- કરવાનું અથવા મેળવવાનું બાકી નથી, તેવા જ્ઞાની પુરુષ નિષ્કામ સુદ્ધિ

વહુનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।

વાસુદેવ. સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ॥૧૯॥

કામેસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યન્તેઽન્યદેવતા. ।

ત ત નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥૨૦॥

વહુનામ્ જન્મનામ્ અન્તે સર્વમ્ વાસુદેવ इति જ્ઞાનવાન્ મામ્ પ્રપદ્યતે સ મહાત્મા સુદુર્લભ ॥

તૈ તૈ કામે હૃતજ્ઞાના સ્વયા પ્રકૃત્યા નિયતા તમ્ તમ્ નિયમમ્ આસ્થાય અન્યદેવતા પ્રપદ્યન્તે ॥

ખાલુ જન્મોને અંતે આ સર્વ વાસુદેવ સ્વરૂપ છે એમ અનુભવીને યાની મને પામેછે, એવો મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે.

તે તે કામનાને લીધે જોઆતું જ્ઞાન હરાઇ ગયું છે, એવા લોકો પોત-પોતાની પ્રકૃતિને અધીન થઇ તે તે નિયમોનો આશ્રય કરીને ખીજ દેવતાઓની ઉપાસના કરેછે

વહુત જન્મોંકે વીતને પર વહ સવ વાસુદેવ સ્વરૂપ હૈ इस प्रकार अनु-भय करके ज्ञानी मुसको प्राप्त होता है, वह महात्मा बड़ा दुर्लभ है.

उन उन कामनाओंसे जिनेकि ज्ञान हर गये है, वे स्वयं अपनी पूर्व जन्मसी प्रकृतिके अधीन होकर उन उन नियमोंका आश्रय करके अन्य देव-ताओंकी उपासना करते हैं.

વાસુદેવ જ સર્વ એ અનુભવી અંતે બહુ જન્મને, પામે યાની મને જ, દુર્લભ અતિ એવો મહાત્મા ય છે. જોઆઇ સ્વસ્વભાવથી નિયમ જે જૂના જૂના ધાર્મતા, તે તે કામથી જ્ઞાન નષ્ટ થઇ તે સેવે ખીજ દેવતા.

જે ભક્તિ કરેછે, તે મર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. પ્રદાદ નાગદ આદિકની ભક્તિ આ જ વર્ગની હતી

૭-૨૦ અમુક દેવને અમુક અમુક ઉપચારથી પ્રમન કરવા

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાઽર્ચિતુમિચ્છતિ ।
તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તમેવ વિદધામ્પદમ્ ॥૨૧॥

યઃ યઃ ભક્તઃ યામ્ યામ્ તનુમ્ શ્રદ્ધયા ંર્ચિતુમ્ ઇચ્છતિ તસ્ય તસ્ય
તામ્ એવ શ્રદ્ધામ્ શ્રદ્ધામ્ અચલામ્ વિદધામિ ॥

જે જે ભક્ત જે જે દેવતાના સ્વરૂપને શ્રદ્ધાથી પૂજવા ઇચ્છે,
તેની તે જ (દેવતા ઉપરની) શ્રદ્ધા હું હું કરું છું.

જો જો ભક્ત જિસ જિસ દેવતાની મૂર્તિમાં શ્રદ્ધાને પૂજાનેકી ઇચ્છા કરતા
હે, હસ હસકો તિસ (દેવતાની મૂર્તિપ્રતિ) હી શ્રદ્ધાનો મેં દટ કરતા હું.

જે જે ભક્ત ઉપાસના જ કરવા શ્રદ્ધાથી જે જે રૂપે,
ઇચ્છે તેહની તેહની જ કરું છું હું સ્થિર શ્રદ્ધા જ તે.

વિધિ નક્કિ કરેછે, અમુક અમુક વેળાએ જ દેવને ઉપચાર દ્રવ્યો અર્પણ
કરવાં એવો નિર્બંધ કરાવેછે.

તે તે-પુત્ર, પૌત્ર, પશુ, દીતિ, સમુગ્રા, સ્વર્ગ આદિ લોક વગેરે વિધિઓ.

૭-૨૧ પ્રાણી પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે વાસનાથી જેમ પ્રવૃત્તિ કરવાને
ઇચ્છે છે, તેમ ભુદ્ધિમાં રહેતો આત્મા પણ પોતાની સન્નિધિથી જ તે
ભુદ્ધિને તે તે પ્રવૃત્તિને અનુકૂળ શક્તિ આપેછે, પણ સારથી અથને હાંપે
છે, તેમ હાંકતો નથી. એકો વહૂનાં યો વિદધાતિ કામાન્ । શ્રુતિ.

જે જે દેવતાની જે જે રૂપને માટે ઉપાસના કરેછે, તેની તે તે
ઇચ્છા હું જ પૂર્ણ કરું છું. આરાંશ કે પ્રત્યેક દેવ અથવા દેવી હું જ છું;
પરંતુ તેને આવી શ્રદ્ધા હોતી નથી, તેથી દેવતાઓ પ્રત્યે તેઓના ભુદ્ધિ
ભુદ્ધિ લાવ હોયછે.

જેના તે દેવતા આરાધનાનું ફળ પોતાની મેળે જ આપેડે, તે સમજ
તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ ખરી નથી. ગમે તે વાસના મનમાં ધારીને તમે ગમે તે
દેવની આરાધના કરશો, વોપણુ તે આરાધનાનું ફળ આપવાનું કામ
સર્વવ્યાપી પરમેશ્વરનું છે, તે દેવતાનું નથી, એવો અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અવયવ

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमोहते ।

लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्दि तान् ॥२२॥

तया श्रद्धया युक्तः सः तस्य आराधनम् ईहते ततः च मया एव विहितान् तान् कामान् हि लभते ॥

जैसी श्रद्धाशी युक्त अधी ते लक्षा ते ते देवतानी आराधना करेछे, अने पछी भें ज निर्माण करेवां ते ते काम्य इण ते पावेछे;

उसी श्रद्धासे युक्त होकर वह शक्त, उम उपदेवताके आराधनको करता है, और पीछे सुख करके निर्माण किये हुए तिन तिन कामनाओंके फलको प्राप्त करता है.

ते श्रद्धायुक्ता ते ज रूपनी आराधना ते करे,

ने पावे पछी काम जेह सरवे भासं ज निर्भेद्य ते.

मिहंत छ.

અન્તઃકર્તૃત્વં ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।

દેયાન્દેવયજો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ ॥૨૩॥

તેષામ્ નુ અન્પમેધસામ્ તન્ ફલમ્ અન્તઃકર્તૃત્વ મયતિ દેવયજઃ દેવાન્ યાન્તિ મદ્ભક્તાઃ અપિ મામ્ યાન્તિ ॥

પણુ તે અન્ધ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને મળતું તે ફળ નાશવંત હોયછે; દેવાનું ભજન કરનારા દેવાને પામેછે; અને મારા ભક્તો મને પામેછે.

પરંતુ उन अल्पबुद्धिवालेका वह फल नाशवान है, देवोंके आराधन करने-वाले देवोंको पाते हैं, और मेरे भक्त मुझे ही पाते हैं.

પામે જે ફળ અલ્પબુદ્ધિ જન આ તે નાશવાળું જ છે,

પામે છે સહુ દેવ દેવ ભજતા, મારા જ ભક્તો મને.

હોવાથી હું તે મંદોને અને મારા ભક્તો જ્ઞાનીને ફળરૂપે જુદો પ્રતીત થાઉં છું.

૭-૨૪ મારું તથા આત્માનું જે સ્વરૂપ છે, તે અચક્ત છે, તેને કોઈ વિશેષણ લાગતું નથી. કર્તા, મંદર્તા, પાલનકર્તા, પ્રભુ, સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંમક, સારું, નારું કોઈ વિશેષણ થતું નથી, કેમકે જડવસ્તુરૂપ ઉપાધિને લીધે તે વિશેષણોનો મંભવ છે, પણ મારી તે અવસ્થા તો કર્તૃત્વાદિ ગુણોથી અતીત કેવળ ચૈતન્ય છે. જેમ વેરાનમાં સમજાળનો ભ્રમ થાયછે, તેમ જ આ ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરમાત્મામાં ભ્રમથી જ અનંત બ્રહ્માંડ દેખાય છે. ત્યારે જગત મિથ્યા પદાર્થ છે, ત્યારે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના આ મિથ્યા જગતના ભાવને મનમાં રાખીને તેને જ બ્રહ્મ કહેવાથી બ્રહ્મ પણ જગતની મમાન મિથ્યા પદાર્થ થઈ જાયછે, પણ જે બ્રહ્મનો ભાવ સમજીને જગતને બ્રહ્મ કહેવાય તો તે ઠીક છે; તેથી જે લોક પરમાત્માનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના ઇંદ્ર, વરુણ, રામ, કૃષ્ણ આદિ દેવાને પરમાત્મા કહેછે તે લોક અજ્ઞાન છે. મારી માયાના આચ્છાદનથી જે લોક મોહિત છે, તે મારી ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવસ્થાને જાણી શકતા નથી, પણ મારા શરણાગત થઈને જે લોક માયાને છાતી શકેછે, તે જાણેછે

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યન્તે મામવુદ્ધયઃ ।

પરં ભાવમજ્ઞાનન્તો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥૨૪॥

અવુદ્ધયઃ મમ પરમ્ અનુત્તમમ્ અવ્યયમ્ ભાવમ્ અજ્ઞાનન્તઃ અવ્યક્તમ્
મામ્ વ્યક્તિમ્ આપન્નમ્ મન્યન્તે ॥

અત્તાની લોકો! મારા પરમ, સર્વોત્તમ અને અવ્યય સ્વરૂપને ન જાણતાં,
હું અવ્યક્ત છતાં મને (દેહધારીરૂપે) વ્યક્ત થયેલો માનેછે.

અજ્ઞાની ભ્રમ મેરે પરમ, સર્વોત્તમ ઓર અવ્યય સ્વરૂપનો ન જાનકર
અવ્યક્તરૂપ મુક્તકો વ્યક્ત(પ્રગટ)રૂપ માનતે હૈ.

મારા અવ્યય શ્રેષ્ઠ ઉત્તમ અતિ જાણ્યા વિના જાવને,
માને મૂઢ મને જ વ્યક્ત રૂપને પામેલ અવ્યક્તને.

જગતની રક્ષા કરજે લીલાથી પ્રકટ થતી નાના પ્રકારની વિશુદ્ધ
ઉર્જિત સત્ત્વભૂતિ સ્વરૂપ મને પરમેશ્વરને કર્મનિમિત્ત ભૌતિક દેહવાળો
ખીજ દેવતાની જેવો જોનાર મંદભૂતિ પુરુષો મને અતિશ આદર આપતા
નથી, તરત ફળ આપનાર ખીજ દેવતાને જ ભજીએ, અને કહેવા પ્રમાણે
અંતવત ફળ પામેછે.

ઉપનિષદમાં પણ વાણી, આંખ અથવા કાન ઇત્યાદિને જે ગોચર
હોય તે જ્ઞાન નથી, એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

यन्मनसा न मनुते चेनाऽऽहुर्मनो मत ।

तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

જેનું મનવડે મનન થઈ શકતુ નથી, પણ જેને લીધે જ મન ચિંતન
કરી શકે છે, તે જ્ઞાન છે, એમ તુ જાણ; જેની તું ઉપાસના કરેછે, તે
જ્ઞાન નથી. નેતિ નેતિ । એ શ્રુતિનો પણ એવો જ અર્થ છે.

૯-૨૫ યોગ-ધશર મંદરૂપને વશ વર્તનારી ભ્રમ પેદા કરનારી માયાને
લીધે અપ્રશુદ્ધ જનો સ્વરૂપે મને ઝાગખતા નથી, એટલે એ યોગમાયાથી
તેઓને હું દંડાયેલો જણાઉં છું. પરમેશ્વરનું ખરૂં અને શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ નિર્ગુણ

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નામિજ્ઞાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥૨૫॥

યેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન ।

મવિપ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન ક્ષ્ણન ॥ ૨૬ ॥

યોગમાયાસમાવૃત્ અહમ્ સર્વસ્ય ન પ્રકાશઃ અયમ્ મૂઢ. લેઠઃ અજમ્
અવ્યયમ્ મામ્ ન અમિજ્ઞાનાતિ ॥

અર્જુન સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચ મવિપ્યાણિ ચ ભૂતાનિ અહમ્ વેદ મામ્
તુ ક્ષ્ણન ન વેદ ॥

યોગમાયાના આવરણને લીધે હું સર્વને સ્પષ્ટ દેખાને નથી; તેથી
આ મૂઢ લોકો અજ-મા અને અવિનાશી સ્વરૂપે મને જાણતા નથી.

હું અર્જુન, પૂર્વે યદ્ ગયેલાં, હમણાંનાં વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં
થનારાં સર્વ ભૂતાને હું જાણું છું, પરંતુ મને કાંઈ જાણતું નથી.

યોગમાયાએ આસ્ત્ર હુઆ મੈ સગ્રહો પ્રકાશિત નહીં હોતા હું; इसीसे यह
મૂઢ લેઠ જન્મરહિત ઓર અવિનાશી સ્વરૂપ મુને નહીં જાનતે દે.

હે અર્જુન, પૂર્વે જ્યોતિત હુએ, અહીં વર્તમાન ઓર આગે હોનેવાલે સર્વ
ભૂતોંકો મે જાનતા હૂ; પરંતુ મુસે કોઈ નહોં જાનતા દે.

હાથે ન જાણું સર્વ જનને હું યોગમાયાથી,

જાણે ના અજ તેમ અવ્યય મને આ મૂઢ લોકો કદ.

જાણું હું યદ્ ગયેલ સરવે ને વર્તમાને સદ્,

ભૂતો સર્વ થનારને, પણ મને કાંઈ નથી જાણતું.

હોઈને જ્ઞાન દષ્ટિએ તે સ્વરૂપને ઓળખવું, એમાં જ જ્ઞાનની પરિસીમા છે.

૭-૨૬ માયાને જે શક્તિ છે, વિશ્લેષ અને આવરણ. નામરૂપાદિ અનેક
સ્થાનાનો અનંત બેદમય બેદ તે વિશ્લેષ શક્તિ, જ્ઞાનાદિકને ન અનુભવવાપણું
તે આવરણશક્તિ. આ જે શક્તિનો અભાવ થાય ત્યારે બ્રહ્મ અનુભવાય છે.

૭-૨૭ ભજો છે એટલે ભક્તિ કરે છે. આમ બોતાં જ્ઞાન અને ભક્તિ

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥ २७ ॥

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां ददम्यताः ॥ २८ ॥

પરન્તપ ભારત ઇચ્છાદ્વેષસમુત્થેન દ્વન્દ્વમોહેન સર્ગે સર્વભૂતાનિ સમ્મોહમ્ યાન્તિ ॥

યેષામ્ તુ પુણ્યકર્મણામ્ જનાનામ્ પાપમ્ અન્તગતમ્ તે દ્વન્દ્વમોહનિર્મુક્તાઃ

દદમ્યતાઃ મામ્ ભજન્તે ॥

હે શત્રુઘ્ન અર્જુન, ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉપજતા સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વના મોહને લીધે આ સૃષ્ટિમાં (ઉત્પન્ન થતાં જ) સર્વે પ્રાણીઓ મોહ પામે છે.

પરંતુ જે પુણ્યશાળી પુરુષોનાં પાપ નાશ પામ્યાં છે, તેઓ સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વના મોહમાંથી છુટીને દદમ્યતવાળા થઈને મને બળે છે.

हे परंतप भारत, इच्छा और द्वेषसे उत्पन्न हुए सुख दुःखरूपी द्वंद्वके मोहसे इस सृष्टिमें (उत्पन्न होते ही) सब प्राणी मोहके प्राप्त होते हैं.

पर जिन पुण्यकर्म करनेवाले जनोंके पाप नष्ट हो गये हैं, वे सुखदुःखादि द्वंद्वके मोहसे मुक्त होकर ददम्यतवाले बनकर मेरा भजन करते हैं.

ઇચ્છા દ્વેષથી પાર્થ! ઉદ્ભવ થતા સૌ મોહથી દ્વંદ્વના,

પામે છે ઐશ્વર્યમાન ભૂત સર્વે અર્જુન! આ સૃષ્ટિમાં.

પામ્યાં છે પણ પાપ નાશ જનનાં જે પુણ્યકર્મણીય,

તેઓ દદમ્યતી બળે છૂટી મને એ મોહથી દ્વંદ્વના.

એક જ છે, કેમકે જાણ્યા વિના લગતું કે મનાતું નથી, અને માન્યા કે લાભ્યા વિના જાણ્યું ગણાતું નથી.

૭-૨૯,૩૦ તેઓ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થઈને, તે એટલે જગતનું કારણ, માયાનું અધિષ્ઠાન, શુદ્ધ પરબ્રહ્મ, નિર્ગુણ અને તત્ત્વ ૫૬નું લક્ષ્ય જે હું હું તેને જાણે છે. (૭-૨૯)

પ્રયાણ એટલે જનું એટલે કે મરણકાળે જનું કદાચ અત્યંત દુઃખાદિ વ્યથામાં

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति चे ।

ते ब्रह्म तद्विदः कृच्छ्रमध्यात्मं कर्म चाग्निलम् ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

ये माम् आश्रित्य जरामरणमोक्षाय यतन्ति ते तत् ब्रह्म वृत्तम् अध्या-
त्मम् अतिलम् कर्म च विदः ॥

ये माम् साधिभूताधिदैवम् साधियज्ञम् च विदुः ते युक्तचेतसः प्रयाणकाले
अपि च माम् विदुः ॥

हेआ भावे आश्रय करीने जरा मरणाधी छुटवाने यत्न करेछे, तेआ
ते अज्ञाने, सर्व अध्यात्मने अने अर्पण्य कर्मे नालेछे.

हेआ भने अधिभूत, अधिदैव अने अधियज्ञ सहित नालेछे, ते
समाहित चित्तवाला पुरुषो मरणाधी पक्षु भने आणभेछे.

जो लोग मेरा आश्रय लेकर, जरा मरणसे छुटनेके लिये यत्न करते हैं,
वे लोग उस ब्रह्म, संपूर्ण अध्यात्म और संपूर्ण कर्मोंके जानते हैं.

जो लोग मुझे अधिभूत, अधिदैव और अधियज्ञ सहित जानते हैं, वे
समाहित चित्तवाले मृत्युकालमें भी मुझे जानते हैं.

भावे आश्रय जे जरामरणाधी छुटा यवाने भये,

ते अध्यात्म सङ्ग य कर्म समजे ने पूर्ण अस्त्रे य अ.

यसंत-

जे नालुता जन भने अधिभूत साथे,

ने नालुता वणी भने अधिदैव साथे,

अर्जुन ! हुं ज अधियज्ञ सहित नाले,

ते युक्तचित्त हुं ज मृत्युसमे य नाले.

ये प्रमाणे ज्ञानविज्ञानयोग नामने सातमे अध्याय पूरे.

नरदत्ता मरणाधी पामवानो भय, ते वेणा पक्षु भने विसरता नथी. (७-३०)

અધ્યાય ૮ મો

અક્ષરબ્રહ્મયોગ

અર્જુન ઉવાચ ।

કિં તદ્વદ્ધ કિમધ્યાત્મ કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।

અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

અધિયજ્ઞઃ કય કોઽન્ન દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કયં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ૨ ॥

અર્જુનઃ ઉવાચ । પુરુષોત્તમ તત્ત્વ વદ્ધ કિમ્ અધ્યાત્મમ્ કિમ્ કર્મ કિમ્ અધિભૂતમ્ ચ કિમ્ પ્રોક્તમ્ અધિદૈવમ્ કિમ્ ઉચ્યતે ॥

મધુસૂદન અન્ન અસ્મિન્ દેહે અધિયજ્ઞઃ કઃ કયમ્ નિયતાત્મભિઃ ચ પ્રયાણકાલે કયમ્ જ્ઞેયઃ અસિ ॥

અર્જુને કહ્યું-હે પુરુષોત્તમ, તે બ્રહ્મ શું ? અધ્યાત્મ શું ? કર્મ શું ? વળી અધિભૂત શાને કહ્યું અને અધિદૈવ શું કહેવાય છે ?

હે મધુસૂદન, અહીં આ દેશમાં અધિયજ્ઞ કોણ કયે પ્રકારે છે ? અને અંતઃકરણને વશ કરનારાથી અંતઃકાળે તમે કેવી રીતે બાંધવા યોગ્ય છો ?

અર્જુનને કહ્યું-હે પુરુષોત્તમ, વહ વદ્ધ કય્ય હૈ ? અધ્યાત્મ કય્યા હૈ ? કર્મ કય્યા હૈ ? અધિભૂત કિસનો કહેતે હૈ ? ઓર અધિદૈવ કિસનો કહ્યા જાતા હૈ ?

હે મધુસૂદન, હા હા દેહમેં અધિયજ્ઞ કિસ પ્રકાર કય્યા હૈ ? ઓર મૃત્યુ સમયમેં ચિત્તકો નિયમમેં રચનેવાલેં કરકે આપ કિસ પ્રકાર જાનને યોગ્ય હો ?

શાર્દૂલ- શું તે બ્રહ્મ શ્રી પુરુષોત્તમ ! પ્રભુ ! અધ્યાત્મ શુ કર્મ શું ?

કહેવાયે અધિભૂત શુ વળી કહો એ છે અધિદૈવ શું ?

યાયેછે અધિયજ્ઞ કેમ અહીંઆં આ દેહમાં કોણ છે,

પ્રતિયો જીતનારાથી કયમ વળી છો એમ મૃત્યુ સમે ?

૮-૧ ઉપાસનાની સૂચના કરીને હવે બ્રહ્મ વગેરેનું સ્વરૂપ વર્ણવી દેખાડવાને, અંતઃકાળે મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય, ધ્યાનવ્ય, પ્રાપ્તવ્ય કોણ ?

શ્રીભગવાનુવાચ ।

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ।

ભૂતભાવોદ્ગ્રહકરો વિસર્ગઃ કર્મસક્ષિતઃ ॥ ૩ ॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ । પરમમ્ અક્ષરમ્ બ્રહ્મ સ્વભાવઃ અધ્યાત્મમ્ ઉચ્યતે
ભૂતભાવોદ્ગ્રહકરઃ વિસર્ગઃ કર્મસક્ષિતઃ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું-પરમ અને અક્ષર તત્ત્વ બ્રહ્મ છે; તેના સ્વતઃસિદ્ધ
ભાવને અધ્યાત્મ કહેછે, સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ વૃદ્ધિ કરનાર સૃષ્ટિવ્યાપાર
કર્મ કહેવાયછે.

શ્રીભગવાનને કહ્યા-પરમ ઓર અક્ષર તત્ત્વ બ્રહ્મ હૈ; સ્વતઃસિદ્ધ ભાવ અધ્યાત્મ
કહા જાતા હૈ; જીવોંની ઉત્પત્તિ ઓર વૃદ્ધિ કરનેવાલે સૃષ્ટિ વ્યાપારકો કર્મ
કહા જાતા હૈ.

કહેછે અક્ષર એજ બ્રહ્મ મૂળનો જે ભાવ અધ્યાત્મ તે,
ઉત્પત્તિ ભૂતભાવની કરતી જે સૃષ્ટિવિધ્યા કર્મ તે.

પ્રતિપાદન કરવાને પુનરાવૃત્તિ સહિત તથા તે રહિત સ્થાનના સ્વરૂપનો
બોધ તથા કર્મી અને ઉપાસકોને જવાનો માર્ગ આ અધ્યાયમાં દેખાડેછે.

૮-૩ પરમ શબ્દ, બ્રહ્મના-નિરવયવપણું, નિષ્કલપણું, નિત્યપણું,
અમંગલપણું, નિત્યશુદ્ધપણું, નિરતિશય મહત્ત્વ, અતિ સૂક્ષ્મતા, સદ્ધનપણું,
ચિદ્ધનપણું, આનંદધનપણું, સર્વવ્યાપકપણું, સર્વપ્રકારપણું, સર્વાધારપણું
ઇત્યાદિ-ધર્મોથી સર્વોત્તમપણું પ્રતિપાદન કરેછે.

एतद्वै तदक्षरं मणिं ब्राह्मणं अमिवदन्ति । श्रुतिः । हे आर्गि, वेद आ
ब्रह्मांडने न ते ब्रह्म कहेछे.

કર્મ-સૃષ્ટિ વ્યાપાર; અમંખ્ય શુભભાવ ઉત્પન્ન કરનારી વિશેષ ક્રિયાઓ.
વિસર્ગ-સૃષ્ટિ વ્યાપાર; જેનો ત્યાગ કરવાનો છે તે દ્રવ્યત્યાગરૂપ યતઃ
યાગ હોમ દાનરૂપ આચરણ.

સ્વભાવ-તે જ પરબ્રહ્મનો પ્રતિ દેહમાં પ્રત્યગાત્મભાવ; પ્રત્યેક દેહમાં

અધિભૂતં ક્ષરો ભાવઃ પુરુષઘ્નાધિદૈવતમ્ ।

અધિયજ્ઞોઽહમેવાત્ર દેહે દેહસૂતાં વર ॥ ૪ ॥

દેહસૂતામ્ વર અત્ર દેહે ક્ષર ભાવ અધિભૂતમ્ પુરુષ ચ અધિદૈવતમ્
અધિયજ્ઞ અહમ્ એવ ॥

હે દેહધારીઓમા ક્રોધ, આ દેહમા જે નાગવત ભાવ છે તે અધિભૂત
છે, એનન અધિક્ષાતા અધિદૈવત છે અને અધિપત તે હું જ છું.

હે દેહધારીઓએ ધ્રોણ, ત્વમ્ દેહમે નાગવત ભાવ અધિભૂત છે, તને
અધિક્ષાતા સ્વરૂપ ચેતન્યાશ અધિદૈવત છે, ઓર મં હી અધિપત્ત્વ હું.

હૃદેવાયે અધિભૂત ભાવ ક્ષર તે આત્મા અધિદૈવ છે,

આ દેહે અધિપત્ત્વ હું જ વળી છું હે ક્રોધ! દેહધારી

પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષાત્મસ્વરૂપ, જે પોતે પોતાની મેળે થાય તે-પરબ્રહ્મ-
રૂપ સ્વભાવ

૯-૪ સ વે શરીરી પ્રથમ સ વે પુરુષ ઉચ્યતે । આદિકર્તા જ મૂતના
ગ્રહામે સમવર્તત । શ્રુતિ તે જ પ્રથમ શરીરધારી વિસદ પુરુષ બધા
જીવોનો આદિ કર્તા અને બ્રહ્માની પણ પૂર્વે થયો.

હા છુપર્ણ સયુજા સત્યાયા સમાન શુદ્ધ ધરિત્વજાતે । સંયારન્ય વિષ્ણુ
સ્વાદ્વચ્ચનમન્યોઽમિત્વાકસિ । શ્રુતિ મિત્રભાવથી એક સ્થાનમા રહેનાર
જે જીવ અને આત્મામીરૂપ અને સુદૃઢ પક્ષી શરીરરૂપ એક વૃક્ષ ઉપર
રહ્યા છે, તેઓમાં એક ફળ ભોગી અને બીજો માક્ષીમાત્ર એટલે જોનાર
માત્ર છે.

અધિભૂત-પ્રાણી માત્રનો અધિક્ષા કરીને ગ્રિહિત રહેનાર દેહાદિ પદાર્થ-
સ્વભાવ

અધિદૈવત-સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ, જળ, આકાશ વગેરેના આત્મપરૂષી
એટલે તેના અધિક્ષાત્વ સ્વરૂપ ચેતન્યાશ-પુરુષ

અધિપત્ત્વ-પ્રાણાગ્નિદોષ વગેરે શરીરસ્વરૂપ અને અગ્નિગેતાદિ બાહ્યર-

અન્તકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્યા કલેવરંમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યગ્ર સંશયઃ ॥ ૫ ॥

અન્તકાલે ચ યઃ મામ્ એવ સ્મરન્ કલેવરંમ્ મુક્ત્યા પ્રયાતિ સઃ મદ્ભાવમ્
યાતિ અગ્ર સંશયઃ ન અસ્તિ ॥

વળી અંતકાલે જે મારું જ સ્મરણ કરતાં કરતાં દેહ છોડીને જાય છે,
તે મારા સ્વરૂપને પામે છે, એમાં સંશય નથી.

અંતકાલે મી જે મેરા હી સ્મરણ કરતા હુઆ દેહકો છોડકર જો ગમન
કરતા હૈ, વહ મેરે સ્વરૂપકો પ્રાપ્ત હોતા હૈ, इसमें संदेह नहीं है.

૫. મૃત્યુકાળે મને જ જેહ સ્મરતો જાયે તજ દેહને,
તે પામે જ સ્વરૂપ મુજ કષ્ટ થે સંકા નથી એ વિષે

યત્તમાં અધિધાન કરનાર દેવતા-હું.

૮-૫ અધિધાનરૂપ મારું સમુદ્યુષ્ણ બ્રહ્મનું અથવા પરમ અક્ષરરૂપ મારું
નિર્ગુણ બ્રહ્મનું સર્વ કાળ વિષે ચિંતન કરનાર, તે ચિંતનના સંસ્કારોની
દૃઢતાથી શ્રોત્રાદિક સર્વ કરણોની અસાધ્યતાવાળા મરણકાળ વિષે પણ
સ્મરણ કરતાં આ દેહનો ત્યાગ કરવાથી પ્રાણોના વિયોગકાળે ગમન કરે-
છે, તે મારા ભાવને પામે છે, અર્થાત્ નિર્ગુણ ભાવને પામે છે.

જ તત્ત્વ પ્રાણા ઉત્ક્રમંત્યગ્રેવ સમવલીયતે । પ્રગૈવ સન્નિદ્રાપ્યેતિ । શ્રુતિ. તે
બ્રહ્મવેત્તા પુરુષના પ્રાણ આ શરીરની બહાર ઉત્ક્રમણ કરતા નથી, પણ
આ શરીરની બીતર જ અધિધાન ચૈતન્ય વિષે લયભાવને પામે છે. તે
તત્ત્વવેત્તા પુરુષ બ્રહ્મરૂપ જ વધને બ્રહ્મભાવને પામે છે.

૮-૬ યયા કનુરસ્મિન્નેકે પુરુષો મવતિ તયેતઃ પ્રેત્ય મવતિ । શ્રુતિ. જે
પ્રમાણે આ લોકમાં મનુષ્યનો સંસ્કરણ હોય, તે પ્રમાણે દેહ પડ્યા પછી
તેને ગતિ મળે છે.

જેનો આખો જન્મ દુરાચારમાં જ ગયો હોય, તેને માત્ર મરણ-
કાળે સુષુપ્તિ થતી કે અજ્ઞાન થવું એ શક્ય જ નથી, બીજી જ્ઞાનતની

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યન્તે કલેષરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કોન્તેય સદા તદ્ભાવમાવિતઃ ॥ ૬ ॥

કોન્તેય સદા વા તદ્ભાવમાવિતઃ યમ્ યમ્ અપિ માવમ્ સ્મરન્ અન્તે
કલેષરમ્ ત્યજતિ તમ્ તમ્ એવ એતિ ॥

અથવા હે અર્જુન, નિરંતર તે તે ભાવનાની ભાવનાવાળો હોવાથી
તે જે જે ભાવનાનું સ્મરણ કરતાં કરતાં અવસાન કાળે દેહ છોડે, તે
તે ભાવને જ પામેછે.

વા હે અર્જુન, નિરંતર ઉસ ઉસ માવમ્ ભાવનાવાળા હોકર વહ જિણ
જિણ માવકો સ્મરણ કરતા હુઆ અંતઃકલ્પમેં વેદ છેડતા હૈ, ઉઘી ઉઘી
માવકો પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

હાં જે જે વળી ભાવને જ સ્મરતો આ દેહ બધે તથ,
પામે ભાવ જ તેહ તેહ જ સદા તે ભાવનાભાવથી.

પ્રમાણે મનને સ્થિતિ કરવાની પણ ટેવ પાડવી પડેછે. આખા જન્મમાં
જેને એક વાર પણ સ્થિતિએકમનો અનુભવ થયો ન હોય, તેને માંત્ર
અંતકાળે તેવો અનુભવ એકએક પ્રાપ્ત થવો તે પરમ દુર્ઘટ અથવા અશક્ય
છે, માટે દરેક મનુષ્યે મનને નિર્વિષય કરવાનો અભ્યાસ નિરંતર ચાલુ
રાખવો, એટલે અંતકાળે પણ તે જ સ્થિતિ કાયમ રહેવામાં અડચણ ન
પડતાં મનુષ્ય આખરે મુક્ત થાયછે.

જે પુરુષોને નિર્ગુણ સ્થિતિ સાક્ષાત્કાર થાયછે, તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષોને
તો તે સ્થિતિના પ્રાપ્તિકાલ વિષે જ અજ્ઞાનની નિશ્ચિત્તરૂપ મુક્તિ સિદ્ધ
છે; એટલે તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને તે અંત્ય ભાવનાની કંઈ પણ અપેક્ષા નથી.

૮-૭ સ્થિતિનું અનુગ્રંધાન અને શુદ્ધિવા પ્રલપ્તિથી, સાધનભેદથી
અને સ્થિતિભેદથી પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી જાનેનું એક કાળે અધિકરણ
ન મંલવવાથી તે અને એક સાથે કેમ કરી શકાય ? એવી શક્ય ન કરવી.
મદ્યાર્પણં મદ્ય હવિઃ । ઇં પ્રમાણે કર્તા, કરણ અને કાર્પ, ભોક્તા, બોધ્ય

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુધ્ય ચ ।
મર્યપિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્યસંશયમ્ ॥ ૭ ॥

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।
પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્યાનુચિન્તયન્ ॥ ૮ ॥

તસ્માત્ સર્વેષુ કાલેષુ મામ્ અનુસ્મર યુધ્ય ચ મર્યપિતમનોબુદ્ધિઃ મામ્ એવ
સંશયમ્ એવ્યસિ ॥

પાર્થ ન અન્યગામિના અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા અનુચિન્તયન્ દિવ્યમ્
પરમમ્ પુરુષમ્ યાતિ ॥

માટે સર્વ કાળમાં મારે સ્મરણ કર અને યુદ્ધ કર, મારામાં મન
અને શુદ્ધિ લગાડવાથી તું મને જ પામીશ એમાં મંદેહ નથી.

હે અર્જુન, બીજે ન જતા અભ્યાસની સહાયથી સ્થિર થયેલા ચિત્તથી
મારે ધ્યાન કરનાર અનુષ્ઠ દિવ્ય પરમ પુરુષને પામેછે.

હવે કારણ સ્વ કાલ્પે મુક્તિ હો સ્મરણ કરો ઓર યુદ્ધ કરો, મુક્તિ
મન ઓર શુદ્ધિ લગાવે તે મુક્તિ નિઃસંદેહ મુક્તિ હો પ્રાપ્ત હોગા.

હે અર્જુન, દ્વિતીય ઓર ન જાણવાલે ઓર અભ્યાસરૂપ ઉપાયે યુક્ત હુવ
ચિત્તે મેરા ચિત્તન કરતા હુવા પુરુષ દિવ્ય પરમ પુરુષને પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

તેથી સર્વ કાળે મને જ સ્મરતાં તું મારા આ યુદ્ધને,
મારામાં મન શુદ્ધ અર્પણ કરી પામીશ નિશ્ચે મને.
બીજે ક્યાં જ જતા ન યુક્ત ચિત્તથી થોગે જ અભ્યાસને,
પામેછે પર પાર્થ ! ધ્યાન કરતા તે દિવ્ય પુરુષને.

અને ભોળાન સર્વે જાણ જ છે, એ પ્રમાણે સર્વમાં જાણદષ્ટિએ શરીરને
માટે જ જે કર્મ છે તે કરવું.

૮-૮ યથા નયઃ સ્યદમાનાઃ સમુદ્રેઽસ્તં ગચ્છન્તિ નામસ્યે વિહાય ।

તથા વિદ્વન્પુણ્યપાપે વિઘ્ન્ય પરાત્પરં પુણ્યમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ શ્રુતિથી

૫૨-૫૪-તેથી પર અંતર્યામી.

કવિં પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાંસમનુસ્મરેણઃ ।

સર્વસ્ય ધાતારમચિન્ત્યરૂપમાદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ ॥૧૯॥

કવિમ્ પુરાણમ્ અનુશાસિતારમ્ અણોઃ અણીયાસમ્ સર્વસ્ય ધાતારમ્ અચિન્ત્યરૂપમ્ આદિત્યવર્ણમ્ તમસઃ પરસ્તાત્ ય અનુસ્મરેત્ ॥

સર્વગ, અનાદિ, નિયતા, આકૃષ્ટી પણ સૂક્ષ્મ, સર્વને ધારણ કરનાર, અચિન્ત્યરૂપવાદ્વા, સૂર્ય જેવા તેજસ્વી, તથા તમ-માયાથી પર પુરુષનું જે મનુષ્ય રમરણ કરેછે,

સર્વગ, અનાદિ, નિયતા, સૂક્ષ્મને સી સૂક્ષ્મ, સર્વને વિધાતા, અચિન્ત્યરૂપ, સૂર્યને સમાન તેજસ્વી તથા માયાને પર પુરુષનો જો મનુષ્ય સ્મરણ કરતા હૈ,

પરંત- સર્વગ જે વળી પુરાણ જગનિયતા,
જેનું અચિન્ત્ય રૂપ જે સકુનો ય ધાતા,
■ અંધકારથી અતીત જ સૂર્યવર્ણ,
જે સૂક્ષ્મથી ય વધુ સૂક્ષ્મરૂપે ય તેને,

૯-૯ વેદાદ્યમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણતમસઃ પરસ્તાત્ શ્રુતિ. તે આદિત્ય-વર્ણ પ્રકૃતિ-માયાથી પર અને મહાન પુરુષને હું જાણુ છું.

અનુશાસિતા-સૂર્ય અદ્રમા આદિકે સર્વ જગતને નિયમપૂર્વક ચલાવનાર; સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં રહીને તે પ્રાણીઓનાં કર્મો અનુસાર તે પ્રાણીઓને શુભ અશુભ કાર્ય વિષે પ્રવૃત્ત કરનાર.

કવિ-શ્રુત અવિષ્ય વર્તમાન સર્વ વસ્તુના દૃષ્ટા હોવાથી સર્વગ.

પુરાણ-આ સર્વ જગતના કારણ હોવાથી અનાદિ.

૯-૧૦ યોગ-ચિત્તનું, બીજા વિષયો વિષે ચતી થતીને મટાડીને પરમાત્માને વિષે જ સ્થાપન તે, સમાધિ.

યોગબલ-સમાધિથી ઉપજેલા મરંડરના પરિવ્રજથી ઉપજેલી પોતાના ચિત્તની સ્થિરતા; તે રૂપ લક્ષણ.

મનસા-મરણ કાળમાં ક્લેશ બાદુલ્ય છતાં પાછળ ૮

પ્રયાણકાલે મનસાઽચલેન મત્તયા યુક્તો યોગવલેન ચૈવ ।

મુઘોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥૧૦॥

સઃ પ્રયાણકાલે અચલેન મનસા મત્તયા યુક્તઃ યોગવલેન ચ એવ પ્રાણમ્
મુઘોઃ મધ્યે સમ્યક્ આવેશ્ય તમ્ દિવ્યમ્ પરમ્ પુરુષમ્ ઉપૈતિ ॥

તે અંતઃકાળે મનને સ્થિર કરીને, ભક્તિથી યુક્ત થઇને અને યોગના સામ-
ર્થ્યથી પ્રાણને એ બ્રહ્મરો વચ્ચે બરાબર રાખીને તે દિવ્ય પરમ પુરુષને પામેછે.

ઘડ મૃત્યુસાલમેં એના પ્ર મનસે મક્કિયુક્ત ઓર યોગવલયુક્ત હોકર પ્રાણકો
દોનો બ્રમરોકિ વીચમે મહી ભાતિ રસકર ઉસ દિવ્ય પરમ પુરુષકો પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

જે યુક્ત યોગબળથી વળી ભક્તિથી ચે,
પ્રાણે ય એ જુકુટીમધ્ય ધરી ચુરીતે,
ને નિશ્ચલે મન સ્મરે જન અંતઃકાળે,
પામે અવશ્ય પર દિવ્ય પુરુષને તે.

સના બળવડે પ્રાપ્તહિત શુદ્ધિ વૈભવવડે પુરુષ ઇશ્વરના વધારમૂલ સ્વરૂપને
પામેછે, એ સ્મરણમાં મન સાધન છે, તેવડે. મનસેવાનુદયવ્યમ્ । શ્રુતિ.

૮-૧૧ બ્રહ્મનું ધ્યાન થઇ શકે તથા બ્રૂના મધ્યમાં ધારણા કરી
રાકાય, માટે તે બ્રહ્મનું પ્રતીક જે ઐંકાર, તેનું વર્ણન કરેછે.

एतस्य वा अक्षरस्य प्रकाशने गार्गि सूर्यचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । श्रुति.
હે ગાર્ગિ, આ અક્ષર સ્વરૂપ બ્રહ્મની શિક્ષામાં સૂર્ય અને ચંદ્રમાં નિયુક્ત
થઇને સ્થિતિ કરેછે.

यः पुनरेतत् त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण पर पुरुषमभिध्यायीत स तमधि-
गच्छति । श्रुति. જે પુરુષ અક્ષર ઉક્ષર મક્ષર એ ત્રણ માત્રાવાળા ઐ
એ અક્ષરથી પરમ પુરુષનું ચિંતન કરેછે, તે પુરુષ તે પરમ પુરુષને જ પામેછે.
એ શ્રુતિમાં કહેલી પ્રણવની ઉપામના અહીં ભગવાન કહેછે.

મરણ પર્વેત કરાતા ઐંકારના ધ્યાનથી ક્યા લોકની પ્રાપ્તિ યાય ?
એ સત્યકામે પૂજતાં વિષ્ણુવાદ મુનિએ કહ્યું કે સત્યજ્ઞાન પર ત્વાપરં ન વ્રહ્મ

યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ વિશન્તિ ચતતયો વીતરાગાઃ ।

યદિચ્છન્તો વ્રજ્જચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદં સંજ્ઞહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥૧૧॥

વેદવિદઃ એત્ અક્ષરમ્ વદન્તિ વીતરાગાઃ ચતતયઃ ચત્ વિશન્તિ ચત્ ઇચ્છન્તઃ ।
વ્રજ્જચર્યમ્ ચરન્તિ તત્ પદમ્ તે સંજ્ઞહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥

વેદના પુરુષો જેને અક્ષર કહે છે, રાગ રહિત યથેચ્છા યતિઓ, જેને પામે છે,
અને જેની ઇચ્છા કરીને બ્રહ્મચર્ય તત્ આચરે છે, તે પદ જુ તને મંક્ષેપમાં કહું છું.

વેદ જાનનેવાલે જિસનો અક્ષર વહતે હૈ, રાગ રહિત યતિલેગ જિસને
લવલીન હો જાતે હૈ, ઓર જિસનો જાનનેકી ઇચ્છા કરકે વ્રજ્જચર્યના અનુ-
ષ્ઠાન કરતે હૈ, હસ પદમે મેં સંક્ષેપમે તુમ્હારે નિમત્ત કહતા હું.

જેને કહે પરમ અક્ષર વેદવેતા,
જ્યાં પેમતા યતિ પુરુષ વિરાગવતા,
ને બ્રહ્મચર્ય ધરતા વળી ઇચ્છા જેને,
મંક્ષેપમાં પદ કહું છું હવે તને તે.

વદોક્તારઃ । શ્રુતિ હે મત્યકાગ ઝંકાર ન પર અને અપર બ્રહ્મ છે. છેવટ
કહ્યું કે ચ પુનરેત ત્રિમાનેણ ઝંકારેત એતેન એવ અક્ષરેણ પર પુરુષમભિધ્યા-
યાવીત । સ સામભિ ડગ્નીયતે વ્રજ્જલોકમ્ । શ્રુતિ. જે આ તથુ માત્રાસુક્ત ઝંકાર
અક્ષરવડે પરમ પુરુષનું ધ્યાન કરે છે, તે માત્રવડે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે.

સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ તપાસિ સર્વાણિ ચ યદ્વદન્તિ । યદિચ્છન્તો
વ્રજ્જચર્યં ચરન્તિ તત્તે પદ સપ્રહેણ વ્રવીમ્યોમિત્યંતત્ । શ્રુતિ. સર્વે વેદો જેનું
પ્રતિપાદન કરે છે, સર્વે તપો જેને કહે છે, જેને ઇચ્છનારા બ્રહ્મચર્ય પાળે છે,
તે પદ જુ તને મંક્ષેપમાં કહું છું કે તે ઝંકાર છે. ઇત્યાદિ વચનોવડે
બ્રહ્મના વાચકરૂપે અથવા વિષ્ણુ આદિની શાન્તિઆમરૂપ મૂર્તિની યેડે
રૂપે આ ઝંકાર છે, તે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિના માધનપણાવડે
મધ્યમ શુદ્ધિના અધિગ્રહીઓને માટે ચાલનરૂપે કરવાયેલા
સન કાળાંતરે મુક્તિરૂપ કથા આપનાર કહ્યું છે.

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્યાદં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥૧૬॥

પાર્થ યઃ અનન્યચેતાઃ નિત્યશઃ સતતમ્ મામ્ સ્મરતિ તસ્ય નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ અહમ્ સુલભઃ ॥

હે અર્જુન, જે યોગી અનન્ય ચિત્તથી નિત્ય નિરંતર માઈ સ્મરણ કરેછે, તે નિત્યયુક્ત યોગીને હું સહજ પ્રાપ્ત થાઉંછું.

હે અર્જુન, જો યોગી એકાગ્ર ચિત્તસે નિરંતર મેરા સ્મરણ કરતા હૈ, उस નિત્યયુક્ત યોગીનો મੈ સહજમે પ્રાપ્ત હેતા હું.

નિત્યે જે સ્મરતો નિરંતર રહે ચિત્તે અનન્યે મને,
હું તો અર્જુન ! તેહને સુલભ હું યોગી સદાયુક્ત જે.

૮-૧૪ નિત્યશઃ—દીર્ઘકાળ; જ માસ કે એક વર્ષ નહિ પણ ત્યાં લગી જીવે ત્યાં સુધી.

૮-૧૫ બોધથી જે ભારી સાથે યુક્ત થયો છે, તેની નિકટ જ હું હંમેશાં છું, માટે તે મરણ પછી નિઃસંશય મારા રૂપ જ બનેછે. જે શરીર ક્લેશરૂપ વૃક્ષોનું વન છે, જે તાપત્રયરૂપ અગ્નિની ધગધગતી સગડી છે, જે મૃત્યુરૂપ બીધકાંતો બક્ષિ છે, જે દારિદ્ર્યને વધારેછે, જે મૃત્યુના ભયમાં ટાક કરેછે, જે પૂર્ણ દુઃખની મુડી છે, જે ખરાબ ભુક્તિનું મણ છે, પૂર્વ જન્મનાં ખરાબ કર્મોનું ફળ છે, જે ભ્રાંતિનું કેવળ સ્વરૂપ જ છે. જે સંસારનો આશ્રમ છે, જે અહંકારાદિ વિકારોનું ઉપવન છે, જે સર્વ પ્રકારના વ્યાધિથી પીરસાયેલું પાત્ર છે, જે કાળે ચાવી નાંખેલો ઉચ્છિદ્ધ ખીચડો છે, જે આશાનું અંગબળ છે, જે સ્વભાવતઃ જન્મ મરણને ઓપ ચડાવેછે, જે ભ્રાંતિથી પરિપૂર્ણ છે, જે ખરાબ કલ્પનાથી ઓતપ્રોત ગુંચાયેલું છે, જે વિંથીઓનું નિવાસસ્થાન છે, જે વાધની બેડ છે, જેને વેશ્યા સાથે મૈત્રી છે, જે વિષયપ્રતીતિ કરવાનું ઉત્તમ યંત્ર છે, જે મશ્વરુની દયાનું સ્થાન છે, જે વિષયરૂપ શીતળ

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુ મ્હાલયમશાશ્વતમ્ ।

નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥૧૫॥

પરમામ્ સસિદ્ધિમ્ ગતા મહાત્માન મામ્ ઉપન્ય દુઃસાલયમ્ અશાશ્વતમ્
પુનર્જન્મ ન આપ્નુવન્તિ ॥

પરમ સિદ્ધિને પામેના મહાત્માઓ મને પામ્યા પછી દુઃખના સ્થાન-
રૂપ અને અશાશ્વત પુનર્જન્મને પામતા નથી

પરમ સિદ્ધિનો પ્રાપ્ત હુଏ મહાત્મા રોગ મુક્તે પાકર પિર દુર્ગોંક સ્થાન-
રૂપ અનિન્ય પુનર્જન્મનો નહીં પાતે હૈ

સિદ્ધિ મેળવી જેમણે પરમ તે પામી મહાત્મા મને,
દુઃખાગાર વળી અશાશ્વત નહિ પામે પુનર્જન્મ તે.

જળનો વુંટડો છે, જે રોહલાનથી વર્તનારા ચોગના મજબૂત આશ્વા
સન નમાન છે, જે કોદમ્બત મનુષ્યના આર્ષિગન જેવું છે, જે મહા
રિપધારી મર્ષના અગ જેવું સુવાણ છે, જે પારશ્વિના માહુર્ગિજ્ઞ જ્ઞાન
જેવું સુમધુર છે, જે વેરીના આદ્યગતિથ્યની મીજમાની તથા દુર્જને
કેલી આગતા સ્વાગતા સમાન છે, જે પ્રત્યક્ષ અનર્થનો સમુદ્ર છે, જે
સ્વમમા આવેલું અમ છે, જે મૃગજળ પરિપૂર્ણ વન છે અને ધૂળથી
ભરેલું આનંદ છે, એવું જે શરીર તે મારારૂપ થઈ ગયેલા પુરુષને
પુન પ્રાપ્ત થતું નથી

૮-૧૬ ભૂતોઽ, બુતોઽ, મર્ગલોઽ અને મહર્લોઽ એ ચાત્રે લોકમા
જનારાને પુનરાવૃત્તિ છે, પણ જનનોઽ, તપનોઽ અને સત્યનોઽકમા જના
રાને પુનરાવૃત્તિ નથી, તેનું કારણ પાઞ્ચના નહુ લોકમા જનારા જ્ઞાન
પ્રાપ્ત છે, તે છે

નાસ્ત્ય વૃષ્ટે સુહૃતેઽનુમૂલ્લેખ શેઠ હીનતર વા વિશેષન્તિ । કૃતિ જેઓ
કમથી મુખ્તિજ્ઞ આપતી ઉપામનાવડે અલ્પવેળે પામ્યા છે, ત્યા જ્ઞાન
મેળવેના તેઓનો જ અલ્પની સાથે મોટા થાય છે, ખીજાઓનો નહિ

આગ્રહમુચનાલોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિચિતે ॥૧૬॥

કૌન્તેય અર્જુન આગ્રહમુચનાત્ લેખાઃ પુનરાવર્તિનઃ મામ્ ઉપેત્ય તુ પુનર્જન્મ ન વિચિતે ॥

હે કુતીપુત્ર અર્જુન, બ્રહ્મલોક સુધીના સર્વ લોક પુનરાવર્તિવાળા (ફરી ફરીને આવનારા જનારા) છે, પરંતુ મને પામ્યા પછી પુનર્જન્મ થતો નથી.

હે કુતીપુત્ર અર્જુન, બ્રહ્મલોકો લેકર સર લોક ફિર ફિર બાને જાને વાલે હૈ, પરંતુ મુઝે પાનેસે ફિર જન્મ નહીં હોતા હૈ.

છે લોકો સહુ બ્રહ્મલોક સુધીના પાછા ફરી વાળતા,
પાખીને મુજને પૃથાસુતુ! નથી ક્યાં ચે પુનર્જન્મ બ્યા.

કથું છે ૬-

મહાળા સહ સે સર્વે સમગ્રાણે પ્રતિસન્નરે ।

પરસ્યાન્તે કૃતાત્મનઃ પ્રવિશન્તિ પર પદમ્ ॥

૮-૧૭ એ પ્રમાણે પોતાને પામનારને પુનરાવર્તિનો અભાવ પ્રતિ-
પાદન કરીને હવે સત્યાદિ લોકોમાં નિત્યપણુ, નિત્યમુખ તથા અના-
વર્તપણાની સુદ્ધિથી પુણ્ય કર્મો કરીને ત્યાં જઈને ફરીથી પાછાં આવતાં
જતાં ફરી ફરીને જન્મતાં મરતાં છતાં સર્વે પ્રાણીઓ દુઃખનો જ
અનુભવ કરેછે. તેઓને સત્ અમરનો વિવેક, વૈરાગ્ય, મન્યામ જેથી
ઉત્પન્ન થાય એવી સત્ પ્રવૃત્તિની મિદ્ધિને માટે કાળથી પરિચિત્ત સત્યાદિ
લોકોનો આધિર્ભાવ તિરોભાવ બ્રહ્માનાં દિવસ રાત્રિથી પતિપાદન કરેછે,
અને તે દિવસ રાત્રિથી સર્વે પ્રાણીનાં ઉત્પત્તિ પ્રલય પ્રતિષ્ઠાન કરેછે.

પોતાના પ્રમાણુવડે સો વર્ષની આયુષ્યવાળા બ્રહ્માના દિવસે દિવસે
ત્રિલોકની ઉત્પત્તિ અને રાત્રિએ ગત્રિએ પ્રલય થાય, એમ દર્શાવતાં
બ્રહ્માનાં દિવસ રાત્રનું પ્રમાણુ કહેછે.

સહસ્રયુગપર્યન્તમદ્યર્થદ્ વ્રજાણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાન્તાં તેઽહોરાત્રિવિદો જનાઃ ॥૧૭॥

સહસ્રયુગપર્યન્તમ્ વ્રજાણ. યન્ અહઃ યુગસહસ્રાન્તામ્ રાત્રિમ્ વિદુઃ તે જનાઃ
અહોરાત્રિવિદઃ ॥

જે પુરુષો હજાર યુગ (ચોક્કડી) સુધીનો ધ્વજાનો એક દિવસ અને
હજાર યુગ (ચોક્કડી) સુધીની ધ્વજાની એક રાત્રિ જાણેછે, તે પુરુષો દિવસ
રાત્રિને જાણનારા છે.

જો હેમ જ્ઞાત (ચતુર)યુગ પર્યંત વ્રજાકા એક દિન ઓર હજાર (ચતુર)
યુગ પર્યંત વ્રજાકી એક રાત્રી જાનતે હૈ, તે હેમ દિન રાત્ર જાનતેયલે હૈ.

જાણે દિન હજાર યુગ સુધીનો જે એક ધ્વજાતણો,
રાત્રિ યુગ હજારની ય, સમજે તે દિનરાત્રિ જનો.

મનુષ્યોનું જે વર્ષ તે દેવોનો એક દિવસ ને રાત. તે દિવસ રાતોવડે
પક્ષ માસ વગેરેની ગણતરી પ્રમાણે પોતાનાં દશ હજાર વર્ષોનો એક
ચતુર્યુગ થાયછે, હજાર ચતુર્યુગ એ ધ્વજાનો એક દિવસ છે, તેવડી જ
રાત્રિ છે. એવાં દિવસ રાત્રિઓવડે પક્ષ માસ વગેરેના ક્રમ પ્રમાણે
ધ્વજાનું તેના સો વર્ષનું આયુષ્ય છે. ધ્વજાના દિવસને ૬૪૫ કહેછે. એ
ગણતરી પ્રમાણે ધ્વજાનો એક દિવસ એટલે મનુષ્યનાં ચાર અબજ બીસ
કોટિ વર્ષો થાયછે.

યુગ સંખ્યા આ રચણે ચતુર્યુગ જાણવો. ચતુર્યુગસહસ્રન્તુ વ્રજાણો
દિનમુચ્યતે । એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

૧૭૨૮૦૦૦ વર્ષ સત્યયુગના	} આ ૪ યુગ એક હજાર વાર વ્યતીત થાય, તે ધ્વજાનો એક દિવસ, અને એ રીતે ૪ યુગ એક હજાર વાર વ્યતીત થાય, તે ધ્વજાની એક રાત્રિ.
૧૨૯૬૦૦૦ વર્ષ ત્રેતાયુગના	
૮૧૪૦૦૦ વર્ષ દ્વાપરયુગના	
૪૩૨૦૦૦ વર્ષ કલ્પયુગના	

આપણી સૃષ્ટિનું જીવન અને પોપણ સૂર્ય અને ચંદ્રથી જ થાયછે,

અવ્યક્તાદ્વ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રમવન્ત્યહરાગમે ।

રાજ્યાગમે પ્રલીયન્તે તન્નૈવાન્યક્તસંશ્લકે ॥૧૮॥

અહરાગમે અવ્યક્તાત્ સર્વાઃ વ્યક્તયઃ પ્રમવન્તિ રાજ્યાગમે તત્ર એવ અવ્યક્તસંશ્લકે પ્રલીયન્તે ॥

બ્રહ્માનો દિવસ શરૂ થતાં અવ્યક્તમાંથી સર્વ વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને રાત્રિ શરૂ થતાં તે જ અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં લય પામે છે.

પ્રજ્ઞાકા દિન શરૂ होनेપર અવ્યક્ત સર્વ વ્યક્તિયોં ઉત્પન્ન होती है, और रात्रि शुरु होनेपर उन्ही अव्यक्त स्वरूपमें लय हो जाते है.

વ્યક્તિ દિવસ ઉગતાં પ્રભવતી સર્વે જ અવ્યક્તથી,
પામે છે લય ત્યાં જ રાત્રિ પડતાં સર્વે અવ્યક્તે મળી,

ઉપનિષદોમાં વારંવાર દર્શાવેલું છે કે સૂર્યથી જે અસર પૃથ્વીને થાય છે, તે તેના જીવનરૂપ છે, અને ચંદ્રથી થાય છે, તે તેના પોષણરૂપ છે. સૂર્યનો અધિકાર ઉત્તરાયનમાં, શુક્લપક્ષમાં, દિવસે એમ પૃથ્વી ઉપર વર્તે છે, ને ચંદ્રનો અધિકાર દક્ષિણાયનમાં, કૃષ્ણપક્ષમાં, રાત્રિએ એમ વર્તે છે.

૯-૧૮ આ દૈનિક પ્રલય છે, એ સિવાય મહાપ્રલય પણ છે.

આપણે ઉઘી જઈએ છીએ, ત્યારે આપણો સર્વ વ્યવહાર અરમટ્ટ-પણે અદર્શનભાવને પામે છે, તેમ બ્રહ્માના સ્વાપકાળમાં પણ સર્વ વ્યક્તિઓ અદર્શનભાવને પામે છે. આપણે જાગ્યા પછી આપણો અધુરો વ્યવહાર હોય, ત્યાંથી જેમ પાછો ચાલે છે તેમ બ્રહ્માના જાગ્યા પછી પ્રાણીઓનો પાછો રહેલો વ્યવહાર પણ ચાલુ ચાલે.

સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં સર્વ પદાર્થ સૂક્ષ્મ પણ અવ્યક્ત પ્રકૃતિના રૂપમાં હોઈને પછી વ્યક્ત એટલે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને પ્રલય વખતે આ વ્યક્ત સ્વરૂપનો નાશ થાય છે, એટલે પુનઃ અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં મળી જતાં અવ્યક્ત થાય છે. આ અવ્યક્ત પ્રકૃતિને જ અક્ષર, અને તે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થનાર સર્વ પદાર્થને ક્ષર સાંખ્યશાસ્ત્રીઓ કહે છે. ક્ષર એટલે જેનો અત્યંત નાશ

મૂતગ્રામઃ સ પચાયં મૂત્વા મૂત્વા પ્રલીયતે ।

રાગ્યાગમેઽયશઃ પાર્થ પ્રમયત્યહરાગમે ॥૧૫॥

પાર્થ સઃ એવ અયમ્ અવશઃ મૂતગ્રામઃ મૂત્વા મૂત્વા રાગ્યાગમે પ્રલીયંતે
અહરાગમે પ્રમવતિ ॥

હે અર્જુન, તેનો તે જ આ સર્વ પરવશ ભૂત સમુદાય પ્રકટ થઈ
થઈને રાત્રિ આવતાં લય પામેછે, અને દિવસ આવ્યે પ્રકટ થાયછે.

હૈ અર્જુન, ઘડી સઘ પ્રાણિયોક્ત્ર યહ પરતંત્ર સમુદાય ફિર ફિર ઉત્પન્ન
હોકે રાત્રિકે બાનેપર લય હો જાત્તા દૈ ઓર દિનકે બાનેપર ઉત્પન્ન હોતા હૈ.

પામે છે લય જ-મી જ-મી ભૂતનો સંઘાત આ તે જ તે,
રાત્રિ પાર્થ ! થતાં પરાધીન થઈ, જ-મે દહાડો ઉગ્યે.

થાયછે તે નહિ, પણ માત્ર જેના વ્યક્તસ્વરૂપનો નાશ થાયછે તે. પ્રધાન,
શુભ્રુક્ષોભિષ્ણી, બહુધાનક, પ્રસવધર્મિણી આવાં બીજાં પણ તેનાં નામ છે.
પ્રકૃતિનાં આ નામો અર્થમૂલક છે. આ પ્રકૃતિનેજ વેદાંતશાસ્ત્રમાં પ્રાણ,
માયિક દેખાવ એવું નામ આપ્યું છે.

૮-૧૯ અવશ-અવિદ્યા કામ કર્માધીન. આમ સૃષ્ટિ થાય છે તે
જાયછે, પણ અત્મંત નાશ કોઈનો નથી. જે એક કલ્પમાં હોય, તે
બીજામાંથી જ બીજા કલ્પનાં વૃક્ષ ફળેછે, એટલે કૃતનાશ અકૃતાભ્યાગમરૂપ
હોયને અવશાશ નથી. ભૂતગ્રામએટલે વ્યક્તિમાત્ર. તે જાણે અવશ હોય તેમ
પૂર્વના મંસદારને ઝંઘાઈ તે દોરે તેમ નવા કલ્પમાં પણ વિસ્તરેછે. કૃતનાશ
અને અકૃતાભ્યાગમ હોય મટાડવાને અને બધે મોક્ષ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિની.
સફળતા માટે અવિદ્યા વગેરેને વશ આ ભૂતસમુદ્ધ કરી કરી લય પામેછે.

અવશ્યમેવ મોક્ષવ્ય કૃતં કર્મ શુભાશુભમ્ ।

નામુક્તં ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોટિશતૈરપિ ॥

પ્રમાણે આત્મશોભ રહિત અજ્ઞાની પુરુષે જે શુભ અશુભ કર્મ
કર્તાં હોય તે અવશ્ય ભોગવવાં પડેછે

પરસ્તસ્માત્ ભાવોઽન્યોઽવ્યક્તોઽવ્યક્તસનાતનઃ

યઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥૨૦॥

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तસ્તમાहुઃ પરમાં ગતિમ્ ।

યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ પરમં મમ ॥૨૧॥

તસ્માત્ તુ અવ્યક્તાત્ અવ્યક્તઃ પરઃ સનાતનઃ યઃ અન્યઃ ભાવઃ સઃ સર્વેષુ
ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥

અવ્યક્તઃ અક્ષરઃ इति उक्तः तम् परमाम् गतिम् आहुः यम् प्राप्य न
निवर्तन्ते तत् मम परमम् धाम ॥

પરંતુ તે અવ્યક્તથી પણ અવ્યક્ત અને પર સનાતન એ એક
બીજા ભાવ છે, તે સર્વ ભૂતો નાશ પામતાં છતાં પણ નાશ પામતો નથી.

એ અવ્યક્ત (ભાવ) અક્ષર એ નામથી કહ્યો છે, તેને જ પરમ ગતિ
કહે છે; જેને પામ્યા પછી ફરી પાછા આવતા નથી, તે માટે પરમ ધામ છે.

પર હવે અવ્યક્તને મી અવ્યક્ત ઓર પર સનાતન જો એક દૂસરા ભાવ
હોતો હોય તો તેના નાશ પામવાનો સંભવ નથી.

યહ અવ્યક્ત (ભાવ) “અક્ષર” રૂપ નામથી કહ્યો છે, તેને જ પરમ
ગતિ કહે છે; જેને પામ્યા પછી ફરી પાછા આવતા નથી, તે માટે પરમ ધામ છે.

તે અવ્યક્તથી તો સનાતન બીજો અવ્યક્ત છે ભાવ જે,

સર્વે ભૂત વિનાશ થાય જ છતાં પામે નહિ નાશ તે.

જેને અક્ષર કહે ગતિ પરમ તે કહે છે જ અવ્યક્તને,

જેને પામી ફરી નહિ જનમ તે માટે હવે ધામ છે.

૯-૨૦થી૨૨ દશ્ય જગત મિથ્યા છે, એટલે જગત આધેથી દેખાતું નથી
એમ માનવાનું નથી, પણ એક જ દ્રવ્યનાનામ રૂપના એકમાં પરિણામ
પામેલા જગતમાંના સ્થળકૃત અને કાળકૃત અનેક દેખાવો નાશવંત છે,
તેથી મિથ્યા છે, અને તે સર્વ દેખાવોનાં નામરૂપાત્મક પાગરથુની નીચે
કાયમ રહેનારું અવિનાશી અને અવિકારી દ્રવ્ય તે જ નિત્ય અને સત્ય

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ મક્ન્યા લભ્યસ્ત્યનન્યયા ।

યસ્યાન્તઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥૨૨॥

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાન્તિ સં કાલં ઘશ્યામિ મરતર્પમ ॥૨૩॥

પાર્થ યસ્ય અન્તઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન હ્રદમ્ સર્વમ્ તતમ્ ત પર પુરુષ
અનન્યયા મક્ન્યા હુ લભ્ય ॥

મરતર્પમ યોગિન યત્ર કાલે હુ પ્રયાતા અનાવૃત્તિમ્ આવૃત્તિમ્ ચ એવ
યાન્તિ તમ્ કાલમ્ ઘશ્યામિ ॥

હે અર્જુન, જેના અંતરમાં સર્વ ભૂતોનો વાસ છે, જેનાવડે આ
સર્વ જગત વ્યાપી રહેલ છે, તે પરમ પુરુષ અનન્ય ભક્તિવડે જ મેળવી
શકાય છે.

હે ભરતપ્રેષ્ઠ, યોગીઓ જે જે કાળે મૃત્યુ પામતાં પાછા અવતરતા
નથી, તેમ જ પાછા જન્મ પામે છે, તે કાળ હું કહું છું.

હૈ અર્જુન, સર્વ ભૂતો જિસકે મીતર મરે હુયે હૈ, યહ સર્વ જગત્ જિસસે
મ્યાત્ત હુઆ હૈ, યહ પરમ પુરુષ અનન્ય મક્તિસે હી પાને ચોગ્ય હૈ.

હૈ ભરતપ્રેષ્ઠ, જિસ જિસ કાલમેં યોગી લેગ જન્મસે રહિત હોતે હૈ,
ઔર ફિર જન્મ પાતે હૈ, उस कालको मैं कहता हूँ.

જેને અંતર સર્વ ભૂત વસતાં, આ જેથી સૌ વ્યાપ્ત છે,
ભક્તિથી જ અનન્ય પાર્થ ! પર તે પુરુષ તો લભ્ય છે.

જે કાલે મરતાં ફરી ન જનમે જન્મે ફરી કાલ જે,
યોગીઓ, સહુ કાલ અર્જુન ! કહું હું તો તને તે હવે.

છે એમ સમજવાનું છે. ન તસ્ય પ્રતિમાઽસ્તિ । શ્રુતિ. તે સત્તારૂપ પર-
માત્માની સદૃશ કોઈપણ પદાર્થ નથી.

પર-પ્રેષ્ઠ, અનુતમ. અવ્યક્તાતુ પર. પુરુષઃ । શ્રુતિ. (૮-૨૦)

અક્ષરસંમવતીદ વિશ્વમ્ । શ્રુતિ. અક્ષરથી આ વિશ્વ થાય છે. (૮-૨૧)

અગ્નિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ પન્માસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ વ્રજ્ય વ્રજ્યવિદો જનાઃ ॥૨૪॥

અગ્નિઃ જ્યોતિઃ અહઃ શુક્લઃ ઉત્તરાયણમ્ પન્માસાઃ તત્ર પ્રયાતાઃ વ્રજ્યવિદઃ
જનાઃ વ્રજ્ય ગચ્છન્તિ ॥

અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવમ, શુદ્ધપદ્મ અને ઉત્તરાયણના ■ મહિના,
તે કાળમાં મૃત્યુ પામેલા અહરવિત્ પુરુષો અહને પામેછે.

અગ્નિ, જ્યોતિ, દિન, શુદ્ધપદ્મ અને ઉત્તરાયણના કે છ મહીને, उस કાલમે
મૃત્યુ પામે હુણ વ્રજ્યજ્ઞાની પુરુષો વ્રજ્યનો પાતે છે.

અગ્નિ જ્યોતિ છ ઉત્તરાયણતથા માસે દિને અથ જે,
અહરવો વળી શુદ્ધ પદ્મમહી તે પામે જનો અહને.

અંતઃસ્થાનિ-દર્શણમાં નગરની પેઠે આભાસ રૂપે રહેલાં.

આત્મ-અગ્નિથી આત્મ લોહના પિંડની પેઠે, ધટ્ટાદિ આકાશવટે
આત્મ છે તેમ. (૮-૨૨)

૮-૨૪ તેડર્ચિષ્મમિતમવન્તિ જર્ચિવોઽહરહઃ આપૂર્વમાણવક્ષમાપૂર્વમાણવક્ષા-
યાન્ પન્માસાશુદ્ધપદ્મસ્ય એતિ માસેભ્યો દેવલેચ્છમ્ । શ્રુતિ.

તે પ્રથમ જ્યોતિમાં પ્રવેશ કરીને ત્યાંથી દિવમમાં, ત્યાંથી પદ્મમાં,
પદ્મથી ઉત્તરાયણના છ માસમાં, ત્યાંથી વરસમાં, ત્યાંથી આદિત્યલોક
અને ત્યાંથી દેવલોક(મારા સ્વરૂપ-સાક્ષાત્પદ્મ)ને પામેછે.

દિવસ રાત્રિ આદિ શબ્દોનેા અર્થ કાલવાચક હોય તોપણ અગ્નિ,
જ્વાલા, વાયુલોક વગેરે બીજા જે વર્ણુત્યા છે, તેના અર્થ કાલવાચક
હોઇ શકે જ નહિ, અને જાની પુરુષ દિવસે અથવા રાત્રિએ દેહ છોડે,
તેમાં ગતિમાં મોટા ફેરફાર પડી જાય, એમ માનવામાં જાનનું પણ
કોઈ મહત્ત્વ રહેતું નથી, એટલે શાસ્ત્રમાંના અગ્નિ દિવમ આદિ સર્વ
શબ્દોને કાલવાચક ન સમજતા, તે શબ્દથી તેના અગ્નિમાંની દેવતાઓ
સમજવા એવી કલ્પના વધુ યોગ્ય છે.

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ પન્માસા દક્ષિણાયનમ ।
તથ ચાન્દ્રમસં જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિઘર્તેતે ॥૨૫॥

ધૂમ રાત્રિ કૃષ્ણ તથા દક્ષિણાયનમ્ પન્માસાઃ તત્ર યોગી ચાન્દ્રમસમ્
જ્યોતિઃ પ્રાપ્ય નિઘર્તેતે ॥

ધૂમ રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ અને દક્ષિણાયનના છ મહિના, એ ઠાળમાં
મૃત્યુ પામેલો યોગી ચંદ્રલોકની જ્યોતિને પામીને પાછો આવે છે.

ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ और दक्षिणायनके छ महीने, उक्त कालमें मृत्यु
पाया हुआ योगी चंद्रलोकसी ज्योतिके पाके फिर लौट जाता है.

રાત્રિ ધૂમ ॥ દક્ષિણાયનના આમે ખીબ પક્ષમાં,
યોગીએ જઈ ચંદ્રલોક રહીને પાછો વળી આવતા.

૮-૨૫ તે ધૂમમભિસ્રવન્તિ ધૂમરાત્રિ રાત્રેરપક્ષીયમાણપક્ષમપક્ષીયમાણ-
પક્ષયાન્ પન્માસાન્દક્ષિણાદિત્ય એતિ માસેભ્યઃ પિતૃલેક વિતૃલેકાત્ ચન્દ્ર ચન્દ્ર
પ્રાપ્યન્ત ભવતિ । શ્રુતિ. તે પ્રથમ ધૂમને પ્રાપ્ત થઈ ત્યાંથી રાત્રિમાં, ત્યાંથી
કૃષ્ણ પ્રક્ષમાં, ત્યાંથી દક્ષિણાયનના છ માસમાં, ત્યાંથી પિતૃલોકમાં, ત્યાંથી
ચંદ્ર જ્યોતિમાં થઈને પાછો નિવૃત્ત થઈ અગરૂપે આવે છે.

એ પ્રમાણે નિવૃત્તિ કરે સહિત ઉપાસનાથી કર્મ પ્રમાણે મુક્તિ,
કામ્ય કર્મોવડે સ્વર્ગભોગ ભોગવ્યા પછી પાપુ આવવું, નિષિધ કર્મોવડે
તો નરક ભોગ ભોગવ્યા પછી પાપુ આવવું, અને હુકમ કર્મ કરનાર
જાતુઓને અહીં જ ફરી ફરીને જન્મ થાય છે.

૮-૨૬, ૨૭ જ્ઞાનનો પ્રકાશ અધિક હોવાથી, અસિ વગેરે દેવતાથી
અધિષ્ઠિત હોવાથી, જ્ઞાનથી પ્રાપ્ય હોવાથી, પ્રકાશલોક મળવાથી બ્રહ્મ-
પ્રાપ્તિનો હેતુ હોઈ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી દેવપાનરૂપ ગતિ શુદ્ધ છે.

યોગ પ્રકાશવાળા દેવતાથી અધિષ્ઠિત હોવાથી, ધૂમરૂપ હોવાથી
અને વળી સસારનો હેતુ હોઈ નિષ્કૃષ્ટ હોવાથી પિતૃપાનરૂપ કૃષ્ણ ગતિ છે
દેવપાનમાં ઉત્તરાશ્વ પછી મયસ્કર, વાયુ લોક, મૂર્તિ, ચંદ્ર, વિદ્યુત

શુક્લકૃષ્ણે ગતી દેવે જગતઃ શાશ્વતે મતે ।

પ્રકયા યાત્યનાવૃત્તિમન્યયાઽઽવર્તતે પુનઃ ॥૨૬॥

નૈતે સૃતી પાર્થ જાનન્યોગી મુદ્ધતિ કથન ।

તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥૨૭॥

જગતઃ શુક્લકૃષ્ણે એતે શાશ્વતે ગતી દિ મતે એકયા અનાવૃત્તિમ્ યાતિ
અન્યયા પુનઃ આવર્તતે ॥

પાર્થ અર્જુન એતે સૃતી જાનન્ કથન યોગી ન મુદ્ધતિ તસ્માત્ સર્વેષુ
કાલેષુ યોગયુક્તઃ ભવ ॥

જગતની આ શુક્લ અને કૃષ્ણ બે કાયમની ગતિ માનેલી છે,
એકથી પાછા ફરવું પડતું નથી (પુનર્જન્મ) થતો નથી, અને બીજીથી
પાછા ફરવું પડે છે (પુનર્જન્મ થાયછે).

હે કુંતીપુત્ર અર્જુન, આ બે માર્ગો જલ્પનાર કોઈપણ યોગી મોહ
પામતો નથી, માટે તું સર્વકાળમાં યોગયુક્ત થા.

જગતની બે શુક્લ ઓર કૃષ્ણ બે ગતિયાં અનાદિ સિદ્ધ માની હુઈ છે,
એકે દ્વારા ફિર લોટના નહીં પડતા છે, ઓર દૂસરીસે ફિર જન્મ લેના હોતા છે.

હે કુંતીપુત્ર અર્જુન, ડન લેખોં માર્ગોંકો જાનનેવાલ્લ કોઈ મી યોગી
મોહ નહીં પાતા છે, ડસ લિયે તુમ સ્વ કાલેમેં યોગસે યુક્ત હો.

આ બે માર્ગ જ શુક્લ કૃષ્ણ જગતે માન્યા સદાના વળી,
પુનર્જન્મ નથી જ એકથી અને છે જન્મ બીજે ફરી.

પામે યોગી ન કોઈ મોહ કદિ એ બે માર્ગને જલ્પનાં,
તેથી તું પણ યોગયુક્ત સરવે કાલે ય અર્જુન! થા.

વરણ લોક, ઇન્દ્ર લોક, પ્રજાપતિ લોક અને અશ્વત્થામ લોક જે રાત્રે
આગળની સર્વ પાયરીઓ આપેલી છે.

જે લોક યોદ્ધા પણ શાસ્ત્રોક્ત પુણ્ય કર્મ ન કરતાં દુષ્ટકર્મ
પાપનું આચરણ કરવામાં ગુંથાઈ રહેછે, તે આ બેમંથી

ધેંદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ
 દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ।
 અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિત્વા
 યોગો પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાચમ્ ॥૨૮॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरब्रह्मयोगो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

इदम् विदित्वा धेदेषु यज्ञेषु तपसु दानेषु च एव यत् पुण्यफलम् प्रदि-
 ष्टम् तत् सर्वम् योगी अत्येति आचम્ च परम् स्थानम् उपैति ॥

આ સર્વ જાણ્યા પછી વેદમાં, યજ્ઞમાં, તપમાં અને દાનમાં જે
 પુણ્યફળ શાસ્ત્રે કહેલું છે, તે સર્વને યોગી ઓળંગી જાય છે, અને સનાતન
 પરમ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

यह सब जान लेनेसे योगी, वेद, यज्ञ, तप और दानसे जो पुण्यफल
 निरूपण किया हुआ है, उन सबको अतीत हो जाता है, और सनातन परम
 स्थानको पाता है.

પસંત- વેદે વળી તપવિગે વળી યજ્ઞમાંહે
 જે દાનમાં ય પશુ પુણ્ય ફળો કહ્યાં છે,
 તે સર્વ આ સમગ્ર યોગી ઉત્તરી જાયે,
 પહોંચે જઈ પરમ તે વળી આદ્ય સ્થાને.

એ પ્રમાણે...અક્ષરબ્રહ્મયોગ નામનો આઠમો અધ્યાય પૂરો.

જઈ શકતા નથી. મુઝ્યા પછી તેઓ તરતજ પશુ પક્ષી વગેરે તિર્થંગ
 યોનિમાં જન્મ લે છે. આને ત્રીજો માર્ગ કહે છે. (૮-૨૭)

અધ્યાય ૯ મો

રાજવિધારાજગુહ્યયોગ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

इदं तु ते गुह्यतम प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્॥૧॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ । અનસૂયવે તે હૃદય ગુહ્યતમમ્ વિજ્ઞાનસહિતમ્ જ્ઞાનમ્ તુ પ્રવક્ષ્યામિ ચત્ સ્મૃત્વા અશુભાત્ મોક્ષયસે ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું-તું દ્વેષ રહિત હોવાથી તને આ અત્યંત ગુહ્ય જ્ઞાન વિજ્ઞાન સહિત કહું છું, જે જાણવાથી તું અશુભથી મુક્ત થઇશ.

શ્રીભગવાનને કહ્યું-દ્વેષ આદિ કેવોસે રહિત તુમે વિજ્ઞાનકે સાથ મહુત ગુપ્ત જ્ઞાન કહતા હું, જિસે જાનકર તુમ અશુભસે તર જાઓગે

શાર્દૂલ- તુ તો ના હઇ દોષદર્શી તુજને વિજ્ઞાન સાથે કહું,
આ તો ગુહ્યથી ગુહ્ય જ્ઞાન, અથથી જે જાણી છૂટીશ તું,

૯-૧ ગમે તેવો યોગ કે ભક્તિ કરો, પણ રાજયોગ અથવા નિર્વિ-
કલ્પ સમાધિ વિના એ બધું નિષ્ફળ છે. જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાયછે, એ
જ્ઞાન સમજતાં જે નિર્વિકલ્પ સાક્ષાત્કાર થાય તેને રાજયોગ કહેછે. એ
રાજયોગનું તત્ત્વ આ અધ્યાયમાં સમજાવે છે.

એ સમાધિ પરમ વિરાગ વિના પ્રાપ્ત થતી નથી, તે વિરાગ થયા પછી
જ્યારે વાસના માત્રનો ક્ષય થાય, ત્યારે સર્વે બ્રહ્મભવછે, એનું અદ્વૈત પ્રત્યક્ષ
અનુભવાય, એ જ મોક્ષ. એ જ સર્વે યોગ, કર્મ, તપ, ધ્યાન, ભક્તિ
આદિનું છેવટનું ફળ. જો એ ફળ ન થાય તો કર્મ માત્ર વ્યર્થ.

ગુહ્યતમ-કાર્યસિદ્ધિ આઠ ઐશ્વર્યસિદ્ધિ વગેરે યોગચર્યાનાં મંત્ર તંત્ર
ઔપધ વગેરે જે જે રહસ્યો છે, તે સર્વેથી ગુહ્ય-હિતકૃષ્ટ-પરમરહસ્ય; ગુહ્ય
ધર્મજ્ઞાન, તેથી આત્મજ્ઞાન દેહાદિ બ્યતિરિક્ત હોવાથી ગુહ્યતર, તેથી પણ

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુર્યં કર્તુમવ્યયમ્ ॥૩૧॥

इदम् राजविद्या राजगुह्यम् पवित्रम् उत्तमम् प्रत्यक्षावगमम् धर्म्यम् कर्तुम्
सुसुर्यम् अव्ययम् ॥

આ જ્ઞાન સર્વ જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ છે, મર્વ ગુહ્યમાં ગુહ્ય છે, પવિત્ર, ઉત્તમ,
પ્રત્યક્ષ બોધ આવ એવું, ધર્મ્ય, આચરવામાં સુખદાયક અને અશ્વય
ફલદાયી છે.

यह ज्ञान सब विद्याभित्ति श्रेष्ठ है, सब गुप्तोक्ति मी गुप्त है, पवित्र,
उत्तम, प्रत्यक्ष बोधदायक, धर्मरूप, मुख्यसे करने योग्यसौर अक्षय देनेवाले है.

વિદ્યારાજ સુગુહ્યરાજ વળી આ પુનીત ને શ્રેષ્ઠ છે,

છે પ્રત્યક્ષ સુબોધ્ય અવ્યય સુખે કર્તવ્ય ને ધર્મ્ય છે.

परमात्मज्ञान अति रहस्ययुक्त होनाथी गुह्यतम.

૯-૨ આ લોક પરલોકના માધનભૂત જે વિદ્યા છે, તે મર્વને મંત્રા
આપનારી છે, મંસાર નિવર્ત કરનારી નથી. આ અહ્યવિદ્યા તો તત્ત્વમસિ !
એ મહાવાક્યના શ્રવણથી જ ઉત્પન્ન થઈ અનાત્મ વસ્તુમાંથી અહકારને
નસાડીને સર્વ મંત્રાર્ધમંથી નિર્મુક્ત આત્મતત્ત્વનો પ્રકાશ કરેછે જેમ
સ્વપ્નના મંસાર તથા તેનાં દુષ્પ્રેતોને જાગૃત નિવૃત્ત કરેછે, તેમ કારણ સહિત
મંસારને જડમૂળથી નિવૃત્ત કરેછે, તેથી સર્વ વિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ રાજવિદ્યા છે.

રાજવિદ્યા-જ્ઞાનમાં રાજ, જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ, ગજની વિદ્યા, રાજ્યની વિદ્યા.

રાજગુહ્ય-ગુહ્યમાં ગુહ્ય, ગુપ્તમાં ગુપ્ત, અતિ રહસ્યવાળું; રાજનું ગુહ્ય,
રાજનું ગુહ્ય.

પવિત્ર-અનેક જન્મનાં દગ્ગરો ગચિત અને ધર્મ અધર્મ વગેરે મૂળ
મહિત કર્મને ફક્ત માનમાં જાણી નાખેછે, માટે તેની પવિત્રતા ઠેકલી

૯-૪ तत्त्वज्ञा तदेवानुप्राविशत् । अति. ते ध्वनि सृष्टि करीने तेमां

અબ્રહ્માનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરન્તપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તન્તે મૃત્યુસંસારવર્ત્તનિ ॥૩૧॥

પરન્તપ અસ્ય ધર્મસ્ય અબ્રહ્માનાઃ પુરુષાઃ મામ્ અપ્રાપ્ય મૃત્યુસંસારવર્ત્તનિ નિવર્તન્તે ॥

હે પરતપ, આ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા ન રાખનાર પુરુષો મને નહિ પામતાં મૃત્યુયુક્ત સંસારના માર્ગમાં પાછા પડે છે.

હે પરતપ, હવે ધર્મ પર શ્રદ્ધા ન રાખેવાલે પુરુષ મુક્તિ ન પાવે મૃત્યુસંસાર સંસારને માર્ગમાં ફિટા કરતે હૈ.

શ્રદ્ધા જે ધરતા પરતપ! નથી પુરુષ આ ધર્મમાં,
તે પામી ન મને ફરે મરણ ને સંસારના માર્ગમાં.

(જીવરૂપે) પ્રવેશ કર્યો. છતાં હું તેઓમાં રહેલો નથી એમ કહેવાનો ભાવ એ જ કે-નિર્ગુણ હોવા છતાં સાકાર થયેલો જે હું, તેણે જ આ ત્રૈલોક્યની રચના કરી છે. મહત્ત્વથી લઈને દેહપર્યંત આ સર્વ જૂતો જે પ્રભાણે પાણીમાં ફીણ જણાય છે, તે પ્રભાણે મારા સ્વરૂપનો આભાસ માત્ર છે, પરંતુ ફીણમાં જેવા જતાં તેમાં પાણી જણાતું નથી, સ્વપ્રભાણે અનેક રૂપો ધારણ કરે છે, પરંતુ અમત થતાં તે સર્વે નષ્ટ થાય છે, તે પ્રભાણે આ જૂતો મારામાં જણાય છે, તોપણ હું તેમનામાં નથી.

ખીજી રીતે-આ સર્વ જૂતો મારામાં કલ્પિત છે, એટલે તેઓ મારામાં કલ્પિત છે, એમ કહેવાય છે, પણ હું તેમાં નથી, કેમકે કલ્પિત અને અકલ્પિત એ બેનો સંબંધ હોય શકે નહિ. જ્ઞાનીઓ કહે છે, કે જે અધિષ્ઠાનમાં જે વસ્તુ કલ્પિત છે, તે કલ્પિતના કચેરા ગુણવડે કે દોષવડે અધિષ્ઠાન કાંઈપણ સંબંધ પામતું નથી. આથી જૂતો મારામાં છે, પણ હું જૂતોમાં નથી; માટે કલ્પિત સ્થિતિ અથવા અધ્યાસ એજ પ્રભામાં જૂતની સ્થિતિનું કારણ છે, ને જ્યાં જેનો અધ્યાસ હોય તેના ગુણ દોષથી તે અધિકરણને કશો સંબંધ નથી, એટલે પ્રભા જૂતમાત્રનું અલિન-

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વમૂતાનિ ન ચાદં તેષ્વયસ્થિતઃ ॥૪૥॥

અવ્યક્તમૂર્તિના મયા શ્વદમ્ સર્વમ્ જગત્ તતમ્ સર્વમૂતાનિ મત્સ્થાનિ બ્રહ્મ
ષ તેષુ ન ઇવસ્થિત ॥

અન્યક્ત સ્વરૂપવાળા માણથી આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે, મારું
જૂતો માગમાં રહેલા છે, પણ હું તેઓમાં ગહેલો નથી.

અવ્યક્તસ્વરૂપ મેરેસે હમ સર્વજ્ઞ જગત્ વ્યાપ્ત હુઆ હૈ; સર્વ ભૂત મેરે
રહતે હૈ, પરંતુ મૈ ઉનમેં નહીં રહા હુઆ હ્.

છે અન્યક્ત સ્વરૂપી મુજથી મહુ આ વિશ્વ વ્યાપી રહ્યું,
મારામાં સ્વરૂપે રહે જૂત નથી તેમાં રહ્યો તોય હું.

નિમિત્તોપાદાન કારણુ છતાં પણ નિર્વિદ્યારી અને શુદ્ધ છે.

મત્સ્થાનિ—જેમ પાણીમાં તરંગ પરપોટા વગેરે પાણીની મતાથી
સત્તાવાળાં થઈને પાણીમાં રહે છે, જેમ નગરવાસીઓ દર્પણની સત્તાથી
સત્તાવાળાં થઈને દર્પણમાં રહે છે, તેમ સર્વે જૂતો મારી સત્તાવડે સત્તા
પામીને મારામાં રહે છે.

૮-૫ મારા નિરૂપાધિક સ્વરૂપ પર જે જૂતોની કલ્પનાનો આરોપ
કરે છે, તેને તેની કલ્પનાને લીધે માગમાં જૂતનો આલામ થાય છે. તે
કલ્પના કરનારી માયાની સમાપ્તિ થઈ એટલે મારે નિરૂપાધિક શુદ્ધ સ્વરૂપ
સ્પષ્ટ દેખાય છે. ગોળ ફરતાં ફરતાં આપણને ચક્કર આવતાં આરે ગમતા
હુગર વગેરે ફરતા માલમ પડે છે, તે પ્રમાણે આપણા મનમાં કલ્પના
ઉત્પન્ન થવાથી અધ્યક્ષ ષષ્ટત્વરૂપમાં જૂતોનો લાસ થાય છે. ષષ્ટમાં જૂતો
મંથોગ મંથધથી કે સમવાય મંથધથી કે તાદાત્મ્ય મંથધથી રહેલા નથી
પણ અધ્યાસ મંથધથી રહેલા છે. જેમાં જે વસ્તુનો અધ્યાસ લાગે છે,
તેમાં તે વસ્તુનું નામ માત્ર જ છે, વાસ્તવિક રીતે તે નથી; જેમ છીપમ
રૂપનો અધ્યાસ થાય છે તેમ.

ન ચ મત્સ્યાનિ ભૂતાનિ પદ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ।

ભૂતભૃન્ન ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતભાવનઃ ॥૫॥

મમ આત્મા ભૂતસ્થ ભૂતભાવન ચ ન ભૂતસ્થ ભૂતાનિ ચ ન મત્સ્યાનિ મે એશ્વરમ્ યોગમ્ પદ્ય ॥

મારે સ્વરૂપ જૂતોને ધારણ કરનાર તથા તેઓની ઉત્પત્તિ અને પાપન કરનાર છતાં પણ જૂતોમાં નથી, તેમ જ જૂતો મારામાં નથી, એ મારો ઇશ્વરી યોગ તુ જો.

મેરા સ્વરૂપ ભૂતોંકો ધારણ કરતા હુઆ તથા ભૂતોંકી ઉત્પત્તિ ઔર રક્ષણ કરતા હુઆ મી ભૂતોંમે નહીં હૈ, વૈસે હી મૂત મેરેમેં નહીં હૈ, એસા મેરા ઈશ્વરી યોગ તુમ દેલો.

પોપેછે મુજ આત્મ ભૂત સગળે તો યે નથી તે ભૂતે,
મારામાં નથી મૈ ભૂતો ય મુજ એ જો ઇશ્વરી યોગને.

યોગ-જૂતોની સાથે યોગ, હુક્તિ, ધટના, અપટધટના આતુર્ય.

ઐશ્વરી-માવારી ઇશ્વરે નિર્માણ કરેલ (ગગનમાં ગધર્વ નગરની પેઠે).

ભૂતભાવન-જૂતોનું પાપન કરનાર; આકાશથી પૃથ્વી સુધીનાં કાર્ય સહિત સર્વ જૂતોને પોતાની સત્તાથી અને પોતાના પ્રકાશથી સત્તાવાન અને પ્રકાશવાન કરેછે તે

૯-૬, ૭ મૃદિ, ત્રિધિતિ અને લય એનો આધાર અમંગ આત્મા છે, એમ ચોથા પાંચમા શ્લોકપરડે પહેલાં કહ્યું તે અર્થને દૃષ્ટાંતપરડે સ્પષ્ટ કરીને દેખાડવા આ શ્લોક કહેછે. શ્લોકમાં નિલ એ શબ્દ વાપર્યો છે, તેનો અર્થ ભજવાન ભાષ્યકારે સ્પષ્ટ કર્યો છે. સદા એટલે સર્વકાળ-ઉત્પત્તિ-કાળ, ત્રિધિતિકાળ અને સંહારકાળ. વાયુ સર્વગામી હોવાથી પરિણામે મોટો છે, તે આકાશમાં ભરવડા રહેછે, તે જ પ્રમાણે આકાશથી આરબી મરૂં જૂતો જ મહાન છે, તેઓ મારામાં અમંસૃષ્ટપણે રહેછે. (૯-૬)

અન્યકાદ્વચકય । ઇલાદિથી આગળ જૂતોનો પ્રવચ કહેલો છે, તે

યથાઽઽકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વઘ્નગો મહાન ।

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્યાનીત્યુપધારય ॥૬॥

સર્વભૂતાનિ કૌન્તેય પ્રકૃતિં યાન્તિ મામિકામ્ ।

કલ્પક્ષયે પુનસ્તાનિ કલ્પાદૌ વિસૃજામ્યહમ્ ॥૭॥

યથા સર્વઘ્ન મહાન વાયુ નિત્ય આકાશસ્થિત તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્યાનિ इति ઉપધારય ॥

કૌન્તેય કલ્પક્ષયે સર્વભૂતાનિ મામિકામ્ પ્રકૃતિમ્ યાન્તિ કલ્પાદૌ તાનિ પુનઃ હમ્ વિસૃજામિ ॥

જેમ મર્વવ્યાપક મહાન વાયુ સદૈવ આકાશમાં ગહેછે, તેમ સર્વ ભૂતો મારામાં રહેછે, એમ તુ સમજ

હે અર્જુન, કપને અતે (પ્રવચકાળમાં) મરે ભૂતો મારી પ્રકૃતિમાં લીન થાયછે અને કલ્પના પ્રાગ્લમાં તેઓને પાછા હું ઉત્પન્ન કર્કહુ

જેસે સર્વવ્યાપક મહાન વાયુ આકાશમાં સદૈવ રહતા હે, વેસે સર્વ ભૂત મેરેમાં રહેતે હે, એના તુમ સમજો.

હે કૌન્તેય, કલ્પકે અતમે (પ્રલયકાલમે) સર્વ ભૂત મેરી પ્રકૃતિમે લય હો જાતે હે ઓર કલ્પકે પ્રારમમે ફિર મેં ડગરો ઉત્પન્ન કરતા હુ

ઓમે જેમ વસે મહાન વહતો મર્વઘ્ન વાયુ સદા,

મારામાં સહુ ભૂત તેમ વસતા એ માન તુ ચિત્તમાં

ભૂતો મારી પ્રકૃતિમાં સહુ લયે કૌતેય ! કલ્પાતમાં,

પાછો હું કરી તેમને મરણ હુ આગ્લમાં કલ્પના

તૈનિક પ્રવચ છે, હવે આથી પ્રાકૃત પ્રવચ કહેછે.

(૯-૭)

૯-૮ માયા નામની અનિર્વચનીય પ્રકૃતિ જે પોતામાં જ કલ્પિત છે, તેનો આશ્રય કરીને એટલે સ્વચ્છતા અને સ્ફુર્તિવડે ૯૬ કરીને તે માયા-પ્રકૃતિના વશથી એટલે અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અભિનિવેશ,

પ્રકૃતિં સ્વામચષ્ટમ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।

ભૂતગ્રામમિમં કૃત્સ્તમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥૮॥

સ્વામ્ પ્રકૃતિમ્ અવષ્ટમ્ય પ્રકૃતેઃ વશાત્ અવશમ્ ઇમમ્ કૃત્સ્તમ્ ભૂતગ્રામમ્
પુનઃ પુનઃ વિસૃજામિ ॥

હું ભારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને, પ્રકૃતિને વશ થતાં પરાધીન થયેલા
આ સર્વ ભૂતોના સમુદાયને વારે વારે સરજીશું.

મેં अपनी પ્રકૃતિકો આશ્રય કરકે, પ્રકૃતિકે વશસે પરાધીન હસ સવ
પ્રાણિયોંકો ફિર ફિર રચા કરતા હૂ

લેતાં આશ્રય નિજ આ પ્રકૃતિનો આ ભૂતના સધને,
સર્જું સર્વ ફરી ફરી પ્રકૃતિથી જે છે પરાધીન તે.

એ કલેશોના કારણરૂપ અને આવરણ તથા વિશ્લેષ શક્તિ એ ૩૫ પ્રભા-
વથી આ અવશ જગતને હું રચું છું. જે પ્રમાણે રાજાની આગ્રામાં રહેલી
પ્રજા પોતપોતાના સ્વાર્થને માટે વ્યાપાર ચલાવ્યે જાય છે, તે પ્રમાણે
માત્ર મારો અને પ્રકૃતિનો સંબંધ છે. ઉત્પત્તિ રિચિતિ અને લય એ સર્વ
વ્યાપાર તે પ્રકૃતિના જ છે. પુનેમના ચક્રને જેતાં જ સમુદ્રમાં અપાર
ભરતી આવે છે, પરંતુ તે માટે ચક્રને કાંઈ શ્રમ પડે છે ? લોહ જડ હોવા
છતાં પણ લોહચુબક નિકટ હોય તો તે દાલે છે, ત્યારે શું લોહાની પાસે
રહેવામાં લોહચુબકને કાંઈ પરિશ્રમ પડે છે ? આ પ્રમાણે હું પોતાની પ્રકૃ-
તિનો અંગીકાર કરું છું, એટલે એકદમ પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ થવા લાગે છે.
આ સર્વ પ્રાણીસમુદાય પ્રકૃતિને અધીન છે.

૯-૯ પ્રભુ આશ્રયમાં હોવાથી તેને કર્મસંકિત નથી અને કર્મસંકિત
જ બધનો હેતુ છે; વળી ઉદાસીનપણામાં કર્તૃત્વપણું ધરતું ન હોવાથી
ઉદાસીન પેઠે વર્તતા પ્રભુને બધન ધરતું નથી. માયાની પુરુષ પોતાની
માયાવડે અનેક પદાર્થોની સૃષ્ટિ, રિચિતિ અને લય કરે, પરંતુ તેનાથી
બાધ થતો નથી, તેમજ સ્વપદ્ધતિને તેનું સ્વમ બાધ કરતું નથી, તેમ

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनक्षय ।
उदासीनयदामीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

ધનક્ષય તેષુ ચ કર્મસુ અસક્તમ્ ઉદાસીનવત્ આસીનમ્ મામ્ તાનિ કર્માણિ ન નિબધ્નન્તિ ॥

હે અર્જુન, તે તે કર્મોમા આસક્તિ ન મળના ઉદાસીનની પેરે રહેવા મને તે કર્મો બંધન કરતા નથી

હે અર્જુન, उन કર્મોમાં આસક્તિ રહિત ઉદાસીનની तरह સ્થિત મુને જે કર્મ બાધ નહીં સકતે હૈ.

ઉદાસી સમ હું રહું ન હુએ આગ્રક્ત તે કર્મોમા,
તેથી તેહ જરા બંધનજ્યા! મને કર્મો નથી બાધતા

મને પણ જાતના સૃષ્ટિ આદિ બાધ કરતા નથી,

૯-૧૦ પ્રકૃતિ અને પુરપનો સંયોગ થતા પ્રકૃતિની મુળ માધ્યાવધ્યા તૂટે અને તેના ગુણનો વિસ્તાર થાય છે સર્વ દશ્ય જથ્થા એ માયાત્મક દેખાવનો વિસ્તાર પણ નિયમમુદ્ધ છે મુળ પ્રકૃતિ પ્રમાણે આ નિયમો પણ માધિક જ છે. પ્રભુ આ સર્વ માધિક નિયમોના અધિપતિ છતાં તેનાથી પર છે.

एको देव सर्वभूतेषु गूढ सर्वव्यापी सर्वभूतात्तरात्मा कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च । श्रुति प्रभुनु अध्यक्षपणुं दशविधे त्रिभूर्ति स्वप्नो मेढ अटकाववा एक, અખડ પ્રકારપણુ માટે દેવ, આદિ ત્વની પેઠે તટસ્થતા બતાવવા સર્વમૂતેષુ, ત્યારે એ પ્રમાણે સર્વને ન જણાવા સંમધે ગૂઢ, બુદ્ધિ વગેરેની પેઠે પરિચિત્તપણુ નથી માટે સર્વવ્યાપી, છતાં નભની પેઠે અનાત્મતા નથી માટે સર્વભૂતાત્તરાત્મા, જેવું કર્મ તેડ તેના ક્ષણુ સમધપણુ બતાવના કર્માધ્યક્ષ, સર્વનું અધિષ્ઠાનપણુ બતાવવા સર્વભૂતાધિવાસ, મર્વ શૂતમા સત્તા રહુતિ આપનાર અયરા સન્નિધ તથા કર્મોના અધ્યક્ષ માન નહિ પણ તેને જાણનાર માટે સાક્ષી, અદર્શનરૂપ

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ ।

હેતુનાઽનેન કૌન્તેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥૧૦॥

કૌન્તેય અધ્યક્ષેણ મયા પ્રકૃતિઃ સચરાચરમ્ સૂયતે એનેન હેતુના જગત્ વિપરિવર્તતે ॥

હે અર્જુન, અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ મારે હીધે પ્રકૃતિ જંગમ અને સ્થાવર જગતને ઉત્પન્ન કરેછે, અને એ જ હેતુથી જગત પરિવર્તન પામ્યા કરેછે.

હે અર્જુન, મેરી અધ્યક્ષતાસે પ્રકૃતિ જંગમ ઔર સ્થાવર જગતકો ઉત્પન્ન કરતી હૈ, इसी ही कारणसे जगत्में परिवर्तन होता है.

ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિ ચરાચરતણી અધ્યક્ષ હુથી કરે,
આમેછે ધટમાળ આ જગતની કૌતેય ! હેતુથી એ.

માટે ચેતા, અદ્વિતીયપણું કેવળપણું બતાવવા કેવલ, ધર્માધર્મથી રહિતપણું માટે નિર્ગુણ અને સર્વે વિશેષ રત્ન-અમુક બાબતથી રહિતપણું માટે જ શબ્દ વાપર્યો છે.

વિપરિવર્તતે-વિ અને પરિ બે ઉપસર્ગ જુદા ધાતુ સાથે મૂકવાનો આશય એવો ભાગેછે કે જગત માત્ર જે રીતે ઉદ્ભવેછે, તે રીતે તે બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ અને પ્રકૃતિના પરિણામરૂપ છે; આમ બંને ઉપસર્ગથી વિવર્ત અને પરિણામ બેનો બોધ છે.

૯-૧૨ ભમિહોત્રાણિ વેદાશ્વ રાક્ષસાનાં ગૃહે ગૃહે ।

દયા સસ્ય ચ શૌચ ચ રાક્ષસાનાં ન વિચતે ॥

ભોલું કરનારી પ્રકૃતિનો આશ્રય તેમણે કર્યો છે. અર્થાત્ "કાપી નાંખ, ભાંગી નાંખ, પી જ, ખાઈ જ, પારકું લૂટી લે" એ પ્રકારે બોલવાનો જેનો સ્વભાવ છે એવા દૂર કર્મોવાળા તેઓ થાયછે.

કાપી નાંખ, ભાંગી નાંખ, પી જ, ખાઈ જ છત્યાદિ પ્રાણીની દિસા કરવારૂપ સ્વભાવ તે રાક્ષસી પ્રકૃતિ છે, અને કાઢને કાંઈ આપવું નહિ તથા યાગાદિ કરવું નહિ એમ તથા કાઢપણુ ઉપાયથી બીજાનું

અવજાનન્તિ માં મૂઢા માનુર્ષીં તનુમાશ્રિતમ્ ।

પરં ભાવમજાનન્તો મમ ભૂતમદેશ્વરમ્ ॥૧૧॥

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥૧૨॥

મમ ભૂતગદેશ્વરમ્ પરમ્ માવમ્ અજાનન્તાઃ મૂઢાઃ માનુષીમ્ તનુમ્ આશ્રિતમ્
મામ્ અવજાનન્તિ ॥

મોઘાશાઃ મોઘકર્માણઃ મોઘજ્ઞાનાઃ વિચેતસઃ મોહિનીમ્ રાક્ષસીમ્ આસુ-
રીમ્ ચ એવ પ્રકૃતિમ્ શ્રિતાઃ ॥

સર્વ ભૂતોના મહેશ્વરરૂપ મારા સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપને ન જાણતાં અતારી
ભેદો, મનુષ્ય દેહ ધારણ કરેલો માની મારી અવગત કરેછે.

તેઓ વ્યર્થ આશાવાળા, નિષ્ફળ કર્મોવાળા, નિર્વ્યક જ્ઞાનવાળા, વિપ-
રીત વિચારવાળા, તેમ જ મોહમાં ફસાવનાર રાક્ષસી અને આસુરી
પ્રકૃતિનો જ આશ્રય કરનારા છે.

સઘ પ્રાણીઓને મહેશ્વરરૂપ મેરે સઘસે ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપનો ન જાનકર, મૂર્ખ
લોગ મનુષ્ય દેહધારી માનકે મેરી અવગત કરતે હૈ.

તે વ્યર્થ આશાવાળે, નિષ્ફળ કર્મવાળે, વ્યર્થ જ્ઞાનવાળે, વિપરીત વિચાર-
વાળે ઓર મોહમેં ફસાનેવાળે રાક્ષસી તથા આસુરી પ્રકૃતિકા આશ્રય કરનેવાળે હૈ.

મારા જૂનમહેશ્વરી પરમ આ જાણ્યાવિના લાવને,

મૂઢો માનુષી દેહ ધારી સમજી મારી અવગત કરે.

જેનાં વ્યર્થ જ આશ જ્ઞાન કરમે ને શન્ય જે ચિત્તથી,

જે છે આશ્રિત મોહિની પ્રકૃતિના આસુરી ને રાક્ષસી.

પડાની લેવું એ આસુરી પ્રકૃતિ છે.

૯-૧૩ ભજોછે એટલે ભક્તિ સ્તુતિ પૂજા કરેછે, એટલું જ અહીં ન
સમજવું, પણ ભજવું એટલે અપરાધ અનુભવવું એમ સમજવું, કેમકે
જાણ્યા વિના લજી શકાવું નથી, ને ભજ્યા વિના જાણવું કહેવાવું નથી.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈર્ઘ્યં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

ભજન્ત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

પાર્થ દૈવીમ્ પ્રકૃતિમ્ આશ્રિતાઃ મહાત્માનઃ તુ ભૂતાદિમ્ અવ્યયમ્ જ્ઞાત્વા
મામ્ અનન્યમનસઃ ભજન્તિ ॥

હે અર્જુન, દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી રહેલા મહાત્માઓ તે ભૂતાનું
મૂળ અને અવિનાશી સ્વરૂપ જાણીને મને અનન્ય ચિત્તથી ભજીએ.

હે અર્જુન, દૈવી પ્રકૃતિના આશ્રય કિયે હુએ મહાત્મા લોકે એ ભૂતોના
આદિ ભૌર અવ્યય સ્વરૂપ જાણે અને અનન્ય ચિત્તથી મુક્તિ મેળવે છે.

આશ્રિતો પશુ દૈવી જે પ્રકૃતિના તે તો મહાત્મા મને,
જાણી અનન્ય આદિ રૂપ ભૂતનું જાણે અનન્ય ભજી.

આમ ભક્તિ અને જ્ઞાન અહીં એક જ છે. તે મહાત્માઓ નિરતર માફ
કીર્તન કરે છે, અર્થાત્ અવશ્ય કીર્તન સ્થરણ પાદસેવનઆદિ નવધા ભક્તિ
છે તે કરે છે, ને દશમી અપરોક્ષાનુભવરૂપ આત્મનિવેદન નામ પ્રેમસક્ષણમાં
વિરમે છે, કેમકે એમ ભક્તિ કરતાં તેમને સત્વશુદ્ધિ થઈ જ્ઞાન મળે છે.

દૈવી પ્રકૃતિ-રામ દમ દયા શ્રદ્ધા વગેરે લક્ષણવાળી.

૯-૧૪ અર્હિસા સત્યસ્તેયઞ્જઞચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ જાતિદેશકાલસમયાન-
વાચ્છિન્નાઃ સાર્વભૌમાઃ મહાવ્રતમ્ । યોગસૂત્ર. અર્હિમા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મ-
ચર્ય, અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ કહેવાય છે. તે અર્હિસાદિક પાંચ યમની
ક્ષિપ્ર મઠ વિક્ષિપ્ત એ ત્રણ ભૂમિકામાં પણ સંભાવના ક્યે જવાય છે, જેથી
તે પાંચ યમ સાર્વભૌમ કહેવાય છે. એવા અર્હિસાદિક પાંચ યમ ભક્તિ,
દેશ, કાલ, સમય એ ચારવડે અનવચ્છિન્ન થતાં મહાવ્રત કહેવાય છે.

તતઃ પ્રત્યક્ચેતનાધિગમોડ્વંતરાયામાવશ્ય યોગસૂત્ર. પરમેશ્વરની અનન્ય
ભક્તિરૂપ તે પ્રણિધાનથી આ અધિકારી પુરુષને પ્રત્યક્ ચેતનોના સાક્ષા-
ત્કાર થાય છે, તથા સર્વ વિદ્યોનો પણ અભાવ થાય છે.

સતત-સર્વ ઉપનિષદ્વદે પ્રતિપાદ્ય હં નિર્ગુણ પરમાત્મા હું, તેના

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૃઢમતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૬॥

સતતમ્ મામ્ કીર્તયન્તઃ યતન્તઃ દૃઢમતાઃ ચ નમસ્યન્તઃ ચ નિત્યયુક્તાઃ
ભક્ત્યા મામ્ ઉપાસતે ॥

તેઓ નિરંતર માફે કીર્તન કરતાં, પ્રયત્નશીલ અને દૃઢમતધારી થઇ
મને વંદન કરીને નિત્ય યુક્ત થયેલા ભક્તિપૂર્વક મારી ઉપાસના કરેછે.

વે સર્વદા મેરા કીર્તન કરતે હુએ દૃઢ મતધારી ભૌર પ્રયત્ન શીલ હોઈ
વંદન કરકે નિત્યયુક્ત હુએ મક્કિ પૂર્વક મેરો ઉપાસના કરતે હૈ.

ધારીને મત દૃઢ મારી કથતા કીર્તિ મથી પત્નમાં,
વંદી ભક્તિથી નિત્યયુક્ત કરતા મારી જ ઉપાસના.

સ્વરૂપનું વેદાંતવાક્યોવડે વિચારપૂર્વક કીર્તન કરે અને એકલો હોય ત્યારે
પ્રશુવાદિ મંત્રનો જપ કરે, અથવા તો ઉપનિષદના પાઠરૂપ આવૃત્તિ કરે
તે માફે કીર્તન, અર્થાત્ વેદાંતવાક્યનું શ્રવણ કર્યા કરે.

નિત્યયુક્ત-વાસુદેવ ભગવાનને મન વાણી અને શરીરથી નમસ્કાર
કરતા અથવા ઘર્ષણ કીર્તન વિષ્ણોઃ । ક્રિયાદિ નવ પ્રકારે હંમશરભક્તિ કરતા.

૯-૧૫ પરમેશ્વરનું જ્ઞાન પણ કૈત અદ્વૈત વગેરે બેદથી અનેક પ્રકારે
હોઇ શકેછે, અને તેથી જ્ઞાનપદ પણ ભુદા ભુદા પ્રકારનો થઇ શકેછે,
પરંતુ જ્ઞાનપદ એ આ પ્રકારે અનેક છે, તો પરમેશ્વર વિશ્વતોમુખ
હોવાથી એ સર્વ થઇ એને જ પહેંચેછે, એવું તાત્પર્ય છે.

એકત્વેન-પરબ્રહ્મ એક જ છે એમ પરમાર્થ દર્શનથી.

પ્રયકત્વેન-સમર્થ્યદ્ર આદિ સ્વરૂપમાં રિયત જાણીને, અથવા હું દાસ
હું ભગવાન પ્રભુ છે, એવી ભાવનાથી.

વિશ્વતોમુખ-સર્વ દ્વારે જે કાંઈપણ દીકું છે, તે ભગવત્સ્વરૂપ જ છે,
જે સાંભળ્યું છે તે તેનું જ નામ, જે દીકું અથવા ખાકું, તે તેનેજ
અર્પણ કરેલું છે, એમ માય એ રીતે.

જ્ઞાનયજ્ઞેષ્ઠ ચાપ્યન્યે યજન્તો મામુપાસતે ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

અન્યે ચ અપિ એકત્વેન પૃથક્ત્વેન વહુધા વિશ્વતોમુખમ્ યજન્ત જ્ઞાન યજ્ઞેન મામ્ ઉપાસતે ॥

વળી ખીજા કેટલાક અમેદ ભાવથી કે બેદ ભાવથી, અનેક પ્રકારે વિશ્વરૂપનું યજ્ઞન કરતા જ્ઞાનયજ્ઞવડે મારી જ ઉપાસના કરેછે

ઔર दूसरे कोई कोई अमेद भावसे या मेद भावसे, बहुत प्रकारसे विश्व रूपका यजन करते हुए ज्ञानरूप यज्ञसे मेरी ही उपासना करते हैं

ખીજા કોઈક જ્ઞાનયજ્ઞથી યજ્ઞ કે ભાવ એકત્વેન,
કે બેદે જ ઉપાસતા બહુ રીતે હું વિશ્વતોમુખને

જ્ઞાન-શ્રુતિમા કથન કરેલી ઉપાસ્ય ઉપાસકના અમેદ ચિંતનરૂપ અહ-અહ ઉપાસના છે તે એ અહઅહ ઉપાસના આ પ્રમાણે છે જા વા અહમસ્મિ મમગ્વો દેવ તે અહ મે ત્વમસિ । શ્રુતિ હે ભગવાન, સગ્રથ દેવતા તથા નિર્ગ્રથ દેવતા જે તુ છે તે હું છું, અને જે હું છું, તે તુ છે, તારા મારામા કાંઈપણ બેદ નથી

બહુધા-પાતળલિઓ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ જ્ઞાનયજ્ઞવડે, ઔપનિષદો હું ભગવાન વાસુદેવ રૂપ છું એમ જ્ઞાનવડે, પ્રાકૃત પુરુષો સેન્યસેવકભાવવડે, કોઈ મને વિશ્વતોમુખ જીએછે અર્થાત્ સર્વ દસ્ય ધર્મવરરૂપ છે, સર્વ શબ્દ ભગવાનના નામરૂપ છે, સર્વ જ્ઞાન અને સર્વ ભોગ્ય ધર્મવરને જ અર્પાયછે એમ મર્મદારરૂપ હું પરમેશ્વરને ચિંતવેછે, એમ કોઈ કોઈ દીકા રીતે અર્થ કરેછે

૯-૧૬ મર્વાત્મભાવનું વિવરણ કરેછે મારે તત્ત્વ જાણીને જે ભાવથી મારી ઉપાસના કરાવડે, તેથી મારી જ ઉપાસના થાયછે, કેમકે હું જ સર્વસ્વરૂપ છું બ્રમયુક્ત દષ્ટિથી ઉપાસના કરવાથી તે આકાંગતી જ કેવળ ઉપાસના થાયછે

અદં ક્તુરદં યજ્ઞઃ સ્વધાઽદમદમૌષધમ્ ।

મન્થોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરદં હુતમ્ ॥૧૬॥

ક્તુઃ અદમ્ યજ્ઞઃ અદમ્ સ્વધા અદમ્ ઔષધમ્ અદમ્ મન્થઃ અદમ્
આજ્યમ્ અદમ્ અગ્નિઃ અદમ્ હુતમ્ અદમ્ એવ ॥

ઐત યજ્ઞ હું છું, રમાર્ત યજ્ઞ હું છું, (પિતૃને અર્પણ થતું) સ્વધા
અત્ર હું છું, વનસ્પતિજન્ય અત્ર હું છું, મત્ર હું છું, ધી હું છું, અમિ
હું છું અને આહુતિ પણ હું જ છું.

મैं ही वेदोक यज्ञ हूँ, मैं ही स्मृतियोंमें व्यक्त (पंच)यज्ञ हूँ, मैं ही
(पितरोंके अर्पण करनेवा) आहूत हूँ, मैं ही (औषधि वनस्पतिजन्य) अत्र
हूँ, मैं ही मंत्र हूँ, मैं ही मृत् हूँ, मैं ही अमि हूँ और मैं ही आहुति हूँ.

હું છું ઐત હું રમાર્ત યજ્ઞ હું સ્વધા હું છું વળી ઔષધિ,
હું છું મત્ર ધી હું જ અમિ પણ હું ને હું જ છું આહુતિ.

मायां तु प्रकृति विद्यान्मायिन तु महेश्वरम् ।

तस्यावयवसंभूतौ व्याप्त सर्वमिदं जगत् ॥

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति । इन्द्र मित्र वरुणमग्निमाहुः । श्रुतिथी गार्ह
पत्यनुं ज सर्वान्भ्य प्रतिपाद्यते हरेर्बुधे.

ક્તુ-અમિહોત્રાદિક ઐતયજ્ઞ

મત્ર-વૈશ્વદેવાદિક રમાર્તયજ્ઞ.

૯-૨૭ બ્રહ્મજીવના અંકુર અને પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈષ્ણવી
એ ચતુર્વિધ વાયાના આકારનું જે મદિર તે હું જ છું. તે ઉદ્ધારના
ગર્ભમાંથી જ, જ અને મ્ એ અક્ષરો ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ઉત્પત્તિ
પછી ત્રણ વેદનો ઉદ્ભવ થયો છે.

પિતા-જગતને ઉત્પન્ન કરનાર પિતા૩૫; માયા વિશિષ્ટ શયન બ્રહ્મ

માતા-જગતને ઉત્પન્ન કરનાર માતા૩૫; અવ્યક્ત-અપરા પ્રકૃતિ.

ધાતા-જગતનું પોષણ કરનાર અથવા પુણ્ય પાપ૩૫ કર્મનાં સુખ.

પિતાઽહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદ્ય પવિત્રમોક્ષાર શ્રદ્ધાસામ યજુરેવ ચ ॥૧૭॥

અસ્ય જગત્ પિતા માતા ધાતા પિતામહ વેદમ્ પવિત્રમ્ ઐકાર શ્રદ્ધા
ચ યજુર્ ચ અહમ્ એવ ॥

આ જગતનો પિતા, માતા, ધાતા, પિતામહ, જાણના યોગ્ય વસ્તુ,
વન કરનાર વસ્તુ, ઐકાર તથા શ્રદ્ધાવેદ, સામવેદ અને યજુર્વેદ પણ હું જ છું.

હસ જગત્કા પિતા, માતા, ધાતા, પિતામહ, જાનને યોગ્ય વસ્તુરૂપ, પવિત્ર
રૂપ, ઐકારરૂપ તથા શ્રદ્ધાવેદ સામવેદ ઓર યજુર્વેદ મારે હો છું

પિતા આ જગતનો પિતામહ વળી માતા હું ધાતા છું હું,

હું ઐકાર પવિત્ર વેદ્ય શ્રદ્ધા હું વદો યજુર્ સામ હું

અર્થ ૬૭ દેનાર, આધાર, ધારણ કર્તા

પિતામહ-પ્રાણીઓના પિતાના પણ પિતા માયા ઉપહિત અક્ષર
વેદ્ય-અધિકારી જનોને જાણના યોગ્ય વસ્તુ પરબ્રહ્મ, સર્વ પ્રાણી
ને જાણનાયોગ્ય શબ્દ સ્પર્શરૂપ આદિ વસ્તુ.

પવિત્ર-ગંગાજ્ઞાન, ગાયત્રીમંત્ર આદિ શુદ્ધ કરનાર

ઐકાર-જાણવાયોગ્ય બ્રહ્મના જ્ઞાનના સાધનરૂપ જે ઐકાર તે

૯-૧૮ પરમેશ્વર સ્વરૂપ નિર્ગુણ, અજેય અને અવ્યક્ત છે ઉપાસના
ટે જે વસ્તુ લેવાની તે સગુણ લેવી પડે છે સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન,
વ્યાપી અને નિરાકાર બ્રહ્મરૂપ તેનું એટલે સગુણ છે, પણ તે કેવળ
હોગમ્ અને અવ્યક્ત એટલે ઇન્દ્રિયને અપ્રત્યક્ષ હોવાથી ઉપાસનાને
ટે કલેશમય છે માટે પરમેશ્વરના બંને સ્વરૂપના કરતા જે પરમેશ્વર
ચિત્ત, સર્વસાક્ષી, સર્વશક્તિમાન જગદાત્મા હોવાની સાથે આપણા
ર મમતા કરે, આપણને સન્માર્ગે લઈ જઈ સદ્ગતિ આપે, જે
પણ આપણો જીવે શક્તિ, આપણા સુખદુઃખની જોને ચિ
નો હું અને જે મારો એવો પ્રત્યક્ષ મેળબળ્યા અમા

ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં મુહુત્ ।

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં વીજમવ્યયમ્ ॥૧૮॥

ગતિઃ ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણમ્ મુહુત્ પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનમ્
નિધાનમ્ અવ્યયમ્ વીજમ્ ॥

સર્વની ગતિ, પોષક, પ્રભુ, સાક્ષી, નિવાસસ્થાન, શરણાગતનું શરણ,
મુહુત્, ઉત્પત્તિ, પ્રલય અને સ્થિતિ, નિધાન અને અવિનાશી બીજ હું છું.

સમ્પત્તિ ગતિ, પેપર, પ્રભુ, ગવાહ, નિવાસ, શરણાગતસ્થાન, મુહુત્, ઉત્પત્તિ
પ્રલય, સ્થિતિ, નિધાન અને અવિનાશી વીજ મેં હી હું.

ભર્તા સાક્ષી ગતિ પ્રભુ શરણ હું નિવાસ ને મિત્ર હું,
ઉત્પત્તિ લય સ્થિતિ અવ્યય બીજે સૌનું ય નિધાન હું.

માય, જે માઈ પિતાની પેઠે રક્ષણ કરે અને મારા ઉપર માતાના જેવી
માયા રાખે; અથવા સગુણ સ્વરૂપ જે સત્યસંકલ્પ, સકલઅશ્વર્યમંપત્ત, દયા-
સાગર, લોકાવસથ, પરમ પવિત્ર, પરમ ઉદાર, પરમ કારણિક, પરમ-
પૂજ્ય, સર્વ સુંદર, સકલ ગુણ નિધાન છે, એટલે કે પોતાપણાવાળો
સગુણ, પ્રેમગમ્ય અને વ્યક્ત, પ્રત્યક્ષ રૂપધારી સુક્ષ્મ પરમેશ્વર જ મનુષ્ય
લક્ષિત માટે સ્વભાવથી સ્વીકારેછે. નિરાકાર સ્વરૂપ કેવળ સુદ્ધિગમ્ય અને
અવ્યક્ત એટલે ઇન્દ્રિયને અપ્રત્યક્ષ હોવાથી ઉપાસનાને માટે ક્લેશમય છે.

ગતિ-કર્મફલ. ભર્તા-પોષનાર. પ્રભુ-સ્વામી. સાક્ષી-પ્રાણીનાં કૃત
અકૃતનો. નિવાસ-જેમાં પ્રાણીઓ રહે તે; ભોગસ્થાન. શરણ-દુઃખીનું
તથા શરણે આવેલાનું દુઃખ દરનાર. મુહુત્-પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા વિના
ઉપકારી.

પ્રભવ-જન્મતની ઉત્પત્તિ. પ્રલય-જેમાં લય થાય છે તે. સ્થાન-જેમાં
રહે છે તે. નિધાન-પ્રાણીઓને જુદે જુદે સમયે ભોગ્ય થતાં સંચિતનો
નિક્ષેપ જેમાં છે તે; લય સ્થાન; લંકાર. બીજ-ઉગવાના ધર્મવાળું અને
ઉગવાના કારણરૂપ.

तपाम्यहमहं धर्मं निगृह्णाम्युत्सजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युञ्ज सदसच्चाहमर्जुन ॥१९॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गंति प्रार्थयन् ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिधि देवभोगान् ॥२०॥

अर्जुन अहम् तपामि अहम् धर्मम् निगृह्णामि उत्सजामि च अमृतम् च
एव मृत्युः च सत् असत् च अहम् ॥

त्रैविद्याः सोमपाः पूतपापाः यज्ञैः माम् ईक्षी स्वर्गंतिम् प्रार्थयन्ते ते पुण्यम्
सुरेन्द्रलोकम् आसाद्य दिवि दिव्यान् देवभोगान् अश्नन्ति ॥

हे अर्जुन, हुं ताप पाहुंछुं, हुं वरसाधने पेयी लईछुं अने वरसावुंछुं,
हुं अमृत छुं तेम न मृत्यु पशुछुं, सत् अने असत् पशु हुं न छुं.

त्रय वेदना खाता, सोमपान करनारा, निष्पाप पुरुषो यज्ञोद्धार
भाइ पूजन करीने स्वर्गप्राप्तिने भाटे भारी प्रार्थना करेछे, तेओ पुण्य-
३५ इंद्रलोक पाभीने स्वर्गभां देवना दिव्य भोगो भोगवेछे.

हे अर्जुन, मैं ही धूप देता हूं, मैं ही वृष्टिरूप रसको खींच लेता हूं,
और वरसाता हूं, मैं ही अमृत हूं, मैं ही मृत्यु हूं, सत् रूप और असत् रूप मैं ही हूँ.

तीन वेदिकी जाननेवाले, सोमपान करनेवाले, निष्पाप हुए लोग यज्ञोत्ते
मेरी पूजा करके स्वर्गप्राप्तिके लिये मेरी प्रार्थना करते हैं, वे पुण्यके फलरूप
इंद्रलोक प्राप्त करके स्वर्गमें देवताओंके दिव्य भोगोंको भोगते हैं.

हूँ पोते न तपु छई वरसुंछुं वृष्टि निरोधुं छई,

ने हूँ छुं सत् पार्थ ! हूँ असत् छुं सुधा हूँ ने मृत्यु हूँ.

वसंत-

त्रिवेद्यानी अधविभक्त सोमयाज्ञ,

याये भते न यज्ञ पशयी स्वर्गप्राप्ति,

ते पाभी पुण्यस्वर्षी न सुरेन्द्रलोक,

त्यां भोगवे त्रिदिव स्वर्गाय देवभोग.

તે તં ભુક્ત્યા સ્વર્ગલોકે વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ ।
 ધર્મં ત્રયોધર્મમનુપ્રપન્ના ગતાગતં કામકામા લભન્તે ॥૨૧॥

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં ચે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યામિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વદામ્યહમ્ ॥૨૨॥

હો તમ્ વિશાલમ્ સ્વર્ગલોકમ્ ભુક્ત્યા ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકે વિશન્તિ એવમ્
 ત્રયોધર્મમ્ અનુપ્રપન્નાઃ કામકામાઃ ગતાગતમ્ લભન્તે ॥

ચે જનાઃ અનન્યાઃ ચિન્તયન્તાઃ મામ્ પર્યુપાસતે તેષામ્ નિત્યામિયુક્તાનામ્
 યોગક્ષેમમ્ અહમ્ વદામિ ॥

તેઓ તે વિશાળ સ્વર્ગલોકે ભોગવીને પુણ્યનો ક્ષય થતાં પાછા મૃત્યુ
 લોકમાં આવે છે. આ અમાણે વેદમાં કહેલા સકામ કર્મથી ધર્મને પાળ-
 નારા કામભોગની ઇચ્છાવાળા લોકી આવાગમન પામ્યા કરે છે.

જો પુરુષો અનન્ય ભાવે માઈ ચિંતન કરી મારી ઉપાસના કરે છે,
 તેવા સદા મારે પરાયણ થયેલા પુરુષોનો યોગક્ષેમ હું ચલાવું છું.

ધે उस विशाल स्वर्गलोकका उपभोग करके पुण्यका क्षय हो जाने पर
 फिर मनुष्यलोकमें प्रवेश करते हैं; इस तरह वेदप्रतिपादित काम्य कर्मोंको
 करते हुए कामभोगोंकी कामनावाले लोग बारंबार आये गये करते हैं.

જો સ્ત્રોગ અનન્ય ભાવસે ચિંતન કરકે મેરી ઉપાસના કરતે હૈ, એસે
 સર્વદા મત્પરાયણ જનેકિ યોગક્ષેમકો મૈ ચલાતા હૂં

તે સ્વર્ગભુવન વિશાળ જ ભોગવી એ,
 પુણ્યો થતાં ક્ષીણ પડે પાછી મૃત્યુલોકે,
 ત્રિવેદધર્મ કરણે જઈ એમ કર્મો,
 પામે જ આવતું જવું સદા કામ્યકર્મી.

શાર્દૂલ- ઉપાસે જન જેહ ચિંતન કરી ભાવે અનન્યે મને,
 તે મોગે નિત્યયુક્તાનાં ચલાવું છું હું મોગ ને ક્ષેમને.

યેઽપ્યન્યદેવતામક્તા યજન્તે ધ્રુવાઽન્વિતાઃ ।

તેઽપિ મામેય કૌન્તેય યજન્ત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥૨૩॥

કૌન્તેય ચે ધન્યદેવતામક્તાઃ અપિ ધ્રુવા અન્વિતાઃ યજન્તે તે અપિ અવિધિપૂર્વકમ્ મામ્ એવ યજન્તિ ॥

હું અર્જુન, જેઓ અન્યદેવોના ભક્ત બની તેનું શ્રદ્ધા સહિત યજન કરે છે તેઓ પણ વિધિપૂર્વક ન છતાં ચે માઈ જ યજન કરે છે.

હું અર્જુન, જો દૂસરે દેવતાઓંકે મક્ક લેગ શ્રદ્ધાયુક્ત હોંકે યજન કરતે હૈ ચે મી વિધિપૂર્વક ન હોંને પર મી મેરા હી યજન કરતે હૈ.

બીજા દેવતાશ્રી ય ભક્ત યજતા શ્રદ્ધાથી જોડાઈ જે,
સૌ તેઓ ય મને જ અર્જુન ! યજે જોંકે વિના વિધિએ.

મનીષિણો હિ ચે કેચિદતયો મોક્ષધર્મિણઃ ।

તેષા વિચ્છિન્નતુષ્ણાના યોગક્ષેમવદ્દો હરિઃ ॥

જેણે પોતાનું ચિત્ત સર્વ ભાવોપડે અને જ વેચી નાંખ્યું છે, જેને મારા સિવાય અન્ય કંઈ કંઈ લાગતું નથી, અને જેણે મારે માટે જ પોતાનો જીવ રાખી મૂક્યો છે, એવી રીતે એકનિઃ શંત કરણથી માઈ ચિંતન કરી ને મારી સેવા કરે છે, તેની સેવા હું પોતે કરું છું, તેની ચિંતા મને પડે છે. જે પ્રમાણે પાંખ વિનાનાં બચ્ચાંઓના જીવનને માટે પક્ષિણી અત્યંત પરિશ્રમ કરે છે અથવા પોતાની જૂખ તરમ વિસારીને પોતાનાં દૂધમય બાળકને માટે સુખશરક ઉપાયો ચોજે છે, તે જ પ્રમાણે જેણે પોતાનો સર્વ જોગે મારા પર જ નાંખ્યો છે, તેનાં સર્વ ઇચ્છિત ધર્મો હું જ કરું છું.

યોગ-ન મજેલી વસ્તુ મગવી; ક્ષેમ-મજેલી વસ્તુનું મેરક્ષણ કરવું; યોગક્ષેમ-મસારનો નિત્ય નિર્વાહ.

૯-૨૩ એક સદ્વિદ્યા યદુધા વદન્ત્યાગ્નિ યમ માતરિષ્ઠા નામદુઃ ॥ ઋગ્વેદ. ૫૨- મેશ્વર એક છે, છતાં તેનાં પડિનો અગ્નિ, યમ, વાયુ એવાં અનેક નામો કરે છે.

અહ દિ સર્વેયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ ।

ન તુ મામભિજાનન્તિ તત્ત્વેનાતપ્રચ્ચયન્તિ તે ॥૨૪॥

સર્વેયજ્ઞાનામ્ હિ ભોક્તા ચ પ્રભુ ચ અહમ્ એવ તે તુ મામ્ તત્ત્વેન ન
અભિજાનન્તિ અતઃ ચ્ચયન્તિ ॥

કારણ કે સર્વ યજ્ઞોના ભોક્તા તથા સ્વામી હું જ છું, પરંતુ તેઓ
મને યથાર્થ જાણતા નથી તેથી લપસી પડે છે-જા-મ લેડે.

કયોકિ કવ યજ્ઞોના ભોક્તા ઓર પ્રભુ મેં હી હું, પરંતુ વે ભોમ મને
અચ્છી તરફ નહીં જાનતે હૈ, હસ લિયે ગિર પડતે હૈ-જન્મ લેતે હૈ.

ભોક્તા કારણકે છું હું વળી છઉં સ્વામી ય સૌ યજ્ઞોના,
જાણે તત્ત્વચક્રી નહિ પણ મને તેથી પડે તે જનો.

વ્રદ્ધાણ શિતિષ્ઠં ચ વાધવાન્યા દેવતા. સ્મૃતા. ।

પ્રવૃદ્ધચર્યાઃ સેવન્તો મામેવૈષ્યન્તિ ચત્પરમ્ ॥ શાંતિપર્વ.

બ્રહ્મા, શિવ અને બીજા દેવતાનું અજ્ઞાન કરનાર સાધુ પુરુષો મને
જ પામે છે. વળી કહ્યું છે કે-

યે યજન્તિ પિતૃન્દેવાન્ ગુરુથંવાતિર્થીસ્તયા ।

ગૌર્ધેવ દ્વિજમુસ્યાથ શૃચિર્વો માતરં તયા ।

કર્મણા મનસા વાચા વિષ્ણુમેવ યજન્તિ તે ॥ શાંતિપર્વ.

અવિધિપૂર્વક-અભેદ ભુદ્ધિ રહિત, અજ્ઞાનપૂર્વક; વિધિ રહિત, અજ્ઞાન-
પૂર્વક-અર્થ જન્મ) ઇલાદિમાં કહેવા પ્રકારથી ઇન્દ્ર, વાજક, યજ્ઞમાન અને
માગ સર્વે બ્રહ્મ જ છે એવા જ્ઞાન રહિત યજ્ઞને.

૯-૨૪ તત્ત્વેન-વ્રદ્ધાર્પણ વ્રદ્ધાહવિ. । તથા સર્વ સત્ત્વિક વ્રદ્ધ । શ્રુતિમાં
કહેલા પ્રકારે મેં કહેલી રીતે યજ્ઞ, ભોક્તા આદિ સર્વે બ્રહ્મ જ છે, તેથી
બીજું બુદ્ધ કાંઈપણ નથી એમ યથાત્મતાથી.

૯-૨૫ યં યથા યયોગસતે તદેવ મવતિ । શ્રુતિ. જે પુરુષ જે જે દેવતાની
કરે છે, તે પુરુષ મૃત્યુ પછી તે તે દેવતાભાવને જ પામે છે.

યાન્તિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાન્તિ પિતૃવ્રતાઃ ।

મૃતાનિ યાન્તિ મૃતેજ્યા યાન્તિ મદ્યાજ્ઞિનોઽપિ મામ્ ॥૨૫

દેવવ્રતાઃ દેવાન્ યાન્તિ પિતૃવ્રતાઃ પિતૃન્ યાન્તિ મૃતેજ્યા. મૃતાનિ યાન્તિ મદ્યાજ્ઞિનઃ અપિ મામ્ યાન્તિ ॥

દેવાનું વ્રત કરનારા દેવાને પામેછે, પિતૃઓનું વ્રત કરનારા પિતૃઓને પામે-
છે, ભૂતોનું યજ્ઞન કરનારા ભૂતોને પામેછે અને મારૂ યજ્ઞન કરનારા મને પામેછે.

દેવતાઓંકી પૂજા કરનેવાલે દેવોંકો પ્રાપ્ત કરતે હૈ, પિતૃઓંકો પૂજનેવાલે
પિતૃઓંકો પ્રાપ્ત કરતે હૈ, ભૂતોંકો યજ્ઞન કરનેવાલે ભૂતોંકો પ્રાપ્ત કરતે હૈ,
૧૧ મેરા યજ્ઞન કરનેવાલે મુઝે પ્રાપ્ત કરતે હૈ.

પામે દેવવ્રતી જ દેવ, પિતૃને પામે વ્રતી પિતૃના,
પામે ભૂત જ ભૂતલક્ષ્મી, મુજસૌ લક્ષ્મી મને પામતા.

ઉપાસના માટે લીધેલા બ્રહ્મના ખાસ ગીણુ સ્વરૂપને પ્રતીક અથવા બ્રહ્મનિ-
ર્ણક ચિહ્ન પણ કહેછે; અને તે જ સ્વરૂપ મૂર્તિના રૂપમાં આંખની સમક્ષ રાખ-
નાં આવે તે પ્રતિમા કહેવાય; પણ વાસ્તવિક બ્રહ્મસ્વરૂપ આનાથી ભિન્ન છે.

૯-૨૬ પત્ર પુષ્પ આદિ જે કંઈ વસ્તુ અનાયાસ લભ્ય છે, તે પણ
। ઇશ્વરને ભક્તિથી આપવામાં આવેછે તો તે મંત્રોપ પામેછે, મોટાં મોટાં
લિહાન. આપવાની જરૂર નથી. ઇશ્વર તો લાવનાના બુખ્યા છે, આ
કેવતમાં પણ ધણો ઉત્તમ મર્મ સમાયેલો છે. બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થવા
ટે હદ શ્રદ્ધા અથવા હદ લાવના બોધએ, ને તે શ્રદ્ધા કે લાવનાપૂર્વક
।ય તે બધું ફળે, બાકી સોનાના ઢગલાથી પણ પ્રભુ પ્રસન્ન થતા નથી.

પૂજા-દ્રવ્ય કે સાહિત્ય પુષ્કળ કે ઓછાં હોવાં તે બાબત મનુષ્યના
।બાની નથી, એટલે યથાશક્તિ પ્રાપ્ત અથવા પૂજા-દ્રવ્યથી પણ ભગ-
।ન મંતુષ્ટ થાયછે. દેવ લાવના બુખ્યા છે, પૂજા-દ્રવ્યના નથી.

સુદામાએ અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક આપેલા તાંદુલ, તેમ જ શબ્દરીએ
।પેલાં બેાર ભગવાને ખાધાં હતાં, કેમકે દેવજી અનન્ય ભક્તિ જ

પત્રં પુષ્પં ફલં તૌયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદદદ્ ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥૨૬॥

ચઃ પત્રમ્ પુષ્પમ્ ફલમ્ તૈયમ્ ભક્ત્યા મે પ્રયચ્છતિ પ્રયતાત્મનઃ ભક્ત્ય
તન્મ ભક્ત્યુપહૃતમ્ અહમ્ અશ્રામિ ॥

જે કોઈ પત્ર પુષ્પ, ફલ કે પાણી ભક્તિપૂર્વક મને અર્પણ કરેછે, તે શુદ્ધ
ચિત્તવાળા પુરુષનું ભક્તિપૂર્વક તે આપેલું હું પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકારી લઉં છું.

જો કોઈ મને ભક્તિસે પત્ર, પુષ્પ, ફલ ચા જલ અર્પણ કરતા હૈ, ઘડી શુદ્ધ
ચિત્તવાળે પુરુષકે ભક્તિપૂર્વક દિયે હુએ उसको मैं प्रीतिपूर्वक स्वीकार कर लेता हूं.

જે ભક્તિયક્ષી પત્ર પુષ્પ ફળ કે પાણી મે અર્પે મને,
અર્પ્ય ભક્તિયી તેહ ચિત્તજીતનું સ્વીકારું છું હું તે.

ભગવાનને પરિતોષનું નિમિત્ત છે.

પત્ર પુષ્પ આદિ શાસ્ત્રિગ્રામમાં અથવા ઇશ્વરની પ્રતિમામાં અથવા
તો મારામાં જે મુમુક્ષુ શ્રદ્ધા ભક્તિવડે સમર્પણ કરેછે, તે સ્વીકારીને હું
મંતોષ પામું છું; અથવા અભ્યાગતઃ સ્વયં વિષ્ણુઃ । અભ્યાગત પોતે પ્રત્યક્ષ વિષ્ણુ
છે, એ સ્મૃતિવાક્ય અનુસાર યથાસમ્ય આવી મળેલા અભ્યાગતને પત્ર
'એટલે શાકભાજી, પુષ્પ એટલે કાચાં ફળ ફળાદિ અને જળ શ્રદ્ધાભક્તિ
વડે જે ગૃહસ્થ આપેછે, તેના એ આપેલાને એ અતિથિના ભોગવવાવડે
હું પરમેશ્વર ભોગવું છું.

૯-૨૬ જેમ અગ્નિ પોતાનું સેવન કરનારનાં જ તમ શીત આદિ
દુઃખ મટાડેછે, છતાં તેને વિષમતા નથી, જેમ દ્રવ્યવૃક્ષને વિષમતા નથી,
તેમ જ ભક્તનો પક્ષપાત કરતાં છતાં પણ મારે વિષમતા નથી જ,
પણ મારી ભક્તિનો જ એ મહિમા છે.

જે મારા આશ્વ સ્વરૂપને ઓળખી મારી ઉપાસના કરેછે, તે દેહથી
ચલકાર કરતાં છતાં દેહમાં હોતો નથી. તેનું ચિત્ત મારામાં હોયછે અને
હું પણ સંપૂર્ણ રીતે તેના હૃદયમાં હોઉં છું. જે પ્રમાણે વડનું પ્રયત્ન

યત્કરોપિ યદશ્રાસિ યજ્ઞુદોપિ દદાસિ યત્ ।

યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥૨૭॥

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષયસે કર્મવન્ધનૈઃ ।

સન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥૨૮॥

કૌન્તેય યત્ કરોપિ યત્ અશ્રાસિ યત્ જુદોપિ યત્ દદાસિ યત્ તપસ્યસિ
તત્ મદર્પણમ્ કુરુષ્વ ॥

અમ્ શુભાશુભફલૈઃ કર્મવન્ધનૈઃ મોક્ષયસે સન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તઃ મામ્
ઉપૈષ્યસિ ॥

હે અર્જુન, તું જે કર, જે જમ, જે હોમ, જે દાન કર તથા જે
તપ કર, તે સર્વ મને અર્પણ કર.

એ રીતે કરવાથી તું શુભ અશુભ ફળ આપનારા કર્મરૂપ બંધનોથી મુક્ત
થાઈશ અને મૈન્માસ યોગથી તારૂં આંતઃકરણ મુક્ત થતા મુક્ત થયેલો તું મને
પામીશ.

હે અર્જુન, તુમ જે કુછ કરતે હો, જો કુછ જાતે હો, જો કુછ હવન કરતે હો,
જો કુછ દાન કરતે હો, ઓર જો કુછ તપ કરતે હો, વહ સવ મુઠે અર્પણ કરો
એસા કરનેસે તુમ શુભ ઓર અશુભ ફલ દેનેવાલે કર્મવન્ધનેસિ મુક્ત હો જાઓંગે,
સંન્યાસયોગસે તેરા અતઃકરણ મુક્ત હોને પર મુક્ત હુઆ તુમ મુક્તો પાઓંગે

જે કૌતેય કરે તુ આપ પણ જે આકૃતિ તું આપ જે,

જે જે દાન કરે તુ જે તપ કરે તે સર્વ અર્પે મને.

મુકાઈશ અશુભ શુભ ફળના તું કર્મ-બંધાયકી,

મુક્તાત્મા થઈ છૂટી પામીશ મને મૈન્માસના યોગથી.

તેના બીજમાં જ હોયછે, અને બીજ તે જગમાં જ હોયછે, તે અપાલે
મારામાં અને તેનામાં માત્ર નામતુ જ અંતર હોયછે, આંતર ગિયતિનો
વિચાર કરી જોતાં તે અને હું એક જ છીએ.

જેમ સર્વજ સમાન વિદ્યમાન છતાં પણ સર્પનો અગ્રણ્ય સ્વરૂપ હર્ષણ

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યદમ્ ॥૨૫॥

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યમાક્ ।

સાધુરેષ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥૨૬॥

અહમ્ સર્વભૂતેષુ સમ મે દ્વેષ્ય ન અસ્તિ ન પ્રિયઃ યં તુ મામ્ ભક્ત્યા
ભજન્તિ તે મયિ અહમ્ ચ અપિ તેષુ ॥

સુદુરાચારઃ અપિ અનન્યમાક્ મામ્ ભજતે ચેત સ. સાધુઃ એવ મન્તવ્ય. સ
હિ સમ્યગ્વ્યવસિત. ॥

હું મર્વ જૂતો પ્રત્યે સમાન છું, મારે કોઈ દ્વેષપાત્ર નથી કે પ્રીતિ-
પાત્ર નથી, તો પણ જેઓ મને ભક્તિથી ભજે છે, તેઓ મારામાં છે,
અને વળી હું તેઓમાં છું.

જ્ઞાતિ દુરાચારી મનુષ્ય પણ જો મને અનન્ય ભાવે ભજે, તો તેને
સાધુ જ સમજવો કેમકે તેની શુદ્ધિનો નિશ્ચય સારો થયેલો છે.

સર્વ ભૂતોવિષે મેં સમાન હું, કોઈ મી મેરા દ્વેષપાત્ર નહીં હૈં ના પ્રીતિ-
પાત્ર નહીં હૈં; પરંતુ ભક્તિએ જો ભ્રમ મેરી ઉપાસના કરતે હૈં, એ મેરેમં હૈં,
ઔર મેં મી उनमें हूँ.

અત્યંત દુરાચારી જન મી જબ અનન્ય ભાવે મેરી ઉપાસના કરતે હૈં,
તબ વહ મી સાધુ હી સમજનાં चाहिये, क्योंकि उसका निश्चय अच्छा हुआ है.

સર્વે જૂતોવિષે સમાન હું, મને દ્રેષી નથી પ્રિય કો,
જે ભક્તિથી મને ભજે મુજવિષે તે, હું ય તેમાંહિ તો.

દુરાચારી મહા છતાં પણ ભજે ભાવે અનન્યે મને,
શુદ્ધિનો શુભ નિશ્ચયી સમજવો સાધુજ તો તેહને.

વિષે અભિવ્યક્તિ પામે છે, અસ્વચ્છ ઘટાદિક વિષે પામતો નથી તેમ સર્વત્ર
સમાન છતાં હું ભક્તજનોના અત્યંત સ્વચ્છ ચિત્તમાં જ અભિવ્યક્ત થાઉં છું.

૯-૩૩ તેણે પોતાના આયુષ્યનો અંત ભક્તિમાં નોંધે છે

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાન્તિં નિગચ્છતિ ।

કૌન્તેય પ્રતિજ્ઞાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણયતિ ॥૩૧॥

ક્ષિપ્રમ્ ધર્માત્મા ભવતિ શશ્વત્ શાન્તિમ્ નિગચ્છતિ કૌન્તેય પ્રતિજ્ઞાનીહિ મે
ભક્તઃ ન પ્રણયતિ ॥

તે દુક સમયમાં ધર્માત્મા થાયછે, અને નિરંતર શાંતિ પામેછે; હે
અર્જુન, નક્કિ સમજજો કે મારે ભક્ત કદિ પણ નાશ પામતો નથી.

વહ શીઘ્ર ધર્માત્મા હેતા હૈ, ઓર નિરંતર શાંતિ પ્રાપ્ત કરતા હૈ; હે
અર્જુન, તુમ પણ સમજો કિ મેરા ભક્ત કમી સી નહીં હોતા હૈ.

ધર્માત્મા ઝટ થાય ને સતત તે શાંતિ ધરે નિસતી,
નક્કિ જાણુ છું પાર્થ! ભક્ત મુજ તો ના નાશ પામે કદિ.

એકાદ મનુષ્ય મહા પૂરમાં નદીને આ કંઠિથી ભુસ્કો મારે અને ખીજીને
તે મરણ પામેલો લાગતાં છતાં પણ મરણ ન પામતાં સામે પાર નીકળે,
તો તેનું મૂલ્યું વ્યર્થ છે, તે જ પ્રમાણે પૂર્વ વયમાં કરેલાં પાતકો ઉત્તર
વયમાં કરેલી ભક્તિથી નાશ પામેછે. કહ્યું છે કે-

અતિપાપપ્રસક્તોડપિ ધ્યાયન્નિમિષમચ્યુતં ।

ભૂયસ્તાપસ્વી ભવતિ પંક્તિપાવનપાવનઃ ॥

૯-૩૧ પાપી અજામિલ, પ્રજ્ઞાદ, ક્રુપ, ગજ એ આ અર્થને સમર્થન
કરનારાં દર્શાવે છે. નક્કિ સમજજો-પ્રતિજ્ઞા કર કે-ન વાસુદેવમકાનામશ્રુમં
વિચિતે ક્વચિત્ ।

શાંતિ-વિપવભોગની ઇચ્છાની નિવૃત્તિ; ઉપશાંતિ-પરમેશ્વરમાં નિરા;
પુનરાવૃત્તિ રહિત વિદેહમુક્તિ.

૯-૩૨ મનુષ્યની યોગ્યતા નથી ધધા ઉપર અવલંબીને રહેતી કે
નથી જાતિ ઉપર આશ્રય કરીને ગ્રહેતી, પણ તે સર્વ રીતે તેના અંતઃ-
કરણની શુદ્ધિને અવલંબીને રહેછે. મારી પ્રાપ્તિને માટે એક ભક્ત જ પુરતું
સાધન છે, જાતિ વગેરે કાંઈ પ્રતિબદ્ધ નથી.

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય ચેડપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

છિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥૩૨॥

પાર્થ છિયઃ વૈશ્યાઃ તથા શૂદ્રાઃ અપિ ચે પાપયોનયઃ સ્યુઃ તે અપિ મામ્
હિ વ્યપાશ્રિત્ય પરામ્ ગતિમ્ યાન્તિ ॥

હે અર્જુન, શિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો છત્યાદિ જે નિવૃત્ત જાતિમાં જન્મેલા
છે, તે બધાં ચે મારે આશ્રય કરવાથી ઉત્તમ ગતિને પામે છે;

હે કર્જુન, છી, વૈશ્ય और शूद्र इत्यादि जो निवृत्त जातिमें जन्मवाले हैं,
वे सब मेरा आश्रय करके परम गतिको प्राप्त करते हैं;

મારે આશ્રય કરુંદન ! લાખ સી વૈશ્ય ને શૂદ્ર જે,
હોયે જે કદિ પાપકાદિ પણ તે પામે ગતિ શ્રેષ્ઠને,

ત્યાં સુધી નાનાંઓ ગંગામાં મળ્યાં નથી, ત્યાં સુધી તેને નાનાં
ઝરણાં આદિ નામથી ઓળખે છે, પરંતુ તે ગંગામાં મળી ગયાં એટલે તે
ગંગાસ્વરૂપ જ બની જાય છે. જે પ્રમાણે સમુદ્રમાં મીકું નાંખી દેવાતાં તે
સમુદ્ર સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે મનોભાવપૂર્વક મારે શરણે
આવવાથી જાતિવ્યક્તિ ઈગેરેના ભેદ નષ્ટ થાય છે. પારસમણિને તોડી
નાંખવાના હેતુથી પણ જે લોખંડ તેનો સ્પર્શ કરે છે, તો તે સ્પર્શની
સાથેજ લોખંડનું સુવર્ણ બની જાય છે. ગોપીઓ વિષવની પ્રીતિથી પ્રભુમાં
ચિત્ત રાખવાથી પ્રભુમય થઈ, ક્ષય બીતિથી પ્રભુમય થયો, પ્રભુ સાથે
અખંડ વૈર કરવાથી શિશુપાલ આદિક પ્રભુમય થયા.

૯-૩૩ આ દુર્લભ મનુષ્યલોક પુરુષાર્થના સાર્વનરૂપ છે. બીજા લોકમાં
ભજન થવાનું નહિ. હવે ચેદવેદીદય સત્યમસ્તિ ન ચેદવેદીન્ મહત્તી વિનયિઃ ।
શ્રુતિ. આ મંસારમાં (વિમયિ ભસ્તખંડ વિમે) અધિકારી મનુષ્ય દેહ ધારણ
કરીને જ્યારે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે આ પુરુષને મોક્ષરૂપ
સત્ય જ્ઞાની જ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જ્યારે મનુષ્યશરીર પામીને તે સાક્ષાત્કાર
કરતો નથી ત્યારે તે વાંચે ન મળે ॥ પ્રાપ્તિ ॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥

મહતાઃ પુણ્યાઃ બ્રાહ્મણાઃ તથા રાજર્ષયઃ કિમ્ પુનઃ ક્વમ્ અનિત્યમ્ અમુ-
સમ્ લેખમ્ પ્રાપ્ય મામ્ ભજસ્વ ॥

તો પછી મારા ભક્તો, પુણ્યશાળીઓ, બ્રાહ્મણો અને રાજર્ષિઓ મારે તો
શું કહેવું ? મારે આ અનિત્ય અને દુઃખકારક મૃત્યુલોક પામીને તું મને ભજ.

તો ફિર મેરે મહંતા, પુણ્યશીલો, બ્રાહ્મણો ઓર રાજર્ષિઓની કયા માત હૈ ?
હવે લિયે તુમ હવે અનિત્ય ઓર દુઃસ્વવારક મૃત્યુ લેવકો પાકે મેરા ભજન કરો.

ભક્તો બ્રાહ્મણ પુણ્યશાળીતણી શી રાજર્ષિની વાત તે,
પામીને ભજ તું મને અનિત્ય ને આ દુઃખિયા લોકોને.

મૃત્યુ તો ઉદરમાંના ગર્ભની પણ શોધ કરેછે. જ્યાં ચિંતન કરવા-
યોગ્ય વસ્તુનું મનુષ્ય ચિંતન ન કરે, એટલામાં જ યમદત આવીને તેનો
ટોટો પકડીને લઇ જાયછે અને જ્યાં લઇ જાયછે તેનો પતો સાગતો નથી.
મૃત્યુલોકની સ્થિતિ તો આવી છે. મનુષ્ય તેમાં વિષયમુખમાં પ્રુષ્ઠજા લુબ્ધ
યથા છતાં દુઃખી ને દુઃખી જ રહેછે. આજ એક ઇચ્છા સફળ થઇ એટલે
કાલે નથી હિતપત્ર થવાની અને તે સફળ કરવાના વિચારમાં મન પડેવાનું.

યમોતિ રાજા શુક્રાચાર્યના શાપથી ધરતી થઇ ગયા, પછી તે ધરપણુ દેહ
જીવાનને આપી તેની જીવાની પોતે લેવાની શુક્રાચાર્યે કૃપા કરી. પોતાના પુત્ર
પુત્રની જીવાની લઇને યમોતિએ એક હજાર વર્ષ મુઢી વિષયમુખ ભોગમ્યું;
સારે પણ પૃથ્વીના સર્વ પદાર્થો એક મનુષ્યની પણ સુખ વાસના વૃક્ષ
કરવાને પૂરતા નથી, એવો અનુભવ થયો અને કહેવાઇ ગયું કે-

न जातु काम कामानामुपभोगेन क्षम्यति ।

दक्षिण कृष्णवर्मेव मूय एवમिवर्धते ॥ શાંતિપર્વ, ભાગવત આદિ.

આ ઇવિતમાં સુખ કરતાં દુઃખ અધિક છે. આ સંમાર જ અમુખા-
વદ-દુખાવદ છે. સુખની વ્યાખ્યા કોઇ કઇ અને કોઇ કઇ જાતની હરે

મન્મના મય મદ્ભક્તો મધાજી માં નમસ્કુર ।

મામેયેષ્યસિ યુત્તચૈષમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥૩૪॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥

મન્મના મદ્ભક્તઃ મધાજી ભવ મામ્ નમસ્કુર એવમ્ આત્માનમ્ યુત્તવા મત્પ-
રાયણઃ મામ્ એવ એષ્યસિ ॥

તુ મારામાં મન રાખ, મારો ભક્ત થા, માફ યજન કર, અને મને નમસ્કાર
કર; એ પ્રમાણે મારામાં ચિત્ત ભેડીને મારે પરાયણ થતાં તું મને જ પામીશ.

તુમ મેરેમેં મન લગાઓ, મેરા ભક્ત હોજો, મેરા યજન કરે તથા મુસે નમસ્કાર
કરે; હવે તરફ મેરેમેં ચિત્ત લગાકે મત્પરાયણ હોનેસે તુમ મુસે હી પાઓંગ.

વસંત-
મારેવિમે મન ધરી મુજ ભક્ત થા તું,
માફ કરી યજન વંદ મને વળી તું,
મારે પરાયણ થઈ વળી એ રીતિથી,
પામીશ એક મુજને જ તું આત્મ ભેડી.

એ પ્રમાણે...રાજવિદ્યારાજગુહ્યયોગ નામનો નવમો અધ્યાય પૂરો

છે, પણ તે બધી વિષયમય હોઈ મુખને બહાર દુઃખની જ વ્યાખ્યા થઈ
રહેછે અને અનુભવાયછે. મુખ દુઃખની સસ અને ચમત્કારિક યોગના-
વાળો મત લોકમાન્ય શ્રીતિલકના દર્શાવ્યા મુજબ જર્મન તત્ત્વવેત્તા
શાપનહૌરનો છે. તે કહેછે કે એકંદર મનુષ્યની જેટલી સુખેચ્છા થાય
તેમાંથી કેટલી સફળ થાયછે, તે ઉપરથી આપણે તે કેટલો મુખી છે તે
સમજી શકીએ. જેટલા પ્રમાણમાં સુખોપભોગ સુખેચ્છાથી કમી પડે
તેટલા પ્રમાણમાં તે મનુષ્ય દુઃખી ગણાય. આ રીતે સર્વ પ્રકારનો મુખ
દુઃખનો અનુભવ કેવળ માનસિક જ છે.

અસતોપસ્ય નાસ્ત્યન્તસ્તુષ્ટિ તુ પરમ મુખમ્ । અમંતોપનો અંત નથી, સંતોષ
એ જ પરમ મુખ છે.

અધ્યાય ૧૦ મે

વિભૂતિયોગ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

મૂય યવ મહાવાહો શૃણુ મે પરમ યવ ।

યત્તેઽહ પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥૧॥

શ્રીભગવાનુ ઉવાચ । મહાવાહો મૂય એવ મે પરમમ્ યવ શૃણુ યત્ પ્રીય માણાય તે હિતકામ્યયા અહમ્ વક્ષ્યામિ ॥

શ્રી ભગવાને કહ્યું-હે મહાભૂજ, ફરીથી પણ તું મારે ઉત્તમ વચન સાંભળ જે સતોષ પામતા તને તારા હિતની ઇચ્છાથી હું કહું છું

શ્રી મગવાનને કહ્યા-હે મહાભૂજ, ફિર મી તુમ મેરે ઉત્તમ વચન સુનો, જો પ્રસન્ન હોનેવાલે તુમે તુમ્હારે હિતકે લિલે કહતા હૂં.

શાદ્દૂલ- તું સંતુષ થતા તને કહું હવે જે હિતઇચ્છાથી હું, મારે ઉત્તમ વેણુ સણુ ફરીથી તે આ મહામાહુ! તું

૧૦-૧ જગતની પ્રત્યેક શ્રેષ્ઠ વસ્તુ ભગવાનની વિભૂતિ છે, એમ અનેક ઉદાહરણથી અર્જુનને આ અધ્યાયમાં સમજાવેલું.

શ્રી ભગવાન કહેલું કે-પ્રતિવર્ષે ક્ષેત્રમાં અનાજ વાવવાથી જેમ જેમ પાન વધતો જાયછે, તેમ તેમ ફરી ફરી અનાજ વાવવાનો આગો આવતો નથી, અથવા જે પ્રમાણે ઉપરાઉપર તાપ આપવાથી સુવર્ણનો વસ્ત્ર વધેછે, તેથી સોની તેને અધિ અધિક શુદ્ધ કરેછે, વળી જેમ બાળકને અનકાર પહેરાવતા, બાળકને શાવ તેના કરતાં જે તેની માતાને વધારે સુખ થાયછે, તેમ જેમ જેમ તારું હિત સાધ્ય થતું જાય, તેમ તેમ મારે સુખ જમણું વૃદ્ધિ પામતું જાય

૧૦-૨ પ્રલવ-પ્રલાવ પ્રભુશક્તિની અનિવરણી ઉશ્ચિત્ત રીતિ લય નિયમ નિગ્રહ અનુગ્રહ વગેરે સામર્થ્ય, ૧૦મ

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રમર્વ ન મહર્ષયઃ
અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥૨॥

યો મામજમનાર્દિ ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ।
અસમ્મૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥૩॥

સુરગણાઃ મે પ્રમર્વમ્ ન વિદુઃ ન મહર્ષયઃ દેવાનામ્ હિ મહર્ષીણામ્ ચ આદિઃ
સર્વશઃ અહમ્ ॥

યઃ મામ્ અજમ્ અનાદિમ્ લોકમહેશ્વરમ્ ચ વેત્તિ સઃ મર્ત્યેષુ અસમ્મૂઢઃ
સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥

દેવગણો અને મહર્ષિઓ પણ મારી ઉત્પત્તિ જાણતા નથી; કેમકે
દેવો અને મહર્ષિઓનું આદિ કારણ સર્વે પ્રકારે હું છું.

જે મને અજન્મા, અનાદિ અને સર્વ લોકોનો મહેશ્વર જાણે,
તે મનુષ્ય લોકમાં મોહ રહિત થઈને સર્વ પાપોથી છૂટી જાય છે.

દેવતાઓંકે સમુદ્ધ ઓર મહર્ષિં મી મેરી ઉત્પત્તિ નહીં જાનતે હૈ, યેઓંકિ
દેવતાઓંકા ઓર મહા કૃપિઓંકા આદિ કારણ સબ પ્રકારસે મેં હું.

જો મુસે જન્મરહિત, અનાદિ ઓર સબ જગતમ મહાન હંશ્વર જાનતા હૈ,
વહ મનુષ્ય લોકમેં મોહસે રહિત હોકર સબ પાપસે મુક્ત હો જાતા હૈ,

ઉત્પત્તિ સમજે મહર્ષિ મુજ ના ના દેવના યે ગણો,
આદિ હું જ છું દેવનો સહુ રીતે ને છું મહર્ષિતણો.
લોકોનો ય મહેશ જે અજ અને જાણે અનાદિ મને,
આતાં મોહ રહિત તે મનુષ્યમાં સૌ પાપથી યે છૂટે.

પણ નાના પ્રકારની વિભૂતિઓથી ભાવ

૧૦-૩ ન તસ્ય કશ્ચિન્નિતા ન આધિપઃ । શ્રુતિથી આદિ કે જન્માદિનું
નિમિત્ત કારણ કે ઉપાદાન કારણ નથી, તેથી અનાદિ અને તેથી જ અજ.

૧૦-૪ શુદ્ધિ-અંતઃકરણ વિષે સૂક્ષ્મ અર્થનો વિવેક કરવાનું સાધન.
સાત-આત્મ અનાત્મ સર્વ પદાર્થોનો અવબોધ.

બુદ્ધિર્જાનમસમ્મોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ।

સુખં દુઃખં સર્વોઽભાવો મયં ચાભયમેવ ચ ॥૫॥

બુદ્ધિઃ જ્ઞાનમ્ અસમ્મોહઃ ક્ષમા સત્યમ્ દમઃ શમઃ સુખમ્ દુઃખમ્ ભવઃ
અભાવઃ મયમ્ ચ અભયમ્ એવ ચ ।

શુદ્ધિ, જ્ઞાન નિર્મોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ,
નાશ, ભય તેમ જ અભય,

શુદ્ધિ, જ્ઞાન, નિર્મોહ, ક્ષમા, સત્ય, દમ, શમ, સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, નાશ,
મય ઓર અભય,

શુદ્ધિ જ્ઞાન ક્ષમા અને દમ શમે નિર્મોહ ને સત્ય ને,
ઉત્પત્તિ મરણે ભયાભય વળી સુખે દુઃખે યે અને,

અર્થમોહ-જ્ઞાતવ્યતા રૂપથી અથવા કર્તવ્યતા રૂપથી પ્રાપ્ત થયેલા
પદાર્થોમાં વ્યાકુળતાથી રહિત થઈને વિવેક પૂર્વક પ્રવૃત્તિ, અર્થાત્ તેના
ષ્ટ અનિષ્ટરૂપ જ્ઞાની વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ.

ક્ષમા-ક્રોધ વાણી વગેરેથી પ્રહાર ખમેશ પુરુષના ચિત્તનું નિર્વિ-
કારપણ, તે પ્રહાર કરનાર પ્રાણીના અનિષ્ટનું ચિંતન ન કરવું.

સત્ય-પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી જે અર્થ જે પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો છે, તે
અર્થને તે પ્રકારે કહેવો તે.

દમ-શ્રોત્રાદિક બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની શબ્દાદિક વિષયોથી નિવૃત્તિ.

શમ-અંતઃકરણની તે શબ્દાદિક વિષયોથી નિવૃત્તિ.

સુખ-અમાધારણ કારણ ધર્મ તથા અનુકૂળતા રૂપથી જ સર્વ પ્રાણી-
ઓને જ્ઞાનનો વિષય એવો જે આનંદ તે.

દુઃખ-અમાધારણ કારણ અધર્મ તથા અતિકૂળતા રૂપથી જ મર્વ પ્રાણી-
ઓને જ્ઞાનનો વિષય એવો જે પરિતાપ તે.

૧૦-૫ અહિંમા-સ્થાવર જંગમ સર્વ પ્રાણીઓની પીડાથી નિવૃત્તિ,
ક્રાંતિપણ પ્રાણીને શરીર મન વાણીવડે પીડાની પ્રાપ્તિ ન કરવું

અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽવયશઃ

ભવન્તિ માયા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ ॥૫॥

અહિંસા સમતા તુષ્ટિઃ તપઃ દાનમ્ યશઃ અવયશઃ પૃથગ્વિધાઃ ભાવાઃ ભૂતા-
નામ્ મત્તઃ એવ ભવન્તિ ॥

અહિંસા, સમતા, સંતોષ, તપ, દાન, યશ અને અપયશ એવા બુદ્ધિ
બુદ્ધિ પ્રકારનાં મનોભાવ પ્રાણીઓને મારાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

અહિંસા, સમતા, સંતોષ તપ, દાન, યશ અને અપયશ એ સવ મિત્ર
મિત્ર ભાવ પ્રાણીઓને મેરેસે હી હેતે દે.

કીર્તિ ને અપકીર્તિ દાન મમતા તુષ્ટિ અહિંસા તપે,
મારાથી જ સદુ ય ભાવ જૂતને જૂદા જૂદા થાય એ.

સમતા-છટ કે અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં ચિત્તની જે રાગદ્વેષાદિકથી
રહિત અવસ્થા.

તુષ્ટિ-પ્રારબ્ધ કર્મ પ્રમાણે જે કાંઈપણ ભોગ્ય પદાર્થો પ્રાપ્ત થતાં
આટલા પદાર્થોથી જ અમને તૃપ્તિ છે, એ પ્રકારની અસંશુદ્ધિ, સંતોષ.
તપ-શાસ્ત્રોપદિષ્ટ માર્ગથી શરીર હૃદય આદિનું શોષણ.

દાન-ઉત્તમ દેશ દાન વિષે સત્પાત્ર વિષે શ્રદ્ધાવડે યથાશક્તિ પરિમાણ
અન સુવર્ણ આદિ પદાર્થોનું સમર્પણ.

યશ-ધર્મરૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી લોક વિષે પ્રશંસારૂપ પ્રસિદ્ધિ.

અપયશ-અધર્મરૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી લોકવિષે નિંદારૂપ પ્રસિદ્ધિ

ભાવ-અવસ્થા, સ્થિતિ, વૃત્તિ; શુદ્ધિનો ભાવ, શારીરિક ભાવ.

મતલબ કે-તેઓ પોતપોતાનાં કર્મ અનુસાર તે ભાવો મારાથી જ
પ્રાપ્ત કરે છે, માટે યુગ્યુએ મારી ઉપાસના અવશ્ય કરવી. સદુપાસનાથી
સર્વ પાપની નિવૃત્તિ અને જ્ઞાનનાં સાધન સહિત જ્ઞાન થાય છે એવો ભાવ છે.

૧૦-૬ ભૂમિ, નભ આદિ સપ્તર્ષિ ચાક્ષુષ મન્વતરના અથવા મરીચિ,

અંગિરસ આદિ સપ્તર્ષિ હાલના વૈવસ્વત મન્વતરના.

મહર્ષયઃ સત્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મદ્ભાવા માનસા જાતા યેષાં લોકે દ્વિમા પ્રજાઃ ॥૬॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

પૂર્વે સત્ત મહર્ષયઃ તથા ચત્વારઃ મનવ માનસાઃ જાતા. મદ્ભાવા. યેષામ્ લોકે દ્વિમા પ્રજાઃ ॥

મમ એતામ્ વિભૂતિમ્ યોગમ્ ચ યઃ તત્ત્વતઃ વેત્તિ સઃ અવિકમ્પેન યોગેન યુજ્યતે અત્ર ન સંશયઃ

પૂર્વે માત મહર્ષિઓ અને ચાર મનુષ્યો પણ મનથી ઉત્પન્ન થયેલા મારા જ ભાવયુક્ત છે, જેઓની આ લોકમાં આ સર્વ પ્રજા છે.

મારી આ વિભૂતિ અને યોગને જે યથાર્થ જાણે છે, તે અક્ષય યોગમાં લેડાય છે, એમાં સંશય નથી.

પૂર્વકાલમેં (મનુ આદિ) સાત મહાપ્રત્તિ ઔર (સાવર્ણી આદિ) ચાર મનુ મી મેરી રચ્છાસે મેરે મ્હાયુક્ત ઉત્પન્ન હુએ હૈ, જિનકી રસ લોરુમં વહ સબ પ્રજા હૈ.

મેરી વહ વિભૂતિ ઔર યોગકે જો વચાર્થ જાનતા હૈ, વહ અચલ યોગમે યુક્ત હોતા હૈ, રસમેં સંદેહ નહીં હૈ.

સાતે પાર્થ ! મહર્ષિઓ, પ્રથમના ચારે, મનુષ્યો તથા,

જન્મ્યા ભાવથી મુજ માનસિકથી આ લોક જેની પ્રજા.

જાણે છે મુજ જેહ આ વિભૂતિને ને યોગને તત્ત્વથી,

લેડાયે જન સ્થિર યોગયત્રી તે એમાં ય સંકા નથી.

દરવપ, અગ્નિ, ભરદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ અને વમિષ્ઠ એ હાસના મુગના સમર્પિ છે.

૧૦-૭ યોગ-વિસ્તાર દરવાનું આતુર્ય અગર સામર્થ્ય; યુક્તિ-તે તે વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાનું આત્મા-ધર્મવર્તન સામર્થ્ય.

૧૦-૮ સતોપાદનુત્તમ. મુક્તમાન. યોગમત્ર. આ અધિકારી પુરુષને

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां द्रुधा भावसमन्विताः ॥८॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्त परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

अहम् सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वम् प्रवर्तते इति मत्वा द्रुधा भावसमन्विता
माम् भजन्ते ॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा परस्परम् बोधयन्त माम् कथयन्त च नित्यम् तुष्य
न्ति च रमन्ति च ॥

ॐ भवनी उत्पत्ति तु द्रष्टुं धु, अने भारथी न आ सर्व नगत्
प्रवृत्त थायछे, अने नगत् धुद्धिमान पुनपो विश्वास युक्त यधने अने लगेछे
भारामा चित्त राभी अने भारामा प्राप्नुने पशेनीने अने प्रीतिने
भारे बोध करता अने भाई कीर्तन करता तेओ सदा भतोप पावेछे
अने आनंद पावेछे.

मैं सबका उत्पत्तिका कारण हूँ, और मेरेसे ही सब प्रवृत्त होता है,
ऐसा समझके सुद्धिमान लोग विश्वाससे युक्त होके मुझे भजते हैं

सुद्धिमें चित्त लगाके और प्राणैकी मुझमें लीन करके आपसमें मेरा
तत्त्वका बोध करते हुए तथा मेरा कीर्तन करते हुए वे सदा सतोप पाते हैं
और आनंद प्राप्त करते हैं

उत्पत्ति सद्गुणी न हूँ, भुज्यही सर्व प्रवृत्ति करे,

अनु भानी लरेख लावथी यध सुत्रो लगेछे अने

बोधी ओङ्गीन धरी चित्त अने प्राप्नु धरी भुजभा,

नित्ये भारी उया करी विवसता सतोपने पाभता

ते सतोपथी न भवथी उत्तम सुभनी प्राप्ति थायछे पणी कलु छे के-

यच काममुख लेके यच दिव्य महत्सुख ।

तृष्णाक्षयसुखस्यते नार्हत बोद्धशी कलाम् ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

तेषामेवानुक्तम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।

नाशयाम्यात्मभावस्यो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

सततयुक्तानाम् प्रीतिपूर्वकम् भजताम् तेषाम् तम् बुद्धियोगम् ददामि येन ते माम् उपयान्ति ॥

तेषाम् एव अनुक्तम्पार्थम् आत्मभावस्यः अहम् भास्वता ज्ञानदीपेन अज्ञानजम् तमः नाशयामि ॥

निरंतर ध्यानमां युक्त अने प्रीतिपूर्वक मने लग्नाना ते लोकाने हं बुद्धिने ओवो योग आपुछुं के जे वडे तेओ मने प्राप्त पायछे.

तेओना उपर दया करवाने माटे तेओना आत्मभावमा रहिते । प्रकाशता ज्ञानरूप दीपथी तेओना अज्ञानजन्य अंधकारने नाश करैछुं.

निरंतर ध्यानमें युक्त और प्रीतिपूर्वक मेरा भजन करनेवाले उन जनोंके मैं बुद्धियोग देता हूँ, जिससे वे मुझको मिल जाते हैं.

उन पर दया करनेके लिये उनके आत्मभावमें स्थित होकर मैं दीप्तिमान ज्ञानरूप दीपकसे उनके अज्ञानजन्य अंधकारका नाश करता हूँ

प्रीतिपूर्वक निरतयुक्त लग्नता ते सबे मातुपने,
हं ते अर्जुन । बुद्धियोग दछुं पावे मने जेथी ते.

तेओने करवा अनुग्रह वणी हूँ आत्मभावे रहि,
टाणु ज्ञानदीपे प्रकाशित यतुं अंधाई अज्ञानथी.

१०-११ ज्ञानदीपेन-विवेक प्रवाह रूप अक्षितना अनुग्रह रूप सौम्य, मारी लापना रूप वायुनी प्रेरणाथी उत्पन्न यथेष्टी अहं वर्गेरे साधनथी संस्कार पावेष्टी प्रज्ञावाणी वाटवाणा, विरक्त अंतः ६ रूप आधारवाणा, विषयथी अज्ञेया अने रागद्वेष रहित वगैरना स्थान उपर रहैया ओकात्र ध्यानथी उत्पन्न ।

અર્જુન ઉવાચ ।

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમ ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિભુમ્ ॥૧૨॥

આહુસ્ત્યામૃપય સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસ સ્વયં ચૈવ વ્રવોપિ મે ॥૧૩॥

અર્જુન: ઉવાચ । ભવાન્ પરમ્ બ્રહ્મ પરમ્ ધામ પરમમ્ પવિત્રમ્ સર્વે કૃપય દેવર્ષિ. નારદ તથા અસિત દેવલ વ્યાસ ત્વામ્ શાશ્વતમ્ દિવ્યમ્ પુરુષમ્ આદિદેવમ્ અજમ્ વિભુમ્ આહુ. સ્વયમ્ ચ એવ મે વ્રવીપિ ॥

અર્જુને કહ્યું--આપ પરમ બ્રહ્મ, પરમ ધામ અને પરમ પવિત્ર છે. સર્વે ઋષિઓ તેમ જ દેવર્ષિ નારદ તથા અસિત, દેવલ અને વ્યાસજી આપને શાશ્વત અને દિવ્ય પુરુષ, આદિ દેવ, અજન્મા અને સર્વવ્યાપક કહે છે, તથા આપ પોતે પણ મને એમ જ કહો છો.

અર્જુનને કહ્યું--આપ પરમ બ્રહ્મ, પરમ ધામ और परमपवित्र हैं, सब ऋषि तथा देव ऋषि नारद, असित देवल और व्यासजी आपको शाश्वत, दिव्य पुरुष, आदि देव, अजन्मा तथा सर्वव्यापक कहते हैं, और साक्षात् आप भी मुझसे ऐसा ही कहते हैं।

પોતે છે. પરબ્રહ્મ ધામ પરમે ને એક પુતીત છે,
આદિ દેવ જ દિવ્ય ને અજ વિભુ ને નિત્ય પુરુષ છે.
કહે છે એમ જ નારદે મુરઋષિ ને ઋષિઓ આપને,
વ્યાસે દેવલ ને અસિત પણ કહે કહો આપ પોતે મને.

વડે રકુરતા જ્ઞાનરૂપ દીવાળી.

૧૦-૧૫ જગતપતે-હિતપાદક, નિર્પેતા અને આરાધ્ય હતાં પણ ભવર્તા પાતક છે, એમ જતાવવાને આ સંગ્રહન છે. હિત અહિતનો ઉપદેશ કરનાર વેદના હિતજ કરનાર હોઈને સર્વના પાલનકર્તા.

બ્રહ્મને અન્ય કોઈ જાણી ન જ શકે, કેમકે દૈત આવી પડે. બ્રહ્મ પોતે જ

સર્વમેતદત્તં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

ન હિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥૧૪॥

સ્વયમેવાત્મનાઽઽત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ ।

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે ॥૧૫॥

કેશવ ચત્ સામ્ વદસિ એતત્ સર્વમ્ ક્રત્તમ્ મન્યે ભગવન્ તે વ્યક્તિમ્
દેવાઃ ન હિ વિદુઃ. ન દાનવાઃ ॥

ભૂતભાવન ભૂતેશ દેવદેવ જગત્પતે પુરુષોત્તમ ત્વમ્ સ્વયમ્ એવ આત્મના
આત્માનમ્ વેત્ય ॥

હે કેશવ, આપ મને જે કહેાડો, તે મર્વ હું સત્ય માનુહું; હે ભગ-
વાન, તમારા સ્વરૂપને દેવો જાણતા નથી દાનવો જાણતા નથી.

હે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર, ભૂતેશ, હે દેવના દેવ જગતના પતિ
પુરુષોત્તમ, તમે પોને જ પોતાવડે પોતાને જાણોડો.

હે કેશવ, આપ જે કુછ મુજે કહતે હો, વહ સવ મં સત્ય માનતા હું;
હે ભગવન્, તુમ્હારે સ્વરૂપો દેવતા નહીં જાનતે હૈ, દાનવ મી નહીં જાનતે હૈ.

હે ભૂતભાવન, હે ભૂતેશ, હે દેવદેવ, હે જગત્પતિ પુરુષોત્તમ, તુમ આપ
હી આપસે અપનેકો જાનતે હો.

માનુહું સહુ આ હું સત્ય મુજને જે તું કહે કેશવ !

જાણે ના ભગવાન ! વ્યક્તિ તુમ્ આ દેવો અને દાનવ.

હે સૃષ્ટા ! ભૂતના ભૂતેશ ! સુરના હે સુર ! વિશ્વેશ્વર !

જાણો આત્મસ્વરૂપ આત્મથી તમે પોતે પુરુષોત્તમ !

સ્વયંપ્રદાશ છે ને તેથી તમે પોતે જ પોતાને જાણોડો એમ કહેવું થયાર્થ છે.

૧૮-૧૭,૧૮ યોગી-મામાના યોગથી ઉત્પન્ન થયેલ ઐશ્વર્યરૂપ યોગ
જેને છે તે.

યત્કુમર્હસ્યશોષેણ દિવ્યા દ્યાત્મયિમૂતયઃ ।

યામિર્નિમૂતિમિલોકાનિમાન્સ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥૧૬॥

કયં વિદ્યામહં યોર્ગિસ્ત્યાં સદા પરિચિન્તયન્ ।

કેપુ કેતુ ચ ભાવેપુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥૧૭॥

યામિ. વિમૂતિમિ ત્વમ્ હમાન્ લેવાન્ વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ દિવ્યાઃ દિ જ્ઞાન-
વિમૂતય. અશોષેણ યત્કુમ્ જર્હસિ ॥

યોગિન્ સદા પરિચિન્તયન્ અદમ્ ત્વામ્ કયમ્ વિદ્યામ્ ભગવન્ કેપુ કેતુ
'ચ ભાવેપુ મયા ચિન્ત્ય જાસિ ॥

જે વિમૂતિઓથી તમે આ લોકોને વ્યાપીને રહાઓ, તે આપની
મર્ત્ય દિવ્ય વિમૂતિઓ અપૂર્ણપણે આપે કહેવી ધટે.

હું યોગી, આપનું મતલ ચિંતન કરતા હું આપને શી રીતે જાણી
શકું ? હું ભગવાન કયા કયા પદાર્થમાં હું આપનું ચિંતન કરું ?

તુમ જિન વિમૂતિવાસે દન લોકોમાં વ્યાપ્તકર સ્થિત હો, અપની ડન તપ
દિવ્ય વિમૂતિયાં વિના શોષ રસકે કહનેમો આપ હી યોગ્ય હો.

હે યોગી, આપના સદા ચિત્તન કરનેવાલા મેં આપેકો કેસે જાન સકું ?
હે ભગવન્, વિન વિન વસ્તુઓમેં આપના ધ્યાન કરુ ?

તો એ દિવ્ય વિમૂતિઓ નિજ સદુ આપે કહેવી ધટે,

વ્યાપી આપ રહેજ આ જન્મતને વિમૂતિઓથી જ જે.

શિષ્યરિણી- હૈં શા શા ભાવે પ્રબુજી ! તુજ હું ચિંતન અહા,

તને જાણુ યોગી શી રીત કરતાં ચિંતન સદા

યોગ-સર્વપણા તથા સર્વશક્તિઅંપત્રપણા ધર્માદિક ઐશ્વર્યરૂપ જે યોગ તે
વિમૂતિ-અધિકારી જનોને ધ્યાનના આલમ્બનરૂપ જે વિમૂતિ તે (૧૦-૧૮)

૧૦-૧૯ ગંગાની રેતીના કણની, સમુદ્રના જળના કણની અને નક્ષત્રની

અંખ્યાની સીમા છે, મારી વિમૂતિના વિસ્તારની સીમા નથી, તેથી મુખ્ય
• કટલીકનું વર્ણન કરીય.

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન !

ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ ॥૧૮॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

હન્ત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા દ્વાત્મવિભૂતયઃ ।

પ્રાધાન્યતઃ કુરુષ્થેષ્ઠ નાસ્ત્યન્તો વિસ્તરસ્ય મે ॥૧૯॥

જનાર્દન આત્મનઃ યોગમ્ વિભૂતિમ્ ચ ભૂયઃ વિસ્તરેણ કથય અમૃતમ્ હિ શૃણ્વતઃ મે તૃપ્તિઃ ન અસ્તિ ॥

શ્રી ભગવાન્ ઉવાચ । હન્ત કુરુષ્થેષ્ઠ પ્રાધાન્યતઃ દિવ્યા આત્મવિભૂતયઃ તે કથયિષ્યામિ મે હિ વિસ્તરસ્ય અન્તઃ ન અસ્તિ ॥

હે જનાર્દન, આપનો યોગ અને વિભૂતિ ફરીથી મને વિસ્તારપૂર્વક કહો, કેમકે આપનાં અમૃત વચનો સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી નથી.

શ્રી ભગવાને કહ્યું-ભાઈ અર્જુન, હું भारी મુખ્ય મુખ્ય દિવ્ય વિભૂતિઓ તને કહીશ, કેમકે भारी વિભૂતિના વિસ્તારનો પાર નથી.

હે જનાર્દન, વિસ્તારસે અપના યોગ ઓર વિભૂતિ મુસે ફિર કહો, કયોંકિ આપકે અમૃતરૂપ વચનોનો સુનકર મુસે તૃપ્તિ નહીં હેતી.

શ્રી ભગવાનને કહા-હે વાઘવ કુરુષ્થેષ્ઠ, મેં અપની મુખ્ય મુખ્ય દિવ્ય વિભૂતિ તુસે વહૂંણ, કયોંકિ મેરી વિભૂતિઓકે વિસ્તારકા અત નહીં હૈ.

કહો વિસ્તારીતે નિજ વિભૂતિ ને યોગ ફરી આ,
મને તૃપ્તિ થાતી નથી તુજ કથામૃત સ્મૃતાં.

મંદાકાંતા- ત્યારે भारी કહીશ જ તને દિવ્ય વિભૂતિઓને,
મુખ્યત્વે હું, નથી મુજ કષ અત વિસ્તારનો એ.

આ વિભૂતિ કહેવાનો હેતુ એ છે કે મહાધિકારીને ઽ માટે અને શુદ્ધાધિકારીને નિર્ગુણ સાક્ષાત્કાર માટે ને હિદય-

૧૦-૨૦ પ્રત્યેક પ્રાણીઓના અંતરમાં જે આત્મા છે, તે શરીરના આંતરભાગના અંતઃકરણમાં હું જ છું, પ્રાણીકરણ

અહમાત્મા ગુહાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામન્ત ઇવ ચ ॥૨૦॥

ગુહાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિત. આત્મા અહમ્ ભૂતાનામ્ આદિઃ ॥ મધ્યમ્ ચ અન્તઃ. એવ અહમ્ ॥

હે ગુહાકેશ, સર્વ ભૂતોના હૃદયમાં રહેલો આત્મા હું છું, અને ભૂતોનો આદિ, મધ્ય અને અંત પણ હું છું.

હે ગુહાકેશ, મੈં સર ભૂતોને હૃદયમે કેશ હુમા જીવ હૂ; ઓર સર ભૂતોના આદિ, મધ્ય ઓર અન્ત મી મૈં હૂ.

આત્મા હું છું મરત ભૂતના ઉરમાહે રહેલો,
હું આદિ છું ભૂત મરવનુ મધ્ય ને અન્ત હું તો.

પણુ મારે જ આશ્રયન છે અને પ્રાણી માનના આરભમાં, અંતમાં અને મધ્યમાં હું જ છું. જે પ્રમાણે મેઘની નીચે, ઉપર અને અંદર બહાર સર્વત્ર આકાશ જ હોયછે, અને તે આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈ આકાશમાં જ રહેછે, અને પછી જે વખતે મેઘ લય પામેછે, તે વખતે પણ આકાશ જ થઈને રહેછે, તે પ્રમાણે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ પ્રાણીમાનની ત્રણે અંતિ હું જ છું. આ પ્રમાણે મારે અનંતત્વ અને વ્યાપકત્વ મારી વિશ્વ-તિના યોગથી સમજી શકાયછે

અતઃ શરીરે જ્યોતિર્મયાં હિ કુષ્ઠોઽય પદ્યતિ ચતયઃ ક્ષીણદોષાઃ । શ્રુતિર્થી આ મુખ્ય અધિકારીએ ઉપાસવા યોગ્ય છે. સર્ગ સ્થિતિ લયરૂપે રહેલો હું સગુણ પરમાત્મા મધ્યમ અધિકારીએ ઉપાસવા યોગ્ય છું.

૧૦-૨૧ નો કે સર્વ જગત ઇશ્વરની વિશ્વતિએ જ છે, તોપણ આ અધ્યાયમાં જે જે વ્યક્તિઓમાં જે જે ગુણોનું છે, તે તેઓમાં વધારે પ્રભાવવાળું છે, એમ સમજવું.

ઉત્તમ મધ્યમ અધિકારીને ઉપાસવા યોગ્ય મેલું નિરૂપણ કરી હવે અધમ અધિકારીને ઉપાસવા યોગ્ય થોતાની વિશ્વતિ વિશેષનું નિરૂપણ કરેછે.

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

आदित्यानाम् अहम् विष्णुः ज्योतिषाम् अंशुमान् रविः मरुताम् मरीचिः
अस्मि नक्षत्राणाम् अहम् शशी ॥

वेदानाम् सामवेदः अस्मि देवानाम् वासवः अस्मि इन्द्रियाणाम् मनः
अस्मि भूतानाम् च चेतना अस्मि ॥

आदित्योभां हूं विष्णुं ध्रु, तेजस्वी पदार्थोभां किरणवत सूर्यं ध्रु,
मरुतोभां मरीचिं ध्रुं अने नक्षत्रोभां हूं चंद्र ध्रुं.

वेदोभां हूं सामवेद ध्रुं, देवोभां हूं ईश ध्रु, इंद्रियोभां हूं मन ध्रुं,
अने भूतोभां चेतना हूं ध्रुं.

मैं आदित्योमे विष्णु हूं, ज्योतिवालेमे किरणमय सूर्य हूँ, मरुतगणोमें
मरीचि हूं और नक्षत्रोंमें चंद्र मैं हूं.

वेदोंमें मैं सामवेद हूं, देवताओंमें मैं इन्द्र हूँ, इंद्रियोंमें मैं मन हूँ
और भूतोंमें मैं चेतना हूँ.

तेजस्वीभां सकिरण रवि विष्णु आदित्यभां हूं,

नक्षत्रोभां शशि मरीचि ये हूं मरुतोविषे ध्रुं.

देवोभां हूं सुरपति छठे साम सौ वेदोभां हूं,

इंद्रियोभां मन पणु हूं ध्रुं चेतना भूतभां ध्रुं.

आदित्य-कश्यपना अर्द्धतिथी यथेष्टा पार पुत्र परुष, सूर्य, वेदांग,
लातु, ईश, रवि, गलस्ति, यम, स्वर्णरेत, दिवाकर, मित्र ने विष्णु.
प्रत्येक भासभां प्रत्येक आदित्य अधिष्ठाता होयछे.

१८-२२ इंद्रियो-५ ज्ञानेन्द्रिय, ५ क्रमेन्द्रिय अने मन मणाने अगियार.

चेतना-ज्ञान शक्ति; शुद्धिनी वृत्ति: शुद्धिची स्थूल अणु

રુદ્રાણાં શઙ્કરઞ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।

વસૂનાં પાવકઞ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિશિરિણામહમ્ ॥૨૩॥

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદિ પાર્યં વૃહસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કન્દઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥૨૪॥

રુદ્રાણામ્ ચ શઙ્કર ં અસ્મિ યક્ષરક્ષસામ્ વિત્તેશઃ વસૂનામ્ પાવકઃ અસ્મિ
શિશિરિણામ્ ચ અહમ્ મેરુ ॥

પાર્યં પુરોધસામ્ ચ મુખ્યમ્ વૃહસ્પતિમ્ મામ્ વિદિ સેનાનીનામ્ અહમ્
સ્કન્દઃ સરસામ્ સાગરઃ અસ્મિ ॥

રુદ્રોમાં હું શકર છું, યક્ષ અને રાક્ષસોમાં હું કુબેર છું, વસુઓમાં
અસ્મિ છું અને પર્વતોમાં હું મેરુ છું.

હે અર્જુન, પુરોહિતોમાં મુખ્ય બૃહસ્પતિ મને જાણુ; સેનાપતિઓમાં
કાર્તિકસ્વામી હું છું અને જળાશયોમાં હું સાગર છું.

રુદ્રોમેં મੈ શંકર હું, યક્ષ ઓર રાક્ષસોમેં મੈ કુબેર હું, વસુઓમેં અસ્મિ
હું ઓર પર્વતોમેં મੈ મેરુપરેત હું.

હે અર્જુન, પુરોહિતોમેં મુખ્ય બૃહસ્પતિ મુજ્જનો જાનના, સેનાપતિયોમેં
કાર્તિકસ્વામી હું ઓર જલધાયોમેં મੈ સાગર હું.

રુદ્રોમાં હું શિવ ધનદ છું યક્ષ ને રાક્ષસોમાં,

અસ્મિ છું હું સહુ વસુવિષે મેરુ હું પર્વતોમાં.

પુરોહિતે સમજ મુજને મુખ્ય બૃહસ્પતિ જે,

અર્જુન છું હું સહુ સરવિષે રહ્ય સેનાપતિએ.

ચેતનરૂપ કહેછે તે આભાસ સહિત શુદ્ધિની વ્રત્તિ.

૧૦-૨૩ રૂદ્ર-એ અગિયાર છે. અજય, કપાદ, અદિવર્ધન, વિરપાદ,
સુરેશ્વર, જયંત, બહુરૂપ, ત્ર્યંબક, અપરાજિત, સર્વત્ર અને હર.

વસુ-ગણુદેવતાનો એક વર્ગ એ આઠ છે; ધ્રુવ, દ્રુવ, સોમ, વિપ્લવ,
અનશ્વ, પ્રભુપ અને પ્રભાવ.

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्यावराणां हिमालयः ॥२५॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

महर्षीणाम् भृगुः अहम् गिराम् एकम् अक्षरम् अस्मि यज्ञानाम् जपयज्ञ
अस्मि स्यावराणाम् हिमालयः ॥

सर्ववृक्षाणाम् अश्वत्थः देवर्षीणाम् नारदः गन्धर्वाणाम् चित्ररथः सिद्धानाम्
च कपिलः मुनिः ॥

महर्षिओभां हुं लृथुं धुं, वाणीओभां ओशक्षर (अक्षर) हुं धुं,
यज्ञोभां हुं जप यज्ञ धुं अने रथावरो (अथवा पदयो)भां हुं हिमावय धुं.
सर्व वृक्षोभां हुं (अश्वत्थ) पीपलो धुं अने देवर्षिओभां नारद, गन्ध
र्वोभां चित्ररथ अने सिद्ध पुरुषोभां हुं कपिलमुनि धुं.

महा कपिलोमें मैं भृगु हूँ, गिरामें मैं एक अक्षर हूँ, यज्ञोमें मैं जपयज्ञ
हूँ, और रथावरोमें मैं हिमालय हूँ.

सब वृक्षोमें मैं पीपल हूँ, देव ऋषीमें मैं नारद, गन्धर्वोंमें मैं चित्ररथ
और सिद्धोंमें मैं कपिलमुनि हूँ.

उद्यैः श्रवसमश्वा नां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

आयुधानामहं वज्रं घेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चारिम कन्दर्पं सर्पाणामस्मि वासुकि ॥२८॥

अश्वानाम् अमृतोद्भवम् उद्यैः श्रवसम् माम् विद्धि गजेन्द्राणाम् ऐरावतम्
नराणाम् च नराधिपम् ॥

आयुधानाम् वज्रम् अहम् घेनूनाम् कामधुक् अस्मि प्रजनं कन्दर्पं अस्मि
सर्पाणाम् च वासुकि अस्मि ॥

अश्वोभां अमृतमयन समये नीक्षणेवो उद्यैः श्रवा भने लक्ष्म, अश्वोभां
ऐरावत अने भनुष्योभां (तेजोना) मुप्य रक्षषु करनार-गता भने लक्ष्म

आयुषोभा वज्रं हूं हूं, माघोभा कामधेनु हूं हूं, प्रज्ज उत्पन्न करनार
शम हूं हूं अने सर्पोभा हूं वासुकि हूं.

अश्वोमें अमृतमयनसमयमें निक्ला हुवा उद्यैः श्रवा मुझे जानो, गजेन्द्रोमें
ऐरावत और नरोमें नरोका (सुगन्ध) रक्षक-राजा मुझे जानो.

आयुषोमें मैं वज्र हूँ, माघोमें मैं कामधेनु हूँ, प्रज्ज उत्पन्न करनेवाले
काम मैं हूँ और सर्पोमें मैं वासुकि हूँ.

सुधा भंयनभां भजेत्त हूं हूं उद्यैः श्रवा अश्वभां,

ने ऐरावत हूं अश्वे सङ्गभां नृपाण भागुषभां.

आयुषोभा वज्रं घेनुमहो हूं हूं कामधुका वणा,

हूं कन्दर्प वणा प्रज्जज्ज हूं सर्पोविषे वासुकि

दोय आवतो नहीं.

१०-२७ सर्वे नरोभां सर्व प्रज्जने धर्मविषे प्रवृत्त करनार तथा अवधर्मधी
निवृत्त करनार के नराधिप छ, ते भने लक्ष्म.

१०-३१, ३४ मुहुकुशलोभां ह्यारथपुत्र सङ्घ राक्षसकृणो ह्य कर-
भडापीर श्रीराम ते हूं हूं. कृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि । ओ वाङ्मभां दर्शयाम्

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो वादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥२९॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं घनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

नागानाम् च अनन्तः अस्मि वादसाम् वरुणः अहम् पितृणाम् अर्यमा
अस्मि संयमताम् च यमः अहम् ॥

दैत्यानाम् च प्रह्लादः अस्मि कलयताम् कालः अहम् मृगाणाम् च मृगे-
न्द्रः अहम् पक्षिणाम् च घनतेयः ॥

नागोभां अनन्त पक्षुं हूं, नन्देयानां वरुणं हूं, पितृओभां
अर्यमा. हूं, अने संयम करेनाशओभां यम हूं, हूं.

दैत्योभां प्रह्लाद हूं, मृगशओभां मृग हूं, पक्षुओभां अहं
हूं, अने पक्षीओभां अहं हूं.

नागोमें अनन्त भी मैं हूं, वरुणद्वारेमें मैं वरुण हूं, पितरोंमें मैं
अर्यमा हूं और नियमन करनेवालेमें मैं यम हूं.

दैत्योमें प्रह्लाद मैं हूं, मृगशों वरुणद्वारेमें मैं काल हूं, पक्षुओं में
सिंह हूं, और पक्षियोंमें मैं गूढ हूं.

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રમૃતામહમ્ ।

ક્ષપાણાં મકરઞ્ચાસ્મિ સ્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥૩૧॥

પવતામ્ પવન અસ્મિ શસ્ત્રમૃતામ્ રામ અહમ્ ક્ષપાણામ્ મકર. સ્મિ
સ્રોતસામ્ ચ જાહ્નવી અસ્મિ ॥

પવિત્ર કુન્દોરામાં પવન હું છું, શસ્ત્રધારીઓમાં રામ હું છું, જળ-
ચરોમાં મગર હું છું અને નદીઓમાં ગંગા હું છું.

પવિત્ર કરતેવાળેમં મં પવન હું, શસ્ત્રધારિયોમં મં રામ હું, જલચરોમં
મં મગર હું જોર નદિયોમં મં ગંગા હું.

શસ્ત્રોધારીવિષે હું રામ પવને પુનિતકાગીવિષે,
મકરયો સર્વવિષે હું તો મગર છું ગંગા નદીઓવિષે.

અર્થતો અભિપ્રાય કરી ઉચ્ચારેલાં વચનના અન્ય અર્થની કલ્પના કરીને
તે વક્તા પુરુષને જે દૃષ્ટ્યુ આપતું તે), ભૂતિ (અમત ઉત્તર), નિઘ્રહસ્થાન
(પરાજયનો હેતુ) એ નણુ વડે પરપક્ષમાં દોષ કાઢેછે, તે જદ્ધ જમા
એક પોતાના પક્ષને ધ્યાપેછે, બીજો જવ ભૂતિ નિઘ્રહસ્થાનથી તે
પક્ષમાં દોષ કાઢેછે, પણ એક પોતાનો પક્ષ સ્થાપતો નથી તે વિતંક

આ જદ્ધ વિતંક અનેમાં છતવાને ઇચ્છતા વાદીઓની શક્તિની
પરીક્ષા માત્ર થાયછે, એ જ દ્વિ છે, પણ વાદથી તો ગગ તજ દીધેલ
શિષ્ય અને આચાર્યને અથવા બીજા દુઃકોષ એને તત્ત્વનિરૂપણતું દ્વિ
થાયછે, માટે વાદ એક હોવાથી ભગવાનની વિશ્લૂતિ

પ્રવક્તા-વાદી, તત્ત્વનિરૂપણને અર્થે વિચાર કરનાર.

સર્ગ-આણી, મહદથી સ્થૂળ સુધીના વિદ્વત્, અચેતન સૃષ્ટિ.

આદિ-અહા, ઉપાધન કરણ. મધ્ય-વિષ્ણુ અંત-શિવ (૧૦-૩૨)

અક્ષર સર્વ વાર્ણ્ય હોવાથી એક છે શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે-અવરો વૈ

તર્વા વાક્ । સૈવા સ્પર્શોઽધિભિર્જગન્ના વહ્વી નાનાસ્મા મરતિ ।

અક્ષય કાળ-પ્રવાહરૂપ કાળ કાળનો પણ કાળ. (૧૦-૩૩)

શ્રી-ધર્મ અર્થ કામરૂપ શ્રી, શરીરની તોલા; ઇત્યદિ અતિ.

સર્ગાણામાદિરન્તઃ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ॥૩૨॥

અર્જુન સર્ગાણામ્ આદિઃ અન્તઃ ચ મધ્યમ્ ચ એવમહમ્ વિદ્યાનામ્ અધ્યાત્મવિદ્યા પ્રવદતામ્ વાદઃ અહમ્ ॥

હે અર્જુન, સૃષ્ટિઓનો આદિ, અંત અને મધ્ય પણ હું છું; વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા હું છું અને વિવાદ કરનારાઓમાં વાદ હું છું.

હે અર્જુન, સૃષ્ટિયોંવા આદિ, અંત और मध्य भी मैं हूँ; विद्याओंमें अध्यात्मविद्या मैं हूँ और विवादकर्ता पुरुषोंमें वाद मैं हूँ.

આદિ અંત હું પાર્થ ! મધ્ય પણ હું સૃષ્ટિ સકુનો અને.

વિવાદી સકુનો હું વાદ છઉં છું અધ્યાત્મ વિદ્યાવિષે.

વાદ-સર્વ અર્થને પ્રકાશ કરનારી જે સંસ્કૃત વાણીરૂપ સરસ્વતી.

સ્મૃતિ-પૂર્વે અનુભવ કરેલા અર્થની બહુ કાળપછી સ્મરણ કરવાની શક્તિ.

મેધા-અનેક ગ્રંથોના અર્થને ધારણ કરવાની શક્તિ.

ધૃતિ-અનેક પ્રકારની પીડા પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ શરીર ઈન્દ્રિયરૂપ સંધાતને સ્થિરતા કરવાની શક્તિ; ધર્મપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કારણથી ચપળતા પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ તે પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ કરવાની શક્તિ.

ક્ષમા-માનઅપમાનમાં દુર્પવિપાદ બનેમાં ચિત્તની અવિકારતા. (૧૦-૩૪)

૧૦-૩૫ સર્વ સામોવિષે ત્વામિદિ હવામહે । એ ઋત્યામાં સ્થિત ગીતિ વિશેષરૂપ તથા સર્વના ઇન્દ્રિયરૂપ કરીને ઇન્દ્રની સ્તુતિરૂપ જે બૃહત્સામ તે હું છું.

મૃગશીર્ષ નક્ષત્રને અગ્રહાયન કહેછે. હાયન એટલે વર્ષ અને તેનો અગ્ર એટલે પ્રારંભ, અર્થાત્ વર્ષના પ્રારંભનું નક્ષત્ર. એ નક્ષત્ર ઉપરથી જે માસનું નામ માગશર તેને પણ અગ્રહાયણ કહેછે. સારાંશ કે વર્ષના પ્રારંભનો-મુખ્ય માસ હોવાથી તે મારી વિધિ છે. વળી નવીન ધાન્ય તથા પૃથ્વી શાક માગશરમાં આવેછે તેથી તથા શીત અને ગરમ સમાન

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વન્દ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અદ્વમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાઽહં વિશ્વતોમુગઃ ॥૩૩॥

અક્ષરાણામ્ અકારઃ અસ્મિ સામાસિકસ્ય ચ દ્વન્દ્વઃ અક્ષયઃ કાલઃ
અવ વિશ્વતોમુગઃ ધાતા અહમ્ ॥

અક્ષરોમાં અકાર હૃદ્ય અને સમાસોમાં હૃદ્ય સમાસ હૃદ્ય, અક્ષય કાળ
હૃદ્ય અને સર્વ બાળુ મુખવાળો કર્મોનાં ફળ આપનાર વિધાતા પણ !

અક્ષરોમાં અકાર મੈ હૂ, સમાસોમાં દ્વન્દ્વ સમાસ મੈ હું, અક્ષય કાળ
ઘોર સવ તરફ મુદવાલા કર્મફલ દેનેવાલા (વિધાતા) મી મੈ હૂ.

સર્વે અક્ષરમાં અકાર છઉં હું હૃદ્ય સમાસે સહુ,
હું ધાતા વળી વિશ્વતોમુખી છઉં ક્ષણે અવિનાશી હું.

હોવાથી માગસર માસ હું છું.

ગાયત્રી-

અક્ષરો અને પદો જેનાં નિયમિત હોયછે તે હંદ કહેવાયછે.
હોવાથી વિશિષ્ટ જે વેદની ગ્રંથ છે, તે સર્વ હંદોમાં દ્વિજત્વની સંપા
દિલ્લેના ખીલ જન્મના હેતુરૂપ છે. જે ચોવીસ અક્ષરોવાળી ગાયત્રી
જે ગાયત્રી ગાયત્રી નામ સર્વમ્ । ધ્યાન દિ યુતિઓથી પ્રતિપાદિત
એવો ગાયત્રી નામનો હંદ હું છું. પ્રાતઃસવનાદિ ત્રણ સવન
વ્યાપેલ છે, વળી ત્રિષ્ટુપ્ અને જગતી હંદો સોમને લાવી શક્યા
પરંતુ ગાયત્રીએ તે સંપાદન કર્યો છે, માટે તે હું છું.

ગાયત્રીમાં સર્વના તેજસ્વિ આન છે, અહીં શ્રી ભગવાને
યદાદિત્યગત તેજઃ । એમ કહ્યું છે. અમને તે ગાયત્રી સારી ભુદ્ધિ
એમ યાચના કરી છે, અને દદામિ બુદ્ધિયોગ તમ્ । એમ કહી શ્રી ભગ
એજ અર્થ પ્રકટાવ્યો છે. તેના જાનારનું રક્ષણ કરે છે, માટે ગા
ના મંત્ર પરમેશ્વરનો પ્રતિપાદક હોવાથી મારી વિભૂતિ છે. ગા
જેવા મંત્રના જપથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક વૃત્તિ ઉદય પામે છે અને તેનું ચોગ

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્ગયશ્ચ ભવિષ્યતામ્ ।

કીર્તિઃ શ્રોર્ધાવચ્ચ નારીણાં સ્મૃતિર્મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥૩૪॥

સર્વહરઃ મૃત્યુઃ ચ ભવિષ્યતામ્ ઉદ્ભવઃ ચ અહમ્ નારીણામ્ ચ કીર્તિઃ શ્રીઃ
વાચ્ સ્મૃતિઃ મેધા ધૃતિઃ ક્ષમા ॥

સર્વનો ક્ષય કરનાર મૃત્યુ અને ભવિષ્યમાં યનારાંની ઉત્પત્તિ પણ હું છું;
વળી સ્ત્રીઓમાં કીર્તિ, શ્રી, વાણી, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને ક્ષમા હું છું.

સબકો નાશ કરનેવાલા મૃત્યુ ઓર હોનેવાલા જીવોંકી ઉત્પત્તિ મી મੈ
હું; તથા નારિયોમં કીર્તિ, શ્રી, વાણી, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ધૃતિ ઓર ક્ષમા મੈ હૂં.

સર્વને હરનાર મૃત્યુ પણ હું ઉત્પત્તિ સૌ ભાવિની,
સ્ત્રીઓમાં પણ કીર્તિ વાણીશ્રીસ્મૃતિ મેધાક્ષમા ને ધૃતિ.

પ્રકટે છે. પ્રભુવમાં જે શક્તિ છે તે પણ અવર્ણ્ય છે.

ગાયત્રી ત્રિવર્ણના દૈવત સ્વરૂપ શક્તિ છે ગાયત્રી અત્યંત પવિત્ર
આરે વેદનો સામાન્ય મહામંત્ર છે. જૂહદારવ્યક ઉપનિષદના ૭ મા
અધ્યાયના ૧૪ મા બ્રાહ્મણની શ્રુતિઓમાં કહે છે કે—આ ગાયત્રી ગાન
કરનાર કે જપ કરનારની રક્ષા કરેછે. આણુ કે વાગ્ હૃદયો ગાન કરનારી
છે, તેથી તે વાગ્ બાહિકાની ગાયત્રી રક્ષા કરેછે. જે કારણથી તે જપ
કરનારની રક્ષા કરેછે, તે કારણથી તે ગાયત્રી નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શિષ્યના
પ્રાણોની રક્ષા આ ગાયત્રી કરેછે.

જો પુરુષ ત્રણે લોકને ગ્રહણ કરે, તે તે આ ગાયત્રીના પહેલા
પાદના ફળની બરાબર ફળ પામે; જેટલી ત્રણે વેદવિદ્યા છે, તેના ફળને
પૂર્ણ રીતે જે વિદ્વાન પામે, તે આ ગાયત્રીના આ બીજા પાદના ફળની
બરાબર પામે; અને જેટલાં આ ગ્રાણીમાત્ર છે, તેટલાં સર્વને જે વિદ્વાન
ગ્રહણ કરે—પોતાને વશ કરે, તે આ ગાયત્રીના આ ત્રીજા પાદના ફળની
બરાબર પામે; અને જે લોકોત્તરવર્તી સૂર્યસ્થ પુરુષ પ્રવ્રણેછે, તે જ યોગ્યા
દર્શત નામવાળો ગાયત્રીનો પાદ છે. આ પાદ કોઈ પણ પ્રતિગ્રહવડે

દૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥૩૬॥

છલયતામ્ દૂતમ્ અસ્મિ તેજસ્વિનામ્ તેજઃ અહમ્ જયઃ અસ્મિ વ્યવસાયઃ
અસ્મિ સત્ત્વવતામ્ સત્ત્વમ્ અહમ્ ॥

છળ કરનારાઓનો જુગાર હું છું તથા તેજસ્વીઓનું તેજ હું છું;
જય હું છું, વ્યવસાય હું છું, અને સત્ત્વવાળાઓનું સત્ત્વ હું છું

છલ કરનેવાલેકા જુઆ મੈ હૂ તથા તેજસ્વિયોંકા તેજ મੈ હૂ; જય મੈ
હૂ, વ્યવસાય મੈ હૂ ઓર સત્ત્વવાલેકા સત્ત્વ મેં હૂ.

હું હુંતો છળનારમાં દૂત અને હું તેજ તેજસ્વીનું,
હું તો હું વ્યવસાય ને જય છઉં હું સત્ત્વ સત્ત્વીતણું.

રીતે પૂરી થતી નથી, અને ઉત્તમ અભીષ્ટને હું પ્રાપ્ત થાઉં, એમ જે
ઉપાસક કહેછે, તેના સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થાયછે.

ગાયત્રીનો વિશેષ અર્થ શાંકરભાષ્ય અને સુરેશ્વરાચાર્યવાર્તિક અનુસાર
નીચે પ્રમાણે કરી શકાય. (ગાયત્રીનો મત્ર અર્પણમાં, તેનો ૨૫૪ અર્થ-
માત્ર અર્પણની ટીકામાં અને મંદુક્ય શુન્દરાતી કાવ્યથી અર્થમાત્ર મગલ
ધ્યાનમાં આપેલો છે.)

(વસંતતિલકા)

પ્રણવ

ઐ નમૃતે બહિર્ગમ્ય અક્ષર વિશ્વ,
સ્વામે ઉક્તર ચઘ તૈજસ અંતઃપ્રગ,
સુપુત્રિમાં રહી અક્ષમ મકાર પ્રાપ્ત,
ઐકાર અદ્વિતીય શિવ અમાત્ર શાંત.

વ્યાહતિ

ભૂર્ પ્રાણ હેતુ ત્રિવ જ્યનનો સહુને,
ભુવર્ અપાન દુઃખટાળક ભક્તને જે,

ઘૃણીના વાસુદેવોઽસ્મિ પાણ્ડવાનાં ધનજય ।

મુનીનામપ્યહ વ્યાસ કથીનામુશના કવિ ॥૩૭॥

ઘૃણીનામ્ વાસુદેવ પાણ્ડવાનામ્ ધનજય અસ્મિ મુનીનામ્ અપિ વ્યાસ
કવીનામ્ ઉશના કવિ અહમ્ ॥

યાદવોમા વાસુદેવ અને પાંડવોમા અર્જુન હું છું મુનિઓમા પણ
વ્યાસ અને કવિઓમા શુક કવિ હું છું

યાદવોમા વાસુદેવ ઓર પાંડવોમે અર્જુન મેં હું, મુનિઓમે મી વ્યાસજી
ઓર કવિઓમા શુક કવિ મેં હું

વાસુદેવ છું યાદવ હું જ અને અર્જુન છું પાંડવે,
મુનિઓમાંથી વ્યાસ શુક કવિ છું સર્વ કવિઓ વિશે

સ્વર્ ધ્યાન વ્યાપક સહુ ઠરવાનું હામે,
સચ્ચિત્સુખરૂપ ધર્મજી એક ■ એ
મન

પ્રત્યક્ષ વાણી મનથી ય અગમ્ય જે તે,
ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય સૌ સવિતાયકી જે,
ઉપાસ્ય ગ્રેય લગ્નનીય વરેણ્ય દેયે,
તેનું અભેદરૂપ ધ્યાન અમે ધરીએ,
અજ્ઞાન કાર્યહર ભર્તૃ સ્વયમ્ભવશી
જે દેવ એકગ્રસ પૂર્ણ સહુ પ્રભશી,
જ્ઞાનદથી રમણુ કા હતા વળી જે,
તેનું અભેદરૂપ ધ્યાન અમે ધરીએ,
તદ્રૂપ શુદ્ધિ પ્રમે ધરમે જનારી,
જે સાત્ત્વ ગ્લાન ચિદ્વત રૂપે અમારી,
ગ્રેરે જીએ સરવ સાક્ષીરૂપે રહીને,
તેનું અભેદરૂપ ધ્યાન અમે ધરીએ

૧૦-૩૭ વસુદેવના પુત્ર વાસુદેવ સાક્ષાત્ ધર્મરૂપે, તેમ જતા તેમની

દણ્ડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ જિગીપતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥૩૮॥

દમયતામ્ દણ્ડઃ અસ્મિ જિગીપતામ્ નીતિઃ અસ્મિ ગુહ્યાનામ્ મૌનમ્ જ્ઞાનવતામ્ ય એવ જ્ઞાનમ્ અહમ્ અસ્મિ ॥

શાસન કરનારાઓનો દંડ હું છું, જયની ધ્વજા રાખનારાઓની રાજનીતિ હું છું, ગુહ્ય વાતોનું મૌન હું છું અને જ્ઞાનીઓનું જ્ઞાન હું છું.

શાસન કરનારાઓના દંડ મેં હું, જય ચાહનારાઓની રાજનીતિ મેં હું, ગુહ્ય વિષયોના મૌન મેં હું અને જ્ઞાનીઓના જ્ઞાન મેં હું.

દે શામનકારીનો હું જ છું નીતિ જ્યેષ્ઠની હું,
ગુહ્યોનું વળી મૌન હું જ છું તે હું જ્ઞાન જ્ઞાનીતાણુ.

વિભૂતિમાં ગણના કરી છે, તે ચિંતન કરવા માટે છે, પાછળ પછુ શ્રીરામની એવી રીતે ગણના કરી છે. વસુદેવનો પુત્ર, તને પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ કરનાર હુ શ્રીકૃષ્ણ તે વિભૂતિ છું.

૧૦-૩૮ અશિક્ષિત હોઈ અવળે માર્ગે ચાલનારા દુષ્ટ પુરુષોને ત્યાંથી સુમાર્ગમાં ચલાવનારા રાજાઓ તે દુષ્ટ પુરુષોને સુમાર્ગથી નિવૃત્ત કરવા નિવૃત્ત કરી શિક્ષા કરે છે, એવા શિક્ષા કરનારાઓની શિક્ષા નિઃકલ્પે! હેતુ હોવાથી હું છું. બ્રહ્માને દમન કરનારા અને અદાંત પોતે પોતાની જાતને દાબમાં ન રાખી શકનારા ઉન્મત્ત માણુઓને જે દંડ કે શિક્ષા ધાય છે, અને જેનાથી પ્રાયશ્ચિત ઉત્પન્ન થઈ તેઓ ઉન્નતિને પગથિયે ચડવાના અધિકારી બને છે, તે દંડ હું છું. રાજાઓ પોતે દમનનારા અદાંત હોય છે, તો તેમને પછુ દંડ ચલાવવા પ્રાયશ્ચિત રકુરાવનાર અનુલવ મળ્યા વગર રહેતો નથી, એ તો મારી સૃષ્ટિનો અપવાદ રહિત નિયમ છે.

નીતિ-ન્યાય, શાસ્ત્રમાં કહેલો ધર્મમાર્ગ.

૧૦-૩૯ મારા સિવાય સત્ અસત્ કાંઈપણ, ક્રમાંપણ, કોઈપણ વડે બની શકતું નથી. મારાથી ભિન્ન ચર અચર કોઈપણ વસ્તુ તરે જગતમાં

યદ્યાપિ સર્વભૂતાનાં ઘોજં તદદમર્જુન ।

ન તદસ્તિ ચિના યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥૩૯॥

નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતિનાં પરન્તપ ।

અપ્યઃ ત્દેશતઃ પ્રોક્તો વિભૂતેર્વિસ્તરો મયા ॥૪૦॥

અર્જુન સર્વભૂતાનામ્ ચ યત્ ધીજમ્ તત્ અપિ અદમ્ તત્ ચરાચરમ્
ભૂતમ્ ન અસ્તિ યત્ મયા વિના સ્યાત્ ॥

પરન્તપ મમ દિવ્યાનામ્ વિભૂતીનામ્ અન્તઃ ન અસ્તિ અપ્યઃ વિભૂતેઃ વિસ્તરઃ
તુ મયા ઉદ્દેશતઃ પ્રોક્તઃ ॥

વળી હે અર્જુન, મર્વ ભૂતોનું જે બીજ છે તે પશુ હું છું; એવી
કાષ્ઠપશુ જંગમ કે સ્થાવર વસ્તુ નથી કે જે મારા વિના થઈ શકે.

હે પરતપ, મારી દિવ્ય વિભૂતિનો પાર નથી, અને આ વિભૂતિનો
વિસ્તાર તો મેં તને ઉદ્દેશ પૂરતો જ-સંક્ષેપ માત્ર કહ્યો છે.

ઔર હે અર્જુન, સવ ભૂતોંકા જો બીજ હૈ, વહ મેં હૂં; ऐसी कोई भी
जंगम या स्थावर वस्तु नहीं है, जो मेरे बिना हो सके.

હે પરતપ, મેરી દિવ્ય વિભૂતિયોંકા અત નહીં હૈ, યહ વિભૂતિયોંકા
વિસ્તાર તો મૈને તુમે સંક્ષેપમાત્ર કહ્યા હૈ.

મંદાકાંતા-ને જે એ છે સર્વ ભૂતનું બીજ તે પાર્થ । હું છું,

મારા વિના ચર અચર ના કો મથું હોય એવું.

છે ના છેડા સહુ વિભૂતિનો દિવ્ય અર્જુન! મારી,

વિસ્તારે આ ગુજ વિભૂતિનો મેં કહ્યો છે હુંકાવી.

નથી, તેથી સર્વે મારા સ્વરૂપ જ છે. ब्रह्मैवेदं सर्वम् । श्रुति.

૧૦-૪૦ ગાયાશક્તિના અને તેના વિકારોના અનંતપણાથી મારી
વિભૂતિ અનંત છે.

ઉદ્દેશતઃ-સંક્ષેપમાં; દષ્ટાંતરૂપે.

દિવ્ય-ત્રિશુણ્ણાત્મક ગાયાથી ઉત્પન્ન થયેલી. ગાયાશક્તિના અને તેના

અથવા વહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ।

વિષ્ટમ્યાદમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥૪૨॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः॥

અથવા અર્જુન, એતેન વહુના જ્ઞાતેન તવ કિમ્ એકાંશેન इदम् કૃત્સ્નમ્
જગત્ વિષ્ટમ્ય અહમ્ સ્થિત. ॥

અથવા હે અર્જુન, આ વિષેય બાધવાથી તારે શું કામ છે ? મારા
એક અંશથી આ સર્વ જગતને ધારણ કરીને હું રહ્યો છું.

અથવા હે અર્જુન, હસ વહુત જાનનેસે તુમ્હાકો કયા પ્રયોજન હૈ ? મેં
એક અંશસે હસ સવ જગતકો ધારણ કરકે સ્થિત હું.

કે તારે આ સરવ સમજ્યે કામ અર્જુન ! છે શું ?

હું ધારી આ જગત સધળું એક અંશે રહ્યો છું.

એ પ્રમાણે.....વિભૂતિયોગ નામનો દશમો અધ્યાય પૂરો.

વિભૂતિનું દેવતાશ્રમે ધ્યાન કરવા માટે નહિ, પણ તે વિભૂતિમાં સર્વવ્યાપી
પરમેશ્વરની જ ભાવના કરવા માટે છે; કેમકે એક જ પરમેશ્વર ભવ
સ્થળે છે એમ બાલુવું, અને પરમેશ્વરની જુદી જુદી વિભૂતિ જુદા જુદા
દેવતા છે એમ માનવું, તેમાં ભક્તિમાર્ગની દૃષ્ટિએ મોટું અંતર છે, તે
શ્રીભગવાને પહેલાં જ કહેલું છે.

અધ્યાય ૧૧મો
વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

અર્જુન ઉવાચ ।

મદનુગ્રહાય પરમ ગુહ્યમધ્યાત્મસંક્ષિતમ્ ।

યત્યયોક્તં વચસ્તેન મૌહોડયં વિગતો મમ ॥૧॥

અર્જુનઃ ઉવાચ । મદનુગ્રહાય ત્વયા અધ્યાત્મસંક્ષિતમ્ યત્ પરમમ્ ગુહ્યમ્
વચ્ચ. ઉક્તમ્ તેન મમ અયમ્ મોહ વિગત ॥

અર્જુને કહ્યું-મારા ઉપર અનુગ્રહ કરીને આપે મને અધ્યાત્મ નામે
જે અત્યંત ગુહ્ય વચન કહ્યા, તેથી મારો આ મોહ ઉડી ગયો.

અર્જુનને કહ્યું-સુસપર અનુગ્રહ કરનેકે લિયે આપને પરમ ગુહ્ય અધ્યાત્મ
નામકા વચન કહ્યા, ઉસસે મેરા યહ મોહ નષ્ટ હો ચલા.

શાર્દૂલ- આપે વેણુ કરી અનુગ્રહ મને અધ્યાત્મ નામે કહ્યું,
જેથી આ મુજ મોહ તો ઉડી ગયો જે ગુહ્ય ને છે ઉંચું.

૧૧-૧,૨ ભગવાને પાછલા અધ્યાયમાં પોતાની વિભૂતિનું વર્ણન કર્યું,
ઉપરથી પરમેશ્વરનું તે વિશ્વરૂપ જોવાની અર્જુનની ઇચ્છા ચતાં તેના
થી બતાવેલા વિશ્વરૂપનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં છે, તે વર્ણન એટલું
છે કે ગીતાના ઉત્તમ ભાગમાં તેની ગણના થાય છે.

આ અધ્યાય શાંત અને અદ્ભુત એ બે રસથી પરિપૂર્ણ છે.
વાસ્યાને દિવસે સૂર્ય અને ચંદ્ર એ ઉભયનાં ગિઓ એક જ વખતે
તાં હોય, તે પ્રમાણે શાંત અને અદ્ભુત રસનું એક ચક્ર છે. જે
જો ગંગા અને યમુના એ બંને નદીના એક પ્રયાગ આગળ મળ્યા
તે પ્રમાણે શાંત અને અદ્ભુત એ બંને રસ એકત્ર મળી આ અગિયારમો
ધ્યાય સાક્ષાત્ પ્રયાગ જ બન્યો છે.

અર્જુનની પ્રાર્થના ઉપરથી તેને પોતાનું વિશ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ

મયાપ્યયૌ હિ મૃતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરણ મયા ।
 ત્યક્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥૨॥
 एवमेतद्यथाऽऽत्य त्वमात्मानं परमेश्वर ।
 द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥

કમલપત્રાક્ષ મૃતાનામ્ મયાપ્યયૌ હિ ત્વતઃ વિસ્તરણઃ મયા શ્રુતૌ અવ્ય-
 યમ્ માહાત્મ્યમ્ ચ અપિ ॥

પરમેશ્વર ત્વમ્ આત્માનમ્ યયા આત્ય એવમ્ એતદ્ પુરુષોત્તમ તે એશ્વર-
 રૂપમ્ દ્રષ્ટુમ્ ઇચ્છામિ ॥

હે કમલપત્રાક્ષ, જૂતોની ઉત્પત્તિ અને લય બંને આપની પાસેથી
 વિસ્તારપૂર્વક મેં સાંભળ્યાં અને આપનું અવિનાશી માહાત્મ્ય પણ સાંભળ્યું.

હે પરમેશ્વર, આપ આપનું સ્વરૂપ જે પ્રમાણે દર્શાવેલો, તે તેડું-
 જ છે; આપનું એ ઇશ્વરી સ્વરૂપ હે પુરુષોત્તમ, હું જોવાને ઇચ્છું છું.

હે કમલપત્રાક્ષ, મૂર્તિના ઉત્પત્તિ ઓર નાશ હમણે સહ વિસ્તાર મેંને કુના,
 ઓર હુમ્દારા અક્ષય માહાત્મ્ય મી સુના.

હે પરમેશ્વર, આપને અપને સ્વરૂપકા જેવા ચર્ચન કિયા, વહ વૈરા હી હૈ;
 હે પુરુષોત્તમ, આપને ઉસ ઈશ્વરી સ્વરૂપકો મેં દેખનેકો માહતા હું.

ઉત્પત્તિ લય મેં સહ જૂતલણાં વિસ્તારથી સાંભળ્યાં,
 હે પત્રાક્ષ! માહાત્મ્ય અવ્યય વર્ણી સૌ આપથી આપનાં.

આપે આમ સ્વરૂપવર્ણન કર્યું જેવું જ છે આપનું,
 પુરુષોત્તમ! ઇશ્વરી સ્વરૂપ તે જોવા જ ઇચ્છું છું.

હું જ પરમેશ્વર આરે તરફ વ્યાપી રહેલો છું, એ વાતની સત્યતા લગવાને
 અર્જુનની આંખ આગળ માંડી બતાવી અનુભવાવી છે.

આ શ્લોકના પ્રથમ પાદમાં ૮ ને બદલે ૯ એટલે એક અક્ષર વધારે
 છે, એ આર્યવચન ગણવું.

મન્યસે યદિ તત્ત્વજ્ઞ્યં મયા દ્રષ્ટુમિતિ પ્રભો ।
યોગેશ્વર તતો મે ત્વં દર્શયાત્માનમન્યયમ્ ॥૪૥

પ્રભો યદિ તત્ત્વ મયા દ્રષ્ટુમ્ શક્યમ્ ઇતિ મન્યસે તતઃ યોગેશ્વર અન્યયમ્
આત્માનમ્ ત્વમ્ મે દર્શય ॥

હે પ્રભુ, જો તે રૂપ મારાથી જોઈ શકાય એમ આપ માનતા હો
તો હે યોગેશ્વર, તે અવિનાશી પરમાત્મ સ્વરૂપ આપ મને દેખાડો.

હે પ્રભુ, જો મેરેસે વહ સ્વરૂપ દેખના શક્ય હૈ, એસા આપ માનતે હો
તો હે યોગેશ્વર, અપને उस અવિનાશી પરમાત્મ સ્વરૂપનો મુઝે દિસાઓ.

જો યોગેશ્વર! શક્ય જોલુ મુજથી માનો કદિ આપ તો,
એવું આપ સ્વરૂપ અન્યથા મને હે ઇચ્છ ! દેખાડો.

વિશ્વસ્રષ્ટિ આદિનો કર્તા હોવા છતાં પણ, શુભ અશુભ કર્મ કરાવતાં છતાં
પણ, બંધ મોક્ષ આદિ નિશ્ચિત ફળ આપતાં છતાં પણ અધિકાર, અવિપમતા,
અમંગ, ઔદારીન્ય આદિ સ્વરૂપે અપરિમિત મહત્ત્વ સાંભળ્યું. (૧૧-૨)

૧૧-૪ ઇચ્છાની આસક્તિ પ્રમળ હોવાથી જેમ ઇચ્છા કરનાર
મનુષ્ય પોતાની મોગ્યતા વિષયની જાણે, અથવા જેને ખરી તૃપ્તિ લાગી
હોય તેની તૃપ્તિ શાંત કરવાને સમસ્ત સમુદ્ધ પણ અપૂર્ણ લાગેછે, તે જ
પ્રમાણે પ્રમળ ઇચ્છાથી હું જીવમાં પડેલો હોવાથી મારી ઇચ્છા મારા
સ્વાધીનમાં રહી શકતી નથી, મારે માતા જેમ પોતાના પુત્રની મોગ્યતા
જાણી તેની ઇચ્છા પૂરી કરેછે, તેમ મારા અધિકારનો વિચાર કરી આપ
આપનું વિશ્વરૂપ જતાવવાનો આરજ કરો. જો મારો અધિકાર હોય તો
મારા ઉપર કૃપા કરો, અને અધિકાર ન હોય તો મને ના કહો; કારણકે
જોધિર મનુષ્યને પંચમસ્તુ ઉત્તમ મંગીત સાંભળીને પણ શું આનંદ યનારહતો?

૧૧-૫ થી ૯ વિરાટદર્શન એટલા જ મારે સપક્ષ છે કે અનાનિ
સિદ્ધ અમેદ બ્યવસ્થામાં પ્રાણી પદાર્થ જીવવસ્તુ-સર્વે

ધીમગવાનુવાચ ।

પદ્ય મે પાર્યં રૂપાણિ શતશોઽય સહસ્રશઃ ।

નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ ॥૫॥

પદ્યાદિન્યાન્વસૂત્રુદ્રાનશ્રિયનો મરુતસ્તયા ।

ઘઙ્ઘન્યદૃષ્ટપૂર્વાણિ પદ્યાઞ્ચર્યાણિ ભારત ॥૬॥

શ્રીમગવાન્ ઉવાચ । પાર્યં નાનાવિધાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ ચ મે શતશઃ
અય સહસ્રશઃ દિવ્યાનિ રૂપાણિ પદ્ય ॥

ભારત આદિત્યાન્ વસૂન્ યદ્રાન્ અગ્નિનો મહતઃ પદ્ય તથા ઘઙ્ઘનિ અદૃષ્ટ
પૂર્વાણિ આધ્યર્ચ્યાણિ પદ્ય ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું-હે પાર્યં, અનેક પ્રકારનાં, અનેક વર્ણનાં અને અનેક
આકારનાં માગ સેકડો અને હજારો દિવ્ય રૂપો નો.

હે ભારત, આદિત્યો, વસુઓ, યદ્રો, બે અશ્વિનીકુમારો તથા મરુદગણ
નો, તેમજ પૂર્વે કદિ નહિ જોયેલાં આશ્ચર્યકારક અનેક રૂપો નો.

શ્રી ભગવાનને કહ્યા-હે પાર્યં અનેક પ્રકારકે, અને આકારકે, અનેક
વર્ણકે મેરે સેકડો ઓર હજારો દિવ્ય રૂપોકો દેલો.

હે ભારત, આદિત્યોકો, વસુઓકો, યદ્રોકો, દેવો અશ્વિનીકુમારોકો તથા
મરુદોકો દેલો ઓર પહિલે ન દેલો હુએ અનેક પ્રકારકે અદ્ભુત રૂપોકો દેલો

નો તું અર્જુન ! સેકડો મુજ સદુ રૂપો હજારો તથા,

રંગાકાર અનેકનાં જૂદી જૂદી જાતોતણાં દિવ્ય આ.

નો આદિત્ય વસુ તું યદ્ર મરુદો અશ્વિની કુમારને,

નો પૂર્વે ન દીડેલ ભારત ! જલુ તુ આજ આશ્ચર્યને.

ઓતપ્રોત સંબધવાળાં છે, અબેદના એક સુત્ર હિપર બેદમય મણિ, એવી
વિવદાશુ મુક્તિથી પરાવાયેલા એ કે એક એકની સદ્મયથી પણ સદ્મતમ
ક્રિયા-આંતર વિચાર પણ-આખી માલાને અસર કરેછે, અને એ માવાના

इहैकस्थ जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
 मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥७॥
 न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
 दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

ગુડાકેશ સચરાચરમ્ કૃત્સ્નમ્ જગત્ ચત્ ચ અન્યત્ દ્રષ્ટુમ્ इच्छसि इदं
 મમ દેહે એકસ્થમ્ અથ પશ્ય ॥

અનેન સ્વચક્ષુષા તુ મામ્ દ્રષ્ટુમ્ ન એવ શક્યસે તે દિવ્યમ્ ચક્ષુઃ દદામિ
 મે એશ્વરમ્ યોગમ્ પશ્ય ॥

હે ગુડાકેશ, ચર અચર સહિત બધું જગત તેમ જ ખીનું જે કાંઈ
 જોવાની તારી ઇચ્છા હોય તે મારા આ દેહમાં એકઠું થયેલું અત્યારે જોઈ લે.
 પણ તું તારાં આ ચર્મચક્ષુસે અને જોઈ શકીશ જ નહિ, માટે હું
 તને દિવ્ય ચક્ષુ આપુછું, તેથી મારા ઇશ્વરી યોગને જો

હે ગુડાકેશ, ચર ઓર અચર સહિત સર જગત ઓર જો કુછ ઓર
 તુમ દેસના ટાહતે હોઓ, વહ સવ મેરે દેહમેં એકત્ર સ્થિત બાજ તુમ દેસ લે.
 પરંતુ તુમ અપની હસ ચર્મચક્ષુસે તુમે દેસ નહીં સકોગે, દસ કિયે મેં
 તુમે દિવ્ય ચક્ષુ દેતા હૂં, ઉસસે મેરા દૈતરી યોગ દેલો.

ગુડાકેશ તું જો ચરાચર અહીં આજે થયું એકઠું,
 મારા દેહવિષે બધું જગત ને જે ઇચ્છા જોવા ખીનું.
 જોઈ આ જ સ્વચક્ષુથી નહિ શકે તુ તો પરંતુ મને,
 ચક્ષુ દિવ્ય તને હવેલું મુજ આ જો ઇશ્વરી યોગને.

સૂત્રમાં જ જે કોઈ ગૂઢ ચમત્કારની કમાન સંતાઈ રહેલી છે, તેને
 અનુસરીને મણિમાત્ર પોતપોતાનાં વર્તન, વિચાર, સ્થાન આદિ પ્રાપ્ત
 કરેછે. એમ સ્પષ્ટ રીતે અર્જુનને સમજાવી હું આ શુદ્ધ કરીશ કે નહિ,
 કરું એવો અર્જુનરૂપ એક મણિનો અકુભાવ દૂર કરી તેનું

સજ્જય ઉવાચ ।

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमेश्वरम् ॥૧॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरण दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥૧॥

સજ્જય ઉવાચ । રાજન્ એવમ્ ઉત્ત્વા તત મહાયોગેશ્વર હરિ પાર્થ
પરમમ્ એશ્વરમ્ રૂપમ્ દર્શયામાસ ॥૧॥

अनेकवक्त्रनयनम् अनेकाद्भुतदर्शनम् अनेकदिव्याभरणम् दिव्यानेकोद्यता-
युधम् ॥

સંજયે કહ્યું-હે ધૃતરાષ્ટ્ર, એમ કહીને પછી મહાયોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે
અર્જુનને પોતાનું પરમ ઈશ્વરી રૂપ (વિશ્વરૂપ) દેખાડ્યું.

અનેક મુખોવાળું, અનેક નેત્રોવાળું, અનેક અદ્ભુત દેખાવોવાળું, અનેક
દિવ્ય અવકાશવાળું તથા અનેક ઉગામેના દિવ્ય આયુધોવાળું (સ્વરૂપ દેખાડ્યું).

સજ્જયને કહ્યા-હે ધૃતરાષ્ટ્ર, હવે તારૂં કલ્પિત મહાયોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણને અપના
પરમ ઈશ્વરી સ્વરૂપ અર્જુનને દિશાયા

અનેક મુખવાળી, અનેક નેત્રવાળી, વહુવિધ અદ્ભુત દર્શનયુક્ત, અનેક
દિવ્ય મૂળપાત્રી ઔર ઉઠાઈ હુઈ અનેક દિવ્ય શસ્ત્રવાલા (સ્વરૂપ દિશાયા),

એ રીતે વહીને પછી હરિ મહા યોગેશ્વરે પાર્થને,

દેખાડ્યું ધૃતરાષ્ટ્ર ! એક નિજ ત્યાં એ ઈશ્વરી રૂપને

જેને નેત્ર બહુ મુખો બહુ બહુ અદ્ભુત દેખાવ ને,

ઉગામેવ બહુ જ આયુધ બહુ દૈવી અવકાશ છે.

યોગ્ય રથાન મગજવધુ

(૧૧-૫)

આ ને આ રૂપમાં, આ જ ક્ષણે, સચગચર જગતમાં ન જણાય
એવું જે હોય તે સર્વ પશુ ભોજ લે, તેમ જ જય પરાજય ઇસાદિ ખીજ

દિવ્યમાલ્યામ્બરધરં દિવ્યગન્ધાનુલેપનમ્ ।

સર્વાશ્ચર્યમયં દેવમનન્તં વિશ્વતોમુગ્ધમ્ ॥૧૧॥

દિવિ સૂર્યસદસ્ય ભવેયુગપત્નિતા ।

યદિ માઃ સદશી સા સ્યાદ્ઘાસસ્તસ્ય મહાત્મનઃ ॥૧૨॥

અનન્તમ્ વિશ્વતોમુગ્ધમ્ સર્વાશ્ચર્યમયમ્ દેવમ્ દિવ્યમાલ્યામ્બરધરમ્ દિવ્ય-
ગન્ધાનુલેપનમ્ ॥

દિવિ સૂર્યસદસ્ય માઃ યદિ યુગપત્નિતા ભવેત્ સા તસ્ય મહાત્મનઃ
માસઃ સદશી સ્યાત્ ॥

અનંત, મર્વ બાબુએ મુખવાળું સર્વ આશ્ચર્યથી ભરપૂર, પ્રકાશ
રૂપ, દિવ્ય માળા અને દિવ્ય વસ્ત્રો ધારણ કરેલું તથા દિવ્ય ગંધનું લેપન
કરેલું (સ્વરૂપ દેખાડ્યું).

આકાશમાં હજાર સૂર્યની પ્રભા જે એક માથે પ્રકટી નીકળે તો તે,
મહાત્માની કાંતિની જેવી ટંક થાય.

અનંત, સર ઓરસે મુગધારી, સર આશ્ચર્યે ભરા હુઆ, પ્રકાશમય, દિવ્ય
માળા ઓર વસ્ત્રધારી તથા દિવ્ય ગંધકે લેપનયુક્ત (સ્વરૂપ દિસાયા).

યદિ આકાશમાં હજાર સૂર્યોની પ્રભા એક માથે ઉદય હોય, તો તે
મહાત્માની કાંતિકે સમાન સુઠ સુઠ હોય.

માળા અંમર દિવ્ય લેપન વગી છે દિવ્ય ગંધોત્તર,
સર્વાશ્ચર્ય અનંત દેવરૂપ તે જે વિશ્વનો મુખનું.

જો આકાશ સદસ્ય સૂર્યની પ્રભા ઉગી ઉડે મામટી,
થાયે એક કદાચ કાંતિ મરખી તો તે મહાત્માત્મી.

જે જે વાત તારે જોવાની શક્તિ હોય, તે પણ અહીં જોઈ લે. અહીં
એકસા છે એટલે આ એકમાં જ મરનો સમાસ છે, સર્વની આ એકરૂપ
પ્રતિષ્ઠિ કે સમષ્ટિ છે.

તન્નૈકસ્યં જગત્કૃત્સ્તં પ્રવિભક્તમનેકધા ।

અપર્યદેશદેવસ્ય શરીરે પાણ્ડયસ્તદા ॥૧૩॥

તતઃ સ વિસ્મયાવિષ્ટો હૃષ્ટરોમા ધનન્નયઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાન્નલિરભાપત ॥૧૪॥

તદા પાણ્ડવઃ અનેકધા પ્રવિભક્તમ્ કૃત્સ્તમ્ જગત્ તત્ર દેવદેવસ્ય શરીરે
 એકસ્યમ્ અપર્યત્ ॥

તતઃ વિસ્મયાવિષ્ટઃ હૃષ્ટરોમા સઃ ધનન્નયઃ શિરસા પ્રણમ્ય કૃતાન્નલિઃ દેવમ્
 અભાપત ॥

તે સમયે અર્જુને અનેક રીતે વિભક્ત થયેલા સર્વ જગતને તે દેવાધિ-
 દેવના શરીરમાં એકત્ર થયેલું બોધું.

પછી આશ્ચર્યચકિત તથા રોમાંચિત થઈને તે અર્જુન મસ્તક નમાવી
 પ્રણામ કરીને તથા હાથ જોડીને તે દેવ પ્રત્યે બોધ્યો.

ત્યજીને તે સમયે દેવાધિદેવે શરીરમાં અનેક પ્રકારસે વહેંચેલું
 જગત્કો એક હી જગત્તે એકત્ર દેલા.

પીછે આશ્ચર્યે ચકિત બોલે રોમાંચિત હોઈને તે અર્જુનને શિરસે પ્રણામ
 કરીને તથા હાથ જોડ કરીને તે દેવને કહ્યો.

જેવાયેલ અનેકધા જગત ત્યાં એકત્ર રહેલું બધું,

દેવના મધ્ય દેવના શરીરમાં ત્યાં અર્જુને નીરખ્યું.

જોત્યો અર્જુન વિસ્મયે ચકિત તે રોમાંચે ઉભાં થતાં,

જોડી હાથ પ્રણામ શિરથી કરી તે દેવપ્રત્યે જ ત્યાં.

તને દિવ્ય દષ્ટિ આપુંહું, એ માત્ર જાણે જ નહોતા, પરંતુ બહુતું અર્થ
 દર્શાવનાર જ્ઞાનરૂપી મશાલ જ થી લગવાને અર્જુનને માટે પ્રદીપ્ત કરી હતી.
 પછી દિવ્ય દષ્ટિનો પ્રકાશ પડતાં જ અર્જુનની જ્ઞાનદષ્ટિ ચોતરફ ફેલાઈ.
 શ્રીગીતાને અંતે ઉપનિષદમાં આ અદ્ભુત વિરાટદર્શનનું સંજ્ઞા કરી કરી
 સ્મરણ કરી કરાવી અતિ વિસ્મય પામેલો, અને દર્પિત થાયો. (૧૧-૬)

અર્જુન ઉવાચ ।

પશ્યામિ દેવાંસ્તવ દેવ દેદે
સર્વીંસતથા ભૂતવિશેષસંઘાન્ ।
બ્રહ્માણમીશં કમલાસનસ્ય-
મૃયોંશ્ચ સર્વાનુરગાંશ્ચ દિવ્યાન્ ॥૧૬॥

અર્જુન : ઉવાચ । દેવ તવ દેદે સર્વાન્ દેવાન્ તથા ભૂતવિશેષસંઘેન્
કમલાસનસ્યન્ દેશ્વ મહાણાન્ સર્વાન્ ઋષીન્ ચ દિવ્યાન્ અનુરગાન્ ચ પશ્યામિ ॥

અર્જુને કહ્યું-હે દેવ, તમારા દેહમાં સર્વ દેવોને, દરેક પ્રકારનાં ભૂતોના
સમુદાયને, કમળના આસન ઉપર બેઠેલા દેવેશ બ્રહ્માને, સર્વ ઋષિઓને
અને દિવ્ય સર્પોને હું જોઉં છું.

અર્જુનને કદા-હે દેવ આપકે શરીરમાં સર્વ દેવતાઓનો, દર પ્રકારકે
ભૂતોનો સમૂહનો, કમળકે આસનપર બેઠે હોય સર્વકે નિર્વૃત્તા બ્રહ્માનો, સર્વ
ઋષિઓનો અને દિવ્ય સર્પોનો મેં દેખતા હું.

વસંત-હે દેવ ! દેહ તુજમાં સહુ દેવ જોઉં,
ને ભૂતના વિવિધ આ સમુદાયને હું,
બેઠેલ આ કમલ આસન ઇશ બ્રહ્મા,
ને દિવ્ય સર્પ સહુને સહુ ઋષિને આ.

૧૧-૧૫ આપના આ વિશ્વરૂપ શરીર ઉપર દેવો સહિત સ્વર્ગ, પંચ
મહાભૂતો, તેમાંથી ઉત્પન્ન થનારાં પ્રાણીમાત્ર દેખાપડે. આપના શરીરમાં
સત્યલોક છે, અજ્ઞલોક છે, ચૌદ જુવન વિવર્ણી પેડે તેમાં આજેખાયેલાં છે.

ભૂતમંથ-જરાયુજ-મનુષ્ય પરુ વગેરે, અંડજ-પક્ષી સર્પ આદિ, સ્વેદજ-
જ્વ, મચ્છર વગેરે, તથા ઉદ્ભિજ-ઘતાષ્ટક વગેરે.

ઋષિ-વસિષ્ઠ આદિ.

ઉરજ-વાસુકી, તક્ષક વગેરે.

કમલાસનરથ-પૃથ્વીરૂપ નાલિયી ઉડેલા કમળરવરૂપ સુમેરુ

અનેકયાહુદરવકત્રનેત્રં
 પશ્યામિ ત્યાં સર્વતોડનન્તરૂપમ્ !
 નાન્તં ન મધ્યં ન પુનસ્તયાદિં
 પશ્યામિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપ ॥૧૬॥

વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપ સરોતઃ અનેકયાહુદરવકત્રનેત્રમ્ ત્વામ્ અનન્તસ્મિ
 પશ્યામિ તત્ર અન્તમ્ ન પશ્યામિ ન મધ્યમ્ પુનઃ ન આદિમ્ ॥

હે વિશ્વેશ્વર, હે વિશ્વરૂપ, સર્વ બાબુએ અનેક બાહુ, અનેક હિર, અનેક મુખ અનેક નેત્રવાળા આપને અન્તરૂપે હું જોઉં છું; તમારો અંત હું દેખતો નથી, મધ્ય દેખતો નથી તેમ જ આદિ પણ દેખતો નથી.

હે વિશ્વેશ્વર, હે વિશ્વરૂપ, સર્વ ઓર અનેક બાહુ, અનેક હિર, અનેક મુખ ઓર અનેક નેત્રયુક્ત આપ અન્તરૂપકો મੈં દેખતા હું; આપકે અંતનો મੈં નહીં દેખતા હું, મધ્યનો નહીં દેખતા હું ઓર આદિકો મી નહીં દેખતા હું.

બાહુ બહુ વદન હિર નેત્રવાળા,
 જોઈ અન્તરૂપ આપ મહુ દિશામાં;
 ના અંત મધ્ય તળી આદિ ન તુજ જોઈ,
 હે વિશ્વના અધિપા! વિશ્વસ્વરૂપી! હું હું.

તેતા ઉપર બેઠેલા.

૧૬-૧૬ સ્વર્ગ, ભૂમિ, પાતાળ, દિશા કે આકાશ સર્વે આપનામય જ દેખાય છે. આપ ઉભેલા પણ નથી અને બેઠેલા પણ નથી, આપ ઉભા નથી, નીચા પણ નથી, આપની ઉપર અને નીચે આપ જ છો. આપના રૂપને આપની જ ઉપમા થતી શકે. આપના રૂપને આદિ મધ્ય અંત છે જ નહિ. આપ મહા સમુદ્ર છો અને મૂર્તિરૂપ તરંગોથી ઉજાળા મારતા દેખાઓ છો. આપે દિવ્ય ચક્ષુ આપીને મારો દષ્ટિરૂપ નિષ્કર્ષો છે, તેથી જ આપનો યથાર્થ મહિમા મારી દષ્ટિએ પડે છે.

૧૧-૧૭ આ વિશ્વરૂપના તેજનો અમરદાર એવો છે કે તે સર્વ

વિરોટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ
 તેજોરાશિં સર્વતો દોસિમન્તમ્ ।
 પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરોક્ષ્યં સમન્તાદ્
 દોક્ષાનલાર્કયુતિમપ્રમેયમ્ ॥૧૭॥

વિરોટિનમ્ ગદિનમ્ ચક્રિણમ્ ચ સર્વતઃ તેજોરાશિમ્ સમન્તાન્ દોક્ષાન-
 લાર્કયુતિમ્ દુર્નિરોક્ષ્યમ્ અપ્રમેયમ્ દોસિમન્તમ્ ત્વામ્ પશ્યામિ ॥

મુકુટ, ગદા અને ચક્ર ધારણ કરેલા, સર્વ બાળુથી દેદીપ્યમાન, ચો-
 તરથી સજ્જેલા અગ્નિ અને સૂર્યના જેવા પ્રકાશવાળા, જોઈ ન શકાય
 એવા અનુપમ તેજઃપુંજ સ્વરૂપ આપને હું જોઈઉં.

કિરીટ, ગદા ઓર ચક્રધારી, સવ તરફએ દેદીપ્યમાન, સવ તરફએ પ્રસિદ્ધ
 અગ્નિ ઓર સૂર્યકે તેજકે સમાન, દેરતનેકો અક્ષય, અનુપમ તેજઃપુંજ સ્વરૂપ
 આપનો મੈ દેવતા હું.

આ ચક્ર મુકુટ ગદા પણ ધારનારા,
 ને તેજના સમુદ સૌ દિશ દીપ્તિવાળા,
 દોક્ષામિ સૂર્ય ઘુતિ શા મહુ દિશ આપ,
 હું દુર્નિરોક્ષ્ય પ્રભુ નીરખુંડું અમાપ.

બરેહું દેખાયછે. આ રૂપના તેજની એવી દિવ્ય લીલના છે કે તેની સમસ
 અગ્નિનું તેજ જાંખું મધ જાયછે, સૂર્ય પ્રગળના જેવો સ્થામ પડી જાયછે.
 મને એમ લાગેછે કે સર્વ સૃષ્ટિ મદા તેજના મદામાગરમાં રૂપી ગણછે,
 અથવા દરખાંતની વીજળાએ સૂર્ય આકાશને ઘેરી લીધું છે, અથવા
 પ્રત્યક્ષજના તેજની જ્વાળાએ આકાશ વ્યાપ્ત કરી દીધું છે. આતું આપનું
 તેજ મારી દૃષ્ટી પણ જોઈ શકાતું નથી એટલું પ્રખર છે.

૧૧-૧૮ આપ પરબ્રહ્મ હોઈ ત્રણ માત્રા સ્વરૂપ ઝંકારથી પણ
 અતીત છો. આપનું સ્થાન શોધી મોધીને શ્રુતિ પણ યાદી મધ, આપનું
 તત્ત્વ જડપું નહિ. આપનામાં પ્રાણીમાત્ર લય પામેછે, આપ વિશ્વનું પરમ

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં
 ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
 ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા
 સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥૧૮॥

ત્વમ્ વેદિતવ્યમ્ પરમમ્ અક્ષરમ્ ત્વમ્ અસ્ય વિશ્વસ્ય પરમ્ નિધાનમ્ ત્વમ્ અવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા ત્વમ્ સનાતનઃ પુરુષઃ મે મતઃ ॥

આપ બ્રહ્મવાયોગ્ય, સર્વશ્રેષ્ઠ, અક્ષરસ્વરૂપ છો, આપ આ વિશ્વના પરમ આધાર છો, આપ અવિનાશી, શાશ્વત(નિત્ય)ધર્મના રક્ષક અને આપ સનાતન પુરુષ છો, એવી મારી માન્યતા છે.

આપ જાનને યોગ્ય, પરમ અક્ષર સ્વરૂપ હો, આપ હવે જગતકે પણ આશ્રય હો, આપ અવિનાશી, સનાતન ધર્મકે રક્ષક શૌર સનાતન પુરુષ હો, એસા મે સમજતા હૂં.

તું તત્ત્વ છે પરમ અક્ષર બ્રહ્મવાનું,
 આ વિશ્વનું પરમ સર્વ નિધાન છે તું,
 તું અવ્યયે સતત રક્ષક ધર્મના છે,
 બ્રહ્મો સનાતન પુરુષ વળી તને મેં.

સ્થાન હોઈ મહન છે. આપ ધર્મના જીવન રક્ષક સ્વરૂપ છો, અનાદિ સિદ્ધ છો અને નિત્ય નવા પશુ છો. તત્ત્વમાત્રથી અતીત હોઈ પુરુષ સ્વરૂપ છો, અને આ જગતના ધર્મર છે.

૧૧-૧૮ અર્ધ અને સર્વ આપની આંખો છે, અને તે શાંતિ તથા કૌપની લીલા દર્શાવે છે. આપ તમોરૂપ નેત્રવડે એકને શિક્ષા કરો છો, અને કૃપારૂપ નેત્રવડે બીજાનું પાલન કરો છો. જેમ પ્રવચાશ્ચિ સળગતાં ચોતરફ પ્રગટ પડે છે, તેમ આપનું મુખ અતિ પ્રખર દીપ્તિ છે. પર્યંત પર દાવાનની સળગતાં જેમ તે ઉપરના સર્વ પદાર્થો સળગી ઉઠે છે, અને મોટી મોટી જ્વાળાઓ ઉઠે છે, તેમ આપના આ મુખના અગ્નિની ઉજ્જ્વલતાથી તથા તમારા

અનાદિમધ્યાન્તમનન્તયોર્ય-
મનન્તયાહું શશિસૂર્યનેત્રમ્ ।
પશ્યામિ ત્યાં દીપ્તદ્રુતાશયકર્ષ-
સ્યતેજસા વિશ્વમિદં તપન્તમ્ ॥૧૧॥

અનાદિમધ્યાન્તમ્ અનન્તયોર્યમ્ અનન્તયાહુમ્ શશિસૂર્યનેત્રમ્ દીપ્તદ્રુતાશ-
યકર્ષમ્ સ્યતેજસા इदम् વિશ્વમ્ તપન્તમ્ ત્વામ્ પશ્યામિ ॥

ઉત્પત્તિ રિપ્તિ અને નાશરહિત અનંતશક્તિવાળા, અનંત આકૃષ્ટવાળા,
સૂર્ય ચંદ્રરૂપી આંખોવાળા, પ્રદીપ્ત અમિ સમાન મુખવાળા અને પોતાના
તેજથી આ વિશ્વને તપાવી રહેલા આપને હું જોઉં છું.

ઉત્પત્તિ, રિપ્તિ और लक्षणे रहित, अनंत योर्य और अनंत मुखवाले,
सूर्य और चंद्ररूप नेत्रवाले, प्रदलित अमिक समान मुखवाले और आपके
तेजसे इस विश्वको तपायमान करते हुए आपसे मैं देखना हूँ.

આદિ ન મધ્ય નદિ અંત અનંત શક્તિ,
જેને અનંત શૂઝ ને શશિ સૂર્ય દર્શિ,
આ વિશ્વને તપવના નિજ તેજથી જે,
દીપ્તામિમુખયુત નીરખુહું તને તે.

વિશ્વરૂપના તેજથી સર્વ અગ્રીમૂત થઈ જાયડે.

૧૧-૨૦ આદ્યાશ મદિત મર્ચ વિશ્વ આપના બીજા રૂપમાં રૂબેરૂ
આધવા તો આપના અદ્ભુત રૂપના રમના પાત્રમાં ચાંદે બુવનો સપડાયા
લાગેડે. આપનું રૂપ આશ્ચર્યગ્રસ્ત છે. આપના જન્મ રૂપની પ્રાપ્તિની રૂપના
હરી રામની નથી, આપના રૂપનું તેજ પણ મદન થતું નથી. આપના
રૂપના દર્શનથી જન્મ મુખની પ્રાપ્તિ મેળવવાને ખડકે મન્દ્ર કટ્ટથી પ્રાજ્ઞ
પારખ હરી મેડેડે. બીલિયી થતા દુઃખના તરંગોમાં નૈવેદ્ય રૂબેડે. ત્યાં મુંદી
આપનું રૂપ જોઈ નથી ત્યાં મુંદી જન્મને પ્રમાણ મુખ જ દિતમ લાગેડે,
પરંતુ આપનું રૂપ જોવાથી વિશ્વવામના દૂરી જાયડે, અને તામ પણ

અમો દિ ત્યાં સુરસંઘા વિશન્તિ
 કેચિદ્ગ્રીતાઃ પ્રાઙ્મલયો ગૃણન્તિ।
 સ્વસ્તોત્પુત્તયા મહર્પિસિદ્ધસંઘાઃ
 સ્તુયન્તિ ત્યાં સ્તુતિમિઃ પુષ્કલામિઃ ॥૨૧॥

અમો હિ સુરસંઘોઃ ત્વામ્ વિશન્તિ કેચિત્ મીતાઃ પ્રાઙ્મલયઃ ગૃણન્તિ
 હર્પિસિદ્ધસંઘોઃ સ્વસ્તિ ઇતિ ઉચ્ચા પુષ્કલામિઃ સ્તુતિમિઃ ત્વામ્ સ્તુવન્તિ ॥

દેવોના આ સમૂહ આપમાં પ્રવેશ કરેછે, હેટલાક લખતીત થયેલા
 ધાથ ભેડીને આપની સ્તુતિ કરેછે, મહર્પિ અને મિદના સમૂહો “સ્વસ્તિ
 સ્વસ્તિ” એમ બોલીને પુષ્કળ સ્તોત્રોત્તરે આપનું સ્તવન કરેછે.

દેવોંકે યે સમૂહ આપકે સ્વરૂપે પ્રવેશ કરતે દે, કોઈ વોઈ ટરે દુદા દાથ
 શબ્દકે આપની સ્તુતિ કરતે દે, મહર્પિ ઓર સિદ્ધોંકે સમુદાય ‘સ્વસ્તિ સ્વસ્તિ’
 વાકેં બહુત પ્રકારકે સ્તુતિ વચનેસો આપના સ્તવન કરતે દે.

તારા વિશે સમૂહ આ સુરનાય પેસે,
 કોઈ ખીનેલ કર ભેડી સ્તુતિ કરેછે,
 ‘સ્વસ્તિ’ વાદી સમૂહ મિદ મહર્પિનાયે,
 સ્તોત્રો અનેકથી તને સ્તુતિથી આવેછે.

નેજથી સર્વ કર્મોનાં બીજ બાળા લગ્ન કરીને સફલાવથી આપના
 વશપમાં લીન થાયછે. હેટલાક આપના આ રૂપને જોઈ લખતીત થઈ
 આપનામાં જ સર્વ વિશ્વને આરોપી, આપના મમલ દાથ ભેડી આપની
 પ્રાર્થના કરેછે. કસ્યપ આદિ મહર્પિઓ, અને કપિવ આદિ મિદો તથા
 વિદાધર આદિ મધર્વ મંડળ પણ આપનું કલ્યાણ કલ્યાણ એમ કંડી
 પ્રાર્થના કરેછે.

૧૧-૨૨ અગિયાર રૂદ, બાર આદિત્ય, આક વસુ, સાધ્ય નામના
 સર્વ દેવતાઓ, અશ્વિનીકુમાર, ઓમશૂપ્યાસ મરુત વગેરે સર્વ પોતપોતાના
 લોકમાંથી ત્રીસ ઉલ્લાસી આપનું વિશદ્ધ સુએછે. આપને જોઈને રાસે

દુદ્રાદિત્યા ઘસઘો યે ચ સાધ્યા
 વિશ્વેઽશ્વિનો મહતઃપ્રોળ્ભપાઞ્ચ ।
 ગન્ધર્વયક્ષામુરસિદ્ધસંપા
 ધીક્ષન્તે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥૨૨॥

દુદ્રાદિત્યા ઘસઘ યે ચ સાધ્યા વિશ્વે અશ્વિનો મહત્ત્વ ચ પ્રોળ્ભપાઞ્ચ ચ ગન્ધર્વ
 યક્ષામુરસિદ્ધસંપા ચ સર્વે વિસ્મિતા એવ ત્વામ્ ધીક્ષન્ત ॥

૨૨ો આદિત્યો, વસુઓ, માધ્યો, વિશ્વેવો, અશ્વિનીકુમારો, મહતો
 પિતૃઓ, યક્ષ, અમુર અને મિદ્ધના મમટો મર્મે વિન્મય પામીને તમને
 નોંધ ગયા છે

દુદ્ર, આદિત્ય, વસુ સાધ્ય, વિશ્વદેવ, અશ્વિનીકુમાર, મહત્ત્વ, પિતર, ગન્ધર્વ,
 યક્ષ, અમુર ઔર સિદ્ધોંકે સમૂહ સ્વ વિસ્મયસે આપનો દેવ રહે છે.

આદિત્ય ૨૨ મહતો વસુ વિશ્વેવો,
 સાધ્યો ય અશ્વિની કુમાર અને પિતૃઓ,
 ગન્ધર્વ યક્ષ અમુરો વળી મિદ્ધ મનો,
 વિસ્મિત મર્મ થઈને નીરખે તને તો

ક્ષણે મનમાં આશ્ચર્ય પામી પોતાના મહત્ત્વ આપની મમક્ષ નમાવે છે

ઉભપા-પિતૃઓ શ્રાદ્ધ ભે પિતૃઓને અર્પણ કરેલું અન્ન ત્યાસુધી
 ઉત્તુ ઉત્તુ હોય ત્યાસુધી તેઓ મહત્ત્વ કરે છે, તેથી ઉભપા નામ છે

૧૧-૨૩ મહા કૃપને અતે ક્રોધ પામે તો યમ જ્યા ત્યા પ્રત્યામિતી
 હોળાઓ પ્રમારી મૂકે, અથવા સારના મહારક યત્રો અને પાત્રો પ્રત્યામ
 હોરવ મડળો અથવા વધ કરનારી જગજ્ઞાની વિભૂતિઓ સંહાર કરવાને
 માટે આની હોય, તેમ જ્યા ત્યા આપના પ્રયત્ન મુખે દેખાય છે આપના
 દાતો મુખમાં ન સમાતા લાયક દેખાય છે. પ્રત્યામી રાત્રિના તિમિરમાં
 સંહારક પિશાચો નીકળી પડ્યા હોય તેમ પ્રલયકાળના સંહારના રક્તથી
 તમારી ઝાંઝે ખરડાયેલી છે. આ સર્વ જગત અત્યંત દીન જણાય છે

રૂપં મહત્તે યદુવક્ત્રનેત્રં
મહાવાહો યદુવાહરુપાદમ્ ।

બહુદરં યદુદંત્રાકરાલં

દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યયિતાસ્તથાઽહમ્ ॥૨૩॥

મહાવાહો યદુવક્ત્રનેત્રમ્ બહુવાહરુપાદમ્ બહુદરમ્ બહુદંત્રાકરાલમ્ તે મહત્ત્વ
રૂપમ્ દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યયિતા. તથા અહમ્ ॥

હે મહાબાહુ, બહુ મુખવાળું, બહુ નેત્રવાળું, બહુ બાહુવાળું, બહુ જાંઝ
અને પગવાળું બહુ પેટવાળું તથા બહુ દાદોને લીધે વિકાળ દેખાતું
આપનું આ વિરાટ રૂપ જોઈને લોકો ભયભીત થઈ ગયા છે, તેમ જ
હું પણ થઈ ગયો છું.

હે મહામુજ, બહુત મુસવાળે, બહુત નેત્રવાળે, બહુત વાહુ, જાંઝે, બૌર
પૈરવાળે, બહુત ઉદરવાળે બૌર બહુત ઢાંઢે હોનેકે કારણ વિકરાલ આપકા ફસ
વિશ્વરૂપકો દેલકે સબલોક મયમીત હો ગયે હૈ, વૈસા હી મૈ મી હો ગયા હૂ.

મોહું મહામુજ! બહુ મુખ નેત્રવાળું,
બાહુ બહુ ઉદર જાંઝ બહુ પગવાળું.
આ રૂપ દાઢ બહુથી વિકરાળ તારે,
છે લોક સર્વ નિરખી દુખી ને હું યે છું.

પ્રથમકાળનો રૂપ પણ મારાથી ખીએઢે, મારી બીતિથી મૃત્યુ લપાઈ
ગયલે, છતાં યે તમારૂં સ્વરૂપ જોઈને હું કપુછું.

૧૧-૨૪ આપનાં ક્રોધિત મુખે વિરાળ આકાશમાં પણ સમાઈ
શકતાં નથી અને તેને ત્રિભુવનનો પવન પણ પહોંચી શકતો નથી. વળી
તે પ્રત્યેક મુખમાં રજરૂપનો ભેદ છે, અને પ્રથમકાળનો અગ્નિ પણ તે
મુખેની સહાયથી જ પૃથ્વીનો પ્રકાશ કરતો હશે, એમ લાગે આવે. અગ્નિ
હળાહળ વિપનું પાન કરતો હોય અથવા મૃત્યુ પોતે જ સંહાર કરવાને
ઉદ્ધુક્ત થાય, તે પ્રમાણે આ વિશ્વરૂપનું તેજ પ્રખર છે. પાતાળનું વિવર

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણ
 વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।
 દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા
 ઘૃતિં ન વિન્દામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥૨૪॥

વિષ્ણો નમઃસ્પૃશમ્ દીપ્તમ્ અનેકવર્ણમ્ વ્યાત્તાનનમ્ દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ત્વા
 દૃષ્ટ્વા હિ પ્રવ્યથિતાન્તરાત્મા ઘૃતિમ્ શમમ્ ચ ન વિન્દામિ ॥

હે વિષ્ણુ, આકાશને અડકતા, પ્રકાશતા, અનેક વર્ણવાળા, ફાટેલા
 મુખવાળા અને ઝળઝળતા વિશાળ નેત્રવાળા આપને જોઈને ભયભીત થઈ
 ગયેલ અંતરઆત્માવાળો હું ધૈર્ય અને શાંતિ રાખી શકતો નથી.

હે વિષ્ણુ, આકાશનો છૂનેવાલો, દીપ્તિમાન, અનેક વર્ણવાલો, પસારે હું
 મુલ્લ ભીર સતેજ વિશાલ નેત્રવાલો આપને રૂપનો દેખેને મેરા હૃદય વહુત મય
 પા ગયા છે, મੈ ધીરજ ભીર શાંતિ નહોં ધર સકતા હું.

આકાશસ્પર્શી બહુ વર્ણથી યુક્ત દીપ્ત,
 ફાટે મુખે નયન દીપ્ત વિશાળ યુક્ત,
 જોઈ તને જ ધ્રુજતો મુજ અંતરાત્મા,
 વિષ્ણુ! ન રાખી શકું શાંતિ ધૃતિહું તો ના.

ઉધાડ્યું હોય તેમ તમારાં આ મુખો પ્રસરેલાં છે, તેમાં જીજ્ઞાસા બળડે છે,
 અને સમસ્ત વિશ્વ પોતાના એક ત્રાસને માટે પણ પૂરતું નથી એવી
 દેખાય છે. કપાળના ભાગની બાજુમાં ભયને પણ ભય આપનાર ડોળા,
 મહામૃત્યુનો પ્રવાહ અંધારામાં છુપાઈને બેઠો હોય તેવા દેખાય છે. મારો
 જીવાત્મા વિશ્રાંતિને માટે રંક જેવો ચોતરફ દોડી રહ્યો છે. તમારે શરણે
 ન આવું તો જીવતો શી રીતે રહી શકું?

મૃતિકાના આ દેહનો નાશ થાય, તેની મને પરવા નથી, પરંતુ મારું
 ચૈતન્ય રહેશે કે કેમ, તે પણ મને સમજાતું નથી. મનને પણ તાપ
 થાય છે, ભુદ્ધિને પણ શીતિ થઈ અભિમાનની જે વિસ્મૃતિ થઈ છે; એટલું જ

દંષ્ટાકરારાણિ ચ તે મુખ્યાનિ

દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસન્નિભાનિ ।

દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ

પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥૨૫॥

દંષ્ટાકરારાણિ કાલાનલસન્નિભાનિ ચ તે મુખ્યાનિ દૃષ્ટ્વા એવ દિશઃ ન જાને શર્મ ચ ન લભે જગન્નિવાસ દેવેશ પ્રસીદ ॥

દાદોને લીધે વિદ્યાળ અને પ્રત્યક્ષાળના અગ્નિ જેવાં આપનાં મુખ જોતાં જ હું દિશાઓ ભૂલી જાઉં છું, મને શાંતિ વળતી નથી, માટે હે જગન્નિવાસ, દેવાધિપતિ, તમે પ્રસન્ન થાઓ.

ઝાઝેરે વિકરાલ જીર પ્રલયદાલકે અગ્નિ સમાન મુક્તોંકે દેલકે હી મૈ દિશા મૂલ ગયા હું, મુસે આરામ નહોં મિલત્તા હૈ, હસ લિયે હે જગન્નિવાસ, હે દેવેશ, તુમ પ્રસન્ન થાઓ.

તારાં મુખો નિરખીને વિદ્યાળ દાદે,
અગ્નિ સમાં પ્રલયદાળતણાં ઘણાં એ,
દિશાનું જ્ઞાન ભૂલી જાઉં પડે ન એન,
થાઓ પ્રસન્ન જગદાત્મય! હે સુરેશ!

નહિ, પણ ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન આત્મા છે, તેને પણ કપારી છુટવા માંડતી જણાય છે. આ વિશ્વરૂપ દર્શનથી તો મારું જ્ઞાન પણ આશ્ચર્ય ગયું, અને આપનો તથા મારો ગુરુ શિષ્યનો સંબંધ પણ હવે રહેશે કે નહિ તે મંશય છે.

૧૧-૨૫ ધાત્તાંડનો નાશ કરનાર પ્રલયાગ્નિ ઉદ્ભવે અને તેને પ્રલય-દાળનો પ્રચંડ પવન સદાય આપે, તેના જેવાં તમારાં આ સંહારક મુખો જોઈને મારું ધૈર્ય તદ્દન ખુટી ગયું છે; હું ગાંડ જેવો થઈ ગયો છું, દિશાઓ ભૂલી ગયો છું અને મને પોતાને પણ વિસરી ગયો છું. હવે આ આપના વિશ્વરૂપ પ્રલયાગ્નિથી મારો પ્રાણ જળાવો. ઋદ્ર પ્રસન્ન થઈ આપની

અમી ચ ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રા
 સર્વે સહૈવાવનિપાલસહૈવૈ ।
 મીષ્મો દ્રોણ સૂતપુત્રસ્તથાઽસૌ
 સદાસ્મદોયરપિ યોધમુખ્યૈ ॥૨૬॥

અવનિપાલસહૈવ ચ સહ એવ ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય અમી સર્વે પુત્રા મીષ્મ દ્રોણ તથા
 અસૌ સૂતપુત્ર અસ્મદીયે અપિ ચોધમુખ્યૈ સહ ત્યામ્ ।

રાજાઓના સમૂહ મહિત ધૃતરાષ્ટ્રના આ સર્વ પુત્રો, બીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય
 તથા આ ઈર્ષ્ય, આપણા તરફના પણ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ સાથે આપના પ્રત્યે-

દુસરે રાજાઓંકે સમૂહ સહિત ધૃતરાષ્ટ્રક જે સવ પુત્ર મીષ્મ દ્રોણાચાર્ય
 તથા યહ વર્ણ બૌર હમારે તરફકે મી મુખ્ય મુખ્ય વીર આપકે પ્રતિ-

પુત્રો સહુ ચ ધૃતરાષ્ટ્રતણા વળી એ,
 ભૂપાળના સહુ મળેન મમહ મંગે,
 એ બીષ્મ દ્રોણ સુતપુત્રજ ઈર્ષ્યતો આ,
 ને આપણા પણ વળી સહુ મુખ્ય યોદ્ધા,

માયા સંગેથી લો અને મને આ મહા દુખોમાથી ઉગારો વિશ્વરૂપના
 દર્શનથી શાંતિ ચનાને બદલે ઉની વિધોનીજ ઉત્પત્તિ થઈ હવે તો
 આ વિશ્વ કેવળ રૂપુજ છે, કેમકે આપ જ તેને પ્રમવા લાગ્યા છે

૧૧-૨૬ શ્રી કૃષ્ણ ધુલ પહેના સમાધાન કરવા ગયા હતા અને
 દુર્યોધને કાંઈ પણ સમાધાનીની વાત સાલળી નહિ એમ કહેતા બીષ્મે
 ઈર્ષ્ય હઈ કે-

કાલર્ષ્વમિદ મયે સર્વ ક્ષત્ર જનાર્દન । મહાલાગત-ઉલ્લોગપર્વ

હે જનાર્દન આ સર્વ ક્ષાત્ર સમાજ કાળથી પામી ગયો છે, એવું ને
 શ્રીકૃષ્ણને સ્પષ્ટ સંજ્ઞા દહેનું તેનો પ્રત્યક્ષ દેખાવ શ્રીભગવાને પોતાના
 વિશ્વરૂપથી સ્તોત્ર ૨૬ થી ૩૦ સુધીમા બતાવે છે

કૌરવકુળના વીરો, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો દેશ દેશના રાજાઓ અને

ઘક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશન્તિ
 દંષ્ટ્રાકરાલાનિ મયાનકાનિ ।
 કેચિદ્વિલગ્ના દશનાન્તરેષુ
 સદશ્યન્તે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાઙ્ગૈઃ ॥૨૭॥

દંષ્ટ્રાકરાણિ મયાનકાનિ તે ઘક્ત્રાણિ ત્વરમાણા વિશન્તિ કેચિત્ ચૂર્ણિતૈ
 ઉત્તમાઙ્ગૈઃ દશનાન્તરેષુ વિલગ્ના સદશ્યન્ત ॥

દાઢોને લીરે વિ ગાજ ભયકર આપના મુખોમા ઉપરાઉપર પ્રવેશ
 કરેછે, ટેપાડ ચુરો થઇ ગયેના મસ્તકો મહિન દાતોના વચ્ચે ગાળામા
 ભરાઇ રહેલા દેખાયછે

હાઢોસે વિકરાલ ઓર મયાનક આપકે મુખોમ વડ વેગસે ઘુસ રહે છે
 વેઈ ચૂરા હુમ મસ્તક સહિત દાતોકે વીચમે પસે હુમ દેતનેમે આતે છે

જોતા મવર અને વિહરાળ દાઢે,
 મુખોમહી તુજ ટપોટપ સર્વ પેમે,
 ચોટન કોઇક જણાય જ દાતમાહે,
 ચૂરે ચૂરા થઇ ગયા શિર જેહના છે

ગળેના સમુપાયને પણ ગાળીઆની પેઠે મુખમા ધ્રુવટ ઉતારી જાઓઠે
 ડાઘપાધિ દારી અસ્ત્રોને પણ તમે ગળી જાઓઠે

અર્જુન દેવના મનનો અભિપ્રાય મમજી શરૂઓ નહિ હું માગનાર
 અને આ કૌરવો મગનાર એનો મોહ નષ્ટ કરવાને માટે જ આ વિશ્વરૂપ
 બતાવુ અને સમજાવુ કે કોઇ કોઇને મારનો નથી, પરંતુ સર્વનો
 મહાગુરુનાર હું જ છું પાતુ અર્જુન આ ગુણ ન સમજનાથી વ્યર્થ
 વ્યાકુળ બની મનમા શાંતિ ધરવા લાગ્યો

૧૧-૨૭ ઉઠના મુખમા વૃક્ષની ગાળીઓ ચલાઇ જાય, તેમ આ
 મર્મે લેકો આ મુખમા ચલાઇ જાયછે આ મર્મ જગત આપોઆપ જ
 આ મુખ તરફ જાયછે, અને આ પ્રભુ એકજ સ્થળે રહી સર્વ જગતને

યથા નદીનાં વહવોઽમ્યુવેગાઃ
સમુદ્રમેવાભિમુખા દ્રવન્તિ ।
તથા તયામી નરલોકવીરા
વિશન્તિ ઘક્ષાણ્યભિવિજ્યલન્તિ ॥૨૮॥

યથા નદીનામ્ વહવઃ અમ્યુવેગાઃ સમુદ્રમ્ એવ અભિમુખાઃ દ્રવન્તિ તથા
અમી નરલોકવીરાઃ અભિવિજ્યલન્તિ તવ વક્ત્રાણિ વિશન્તિ ॥

જેમ નદીઓના અનેક જળ પ્રવાહો સમુદ્ર તરફ જ દોડી જાય છે,
તેમ મનુષ્યલોકના આ વીર પુરુષો તમારાં સર્વ તરફ પ્રજ્વલિત મુખોમાં
પ્રવેશ કરે છે.

જેસે નદીયોકે વહુતસે જલપ્રવાહ સમુદ્રહીકે તરફ દોડ જાતે હૈ, उस
तह मनुष्यलोकके ये वीर आपके सब ओरसे प्रज्वलित मुखोंमें घुस रहे हैं.

જેવા પ્રવાહ નદીનાં નીરના બહુ યે,
દોડી સમુદ્રની ભણી જ બધા વહે છે,
તેવા જ આ જ નરલોક વીરો સહુ યે,
તારાં ધગીધગી જતાં મુખમાંથી પેસે.

ગળી જાય છે. ક્ષણદેવ સરખા પણ આ સ્વરૂપના સર્વથી ઉંચા મુખમાં
પડે છે, અને ખીજાં પ્રાણી તો જ્યાં ઉદ્ભવ પામે છે ત્યાં જ નાશ પામે છે.
આ વિશ્વરૂપના સપાટામાંથી કાઢ પણુ છૂટું જ નથી.

આ વિશ્વરૂપ કાળે જે બહિષ્ણ લોકોનાં સરીરો અસ્ત્યાં છે, તેમનાં અસ્થિ-
પિંજર હવિતરનો નાશ કરીને આ ખાસ રાખી મૂક્યાં છે.

૧૧-૨૮ ગમે ત્યાંથી ને ગમે તે દિશાથી નાની મોટી નદીઓના
પ્રવાહો સમુદ્ર તરફ જ વળે છે, તે પ્રમાણે સર્વ જગત સર્વ દિશાથી
દોડતું આવી તમારા મુખમાં પ્રવેશ કરે છે. સર્વે પ્રાણીઓ આયુષ્યરૂપ
માર્ગે રાત્રિ અને દિવસરૂપ પગથીઆં દ્વારા ત્વરાથી આપનાં મુખમાં
આવી મળવાનો યોગ સાધે છે.

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતન્ના
 વિશન્તિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ ।
 તથૈવ નાશાય વિશન્તિ લોકા-
 સ્તવાપિ વ્યગ્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ॥૨૯॥

યથા પતન્નાઃ સમૃદ્ધવેગાઃ નાશાય પ્રદીપ્તમ્ જ્વલનમ્ વિશન્તિ તથા એવ
 લોકાઃ અપિ સમૃદ્ધવેગાઃ નાશાય તવ વ્યગ્રાણિ વિશન્તિ ॥

જેમ પતંગિયાં જખરા વેગથી નાશ પામવાને માટે અગ્રગતા અગ્નિમાં પડે છે,
 તેમ જ આ લોક પણ જખરા વેગથી નાશ પામવાને માટે આપનાં મુખોમાં
 પ્રવેશ કરે છે.

જેવે કીટપતંગ યદે વેગસે નાશકે સિયે પ્રજ્વલિત અગ્નિમેં ઘુસતે હૈ,
 વેસે હો યે લેગ મી યદે વેગસે નાશકે સિયે આપકે મુલોમેં ઘુસ રહે હૈ.

યૈ વેગવાન અતિશે નિજ નાશમાટે,
 જ્વાળા પ્રદીપ્તમહી જેમ પતંગ પેસે,
 યૈ વેગવાન અતિશે નિજ નાશમાટે,
 તારાં મુખોમહી ય તેમ જ લોક પેસે.

૧૧-૨૯ દાવાનળ સળગેલા પર્વતની ગુફામાં જેમ પશુ પંખી પતંગો
 ઝાડી જામ, તેમ સર્વ લોકો તમારાં મુખમાં આવી પડે છે. તમ થપેલા દીવા
 પર પાણી પડતાં જ તે જળીને ભસ્મ થઇ જાય છે, તેમ જે જે તમારાં
 મુખમાં પ્રવેશ કરે છે, તેઓનાં નામ રૂપ પણ સર્વથા બુઝાઇ જાય છે.

૧૧-૩૦ એ રીતે જે અંદર પડે છે તેમને કેવી રીતે આવીને નિર્મળ કરે છે,
 તેનું વર્ણન કરે છે, અને એવા મદાહૂર કર્મથી પણ જેને લેશ પણ ચિતા
 નથી એવા તે રૂપનું એ પ્રકારે અકર્તૃત્વ અને તેથી વિનાશ પામનારું
 માત્ર નિયત કર્મ અનુસાર વિનાશ પામવાપણું સૂચવે છે.

સર્વ જગતનેા લય કરવા છતાં આપ જીલ ચાટોછો. આપના મુખ
 આગળ ખાવાની એક પણ વસ્તુ રહેવા પામી નથી. આવી આ આપની

લેહિઘટે પ્રસમાનઃ સમન્તા-
લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્લ્વલદ્ધિઃ ।

તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં

માસસ્તવોઘાઃ પ્રતપન્તિ વિષ્ણો ॥૩૦॥

સમન્તાત્ સમગ્રાન્ લેહન ઝલદ્ધિઃ વદનૈ- પ્રસમાનઃ લેહિઘટે વિષ્ણો ત્વ
માસ. સમગ્રમ્ જગત્ તેજોભિ આપૂર્ય ડગ્રા પ્રતપન્તિ ॥

સર્વ બાહુથી સર્વ લોકોનો પ્રવક્ષિત મુખોવડે ગ્રાસ કરીને તમે,
તમારી જીભ ઘાટોઝો; હે વિષ્ણો, આપની ઉગ્ર પ્રભા સમગ્ર જગતને
બહુ તેજ વડે ભરી દધને તપાવેઝે.

હુમ જલ્લે દુદ સુલોઝે સગ ઓરઝે સગ ભેગોઝે પકઝે હુદ તુમ્હારી
જીભ ઘાટ રહે હે; હે વિષ્ણુ, તુમ્હારી ડગ્ર પ્રભા પ્રલર તેજઝે મરે હુદ સમગ્ર
જગત્કો તપા રહી હે.

તારે જવલંત મુખ લોક સમગ્રને એ,
ચોમેર ગ્રાસ કરતાં જીભને તું ચાટે,
ને કેળી ભરી દધ સહુ વિશ્વને ચે,
હે વિષ્ણુ! તુજ અતિ ઉગ્ર પ્રભા તપાવે.

અપાર હુધાનો મહિમા શી રીતે વર્ણવવો? ચોતરફ દાવાનળ મગમી
હૈ અને તેની વચ્ચે હરણો સપડાઈ જાય, તે પ્રમાણે આ સર્વ જગત
આપના વદન રૂપી જ્વાળાની મધ્યે સપડાઈ ગયું છે.

અતિ ભોગ ભોગવતાં છતાં જેમ કમળી વૃદ્ધિ થાય, અગર અમિમાં
કાષ્ટ નાંખીએ તેમ તેમ તે વિશેષ પ્રદીપ્ત થાય, તે પ્રમાણે સર્વ જગતને
ખાવા છતાં પણ તમારાં મુખે તો ખાઈ ખાઈ જ કરી રહ્યાં છે. જેને
સર્વના આત્મા કહેવામાં આવેછે, તે આપ એક જ છો અને સર્વ વિશ્વમાં
બાપક પણ છો, તો જી અમારો નાર કરવાને શા માટે પ્રવ્રત થાઓછો,
તે પણ અમે જાણી શકતા નથી.

આહ્યાહિ મે 'કો ભવાનુગ્રહો
 નમોઽસ્તુ તે દેવવર પ્રસીદ્ધ
 વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવન્તમાર્થ
 ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥૩૧॥

ઉપરુપ: ભવાન્ ક' મે આહ્યાહિ દેવવર તે નમ. અસ્તુ પ્રસીદ્ધ આદ્યમ્
 ભવન્તમ્ વિજ્ઞાતુમ્ હચ્છામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ન હિ પ્રજાનામિ ॥

ઉગ્ર ૩૫ ધારણ કરનાર, આપ કોણ છો તે મને કહો, હે દેવાધિપતિ,
 આપને નમસ્કાર, આપ પ્રસન્ન થાઓ; આદિ પુરુષ આપને હું જાણ-
 વાને ઇચ્છું, આપની પ્રવૃત્તિ હું સમજી શકતો નથી.

મુક્તે કહો, ઉગ્ર હમણે આપ કોન હો ? હે દેવાધિપતે, આપનો મન
 હો, આપ પ્રસન્ન હોઓ; આદિ પુરુષ આપનો મેં જાનના વાહતા હું, આપનો
 પ્રવૃત્તિ મેં તરી જાન શક્તા હું.

હો કોણ ઉગ્ર ૩૫ આપ મને કહેને,
 થાઓ પ્રસન્ન મુજ વદન છે તમોને,
 હું આપ આજ ૩૫ જોળખવા ઇચ્છું,
 તારી પ્રવૃત્તિ કંઈ મે નથી જાણતો હું.

૧૧-૩૧ ભયકરતામાં આપ ધમની પણ સ્પર્ધા કરતા હો એવું શા
 માટે કહેછો ? આવું ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરવામાં આપનો હેતુ શા છે ?
 વિશ્વરૂપ બતાવાની વિનંતિ કરતાં આપે તો એકદમ ત્રિજુવનને ગળી જવાના
 હેતુથી મહા ભયકર રૂપ ધારણ કર્યું. આપ કોણ છો ? આવાં ભયકર
 મુખો આપે શા માટે ધારણ કર્યાં ? આ સર્વ હાથોમાં આવાં શસ્ત્રો શા
 માટે ગ્રહણ કર્યાં છે ? તે કૃપા કરી કહો.

ક'-પ્રલયકાળના રુદ્ર કે પ્રલયનો અગ્નિ કે મહા મૃત્યુ કે કાલાંતક કે
 પરમ પુરુષ કે બીજો કોઈ.

૧૧-૩૨-કૃષ્ણસ્તુ શલિકા સ્વયમ્ દેવીભાગવત.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃન્નવૃદ્ધો

લોકાન્તમાહર્તુમિદ્ધ પ્રવૃત્તઃ ।

ઋતેઽપિ ત્યાં ન ભવિષ્યન્તિ મયે

યેઽયસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥૩૨॥

શ્રીભગવાનુ વાચ । લોકક્ષયકૃત્ પ્રવૃદ્ધઃ કાલઃ અસ્મિ લોકાન્ સમા-
હર્તુમ્ । इदं प्रवृत्तः त्वाम् ऋते अपि प्रवर्तनीकेषु ये योधाः अवस्थिताः सर्वे
न भविष्यन्ति ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું-હું લોકોના ક્ષય કરનાર વૃદ્ધિ પામેલો કાળ છું,
લોકોના મંદાર કરવાને અહીં હું પ્રવૃત્ત થયેલો છું; તારા સિવાય પણ
(હું નહીં મારે તોપણ) જુદી જુદી સેનાઓમાં જે જે યોદ્ધાઓ હતા
છે, તે સર્વે (જીવતા) રહેવાના નથી

શ્રીભગવાને કહ્યું-મैं लोकोंका क्षय करनेवाला विस्तीर्ण काल हूँ, स्वर्ग
संहार करनेके लिये मैं यहां प्रवृत्त हुआ हूँ; तुम्हारे सिवाय भी (तुम नहीं
मारो तो मैं) जलग जलग सैन्योंमें जो योधे खड़े हुए हैं, सब न बचेंगे.

હું કાલ લોકક્ષયકારી પ્રવૃદ્ધ હું તો,

મંદારવા જન પ્રવૃત્ત અહીં થયેલો,

તારા વિના પણ નહિ જીવતા રહે કે,

યોદ્ધા હોય સહુ સૈન્યવિશે ય જેઓ.

તમે પાંડવો આ મંદારરૂપ મંદુકમાંથી ક્ષેમ કુસળ બહાર નીકળો.
જાદી તો આ બધાને જળવાને માટે જ હું પ્રવૃત્ત થયો છું. પ્રત્ય કાળના
પ્રયંત અગ્નિમાં માંખણનો લેદિ જેમ તરત નાશ પામેછે, તેમ માન
ગુણમાં આ સર્વ જગતનો નાશ નહી થશે.

૧૨-૩૩ આ કર્મે મારાં છે, અગર હું તે મારા સ્વાર્થ માટે કરું
એવા અદકાર જુદિ જો મનમાં હોય, તો કર્મનાં સારાં માફાં કળ તમા

તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ
જિત્વા શત્રુન્મુદ્ધવ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।
મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ
નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥૩૩॥

તસ્માત્ સવ્યસાચિન્ ત્વમ્ ઉત્તિષ્ઠ શત્રુન્ જિત્વા યશઃ લભસ્વ સમૃદ્ધમ્
રાજ્યમ્ મુદ્ધવ એતે મયા એવ પૂર્વમ્ એવ નિહતાઃ નિમિત્તમાત્રમ્ ભવ ॥

માટે હે સવ્યસાચી (અર્જુન), તુ (યુદ્ધને માટે) ઉભો થા, શત્રુઓને
જીતીને યશ મેળવ અને સમૃદ્ધ રાજ્યને ભોગવ; એઓને તો મેં પ્રથમથી જ
હણી રાખેલા છે, તુ તો માત્ર નિમિત્તરૂપ થા.

હવે લિયે હે રાવ્યસાચી અર્જુન, તુમ (યુદ્ધને લિયે) ડહો, શત્રુઓનો
જિતકર યશ પ્રાપ્ત કરો ઓર સવ સપદાયુક્ત રાજકા ઉપભોગ લો; इन
લોકોનો મેંને પહિલે હી માર રચા હૈ, તુમ કેવલ નિમિત્તમાત્ર હોઓ.

તેથી હવે તું ઉઠ મેળવ પાર્થ! કીર્તિ,
શત્રુ જીતી મરસ ભોગવ રાજ્ય નહિ,
આ સર્વ મેં પ્રથમથી જ મૂકેલ મારી,
નિમિત્તમાત્ર તું હવે બન સવ્યસાચી!

ભોગવવાં પડે; પણ પરમેશ્વરના મનમાં જે વસ્તુ કરવાની હોય તે જ
વસ્તુ મને નિમિત્ત કરીને પ્રજા કરાવેછે, એવી ભાવના રાખી પરમેશ્વ-
રાર્પણ બુદ્ધિથી કેવળ સ્વધર્મ સમજીને તે કર્મ જો તું કરે, તો તેમાં કાંઈ
જ અયોગ્ય નથી, એટલું જ નહિ, પણ ઉલટું તેવા પ્રકારનું સ્વધર્માચરણ
એ આ સર્વ જૂતમાત્રના અતરંગાં રહેલા પરમેશ્વરની એક પ્રકારની
સાત્ત્વિક ભક્તિ જ છે.

સૈન્યના બળને તો મેં પહેલાંથી જ મારી લીધું છે. હવે આ મર્વ
સૈન્ય પૂતળાંની પેઠે નિર્ભય છે; એ અનાયાસે રણમાં આવ્યું છે, તો તેનો
સહાર કરી તું એકલો યશ પ્રાપ્ત કર.

દ્રોણં ચ भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथाऽन्यान्पि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं नदि मा व्ययिष्ठा
युद्धचस्व जेतासि रणे सपत्नान्॥३४॥

દ્રોણમ્ ચ भीષમ્ ચ જયદ્રથમ્ ચ કર્ણમ્ તથા અન્યાન્ યોધવીરાન્ ક્ષપિ
મયા હતાન્ ત્વમ્ જહિ મા વ્યયિષ્ઠા યુદ્ધચસ્વ રણે સપત્ન્યાન્ જેના શ્વસિ ॥

દ્રોણ, भीष्म, જયદ્રથ, અને કર્ણ તથા બીજા વીર યોદ્ધાઓને પણ
મેં મારી મૂકેલા છે, તેઓને તું હણ, જેદ કર મા, યુદ્ધ કર, રણમાં
શત્રુઓને તું શતીશ.

દ્રોણ, भीष्म, જયદ્રથ ઓર કર્ણ તથા દુસરે મો પરાન્ની કીરંકી મેને માર
રયા હૈ, અનેકો તુમ મારો, સિદ્ધ મત હેમો, યુદ્ધ કરો, રણમેં શત્રુઓંકી તુમ જિતોને

આ દ્રોણ भीष्મ વળી કર્ણ જયદ્રથે આ,
તેવા બીજા પણ વળી બહુ વીર યોદ્ધા,
મારા હણેલ હણ ને વળી ગોચ મા તું,
તું તો સ્વાભાવ રણ યુદ્ધ શતીશ શત્રુ.

૧૧-૩૪ દ્રોણ આદિને શત્રુવાની આશંકા ધરાવું કારણ-દ્રોણ એ
ધનુર્વેદી આચાર્ય દિવ્યાસ્ત્રમંપત્ર, મુખ્યત્વે પોતાના મોટા શત્રુ भीष्મ
એ મરણ પ્રમાણે મૃત્યુને ઇચ્છનાર દિવ્યાસ્ત્રમંપત્ર અને પરશુરામે દંડ
યુદ્ધ માગ્યા છતાં તેનાથી ન હાનિવા. જયદ્રથ એ કે જેના પિતાએ તપ
આર્ધ્યું કે મારા દીકરાનું મસ્તક પૃથ્વી ઉપર પાડે તેનું માથુ પણ
પડશે. કર્ણ પણ શત્રુઓ અસહ્ય, સૂર્યનો પુત્ર કુતીજના કર્ણથી ઉત્પન્ન
થયેલ, ઈંદ્રે આપેલ અમોઘ શક્તિથી સંપન્ન. એ અને બીજા નામાંકિત
યોદ્ધાઓને પણ ભીંત ઉપર ચિતરેલા સિંહની પેઠે નિર્ભય સમજ, મેં
તેમને પહેલાંથી જ મરી લીધા છે.

• યુક્તિનું કારણ જ્ઞાન, જ્ઞાનનું કારણ ચિત્તશુદ્ધિ અને ચિત્તશુદ્ધિનું કારણ

સંજય ઠવાચ ।

પતચ્છુત્વા વચનં કેશવસ્ય
કૃતાઙ્ગલિર્વેપમાનઃ કિરીટી ।
નમસ્કૃત્વા મૂય યવાહ કૃષ્ણં
સગર્જ્જદં મીતમીતઃ પ્રણમ્ય ॥૩૫॥

સંજયઃ ઠવાચ । કેશવસ્ય એતદ્ વચનમ્ શ્રુત્વા કૃતાઙ્ગલિઃ વેપમાનઃ કિરીટી
મસ્કૃત્વા પ્રણમ્ય સગર્જ્જદમ્ મીતમીતઃ મૂયઃ એવ કૃષ્ણમ્ આહ ॥

મંજયે કહ્યું-કેશવનું આ વચન સાંભળીને હાથ ભેડી ધૂજતાં ધૂજતાં
અર્જુને નમસ્કાર કરી વળી પ્રણામ કરી ગદ્ગદ કંઠે બીતાં બીતાં ફરીને
કૃષ્ણને કહ્યું.

સંજયને કહા-કેશવકે, यह वचन सुनकर, बरबर कांपता हुआ, हाथ
ढकर, नमन करके, शिर नायके, अर्जुन डरता हुआ गद्गद कंठसे श्रीकृष्णको
त कहने लगा.

આ સાંભળી વચન કેશવનું કિરીટી,
તે ધૂજતો જ ધૂજતો વળી હાથ ભેડી,
બીતો બીતો. પ્રણામને પ્રણામી પ્રતિ તો,
વંદી ફરીફરીથી ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો.

તપોતાના ધર્મનું અનુદાન, એમ સૂચવવાને અહીં સુદ્ધ કર, એમ કહી
પુસ્તુએ પોતપોતાને કર્તવ્યપરાયણ રહેવું એમ તાત્પર્ય દર્શાવ્યું છે; અને
નાથી જ ભક્તિવડે આરાધેશ પરમેશ્વર પોતાના ભક્તનાં દુર્વંશ કાર્યને
જુ સુલભ કરી દેશે, એમ પણ સૂચવ્યું છે.

૧૧-૩૫ શ્રીભગવાન ગભીર વાણીથી એ પ્રમાણે બોલ્યા, તે અર્જુને
અગતાં તેને સુખ કે દુઃખ લાગ્યું તે સમજી શકાયું નહિ, પણ તેનું
હૃદય કંપવા લાગ્યું અને બીતાં બીતાં શ્રીભગવાનના ચરણ
। રૂંધાયેલે કંઠે શ્રીકૃષ્ણને ફરીને કહ્યું.

અર્જુન ઉવાચ ।

સ્થાને હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યાં

જગત્પ્રહૃષ્યત્યનુરજ્યતે ચ ।

રક્ષાસિ ભીતાનિ દિશો દ્રવન્તિ

સર્વે નમસ્યન્તિ ચ સિદ્ધસદ્ધ્યા ॥૩૬॥

અર્જુન ઉવાચ । હૃષીકેશ તવ પ્રકીર્ત્યાં જગત્ પ્રહૃષ્યતિ અનુરજ્યતે ચ રક્ષાસિ ભીતાનિ દિશઃ દ્રવન્તિ સર્વે ચ સિદ્ધસદ્ધ્યા નમસ્યન્તિ સ્થાન ॥

અર્જુને શુભે હૃષીકેશ, આપના શ્રીનંદને જગત હાં પામે છે, અને (આપનામાં) અનુરક્ત થાય છે રાક્ષસો લાલચીત થઈ મર્ચ દિશાઓમાં દોડાદોડ કરે છે અને સર્વ સિદ્ધના સમુદાય આપને નમસ્કાર કરે છે, તે સર્વે યોગ્ય જ છે

અર્જુનને કહા-હે હૃષીકેશ, આપના કીર્તન કરવાથી જગત આનંદ માનતા હૈં ઔર પ્રેમયુક્ત હોતા હૈં, રાક્ષસગણ કંદે हुए सब दिशाओंमें भाग रहे हैं और सब सिद्धकि समुदाय आपको नमस्कार कर रहे हैं, यह सब योग्य ही है

છે યોગ્ય, શ્રીનંદથી તુજ હૃષીકેશ ।

પામે જ હાં અનુરક્ત બને ય વિશ્વ,

ખીને ન રાક્ષસ બધા મહુ દિશ નાસે,

ને સિદ્ધ મવ મરવે તુજને નમે છે

૧૧-૩૬ આપ વિશ્વના મંથાનક અને સૂત્રધાર છો અને તેથી જ આ જગત પૂર્ણની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયું છે આપ હુ ખસમુદ્રમાં ફેલાવે બહાર કાઢો છો, એની આપની કીર્તિનું સ્મરણ મનુષ્યો કરે છે, અને આનંદ સમુદ્રના તરંગોમાં આગળે છે આ જગત જીવનને માટે આપના ઉપર પ્રીતિ કરે છે જે દુષ્ટો છે તેનો આપ નાશ કરો છો, એથી ત્રિભુવન માના રાક્ષસો વગેરેને આપનો ભય જ લાગે છે દેવ, મનુષ્ય, સિદ્ધ, યક્ષ વગેરે સર્વ અને બીજાને ત્વં સ્થાવર જંગમ છે, તે આપને ભેદને હાં

કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્મહાત્મન્
 ગરીયસે વ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્તે ।
 અનન્ત દેવેશ જગન્નિવાસ
 ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં ચત્ ॥૩૭॥

મહાત્મન્ ગરીયસે વ્રહ્મણઃ અપિ આદિકર્ત્તે ચ તે કસ્માત્ ન નમેરન્
 અનન્ત દેવેશ જગન્નિવાસ સત્ અસત્ તત્પરમ્ ચત્ અક્ષરમ્ ત્વમ્ ॥

હે મહાત્મન્, સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને બ્રહ્માના પણ આદિકર્તા આપને
 તેઓ નમસ્કાર કેમ ન કરે ? હે અનંત, હે દેવાધિદેવ, હે જગન્નિવાસ,
 સત્ અસત્ અને તેથી પર જે અક્ષર બ્રહ્મ છે, તે પણ આપ છો.

હે મહાત્મન્, બે आपको પ્રણામ ક્યોંકર ન કરેંગે ? ક્યોંકિ આપ બ્રહ્માકે
 મી આદિ કર્તા બૌર તપ્પે શ્રેષ્ઠ હો, હે અનંત, હે દેવાધિદેવ, હે જગન્નિવાસ,
 સત્ અસત્ બૌર ઇન દોનેસે પર જો અક્ષરબ્રહ્મ હૈ, સો મી આપ હો.

બ્રહ્માત્મો! પણ મહા તું જ આદિકર્તા?
 પદે તને ન ક્યમ તે સહુ હે મહાત્મા!
 તું છે સતે અસત હે જગન્ના નિવાસ!
 દેવેશ! તેથી પર અક્ષર તું અનંત.

યુક્ત બની આપને વંદન કરી રહું છે.

૧૧-૩૭ સર્વં લોતદ્ વ્રહ્મ । યો યા એતદક્ષર ચાર્વ્યવિદિત્વા । સત્ત્વ જ્ઞાનમનંતં
 વ્રહ્મ । શ્રુતિ.

સ્વપ્રકાશનું મુખ્ય સ્થાન આપ દષ્ટિઓચર થતાં જ નિશાચરો સહજ
 નાશ પામેછે. આપનો અલૌકિક મહિમા હવે મારી દષ્ટિએ પડ્યો. ન્યાંથી
 અનેક સૃષ્ટિઓની પક્ષિઓ અને પ્રાણીમાત્રની વેલીઓ સમસ્ત વિશ્વમાં
 પ્રસરેછે, તે માથાનું આદિ અધિજ્ઞાન આપની કૃપ્યા જ છે. આપ
 અગણિત સરવેથી અને અમાપ અનંત શુભેથી ભરપૂર છો. વ્યક્ત પણ
 આપ છો અને અવ્યક્ત પણ આપ જ છો, તેમ જ તેનાથી અતીત જે

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણ-
સ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
વેત્તાઽસિ વેદં ચ પરં ચ ધામ
ત્વયા તતં વિશ્વમનન્તરૂપ ॥૩૮॥

ત્વમ્ આદિદેવ પુરાણ. પુરુષ ત્વમ્ શ્વસ્ય વિશ્વસ્ય પરમ્ નિધાનમ્ વેત્તા
વેદમ્ ચ પરમ્ ધામ ચ અસિ અનન્તરૂપ ત્વયા વિશ્વમ્ તતમ્ ॥

આપ આદિદેવ છે, પુરાણ પુરુષ છે, આપ આ વિશ્વના પરમ
નિધાન છે, આપ જ્ઞાતા જ્ઞેય અને પરમ ધામ છે, અને હે અનન્તરૂપ
આપે આ વિશ્વને વિસ્તાર્યું છે.

આપ આદિદેવ હો, પુરાણ પુરુષ હો, આપ હવે વિશ્વના પરમ નિધાન હો,
આપ જાણનેવાળે, જાણને થોડ્ય ઓર પરમ ધામ હો, ઓર હે અનન્તરૂપ, આપને
યહ વિશ્વ પૈલા હુઆ હૈ.

તું આદિ દેવ જ પુરાણ પુરુષ તું છે,
આધાર તું પરમ આ સહુ વિશ્વનો છે,
જ્ઞાતા તું જ્ઞેય વળી શ્રેષ્ઠ જ ધામ તું છે,
હીંધુ અનન્તરૂપ આ જગ વિન્તરી તે.

જ્ઞેય તત્ત્વ તે પણ આપ જ છે.

૧૨-૩૮ આપ પુરુષ અને પ્રકૃતિના આદિકારણ છે, અને મહત્તત્ત્વની
મર્યાદા પણ આપ જ છે. આપ સર્વ વિશ્વના ચાલક અને સર્વ જીવેતું
અધિષ્ઠાન છે. જ્ઞાત અને લવિષ્યના જ્ઞાતા છે, તેમજ જે માયાથી આ
સર્વ જગત વ્યાપ્ત છે, તેને પણ આપનો જ આશ્રય છે. આપ સર્વ
સૃષ્ટિનું આશ્રયસ્થાન હોવાથી પરમ શ્રેષ્ઠ છે અને ધ્વજાડના અંતકાળે
માયા પણ આપનામાં જ લય પામે છે.

નિધાન-આધાર, લયસ્થાન.

તત-વિસ્તારેલું, વ્યાપ્ત કરેલું.

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાઙ્કઃ
 પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।
 નમો નમસ્તેઽસ્તુ સદૃશકૃત્વઃ
 પુનશ્ચ મૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥૩૨॥

વાયુઃ ચમઃ અગ્નિઃ વરુણઃ શશાઙ્કઃ પ્રજાપતિઃ પ્રપિતામહઃ ચ ત્વમ્ તે સદૃશકૃત્વઃ
 નમઃ નમઃ અસ્તુ પુનઃ ચ મૂયઃ અપિ તે નમઃ નમઃ ॥

વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર, પ્રજાપતિ અને તેમના પણ પિતા (પ્રપિતા-
 મહ) આપ હો, આપને હજાર વાર નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો; વળી
 ફરી ફરીથી આપને વારંવાર નમસ્કાર, નમસ્કાર.

વાયુ, ચમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્ર, પ્રજાપતિ(પ્રજ્ઞા) ઓર પ્રપિતામહ આપ
 હી હો; આપને સદૃશો વાર નમસ્કાર હે, નમસ્કાર હે, ઓર ફિર ફિર મી
 વારંવાર આપને નમસ્કાર, નમસ્કાર.

વાયુ વરુણ યમ અગ્નિ તું ચંદ્ર છે તું,
 તું છે પ્રજાપતિ અને પ્રપિતામહે તું,
 વંદુ તને નમુંહું વાર હજાર વંદુ
 ને વાર વાર ફરી મે નમું હું નમુંહું.

૧૧-૩૬ જેમાં આપ ન હો એવી કોઈ વસ્તુ જગતમાં નથી, તેમ
 જ ન્યાં આપ ન હો એવું કોઈ સ્થાન જગતમાં નથી; માટે આપ ન્યાં
 ન્યાં હો ત્યાં ત્યાં મારા નમસ્કાર છે. સર્વત્ર રહેનાર મહાન વાયુ આપ
 જ છો, આપ શાસન કરનાર યમ છો, પ્રાણીમાનમાં રહેલ જઠરાગ્નિ
 પણ આપ જ છો. સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મદેવ આપ છો, તેમ જ
 એ ધર્મદેવને પણ ઉત્પન્ન કરનાર આપ જ છો. આ સિવાય બીજી જે જે
 સાકાર તેમ જ નિરાકાર આપની વિશૂતિ હોય તેને મારા નમસ્કાર.

૧૧-૪૦ અર્જુન આ રીતે દરેકે દરેક તરફ જોઈ જોઈ નમસ્કાર
 કરવા લાગ્યો. એક એક અવયવ તરફ પણ દૃષ્ટિ નાખી ચિત્ત સમાધાન

નમઃ પુરસ્તાદય પૃથ્વતસ્તે
 નમોઽસ્તુ તે સર્વત ઇષ સર્વ
 અનન્તવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં।

સર્વ સમાગ્રોપિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥૪૦॥

સર્વ તે પુરસ્તાત્ નમઃ અય પૃથ્વતઃ સર્વતઃ ઇષ તે નમઃ અસ્તુ ત્વમ્
 અનન્તવીર્યામિતવિક્રમઃ સર્વમ્ સમાગ્રોપિ તતઃ સર્વઃ અસિ ॥

હે સર્વસ્વરૂપ, આપને આગળથી નમસ્કાર, પાછળથી નમસ્કાર અને
 સર્વ બાબુઓથી આપને નમસ્કાર હો; આપ અનંત સામર્થ્યવાળા છો, અમાપ
 પરાક્રમવાળા છો, આપ સર્વ જગતને વ્યાપીને રહ્યા છો, માટે સર્વસ્વરૂપ છો।

હૈ સર્વસ્વરૂપ, આપેના સામનેસે નમસ્કાર, પીઠકે તરફતે નમસ્કાર ઓર
 સર્વ તરફતે નમસ્કાર હૈ, આપ અનંત વીર્યવાળે ઓર અપરિમિત પરાક્રમવાળે
 હૈ, આપ સર્વ જગતમેં વ્યાપ્ત હૈ, હસ લિયે સર્વસ્વરૂપ હૈ.

અનુભવ વંદન જ વંદન પાછળેથી,
 સર્વાત્મ વંદન તને જ સદુ દિશીથી,
 છે વિક્રમે અતુલ તુજ અનંત શક્તિ,
 સૌને તું વ્યાપી જ રહ્યો સદુરૂપ તેથી.

પામી વારવાર નમસ્કાર કરવા લાગ્યો. અનંત સ્વરૂપ વિશ્વરૂપમાં અદ્ભુત
 રૂપો આશ્ચર્યથી જોતો જઈને ફરી ફરીને ત્રેમલાવથી નમસ્કાર કરવા
 લાગ્યો. આગળ અને પાછળ પૂર્વ અને પશ્ચિમે સર્વ દિશાએ એ એક જ
 વિરાટસ્વરૂપ જોઈ તેને નમસ્કાર કરવા લાગ્યો. લિલ્લ લિલ્લ અવપોની
 ગણતરી ન કરી શકતાં, તેમ જ ક્રોધ દિશા તેમના વિના ખાલી ન
 હોવાથી સર્વસ્વરૂપ અને સર્વનાં અંગસ્વરૂપ વિશ્વરૂપને નમસ્કાર કરવા
 લાગ્યો; અને સર્વ કાંઈ ધ્વજાંડમાં જે જે છે, તે તે જ છે, અને તે જ
 ગર્વન લારેલા છે, એમ જોવા બાંધુવા અનુલવવા લાગ્યો. પાણીના
 મહાસાગરમાં તરંગો પણ પાણીના જ આવે, તેમ જ ક્ષીર સમુદ્રમાં તરંગો

સહેતિ મત્વા પ્રસન્નં ચતુર્થં ।

હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સહેતિ ।

અજ્ઞાનતા મહિમાનં તવેદં ।

મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥૪૧॥

તવ હ્રદમ્ મહિમાનમ્ અજ્ઞાનતા મયા સત્તા ઇતિ મત્વા હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સત્તા ઇતિ પ્રમાદાત્ વા પ્રણયેન અપિ યત્ પ્રવક્તૃમ્ ઉક્તમ્ ॥

આપનો આ મહિમા ન જાણવાથી મેં આપને મિત્ર માનીને હે કૃષ્ણ, હે યાદવ, હે સખા, એવી રીતે પ્રમાદથી કે પ્રેમથી જે કંઈ અપમાન-કારક કંઈ હોય,

આપનાં આ મહિમા ન જાણે મેં આપને સત્તા માનકર “હે કૃષ્ણ, હે યાદવ, હે સખા” ઇત્યાદિક જે વચન અમર્યાદાસે પ્રમાદ અથવા પ્રેમકે કારણ કહે છે,

તારો ન જાણી મહિમા પણુ આ તને મેં,

માની સખા પ્રણયથી અથવા પ્રમાદે,

“હેકૃષ્ણ! યાદવ! સખા!” વળી કાંઈ એવું,

હોયે અયોગ્ય અવિવેકથી જે વદાયુ.

પણુ દૂધના જ આવે, તે પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોને પ્રભુ સ્વરૂપે જોવા લાગ્યો, અને તેમનાથી ભિન્ન કાંઈ નથી, એવી પ્રતીતિ અર્જુનને થઈ ગઈ.

૧૧-૪૧ મેં અમૃતનો ઉપયોગ લીધવામાં કર્યો અને કામધેનુને આપી દઈ તેને બદલે વાછડો લીધો. પાસ્ત્રમણિનો કુંગર હાથ લાગતાં તેને તોડીને ધરની દીવાલ બનાવી અને કલ્પતરુને કાપીને તેની ક્ષેત્રની ચોતરફ વાડ બનાવી ચિંતામણિની ખાણ હાથ લાગી તો તેના પત્થરો ગોદશુમાં ઘાલીને તેવડે પક્ષીઓ ઉડાડ્યાં. તમે યોગીઓનું સમાધિસુખ હોવા છતાં મેં મૂર્ખે આપને યોગજ્ઞ્યા નહિ, અને તમારી સાથે વિનોદથી વર્ત્યો.

યથાવદ્દાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ
 વિદ્યારશ્યાસનમોજનેષુ ।
 પક્ષોઽથવાઽપ્યચ્યુત તત્સમક્ષં
 તત્ક્ષામયે ત્યામહમપ્રમેયમ્॥૪૨॥

અચ્યુત વિદ્યારશ્યાસનમોજનેષુ ચ એકઃ અથવા અપિ તત્સમશ્ચ યત્ અવશ-
 સાર્યમ્ અસત્કૃતઃ અસિ તત્ અપ્રમેયમ્ ત્વામ્ અહમ્ ક્ષામયે ॥

અને હે અચ્યુત, વિદ્યારમાં, શયનમાં, આસનમાં કે ભોજનમાં એકલા
 અથવા બીજાની સમક્ષ મશ્કરીમાં મેં આપનું જે કંઈ અપમાન કર્યું
 હોય, તે માટે અનુપમ એવા આપની હું ક્ષમા માંગું છું.

ઔર હે અચ્યુત, આપકે અલેલે રહનેકે સમય અથવા મિત્રોકિ સમને
 વિહાર કરતે, સોતે, ઘેટતે અથવા ભોજન કરતે પરિહાસકે લિયે મૈને જો
 આપકા અપમાન કિયા હૈ, ઉસકે લિયે જાપ અપ્રમેયસી મૈ ક્ષમા ચાચતા હૂં.

વિદ્યારમાં શયન આસન ભોજને ચે,
 એકંત કે કંઈક અચ્યુત! સૌ સમક્ષે,
 વિનોદમાં તુજ કંઈ અપમાન કીધું,
 તેની ક્ષમા તુજ કને અપ્રમેય થાયું.

તવેદ ને બદલે તવેમ પાડ છે. કંઈ સ્થળે તવેચ એવો પાડ પણ છે.

અહીં સતેતિ એ આર્પણપ્રયોગ હોઈ નિયમ વિરૂદ્ધ છે, તે બ્રૂક્ષ ન ગણાય.

૧૧-૪૨ આપને સગા ગણીને હું આપની સાથે વિનોદથી બોલતો
 હતો, સર્વત્ર આપને મેં શીખામણ પણ આપી છે. શય્યા ઉપર પણ
 આપની પાસે જ સૂતો બેઠો છું. આપને મશ્કરીમાં બીજા વાદવો જેવા
 માનીને મશ્કરી પણ કરી છે, કંઈ કંઈ રીતે આપને આદર આપવામાં
 ભૂલ થઈ છે, અથવા તો આપનો અનાદર પણ કર્યો છે, તે બધાંની મને
 ક્ષમા આપો. ગમે તેવો અપરાધ માતા ક્ષમા કરેછે, તો આપ તો
 અનુપમ પ્રભાવવાળા હોવાથી મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો એવી વિનંતિ

પિતાઽસિ લોકમ્ ચ ચરાચરસ્ય
ત્વમસ્ય પૂજ્યમ્ ગુરુર્ગરીયાન્ ।
નત્વત્સમોઽસ્ત્યધ્યધિકઃ કુતોઽન્યો
લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવઃ ॥૪૩॥

ત્વમ્ અસ્ય ચરાચરસ્ય લોકસ્ય પિતા ઇતિ પૂજ્ય ચ ગુરુ ગરીયાન્
અપ્રતિમપ્રભાવ ત્વત્ત્વમ્ સ્વરત્રયે અપિ ન ઈતિ અધ્યધિક અન્ય 'કુત' ॥

આપ આ ચરાચર લોકના પિતા છો, પૂજ્ય છો, ગુરુ છો અને
ગુરુથી પણ શ્રેષ્ઠ છો, અનુપમ પ્રભાવવાળા આપના મમાન તમે. લોકમાં
કોઈ નથી, તો અધિક 'બીજો' ક્યાંથી હોય?

આપ હવે ચર ઓર અચર સ્વરૂપે પિતા છો, પૂજ્ય છે, ગુરુ છે ઓર
શ્રેષ્ઠ છે, ત્રણ લેવોમેં ઉપમારૂઢિત પ્રમાણયુક્ત આપને સમાન કોઈ નથી છે,
તો દૂરતા કહાસે છેવે ?

તુ તો પિતા જ સચરાચર લોકનો છે,
ને પૂજ્ય તું વળી ગુરુ પણ ગુરુનો છે,
ત્રિલોકમાં તુજ સમા નથી કોઈ ચે તો,
ક્યાંથી બીજો વધુ અનુપમ પ્રભાવ નોનો ?

--- --
ત્રેણ ચાતુર્માસમા નદીના મેના જળનો પણ સમુદ્ર અંગીકાર કરેછે, તો
પ્રીતિ તેમ જ ભૂવને લીધે કોઈ પણ વિશ્વ આચરણ થયુ હોય, કે વેણુ
કેવેણુથી માહુ લાગ્યુ હોય તો ક્ષમા કરશે. માગ સર્વે અપગ્રાધ ક્ષમા
કરશે, હું કરી કરીને આપની ક્ષમા માગુછુ

૧૧-૪૩ હે પ્રભુ, હવે જ આપનો મહિમા મહાર્થ જાણ્યો. આ
ચરાચર જગતનું ઉત્પત્તિસ્થાન આપ જ છો. આપ જ રિષયુ શકર આદિ
સર્વ દેવોના પણ દેવ છો, પગ્મ દૈવત રુદ્રપ છો. બ્રહ્મવેને વેદ આપન
બણાવનાર ગુરુ આપ જ છો. ત્રિભુવન મર્ત્યમાં આપ એક જ
હોઈ આપની બચેબરી કરનાર કોઈ પણ નથી, તો આપનાથી

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાર્ય
 પ્રસાદયે ત્વામહમોગમીડચમ્ ।
 પિતેવ પુત્રસ્ય સર્વેય સર્વ્યુઃ
 પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્દસિ દેવ સોદુમ્ ॥૪૪॥

દેવ તસ્માત્ કાર્યમ્ પ્રણિધાય પ્રણમ્ય અહમ્ હૈંત્યમ્ હૈંતમ્ ત્વામ્ પ્રણમ્ય
 પુત્રસ્ય પિતા इव सर्व्यु. સગા इव પ્રિયાયા પ્રિયઃ સોદુમ્ અર્હસિ ॥

માટે હે દેવ, સિર નમાવી (કાયા નમાવી-સાધાંગ) પ્રણામ કરીને
 હું સ્તુત્ય પ્રભુ આપની પ્રમત્ર થવા માટે પ્રાર્થના કરીશું; જેમ પિતા
 પુત્રનો, મિત્ર મિત્રનો અને પ્રિય પ્રિયનો અપરાધ મહન કરેછે, તેમ મારો
 અપરાધ આપે સહન કરવો ધટેછે.

इस लिये हे देव, मैं काय झुकाके प्रणाम करके स्तुति करने योग्य आप
 ईश्वरकी प्रसन्न होनेके लिये प्रार्थना करता हूँ; जैसे पिता पुत्रके, मित्र मित्रके
 और प्रिय प्रियके अपराध सह सेने है, वैसे ही मेरे अपराधको आप सहन
 करने योग्य हो.

સાધાંગ દહવત તેથી કરી પ્રણામ,
 હું સ્તુત્ય વિનવું તને ધન થા પ્રમત્ર,
 પ્રિયાતથો પ્રિય, પિતા પુત્રનો સખાનો,
 સહન પેડ કર દોષ ક્ષમા તું મારો.

ખીનો કોઈ છે, એમ તો કહેવાય જ કેમ ? આપનો મહિમા અગ્રાધ છે,
 હું તો તેનું વર્ણન કરવા અમર્થ છું.

૧૧-૪૪ હે પ્રભુ, પુત્રના હાથે ઘણા અપરાધ થયા હોય, તોપણ પિતા
 દોષભાવ ન સખતાં તે સહન કરેછે, તેમ મારા અપરાધો આપ સહન
 કરો. મિત્રની ઉદ્ધતાઈ કે અપરાધ મિત્ર શાંતિથી સહન કરેછે, તેમ મારા
 અપરાધ આપ સહન કરો. પોતાનાં તન મન અને આત્મા સંકલિત
 પોતાના પતિને અર્પણ કર્યા છે, એવી પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના મનની

અદ્યપૂર્વ દૃષિતોઽસ્મિ રુદ્ધા
 મયેન ચ પ્રવ્યયિતં મનો મે
 તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં
 પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥૪૨॥

અદ્યપૂર્વમ્ દૃષ્ટો હૃષિતઃ અસ્મિ મયેન ચ મે મનઃ પ્રવ્યયિતમ્ જગન્નિવાસ
 દેવ દેવેશ પ્રસીદ તત્ત્વ એવ રૂપમ્ મે દર્શય ॥

પહેલાં કહિ નહિ જોયેનું આ ૩૫ જોઈને હું દર્શ પામ્યો છું અને
 મનવડે મારું મન બહુ વ્યાકુળ થયું છે; માટે હે દેવાધિદેવ, હે જગન્નિ-
 વાસ, પ્રસન્ન થાઓ અને આપનું મૂળનું જ ૩૫ મને દેખાડો.

મેને પહેલે ન દેખે હુએ યદ્દ રૂપ દેરાકે મેં હૃષિન હો રહા હૂ, ઓર કરતે
 મેરા મન બહુત વ્યાકુલ હો રહા હે, દશ લિયે હે દેવાધિદેવ હે જગન્નિવાસ,
 પ્રસન્ન હોઓ, ઓર અપને પૂર્વ રૂપો હી મુઠે દિરાઓ.

આ જોઈ હું હરખુ ના નિરખેશ પૂર્વે,
 પામે વ્યાધા વળી જામે મન મારે તોયે,
 દેખાડ દેવ મૂળ ૩૫ હવે મને તો,
 દેવેશ' હે જગન્નિવાસ! પ્રસન્ન થાઓ.

નાત પતિતે કલા સિવાય રહે નહિ, પતિ તેના અપરાધ શાંતિથી સહન
 કરેછે, તેમ મારા અપરાધ સહન કરો.

પ્રિય.પ્રિયાઝહસિ । ધ. યથા વા પ્રિયઃ પ્રિયાયા અપરાધં ક્ષમતે । ભર્તા જેમ
 પ્રિય ભાવ્યોના અપરાધ ક્ષમા કરેછે તેમ.

પ્રિયાયાઃ-પતિનતાના. અહીં પ્રિયાયાઝહસિ । એમાં જ સખ્દનો લોપ
 થયો છે, અને સંધિપ્રયોગ છાંદસ-આર્ય છે.

૧૧-૪૫ દેવને પણ દુર્લભ આપનું વિશ્વરૂપ જોઈને મારું મન પ્રકુ-
 શ્લિત થયું છે; અને આગળ કહી તેવી અનેક પ્રકારની ભીંતિથી મારું
 મન બહુ વર વ્યાકુળ થયું છે; માટે એ સ્વરૂપ સંકલ્પી લક્ષ આપનું મૂળ

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્ત-
મિચ્છામિ ત્વાં દ્રષ્ટુમહં તથૈવ ।
તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્મુજેન
સહસ્રવાહો મવ વિશ્વમૂર્તે ॥૪૬॥

તથા એવ કિરીટિનમ્ ગદિનમ્ ચક્રહસ્તમ્ ત્વામ્ દ્રષ્ટુમ્ અહમ્ ઇચ્છામિ
સહસ્રવાહો વિશ્વમૂર્તે તેન એવ ચતુર્મુજેન રૂપેણ મવ ॥

પહેલાંની જેવા જ મુકુટધારી, ગદાધારી અને હાથમાં ચક્ર ધારણ
કરેલા આપને જોવાને હું ઇચ્છુ છું, માટે હું મહાસત્તાકુ વિશ્વમૂર્તિ તે જ
ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે આપ પ્રગટ થાઓ.

પૂર્વવત્ હી મુકુટ પહને હુએ ઓર હાથમેં ગદા ઓર ચક્ર લિયે હુએ આપસે
દેસનેહી મેરી ઇચ્છા હૈ, હસ લિયે હે સહસ્રગહો, હે વિશ્વમૂર્તિ, આપ ઉત્ત
ચતુર્મુજ રૂપસે પ્રગટ હોગો.

શિરે મુકુટ કર ચક્ર ગદા ધરેલા,
ઇચ્છુ છું તે મૂળ રૂપે જ તને હું જોવા,
હે વિશ્વમૂર્તિ! વિશ્વ! તેથી સહસ્રગાહુ!
થા તે ચતુર્ભુજ રૂપે જ પ્રભુ! હવે તું.

સ્વરૂપ દેખાડો. યોગ કરનારને એ મૂળ રૂપનાં જ દર્શન થાયછે, શાસ્ત્રોનો
વિચાર કરતાં પણ તે જ સ્વરૂપનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરાયછે, યતની
દક્ષપ્રાપ્તિમાં પણ એ જ રૂપ છે, અને એ જ સ્વરૂપને માટે તીર્થો કરાયછે,
પુન્યદાન કરાયછે. એ જ રૂપ ઉપર મને પ્રેમભાવ છટેછે.

૧૧-૪૬ મસ્તક ઉપર ધારણ કરેલા મુકુટને મસ્તકના સૌંદર્યથી
વિશેષ શોભા પ્રાપ્ત થાયછે, તેવી જ અંગની પ્રભાથી સર્વ સુંગારને
શોભા મળેછે. ઘનવોને પણ મુક્તિપદ આપનાર આપના હાથમાંનાં ગદા
તથા ચક્ર પણ કેટલાં સૌમ્ય જણાયછે? આવી આપની સર્વ શોભા
! હું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ જોવાને હું ઉત્સુક છું, માટે ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે

શ્રીભગવાનુવાચ ।

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં
રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।
તેજોમયં વિશ્વમનન્તમાદ્યં
યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટ્વર્વમ્ ॥૪૭॥

શ્રીભગવાનુ ઉવાચ । અર્જુન મેં હદમ્ તેજોમયમ્ અનન્તમ્ આદ્યમ્ પરમ્ વિશ્વમ્
રૂપમ્ આત્મયોગાત્ પ્રસન્નેન મયા તવ દર્શિતમ્ યત્ ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટ્વર્વમ્ ॥

શ્રી ભગવાને કહ્યું-હે અર્જુન, મારું આ તેજોમય, અનંત, આદ્ય અને
પરમ વિશ્વરૂપ મારા યોગ બળવડે મેં તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને તને
દેખાડ્યું છે; જે તારા સિવાય બીજા કોઈએ પૂર્વે જોયેલું નથી.

શ્રી ભગવાને કહા-હે અર્જુન, મેંને પ્રસન્ન હોઈને અપને યોગને સામર્થ્યસે
મેરે યહ તેજોમય અનંત આદિમૂત તથા પરમ વિશ્વરૂપ તુમકો દિસાલાયા;
જો તુમ્હારે સિવાય કિસી દુસરેને પહિલે નહીં દેરા યા.

પૂર્વે નહિ તુજ વિના દીઠું કોઈએ જે,
તેજસ્વી વિશ્વરૂપ આદ્ય અનંત આ તે,
દેખાડ્યું એજ તુજને મુજ આત્મયોગે,
આતાં પ્રસન્ન તુજ ઉપર પાર્થ! મેં મેં.

થઈ મને દર્શન આપો.

૧૧-૪૭ શ્રી ભગવાન અર્જુનને કહેછે કે મારું આ સ્વરૂપ મેં તને
દેખાડીને અત્યંત લાલ આપ્યો છે, છતાં આનંદમાત્ર ન પામતાં ભયથી
બીકાણુની પેઠે તું બોલેછે. હું પ્રસન્ન થઈશું ત્યારેજ મારું આ સ્વરૂપ
દેખાડું. તારી પ્રેમભક્તિને લીધેજ તારી 'ધમ્મજા પૂર્ણ' કરવા માટે
મારું પરમ શુદ્ધ આ વિશ્વરૂપ તને દેખાડ્યું. એ મારું અખંડ અને અનાદિ
સ્વરૂપ હોઈ એમાંથી જ કૃષ્ણ આદિ બધા અવતાર ઉત્પન્ન થાયછે. એ સ્વરૂપ
કેવળ જ્ઞાન તેજસ્વી બનેલું વિશ્વમય, અનંત અને અવ્યય હોઈ સર્વ વસ્તુનું

ન વેદ્યજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈ-
 નં ચ ક્રિયામિર્ન તપોમિરુઘૈઃ ।
 एव रूपः शक्य अहं नृलोके
 द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

કુરુપ્રવીર એવ રૂપ અહમ્ ન વેદ્યજ્ઞાધ્યયનૈઃ ન દાનૈઃ ન ક્રિયામિર્ ન તપોમિઃ
 તપોમિઃ ષ્ચ નૃલોકે ત્વદન્યેન દ્રષ્ટુમ્ શક્યમ્ ॥

હે કુરુપ્રવીર, આ પ્રકારનું માર્ગે રૂપ વેદ્યથી, યજ્ઞથી, અધ્યયનથી, દાનથી,
 કર્મથી કે ઉપાસનાથી પણ મનુષ્યલોકમાં તારા વિના બીજા કોઈથી જોવું
 શક્ય નથી (જોઈ શકાય એમ નથી).

હે કુરુપ્રવીર, વેદકે પઠનસે, યજ્ઞકે અનુષ્ઠાનસે, કર્મસે આ કહોર તપસે
 મી મનુષ્યલોકમાં જુદાવારે સિવાય દૂસરા કોઈ સી મેરે હવે પ્રકારકે રૂપકો
 દેખનેકો સમર્થ નહીં હૈ.

વેદે ન અધ્યયન યજ્ઞથી ના ન દાને,
 ક્રિયાથી ના નહિ જ ઉપાસનાથી ચે કે,
 આત્મ સ્વરૂપ મુજ જોઈ શકાય બીજે,
 કુરુપ્રવીર ! તુજ વિષુ મનુષ્યલોકે.

આદિ કારણ છે. તારા સિવાય બીજા કોઈએ તે જોઈ શકે તે નથી, પણ
 સાંભળી શકે તે નથી, કારણકે એ સાધનોથી પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું નથી.

૧૧-૪૮ આ સ્વરૂપની શોધ કરતાં વેદો મુખા બની ગયા છે, યજ્ઞ
 પણ સ્વર્ગ પર્યંત જઈ પાછા વળ્યા છે, યોગાભ્યાસ કરનાર તેમ જ અધ્ય-
 યન કરનારને પણ આ સ્વરૂપ દુર્લભ છે, સત્કર્મો પણ મહાશ્રમથી સત્ય-
 લોક પર્યંત જ જતાં એને શોધી શક્યાં નથી, તપ આદિ સાધન એનાથી દૂર
 રહ્યાં છે. એ રૂપનું દર્શન કેવળ અનન્ય ભક્તિથી, એટલે જોને પરાભક્તિ કહેણે,
 તેથી, અર્થાત્ જોમાં અન્ય નથી, ભક્તિ ભક્ત, ભગવાન સર્વ એક છે, તેથી
 તેના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી થાયછે, અનુભવાયછે, બીજા કશાથી નહિ.

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો
 દષ્ટ્વો રૂપં ધોરમીદૃષ્ મમેદમ્ ।
 વ્યપેતમીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વ
 તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥૪૯॥

મમ ઈદંક્ ઇદમ્ ધોરમ્ રૂપમ્ દષ્ટ્વો તે વ્યથા મા વિમૂઢભાવઃ ચ મા
 વ્યપેતમીઃ પ્રીતમનાઃ ત્વમ્ ઇદમ્ મે તત્ એવ રૂપમ્ પુનઃ પ્રપશ્ય ॥

મારૂં આતું ધોર રૂપ જોઈને તને દુઃખ ન થાયો અને તું મુકાઈ
 ન જા; ભય દાઢી નાખી મન પ્રસન્ન રાખી તું આ મારૂં તે જ રૂપ ફરીથી જો.

મેરે હવે પ્રસન્નરૂપે યહ ધોર રૂપકો દેખકે તુમ મત ઢરો ધીર મત ધવરાઓ,
 મય છોડકે પ્રસન્ન મનસે યહ મેરે ડસી હી રૂપકો ફિર દેખો.

આતું સ્વરૂપ મુજ ધોર જ નીરખીને,
 થાયો વ્યથા નહિ તને નહિ મોહભાવે,
 થા તુ પ્રસન્નમન બીતિ તજી ફરીને,
 આ તે જ તું મળનું મુજ સ્વરૂપ જોતે.

શક્યઃનઅર્હનો સંધિ શક્યોઽહં થાય, પણ વિસર્ગનો લોપ થયો છે, તે
 જાંઘસપ્રયોગ છે. કારક ક્રિયાની મંધિમાં અર્થગૌરવની બુદ્ધિથી અથવા
 શત્યઃ ખેંચાવાથી સંધિનો અભાવ છે, તે દોષ નથી.

૧૧-૪૯ તું અંગતેછોડીને પ્રતિજ્ઞાવાને આર્ધિંગન દેહે, તું અધીરો બની
 અર્ધીના સાકાર ચતુર્ભુજ રૂપ ઉપર પ્રીતિ કરેછે, પરંતુ તે મારૂં ખરૂં
 સ્વરૂપ નથી. હજી પણ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપની આસ્થા છોડ અને મારા વિશ્વ-
 રૂપ પ્રતિ અનાસ્થા ધરીશ નહિ. એ રૂપ યદ્યપિ ભયંકર અને વિસ્તૃત
 છે, તોપણ તેમાં મંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખ. જેમ કૃષ્ણ પોતાનું મન દ્રવ્યભંડા-
 રમાં રાખી માત્ર શરીરથી જગતના વ્યવહાર કરેછે, અથવા માળામાં
 રહેલાં પાંખ કુલ્યા વિનાનાં પોતાનાં બચ્ચાંમાં જીવ રાખી પક્ષિણી જે
 મગાણે બમણુ કરેછે, અથવા ગાય કુંગર પર ચરેછે, તોપણ તેનો જીવ

સજ્જય ઠવાચ ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा

स्वयं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेन

मूढा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥૫૦॥

સજ્જયઃ ઉપાચ । इति वासुदेव अर्जुनम् उक्त्वा भूय स्वकम् तया रूपम् दर्शयामास पुन. च सौम्यवपुः भूत्वा महात्मा भीतम् एनम् आश्वासयामास ॥

સંજયે કહ્યું-એ પ્રભાણે વાસુદેવે અર્જુનને કહીને પાછું પોતાનું પૂર્વનું રૂપ દેખાડ્યું અને પાછા સૌમ્ય દેહધારી થઇ તે મહાત્માએ બધા પામેલા અર્જુનને આશ્વાસન આપ્યું.

સજ્જયને કહા-વાસુદેવને અર્જુનસે એવા વહનેકે પીછે ફિર અપના પૂર્વ રૂપ દિકાયા, ઔર ફિર સૌમ્ય દરીર ધરકર મહાત્માને મયમીસ અર્જુનકો આશ્વાસન દિયા.

અર્જુનને વચન એ કહી વાસુદેવે,
દેખાડ્યું નિજ મૂળ રૂપ પછી ફરીને,
પાછા ફરીથી થઇ સૌમ્યવપુ મહાત્મા,
આશ્વાસને વળી દીધું બધામીતને ત્યાં.

જે પ્રભાણે ઘેર બાધેલા પોતાના વાજામાં હોયછે, તે પ્રભાણે તારે -
પ્રેમ મારા વિશ્વરૂપમાં કાયમ રાખ. બધા તો ત્યાં સુધી દ્વિતીય, દ્વિત
હોય ત્યાં સુધી છે, અદ્વિતમાં બધા છે નહિ. બમયં વે જનક પ્રાપ્તોડસિ ।
આતન્દ્રં વ્રક્ષણો વિદ્વાન્ન વિમેતિ કુતશ્ચન । શ્રુતિ.

૧૧-૫૦ આ વિશ્વરૂપ દર્શન જેતું અદ્ભુત છે, તેવી જ તે ઉપર
શ્રીરામનેશ્વર મહારાજની ટીકા પણ અદ્ભુત અને વિસ્તારપૂર્વક છે.
તેઓથી કહેછે કે આ પ્રકારે સિધ્ધની હક મહન કરનાર શુર કોઇ પણ
દેશમાં જોવામાં આવ્યો છે કે ? આ પ્રકારે પ્રભુ પોતાના ભક્ત ઉપર
દેહલી પ્રીતિ રાખેછે તે અવર્ણનીય છે. જેમ પરમાત્મ સ્વરૂપમાં સર્વ

અર્જુન ઉવાચ ।

દૃષ્ટ્વૈદ માનુષ રૂપં તવ સૌમ્યં જનાર્દન ।

ઇદાનીમસ્મિ સંવૃત્તઃ સચેતાઃ પ્રકૃતિં ગતઃ ॥૫૧॥

શ્રીભગવાનુવાચ ।

સુદુર્વર્ણમિદં રૂપં દૃષ્ટ્વાનસિ યન્મમ્ ।

દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ ॥૫૨॥

અર્જુનઃ ઉવાચ । જનાર્દન તવ ઇદમ્ સૌમ્યમ્ માનુષમ્ રૂપમ્ દૃષ્ટ્વા ઇદાનીમ્ સચેતાઃ સંવૃત્તઃ અસ્મિ પ્રકૃતિમ્ ગતઃ ॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ । મમ યત્ ઇદમ્ રૂપમ્ દૃષ્ટ્વાન્ અસિ સુદુર્વર્ણમ્ દેવા અપિ અસ્ય રૂપસ્ય નિત્યમ્ દર્શનકાંક્ષિણઃ ॥

અર્જુને કહ્યું-હે જનાર્દન, આપનું આ સૌમ્ય મનુષ્યરૂપ જોઈને હવે હું સચેત થયો છું, તથા (પૂર્વગત) સ્વસ્થ થયો છું.

શ્રીભગવાને કહ્યું-મારું જે આ વિશ્વરૂપ તે જોયું, તે જોવા પામવું બહુ કઠિન છે; દેવતાઓ પણ એ રૂપ જોવાને માટે મદાય આકાશ રાખે છે.

અર્જુનને કહ્યું-હે જનાર્દન, ત્યાપકા હસ સૌમ્ય મનુષ્ય રૂપનો દેવને બરાબર મેં સચેત હોવા હું ઓર (પૂર્વગત) સ્વસ્થતાનો પ્રાપ્ત હોવા હું.

શ્રીભગવાનને કહ્યું-મેરા ચહ વિશ્વરૂપ તુમને દેખા, જો દિલનેમેં મુશ્કિલ હૈ; દેવતાઓ મી સદા હસ રૂપનો દેખનેકે લિયે ઇચ્છા કરતે હૈ.

મંદાકાંતા-જોઈ તારું મનુષ્યશરીરી કૃષ્ણ! આ રૂપ સૌમ્ય,
પામ્યો મારી પ્રકૃતિ હું હવે ને થયો છું મચેત.
જોયું જે તે મુજ સ્વરૂપ આ દેખવું કુર્લખે છે,
છાડેછે સૌ સુર પણ સદા રૂપ એ દેખવાને.

શ્રવસ્વરૂપનો મમાવેશ થાયછે, અથવા બીજામાં વૃક્ષ સમાઈ જાયછે, અગર સ્વમનું દસ્ય કે વિચાર પણ જાગૃત અવસ્થામાં નષ્ટ થાયછે, તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પાછું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ ધારણ કરી વિશ્વરૂપનો દેખાવ નહીં કર્યો.

નાહં યેદૈર્નં તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥૫૩॥

મમત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરન્તપ ॥૫૪॥

મામ્ યથા દૃષ્ટવાન્ અસિ એવંવિધઃ અહમ્ દ્રષ્ટુમ્ ન વેદઃ ન તપસા ન દાનેન ન ચ જ્યયા શક્યઃ ॥

પરન્તપ અર્જુન અનન્યયા મમત્યા તુ એવંવિધઃ અહમ્ જ્ઞાતુમ્ દ્રષ્ટુમ્ ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટુમ્ ચ શક્યઃ ॥

તે મને જે રૂપે જોયો છે, તે રૂપે હું વેદાથી, દાનથી કે યજ્ઞથી પણ જોઈ શકાઉં એમ નથી.

હે પરંતપ અર્જુન, અનન્ય ભક્તિથી જ એ રૂપે મને જાણ્યો, જોવો અને તત્ત્વથી પ્રવેશ (અભેદરૂપે પ્રાપ્ત) કરવો શક્ય છે.

તુમને મુસે જિસ રૂપે દેસા હૈ, વૈસા મેં વેદાધ્યન, તપ, દાન ઓર યજ્ઞકે અનુષ્ઠાનસે મી દેસનેકો શક્ય નહીં હું.

હે પરંતપ અર્જુન, હસ પ્રકારકે રૂપવાલા મેં અનન્ય ભક્તિસે હી જાણનેકો શક્ય હું, દેસનેકો શક્ય હું તથા તત્ત્વસે પ્રવેશ કરનેકો (અભેદ રૂપે પ્રાપ્ત હોનેકો) શક્ય હું.

જોયો તે જે રૂપથી મુજને શક્ય હું તેમ જોવે,
ના વેદે કે નહિ તપથી ના દાન કે યજ્ઞથી યે.
એ રીતે હું કુરુપ્રવીર ! હું શક્ય ભક્તિ અનન્યે,
જોવાને ને પળી સમજ્યા તત્ત્વથી પામવાને.

૧૨-૫૪ અનન્યભક્તિથીજ માફે તત્ત્વથી જ્ઞાન કે દર્શન થાય, અથવા મારામાં પ્રવેશ પમાય-મારામય થવાય, હું એતું રહે જ નહિ, અદ્રીત થવાય.

૧૨-૫૫ ઇશ્વરાર્પણ ભુદ્ધિથી એટલે જગતનાં સર્વ કર્મ પરમેશ્વરનાં છે, અને તે જ ખરો કર્તા કારવતા છે, પણ તે કર્મ આપણને નિમિત્ત-

મત્કમેકૃન્મત્પરમો મદ્ગત્તઃ સદ્ગવર્જિતઃ ।

નિર્વેરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડય ॥૨૬॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णाऽर्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ।

પાણ્ડય મત્કમેકૃન્ મત્પરમ સત્તવર્જિત સર્વભૂતેષુ નિર્વેર ય મદ્ગત્ત સ.
મામ્ એતિ ॥

હે અર્જુન, મારી (પ્રભુ) પ્રીતિ અર્થે કર્મ કરનાર, મારે (પ્રભુ)
પરાયણ, આમક્રિયાથી રહિત, અને મર્વ જૂતો પ્રત્યે વૈર રહિત જે મારો
લક્ષ્ય છે, તે મને પ્રાપ્ત થાયછે

હે અર્જુન, જો મેરા ભક્ત મેરે નિમિત્ત કર્મ કરતેવાલા, મુझे પરાયણ,
આલક્ષિ રહિત ધૌર સન મૂતોમે વૈરભાવ વર્જિત હૈ, વહ મુझे પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

વસંત- આમક્રિયાથી રહિત ને મુજ લક્ષ્ય છે જે,
જે સર્વ જૂતપ્રતિ વૈર રહિત થૈને,
મારે પરાયણ હરે મુજ માટ કર્મો,
આની મળેજ કુર્ભંદન' તે મને તે

એ પ્રમાણે વિશ્વરૂપદર્શનયોગ નામનો અગિયારમો અધ્યાય પૂરો.

માત્ર કરીને તે કરાવેછે એવી નિરભિમાન શુદ્ધિથી જગતનો મર્વ વ્યવહાર
લગવડલક્ષ્યોએ કરવો એટલે તે કર્મો શાંતિની કે મોક્ષપ્રાપ્તિની આડે
આવશે નહિ. આ રીતે આ શ્લોકમા સર્વ ગીતાશાસ્ત્રનું તાત્પર્ય આવેયું
છે. ગીતાનો લક્ષ્યમાર્ગ સ્વસ્થ યદને હર્ષિ હરિ કરવાનો નથી, ધગધગતી
લક્ષિતની સાથે જ હિત્માહથી સકળ નિષ્કામ કર્મ કરવાનું કહેનારો છે.

મત્પરમ-તેજ અમારો રક્ષક છે, તેજ આશ્લેષીય, તેજ પ્રાર્થનીય,
તેજ પ્રાપ્ત્ય, તેજ આધાર, તેજ મારી ગતિ છે, એમ નિરનિશય
પ્રેમથી રક્ષકપણા વગેરે ધર્મથી હુંજ જેને હિતૃષ્ટતમ છું તે.

અધ્યાય ૧૨ મો

ભક્તિયોગ

અર્જુન ઉવાચ।

પયં સતતયુક્તા યે ભક્તાસ્ત્વાં પર્યુપાસતે ।

યે ચાપ્પશ્ચરમદ્યકં તેષાં કે યોગવિત્તમાઃ ॥૧॥

અર્જુનઃ ઉવાચ । એવમ્ સતતયુક્તાઃ યે ભક્તાઃ ત્વામ્ પર્યુપાસન્તે યે ચ
અપિ અવ્યક્તમ્ અક્ષરમ્ તેષામ્ કે યોગવિત્તમાઃ ॥

અર્જુને કહ્યું—એવી રીતે નિરંતર યુક્ત થઈને જે ભક્તો આપની
ઉપાસના કરેછે, અને જેઓ અવ્યક્ત અક્ષરની (નિર્ગુણ બ્રહ્મની) ઉપાસના
કરેછે, તેઓમાંથી ઉત્તમ યોગવેત્તા કોણ ?

અર્જુનને કહ્યું—ઈસ તરફ નિરંતર યુક્ત હુએ જો ભક્ત લોગ તુમ્હારી
ઉપાસના કરતે હૈં ઓર જો અવ્યક્ત અક્ષર વ્રજ્ઞકી ઉપાસના કરતે હૈં, ઇન
દોનોમિં ઉત્તમ યોગવેત્તા કોન હૈં ?

શાર્દૂલ— ભક્તો સંતત યુક્ત એમ કરતા જે તારી ઉપાસના,
ને અવ્યક્ત જ જેહ અક્ષરતણી યોગવેત્તા જેમાં કયા ?

૧૨-૧ આગળ વ્યક્ત ઉપાસના સંબંધે કહેવાઈ ગયું છે. વ્યક્તો-
પાસના એટલે ભક્તિ, પણ તે ભક્તિ નિરનિરાગાં અનેક ઉપાસ્યની એવો
અર્થ આ અધ્યાયમાં વિવક્ષિત નથી. ઉપાસ્ય અથવા પ્રતીક ગમે તે હોય,
પણ તેમાં એક જ 'સર્વવ્યાપી પરમેશ્વરની ભાવના કરી જે ભક્તિ
કરાયછે, તે જ ખરી વ્યક્તોપાસના છે અને તે જ આ અધ્યાયમાં કહેછે.
ખીળ અધ્યાયમાં રિચિતિપ્રત્યું જેવું વર્ણન આપેલું છે, તેવું જ પરમ
ભગવદ્ભક્તની રિચિતિનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં કરેલું છે.

૧૨-૨ વર્ષાઋતુમાં નદી અધિક વધેછે, તે પ્રમાણે મારી ભક્તિ કરતાં
જેનામાં નિત્ય નવી શ્રદ્ધા દષ્ટિગોચર થાયછે, અથવા સપુદ્ગને મળ્યા પછી

શ્રીભગવાનુવાચ ।

મર્યાદેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તમા મતાઃ ॥૨॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ । યે મયિ મનઃ આવેશ્ય નિત્યયુક્તાઃ પરયા શ્રદ્ધયા ઉપેતાઃ મામ્ ઉપાસતે તે મે યુક્તમાઃ મતાઃ ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું—જેઓ મારામાં ચિત્ત લગાડી નિત્યયુક્ત થઈ પરમ શ્રદ્ધા સહિત મારી ઉપાસના કરેછે, તેઓને મેં શ્રેષ્ઠ યોગયુક્ત માનેલા છે.

શ્રીભગવાનને વહા—જો મુસમે ચિત્ત એકાગ્ર કરકે નિત્યયુક્ત હુઈ પરમ શ્રદ્ધાસે મેરી ઉપાસના કરતે હૈ, ડનકો મૈને શ્રેષ્ઠ યોગયુક્ત માના હૈ.

મારામાં મન નિત્યયુક્ત ધરીને ઉપાસતા જે મને,
શ્રદ્ધા શ્રેષ્ઠ સહિત ઉત્તમ હૈ તો માનુષ્યું તે યોગીને.

જેનામાં અપરિહાર્ય તરંગો ઉદ્ભવ્યા કરેછે, એવી મગાની પેઠે જેના હૃદયમાં પૂર્ણ પ્રેમભાવ ઉછાળા માર્યા કરેછે; તેમ જ દિવસ અને રાત મનમાં ન આણતાં મન વચન કાયાદારા મારામાં જ ચિત્ત રાખી જે મારી ઉપાસના કરેછે, અને એ પ્રમાણે જે ભક્તો પોતાની જાતને ધસડીને મારામાં જ લાવેછે, તેને જ હું પરમ યોગયુક્ત મમજીંધું.

૧૨-૩,૪ एतद्वि तदक्षरं गमिं ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमनस्वहृस्वमदीर्घम् ।
श्रुतिथी सर्वधर्मशून्य निरुपशु करेक्षु; तेथी न अनिर्दश्य-वाणीथी न ज्ञाणी
शक्य अेतुं, वाणीने अगोचर होवाथी बुद्धिने पशु अविपय. यतो यत्तो
निवर्तते अप्राप्य मनसा सह । श्रुति

દસવે ત્વમયા સુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ । શ્રુતિ. સૂક્ષ્મદર્શી વિદ્વાન પુરુષોએ વિપયવાગ્મનાથી રહિત એકાગ્ર સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે જ આ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરેલ છે. મનસૈવાનુદૃષ્ટ્યમ્ । શ્રુતિ. આ આત્મા દેવળ શુદ્ધ મનવડે જ દેખી શકાયછે. સામ્યયોનિત્વાત્ । વેદાંતમ્ન. જેને વિષે ઉપનિષદ્શ્વ પ્રમાણ છે, એવું પરબલ છે. મહાવાક્યગ્ન્ય શુદ્ધ બુદ્ધિની જનિ

યે ત્વક્ષરમનિર્દેશ્યમવ્યક્તં પર્યુપાસતે ।

સર્વત્રગમચિન્ત્યં ચ કૂટસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥૩॥

સંનિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ ।

તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વમૂતહિતે રતાઃ ॥૪॥

યે તુ ઇન્દ્રિયગ્રામમ્ સંનિયમ્ય સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ સર્વમૂતહિતે રતાઃ અનિર્દેશ્યમ્ અવ્યક્તમ્ સર્વત્રગમ્ અચિન્ત્યમ્ કૂટસ્થમ્ અચલમ્ ધ્રુવમ્ ચ અક્ષરમ્ પર્યુપાસતે તે મામ્ એવ પ્રાપ્નુવન્તિ ॥

અને જેઓ ઇન્દ્રિયના સમુદ્ધનો સંયમ કરીને અને સર્વત્ર સમબુદ્ધિ રાખીને તથા સર્વ ભૂતમાત્રના હિતમાં મગ્યા રહીને અવર્ણનીય, અવ્યક્ત, સર્વવ્યાપક, અચિન્ત્ય, કૂટસ્થ, અચલ અને ધ્રુવ અક્ષરશક્તિની ઉપાસના કરેછે, તેઓ મને જ પામે છે.

और जो मुख्य सब इन्द्रियोंको संयमित करके और सब भूतोंके हितमें आनंद पाये हुए सर्वत्र समदृष्टि करके अवर्णनीय, अव्यक्त, सर्वव्यापक, अचिन्त्य, कूटस्थ, अचल और ध्रुव अक्षरशक्ती की उपासना करते हैं, वे मुझको ही पाते हैं.

ને અવ્યક્ત અચિન્ત્ય અક્ષર અને કૂટસ્થ ને ધ્રુવને, ઉપાસે વળી સર્વવ્યાપી અચલે જેઓ અનિર્દેશ્યને, રાખીને સમબુદ્ધિ સર્વમહી ને સૌ સંયમી ઇન્દ્રિયો, પામે તે ય મને જ સર્વ ભૂતના હિતે રહીને મગ્યા.

સમુક્ત યદ્ અભાશિત તથા અહાવિગત અનિવાની નિવૃત્તિ ઉપચાર માત્રથી તે પરબ્રહ્મવિષે વાણીની વિષયતા તથા શુદ્ધિની વિષયતા કહી છે. અમયં સર્વ ભૂતેભ્યો દત્ત્વા સંન્યાસમાચરેત્ ॥ શ્રુતિ. આ અધિકારી પુરુષ શરીર, મન તથા વાણીથી સર્વ સ્થાવર જંગમ પ્રાણીઓને અભયદાન આપીને સંન્યાસ ધારણ કરે.

કૂટસ્થ-વાસ્તવિક રીતે મિથ્યા જતાં જે સ્વરૂપ પ્રતીત થાય તે કૂટ, તેમાં આધ્યાસિક સંગંધવડે અને અધિજ્ઞાનતાવડે રહે તે કૂટસ્થ, અર્થાત્ અજ્ઞાન

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસત્કચેતસામ્।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ધિરવાપ્યતે ॥૫॥

અવ્યક્તાસત્કચેતસામ્ તેષામ્ ક્લેશઃ અધિકતરઃ દેહવદ્ધિઃ હિ અવ્યક્તા ગતિઃ
દુઃખમ્ અવાપ્યતે ॥

અવ્યક્તમાં આમક્ત ચિત્તવાળા તેઓને ક્લેશ ઘણો વધારે પડે છે;
કેમકે (દેહાભિમાની) મનુષ્યોથી અવ્યક્તનો માર્ગ બહુ દુઃખથી સિદ્ધ
થઈ શકે છે.

અવ્યક્તને અનુરાગયુક્ત ચિત્તવાળે જોઈને અધિક ક્લેશ મોગના પડતા
દે; ક્યોંકિ (દેહાભિમાની) જનો અવ્યક્તના માર્ગ ચડે દુઃખસે પ્રાપ્ત કરતે દે.

અવ્યક્તે ચિત્ત સક્ત જેનું અધિકો છે તેમને ક્લેશ ત્યાં,
ક્યાં કે સિદ્ધ થતા ગતિ મનુષ્યને દુઃખેથી અવ્યક્તમાં.

અને તેના કાર્યનું અધિષ્ઠાન કૂટ-માયામાં તેના અધ્યક્ષપણાવડે રહે છે તે
કૂટમ્બ છે અથવા રાશિની પેઠે જે સ્થિત તે કૂટસ્થ. અક્ષર કૂટસ્થ છે માટે જ
અવ્યજ છે, ને તેથી ધ્રુવ છે અર્થાત્ નિભ છે. કૂટ એટલે એરણી પેઠે
ચિત્ત-અનેક ધાના સ્પર્શમાં આવતાં છતાં અવિકૃત છે, તેમ પ્રપંચનું
અધિષ્ઠાન છતાં અવિદ્યારી, અપરિણામી, નિત્ય.

અવ્યક્ત-શબ્દ પ્રવૃત્તિનાં નિમિત્ત જાતિ, ગુણ ક્રિયા અને મંમંધ એ
કાષ્ઠથી સ્પષ્ટ કરી શકાતું નથી. આમ શબ્દ પ્રવૃત્તિ પોતપોતાના અર્થમાં
છે, પરંતુ નિર્વિશેષ સ્વરૂપમાં જાતિ ગુણ આદિ વિશેષ ધર્મ નથી, એટલે
તે વ્યક્ત નથી, અર્થાત્ અવ્યક્ત છે અને તેથી જ અનિર્દેશ્ય છે, એટલે
શબ્દથી કંઠી શકાય નહિ તેવું છે.

ઉપામન-ઉપાસ્ય અર્થની પામે સ્થિતિ કરવી એટલે કે ઉપાસ્યને
ચિત્તનો વિષય કરવામાં તેવની ધારાની પેઠે અનિચ્છિતપણે ચિત્તનો એક
પ્રત્યય પ્રવાહ તે ધ્યેય વસ્તુ તરફ દીર્ઘ કાળ ચર્ચિત ચાહ્યો જાય તે.

૧૨-૫ સ્થળે ઉપામના અને નિર્ગુણ ઉપાસનામાં ક્ષણ ૨.

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥

ये तु सर्वाणि કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ અનન્યેન યોગેન એવ ધ્યાયન્તઃ

મામ્ ઉપાસતે ॥

પણુ જોએ સર્વે કર્મોં મને અર્પણુ કરીને, મારે પરાયણુ થઈ અનન્ય
યોગવડે ધ્યાન કરતાં મારી ઉપાસના કરેછે;

પરંતુ જો લેખા મુસલ્કો સવ કર્મ અર્પણ કરકે મેરેમ્ તત્પર હોકે અનન્ય
મક્ષિયોગસે ધ્યાન કરતે હુ઼ મેરી ઉપાસના કરતે હૈ,

જે સૌ કર્મ મને પરાયણુ થઈ મારેવિશે અર્પેનિ,
ઉપાસે વળી મુજ ધ્યાન કરતા યોગે અનન્યે મને;

જતાં પણુ સગુણુ કરતાં નિર્ગુણુ ઉપાસનામાં ક્લેશ વધારે હોવાથી નિર્ગુણુ
ઉપાસના કરતાં સગુણુ ઉપાસના સુકર છે. નિરાકાર પરબ્રહ્મનું નિર્દિધ્યાસન
કરનાર યતિને વિષય ત્યાગથી, આશ્રમ ધર્મથી, યમ નિયમ વગેરેના અભ્યાસ
કરવાથી, અસત્ પ્રત્યયને તજી દેવાથી અને નિરાકાર બ્રહ્મમાં મન સ્થાપન
કરવાથી ક્લેશ વધારે થાયછે.

પતિ સિવાય રોજ સગી થવું એવા પ્રકારનો આ યોગ છે. આ
સ્થળે પતિને માટે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાનું હોતું નથી કે કુસધર્મ સાચવ-
વાનું નિમિત્ત નથી, તોપણુ મૃત્યુની સાથે નિત્ય નવી નવી લગાઈ કરવી
પડેછે. આવું મૃત્યુથી પણુ તીખુ અને કટુ વિષ ગળવા જેવું છે.

અન્યક્રત્યેતયઃ-નિર્ગુણુ બ્રહ્મચિંતન પરાયણુઃ અદસ્ય આદિ ગુણુ-
વાળા અતર્ક્ય અચિંત્ય અને અપ્રમેય પરબ્રહ્મમાં આસક્ત એટલે તે ભાવની
પ્રાપ્તિને માટે યત્ન કરનારા-નિરાકાર પરબ્રહ્મમાં નિર્દિધ્યાસન કરનારા.

૧૨-૬ અનાયાસે અક્ષરોપાસનાની સિદ્ધિના કારણરૂપ સગુણુ ઉપાસના
મુમુક્ષુએ અવશ્ય કરવી. એવી નિષ્ઠાવાળા અનાયામે અક્ષરોપાસના અને
તેની પ્રાપ્તિને પામેછે; એ પ્રમાણે સ્વપ્ન સાધન અને ભાવનો અંગીકાર

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भयामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यसि मय्येव अत उर्ध्वं न संशयः ॥८॥

तेषाम् मयि आवेशितचेतसाम् पार्थ मृत्युसंसारसागरात् अहम् न चिरात्
समुद्धर्ता भयामि ॥

मयि एव मनः आधत्स्व मयि बुद्धिम् निवेशय अतः उर्ध्वम् मयि एव
निवसिष्यसि न संशयः ॥

तेषां भाराभां धोतानुं चित्त लगाडेवा पुरुषोत्तमो, हे पार्थ, मृत्युयुक्त
संसारभयभीती हुं सत्वर उद्धार करना छु-

तुं भाराभां न मन लगाड, भाराभां न क्षुद्धिने स्थिर कर, ओटले
मृत्यु पक्षी तुं भाराभां न निवास करीस ओभां भयप नथी-

हे पार्थ, जिनके चित्त मुझमें घुसे हुए हैं, उन जनोका मैं मृत्युयुक्त
संसारसमुद्रसे जन्म ही उद्धार करता हूँ-

तुम मुझमें ही मन लगाओ और मुझमें ही बुद्धिको स्थिर करो; ऐसा
करनेसे मृत्युके पीछे तुम मुझमें ही पास करोगे, इसमें संदेह नहीं है-

ने ने चित्त परोवरनार भुज्जभां तेने न हे पार्थ ! हुं,

आ भंभारभभुद मृत्युभयभीती तत्क्षण उद्धारछु-

भाराभां न लगाड तुज मन ने पेमाड हुभां भति,

भाराभां न हवे पक्षी रकीस तुं संक्ष य ओभां नथी-

करीने साधननी अस्थ कर्तव्यता सुयवचने कहेछे-

१२-८ आ श्लोकभां एव अतः शब्देनो मंघि नथी क्यो, ते श्लोकी
रचनाना पृथार्थ भाटे नथी क्यो-

१२-८ उत्तरोत्तर मंद अधिकारीओने आ श्लोकी अग्र्यामपेक्ष,

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોપિ મયિ સ્થિરમ્ ।
અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છામું ધનઙ્ગય ॥૧॥

■પ મયિ ચિત્તમ્ સ્થિરમ્ સમાધાતુમ્ ન શક્નોપિ તતઃ ધનઙ્ગય અભ્યાસયોગેન મામ્ આમુમ્ ઇચ્છ ॥

જો તું મારામાં ચિત્ત (સ્થિર) એકનિષ્ઠ કરવાને સમર્થ ન હો, તો પછી હે અર્જુન, અભ્યાસના યોગથી મને પામવાની ઇચ્છા કર.

વધિ તુમ સુક્ષ્મે અપના ચિત્ત (સ્થિર) એકનિષ્ઠ કરનેકો સમર્થ ન હોમો, તો હે ધનજય, અભ્યાસકે યોગસે સુસે પાનેકી ઇચ્છા કરો.

તે તું ચિત્ત કરી શકે સ્થિર નહિ મારેવિષે જો કદિ,
તો ઇચ્છા કર પામવા પણ મને અભ્યાસના યોગથી.

તેની પછીના શ્લોકથી ભાગવતધર્મ અને તે પછીના શ્લોકથી સર્વ કર્મ-ફલત્યાગ બતાવાયછે.

જેમ શરદ ઋતુનો પ્રારંભ થતાં નદીઓમાં પાણી કમી થવા લાગેછે, તેમ જેમ મારામાં તારૂં ચિત્ત ગુપ્તારે તેમ તેમ તે પ્રપંચમાંથી બહાર નીકળશે; અથવા જેમ પૂતેમ પછી અંદરબિંબ મેજ નાનું થતું થતું અમાવાસ્યાએ નષ્ટ થઈ જાયછે, તેમ ચિત્ત ધીમે ધીમે વિષયોપભોગમાંથી નીકળીને મારામાં ભાગતાં અંતે મદૂષ જ થઈ જશે. આ જ અભ્યાસયોગ છે.

અભ્યાસયોગ—ચિત્તને સર્વ તરફથી ખેંચીને એક આલંબનમાં ફરી ફરીને સ્થાપન કરવું તે અભ્યાસ, અને આ અભ્યાસપૂર્વકે સમાધાનરૂપ યોગ તે અભ્યાસયોગ.

૧૨-૧૦, ૧૨ મત્કર્મ—નવ પ્રકારની ભક્તિસ્વરૂપ મત્કર્મત્વર્ય કર્મ (૧૨-૧૦)

શિદ્ધિ—મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરવા સારૂં ક્યે માર્ગે ક્યાં જવાનું છે, તેથી વધારે અભ્યાસશાસ્ત્ર દહી શકે નહિ. શાસ્ત્રોક્ત માર્ગમાં કાંટા અથવા અડચણો હોય તે કાઢી નાંખી માર્ગ સાફ કરીને તે જ માર્ગે છેવટ ધ્યેય વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવી, તે કામ પ્રત્યેકે પોતાના પ્રયત્નથી જ કરવું જોઈએ. આ

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

अभ्यासे अपि असमर्थ. अस्मि मत्कर्मपरम. भव मदर्थम् कर्माणि कुर्वन् अपि सिद्धिम् अवाप्स्यसि ॥

अथ एतत् कर्तुम् अपि अशक्तः अस्मि तत् मद्योगम् आश्रितः यतात्मवान् सर्वकर्मफलत्यागम् कुरु ॥

अभ्यास करनेमें असमर्थ हो तो भारी प्राप्तिमें अर्थ कर्म करना था; भारी अर्थ कर्मों करना था पण तु सिद्धि(मोक्ष)में पाभीश.

जो अभि करनेमें असमर्थ हो, तो भारी योगमें आश्रय करी, आत्मसंयमवाणो यद्यपि सर्व कर्मोंना करने त्याग कर.

यदि अभ्यास करनेमें भी तुम असमर्थ होओ, तो मेरी प्राप्ति के लिये कर्म करते जाओ, मेरे लिये कर्मोंका अनुष्ठान करनेसे भी तुम सिद्धि(मोक्ष)को पाओगे.

अथ यह भी करनेको तुम असमर्थ होओ, तो मेरे योगके आश्रय करके सबत वित्तसे सब कर्मोंके फलका परित्याग करो.

अभ्यासे असमर्थ होय कहि तो हूँ आज कर्मों करै,

हूँ आज पणु पार्थ ! कर्म करतां पाभीश तु सिद्धिमें.

जो ते ये न करी सके तुं भुजना था योगमें आश्रयी,

सर्व कर्मोंको तु त्याग करने आत्मा पढ़ी संयमी.

प्रयत्न पणु पार्थन्य योग, अध्यात्म चिन्ता, लक्षित, कर्मफलत्याग धर्मादि अनेक प्रकारे यद्यपि सकेछे.

गद्योक्त-गद्योक्तं भूयः कर्तुं समर्थम्

(१२-११)

१२-१२ अथपि मननं विद्वज्ज्ञानं यथा ज्ञानं ध्यानं येनैव सिद्धिः

શ્રેયો हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्विज्ञानं विशिष्यते ।

ध्यानात्કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાન્તિરનન્તરમ્ ॥૧૨॥

અભ્યાસાત્ હિ જ્ઞાનમ્ શ્રેયઃ જ્ઞાનાત્ ધ્યાનમ્ વિશિષ્યતે ધ્યાનાત્ કર્મફલ-
ત્યાગઃ ત્યાગાત્ અનન્તરમ્ શાન્તિઃ ॥

કેમકે અભ્યાસ કરતાં જ્ઞાન વધારે સારું છે, જ્ઞાન કરતાં ધ્યાન વધારે
સારું છે, ધ્યાન કરતાં કર્મફળનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે અને કર્મફળત્યાગથી પછી
શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

કર્મોકિ અભ્યાસે જ્ઞાન ધેષ્ઠ હૈ, જ્ઞાનસે ધ્યાન ધેષ્ઠ હૈ, ધ્યાનસે કર્મ-
ફલકા ત્યાગ ધેષ્ઠ હૈ ઓર કર્મફલત્યાગસે અન્તર શાંતિ પ્રાપ્ત હોતી હૈ.

છે અભ્યાસથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન વધુ છે એ ધ્યાન તો જ્ઞાનથી,
કેમોતો ફલત્યાગ ધ્યાનથી થકે શાંતિ પછી ત્યાગથી.

ધ્યાસન વિશેષ છે કેમકે આ ધ્યાન આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવામાં હેતુ
છે, અને એથી ધ્યાન સર્વ આધનથી શ્રેષ્ઠ છે.

અભ્યાસથી જ્ઞાન એમ ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટપણાથી ઉપદેશ કરી મૂર્ત
કર્મફલત્યાગને વખાણે છે. યદા સર્વે પ્રમુચ્યંતે । યુતિએ સર્વ કામત્યાગથી
પ્રસિદ્ધ અમૃતપણું કહ્યું છે, અને કામના ત્યાગથી ધ્યાનનિષ્ઠ વિદ્વાનને
છેવટ શાંતિ જ છે. એ પ્રમાણે સર્વ કર્મફલત્યાગી અજ્ઞાનીને સર્વકામત્યાગ
સામાન્ય છે.

જ્ઞાન-પ્રતિબંધ સહિત જ્ઞાન.

શાંતિ-આત્યંતિક સંચારનો ઉપશમ.

અભ્યાસ-સર્વ સંન્યાસપૂર્વક યમ નિયમ વગેરે શ્રમથી સાધ્ય શ્રવણ
વગેરેનો અભ્યાસ.

૧૨-૧૪ સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્ । તતઃ પ્રત્યક્ષેતનાધિગમોવ્યંતરયા-
માવદ્ય ॥ યોગસૂત્ર. આ અધિકારીને પશ્ચરના ચિંતનરૂપ મુક્તપ્રણિ-
ધાનથી સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે પશ્ચરપ્રણિધાનથી જ આ અધિકારીને

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષભયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥૧૫॥

અનપેક્ષ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યયઃ ।

સર્વાર્થમ્પરિત્યાગી ચો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૬॥

યસ્માન્ સ્લેષક ન ઉદ્વિજતે યઃ ન સ્લેષકાન્ ન ઉદ્વિજતે યઃ ચ હર્ષામર્ષ
દ્વેગૈઃ મુક્તઃ સ મે પ્રિય ॥

ચ. મદ્ભક્તઃ અનપેક્ષ. શુચિ. દક્ષ ઉદાસીન. ગતવ્યયઃ સર્વાર્થમ્પરિ
ત્યાગી મે પ્રિયઃ ॥

જેનાથી લોકો ઉદ્વેગ પામતા નથી, તેમ જ જે લોકોથી ઉદ્વેગ પા
મતો, તથા જે હર્ષ, અમર્ષ, ભય અને ખેદથી મુક્ત છે, તે મને પ્રિય ।

જે મારો ભક્ત નિરપેક્ષ, (અંતર્યામી) પવિત્ર, ચતુર, ઉદાસીન, !
રહિત, અને સર્વ કામ્યકર્મનો ત્યાગ કરનાર છે, તે મને પ્રિય છે.

जिससे लोक उद्वेग नहीं पाते हैं, और जो लोगसे उद्वेग नहीं
है तथा जो हर्ष, अमर्ष, भय और उद्वेगसे रहित हैं, वही मुझे प्रिय ।

जो मेरा भक्त स्पृहा रहित, (अंतर्मात्र) पवित्र, चतुर, उदासीन, अ
रहित और फलकी इच्छासे कोई भी कर्म न करनेवाला होता है, वह
प्रिय है.

દુઃખે જેથી ન જન જનથી જે દુઃખામે નહિ ને,
ક્રોધોદ્વેગે હરખ લાયથી મુક્ત બહાલો મને તે.

પાંછા ત્યાગી પુનીત અદુઃખી દક્ષ ઉદાસી છે જે,
મૌ આરબો રહિત મુજ જે ભક્ત બહાલો મને તે.

પ્રાણીને મંતાપ થતો નથી, અને જે લોકથી મંતાપ પામતો નથી, એ
ઉપદ્રવ કરનાર ચોર, સર્પ, વાઘ આદિથી એટલે તેના આવવાથી, દર્શ
કે સ્પર્શથી ઉદ્વેગ પામતો નથી, તે જ્ઞાની.

૧૨-૧૬ અનપેક્ષ-જોખેલી અને સાંભળેલી વસ્તુઓમાં, દેહના જીવ

યો ન હૃપ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૭॥

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સન્નવિવર્જિતઃ ॥૧૮॥

યઃ ભક્તિમાન્ ન હૃપ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ યઃ શુભાશુભપરિત્યાગી સઃ મે પ્રિયઃ ॥

શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ સમઃ શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સન્નવિવર્જિતઃ ॥

જે ભક્તિમાન પુરુષ (કશાથી) હર્ષ પામતો નથી, (કશાથી) દ્વેષ કરતો નથી, (કશાને માટે) શોક કરતો નથી, (કશાની) ધ્વજા કરતો નથી અને જે શુભ અશુભ કર્મનો ત્યાગ કરેછે, તે મને પ્રિય છે.

જે શત્રુ અને મિત્રમાં માન અને અપમાનમાં મમાન છે. તેમ જ શીત અને ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખમાં પણ સમાન હોઈ સર્વમાં આસક્તિ વિનાનો છે;

જો ભક્તિમાન પુરુષ હર્ષ નહીં પાતા હૈ, દ્વેષ નહીં કરતા હૈ, શોક નહીં કરતા હૈ, ઇચ્છા નહીં કરતા હૈ ઓર શુભ અશુભ કર્મોના પરિત્યાગ કરતા હૈ, વહ મુજે પ્રિય હૈ.

જો શત્રુ ઓર મિત્રમેં તથા માન ઓર અપમાનમેં સમાન હૈ, તથા શીત ઉષ્ણ ઓર સુખદુઃખમેં સી સમાન હોઁકર સર્વમેં આસક્તિવે રહિત હૈ;

ના શોએ જે વળી ન હરખે દ્વેષ વાંછા ન રાખે,
જે ત્યાગી છે શુભ અશુભનો ભક્ત વ્હાલો મને તે.

શત્રુ મિત્રે સમ સમ વળી જેહ માનાપમાને,
શીતે ઉષ્ણે સમ સુખ દુઃખે ત્યાગી આસક્તિ જેલે;

અને મોક્ષની ઇચ્છામાં પણ જેને અપેક્ષા નથી, એવો સર્વદ્રામનિર્મુક્ત.

૧૨-૧૯ સર્વ પ્રપંચવિષે અસ્તિ ભાતિ પ્રિય રૂપવડે જે પરમાત્માનું

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિર્મૈત્રી સન્તુષ્ટો યેનકેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥૧૯॥

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિ મૈત્રી યેનકેનચિત્ સન્તુષ્ટ અનિકેન સ્થિરમતિ ભક્તિ-
માન્ નર મે પ્રિય ॥

જેને નિંદા અને સ્તુતિ મરખા છે, જે થોડું બોલનારો છે, જે કાંઈ
મળે તેવડે સન્તુષ્ટ છે નિશ્ચિત ધ્યાન નિનાનો છે અને જેની બુદ્ધિ સ્થિર
થયેલી છે, તે ભક્તિમાન પુરુષ મને પ્રિય છે

જિસકો નિંદા ઓર સ્તુતિ સમાન હૈ જો સયત વાનયયુત્ત હૈ, જો જા
બુદ્ધ મિલ જાવે ડહીસે સન્તુષ્ટ હૈ, જિસકે વાસ નિયત નહોં હૈ ઓર જિસકો
બુદ્ધિ સ્થિર હુઈ હૈ, એસા ભક્તિમાન પુરુષ મુચકો પ્રિય હૈ.

જેને નિંદા સ્તુતિ સમ, મુનિ તુલ્ય જે હૈ મળ્યે જે,
જેને ધ્યાને નહિ, સ્થિરમતિ ભક્તિ વ્યાપો મને તે

દર્શન છે, તે જ તે પગભાત્માપિથે એકાત ભક્તિ છે અર્થાત્ અનન્ય ભક્તિ છે.

एकात्मकिर्गोविंदे यत्सर्वत्र तदीक्षण ।

अहंतुल्यव्यवहिता या भक्ति पुरयोत्तमे ॥

लक्षण भक्तियोगस्य निर्गुणस्य तुदाहृतम् ।

येन केनचिदाच्छतो येन केनचिदाशित ।

यत्र कचन शायी स्यात्ત देवा ब्राह्मण विदु ॥ મહા-શાંતિપર્વ

૧૨-૨૦ જે કારણથી આ અદ્રેષ્ટત્વ આદિ ધર્મરૂપ અમૃતને શ્રદ્ધા-
વડે સંપાદન કરનાર અધિકારી પુરુષ પગમેશ્વરને અત્યંત પ્રિય છે, તે
કારણથી જ્ઞાનના પુરુષને સ્વભાવમિદ્દ હોવાથી લક્ષણરૂપ છતાં પણ આ
અદ્રેષ્ટત્વ આદિ ધર્મતત્ત્વ જાણવાને ઇચ્છનાર તથા વિષ્ણુના પરમપદની
પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખનાર મુમુક્ષુ જને આત્મજ્ઞાનના ઉપાય રૂપે કરીને
અત્યંત પ્રયત્નથી સંપાદન કરવા

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યયોક્તં પર્યુપાસતે ।

શ્રદ્ધધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેડતીથ મે પ્રિયાઃ ॥૨૦॥

इति श्रीभद्रगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

ય તુ મત્પરમા શ્રદ્ધધાના યયા ઉક્તમ્ इदમ્ ધર્મ્યામૃતમ્ પર્યુપાસત તે
ભક્તા મે અતીથ પ્રિયા ॥

જેઓ મારે પગપાણુ યદ્ય એ રીતે કહેના ધર્મરૂપ અમૃતનું સેવન
શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેછે, તે ભક્તો મને અતિશય પ્રિય છે

જો મત્પરાયણ હોયર હવ ધર્મરૂપ અમૃતના સેવન કરતે હૈ, વે અપત્તક
કહે હુવ મજા મુક્તકો વહુત હી પ્રિય હૈ

શ્રદ્ધાળુ જે કથિત ગીત આ ધર્મપીયૂષ સેવે,

રહે ભાગમા રચી પચી અતિ પ્રિય ભક્તો મને તે

એ પ્રમાણે ભક્તિયોગ નામનો બાગમો અધ્યાય પૂરો

પહેલા પ્રિયો દિ જ્ઞાનિનોડત્યયમ્ । ક્યુ છે તેનુ જ આ રપછીઠગ્યુ
ભક્તાસ્તેતીથ મે પ્રિયા । એ વાક્યથી અર્ધી કરી બતાવ્યુ છે જેથી કરીને
પહેના કહેવા આ ધર્મરૂપી અમૃતનું અનુજ્ઞાન કરતો પુરુષ વિષય ભગ-
વાન પરગેશ્વરને અતિશય પ્રિય થાયછે, તેથી કરીને આ ધર્મરૂપી અમૃત,
વિષયના પ્રિય અને પગમ ધામને ઇચ્છતા મુમુક્ષુએ ચતનપૂર્વક ઉપામનુ
જોઈએ એવો વાક્યાર્થ છે

અધ્યાય ૧૩ મો

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥૧॥

શ્રીભગવાનુ ઉવાચ । કૌન્તેય इदम् शरीरम् क्षेत्रम् इति अभिधीयते एतन्
यः वेत्ति तम् तद्विदः क्षेत्रज्ञः इति प्राहुः ॥

શ્રીભગવાને કહ્યું-હે અર્જુન, આ શરીર ક્ષેત્ર કહેવાય છે, અને એને
જે જાણે છે, તેને તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે.

શ્રીભગવાનને કહ્યું-હે કૌન્તેય, यह शरीर क्षेत्र कहा जाता है, और जो
इसको जानते हैं, उनको तत्त्वज्ञ पुरुष क्षेत्रज्ञ कहते हैं.

શાઈલ- હે કૌન્તેય! મનુષ્યનું શરીર આ તે ક્ષેત્ર કહેવાય છે,
ને એને વળી જાણનાર જીવને ક્ષેત્રજ્ઞ ચાતા કહે.

૧૩-૧ પરમેશ્વર પિંડમાં એટલે મનુષ્યના શરીરમાં કે ક્ષેત્રમાં આત્મા-
રૂપે રહે છે, અને આ આત્માનું એટલે ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન તે જ આ પર-
મેશ્વરનું એટલે પરમાત્માનું પણ જ્ઞાન છે. આ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞપ્રે
મ પ્રકૃતિમાંની ક્ષેત્રરૂપ ભૂમિ આદિ આઠ પ્રકારની પરા પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજ-
રૂપ જીવવાળી અપરા પ્રકૃતિ પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે, તેનું વિવેચન આ
અધ્યાયમાં કરે છે.

આ શરીર-ઈન્દ્રિયા અને અંતઃકરણ સહિત ભોગ ભોગવવાનું સ્થાન.
ક્ષેત્ર-આ શરીરનું ક્ષવથી રક્ષણ કરવું પડે છે તેથી તથા તે નશ્વર
હોવાથી તેનો ક્ષય થઈ જાય છે તેથી, અને ક્ષેત્રની પેઠે તેમાંથી કર્મફળની
પ્રાપ્તિ કરાય છે તેથી તે ક્ષેત્ર કહેવાય છે.

प्रकृति पुरुष चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतदेदितुमिच्छामि ज्ञानं क्षेत्रं च केशव ॥

ક્ષેત્રજ્ઞં चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોજ્ઞાનં યત્તજ્ઞાનં મતં મમ ॥ ૨ ॥

ભારત સર્વક્ષેત્રેષુ ચ અપિ ક્ષેત્રજ્ઞમ્ મામ્ વિદ્ધિ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોઃ. યત્ જ્ઞાનમ્ તત્ જ્ઞાનમ્ મમ મતમ્ ॥

હે ભારત, સર્વ ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ મને જ જાણુ, ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું જે જ્ઞાન છે, તે જ જ્ઞાન મારા મત પ્રમાણે ખરું જ્ઞાન છે.

હે ભારત, સર્વ ક્ષેત્રોમાં મુક્તકો ક્ષેત્રજ્ઞ જાનો, ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞ બેનોના જો જ્ઞાન છે, उस ज्ञान ही मेरे मत अनुसार ज्ञान है.

ક્ષેત્રો સર્વ વિષે મને પણ વળી ક્ષેત્રજ્ઞ તો જાણુ તું,
માનું જ્ઞાન હું તે જ જ્ઞાન વળી જે આ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનું.

કેટલાંક મૂળ પુસ્તકોમાં પહેલા શ્લોકની પૂર્વ અર્જુનના પ્રશ્નરૂપે આ શ્લોક છે, પરંતુ ક્ષેપક દોષ સમવાન ભાષ્યકાર અને બીજા ટીકાકારોએ તે પ્રહણ કર્યો નથી.

૧૩-૨ દેહાદિમા આત્મબુદ્ધિવાળો મૂઢ મગદ્બેપાદિપુક્ત ધર્માધર્મનું અનુજ્ઞાન કરતો જન્મે છે તથા મરે છે. દેહથી જુદો આત્મા જાણનાર આત્મદર્શી મગદ્બેપાદિ ન હોવાથી ધર્માધર્મની પ્રવૃત્તિ બધી થવાથી મોક્ષ પામે છે. ક્ષેત્રજ્ઞ ઇશ્વરનું જ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિના બેઠથી મંસારીપણુ લાગે છે. ક્ષેત્ર ક્ષેત્ર હું જુદો છું એમ નહિ પણ સર્વ ક્ષેત્રમાં હું જ એકનો એક એકરૂપ છું એમ ક્ષેત્રજ્ઞ અને જાણી એકતા છે.

જ્ઞાન-ક્ષેત્રની બાધનાથી અને ક્ષેત્રજ્ઞની મર્વગ્રાધાવધિમૂતપણાથી જે અપરોક્ષ જ્ઞાન, તે જ તત્ત્વનિશ્ચય, તે જ મારું સમ્યક્જ્ઞાન. એ બનેનું જ્ઞાન તે જ્ઞાનજ્ઞાન. વિદ્વાન્ન વિમેતિ કુતચ્ચન । શ્રુતિ. જ્ઞાની પુરુષ દ્રાક્ષ્યી બીતો નથી, અજ્ઞાનીને તો જય તત્ત્વ મય ભવતિ । શ્રુતિ. અજ્ઞાનીના માર્ગમાં જય આવે છે.

આ દેખાય છે તે સંસ્કાર અવિદ્યા માત્ર છે. અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય

તત્ક્ષેત્રં યદ્ વાદ્યં ચ યદ્વિકારિ યતશ્ચ યત્ ।

સ ચ યો યત્પ્રમાણં તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥૩॥

તત્ ક્ષેત્રમ્ યત્ ચ વાદ્ય્ ચ યત્ વિકારિ યતઃ ચ યત્ સઃ ચ યઃ યત્પ્રમાણઃ
ચ તત્ મે સમાસેન શૃણુ ॥

તે ક્ષેત્ર શું, કેવા પ્રધારનું છે, કેવા વિધારનું છે, શેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું અને શું છે? તથા ક્ષેત્રમાં કેણુ અને તેનો શો પ્રભાવ છે, તે મારી પામેથી મંદ્રેપમાં સાંભળ.

સો ક્ષેત્ર જેસા છે, જિસ પ્રસારવા છે, જિસ વિસારોંવાલા છે, જિસસે ઝરપત્ર હુલા છે, તથા ક્યા છે જોર સો મેન છે તથા જિય સ્વમાવવાલા છે, યહ મુહસે સંકેપસે મુનો.

શું તે ક્ષેત્ર જ કેનું વિકૃતિ શી શી ચાથી વળી થાય છે,
કે ક્ષેત્રમાં વળી પ્રભાવ પણ શો મંદ્રેપમાં મુશ્યુ તે.

તે કેવળરૂપ ક્ષેત્રજનાં નથી. મિથ્યાજ્ઞાન પરમાર્થ વસ્તુને દ્વયશ્ચ આપવા સમર્થ નથી. મેદાનને પલાળવાને કાંઈવાનું જળ શક્તિમાન નથી, તેમ અવિદ્યા ક્ષેત્રજને કાંઈપણ કરવા સમર્થ નથી.

૧૩-૩ ચોવીસ બેદથી ભિન્ન પ્રકૃતિ ક્ષેત્ર એમ કહેવાય છે, તોપણ દેહરૂપ પરિણામ પામેલી તે પ્રકૃતિમાં અહંભાવવડે અવિવેકરૂપ છે, તેથી તેનો વિવેક થવાને માટે આ શરીર ક્ષેત્ર છે એમ કહી તેનું જ વધારે વિવેચન કરતાં હવે કહે છે.

૧૩-૪ યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । જેથી આ સર્વ ભૂતો ઉત્પન્ન થયાં છે; ઇત્યાદિ વટરચ લક્ષણો પ્રતિપાદન કરનારાં જે ઉપનિષદ વાક્યો, અને સત્ય જ્ઞાનગતં મહા । સત્ય જ્ઞાન અર્નતરૂપ થઈ છે; ઇત્યાદિ સ્વરૂપ લક્ષણવાળાં પદો—જે વાક્યોથી સાક્ષાત્ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન થાય છે તે બ્રહ્મ-પદ, સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર જાણીત વચનસતઃ સંજ્ઞાયેત । હે સૌમ્ય, આ સૃષ્ટિની પૂર્વે સત્ માત્ર હતું, અસતમાંથી સત કેમ થાય? તથા કો હોવાન્યાત્ ક-

ઋપિભિર્વહુધા ગીતં છન્દોમિર્વિધિષૈઃ પૃથક્ ।

બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ધિર્વિનિધિતૈઃ ॥૪॥

વિવિધેઃ છન્દોભિઃ પૃથક્ ઋપિભિઃ વહુધા ગીતમ્ હેતુમદ્ધિઃ વિનિધિતૈઃ
બ્રહ્મસૂત્રપદૈઃ ચ એવ ॥

વિવિધ છંદોવડે જુદા જુદા ઋષિઓએ બહુ પ્રકારે એ ગાયેલું છે,
અને હેતુ-યુક્તિ સહિત નિશ્ચિત અર્થને દર્શાવનારાં બ્રહ્મસૂત્રનાં પદોથી
પશુ એ દહેવાયેલું છે.

વિવિધ છંદોસે મિત્ર મિત્ર ઋષિયોએ વહુત પ્રકારસે યહ મિરપણ કિયા
હે ઓર હેતુયુક્તિ સયુક્ત તથા નિશ્ચિત અર્થવાલે બ્રહ્મસૂત્રપદોસે મી સો કયન
કિયા હૈ.

ગાયું એ બહુ રીતથી ઋષિજને વિવિધ હંદે જુદું,
સુનિશ્ચિત જ બ્રહ્મસૂત્રપદથી હેતુભાષી ઠલું.

પ્રાપ્ત્યાત્ત્વયદેષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ એવ હોવાનન્દવતિ । જો આ હૃદય
રૂપ આકાશમાં આનન્દરૂપ આત્મા ન હોત તો અપાન અને પ્રાણવાયુની
ચેષ્ટા ડાલુ કરે ? તેથી આ આત્મા જ આનન્દયુક્ત કરેછે; ઇત્યાદિ
યુક્તિવાળાં પદો,

અથવા અપાત્તે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા । ઇત્યાદિ બ્રહ્મસૂત્રનાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરાવનાર
પદો; રૂક્ષતેર્નાશ્ચન્દમ્ । આનન્દમયોઽભ્યાસાત્ । ઇત્યાદિ યુક્તિવાળાં બ્રહ્મસૂત્રો.

૧૩-૫ મહાભૂત-પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ.

અહંકાર-જેમ જાગૃતાવસ્થામાં સ્વપ્ન ગુપ્ત છે, કષ્ટમાં જેમ અગ્નિ
ગુપ્ત છે, તેમ માયાના ઉદરમાં જે ગુપ્ત હોયછે; અને જેમ હાડગતર
કુપત્થનું નિમિત્ત થવાની વાટ બ્લેધ રહેછે અને નિમિત્ત મળતાં શરીરને
અંતર્ગત વ્યાપેછે, તેમ ૫મ મહાભૂતનો અંગેગ થઈ જે વેળા દેહનો
આકાર બનેછે, તે વેળા દેહને જે ચેતરફ ન્યાયેછે તે.

શુદ્ધિ-જે ઇન્દ્રિયોની સહાયથી વિષયોના સમુદયને જીતી લાવે, સુ

મહાભૂતાન્યદ્દ્વારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

ઇન્દ્રિયાણિ દશૈકં ચ પञ્ચ ચેન્દ્રિયગોચરાઃ ॥૫॥

મહાભૂતાનિ અદ્દ્વારઃ બુદ્ધિઃ અવ્યક્તમ્ ચ એવ દશ ઇન્દ્રિયાણિ એકમ્ ચ
પચ્ચ ચ ઇન્દ્રિયગોચરાઃ ॥

પાંચ મહાભૂત, અહકાર, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત (પ્રકૃતિ) તથા દશ ઇન્દ્રિયો,
એક મન, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયના પાંચ વિષયો;

પંચ મહાભૂત, અહંકાર, બુદ્ધિ, અવ્યક્ત (મૂળ પ્રકૃતિ) તથા દશ ઇન્દ્રિય,
એક મન ઓર પચ્ચ જ્ઞાનેન્દ્રિયકે પચ્ચ વિષય;

પાંચે ભૂત મહા અહકૃતિ વળી અવ્યક્ત ને બુદ્ધિ ને,
ઇન્દ્રિયો અગિયાર ઇન્દ્રિયતણા એ વિષયો પાંચ ને;

આત્મિની યોગ્યતા જેને લીધે સમજાયછે, જે જ્ઞાન તત્ત્વતું મૂળ છે, જે
સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ પામતી દશ છે અને જે આત્મા તથા જીવ ઉભયની
સંધિમાં વસેછે તે.

અવ્યક્ત-પ્રકૃતિ (સાંખ્ય); જીવ; પંચ મહાભૂતો તથા ભૂતોનો સમુદાય
સ્થૂળ ધર્મ છોડી જે સ્થળે સૂક્ષ્મ ધર્મ અંતર્ધર્મ પામેછે તે.

જ્ઞાનેન્દ્રિય-કર્ણ, નેત્ર, ત્વચ્ચ, નાક અને શ્રોત્ર. આ પાંચ તત્ત્વોના
ઐક્યદ્વારા બુદ્ધિ સુખદુઃખનો વિચાર કરેછે.

કર્મેન્દ્રિય-વાચા, હસ્ત, પાદ, ગુહા અને ઉપસ્થ. પ્રાણની સ્ત્રી ક્રિયા-
શક્તિ આ શરીરમાં રહી પાંચ કર્મેન્દ્રિયના દ્વારથી અંતર્બાહ્ય જવા આવ-
વાનો વ્યાપાર કરેછે.

વિષય-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ. જેમ પશુ લીલા ચારા
તરફ દોડી જાયછે, તેમ આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયના દ્વારથી જ્ઞાન બહાર દોડી
આવેછે.

૧૩-૬ આ ઇચ્છા વગેરે આત્મધર્મો નથી, પણ મનના ધર્મ છે,
તેથી તે ક્ષેત્રરૂપ છે. કમઃ સ્વપ્નો વિચિન્નિત્સા યદ્વા અથ્વા ધૃતિરધૃતિર્હૃદ્યોર્ધર્મો-

इच्छा द्वेष सुखं दुःखं सघातश्चेतना धृति ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

इच्छा द्वेष सुखम् दुःखम् सह्यत चेतना धृति सविकारम् एतत् क्षेत्रम्
समासेन उदाहृतम् ॥

ઇચ્છા, દ્વેષ સુખ, દુઃખ, સઘાત, ચેતના અને ધૈર્ય એ વિગરો
સહિત આ ક્ષેત્ર મક્ષેપમા કહ્યું છે

इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, सघात चेतना और धीरज, ये सब विकार
सहित इस क्षेत्रको संक्षेपमें कहा है

ઇચ્છા દ્વેષ સુખો દુઃખો વળી ધૃતિ સવાત ને ચેતના
તેના સર્વ વિગર સાથ કહ્યું મેં એ ક્ષેત્ર મક્ષેપમા

रित्येत सर्वं मन एव । श्रुति ईच्छा, संघ प, भय, अहं अश्रद्धा, धृति,
अधृति, लज्जा वृत्तिज्ञान, लन ए सर्वं भवत्तु

ઇચ્છા-પૂર્વે જે પદાર્થનો ઉપભોગ લીધો હોય, તેનું સ્મરણ થતું હશે
આદિ પર શબ્દ આદિ અજ્ઞાતાની સાથે જે વૃત્તિ પ્રગટ થાય છે, ઇદ્રિયો
અને વિષયોનો મેળાપ થતા કામનો ટેકો ગ્રહીને જે તરત ઉત્પન્ન થાય છે
જે વૃત્તિનો ઉદ્ભવ થવાથી મન આમ તેમ જમણું કરવા મડી પડે છે,
ને ન્યા ન જવું જોઈએ, એવા સ્થળે ઇદ્રિયો મો ધાલે છે, જે વૃત્તિની
સગતિથી શુદ્ધિ ઉન્નત મની જાય છે અને જે વિષયો પર પ્રીતિ ગમે છે
તે વૃત્તિ જે જાતના સુખના હેતુરૂપ પદાર્થને પહેલા પામીને પછી તે
જાતનો પદાર્થ પામવાને સુખના હેતુથી ઇચ્છે છે તે

द्वेष-न्यारे ईच्छा उत्पन्न यतानी साये इद्रियाने पोताना उपभोगने
भाटे विषयो भजता नथी सारे જે वृत्ति उत्पन्न થાય છે તે

मवात-पय भक्षामृताना परिणामरूप જે इद्रिया महित शरीर ते
ચેતના-પ્રાણાદિનો દષ્ટિગોચર વ્યાપાર, જનતયણાની ચેત્ર

धृति-अवसाह, निरुत्साह કે असाधनता पागेना देह અને ઇદ્રિયોને

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વમર્દિમા ક્ષાન્તિરાર્જયમ્ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥૭૥॥

અમાનિત્વમ્ અદમ્ભિત્વમ્ અર્દિમા ક્ષાન્તિ. આર્જયમ્ આચાર્યોપાસનમ્ શૌચમ્ સ્થૈર્યમ્ આત્મવિનિગ્રહ ।

અમાનીપણું, અદંબીપણું, અર્દિમા, ક્ષમા, મરણતા, આચાર્યોની સેવા, (અંતર્બાહ્ય) પરિશ્રતા, સ્થિરતા, મનોનિગ્રહ,

માનકા ન વાદના, દમકા ન કરના, હિંસાએ રહિત હોના, ક્ષમા, સરલતા, ગુણસેવા, અત્ત.કરણ ઓર શરીરકી શુદ્ધતા, સ્થિરતા, મનોનિગ્રહ,

નિર્માનિત્વ ક્ષમા અદંબીપણું ને શૌચે અર્દિમા અને,
સેવા શુરુની સ્થિરતા મરણતા ને ચિત્તનો મંપમે,

જેણે સાધધ કરી શકાયછે તે.

૧૭-૭ થી ૯ ક્ષેત્રનું ચક્રાર્થ સ્વરૂપ બનાવ્યા પછી ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ બતાવવાનું છે, તે બતાવવા માટે સાધન બતાવેછે. તે સાધન યાન છે, તેનું સ્વરૂપ બતાવેછે.

અમાનિત્વ-વિષમાન અવિષમાન શુભોવડે પોતાની શ્લાધા તે માનિત્વ, તેથી રહિત તે અમાનિત્વ.

અદંબિત્વ-ક્ષાલ પૂઞ ખ્યાતિ માટે સ્વધર્મનું પ્રકટીકરણ તે દંબિત્વ તેથી ગહિત તે અદંબિત્વ.

અર્દિમા-મન, વાણી, શરીર અને કર્મથી પ્રાણીઓને પીડા ન કરવી તે-પ્રાણીઓ ઉપર દયા. આ અર્દિમામાં બ્રહ્મચર્ય આદિ બાકીના યમોનો અંતર્ભાવ સમજવો.

ક્ષાતિ-ચિંતા અને વિશ્વાસ વિના આધ્યાત્મિક આદિ ઉપદ્રવોને સહન કરવા તે. ખીન્ને માણુમ અપગધ કરે એ ચિત્તમાં વિકારનો હેતુ છે, તે હેતુ આવી મળતા છતાં પણ ચિત્ત નિર્વિકારી રહે અને અપગધને મદદ ન કરે, તેવી ચિત્તની અવિશ્વિતતા તે.

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् अनहङ्कारः च एव जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ।

ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય તેમ જ અહંકારનો અભાવ, જન્મ મૃત્યુ જરા અને વ્યાધિના દુઃખમાં દોષદૃષ્ટિથી જોવું,

ઇન્દ્રિયોકે વિષયમેં વૈરાગ્ય, અહંકારસે રહિત હોના, જન્મ મૃત્યુ જરા ઔર વ્યાધિકે દુઃખમેં દોષદૃષ્ટિસે વિચાર કરના,

તે વૈરાગ્ય થવો વળી વિષયમાં ને નિરહંકાર ને,
દૃષ્ટિ દોષની જન્મ મૃત્યુ દુઃખમાં રોગે જરામાહો ચે,

આર્જવ—અકુટિલતા; પોતાના ધર્મમાં મન વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિનું સદા એકરૂપપણું; જેવું હૃદયમાં હોય તેવું બાહ્ય આચરણ.

શૌચ—શૌચ બાહ્ય અને અભ્યંતર બે પ્રકારનું છે. માટી જળ વગેરેથી બાહ્ય શૌચ થાયછે, અને રાગ આદિ મલનું ધોવું તે અભ્યંતર શૌચ છે. સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—

शौचञ्च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

मृजलाभ्या स्मृतं वाङ्મયं भावशुद्धिस्तथांतरम् ॥

શુચિ—કર્મના યોગથી જેની બાહ્ય શુદ્ધિ થઇ છે અને જ્ઞાનના યોગથી અંતઃશુદ્ધિ થઇ છે; આ ઉભય પ્રકારે જે શુદ્ધ થયો છે તે.

સ્થૈર્ય—ફરતાં નક્કરોની સાથે ધ્રુવ ફરતો નથી, પ્રવાસીની સાથે રસ્તો કે વૃક્ષો જતાં આવતાં નથી, તે પ્રમાણે પંચ મહાભૂતાત્મક શરીરની હાલ-ચાલ ઇન્દ્રિયોના મંબધથી થાયછે, તોપણ જેનું મન કોઇપણ વિકારની લહરીથી ઢળતું નથી. જે પ્રમાણે વાવાઝોડાના મપાટાથી પૃથ્વી હાલતી નથી, તે પ્રમાણે વિકારના યોગથી જેનું મન કોણી જતું નથી. દારિદ્ર્ય દુઃખ, ભીતિ શોકથી જે વ્યાકુળ થતો નથી, મૃત્યુથી જે ડરતો, એકાદ વસ્તુની બળવત્તર આશા, વાર્ધક્ય કે મૃત્યંગ વ્યાધિની

અસક્તિરનભિષ્વદ્ધઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિદાનિષ્ટોપપત્તિષુ ॥૧૩॥

અસક્તિઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ અનભિષ્વદ્ધઃ ઇદાનિષ્ટોપપત્તિષુ ચ નિત્યમ્ સમ-
ચિત્તત્વમ્ ।

(કર્મમાં) અનામક્તિ, પુત્ર સ્ત્રી ઘર વગેરેમાં અત્રોપપત્તા, તથા ઇષ્ટ
અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં હમેશ ચિત્તની સમાનતા,

(કર્મમાં) અનાસક્તિ, પુત્ર સ્ત્રી ઓર ગૃહ આદિકે સુસ દુઃખમાં સુખી દુઃખી
ન હોના, ઇષ્ટ ઓર અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં સદા સમાન ચિત્ત,

સ્ત્રીપુત્રો ગૃહ આદિમાં ન મમતા કર્મે અનામક્તિ ને,
પામ્યે ઇષ્ટ અનિષ્ટ નિત્ય સમતા જે ચિત્તની હોયી તે,

પણ જેનું ચિત્ત ડાગું નથી; નિદ્રા, અપમાન, દંડ, કામ, લોભથી જેના
મનનો વાળ પણ વોકે થતો નથી, આકાશ વૃદ્ધી પડે, પૃથ્વી ધ્વી જાય,
પણ જેની ચિત્તવૃત્તિ પાછી ફરતી નથી, સખ્દોનો પ્રહાર હાથીની ઉપરના
પુખ્તપ્રહારની પેઠે જેને ખુંચતો નથી, ઇંદ્રિયો પર વિષય વિદ્યારના ગમે
તેટલા તરંગો આવે તોપણ જેનું મન વૃદ્ધી પડતું નથી કિંવા ક્ષપતિ પણ
જે ધૈર્ય ઊડતો નથી, તેનું આવું જે લક્ષણ તે સ્થૈર્ય-સ્થિરતા. (૧૩-૭)

જન્મ સખ્દથી તેની સાથે ગર્ભવાસ પણ જાયવો. ગર્ભમાં તવ
માસ પિંડ થઈને રહેવું, મળક્રમિનું કરડવું. માતા જઠરાશિથી બળવું,
તેના વિષય શયન બમન વગેરેથી ઘટવું, ઓર વગેરેથી વીંટાવું, આદિ મહા
દુઃખ, અને મળમુત્રમાં રહેવું અને તેનો રમ પીવો તે દોષ. જન્મમાં
પ્રસવના વાયુથી ખેંચાવું, ચોર્નવંતનું પીડવું તે મહાદુઃખ, તેના હારે
આવતુ તે દોષ. મરણમાં સર્વે નાડીઓનું ખેંચાવું, મર્મનું ચીરાવું, પ્રાણનું
તણાવું, હૈયો શ્વામ અને મરણની બળતરા તે મહાદુઃખ, અને ઉઘટા
ખેંચાવાયો તથા વ્યથાથી મજબૂતમાં પડવું વગેરે દોષ. મૃત્યુ સખ્દથી
તેને લાગુ પડતો નરકવામ પણ સમજવો. કૃબ્ધીપાક રોરવ આસિપત્ર અને

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરન્યમિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસસદિ ॥૧૦॥

મયિ ચ અનન્યયોગેન અન્યમિચારિણી ભક્તિ વિવિક્તદેશસેવિત્વમ્ જન-
સસદિ અરતિ ।

મારા પ્રત્યે અનન્ય યોગયુક્ત અન્યભિચારિણી ભક્તિ, એકાંત અજાનુ
સેવન, લોકોના અમુદાયમા અણુમદા,

મુક્તપર અનન્ય યોગ કરકે અન્યમિચારિણી(નિર્દોષ) ભક્તિ, એકાંત દેશકા
સેવન, લગ્નોકે જુદાં અપ્રીતિ,

ભક્તિ અન્યભિચારિણી મુજવિષે યોગે અનન્યે વળી,

એકતિ નિજ વાસ તેમ અરતિ માન્યમગે વળી,

વૈતરણી વગેરેમા ઉધા પડતુ તે મોડુ દુ ખ, બડખા લાટી પડ વીર્ય મગ
મુતના ધગમા વપતુ અને બડખા વગેરેનુ પાન કરતુ તે દોષ.

ધડપણમા સર્વ અજાનુ શિથિન થતુ, મદપણુ, અધૈર્ય, ગદગદ રૂપ
વગેરે, બધા વગેરેમા પડતુ અને પોતાના માણસોથી પરાભવ તે મહા-
દુ ખ, મગ જળ લાગતુ નીલ્ળી પડતુ તે દોષ

બ્યાધિમા દુર્બલપણુ શીતજ્વર વગેરેના વેગથી જાગતુ વગેરે, કડતુ
પીતુ વગેરે મોડુ દુ ખ, શરીરમા દુર્બલપણુ પગમગે વગેરે દોષ (૧૩-૮)

અનભિજ્ઞ-પુત્રાદિના સુખદુ ખમા પોતે જ સુખી દુ ખી એ પ્રમાણે
અધ્યાત્મના અતિરેકનો અભાવ (૧૩-૯)

૧૩-૧૦ અ ભિચારિણી-કોઈપણ પ્રતિકુલ હેતુથી નિવૃત્ત કરવી અશન્ય
વિવિક્ત દેશ-જનના ગંસર્પથી ગહિન સ્થળો, નદીકાંઠો, પર્વત, શુદ્ધ,
આરામસ્થળ, અરણ્ય વગેરે એકાંત પ્રદેશ

જનસમદિ અરતિ-પ્રાકૃત ગંસગથન્ય અને વિનય વિનાના જનોના
સમુદાયમા અપ્રીતિ

૧૩-૧૧ આ પ્રકારે અમાનિદ્યથી તત્સમાનાર્થ દર્શન

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

પતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદત્તોઽન્યથા ॥૧૧॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વમ્ તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ એતત્ જ્ઞાનમ્ इति પ્રોક્તમ્ ચત્
અતઃ અન્યથા અજ્ઞાનમ્ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં નિસ્તનિષ્ઠા અને તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થનો સાક્ષાત્કાર, એ
સર્વ જ્ઞાન છે એમ કહ્યું છે, અને એથી જે ઉત્પદ્ધુ છે તે અજ્ઞાન છે.

અધ્યાત્મજ્ઞાનમે નિત્યનિષ્ઠા ઔર તત્ત્વજ્ઞાનકે અર્થસા સાક્ષાત્કાર હોના, જે
સય હી જ્ઞાન હૈ ઔર इसके विरुद्ध जो है वह अज्ञान है.

નિષ્ઠા જ્ઞાન અધ્યાત્મમાં નીરખવો તે તત્ત્વજ્ઞાનાર્થને,

એ સૌ જ્ઞાન કહ્યું જ તે વિષ્ણુ ખીજી સર્વે ય અજ્ઞાન છે.

કરેલાં સાધન આત્મજ્ઞાનથી પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ હોવાથી જ્ઞાન નામથી કથન
કર્યા છે.

અજ્ઞાન-અજ્ઞાનની વૃદ્ધિનું સાધન-સંસારનું કારણ અને જ્ઞાનમાં
પ્રતિબંધ કરનાર.

૧૩-૧૨ જાતિ, ક્રિયા, ગુણ અને સંખેષદ્વારા શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય છે.
અહીંનો જાતિ ભેદ નથી, માટે સત્ અસત્ શબ્દનું વાચ્ય નથી; નિર્ગુણ-
પણુથી, નિષ્ક્રિયપણુથી, એકપણુથી, અદ્વિતીયપણુથી અને આત્મ-
પણુથી કોઇ શબ્દ બોલી શકાતો નથી. આત્મા અને અહા નિર્ગુણ,
નિર્દગ્ન અને અનિર્વાચ્ય હોવાથી તેનું સ્વરૂપ વર્ણવવા જતાં ચુપ બેસવું,
અથવા શબ્દવડે કોઇ કોઇ વર્ણન કરે, તો નેતિ નેતિ એ નહિ, એ નહિ,
એ તો નામરૂપ ખરું, ખરું અહા તો તેની પેલી પાર ખીજી જ છે, એમ
હંમેશાં કહ્યા સિવાય અન્ય માર્ગ રહેતો નથી; એટલે ચિત્ (જ્ઞાન) સત્
(સત્તામાત્રત્વ, અસ્તિત્વ) અને આનંદ, એ અહારૂપનાં લક્ષણ સામાન્ય
રૂંતિ કહેવામાં આવે છે, એ લક્ષણો અન્ય સર્વ લક્ષણો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે,
તથાપિ આ લક્ષણો પણ અહારૂપરૂપની શબ્દથી થાય તેટલી ઓળખાણ

જ્ઞેયં ચત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્યાઽમૃતમશ્નુતે ।

અનાદિમત્પરં ઘણ ન સત્તત્પ્રાસદુચ્યતે ॥૧૨॥

યત્ જ્ઞેયમ્ તત્ પ્રવક્ષ્યામિ યત્ જ્ઞાત્વા અમૃતમ્ અશ્નુતે અનાદિમત્ પરમ્
ઘણ તત્ સત્ ન ડચ્યતે ન ઘસત્ ॥

હવે જે જ્ઞેય-જાણવા યોગ્ય છે, તે કહું છું કે જેને જાણવાથી મોક્ષ
મળે છે, તે અનાદિ અને મર્યાદા પર ઘણ છે, તે સત્ કહી શકાયું નથી
અસત્ પણ કહી શકાયું નથી

જો જ્ઞેય-જાનને યોગ્ય છે, ઓર જિસકે જાનનેરો જીવકો મુક્તિ મિલતી
હૈ, ઉસકો અપ મં કહતા હૂં, ઉસકો આદિ મહીં હૈ, સર્વોત્કૃષ્ટ પરબ્રહ્મ હૈ,
મહ ન સત્ કહા જાતા હૈ, ન અસત્ કહા જાતા હૈ

જે જાણી મળતો જ મોક્ષ, કહું છું જે જ્ઞેય તે હું હવે,
કહેવાયે નહિ તે મતે ન અસતે ઘણે અનાદિ પર.

આપવા માટે જ આપેનાં છે. ખરૂં જ્ઞાનસ્વરૂપ નિર્ગુણ જ છે, તેનું જ્ઞાન
ધના માટે તેનો અપરોક્ષ અનુભવ જ થવો જોઈએ.

ના સદાસીન્નો સદાસીતદાનો નાસીદ્રજે નો ક્યોમરોપયન્ । શ્રુતિ. આ
મુદ્દિની પૂરો સ્વરૂપ પણ નહોતું તથા ત્રિગુણ ત્માક પ્રધાન પણ નહોતું તથા
પરમાણુ પણ નહોતું તથા અત્યક્ત પણ નહતું.

જે વસ્તુ છે એમ કહેવાથી વિધિમુખવડે પ્રમાણનો વિષય થાય છે, તે
સત્ કહેવાય છે; અને જે વસ્તુ નથી એમ કહેવાથી નિષેધમુખવડે પ્રમાણનો
વિષય થાય છે, તે અસત્ કહેવાય છે. જ્ઞેય જ્ઞાન નિર્વિગ્નેય છે તથા સ્વ-
પ્રકાશ ચૈતન્યરૂપ છે, તેથી તે સત્ અમર્યાદી વિષય છે, માટે તે નથી
કહેવાતું સત્ કે નથી કહેવાતું અસત્ ક્યો વાચો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા
સહ । શ્રુતિ. તેથી જ્ઞાન સદ્ભાવત્વ ધર્મનો આશ્રય નથી, તે શબ્દસંક્રિતવડે
કહી શકાયું નથી

૧૩-૧૩ પસસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વામાવિક્ષી નમ

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।

સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાયુન્ય તિષ્ઠતિ ॥૧૩॥

તત્ સર્વતઃ પાણિપાદમ્ સર્વતઃ અક્ષિશિરોમુખમ્ સર્વતઃ શ્રુતિમત્ એકં સર્વમ્ આદૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥

તેને સર્વ બાલુએ હાથ પગ છે, સર્વ બાલુએ નેત્ર મસ્તક અને મુખ છે અને સર્વ બાલુએ કાન છે, તે આ લોકમાં સર્વને વ્યાપીને રહેલ છે.

उत्तरे सब ओरसे हाथ और पाव है, सब ओरसे नेत्र मस्तक और मुख है, सब ओरसे कान है, वह इस जगत्में सबको व्याप्त करके स्थित है.

તેને ઓ દિશ હાથ પાવ શિર ને આંખો મુખો સૌ દિશે,
સૌ દિશે વળી કાન સર્વ વિંટીને લોકે રહ્યું છે બધે.

શ્રુતિપ્રસિદ્ધ અર્થિત્વ શક્તિવાડે તેનું સર્વોત્તમપણું પાંચ મોઝીથી દર્શાવેલું.

તત-તે; સર્વ તરફથી સર્વ દેહોમાં હાથપગ વગેરે અચેતન જનાં પોતપોતાના વ્યાપારમાં પ્રવર્તતા સામેલ, એ જોનાથી યાપછે તે. કાન અર્થાત્ ક્રિયાશક્તિવાળું બહુ તે. વિશ્વતઃપ્રકૃત્ત વિશ્વતો મુલો વિશ્વતો વાહુસ્ત વિશ્વતસ્યાત્ । ॥ વાહુભ્યાં ધમતિ સંપતર્ગર્વાભૂમી જનયન્ દેવ એકઃ । શ્રુતિ. બહુ-જેમ સર્વ તરફ અમુવાળું, સર્વ તરફ મુખવાળું, સર્વ તરફ બાહુવાળું ને સર્વ તરફ પગવાળું છે; તે હાથપગે દિવસને ગ્રેસે છે તથા ગતિવાળા પગો-વડે આકાશને અને પૃથ્વીને પ્રકાશે છે, એવો તે દેવ એક છે.

૧૩-૧૪ પ્રપચે સર્વેત્ર સદન્વચાચિદન્વચાચ સદ્વીદ સર્વમ્ । શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વ બહુ જ છે. સત્યં ચાનૃત્ત ચ સત્યમમવત્ । શ્રુતિ. તેથી બહુથી ન્યારી કાષ્ઠપણ વસ્તુનો અભાવ દેવાથી બહુનું પરિચિન્નપણું થે નથી, ને સદ્વિતીયપણું પણ નથી.

अपाणिपादो जवलो प्रहीता पश्यत्यवधुः । श्रुति. ते बहू हाथ पग नहीं तोपणु ग्रहण करनेपर तथा वेगवान છે, અમુલીન છતાં દેખે છે અને કાન-

सर्वेन्द्रियगुणभास सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभूतैश्च निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

સર્વેન્દ્રિયગુણભાસમ્ સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ અસક્તમ્ સર્વભૂતૈશ્ચ એવ નિર્ગુણમ્
ગુણભોક્તૃ ચ ॥

સર્વે ઇન્દ્રિયોના ગુણધર્મોને પ્રજ્ઞા કરે છે અને મર્મ ઇન્દ્રિયથી રહિત છે,
અનામકત છે અને મર્વને ધારણ કરતાં છે, નિર્ગુણ છે અને ગુણોનું
ભોક્તા છે.

વડ સર્વ ઇન્દ્રિયોને ગુણોને પ્રજ્ઞા કરે છે, ઓર સર્વ ઇન્દ્રિયોને રહિત છે,
અનામકત (સંગે રહિત) છે, ઓર સર્વને ધારણ કરતા છે, નિર્ગુણ છે ઓર
ગુણોના ભોક્તા છે.

ભાસે ઇન્દ્રિયના ગુણ, રહિત છે જે મર્મ ઇન્દ્રિયથી,
ભર્તા સર્વતણે અસક્ત ગુણોના ભોક્તા અને નિર્ગુણી

હીન છતાં માનવે છે.

વ્યાયતીવ લેલાયતીવ । શ્રુતિ શુદ્ધિ આદિક ઉપાધિઓના મનધર્મી આ
આત્મા ધ્યાન કરનાગ્ની પેઠે તથા અવાયમાનની પેઠે પ્રતીત થાય છે

અસંગોક્ષય પુણ્ય । અસંગો ન હિ સમ્પત્તે । શ્રુતિ. આ પરમાત્મા સર્વ
મનથી રહિત હોવાથી અમગ છે, તથા આ અમગ આત્મા કોઇપણ પદાર્થની સાથે મળવા પામતો નથી.

સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણચ । આ પરમાત્મા સર્વને માક્ષી છે તથા
ચેતન અને અદ્વિતીય છે તથા મત્ત્વાદિક સર્વ ગુણોથી રહિત છે.

સર્વેન્દ્રિય વિવર્જિત-મર્મે ઇન્દ્રિયા, તેના આત્મ અને તેણે કરેલા પુણ્ય
પાપ વગેરેથી પણ રહિત.

મર્મભૂત-પોતાના આરોપાણેના અપકૃતથી ગ્રાહ્ય મુખીના મર્મને
તાની મતા અને રકુર્તિથી મતાવાગુ અને રકુર્તિવાગુ કરીને
જ પ્રકાશાવે છે તે.

વહિરન્તઃ મૂતાનામધરં ઘરમેવ ચ ।

સૂક્ષ્મત્વાત્તદ્વિશેયં દૂરસ્યં ચાન્તિકે ચ તત્ ॥૧૫॥

મૂતાનામ્ ધન્તઃ વહિઃ ॥ અચરમ્ ચરમ્ એવ ચ સત્ સૂક્ષ્મત્વાત્ અવિશે-
યમ્ તત્ દૂરસ્યમ્ ચ અન્તિકે ચ ॥

તે સર્વ મૂતોની અંદર છે અને બહાર પણ છે, સ્થાવર છે, તેમ જ
જામ પણ છે. તે સૂક્ષ્મ હોવાથી ન જાણી શકાય એવું છે, તે દૂર રહેવું
છે તેમ જ સમીપમાં પણ છે.

વહ સય પ્રાણિયોકે મીતર હૈ ઓર બાહર મી હૈ, અચલ હૈ ઓર ચલ
મી હૈ, સૂક્ષ્મ હોવાનેકે કારણ વહ જાના નહીં જા સકતા હૈ, વહ દૂર સ્થિત
હૈ ઓર નજદીક મી હૈ.

સૌ મૂતોની બહાર અંદર જડે છે બેહ જે એતને,
જે છે દૂર નજીક સૂક્ષ્મ હોવાને તે તે અવિશેય છે.

૧૩-૧૫ અવિદ્યા કલ્પિત ત્વક પર્વત દેહને (આત્મપશુાથી) લઇને
તેને જ અવધિ ઠરાવીને બહાર કહેવાયછે તથા પ્રત્યગ્આત્માને લઇને દેહને
જ અવધિ ઠરાવીને અંતર કહેવાયછે.

તદેજતિ તમૈજતિ તદ્ગે તદ્વદન્તિકે ।

તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદ્ સર્વસ્યાસ્ય બાહ્યતે ॥ શ્રુતિ.

તે ચાલેછે, તે નથી ચાલતું, તે આ સર્વની અંદર છે, તે આ સર્વની
બહાર છે. તે અધિષ્ઠાનરૂપ પરબ્રહ્મ જ આ સર્વ પ્રપંચના અંતર બાહ્ય
વ્યાપક છે.

સૂક્ષ્માત્સૂક્ષ્મતરં નિત્યમ્ । શ્રુતિ. તે પરબ્રહ્મ આકાશાદિક સૂક્ષ્મ પદ-
ર્થોથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે તથા નિત્ય છે.

દૂરાત્સુદૂરે સદિહાંતિકે ચ પરસ્તિસ્તિદૈવ નિહિત મુદ્ધાયમ્ । શ્રુતિ. જે પુરુષ
વિવેક વૈરાગ્યાદિક સાધનોથી રહિત છે, એવા બહિર્મુખ પુરુષોને તે આ
પરમાત્મા અત્યંત દૂર છે, અને જે પુરુષ સાધનસંપન્ન થઈને અંતરેવાસી

અવિમક્તં ચ મૂતેષુ વિમક્તમિથ ચ સ્થિતમ્ ।

મૂતમર્ત્તં ચ તદ્દ્વેયં પ્રસિષ્ણુ પ્રમવિષ્ણુ ચ ॥૧૬॥

અવિમક્તમ્ ચ મૂતેષુ વિમક્તમ્ ઇત્ત ચ સ્થિતમ્ તત્ત્વેયમ્ ચ મૂતમર્ત્તં પ્રસિષ્ણુ પ્રમવિષ્ણુ ચ ॥

તે અવિભક્ત છે, છતાં ભૂતોમા વિભક્ત હોય એમ રહેલું છે, પણ તે જેવ ભૂતોનુ પોપણ કરનાર, સંદાર કરનાર અને ઉત્પત્તિ કરનાર છે.

વહ અવિમક્ત છે, તો મો વિમક્તની માતિ સ્થિત છે, ઓર વહ જેવ સર્વ પ્રાણિયોના પાલનેવાળા, સંદાર કરનેવાળા ઓર ઉત્પન્ન કરનેવાળા છે.

છે તે તો અવિભક્ત તોય ભૂતમાં વિભક્ત પેડે રહે
પોપે ભૂત જ ભૂત ગ્રાસ કરતુ જ-માવતું જેવ તે.

ચુરુના ચરણને ગ્રાસ થાયછે, તેને તે પરબલ અત્યત સમીપ-હૃદય-દેશ વિષે જ સાક્ષાત્કાર થાયછે.

૧૩-૧૬ બાહ્યાવસ્થા, તારુણ્યાવસ્થા તથા વૃદ્ધાવસ્થાને જે પ્રમાણે એક જ શરીર આધારભૂત હોયછે, તે પ્રમાણે તે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ તથા લય એ ત્રણ અવસ્થાઓને આધારભૂત છે દિવ્યમના પ્રાત કાળ મધ્યાહ્નકાળ તથા માયકાળ એ ત્રણ કાળ બાતીન થાય, તોપણ આકાશમા જેમ ફેર-ફાર થતો નથી તેમ તેમાં ફેરફાર થતો નથી.

પ્રભવિષ્ય-અત્તાન દશામાં તે જ જેવ બલ. અન્નાદિ રૂપે રત્નનુની પેડે આરોપેના આકાર રૂપે જન્માવાનો જેનો અભાવ છે તે મૂકોને પ્રપચા-કારે જ બલ બાસેછે સત્ય જાનૃતં ચ સત્યમમવત્ । શ્રુતિ.

ભૂતભર્ત-તે જ બલ પોતામા આરોપેનાં બોમાદિ ભૂતોને મતા સૂતિ આપીને બરણ દરેકે માટે ભૂતભર્ત છે. પોતામા આરોપેના સર્વનુ મૂકના વ્યવહાર અર્થે બરણ કરેછે એ લાવ વ્યકાવ્યક મરતે વિશ્વમીશ । શ્રુતિ

પ્રસિષ્ણુ-પ્રમોધ દશામાં-અધિષ્ઠાનરૂપ યાત્રાત્મ દર્શનકાળમા આરોપેના સર્વને પોતાથી સંદારવાને અને પોતામા જ તિથેલાવ પમાડવાને -જેનો

જ્યોતિષામપિ તત્ત્વજ્યોતિસ્તમસઃ પરમુચ્યતે ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ॥૧૭॥

તત્ જ્યોતિષામ્ અપિ જ્યોતિઃ તમસઃ પરમ્ યચ્યતે જ્ઞાનમ્ જ્ઞેયમ્ જ્ઞાન-
ગમ્યમ્ સર્વસ્ય હૃદિ ધિષ્ઠિતમ્ ॥

તે જ્યોતિનુ પશુ જ્યોતિ છે અને અંધકારથી પર કહેવાયછે; તે જ્ઞાન-
સ્વરૂપ, જ્ઞેયસ્વરૂપ તથા જ્ઞાનથી જાણાય એવું છે અને મર્યાદા હેતુમાં નિયત છે.

વહ પ્રકાશ દેનેકાલેકા મી પ્રકાશ દેનેવાલ્ય હે, ઓર અધકારતે પર
કહાતા હૈ, વહ જ્ઞાનસ્વરૂપ, જ્ઞેયસ્વરૂપ ઓર જ્ઞાનકે દ્વારા હી પ્રાપ્ત હોને યોગ્ય હૈ
ઓર સર્વકે હૃદયોમૈં સ્થિત હૈ.

જ્યોતિનુ પશુ જ્યોતિ તે પર વળી છે અંધકારથી ચે,
મૌને હૃદય જ્ઞાન જોય વમનો ને જ્ઞાનગમ્યે ય તે.

અર્થભાવ છે તે. પરે વ્યયે સર્વે ઈકો ભવતિ સર્વે વેદા યત્રેકં ભવતિ । શ્રુતિ.

૧૩-૧૭ યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસેદ્રઃ । ન તત્ર સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતારક
નેમા વિષયો માતિ કુતોડયમગ્નિસ્તમેવ ભાન્તમનુમાતિ સર્વં તસ્ય ભાસા સર્વ-
મિદ વિમાતિ । શ્રુતિ. જેના વડે સૂર્ય તપેડે, પ્રકાશક છે ત્યાં સૂર્યચંદ્ર
તારા કે વીજળી પ્રકાશ કરી શકતી નથી, તો અગ્નિ ક્યાંથી કરે ? તે
પ્રકાશસ્વરૂપથી મર્ડ પ્રકાશેડે, એ બ્રહ્માના પ્રકાશથી આ ગર્ભ જગત પ્રકાશે-
છે. આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ । શ્રુતિ.

સૃષ્ટિમા સૂર્ય, ચંદ્ર અગ્નિ, વિષ્ણુ તત્સાદિ પદાર્થો અન્ય પદાર્થોને પ્રકાશ
કરેછે, તે બ્રહ્મ જ્યોતિ કહેવાયછે. મન શુદ્ધિ આદિક અંતઃજ્યોતિ કહેવાયછે.
એ સર્વ જ્યોતિવાળા પશુ અનાત્મ પદાર્થને પ્રકાશનાર તે જોય બ્રહ્મ છે.

જ્ઞાનગમ્ય-પોતાના જ્ઞાનથી પોતાવડે બ્રહ્મ જાણુ. મનમૈવાનુદૃષ્ટ્ય
મનસેવેદમાસવ્યમ્ । શ્રુતિ જોય જાણી શીધુ હોવાથી જ્ઞાનનુ દ્રશ્ય તે જ્ઞાન-
ગમ્ય કહેવાયછે, પરંતુ તે જ્યાંવગી જાયમાન એટલે જાણુ નથી ત્યાં
જોય છે.

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः । .

मद्भक्त षटद्विज्ञाय मद्भाषायोपपद्यते ॥१८॥

इति क्षेत्रम् तथा ज्ञानम् ज्ञेयम् च समासत उक्तम् एतत् विज्ञाय मद्भक्त,
मद्भाषाय उपपद्यते ॥

એ પ્રમાણે ક્ષેત્ર તથા જ્ઞાન અને જ્ઞેય તને મક્ષેપમા કહ્યું, એ જાણુ-
વાથી મારો ભક્ત મારા સ્વરૂપને પામે છે.

इस तरह क्षेत्र, ज्ञान और ज्ञेय विषयको तुमसे संक्षेपमें कहा, इनके
ज्ञाननसे मेरा भक्त मेरे स्वरूपको प्राप्त करता है.

એની રીતથી ક્ષેત્ર જ્ઞાન જ કહ્યું ને જ્ઞેય મક્ષેપમા,
પામે છે મુજ ભક્ત બાવ મુજનો મૌ જાણુવાથી ય આ

હિ-બુદ્ધિમા-ને કે બહુ આકાશની પેઠે સર્વ ઠેકાણે રહેલું પરિપૂર્ણ
છે, તોપણ નિરવયવ નિગકાર અને સક્ષમ હોવાથી સર્વ જાણીતું નથી,
પણ મારું ઠેકાણે રહેલો સૂર્યના તડકાનો અગ્નિ જેમ શુદ્ધ સ્ફટિકમા
જાણાય છે, તેમ નિર્મળ બુદ્ધિમા જ જાણાય છે.

૧૩-૧૮ ब्रह्म वेद ब्रजैव भवति । श्रुति आ अधिकारी पुरुष ह् ब्रह्म-
इयं पु, એ રીતે બહુને પોતાના આત્મારૂપ જાણીને બહારૂપ જ થાય છે.
મદ્ભાવ-આગળ ભક્તાના જે ચિત્ત કલા, તે લક્ષણવાળો ભક્ત મારો
બાવને પામે છે વળી કહ્યું છે કે-

अग्नौ वपद घृतं सर्वं अग्निरेव भवेद्यथा ।

विदितं विदितं चेद्यं सविदेव भवेत्तथा ॥

कर्पूरा रीपससर्गात् दीप एव भवेद्यथा ।

वेद्यं वेदनससर्गात् સવિદેવ ભવેત્તથા ॥

सविदितं सविदितं सविन्मयमेव भवति सवेद्यम् ।

अग्नावहितमाहितमग्निमय किं न जायते काष्ठम् ॥

ક્ષેત્રક્ષેત્ર જ્ઞાન-શ્રુતિ પુરુષ વિવેક.

પ્રકૃતિ પુરુષ ચૈવ વિદ્વચનાદી ઉભાવપિ ।

વિકારાશ્ચ ગુણાશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ ॥૧૯॥

પ્રકૃતિમ્ પુરુષમ્ ચ ઊર્માં અપિ બનાદી એવ વિદ્ધિ વિકારાન્ ચ ગુણાન્
ચ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્ એવ વિદ્ધિ ॥

પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બંનેને ય તુ બનાદિ જ મમજ, અને વિકાર
તથા ગુણોને પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થયેના સમજ

પ્રકૃતિ ઔર પુરુષ ચ દોનેઓ મી કુમ બનાદિ હી જાના, તથા વિકારોઓ
ઔર ગુણોઓ પ્રકૃતિસે હી ઉત્પન્ન જાના.

તુ બને ચ બનાદિ બધુ પ્રકૃતિ પુરુષને મે તથા,
વિકારો ગુણ બધુ તુ પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન સર્વે યતા

૧૩-૧૯ પુરુષ-અવિષોપાધિક ક્ષેત્ર

બનાદિ-જેને આદિ નથી તે, કેમકે ઇશ્વર અને તેની બંને પ્રકૃતિ
નિત્ય છે બંને પ્રકૃતિ જ ઇશ્વરનું ઇશ્વરપણુ છે. જે બંનેથી તે ઇશ્વર
જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રત્યક્ષો હેતુ છે, તે બંને બનાદિ હોવા
જતા સંસારનું કારણુ છે

વિકાર-આકાશ, વાયુ તેજ, જળ અને પૃથ્વી પચ મહાભૂત તથા
ઓન્ન, ત્વક્, ચમુ, રસન, ઘ્રાણુ, વાક્, પાણિ, પાદ, ઉપરચ, પાપુ અને
મન મળી ૧૧ ઇન્દ્રિય, એ ૧૬ વિકારો છે

૧૩-૨૦ અચેતન પ્રકૃતિનું સ્વત કર્તાપણું સુલવતુ નથી, તેમ જ
અવિકારી પુરુષનું પણ ભોક્તાપણુ મંલવતું નથી, તોપણુ કર્તાપણુ એટલે
ક્રિયાનુ નિવર્તકપણુ તે અચેતનને પણ ચેતનની સન્નિધિથી અને ચેત-
નના અધિક્ષાનપણુથી મલવેછે જેમ અગ્નિનું હવે બળવુ, વાયુનું નીચે
વાવુ વરસની સન્નિધિથી આચળમાથી દ્રવનું ઝરવુ ઇત્યાદિ.

ખાટે પુરુષના સન્નિધાનથી પ્રકૃતિને કર્તાપણુ કહેવાયછે, અને ભોક્તા
સુખદુઃખ, મેવદન એ ચેતનધર્મ છે, એટલે પ્રકૃતિના સન્નિધાનથી

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥૨૦॥

કાર્યકારણકર્તૃત્વે પ્રકૃતિઃ હેતુઃ ઉચ્યતે સુખદુઃખાનામ્ ભોક્તૃત્વે પુરુષઃ હેતુઃ ઉચ્યતે ॥

કાર્ય (દેહ) અને કારણ (ઇન્દ્રિયો)ના કર્તાપણામાં પ્રકૃતિ હેતુ છે એમ કહેવાય છે, અને સુખદુઃખના ભોક્તાપણામાં પુરુષ હેતુ છે એમ કહેવાય છે.

કાર્ય (શરીર) और कारण (इंद्रियों)के उत्पत्तिका कारण प्रकृति कही जाती है और सुखदुःखके भोगनेमें पुरुष हेतु कहा जाता है.

કહેવાયે કરવા જ કાર્ય કરણો હેતુ પ્રકૃતિ અને,
હેતુ ભોગવવા જ સુખ દુઃખને, પુરુષ કહેવાયછે.

પુરુષને ભોક્તાપણું કહેવાયછે.

કાર્ય અને કારણ—સુખ અને દુઃખરૂપે તથા હેતુ અને ફળ એ રૂપો-વડે રૂપાંતર પામનારી ભોગ્ય પ્રકૃતિવડે તેના વિશ્વ સ્વભાવવાળા પુરુષને ભોક્તૃત્વવડે અવિદ્યાનો સંયોગ થાય, ત્યારે જ મંસાર થાયછે, માટે પ્રકૃતિ કાર્ય અને કારણ અથવા કારણના કર્તાપણામાં, અને પુરુષ, સુખદુઃખના ભોક્તૃત્વમાં કારણ હોઈ જતેનું સંસાર કારણપણું કહ્યું છે.

૧૩-૨૧ પાણી હાલેછે ત્યારે તેમાં ચંદ્રનાં અનેક ગિંઓ દૃષ્ટિગોચર થાયછે, દર્પણમાં જેમ બે મુખો દેખાયછે કે કકુડિપર સ્ફટિક મણિ મુકવામાં આવે તો તે લાલ દેખાયછે તેમ ગુણની સંગતિથી જન્મરહિત પુરુષ જન્મ લેતો હોય એમ લાગેછે, પરંતુ વાસ્તવિક જોતાં તેમ બનતું નથી.

स यथा कामो भवति तत्कतुर्भवति यत्कतुर्भवति तत्कर्म कुरुते । श्रुतिः ते पुरुषं नो वस्तुविषयकं अलिप्तापाश्च कामवाणो होयछे, ते वस्तु विषयकं निश्चयवाणो थायछे અને જે વસ્તુ વિષયક નિશ્ચયવાળો હોયછે, તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ વાસ્તે જ કર્મ કરેછે, અને જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ કરેછે, વસ્તુને જ પ્રાપ્ત થાયછે.

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્યો દિ મુદ્ધે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ।

કારણં ગુણમદ્ગોઽમ્ય સદમયોનિજન્મસુ ॥૨૧॥

પ્રકૃતિસ્યઃ પુરુષઃ દિ પ્રકૃતિજાન્ ગુણાન્ મુદ્ધે અસ્ય ગુણસઙ્ગઃ સદસ્યો-
નિજન્મસુ કારણમ્ ॥

પ્રકૃતિમાં રહેલો પુરુષ પ્રકૃતિજન્ય (મુખ્યદુઃખાદિ) ગુણોને ભોગવે છે,
અને એ પુરુષને ગુણો માથેનો મંઘધ સારી નકારી યોનિયોમાં જન્મ
થવામાં કારણ બને છે.

પ્રકૃતિમાં સ્થિત પુરુષ પ્રકૃતિજન્ય (મુખ્યદુઃખાદિક) ગુણોનો ભોગતા દે,
ઔર ગુણ સંયમ ચહી પુરુષને મલે ચુરે જન્મના કારણ બનતા દે.

પુરુષે પ્રકૃતિ-ગુણો પ્રકૃતિમાં રહેતાં વળી ભોગવે,
એને કારણ જન્મનું મદમદે રચાને, ગુણાસક્તિ છે.

પદ્માદિમિથામિલેષાન્ । વેદાંતશ્રુતઃ વ્યવહારકાળમાં વિદ્વાન પુરુષની પશુ
આદિની માથે તુલ્યતા જ દોષ છે; તે પ્રકૃતિજન્ય ગુણોને મમાન જ ભોગવે છે.

પ્રકૃતિજ ગુણ-પ્રાકૃતગુણ-દેહના ગુણો આગપણ જરા વગેરે, ઇન્દ્રિય-
ગુણો કાચાપણું બોઝાપણું વગેરે, પ્રાણના ગુણો શુષ્પ વગેરે, મનના
ગુણો અતુકળપણું વગેરે, સુદ્ધિના ગુણો ક્ષતિપણું બોક્તાપણું વગેરે. આ
રમણ સૂક્ષ્મ કારણદેહના ધર્મોને અને મુખ્ય દુઃખાદિ પ્રલયોને પોતાના
બાણીને ભોગવતાં હું મનુષ્ય, આણણ, યતિ, મુદ્ધ, પંડિત, શિષ્ય, બ્રહ્મ,
કર્તા, બોક્તા, મુખી દુઃખી એમ તથા આ માફે એમ પોતે પ્રકૃતિ
સ્વરૂપ થઈને તેના ધર્મો જન્મ જરા ભતિ વણાવિમ વગેરેનો તથા પુરુષ
પાપ વગેરેનો પોતાના ધર્મો બાણીને અનુભવ કરે છે. આત્મેન્દ્રિયમનોર્વુક્ષ
મોક્ષેત્યાહુર્મનીષિનઃ । શ્રુતિ.

૧૩-૨૨ ઉપદ્રશ્ય-પોતે કાંઈ ન કરતાં સમીપ રહેલો દ્રષ્ટા-સાક્ષી;
દેહ ચક્ષુ મન શુદ્ધિ વગેરેનો દ્રષ્ટા. સાક્ષી ચેતા કેવલ્ય નિર્ગુણમ્ । શ્રુતિ. તે
સાક્ષી, સર્વને ચીતન્યકારી, અધિષ્ઠાનરૂપ અને ગુણથી અતીત છે. એ

ઉપદ્રષ્ટાઽનુમન્તા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।

પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ॥૨૨॥

ઉપદ્રષ્ટા અનુમન્તા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ચ અપિ અસ્મિન્ દેહે પરઃ પુરુષઃ પરમાત્મા इति उक्तः ॥

ઉપદ્રષ્ટા(સાક્ષી), અનુમતા(અનુમોદન આપનાર), ભર્તા, ભોક્તા અને મહેશ્વર સ્વરૂપે આ દેહમાં રહેલા પરમ પુરુષને જ “પરમાત્મા” એમ કહ્યો છે.

ઉપદ્રષ્ટા(સાક્ષીમૂલ), અનુમતા(અનુમોદન દેનેવાળ), ભર્તા, ભોક્તા ઔર મહેશ્વર સ્વરૂપે હસ દેહમેં વિદ્યમાન પરમપુરુષકો હી “પરમાત્મા” હસ નામ કરકે કહા હૈ.

સાક્ષી સંમતિદાથી ઇશ્વર મહા ભર્તા ય ભોક્તા તથા,
કહેવાયો પરમાત્મ તે પરમ જે પુરુષ આ દેહમાં.

સર્વેશ્વર એવ મૂલાધિપતિરેષ લેખપાત્કઃ । શ્રુતિ. આ પુરુષ સર્વ ભૂતોનો અધિ-પતિ, સર્વનો ઇશ્વર અને લોકમાનવનો પ્રતિષ્ઠાપક છે.

અનુમન્તા-કાર્ય કારણ પ્રવૃત્તિમાં પોતે અપ્રવૃત્ત છતાં પ્રવૃત્તની પેઠે તેને અનુકૂળ પ્રકાશે છે તેથી અથવા પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને તેનો સાક્ષીભૂત ક્યારે પણ અટકાવતો નથી માટે.

ભર્તા-પોતાની અવિદ્યાવટે પોતામાં અધ્યાસ કરેલા મહદાદિ સર્વ વિકારોને સત્તા સ્ફૂર્તિ આપીને જે ભરેછે તે. જેમ મરુમૂમિ પોતામાં આરોપેલાં કાંઝવાંનાં જળને, તરંગને, ફીણને અને છુદ્ધુરને પોતે જ તે રૂપે થઈ જેમ સ્ફૂર્તિ આપેછે તેમ.

પરમાત્મા-અવિદ્યાથી કલ્પિત દેહ વગેરેના પ્રત્યગાત્મપણાથી ઉત્કૃષ્ટ ઉપદ્રષ્ટા વગેરે લક્ષણરૂપ આત્મા. શ્રુતિમાં કહેવા પ્રમાણે આ દેહમાં અન્યકાથી પર આ ઉત્તમ પુરુષ હોવાથી પરમાત્મા.

૧૩-૨૩ ન સ્થૂયોઽમિજાયતે । ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि । ब्रह्मविद् ब्रह्मैव

ય યદ્ય વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ।

સર્વથા ઘર્તમાનોઽપિ ન સ ભૂયોઽમિજાયતે ॥૨૩॥

ચ: એવમ્ પુરુષમ્ ગુણૈઃ સહ પ્રકૃતિમ્ ચ વેત્તિ સઃ સર્વથા વર્તમાનઃ અપિ ભૂયઃ ન અમિજાયતે ॥

જે એ પ્રભાણે પુરુષને તથા ગુણો સહિત પ્રકૃતિને જાણે છે, તે મર્વ પ્રકારે વર્તતાં છતાં પણ ફરીથી જન્મ પામતો નથી.

જો इस प्रकार पुरुषको ओर गुणसहित प्रकृतिको जानता है, वह हर प्रकारसे घर्तता हुआ भी फिर जन्म नहीं पाता है.

જાણે આ રીત જે પુરુષ પ્રકૃતિ ગુણોની સાથે વળી,
સર્વે રીતથી વર્તતાં ચ ફરીને તે જન્મતો ચે નથી.

भवति । तस्य तावदेव चिरमिषीकतृणवत् सर्वकर्मणि प्रदूयन्ते । एतन्नादि धर्मा श्रुतिधी विद्वानने सर्व कर्मेना दाह कृतो छे. आभां पञ्च यथेष्टांसि । ए.धी सर्व कर्मेना दाह कृतो छे. अविद्याने लीवे काम क्लेश पीण निमित्त कर्मो इणना आरलक्ष्य होछ भीम जन्मना अंकुरने सङ्ग करेछे. એમાં પણ પ્રસંગે પ્રસંગે ભગવાને કહ્યું છે કે અહંકાર સહિત કરાયેલાં કર્મો ફળારભ આપનાર થાયછે, ખીજાં નહિ. જેમ શેકલાં બી ફરીથી ઉગતાં નથી, તેમ જ્ઞાનથી બળેલાં ક્લેશરૂપ કર્મોથી આત્મા ફરી જોડાતો નથી. જેમ વર્તમાન શરીરના જન્મનાં આરંભક કર્મો જ્ઞાન થયા છતાં નાશ થતાં નથી, અને ફળ આપવાને પ્રવૃત્ત થયેલાં છે જ, તેમ અનારબ્ધ ફળવાળાં કર્મોના ક્ષય પણ ઘટતો નથી એમ કહેવું અમત્ છે. દૂટેલા બાણની પેઠે તેના ફળની પ્રવૃત્તિ યદ્ય જવાથી જેમ પહેલાં લક્ષ્યવેધી મૂકેલું બાણ એવા પછીના વખતમાં પણ આરંભ થયેલા વેગને ક્ષય થવાથી પડવાથી જ નિવૃત્ત થાયછે, તેમ શરીરનાં આરંભક કર્મ શરીર-સ્થિતિનું પ્રયેજન નિવૃત્ત થયા છતાં પણ અહંકારના વેગને ક્ષય થતાં નથી પૂર્વની પેઠે વરતેછે જ. જેમ તેજ બાણ પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત તેને

ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યન્તિ કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાદ્ગુરુયેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥૨૪॥

કેચિત્ ધ્યાનેન અન્યે સાદ્ગુરુયેન યોગેન અપરે ચ કર્મયોગેન આત્મના
આત્મનિ આત્માનમ્ પશ્યન્તિ ॥

કેટલાક ધ્યાનયોગવડે, કેટલાક માખ્યયોગવડે અને વળી ખીજા કેટલાક
કર્મયોગવડે પોતાથી જ આત્માને વિષે આત્માનુ દર્શન કરેછે (આત્માનો
માક્ષાત્કાર અનુભવેછે)

કોઈ ધ્યાનયોગસે, કોઈ સાદ્ગુરુયોગસે ઓર દૂસરે કોઈ કર્મયોગકે દ્વારા
અપનેસે હી આત્માને આત્માનો દેખતે હૈ (આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરતે હૈ).

કોઈ ધ્યાનથી આત્મને નીરખતા આત્માથી આત્માવિષે,
ખીજા તો વળી માખ્યયોગથી ખીજા તે કર્મયોગે ભુખે.

વેગ ધનુષ્યમા આરભ ન થતા છોડ્યુ ન હોય તો ત્યા જ પડ્યુ રહેછે,
તેમ અનારબ્ધ કર્મો પોતાના આશ્રયસ્થાનને વિષે જ શાનથી નિર્ધાર
થઇ જાયછે, માટે આ વિદ્વાનનુ શરીર પણ પછી તે ફરીથી જન્મતો
નથી એમ કહ્યુ છે, તે યોગ્ય જ છે.

તદ્વિગ્ન ઉત્તરપૂર્વાવગોરુષ્યેવિનાશો તદ્વચવદેશાત્ । વેદાતસ્ય હ પ્રહ-
રપ છુ એ પ્રકારે આત્મમાક્ષાત્કાર થતાં એ તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં પૂર્વનાં
પુરુષ પાપરૂપ મર્વ અચિત્ કર્મ નાશ પામેછે, અને તે આત્મજ્ઞાન થયા
પછી કરેલા કર્મોનો સ્પર્શ તે તત્ત્વવેત્તા પુરુષને થતો નથી

૧૩-૨૪ પ્રહ્માક્ષાત્કાર સર્વને એક જ પ્રકારે થાયછે, એમ નથી.
અધિકારી ભેદે કરીને બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકાર સંભવે છે. કોઈ ધ્યાનવડે એટલે
વિજ્ઞાતીય પ્રવાહના તિરસ્કાર પૂર્વજ સજ્ઞાતીય પ્રવાહ પ્રવૃત્તિરૂપ નિદિધ્યાસનથી
આત્માને અનુભવેછે, શ્રુતિ યુક્તિ અનુભવથી પ્રજ્ઞાભેદ અપરાક્ષ સાધેછે.
કોઈ માંખ્યયોગ એટલે હુ મર્વદા અમંમ દૂરસ્થ પ્રહ્મ છુ એ રૂપ જ્ઞાનના
યોગથી અર્થાત્ શ્રવણ મનનથી પ્રહ્મને જાણી અનુભવવા પ્રયત્ન કરેછે.

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२५॥

एवम् अजानन्त. अन्ये तु अन्येभ्यः श्रुत्वा उपासते श्रुतिपरायणाः च ते अपि मृत्युम् अतितरन्ति एव ॥

પરંતુ એ પ્રમાણે ન જાણનારા બીજા કૈટકાક, બીજાઓ પાસેથી સાંભળીને પણ તેની ઉપાસના કરેછે, અને શ્રવણ પરાયણ થયેલા તેઓ પણ મૃત્યુને અવશ્ય તરી જાયછે.

પરંતુ इस तरह न जाने हुए दूसरे कोई दूसरेसे मुनके भी आत्मागी उपासना करते हैं और श्रवणपरायण हुए वे भी मृत्युको अवश्य तैर जाते हैं.

બીજા એમ ન જાણતા પણ સૂણી બીજાથી ઉપાસતા,
તે તેઓ ય શ્રુતિપરાયણ થતાં મૃત્યુ તરીને જતા.

કોઇ કર્મયોગ એટલે ઇશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી કર્મમાત્ર કરવાં એવો યોગ સાધેછે, અને નિષ્કામ ભક્તિ આદરી ધ્વજને અનુભવે પહોંચવા ચલન કરેછે.

ધ્યાનેન-વિગતીય પ્રત્યયોને રોકી કવળ આત્માના જ સમગ્રીય પ્રત્યયનો પ્રવાહ ચલાવી-નિદ્ધિધ્યાસન કરી શુદ્ધિમાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરેછે, તે ઉત્તમ અધિધારી ધ્યાનયોગવડે આત્માને જુએછે.

૧૩-૨૫ પાતજ્ઞ યોગ પ્રમાણે ધ્યાન, સાંખ્ય માર્ગ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી કર્મનિવ્યાસ, કર્મયોગ પ્રમાણે નિષ્કામ શુદ્ધિથી પરમેશ્વરાર્પણ કર્મ કરવાં તે, અને જ્ઞાન ન હોય તોપણ શ્રદ્ધાથી આત્મ પુરુષનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી તે, આવા આત્મ-જ્ઞાનના જુદા જુદા માર્ગો આ બે શ્લોકમાં કહ્યા. ગમે તે માર્ગે ગયા, પણ આખરે ભગવાનનું જ્ઞાન થઇ મોક્ષ મળેછે.

ન જાણતાં છતાં મંત્રાદિ બ્રમની પેઠે ઉપાસના કરતાં કળ મળી જાયછે. વમિટજીએ કહ્યુંછે કે-હું સાધુ સત્ય અવિનાશી હોવાથી અસત્ય , ૫ સસારમાં પણ તે જણાયછે, તેથી અનુભવ વિના પણ શ્રવમાત્ર

યાવત્સક્ષાયતે કિંચિત્સદ્ગ્રં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજાસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્થમ ॥૨૬॥

ભરતર્થમ સ્થાવરજઙ્ગમમ્ યાવત્ કિંચિત્ સત્ત્વમ્ સજ્જાયતે તત્ ક્ષેત્રક્ષેત્રજા સંયોગાત્ વિદ્ધિ ॥

હે ભરતએ, સ્થાવર જંગમ જે કાંઈપણ સત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજાના મયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું સમજ.

હે ભરતએ, સ્થાવર આ જગમ્ જિતના કુલ સત્ત્વ ઉત્પન્ન હોતા હૈ, પણ ક્ષેત્ર ઓર ક્ષેત્રજાકે સંયોગમે ઉત્પન્ન હોતા હૈ, એવા તુમ જાનો

મંદાહંતા- જે જે કાંઈ ચર અચર આ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાયે,
યાતી જાણે ભરતનર ! તે ક્ષેત્રક્ષેત્રજાએ.

ધ્યાનયોગથી અગ્નિનાશી પદ પામી શકાય છે

અસત્યે સત્યતા સાધો શાશ્વતી પરિદૃશ્યતે ।

શૂન્યેન ધ્યાનયોગેન શાશ્વત પ્રાપ્યતે પદમ્ ॥

૧૩-૨૬ ક્ષેત્રક્ષેત્રજા મયોગ-અગ્નિના અને તેના મર્મરૂપ, જડ, અગ્નિ વ્યતીય તથા સત્ અને અસત્ રૂપ જે કાંઈ દૃશ્ય છે, તે સર્વ ક્ષેત્ર છે અને તેનાથી નિવક્ષણુ તેને પ્રકાશ કરનાર, સ્વપ્રકાશ પરમાર્મસ્વરૂપ, સત્, ચૈતન્ય અને અમરરૂપ, ઉદાસીન, ધર્મ રહિત અને અદ્વિતીય ક્ષેત્રજા છે, તેઓના સંબંધ મામાને લઈને પરસ્પરના અવિવેકથી મત્યાસત્યનુ મિથુન કરવારૂપ મિથ્યા તાદૃશ્યધ્વાસ છે, પણ વાસ્તવિક નથી પાનના મયોગથી જે પ્રમાણે પાણીમા તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા વર્ષાની સૂર્યકિરણ પડતા જેમ મૃગજળના પ્રવાહો ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા વર્ષાની ધારા પૃથ્વી ઉપર પડતા જેમ કાવ્યાવધિ આકુરો જળીનમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સર્વ ચરાચર કે જેને જીવ કહેવામા આવે છે, તે આ ઉભયના મયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે

૧૩-૨૭ મર્મ લોક જુએ છે, પણ વિપરીત જુએ છે, માટે

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ।

વિનશ્યત્સ્વધિનશ્યન્તં ચઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥૨૭॥

વિનશ્યત્સુ અવિનશ્યન્તામ્ પરમેશ્વરમ્ સર્વેષુ ભૂતેષુ સમમ્ તિષ્ઠન્તમ્ ચઃ
પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥

સર્વ ભૂતો નારા પામતા છતાં પણ નારા ન પામનાર પરમેશ્વરને
સર્વ ભૂતોમાં સમાનપણે રહેલા જે જુએછે, તે જ ચથાર્થ જુએછે.

સવ ભૂતોના વિનાશ હોને પર મી અવિનાશી પરમેશ્વરનો સવ ભૂતોમાં
સમાન ભાવણે સ્થિત જો દેખતા હૈ, વહી ચથાર્થ રૂપે દેખતા હૈ.

સૌ ભૂતોમાં મમ જ વમતા, નારા સૌનો ન નારો,
જેનો, એવા પરમ ઇશને જે જુએ તે જ જુએ.

જુએછે એ વિશેષ છે. જેમ તિમિર દષ્ટિવાળો અનેક ચંદ્ર દેખેછે, તેને
સહને એક ચંદ્ર દેખનાર-તે જ જુએછે એમ વિશેષ છે, તેમ અહીં પણ
એક અવિભક્ત બ્રહ્મણે કહેવા પ્રમાણે જ આત્માને જુએછે, તે જુદા
જુદા અનેક આત્માને દેખનારથી વિશેષ છે-તે જ જુએછે. ખીજા અનેક
ચંદ્રદર્શીની પેઠે વિપરીત બેવાથી જોતાં છતાં પણ જોતા નથી, એ ભાવ છે.

૧૩-૨૮ જે એ પ્રમાણે જોતો નથી, તે દેહની સાથે આત્માનો
પણ નાશ કરેછે. શ્રુતિઓમાં કહ્યું છે કે-

અસૂર્યા નામ તે સોઠા અન્યેન તમસારૂતા. ।

તાંસ્તે પ્રત્યાભિગચ્છન્તિ ચે કે પાત્મહનો જનાઃ ॥

જે લોકો અર્થાત્મક અધ્યાનથી આવૃત છે, તે આસુર નામથી
પ્રસિદ્ધ છે, અને જે કોઈ આત્મહત્યારા જનો છે, તેઓ આ દેહને
ત્યાગીને તે લોકોને પામેછે.

હિનસ્તિ-આત્મા પરમાર્થરૂપે એક છે, પરમાનંદરૂપ છે, અકર્તા
અબોક્તા છે, તથા સર્વદા ભાસતો છે, તેને અવિદ્યાને લીધે નથી ભાસતો
એમ કહેવું, તે તેનું હનન છે. તેમ જ અવિદ્યા આત્મપણાવડે દેહદ્રિય

સમ પશ્યન્દિ સર્વેત્ર સમવસ્થિતમીશ્વરમ્ ।

ન દિનસ્ત્યાત્મનાઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૨૮॥

સર્વેત્ર હિ સમમ્ સમવસ્થિતમ્ ईશ્વરમ્ પશ્યન્ આત્મના આત્માનમ્ ન દિનસ્તિ તતઃ પરામ્ ગતિમ્ યાતિ ॥

સર્વ જૂનોમાં સમાનપણે રહેલા પરમેશ્વરને જોનાર પુરુષ પોતાવડે પોતાને દહ્યોતો નથી અને તેથી ઉત્તમ ગતિને પામેછે.

સવ ભૂતોમેં સમાન માવસે સ્થિત પરમેશ્વરકો દેવનેવાલા પુરુષ અપનેસે અપનેકો દુનન નહોં કરતા હૈ, હસ લિયે ધેષ્ટ ગતિ પ્રાપ્ત કરતા હૈ.

શાર્દૂલ- સૌ જૂતે સરખો રહેલ સમ તો જે ધનને દેખતો,
તે પોતાથીજ પડને ન દહ્યોતાં ઈચ્છી ગતિ પામતો.

મંધાતને આત્મા છે એમ સ્વીકારવું અને ધર્માધર્મ સંસ્કારને લાકડે તેને છોડી નવું શરીર પકડવું એ પણ તેનું દનન છે. આ પ્રમાણે ઉભયથા આત્મહનન છે.

૧૩-૨૯,૩૦ પ્રકૃતિ સત્ત્વ રજ્જ તમના ક્રમી જ્વસ્તીપણાથી અનેક સ્વાંગ ધારણ કરી પુરુષની આગળ એક સરખી રીતે નાચેછે. પ્રકૃતિના આ નાચથી ભોજવાઇ મોહમાં પડી અથવા વૃથાલિમાનથી પ્રકૃતિનું આ કર્તૃત્વ પુરુષ પોતાના ઉપર વૃથા ઓઢી લાઇ, ત્યાં સુધી સુખદુઃખના પાસમાં પોતાની જાતને શુચી નાખેલી રાખેછે, ત્યાં સુધી તેને કદિ પણ મોક્ષ મળવાનો નથી; પણ જ્યારે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ જુદી અને હું જુદો એવું જ્ઞાન પુરુષને ચાલે, ત્યારે તે મુક્ત જ છે. કારણ કે વસ્તુતઃ જોતાં પુરુષ મૂળથીજ કર્તા પણ નથી, તેમ જદ્દ પણ નથી. તે સ્વતંત્ર છે અને સ્વલાવથીજ કેવળ નિર્ગુણ અર્જુન છે. જે કાંઇ ચાલે તે પ્રકૃતિજ કરેછે. મન અને જુદી પણ પ્રકૃતિનાજ વિકાર છે, અને જુદીને જે જ્ઞાન ચાલે, તે પ્રકૃતિના કૃત્યનુંજ ફળ છે. (૧૩-૨૯)

સર્વ જૂતનો નાશ થાય તોપણ એક જે કાયમ રહેછે તેજ ખરૂં છે,

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયામાણાનિ સર્વશઃ ।

યઃ પश्यતિ તથાઽઽત્માનમકર્તારં સ પश्यતિ ॥૨૯॥

કર્માણિ ચ સર્વશઃ પ્રકૃત્યા એવ ક્રિયામાણાનિ તથા આત્માનમ્ અકર્તારમ્
યઃ પश्यતિ સઃ પश्यતિ ॥

સર્વ કર્મો સર્વ પ્રકારે પ્રકૃતિવડે જ કરાયછે, અને આત્મા કર્તા નથી,
એમ જે જુએછે, તેજ યથાર્થ જુએછે.

પ્રકૃતિકે યોગસે હી સવ કર્મ સવ પ્રકારસે ક્રિયે જાતે હૈ, ઓર આત્મા
કર્તા નહીં હૈ, એસા જો દેસતા હૈ વહી યથાર્થ દેસતા હૈ.

કર્મો સર્વ કરાયછે પ્રકૃતિથી સર્વ પ્રકારે અને,
આત્મા કાંઈ કરે ન એ નીરખતો જે દેખતો તે જ છે.

અને પિંડ છતાંડમાં મર્વત્ર તેજ જરેલું છે, એવો અદ્વૈતપગયણ સિદ્ધાંત
સ્વીકારવો પડશે. આત્મોપમ્ય જુદિનું જે નીતિતત્ત્વ ગીતામાં કહેલું
છે, તેની પૂરી સાંકળ પણ અદ્વૈત સિવાય ખીજા પ્રકારની વેદાંતદૃષ્ટિથી
બંધ એમતી નથી. શ્રી શંકરાચાર્યના વખતમાં અથવા તેમના પછીના
વખતમાં અદ્વૈતમતપ્રતિપાદક જે અનેક કાટિઓ અથવા પ્રમાણો નીકળ્યાં
છે, તે એકે એક ગીતામાં પ્રતિપાદન કર્યાં છે, એમ કહેવાનો આશય
નથી. દૈતી, અદૈતી, વિસિદ્ધાદૈતી વગેરે સંપ્રદાયો નીકળ્યા પહેલાં ગીતા
થયેલી છે, અને તેથી તેમાં કાંઈપણ વિસિદ્ધ સંપ્રદાયની કાટિઓનો
સમાવેશ થવો શક્ય નહોતો; પણ ગીતામાં જે વેદાંત છે તે સામાન્ય
રીતે શાંકર સંપ્રદાયના જ્ઞાન પ્રમાણે અદૈતી છે, દૈતી નથી, એમ કહે-
વામાં કાંઈ બાધ આવતો નથી.

એકરુચ-એક જ આત્માને વિષે કરપેલું.

વિસ્તાર-આત્માના સક્ષરાચી જ બૂતોનો વિસ્તાર-દૈત અપ્યર્થ
વસ્તુરણુ.

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્યમનુપશ્યતિ ।

તત્ત એવ ત્વ વિસ્તારં વ્રહ્મ સમ્પદ્યતે તદા ॥૩૦॥

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમ્ એકસ્યમ્ અનુપશ્યતિ તત્તઃ એવ ચ વિસ્તારમ્ તદા સમ્પદ્યતે ॥

ત્યારે પુરુષ સર્વ ભૂતના જુદા જુદા ભાવને એક (આત્મા-પરમે-
-શ્વર)માં જ રહેલા જુએછે, અને તે એકમાં જ સર્વ વિસ્તાર થયેલો
છે, ત્યારે તે બ્રહ્મને પામેછે

જब पुरुष सब भूतेकि भिन्न भिन्न भाव एक(आत्मा-परमेश्वर-ब्रह्म)में
स्थित देखता है, और एकसे ही सब विस्तार हैं ऐसा समझता है, तब
ब्रह्मको संपादन करता है.

ભૂતોના વિધવિધ ભાવ સરવે એકસથ ત્યારે જુએ,
ને વિસ્તાર બધો ય એકથી જ તે ત્યારે મળે બ્રહ્મને.

જુએછે-આત્મવૈદ સર્વમ્ । શ્રુતિવચનથી જ વિસ્તારવાળી ઉત્પત્તિને
છે-આત્માના પ્રાણ, આત્માની અગ્નિ, આત્માના સ્વર, આત્મા-
આકારા પ્રાણી પૃથ્વી, આર્વિભાવ તિરોભાવ, અને વગેરે સર્વ આત્મ-
જુએછે-વિસ્તાર જુએછે; માટીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘણાં માટી-
જ દોઢેલું છે, તેમ આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલા ભૂતવિસ્તારની પ્રતીતિ
ર દશામાં પણ આત્મમત્તા સિવાય બીજી કોઈ સ્વતઃ સત્તા ન
થી આત્મપણાને બેતો આ સર્વ હું જ છું, એ પ્રમાણે સર્વને
જ-પોતારૂપે જ જુએછે. (૧૩-૩૦)

૧૩-૩૧ સંસાર અવસ્થામાં દેહસંબધ નિમિત્ત કર્મો અને તેના ફળ
દુઃખાદિવડે વિષમતા પ્રાપ્ત થાયજ, જે દુષ્પરિહાર્ય છે, તેા ગમદર્શન
થી થાય તેના ઉત્તર આપેછે.

સંક્ર-અર્થ ભૂતોમા આત્મા વ્યાપી ગહેવો હોવાથી “ આશ્રયના

અનાદિત્વાદિર્ગુણત્યાત્પરમાત્માડયમવ્યયઃ ।

શરીરસ્યોડપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥૩૧॥

કૌન્તેય અનાદિત્વાત્ નિર્ગુણત્વાત્ અવ્યયઃ અવ્યયઃ પરમાત્મા શરીરસ્ય. અપિ ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥

હે અર્જુન, અનાદિ અને નિર્ગુણ હોવાથી આ અવ્યય પરમાત્મા શરીરમાં રહેયો છતાં પણ કંઈ કરતો નથી, અને કશાથી લેપાતો નથી.

હે અર્જુન, અનાદિ અને નિર્ગુણ હોવાને કારણે એ અવિનાશી પરમાત્મા શરીરમાં સ્થિત હોય છે પણ કંઈ કરતો નથી, ન કશીવે લિપ્ત હોય છે.

હોવાથી જ અનાદિ નિર્ગુણ વળી દેહે રહેતો છતાં,
કંઈ એ પરમાત્મ અવ્યય કરે ના તેમ લેપાય ના.

નાશથી આગ્રિતનો પણ નાશ થાય", એ પ્રમાણે પોતાનાં આશ્રય-ભૂતોનો નાશ થવાથી આગ્રિત આત્માનો નાશ થવાના પ્રશ્નથી, લોકો નાશ પામનાં દહનનો પણ નાશ દેખાય છે, તેમ ઉપાધિના નાશથી ઉપદ્રિતનો પણ નાશ થાય. અશ્વની ગતિને લીધે તે ઉપર બેઠેલા માગ્ધીનું પણ ગમન દેખાવાથી પ્રકૃતિએ કર્મ કર્યાં છતાં તેમાં રહેલા આત્માને પણ કર્મનું કારણ અને તેના ફળનો અનુભવ થાય તે આત્માનું અકર્તાપણું અને નિત્યપણું કેમ હોય ? સિદ્ધાવલોકન ન્યાયે પાછળના બે શ્લોકમાં દેખાતી શંકા કરે છે.

મમાધાન-આત્મા અજ અને નિર્ગુણ હોવાથી ભૂતોનો નાશ થવા છતાં પણ તેનો નાશ નથી. કૃત્સ્વપણાથી અને વિદ્યાર રહિત હોવાથી આત્માને કર્તાપણું વગેરે પણ ગંભીર નથી, એમ કહે છે. નિષ્કલ નિર્ગુણ નિષ્કલ્યં શાંતમ્ । શ્રુતિ.

અનાદિ-પૂર્વની અમરતાવસ્થાનું નામ આદિ, તે બંને ન હોય તે.

અવ્યય-અવ્યય એટલે નાશ બે પ્રકારે થાય છે. એક ધર્મસ્વરૂપ ઉત્પત્તિ-

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाश नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

યથા સર્વગતમ્ આકાશમ્ સૌક્ષ્મ્યત્ ન ઉપલિપ્યતે તથા આત્મા દેહે સર્વત્ર અવસ્થિત ન ઉપલિપ્યતે ॥

જેમ મર્વમા રહેલું છતાં આકાશ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે કશાથી લેપાતું નથી, તેમ આત્મા દેહમાં સર્વત્ર રહેલો હોવા છતાં કશાથી લેપાતો નથી

જેવું સર્વમેં વ્યાપક होनेसे आकाश सूक्ष्मताके कारण किसीसे लिप्त नहीं होता है, वैसे आत्मा शरीरमें सर्वत्र रहा हुआ भी किसीसे लिप्त नहीं होता है

લેપાયે જ્યમ સર્વ વ્યાપી નહ ના આ સૂક્ષ્મ હોવાયકી,

લેપાયે નહિ તેમ દેહ વસતો સર્વત્ર આત્મા કંઈ

વાળું હોવાથી તે નાશ પામેછે એવી જાતનો નાશ આત્માના અનાદિ-પથ્યારૂં નથી એમ સિદ્ધ થાયછે, અને બીજો નાશ ધર્મસ્વરૂપને ઉત્પત્તિના અભાવ હોય, પરંતુ તેના ધર્મો ઉત્પત્તિવાળા છે, તેઓ નાશ પામતા ધર્મોના પણ નાશ થાય એમ કહેવાયછે, આત્મા નિર્ગુણ છે એટલે તે અવિનાશી છે

૧૩-૩૨ અગ્નિ નહિ સ્વતે । શ્રુતિ આ આત્મા અમંગ હોવાથી કોઈપણ વસ્તુની સાથે મગધ પામતો નથી

૧૩-૩૩ સૂર્યો યથા સર્વલોકસ્ય વશુ । શ્રુતિ પ્રમાણે જેમ સર્વ લોકના નેતરૂપ સૂર્ય ચક્ષુના વિષયરૂપ બહાગના પદાર્થોના દોષોથી લેપા-યમાન થતો નથી, તેમ સર્વ જૂતોનો એક અંતરાત્મા પણ પ્રકાશરૂપ દેહાદિકાના હુ ખોથી લેપાયમાન થતો નથી.

રવિના આ દષ્ટાંતથી આત્માના બને વિષય સરેછે. એક રવિની પેટે

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥૩૩॥

ભારત યથા એકઃ રવિઃ દ્વિતીયમ્ કૃત્સ્નમ્ લોકમ્ પ્રકાશયતિ તથા ક્ષેત્રી
કૃત્સ્નમ્ ક્ષેત્રમ્ પ્રકાશયતિ ॥

હે ભારત, જેમ એક જ સૂર્ય આ સર્વ જગતને પ્રકાશિત કરે છે,
તેમ ક્ષેત્રના મર્વ ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે.

જેવે એક હી સૂર્ય યહ સર્વ જગતનો પ્રકાશિત કરતા હૈ, તેવે ક્ષેત્રના
સર્વ ક્ષેત્રનો પ્રકાશિત કરતા હૈ.

આખું યે જગ એકલો સૂરજ આ જોવો પ્રકાશી રહે,

આખું યે ત્વમ ક્ષેત્ર ભારત! સદા ક્ષેત્રી પ્રકાશી રહે.

મર્વ ક્ષેત્રમાં અને બીજું રવિની પેઠે નિર્લેપ.

પ્રકાશયતિ-સત્તા અને રક્ષુર્તિ આપે છે.

૧૩-૩૪ વ્યક્ત થયેલું નામ રૂપાત્મક જગત જે મત્ શબ્દથી કહે-
વાયું છે, તે જગત ભૂત છે, અને પ્રકૃતિ એટલે નામરૂપથી અવ્યક્ત છે,
અને જેને અસત્ શબ્દથી કહ્યું છે, તે જગતનું કારણ-તે ભૂતનો અને
પ્રકૃતિનો બંનેનો મોક્ષ, પાછળ ન સત્ત્વાસદુચ્યતે । એ વાક્યથી અભાવ
જણાવ્યો છે, તે એટલે ભૂત અને પ્રકૃતિનો અત્યંત અભાવ.

આ ક્ષેત્રના વિભાગ આ શ્લોક પ્રમાણે જ્ઞાનયશ્નથી સમજાય તેવો
છે, તો નવમા અધ્યાયની રાજવિદ્યા પ્રત્યક્ષ એટલે અર્થ યશ્નથી સમજાય
તેવી છે, અને અવિધારમા અધ્યાયનું વિશ્વરૂપ દર્શન પરમ ભગવદ્ભક્તને
જ કેવળ દિવ્ય યશ્નથી થાય છે.

ભૂત-આકાશ વગેરે; વ્યક્ત નામ રૂપાત્મક સત્ શબ્દવાળું જગત.

પ્રકૃતિ-ઉપાદાન-ત્રિગુણાત્મિકા અવિદ્યા; અસ્પષ્ટ નામરૂપવાળું અમત
શબ્દવાળું જગતનું કારણ.

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમન્તરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ॥ યે વિદુર્યાન્તિ તે પરમ્ ॥૩૪॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णाऽर्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

एवम् ये ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रक्षेत्रयो. भन्तरम् भूतप्रकृतिमोक्षम् च विदुः ते परम् यान्ति ॥

આ પ્રમાણે જેઓ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુવડે ક્ષેત્રજ્ઞના બેદને તથા ભૂતોની મૂળભૂત પ્રકૃતિથી થવાની મુક્તિને જાણેછે, તેઓ પરબ્રહ્મને પામેછે.

જો હવે તરફ જ્ઞાનચક્ષુકે દ્વારા ક્ષેત્ર ઓર ક્ષેત્રજ્ઞના ભેદ ઓર પ્રાણીયોકે કારણરૂપ પ્રકૃતિકી મુક્તિકો જાનતે હૈં વહ બ્રહ્મકો પાતે હૈં.

જાણે એમ જ બેદ જ્ઞાનનયને જે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞનો,

મોક્ષે ભૂતની પ્રકૃતિથી નર તે પામે પરબ્રહ્મ તો.

એ પ્રમાણે ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ નામનો ત્રેરમો અધ્યાય પૂરો.

મોક્ષ-એ અવિદ્યાનો વિદ્યાવડે નિર-વય ઉચ્છેદ.

સંસારી જીવો જે પ્રતિક્ષેત્ર ભિન્ન છે, તેમનો અસંસારી પરમાત્મા સાથે અભેદ શી રીતે હોઈ શકે? જીવનું સંસારીપણ અને ભિન્નપણ એ અવિદ્યાકલ્પિત અજ્ઞાનધર્મ છે, પણ વાસ્તવ ધર્મ નથી. તદર્થ દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિયાદિ રૂપ ક્ષેત્રોથી ક્ષેત્રજ્ઞ નામનો જીવ પુરુષ તે સર્વમાં રહેલો એક હોઈતો નિર્વિદ્યારી છે, એમ વિવેકવડે પ્રતિપાદન કરવા સાર આ ત્રેરમો અધ્યાયમાં ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ વિવેક કર્યો છે.

અધ્યાય ૧૪ એ
ભુલુપ્રયવિભાગયોગ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

યજ્ઞશાત્યા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥૧॥

શ્રીભગવાનુ ઉવાચ । જ્ઞાનાનામ્ ઉત્તમમ્ પરમ્ જ્ઞાનમ્ ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ યત્ જ્ઞાત્વા સર્વે મુનયઃ इतः पराम् सिद्धिम् गताः ॥

શ્રી ભગવાને કહ્યું—સર્વ જ્ઞાનમાં ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન ફરીથી તને કહું છું, જેને જાણવાથી સર્વે મુનિઓ આ જન્મમાંથી પરમ સિદ્ધિ (મોક્ષ) પામ્યા છે.

શ્રીભગવાને કહ્યું—સવ જ્ઞાનેસિંહે ઉત્તમ ઓર શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનકો મેં તુમને ફિર કહતા હૂં, જિસ જ્ઞાનકે જાનેસે સવ મુનિજન इस जन्मसे परम सिद्धि पा गये हैं.

શાર્દૂલ— જ્ઞાનોમાં વળી જ્ઞાન ઉત્તમ કહું ઉચું ફરીથી હવે,
પામ્યા સિદ્ધિ મુનિ સદુ પરમને જાણી અર્હાથી જ જે.

૧૪-૧જેમ રોગના, ઔપધના, અનુપાનના અને ભક્ષ્યના જ્ઞાન કરતાં આ અપધ્ય પદાર્થ છે, એ ખાવાથી આરોગ્યતામાં અને ઔપધમાં પ્રતિબંધ થાય છે, એવું વિજ્ઞાન અપધ્ય આચરણની નિવૃત્તિ થવાથી અને આરોગ્યની સિદ્ધિ થવાથી ઉત્તમ છે, કેમકે અપધ્યના અભાવના બળથી જ ઔપધની અને આરોગ્યની પણ સિદ્ધિ થાય છે; તેમ જ્ઞાનના ફળને પ્રતિબંધ કરનાર ગુણોનું અને તેના કાર્યોનું જ્ઞાન ઉપર કહેલાં જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ છે; કેમકે ગુણ અને તેના કાર્યના સંબંધના અભાવના બળથી જ જ્ઞાનની અને તેના ફળની સિદ્ધિ થાય છે.

જ્ઞાનોમાં—જેન અનાત્મા, જેવડા આત્મા, સત્યાદિ લક્ષણુ ધરા, અજ્ઞાન જેવડા એવું મોક્ષ સંબંધનું જે જ્ઞાન તે મધ્યે; યદ્યાદિ જે જ્ઞેય વસ્તુ છે,

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥

इदम् ज्ञानम् उपाश्रित्य मम साधर्म्यम् आगताः सर्वे अपि न उपजायन्ते प्रलये च न व्यथन्ति ॥

આ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને મારા (સાયુજ્ય) સ્વરૂપને પામેલાઓ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કાળે પણ જન્મતા નથી અને પ્રલયકાળે નાશ પામતા નથી

इस ज्ञानको आश्रय करनेसे जो मेरे सायुज्यताको प्राप्त हुए हैं, वे सृष्टि-उत्पत्तिके कालमें भी जन्म नहीं पाते हैं और प्रलयकालमें नाश नहीं पाते हैं.

સેવીને વળી જ્ઞાન આ જ મુજ જે પામેલ સાધર્મ્યને,
જન્મે સૃષ્ટિ સમે નહિ પ્રલયમાં વિનાશ પામે ન તે.

તેના વિષયવાળાં સર્વે જ્ઞાનેશ્વરો.

જ્ઞાન-મુશુ અને તેના કાર્યનું જ્ઞાન, જેણે કરીને આત્મવસ્તુ જાણાય-
છે તે; અહીં જ્ઞાન શબ્દ પરમાત્મવિષયક જ્ઞાનના સાધનનો વાચક છે.

મુનિઓ-બ્રહ્મવિત્ શુક વગેરે યતિઓ.

૧૪-૨ મુક્તિ છ જાતની છે. સામીપ્ય, માલોક્ય, સાયુજ્ય, સાર્થ્ય, સાર્થિ, કૈવલ્ય. આમાં કહેલી છે તે કૈવલ્ય-બ્રહ્મરૂપ-બ્રહ્મ યતુ તે.

સાધર્મ્ય-પૂર્ણપણું; મારો ભાવ; અહીં મારા સાધર્મ્યને પામેલા એમ કહેવામાં જાતિ અને રૂપાદિથી સમાનતા પામેલા એવો અર્થ નથી કેમકે બ્રહ્મમાં જાતિરૂપ નથી. બ્રહ્મ અજ્ઞાત, અજૂત, અપ્રતિષ્ઠ, અશબ્દ, અપ્રાણ, અપાણિપાદ છે એમ શ્રુતિ કહેછે. તે સર્વવ્યાપી, સર્વનું સાક્ષી અને નિર્ગુણ છે; તેથી માધર્મ્ય એટલે પૂર્ણપણું એ જ અર્થ ધરેછે. પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદમ્ । શ્રુતિ પણ એમ જ કહેછે.

૧૪-૩ મારી ઇશ્વરતાની ઉપાધિશૂન્ત મારી માયા-વશુચુશુની સામ્યાવસ્થા રૂપ પ્રકૃતિ તે યેનિ, જે સર્વ જૂતોની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. તે સર્વે કાર્યથી મહત્વવાળી હોવાથી મહદ્, પોતાનાં કાર્યોને વધારવાથી

મમ યોનિર્મહદ્વદ્વા તસ્મિન્ ગર્ભે દધામ્યહમ્ ।

સમ્ભવઃ સર્વભૂતાનાં તતો ભવતિ ભારત ॥૩॥

ભારત મહત્ વદ્વા મમ યોનિઃ તસ્મિન્ બહમ્ ગર્ભમ્ દધામિ તતઃ સર્વ-
ભૂતાનામ્ સમ્ભવઃ ભવતી ॥

હે ભારત, મહદ્ બદ્વા(પ્રકૃતિ) માં ગર્ભોધાનનું સ્થાન છે, તેમાં
હું ગર્ભ મૂકુ છું, તેમાંથી મર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

હે ભારત, મહત્ વદ્વા(પ્રકૃતિ) મેરે ગર્ભાધાનના સ્થાન દે, उससे मैं
गर्भ रचता हूँ, उससे सब भूतोंकी उत्पत्ति होती है.

હું તો ગર્ભ મૂકુ છું મુજ પ્રકૃતિ યોનિ મહદ્બદ્વામાં,
થાયે તેહ થકી જ સર્વ ભૂતની ઉત્પત્તિ અર્જુન ! આ.

અથવા બદ્વાની ઉપાધિ દોવાથી બદ્વા કહેવાય છે, તે જગતના બીજરૂપ
મહદ્ બદ્વામાં હું ગર્ભ મૂકું છું.

પ્રાણીઓ ચાર પ્રકારનાં છે. ઉદ્વિજ, સ્વેદજ, અંડજ અને
જરાયુજ. પાંચ સાર્વેદ્રિયો તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો જેમાં સમાન હોય છે
અને જેમાં મન શુદ્ધિ પણ હોય છે, તે જરાયુજ કહેવાય છે. જરાયુજ
એટલે ઝોરમાંથી ઉત્પન્ન થનારા, જેમાં મુખ્ય મનુષ્ય છે. અંડજ એટલે
ઘસામાંથી ઉત્પન્ન થનારાં, સ્વેદજ એટલે પરમેવાથી ઉત્પન્ન થનારાં અને
ઉદ્વિજ એટલે ભોયમાંથી ઉત્પન્ન થનારી તમામ પ્રકારની વનસ્પતિ.

ગર્ભ-હિરણ્યગર્ભના જન્મનું બીજ-સર્વ ભૂતના જન્મના કારણનું બીજ.

મહત્-અચ્ચાકૃત બદ્વા; અવિદ્યા, અજ્ઞાન, પ્રકૃતિ, ત્રિગુણાત્મિકા માયા
ઇત્યાદિ નામથી કહેવાયેલ અચ્ચાકૃત.

૧૪-૫ પ્રકૃતિમંભવ-પ્રકૃતિ એટલે સત્ત્વ રજ અને તમની સામ્યા-
વશા, એ જ ભગવાનની માયા. તેનાથી પરસ્પર અંગાંગી લાવવડે
એટલે વિગમતાવડે પરિણામ પામે છે, તેથી ગુણો પ્રકૃતિસંભવ છે એમ

સર્વયોનિષુ કૌંતેય મૂર્તયઃ સમ્મવન્તિ ચા
તાસાં વ્રજ મહત્તોનિરદ્ધ યોજપ્રદઃ પિતા ॥૪॥

સત્ત્વં રજસ્તમ इति गुणा. प्रकृतिसम्भवाः ।
निवर्धन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥

કૌંતેય સર્વયોનિષુ ચા મૂર્તય સમ્મવન્તિ તાસામ્ મહત્ વ્રજ યોનિ
અહમ્ યોજપ્રદ પિતા ॥

મહાબાહો સત્ત્વમ્ રજ તમ इति गुणा प्रकृतिसम्भवा अव्ययम् देहि-
नम् देहे निवर्धन्ति ॥

હે કુતીપુત્ર, સર્વ યોનિઓમા જે જે મૂર્તિઓ ઉત્પન્ન થાયછે, તે
સર્વેની મહદ્ વ્રજ(પ્રકૃતિ) માતા છે અને હું યોજપ્રદ પિતા છું.

હે મહાબૂજ, સત્ત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિમાથી
ઉત્પન્ન થયા છે તે અવિકારી આત્મા(જીવાત્મા)ને આ દેહમા બાધેછે.

હૈ કુતીપુત્ર, સર્વ યોનિયામિ જો જો મૂર્તિયા ઉત્પન્ન હોતી હૈ, ડન
સર્વકી માતા મહદ્ વ્રજ(પ્રકૃતિ) હૈ, ઓર મૈ યોજારોપણ કરનેવાલા પિતા હૂ.

હે મહાબાહો, સત્ત્વ રજ ઓર તમ એ ત્રીન ગુણ પ્રકૃતિસે ઉત્પન્ન હુ
હૈ, મે દ્રશ દેહમે અવિકારી આત્મા(જીવ)કો વાધતે હૈ.

મૂર્તિઓ સહુ પાર્થ ! યોનિ સહુમા ઉત્પન્ન જે માયછે,
તેઓનો છુ પિતા હું યોજપ્રદ ને યોનિ મહદ્વ્રજ છે.

ગુણો સત્ત્વ રજો તમો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થાતા ત્રણે,
દેહે અવ્યય દેહિને સહુ ગુણો બાધે મહાબૂજ ! તે

કહેવાયછે, પ્રકૃતિરૂપ

૧૪-૬ મત્તગુણના દોષથી કર્મ કરીને નિદાન પણ બધાયછે. સત્ત્વ
ગુણના ફલ દયાદોષથી અંત કરણ દુષિત થનાથી અનાત્મમા આત્મભાન
કરીને ભરત વિદાન જના પણ હરણમા પોષણપણનો અને મમન

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ ।

સુખસદ્ગેન ચદ્વાતિ જ્ઞાનસદ્ગેન ચાનય ॥ ૬ ॥

અનય તત્ર સત્ત્વમ્ નિર્મલત્વાત્ પ્રકાશકમ્ અનામયમ્ સુસદ્ગેન જ્ઞાનસદ્ગેન
ચ ચદ્વાતિ ॥

હે નિષ્પાપ અર્જુન, તેમાં સત્ત્વગુણ નિર્મળતાને લીધે પ્રકાશક તથા
નિર્દોષ છે, તે સુખ અને જ્ઞાનના મંગલરૂપે (પ્રાણીને) બાંધે છે.

હે નિષ્પાપ અર્જુન, इनमें सत्त्वगुण निर्मलताके कारण प्रकाशक और निर्दोष
है, वह सुख और ज्ञानके सन्धरूपे (जीवात्माको) बाधता है

તેમાં સ્વચ્છ હૃદય પ્રકાશક અને નિર્દોષ તે સત્ત્વ છે,
બાંધે છે સુખમંગલી અનય મો ને જ્ઞાનમંગે ય તે.

અધ્યામ કરીને રોહણસથી બધાઈ જન્માદિ બધને પામ્યા; માટે મત્સ્યાદિ
ગુણ અને તેનાં કાર્યોથી ક્ષપિત થયા વગર જ વિદેહ કૈવલ્યાર્થો વિદ્યાને
મદા આત્મનિષ્ઠાથી જ રહેવું

અહીં સુખ શબ્દથી તથા જ્ઞાન શબ્દથી અંત કરણના પશ્ચિમ ૩૫
સુખ તથા જ્ઞાન મમજવું, આત્મસ્વરૂપ સુખ તથા જ્ઞાન તે સુખ શબ્દથી
ન સમજવું.

જ્ઞાનમંગ-વિવિધ શાસ્ત્રના વિચારજન્ય, તેમાં મંગ-દામ; શાસ્ત્રમાં
મંગ-તેથી પ્રતિપાદ કરેલા પરમેશ્વરના ગુણ કથા અવધુ લગન કીર્તન
વગેરેમાં આમકિત.

બાંધે છે-તર્કમીમાંસા માંખ્ય યોગ આગમ તત્રોના અર્ધમાં આસક્ત
કરે છે, બ્રહ્મનિષ્ઠામાંથી પાડે છે.

૧૪-૭ ગ્જેગુણથી જીવનું સદૈવ રજન થાય છે અને કામવાસના
સદા જગત રહે છે, એથી એ રજેગુણ કહેવાય છે. જીવમાં એનો થોડો
પ્રવેશ થતાં જ એને કામનો નાદ લગાડી મનની ધ્વજાઓ પવનની પેઠે
દોડાવે છે. તેની ધ્વજા પ્રજાન-ચક્ર દુઃખદાયક ઘટના પળ તેને સુખદાયક

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસન્નસમુદ્રવમ્ ।

તન્નિવધ્નાતિ કૌન્તેય કર્મસન્નેન દેહિનમ્ ॥ ૭ ॥

કૌન્તેય રજઃ રાગાત્મકમ્ તૃષ્ણાસન્નસમુદ્રવમ્ વિદ્ધિ તત્ કર્મસન્નેન દેહિનમ્ નિવધ્નાતિ ॥

હે અર્જુન, રજોગુણને તું અનુરાગ સ્વરૂપ અને તૃષ્ણા તથા સંગથી ઉત્પન્ન કરનાર જાણ, તે કર્મની આસક્તિવડે જીવાત્માને બાંધે છે.

હે અર્જુન, રજોગુણનો તુમ અનુરાગ સ્વરૂપ, તથા તૃષ્ણા બૌદ્ધિકો વત્ત્વ કરતેવાલા જાનો, વહ જીવાત્માનો કર્મની આસક્તિસે બાંધતા હૈ.

તે રાગાત્મક તું રજો સમજ જે આસક્તિ તૃષ્ણા કરે,
બાંધે છે વળી કર્મ મંગથી સદા તે પાર્થ ! સૌ દેહીને.

જાગે છે અને ઇન્દ્રિયોક્તી પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ તેને તૃપ્તિ થતી નથી. આ પ્રકારે વિષયવાસનાની શક્તિ થતાં મેરુ પર્વત હસ્તગત થતાં પણ તેનાથી 'યે એ અધિક મોટી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. પોતાની પામેનું દ્રવ્ય આજે પૂરું થઈ જશે તો કાલે આપણી શી દસા થશે એવા ભય ધરી તૃષ્ણાના બળથી મોટા મોટા ઉદ્યોગો શરૂ કરે છે.

કર્મબંધન-જે કર્મ આ લોકના ફળમાં હેતુ છે તે દષ્ટ અને પરલોકના ફળમાં હેતુ છે તે અદષ્ટ; એટલે લૌકિક કે વૈદિક એ સર્વે કર્મોમાં આત્મા જે અદ્વિતીય છે, તેને હું આ કર્મ કર્મણું કે કર્મને ભોગવું છું એવા અભિનિવેશવડે.

૧૪-૮ પ્રમાદ-અપતનથી કરવા મોઝા કાર્યમાં વિસ્મૃતિ; વસ્તુનો વિવેક કરવામાં અસામર્થ્ય તે સત્ત્વગુણના પ્રકાશરૂપ કાર્યનો વિરોધી છે.

આશ્ચર્ય-કર્તવ્ય કાર્યમાં અદ્વારહિત થવાથી હિંસાહિંસા અભાવ; પ્રજ્વલિત કરવાનું અસામર્થ્ય. તે રજોગુણની પ્રજ્વલિત વિરોધી છે.

નિદ્રા-શુદ્ધિની અધિક જડતાથી કર્તવ્ય છોડી દઈને ઊંઘી જવું; તમોગુણનું અવગંધન કરનારી લવરૂપ શક્તિ તે સત્ત્વ અને રજોગુણના

તમસ્ત્વજ્ઞાનઞ્ચ વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રામિસ્તદ્વિયઙ્ગાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

સત્ત્વં સુષ્પે સઙ્ગયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ।

જ્ઞાનમાયૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સઙ્ગયત્યુત ॥ ૯ ॥

ભારત તમ તુ અજ્ઞાનજન્મ સર્વદેહિનામ્ મોહનમ્ વિદ્ધિ તત્ પ્રમાદાલ-
સ્યનિદ્રામિઃ નિવઙ્ગાતિ ॥

ભારત સત્ત્વમ્ સુષ્પે રજઃ કર્મણિ સઙ્ગયતિ ઉત તમઃ તુ જ્ઞાનમ્ આયૃત્ય
પ્રમાદે સઙ્ગયતિ ॥

હે ભારત, તમોગુણને અજ્ઞાનજન્ય અને સર્વ પ્રાણીને મોહ પમા-
ડનારો તું જાણુ; તે જીવને પ્રમાદ, આળસ અને નિદ્રાવડે બાંધે છે.

હે ભારત, સત્ત્વગુણ સુખમાં, રજોગુણ કર્મમાં અને તમોગુણ તો
જ્ઞાનને ઢાંકી દબને જીવને પ્રમાદમાં બેસી દે છે.

હે ભારત, તમોગુણનો તુમ અજ્ઞાનજન્ય ઔર પ્રાણીમાત્રનો મોહાનેવાળ
જાનો, વહુ જીવનો પ્રમાદ, આલસ ઔર નિદ્રાસે બાંધતા હૈ.

હે ભારત સત્ત્વગુણ સુખમાં, રજોગુણ કર્મમાં ઔર તમોગુણ તો જ્ઞાનનો
આચ્છાદિત કરે જીવનો પ્રમાદમાં લગા દેતા હૈ.

અજ્ઞાને થઈ જાણુ મોહ કરતો દેહી સહુને તમો,

નિદ્રા આળસ ને પ્રમાદથી વળી કોતેય ! તે બાંધતો.

જોડે મત્તવ જ કુન્નદન ! સુષ્પે કર્મે રજો જોડતો,

જોડે છે જ પ્રમાદમાં વળી તમો ઘેરી લઈ જાન તો.

કાર્યની વિરોધી છે.

૧૪-૧૦ કેવળ સત્ત્વગુણી, કેવળ રજોગુણી કે કેવળ તમોગુણી
પદાર્થ છે જ નહિ. પ્રયેક પદાર્થમાં ત્રણે ગુણોની દિક્ષ્યાલ ચાલતી જ
હોય છે આ દિક્ષ્યાલમાં જે શુદ્ધ રૂપ જાણુ જાણુ, તે ગુણુ પ્રમાણે તે
પદાર્થ સારિત્ક, રાજસ અથવા તામસ કહેવાય છે.

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

भारत रज तम च अभिभूय सत्त्व भवति सत्त्वम् तम एव रज
॥ सत्त्वं रज तम ॥

यदा अस्मिन् देहे सर्वद्वारेषु ज्ञानम् प्रकाश उपजायते तदा उत सत्त्वम्
वृद्धम् इति विद्यात् ॥

हे भारत, रजोगुण, तमोगुण, द्वाणीने सत्त्वगुण प्रणय थायछे,
त्वगुण अने तमोगुणने द्वाणीने रजोगुण प्रणय थायछे, तेम न
त्वगुण अने रजोगुणने द्वाणीने तमोगुण प्रणय थायछे.

न्यारे आ देहमां सरे (इन्द्रिय) द्वारेमा ज्ञानरूप प्रकाश उत्पन्न
यछे, सारे सत्त्वगुण वधिसे छे ओम नालुवु.

हे भारत, सत्त्वगुण, रजोगुण और तमोगुणको परास्त करके बढ़ता है,
रजोगुण, सत्त्वगुण और तमोगुणको परास्त करके बढ़ता है और वैसे ही
रजोगुण, सत्त्वगुण और रजोगुणको परास्त करके बढ़ता है,

जब इस देहमें सब (इन्द्रिय) द्वारोंमें ज्ञानरूप प्रकाश उत्पन्न होता है,
२ सत्त्वगुणकी वृद्धि हुई है ऐसा जानना

सत- वाधि प्रधान यछ भारत ! सत्त्व पाडी,
अने तमो पणी रजोगुणने हराची,
थाये रजो प्रणय सत्त्व तमो हराची,
थाये तमो गुण रजो पणी सत्त्व द्वाणी.

॥ ईह- आ देहे पणी ज्ञानज्योति प्रकटे न्यारे सहु द्वारमां,
सारे सत्त्वनी वृद्धि से समजवी अर्जुन ! त्रिगुणमा.

अभिभूय-हस्य करीने (उत्कृष्ट) थायछे-अनेने पोतानां करीने पोते

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારમ્ભઃ કર્મણામશમઃ સ્પૃહા ।
 રજસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે ભરતર્પભ ॥ ૧૨ ॥
 અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।
 તમસ્યેતાનિ જાયન્તે વિવૃદ્ધે કુરુનન્દન ॥ ૧૩ ॥

ભરતર્પભ રજસિ વિવૃદ્ધે લેખ પ્રવૃત્તિ કર્મણામ્ આરમ્ભ અશમ. સ્પૃહા
 એતાનિ જાયન્તે ॥

કુરુનન્દન તમસિ વિવૃદ્ધે અપ્રવાશ અપ્રવૃત્તિ. ચ પ્રમાદ મોહ એવ ચ
 એતાનિ જાયન્તે ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ, જ્યારે રજોગુણની વૃદ્ધિ થાયછે ત્યારે લોભ પ્રવૃત્તિ,
 ક્રોધોના આગ્રહ, અશાંતિ અને ઇચ્છા એ સર્વ ઉત્પન્ન થાયછે.

હે અર્જુન, જ્યારે તમોગુણની વૃદ્ધિ થાયછે ત્યારે અપ્રકાશ (અંધ-
 કાર), અપ્રવૃત્તિ, પ્રમાદ તેમ જ મોહ એ સર્વ ઉત્પન્ન થાયછે.

હે ભરતશ્રેષ્ઠ, રજોગુણની વૃદ્ધિ होनेसे લેખ, પ્રવૃત્તિ, કર્મોંका आरम्भ,
 अशांति और इच्छा, ये सब उत्पन्न होते हैं.

हे अर्जुन, तमोगुणकी वृद्धि होनेसे अप्रकाश (अज्ञानता), अप्रवृत्ति, प्रमाद
 और मोह ये सब उत्पन्न होते हैं.

કર્મારભ પ્રવૃત્તિ ક્રોધોના ને લોભે અશાંતિ સ્પૃહા,
 થાયે એ સરવે રજોગુણતણી અર્જુન વૃદ્ધિ થતાં.
 થાયેછે અપ્રકાશ અપ્રવૃત્તિ ને મોહ પ્રમાદે બધા,
 તણે ગુણમહી તમે ગુણતણી હે ! પાર્થ વૃદ્ધિ થતાં.

પોતા રૂપે જ રહીને પોતાનું કાર્ય કરેછે.

૧૪-૧૨ પ્રવૃત્તિ-પરસ્પર વચેરેમાં ઇચ્છા-પ્રવર્તન-સામાન્ય વેદા.

આરભ-જેમાં બધું ધન ખરચાતાં સિદ્ધિ થાય તથા શરીરને શ્રમ
 - થાય એવાં કામ્ય, નિષિદ્ધ, લૌકિક ઇત્યાદિ કર્મોંમા ઉલ્લેખ.

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ।
તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસદ્ગિણુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમસિ મૂઢયોનિણુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ દેહમૃત્ પ્રલયમ્ યાતિ તદા ઉત્તમવિદામ્ ક્ષમતાન્
લોકાન્ પ્રતિપદ્યતે ॥

રજસિ પ્રલયમ્ ગત્વા કર્મસદ્ગિણુ જાયતે તથા તમસિ પ્રલીન મૂઢયોનિણુ જાયતે ॥

ત્યારે સત્ત્વગુણની પ્રમળતા હોય અને જીવ મૃત્યુ પામે તો તે ઉત્તમ
ગાનીઓના નિર્મળ લોકોને પામે છે

રજોગુણની પ્રમળતા સમયે મૃત્યુ પામવાથી કર્માસક્ત મનુષ્યોમાં
જન્મે છે અને તમોગુણની પ્રમળતા સમયે મૃત્યુ પામનાર જીવ મૂઢ
(તિર્થક) યોનિમાં જન્મે છે

જ્ય સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ હોવે ઔર જીવ મર જાવે, તવ વહ ઉત્તમ
જ્ઞાનિયોકે નિર્મલ લોકોકો પ્રાપ્ત કરતા હૈ

રજોગુણની વૃદ્ધિકે સમયમેં મૃત્યુ પાનેસે કર્માસક્ત મનુષ્યોમેં જન્મ પાતા હૈ, ઔર
તમોગુણની વૃદ્ધિકે સમયમેં મરનેવાલ જીવમૂઢ (તિર્થક) યોનિમેં જન્મ પાતા હૈ.

પામે મૃત્યુ જ સત્ત્વવૃદ્ધિ સમયે જ ક્રોધ ચે દેહી તે,

પામે ઉત્તમ તત્ત્વગાની જનના વિશુદ્ધ લોકો ય તે

કર્માસક્ત જ લોકમાં અવતરે મૃત્યુ રજોમાં થતા,

જન્મે છે મૂઢ યોનિમાં મરણુ તો થતા તમોવૃદ્ધિમાં.

૧૪-૧૪ મૃત્યુ સમયે જીવાત્માને પુણ્યપુણ્ય કર્મને લઇને મર્યાદિ
ગુણનો ઉત્કર્ષ થાય છે, ને તેને અનુકૂળ સ્થાનાદિ લોકોની પ્રાપ્તિ થાય છે,
એટલે પુણ્ય અપુણ્યરૂપ કર્મ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહેલી ગતિ અને આ
સ્થાનમાં ગુણ પ્રમાણે બોધેલી ગતિમાં વિરોધ નથી.

૧૪-૧૫ કર્મસંગી-શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં બતાવેલા

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુસ્તમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

સત્યાત્સજ્ઞાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ યવ ચ ।

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

સુકૃતસ્ય કર્મણઃ ફલમ્ સાત્ત્વિકમ્ નિર્મલમ્ રજસઃ તુ ફલમ્ દુસ્તમ્

તમસઃ ફલમ્ અજ્ઞાનમ્ આહુઃ ॥

સત્ત્વાત્ જ્ઞાનમ્ સજ્ઞાયતે રજસઃ લોભઃ એવ તમસઃ ॥ પ્રમાદમોહૌ ભવતઃ
અજ્ઞાનમ્ એવ ચ ॥ •

પુણ્યકર્મનું ફળ સાત્ત્વિક અને નિર્મલ કહ્યું છે, રજોગુણવાળા કર્મનું
ફળ દુઃખ અને તમોગુણવાળા કર્મનું ફળ અજ્ઞાન કહ્યું છે.

સત્ત્વગુણથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, રજોગુણથી લોભ જ ઉત્પન્ન થાય છે
અને તમોગુણથી પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાન જ ઉત્પન્ન છે.

પુણ્યકર્મના ફલ સાત્ત્વિક ઓર નિર્મલ કહ્યા છે, રજસ કર્મના ફલ દુઃખ
ઓર તમસ કર્મના ફલ અજ્ઞાન કહ્યા છે.

સત્ત્વગુણસે જ્ઞાન ઉત્પન્ન હોતા છે, રજોગુણસે લોભ હી ઉત્પન્ન હોતા છે
ઓર તમોગુણસે પ્રમાદ, મોહ તથા અજ્ઞાન હી ઉત્પન્ન હોતે છે.

ફલે છે સાત્ત્વિક તેમ નિર્મલ ફળે સૌ પુણ્યકર્મોત્પન્ન,

છે અજ્ઞાન તમોત્પન્ન ફળ ફળે દુઃખો રજોગુણનું.

થાયે સત્ત્વથી જ્ઞાન લોભ જ વળી થાયે રજોગુણથી,

ને અજ્ઞાન પ્રમાદ મોહ સરવે થાયે તમોગુણથી.

પ્રતિપિદ્ધ કર્મોના અધિકારવાળાં મનુષ્યોમાં.

૧૪-૧૮ કર્તૃત્વ માત્ર પ્રકૃતિનું છે, પુરુષનું નથી. પ્રકૃતિના ગુણોથી
ધૃતીને જે પુરુષને આ જ્ઞાન થયું નથી, તેનો જન્મગરણનો ફેરો પણ
છુટતો નથી; પછી સત્ત્વગુણના ઉત્કર્ષને લીધે ભલે તેને દેવ શરીર પ્રાપ્ત
થાય કે રજોગુણના ઉત્કર્ષથી મનુષ્ય શરીર પ્રાપ્ત થાય કે તમોગુણની

ઉર્ધ્વં ગચ્છન્તિ સત્ત્વસ્યા મધ્યે તિષ્ઠન્તિ રાજસાઃ ।

જયન્ત્યગુણવૃત્તિસ્યા અધો ગચ્છન્તિ તામસાઃ ॥ ૧૮ ॥

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાઽનુપश्यति ।

ગુણેભ્યઃ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

સત્ત્વસ્યા. કર્મ્યમ્ ગચ્છન્તિ રાજસાઃ મધ્યે તિષ્ઠન્તિ જયન્ત્યગુણવૃત્તિસ્યાઃ તામસાઃ અધઃ ગચ્છન્તિ ॥

ગુણેભ્યઃ અન્યમ્ કર્તારમ્ ન યદા દ્રષ્ટા અનુપश्यति ગુણેભ્યઃ ચ પરમ્ વેત્તિ સઃ મદ્ભાવમ્ અધિગચ્છતિ ॥

સત્ત્વગુણી મનુષ્યો ઉપરના લોકમાં જાય છે, રજોગુણી મધ્યમાં (મનુષ્ય-લોકમાં) રહે છે અને કનિષ્ઠ ગુણુ વૃત્તિવાળા તમોગુણી નીચે ગતિને પામે છે.

ગુણો સિવાય બીજો કોઈ કર્તા નથી, એમ બ્યારે દ્રષ્ટા જુએ છે, અને આત્માને ગુણોથી પર (અતીત) જાણે છે, ત્યારે તે મારા સ્વરૂપને પામે છે.

સત્ત્વગુણી પુરુષો ઉપરકે લોકોમાં જાય છે, રજોગુણી મધ્યમાં રહે છે અને કનિષ્ઠ ગુણુની વૃત્તિમાં સ્થિત તમોગુણી નીચે જાય છે.

ગુણોને અતિરિક્ત અન્ય કોઈ કર્તા નહીં છે, એસા જ્ય દ્રષ્ટા દેખતા છે, અને આત્માને ગુણોથી પર (અતીત) જાણતા છે, ત્યારે તે મારા સ્વરૂપને પાતા છે.

હવે તો ચક્રતા જ મત્ત્વગુણીઓ મધ્યે રહે રાજસો,

રહેલા જે ગુણુવૃત્તિ એ અધમમાં નીચે પડે તામસો.

દ્રષ્ટા કોઈ ન બ્યારે ગુણુ વિના બીજો ય કર્તા જુએ,

પામે તે મુજ ભાવ તત્ત્વ પરને જાણે ગુણોથી ય જે.

વૃદ્ધિથી તે પર્યયોનિમાં જન્મે. જન્મ મરણના ચક્રનાં આ રૂણ પ્રલોક પુરુષની આસપાસ રહેલી પ્રકૃતિમાંના એટલે તેની શુદ્ધિમાંના સત્ત્વ રજ અને તમના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૪-૨૨, ૨૩ ત્રિગુણાત્મક આપના કાંસામાથી છુટી પ્રકૃતિ અને પુરુષની પેલી પાસ ગહેવા પરમાત્માને યોગખનાર સિદ્ધ પુરુષની

ગુણાનેતાનતીત્ય શ્રીન્વેદી દેહસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃસૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૨૦ ॥

અર્જુન ઉવાચ ।

કૈલિંદ્વૈદ્ધીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રમો ।

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંદ્ધીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

દેહસમુદ્ભવાન્ એતાન્ ત્રીન્ ગુણાન્ અતીત્ય જન્મમૃત્યુજરાદુઃસૈઃ વિમુક્તઃ
દેહી અમૃતમ્ અશ્નુતે ॥

અર્જુનઃ ઉવાચ । પ્રમો એતાન્ ત્રીન્ ગુણાન્ અતીતઃ કૈઃ લિંગૈઃ ભવતિ
આચારઃ કિમ્ એતાન્ ચ ત્રીન્ ગુણાન્ કથમ્ અતિવર્તતે ॥

દેહની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ આ ત્રણે ગુણોને આગામીને (અતિશય
કરીને) જન્મ મૃત્યુ અને જરાના દુઃખોથી મુક્ત થઈને જીવ મોક્ષ પામે છે.
અર્જુને કહ્યું—હે પ્રભુ, જીવ એ ત્રણ ગુણોથી અતીત ક્યાં થઈ શકે? વડે થાય છે?
તેનું આચરણ કેવું હોય? અને તે એ ત્રણ ગુણોને શી રીતે આગામી બાય છે?

દેહકે ઉત્પત્તિકા બીજરૂપ દ્વન ત્રીનો ગુણોંકાં ઉલ્લખ્ય કરકે જન્મ મૃત્યુ
ઔર મુદાપેકે દુઃખેસે મુક્ત હેકર જીવ મોક્ષ પાતા હૈ.

અર્જુનને કહ્યું—હે પ્રભુ, જીવ દ્વન ત્રીન ગુણોંસે અતીત કિમ કિસ ચિત્તંસિ
હોતા હૈ (જ્ઞાના જાતા હૈ)? ઉસકા આચાર કેસા હૈ? ઔર વહ દ્વન ત્રીનો
ગુણેકાં કેસે ઉલ્લખતા હૈ.

દેહોત્પત્તિ તથા જ દેહ ત્રણ આ દેહી તરી ગુણોને.

મૃત્યુ જન્મ જરા દુઃખોથી છૂટીને કૈવલ્યને બોલવે.

ગુણો આ ત્રણથી અજીત જન તે શાં થઈ શકે બાળવો?

શા આચાર જ કેમ ગુણ ત્રણ એ વિષુ તરી તે જતો.

પર્ણુન આ ૭ શ્લોકમાં છે.

પ્રકાશ—તે સત્ત્વગુણોના વિહાર છે, અર્થાત્ વિવિધતાં સુખ અને તાન
તેમાં આગ્રહિત થયેલાં ચિત્ત અને ઈન્દ્રિયોના પ્રસાદ છે, તે જ રસાસ્વાદ કહેવાય છે.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેષ ચ પાણ્ડવ ।

ન દ્વેષ્ટિ સમ્પ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાઢ્ક્ષતિ ॥ ૨૨ ॥

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણેર્યો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા વર્તન્તે હત્યેષ યોઽવતિષ્ઠતિ નેઙ્ગતે ॥ ૨૩ ॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ । પાણ્ડવ પ્રકાશમ્ ચ પ્રવૃત્તિમ્ ચ મોહમ્ ચ એવ સમ્પ્રવૃત્તાનિ ન દ્વેષ્ટિ નિવૃત્તાનિ ન કાઢ્ક્ષતિ ।

યઃ ઉદાસીનવત્ આસીનઃ ગુણૈઃ ન વિચાલ્યતે ગુણાઃ વર્તન્તે इति एव यः अवतिष्ठति न इङ्गते ।

શ્રીભગવાને કહ્યું—હે અર્જુન, પ્રકાશ અને પ્રવૃત્તિ તેમ જ મોહ પ્રાપ્ત થતાં જે તેને દ્વેષ કરતો નથી, અને નિવૃત્ત થતાં તેની ધમ્મજા કરતો નથી; જે ઉદાસીનની જેવો રહી ગુણોપડે વધાયમાન થતો નથી, અને ગુણો! પોતપોતાનું કામ કરેછે, એમ માની જે સ્થિર રહેછે અને ડગતો નથી;

શ્રીભગવાને કહ્યું—હે અર્જુન, જો પ્રકાશ તથા પ્રવૃત્તિ ઓર મોહકે પ્રાપ્ત હો-
નેસે उनका द्वेष नहीं करता है, और निवृत्त होनेसे उनकी इच्छा नहीं करता है;

જો ઉદાસીનકી માંતિ बैठकर गुणें चलायमान नहीं होता है और गुण अपने अपने कार्योंको कर रहे हैं, ऐसा मानकर जो स्थित रहता है और हिलता नहीं है;

યાતાં પ્રાપ્ત પ્રકાશ તેમ પ્રવૃત્તિ ને પાર્થ ! મોહે વળી,
પામ્યે દ્વેષ કરે નહિ સમી જતાં વાંછા ન રાખે નહિ;
ઉદાસી સમ જે રહે વળી ગુણે જે ના ચળાવાય ને,
ગુણો! માત્ર કરે જ કર્મ, ગણી એ રહે સ્થિર ને ના ડગે;

પ્રવૃત્તિ—એ રમેગુણનું કાર્ય છે. એનું મૂળ રાગ છે, તે ચિત્તને અને ધ્વનિયોને બાહ્ય વિષયોમાં તાણી જાયછે, તેથી વિસ્રેપ થાયછે.

મોહ—એ તમોગુણનો વિપ્રર છે. તે ચિત્તને નિદ્રા, ..

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષાદમકાશનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિન્દાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વાંરમ્ભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઓચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

સમદુઃખસુખ. સ્વસ્થ સમલોષાદમકાશનઃ તુલ્યપ્રિયાપ્રિયઃ તુલ્યનિન્દાત્મસં-
સ્તુતિઃ ધીરઃ ।

માનાપમાનયોઃ તુલ્યઃ મિત્રારિપક્ષયો. તુલ્ય. સર્વાંરમ્ભપરિત્યાગી સઃ ગુણાતીત
ઓચ્યતે ॥

જેને સુખ દુઃખ સમાન છે, જે સ્વરૂપમાં સ્થિત છે, જેને માટી
પથર અને સોનું સમાન છે, જેને પ્રિય અને અપ્રિય તેમ જ પોતાની
નિંદા અને સ્તુતિ સરખાં છે અને જે ધીર છે;

વળી જે માન અને અપમાનમાં તેમ જ મિત્રપક્ષ અને શત્રુપક્ષમાં
સમાન દષ્ટિવાળો છે, અને જેણે સર્વે કર્મકળતો ત્યાગ કર્યો છે, તે પુરુષ
ગુણાતીત કહેવાય છે.

જો મુક્ત દુઃખ સમાન માનનેવાળા, સ્વરૂપમાં સ્થિત, મિટ્ટી પથર ઓર
સોનેજે સમાન સમજનેવાળા, પ્રિય ઓર અપ્રિયો તથા અપની નિંદા ઓર
સ્તુતિનો સમાન માનનેવાળા તથા ધીર છે,

જો માન ઓર અપમાનમાં સમદષ્ટિવાળા છે, જેણે હી મિત્રપક્ષ ઓર શત્રુ-
પક્ષમાં સમાન દષ્ટિવાળો છે, ઓર સર્વ કર્મકે ફળકા ત્યાગ કરનેવાળા છે, તે
પુરુષ ગુણાતીત કહેવાય છે.

માટી પથર જેમ તુલ્ય સમ છે દુ.ખો સુખો જેહને,
નિંદા સ્તુતિ અપ્રિય પ્રિય સમ છે જે સ્વસ્થ ને ધીર છે;
શત્રુ મિત્રતણો ય પક્ષ સરખો માનાપમાને તથા,
ગુણાતીત ગણાય તેહ તજતાં આરણ સૌ કર્મના.

પ્રમાણની સાથે જોડે છે, ત્યારે ક્ષય કહેવાય છે, અને ચિત્તમાં ફરી ફરીને સરા-

માં ચ ચોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સૈષતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ મદ્દમૂયાય કલ્પતે ॥ ૨૬ ॥

ચ ચ અવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન મમ સેવતે સ. એતાન્ ગુણાન્ સમતીત્ય મદ્દમૂયાય કલ્પતે ॥

વળી જે એકનિષ્ઠ ભક્તિયોગવડે મારી સેવા કરેછે, તે આ ગુણોને સારી રીતે ઓળંગી જઈને બહિસ્વરૂપ થવાને માટે યોગ્ય બનેછે.

ઔર જો એકનિષ્ઠ ભક્તિયોગસે મેરી સેવા કરતા હૈ, વહ इन गुणोंको अच्छी तरह उलझके मद्दमूर्ख होनेको योग्य होता है.

ભક્તિયોગ અનન્યથી જ વળી જે સેવા કરે માહરી,
તે છે યોગ્ય જ બહિર્ભૂત બનવા આ ગુણ સરે તરી.

ગતા ઉપજાવેછે, માટે કપાય કહેવાયછે. એ ત્રણે સમાધિમાં અંતરાયરૂપ છે. અનુતિષ્ઠતિ, એવો પાઠ પણ છે. (૧૪-૨૩)

૧૪-૨૬ અવ્યભિચાર ભક્તિયોગ-ચિત્તના એક પ્રવાહમાં ખીણ વૃત્તિ-વડે તૃપ્ત પડવી, તે વ્યભિચાર; તેથી રહિત અવ્યભિચારી ભક્તિયોગવડે સેવેછે. ભક્તિ એટલે ધ્યેય વસ્તુમાં એકાકાર ચિત્તવડે તે જ વસ્તુના આકારમય ચિત્તનો પ્રવાહ-અખંડાકાર વૃત્તિ તે.

મત્કયાત્પ્રતિમાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે ।

મનોગતિરવિચ્છિન્ના યથા ચગામસોઽમ્યુધો ॥

અદૈતુલ્યવ્યવહિત્ત્વા ચા ભક્તિ પુરુષોત્તમે ।

લક્ષણં ભક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય ભુદાહતમ્ ॥

કૈવલ્યમિદ્ધિમાં આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે, તે ઉપાયવડે મને સેવેછે.

૧૪-૨૭ એતદમૃતમમયમેતદ્બ્રહ્મ । શ્રુતિ. મરણુ ધર્મ રહિત, અવિનાશી, જન્મરહિત અમૃતતૃપ્ત અવિનાશીપણુ યોગ છે, માટે અમૃતપી આદિ અંત વિકારોનો અભાવ સુચવ્યો. અવ્યય-અવિદ્યારી, એ પ્રમાણે, રાજ્યથી પરિણામનો અભાવ સુચવ્યો. સાચ્વત-નિત્ય, આ રાજ્યથી

બ્રહ્મણો દિ પ્રતિષ્ઠાઽહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાન્તિકસ્ય ચ ॥ ૨૭ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णाऽर्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

અવ્યયસ્ય હિ અમૃતસ્ય ચ શાશ્વતસ્ય ધર્મસ્ય ચ એકાન્તિકસ્ય સુખસ્ય
ચ બ્રહ્મણઃ પ્રતિષ્ઠા અહમ્ ॥

કેમકે નિત્ય અમૃત(મોક્ષ)રૂપ, શાશ્વત ધર્મરૂપ અને ઐકાન્તિક-અખંડ
સુખરૂપ બ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા હું છું.

ક્યોકિ નિત્યમોક્ષરૂપ, શાશ્વત ધર્મરૂપ ઔર એકાન્તિક સુખરૂપ બ્રહ્મની
પ્રતિષ્ઠા મેં છે.

હાં કે બ્રહ્મ અમૃત અવ્યયતણી ને શાશ્વતે ધર્મની,

ને ઐકાન્તિક સુખની પણ છડે હું તો પ્રતિષ્ઠા વળી.

એ પ્રભાણે ગુણત્રયવિભાગયોગ નામનો ચૌદમો અધ્યાય પૂરો.

તુક અસ્તિત્વ અપક્ષયનો અભાવ મુચ્યો. પ્રતિષ્ઠા-વામસ્થાન, આધાર.
ઐકાન્તિક-એક અંત તે એકાન્ત-એક પ્રલય-એક જ જ્ઞાન, તેનાથી જે પમાય.
તે ઐકાન્તિક-સર્વત્ર અચલિચરિત સત્તાવાળું-પરિપૂર્ણ. જે સુખ વિષય-
જન્ય સુખની પેડે વ્યભિચારી નથી, પણ સર્વ દેશ તથા સર્વ કાળ વિષે વિદ્ય-
માન છે, તે જ વ્યાપક સુખનું ચો વૈ મૂળ તત્ત્વસમ્ । શ્રુતિ કથન કરેછે.

બ્રહ્મ-સોપાધિક બ્રહ્મ, જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના હેતુમૂલ
તત્ત્વપદ્ધતું વાચ્ય છે, તેનું હું આશ્રયસ્થાન છું.

હું-ચિન્માત્ર બ્રહ્મની હું પ્રતિષ્ઠા એટલે ધનીભાવરૂપ મૂર્તિ છું. જેમ
તેજની ધનીભાવ મૂર્તિ સૂર્ય છે, પરિમળની ધનીભાવ મૂર્તિ જેમ કપૂર
છે, તેમ હું ચિન્માત્ર બ્રહ્મની ધનીમૂલ પ્રતિમા છું. હું એટલે પારમાર્થિક,
નિર્વિકરૂપ અને સત્ ચિત્ આનંદરૂપ તથા તત્ત્વપદ્ધના લક્ષ્યાર્થરૂપ.

અધ્યાય ૧૫ મો

પુરુષોત્તમયોગ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ઊર્ધ્વમૂલમધ શાસ્ત્રમશ્વત્યં પ્રાહુરવ્યયમ્ ।

છન્દાસિ યસ્ય પર્ણાનિ યસ્ત વેદ સ વેદવિત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાનુ ઉવાચ । ઊર્ધ્વમૂળમ્ મધ શાસ્ત્રમ્ છન્દાસિ યસ્ય પર્ણાનિ અવ્યયમ્
અશ્વત્યમ્ પ્રાહુ તમ્ ય વેદ સ વેદવિત્ ॥

શ્રીભગવાને ડ્યુ-જેના મૂળ ઉપર છે અને શાખા નીચે છે, અને
વેદ જેના પાદડા છે, તેને અવિનાશી (મસારરૂપ) પીપળા કહેછે, અને જે
ગાણે છે તે જ વેદવેતા છે

શ્રીભગવાને કહ્યા જિસકે મૂળ ઉપર હૈ, જિહનિ શારૈ નીચે હૈ, ઔર
વેદ જિસકે પત્તે હૈ, ઉસકે અવિનાશી (સસારરૂપ) પીપલ વૃક્ષ કહતે હૈ
ઔર જો इनका जानता हूँ, वही वेदज्ञ हूँ

વસત-
જેના ઉર્ધ્વે મૂળ રહ્યા નીચી ડાળા છે તે
વેદો ગ્રંથ સહુ પત્રરૂપે જ જેને,
અશ્વત્ય તે જ તરુ અવ્યયને કહેછે,
વેદજ તે જ વર્ણી તે તરુ જેહ ગાણે

૧૫-૧,૨ ગીતા નામનું સમસ્ત શાસ્ત્ર છે, તે શાસ્ત્ર આ અધ્યાય જ
છે, કેમકે આમાં સર્વ ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ મ્હેપમા કહ્યો છે

ઉર્ધ્વમૂળ-કાળના સદ્મપણાથી, કાચુપણાથી, નિત્યપણાથી, મહત્ત્વથી
ઉર્ધ્વ કહેવાયછે આનન્દસ્વયેવ ચત્વિર્માનિ મૂતાનિ જાયતે । શ્રુતિપ્રસિદ્ધ
મનુષ્ય આનન્દથી આગળીને સો સો ગણા વધતા આનન્દની શ્રેણી ઉપર
રહેન પરમાનન્દરૂપ અદ્ય વસ્તુ તે ઉર્ધ્વ મૂળ ગણુ

અથ તાખ-મહદાદિ વિગરે સર્વ પ્રકૃતિની નીચે ગ્રહેવાથી અથ. ઉપગ્રી
નીચે ઉતરતી શાખાની પેઠે અવ્યક્ત મહદદ્યુર પત્ય તન્માના સોગ વિકાન
દ્વિરણ્યર્ણા વિરાટ પ્રગ્નપતિ સુર ગર્ધન અસુર નર તિર્થક સ્થાવરરૂપ જેને

ન રૂપમસ્યેહ તથોપલભ્યતે
 નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ।
 અશ્વત્થમેનં સુવિરૂઢમૂલ-
 મસદ્ગચ્છેણ દઢેન ઢિત્વા ॥ ૩ ॥

તથા અસ્ય રૂપમ્ ઇહ ન ઉપલભ્યતે ન અન્તઃ ન ચ આદિઃ ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા એનમ્ સુવિરૂઢમૂલમ્ અશ્વત્થમ્ દઢેન અસદ્ગચ્છેણ ઢિત્વા ।

એવી રીતતું એનું ૩૫ આ લોકમાં અનુભવમાં આવતું નથી, તેને અંત નથી, આદિ નથી અને પ્રતિષ્ઠા કે આધાર નથી; આ મનુષ્ય મૂળવાળા પીપળાને વૈરાગ્યરૂપ દઢ શસ્ત્રવડે કાપી નાંખીને,

તેણે પ્રકારવા ઉસકા રૂપ હવે લોકમાં અનુભવમાં નહીં આતા હૈ, ઉસકા અંત નહીં હૈ, આદિ નહીં હૈ ઓર પ્રતિષ્ઠા ચ આધાર સી નહીં હૈ, એસે દઢ મૂળવાલે હવે વૃક્ષકો દઢ વૈરાગ્યરૂપ શસ્ત્રસે કાટકે,

ને ૩૫ તેનું અહીંયાં ય નથી જણાતું,
 આધાર મૂળ નહિ અંત ન આદિ તેનું,
 અશ્વત્થ એહ તરને દઢ મૂળધારી,
 વૈરાગ્ય ૩૫ દઢ શસ્ત્રથી છેદી નાંખી,

મ્વરોડશ્વત્થઃ । એવાં વિષ્ણુના ત્રણ વૃક્ષાત્મક નામો વિષ્ણુસદસમાં આપેલાં હોવાથી આ સ્થળે આ અશ્વત્થ શબ્દથી પીપળા અર્થ લેવો ઠીક છે. (૧૫-૧)

દ્વિરપ્યગર્ભ વગેરે દાર્શ્યોપાધિ જીવો શાખાસ્થાને રહેલા કલા, તેમાં જે દુષ્ટિ પુરુષો છે, તે નીચ પશુ આદિ યોનિમાં વિસ્તાર પામી રહ્યા અને સુષ્ટિ પુરુષો દેવાદિ યોનિમાં વિસ્તાર પામ્યાં.

ત્યાં સુધી કર્મ જોય રહ્યું છે, ત્યાં સુધી શરીર છે, અને શરીર હોય ત્યાં સુધી કર્મ કર્યા જિવાય રહી શકાતું નથી, માટે મનુષ્યદેહ અન્ય કર્મ-રૂપી શાખાનું મૂળ છે.

કર્માનુબંધીનિ-ધર્મઅધર્મરૂપ કર્મને, પોતેઉત્પન્ન થયાપછી ઉત્પન્ન કરે છે તે.

વિવધપ્રવાદા-જીવરૂપ શાખાઓનો વૃદ્ધિક્રમ આ શબ્દથી બતાવ્યો છે.

તતઃ પદં તત્પરિમાર્ગિતવ્યમ્
ચન્મિન્ગતા ન નિવર્તન્તિ મૂયઃ ।

તમેઘ ચાઘં પુરુષં પ્રપદ્યે

ચતઃ પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા પુરાણી ॥ ૪ ॥

તતઃ ચ ચન્મિન્ ગતાઃ મૂયઃ ન નિવર્તન્તિ તત્ પદ્મ આચમ્ પુરુષમ્ પ્રપદ્યે
તત્ પદમ્ પરિમાર્ગિતવ્યમ્ ચતઃ પુરાણી પ્રવૃત્તિઃ પ્રસૂતા ॥

પછી જેને પામેલા અહીં પાછા આવતા નથી, તે જ આઘ પુરાણે
હું શરણે છું, એવી ભાવનાથી તે પદ(સ્થાન)ને શોધી શકવું કે જેમાંથી
પ્રાચીન પ્રવૃત્તિ ફેલાયેલી છે.

અનંતર, जिसको प्राप्त हुए लोग फिर वापिस नहीं लौटते हैं, उसी
ही वाच्य पुरुषके कारणको मैं प्राप्त हुआ हूँ, इस भावसे तिस पदको टूँडना
चाहिये, जिससे पुरानी प्रवृत्ति फैली हुई है.

ને શોધવું પછી જ તે પદ એક જેમાં,
પહોંચી ગયેલ ફરતા નથી કાંઈ પાછા,
પુરાણી જેથી પ્રવૃત્તિ પ્રસરી રહી શું !
હું આઘ તે પુરુષને શરણે જઈશું.

શબ્દાદિભોગ્ય પદાર્થો વિષયરૂપ રીશીઓ અથવા કુપજો છે; એટલે શબ્દ,
રૂપરસ, રસાદિ ભોગ્યોને ઇન્દ્રિયોની માથે મંચ થતાં તેમાં રાગ, દેષ,
ક્રોધ, લોભ આદિ ઉત્પન્ન થઈ ફરી ફરીને જીવાત્મા કર્મ સાથે બેડાય છે.

મનુષ્યલોકમાં-પ્રાણી વર્ગમાં-સર્વત્ર વિષયોમાં કામને ઉત્પન્ન કરતી અને
કર્મો કરાવતી આ ક્રીષ્ણ મજા રૂપ વાસનાઓ ધિંગસરીરમાં રહે છે, તેથી કરીને
વાસનાઓ કામનાઓને ઉપજાવે છે. કામ ઉચનીય કર્મ કરાવે છે, કર્મો ફરી
ફરીને શરીરો ઉપજાવે છે. આમ વાસના જ પરંપરા બધન વધારે છે. (૧૫-૨)

૧૫-૩ થી ૫ સુદ્ધિનો ગંભીર એટલે નામ રૂપાત્મક કર્મ એ અનાદિ છે,
અને તેનો ક્ષય કરવો એટલે તેમાં જે આમંત્રિ હોય તે કાઢી નાંખવી
તે. બીજી કાંઈ રીતે તેનો ક્ષય થવો શક્ય નથી, કેમકે સ્વરૂપે તે અનાદિ

નિર્માનમોહા જિતસદ્ગદોષા

અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામા ।

દ્રન્દૈર્વિમુક્તા સુખદુઃસસદો-

ર્ગચ્છન્ત્યમૂઢા પદ્મવ્યય તત્ ॥ ૧ ॥

નિર્માનમોહા જિતસદ્ગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામા સુખદુઃસસદો
દ્રન્દૈર્વિમુક્તા અમૂઢા તત્ અવ્યયમ્ પદમ્ ગચ્છન્તિ ॥

અભિમાન અને મોહથી રહિત, આસક્તિના દોષને છૂતનારા, સદા
અધ્યાત્મ પરાયણ જેની જામનાઓ નિવૃત્ત થઈ ગઈ છે એવા, સુખ
દુઃખાદિ દ્વંદ્વથી મુક્ત થયેલા જ્ઞાની પુરુષો તે અવ્યય પદને પામે છે

જિનના અભિમાન ઓર મોહ ત્યાગ થઈ ગયા છે, જિનને અભિમાનથી જીત
લેવા છે, જો નિત્ય અધ્યાત્મપરાયણ છે, જિનની કામના નષ્ટ થઈ ગઈ છે, ઓર
જો સુખદુઃખથી દ્વંદ્વેષે રૂઢે છે, તે જ્ઞાની પુરુષ તે અવ્યય પદને પામે છે

જેને ન માન નહિ મોહ ન મગ દોષે,
અધ્યાત્મનિષ્ઠ વિરમ્યા વળી કામ જેને,
દ્વંદ્વથી મુક્ત સમ સુખ દુઃખો પ જેને,
નિર્માત તેજ પદ અવ્યય તેહ પામે.

અને અવ્યય છે

આ મંમારવક્ષ્યુ ૨૫ જેવું વર્ણ્યુ ડું છે તેવું આ લોકમા નથી જ
પમાતુ કેમકે સ્વમ, મૃગજળ અને માયાથી ઉત્પન્ન થોડું શર્ધ નગરના
જેવું આત્મ ૨૫ લોકને તે જોતા વાગ નાશ પામે એવા સ્વરૂપવાળું છે એટલા
માટે આત્મ અત એટલે છેલ્લી મર્યાદા અથવા સમાપ્તિ નથી તેમ જ આદિ
નથી એટલે કે અહીંથી આરંભને અહીં લગી છે એમ કોઈથી જણાવ
નથી, અને પ્રતિષ્ઠા એટલે સ્થિતિ અથવા મધ્ય પછી કોઈથી સમજાવું નથી

અમળ-વિપક્ષી રાગનો અભાવ પુનઃપણા વિતૈષણા લોકૈષણા એ તથો
ધપણાના ત્યાગરૂપ વૈગમ્ય

સુનિર્દેશ મળ-અનેક દોષે છત્રકલ્પની અનુસ્યુત વિવિધ પ્રકારની

ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન શશાદ્ધો ન પાવકઃ ।

યદ્વત્યા ન નિયતન્તે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥

તત્ સૂર્ય ન માસયત ન શશાદ્ધ ન પાવકઃ ચન્ મત્યા ન નિયતન્તે તત્
મમ પરમમ ધામ ॥

તેને સૂર્ય પ્રકાશી શકતો નથી, ચંદ્ર પ્રકાશી શકતો નથી કે અગ્નિ પ્રકાશી
શકતો નથી, જ્યાં ગયા પછી લોકો પાછા આવતા નથી, તે મારું પરમ ધામ છે.

જિસનો સૂર્ય પ્રકાશિત નહીં કર સક્તા હૈ, ચંદ્ર પ્રકાશિત નહીં કર
સક્તા હૈ ત્યા અગ્નિ પ્રકાશિત નહીં કર સક્તા હૈ, જિસમેં ગયે હુએ પુરુષ
ફિર વાપિત નહીં આતે હૈ, વહી મેરુ પરમ ધામ હૈ.

શાર્દૂલ-તેને સૂર્ય પ્રકાશી એ નહિ શકે ના ચંદ્ર કે અગ્નિ એ,
જ્યાં પહોંચી ન ફરી વળે, પરમ એ તો ધામ મારું જ છે.

વામનાના પટથી અત્યંત બહુ સચેત્ર મૂળવાળું; એરડીયા તેજના લેપથી
તેના પાત્રની પેઠે મર્વ તન્મયી વિવિધ વિષય વામનાની જાગૃત્તી મૂળ
જેને ખૂબ વ્યાપી રહ્યાં છે તે. (૧૫-૩)

સોડન્વેષ્ટવ્યં સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ । શ્રુતિ. તે પરબ્રહ્મ જ આ અધિકારી
પુરુષે શોધવા યોગ્ય છે; તથા તે પરબ્રહ્મ જ આ અધિકારી પુરુષે જાણ-
વાની ઇચ્છા કરવા યોગ્ય છે. (૧૫-૪)

જિતમંગદોષા-હૃદય અને મનનો વિષયોની માથે મંસર્ગ તે મંગ.
તે જ કામમંદુરપાદિ દોષનું કારણ છે, માટે તે મેળ કહેવાય છે. ધ્યાન દર્શન
અને શ્રવણ આદિવડે હૃદયોની માથે વિષયોનો મંસર્ગ ચતાં કામ મંદુર
આદિ દોષો ઉત્પન્ન થાય, પછી સોક્રુ બોમ્ય આદિ અધ્યાસ ઉપજે, પછી
પ્રજ્વલિ થાય અને પછી પ્રત્યક્ દર્શનમાં વિચ્છેદ પડે એમ વ્યાયતો વિષય-
નુષ્ઠઃ। હંસાદિ દોષોની પરપરા થાય. આ પ્રમાણે મંગદોષનું પરિણામ
છે, તે મંગદોષ જેમણે જીવ્યો છે એવા. (૧૫-૫)

૧૫-૬ પાણીનો ઓધ મસુદ્રમાં મળી ગયા પછી જેમ પાછો આવતો
- નથી, મીઠાની બનાવેલી હાથણી મસુદ્રમાં શુભા પછી બહાર નીકળતી

મમેવાશો જીવલોકે જીવમૂત સનાતન ।

મન ષષ્ટાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

જીવલોકે સનાતન જીવમૂત મમ એવ અશ પ્રકૃતિસ્થાનિ મન ષષ્ટાનિ
દ્રિયાણિ કર્ષતિ ॥

મનુષ્ય લોકમા સનાતન જીવમૂત બનેલો મારો જ અશ પ્રકૃતિમા
લી પાંચ હૃદયો સહિત હૃદ્ય મનને ખેંચે છે

મનુષ્યલોકમાં સનાતન જીવરૂપી મેરા હી અશ પ્રકૃતિમાં સ્થિત હૃદયોનો
ર છડવા મનનો આકર્ષણ કરતા હૈ

મારો અશ પુરાણુ જન જગતે ચૈ જીવ રૂપે જ તે,

ખેંચે હૃદય પાંચ સાથ મનને રહેતા પ્રકૃતિવિષે

૧૧, આમશમા પહોંચેલી અમિજવાળા જેમ પાછી નીચે આવતી નથી
પવા જેમ તમ લોહા ઉપર નાખેલુ પાણી પાણુ મળી શકતુ નથી તેમ
જ્ઞાન થનાથી જે મારી સાથે જોડાય પામે છે, તે પુનર્જન્મથી મુક્ત થાય છે

૧૫-૭ સૂક્ષ્મકે વિંગદેહ શુ અને તે સ્થળદેહમા શી રીતે આવે છે, તે આમા
જુ છે અવિદ્યાથી બદલતુ જીવપણુ છે જેમ તેન અને વાટના ગળધથી અમિતુ
દીપ એવુ નામ છે, તેમ ઉપાધિ વિશિષ્ટ બદલતુ જ જીવ એવુ નામ છે

પ્રકૃતિ એટલે અજ્ઞાન, તેમા સૂક્ષ્મરૂપે સ્થિત છે, તે પ્રકૃતિસ્થ હૃદયો
ર મન, એ સર્વને લઈને જીવાત્મા જાગ્રત ભોગને ઉત્પ કરનારા ડર્બને
ને ફરીને બીજા શરીરમા પેમે છે સ ણ્ય દ્વ પ્રવિષ્ટ આનન્દામ્બ્ય ।
સ્ફી તદેવાનુપ્રાવિશત્ । શ્રુતિ તે પરમાત્માએ જ આ સવાત વિષે નખના
માગથી પ્રવેશ ડ્યો, અને તેણે જ આ મધાતને ઉત્પન્ન કરીને પોતે
જીવરૂપ ચઈને આ સરાત વિષે પ્રવેશ કર્યો

પરમેશ્વર કે પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે, તો તે નિરવયન, એ-રમ અને
નરૂપ વિનાનો એટલે અહેમ અને અનિમરી છે, તેથી તેના જુદા જુદા
મ એટલે છુટા છુટા દુઝા થવા મહત્વતા નથી આરે તરફ ગીયોગીય
રેલુ આ એ-રસ પરબલ અને મનુષ્યના શરીરમા રહેલો આત્મા. એ

શરીરં યદ્વાપ્નોતિ યથાપ્યુત્ક્રામતોશ્વરઃ ।

ગૃહોત્પૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગન્ધાનિયાશયાત્ ॥ ૮ ॥

ઈશ્વર. યત્ શરીરમ્ અગ્રપ્રોતિ યત્ ચ અપિ ઉત્ક્રામતિ વાયુ ગન્ધાન્
આશયાત્ દવ એતાનિ ગૃહીત્વા સંયાતિ ॥

ત્યારે જ્યે કોઈ (સ્થૂળ) શરીરને પ્રાપ્ત પાવે, તેમજ કોઈ શરીર-
માથી નીકળી જાય, ત્યારે વાયુ ગંધને પોતાના સ્થાનરૂપ પુષ્પાદિમાથી
લઈ જાય છે તેમ એ સર્વ(મન ઇન્દ્રિયો)ને પોતાની માથે લઈને જાય છે.

જીવ જ્યે કોઈ (સ્થૂળ) શરીરના પ્રાપ્ત કરતા હૈ, ઓર કોઈ દેહસે ત્યાગ
જાતા હૈ, ત્યજે જેવે ધ્વનિ અપને સ્થાનરૂપ પુષ્પાદિકોસે ગંધ લે જાતા હૈ,
વેવે દન સ્વ(મન ઓર ઇન્દ્રિયો)ઓ અપને સ્થાપ લે જાતા હૈ.

ત્યારે ઇશ્વર પામતો શરીરને ને લાગતો દેહને,
એ સૌને લઈ જાય છે કુસુમથી લે જેમ વા ગંધને.

જે વસ્તુનો ભેદ બતાવવા માટે શરીર આત્મા એ પરબ્રહ્મનો જ અંશ
છે એમ ને કે વ્યવહારમા કહેવું પડેછે, તોપણ અંશ અથવા ભાગ તો
શબ્દનો અર્થ કોપી કહેલો અથમ કુકડો અથવા દાઢમના અનેક દાણા-
માનો એક દાણો એવો ન કરતાં મગફળી, ઘટાફળ એવા જેમ એક જ
સર્વવ્યાપી આકાશના ભાગ હોયછે, તેનો જ આત્મા એ પરબ્રહ્મનો ભાગ
છે, એવો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તેનો અર્થ કરવો.

જ્યેશ્ઠ-દર્તા બોક્તા એ પ્રમાણે.

પ્રકૃતિસ્થાનિ-સાન્ન્ય દેહમાં રહેવા.

૧૫-૮ સ્થૂળ દેહમાથી વિગરેહ બહાર શી રીતે નીકળે છે, તે કહેછે.

મહાન (શુદ્ધિ), અહંકાર, મન, દશ ઇન્દ્રિયા અને પાંચ તત્ત્વોના એ
મળાને થયેલા અહાર તત્ત્વો તે બધાં સદૃશ છે એટલે તેની સાથે પુરુ-
ષનો મંબલ કાયમ રહેતા જે દેહ બનેછે, તેને સ્થૂળ શરીરને મુકાબલે
સદૃશ અથવા વિગરેહ રહેછે.

સ્થૂળદેહનો કોશ બાદ કરતા બાકી રહેલા પ્રાણ આદિ કોશ સદૃશ

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેય ચ ।
અધિષ્ઠાય મનઃશાયં વિષયાનુપસેવતે ॥ ૧ ॥

શ્રોત્રમ્ ચક્ષુઃ સ્પર્શનમ્ ચ રસનમ્ ચ એવ ગ્રાણમ્ મનઃ ચ અધિષ્ઠાય
અયમ્ વિષયાન્ ઉપસેવતે ॥

જ્ઞાન, આંખ, ત્વચા, શ્રવણ અને નાક તેમ જ મનનો આશ્રય લઈને
આ શ્રવણ વિષયોનો ઉપભોગ લે છે.

યહ જીવ, જ્ઞાન, આંખ, ત્વચા, જીભ और नाक वैसे ही मनको आश्रय
करके विषयोंका उपभोग लेता है.

જાને નેત્રવિષે ત્વચામદી વળી ને નાકમાં ને શ્રવે,
આ આધારરૂપે થઈ વળી મને સૌ વિષયો ભોગવે.

ઇન્દ્રિય અને પદ્મ તન્માત્રા તેને જિંમ શરીર અથવા સૂક્ષ્મ શરીર કહે છે.
એક આત્માનો નિરનિરાળો યોનિમાં જન્મ કેમ થાય છે તેની ઉત્પત્તિ
સાંખ્યશાસ્ત્રમાં શુદ્ધિના અનેક ભાવ મળીને જેમ ધટાવવામાં આવી છે,
તેમ ન કરતાં તેને બદલે વેદાંતસિદ્ધાંત તે કર્મવિપાકનું અથવા કર્મના
ફળનું પરિણામ છે એમ કહે છે. એ કર્મ લિંગશરીરના આધારથી રહે છે, અને
આત્મા સ્થૂળદેહ છોડીને જન્મ માટે છે, ત્યારે તે કર્મ પણ જિંમશરીરદ્વારા તેની
સાથે જ જઈ આત્માને વખતો વખત ભુદા ભુદા જન્મ લેવરાવે છે.

જેમ ખડમાંકડી ખડના એક તણખલાને છેડે પહોંચીને બીજા તણ-
ખલા ઉપર જવા માટે તે બીજા તણખલા ઉપર આગલા પગવડે પોતાના
શરીરનો આગળનો ભાગ મૂકી પછી પહેલા તણખલા ઉપર રહેલા
પોતાના શરીરનો પાછલો ભાગ ખેંચી લે છે, તે જ પ્રમાણે આ આત્મા
પણ એક શરીર છોડી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.

શ્રવનું કર્તૃત્વ કે બોક્ષતૃત્વ ત્યારે તે એકાદ સ્થૂળ શરીરમાં પ્રકાશ
કરે છે ત્યારે જ ગણાય છે. જેમ એકાદ શીર્ષપત્ર તથા વિલાસી પુરુષનું
અૈશ્વર્ય ત્યારે એકાદ રાજમહાલયમાં રહેવાને આવે, ત્યારે

ઉત્ક્રામન્તં સ્થિતં ચાપિ મુજ્જાનં વા ગુણાન્વિતમ્।

વિમૂઢા નાનુપદ્યન્તિ પદ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

ઉત્ક્રામન્તમ્ સ્થિતમ્ વા અપિ ગુણાન્વિતમ્ મુજ્જાનમ્ વા વિમૂઢાઃ ન અનુ-
પદ્યન્તિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ પદ્યન્તિ ॥

શરીરમાંથી નીકળી જતાં, રહેતાં કે ગુણોથી મુક્ત થઈ વિષયો ભોગ-
વતાં તેને મદ્ જનો જોઈ જાણી શકતા નથી, પણ જ્ઞાનચક્ષુવાળા જુએ છે.

દેહમંસે જાતે હુણ, દેહમેં રહેતે હુણે વિંયા ગુણેસે મુક્ત દેવર વિપવંગે
મોગસે હુણ ઉસવો મૂઢ જન દેસ નહોં સરતે હે, પરતુ જ્ઞાનચક્ષુમુક્ત જન હી
દેસ ગરતે હે.

રહેતાં ભોગવતાં અને નીકળતાં કે વ્યામ ગુણે થનાં,
તેને મદ્ ન દેખતા પણ જુએ જે જ્ઞાનચક્ષુવાળા.

ધાયછે, તેમ જ્યારે હવ દેહ ધારણ કરેછે, ત્યારે જ હવના અદ્વૈતનો
વિકાસ કે વિપવેદિયોની ધામધૂમ દૃષ્ટિએ પડેછે.

૧૫-૮ થી ૧૧ સ્થૂળ દેહમાં રહીને સૂક્ષ્મ દેહ વિપયોપભોગ શી રીતે
કરેછે, તેનું વર્ણન કરેછે.

કોઈપણ વસ્તુ જેવા સાંભળવા વગેરેમાં મનની સહાયતાની જરૂર છે,
મન શૂન્ય હોય તો વસ્તુ આંખ આગળ હોય તોપણ દેખાય નહિ, સ્વર
જ્ઞાન આગળ હોય તોપણ ગંભીર નહિ તે પૂર્વે કહેલું જ છે. અન્યત્રમના
અમૂલ્યદર્શનમન્યત્રમના અમૂલ્યદર્શનમ્। શ્રુતિ. આ વ્યાવહારિક અનુભવ લક્ષમાં
લેતાં ગેત્રાદિ ઈન્દ્રિયો સાશુત હોય છતાં મન જે તેમાંથી કાઢી નાંખ્યું
હોય, તો ઈન્દ્રિયોના વિપયનાં જોડકાં આપણને તો બાહ્ય સૃષ્ટિમાં હોય તો
પણ સરખાં છે, અને ન હોય તોપણ સરખાં છે. પછી મન એ કેવળ
આત્મામાં જ એટલે આત્મસ્વરૂપ અવસ્થામાં જ રમવાનું થાય છે અને અલ્પ-
ત્મકતા સાક્ષાત્કરને માટે તૈયાર થતું જાય છે. પ્લાનથી, સમાધિથી,
એકાંત દિપ્તિનાથી અથવા અત્યંત અલ્પચિત્તારને અંતે પણ જેને આ

યતન્તો યોગિનઃ ચ પશ્યન્ત્યાત્મન્યવસ્થિતમ્ ।

યતન્તોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પશ્યન્ત્યચેતસઃ ॥૧૧॥

યતન્તઃ યોગિનઃ ચ એનમ્ આત્મનિ અવસ્થિતમ્ પશ્યન્તિ અકૃતાત્માનઃ અચે-
તસઃ. યતન્તઃ અપિ એનમ્ ન પશ્યન્તિ ॥

યત્ન કરનાર યોગીઓ એને પોતામાં રહેલો જુએછે, અને મલીન અંતઃ-
કરણવાળા અવિચારી ભેદો યત્ન કરતાં છતાં પણ એને ભેદ શકતા નથી.

પ્રયત્ન કરનેવાલે યોગી પુણ્ય उनको अपनेमें स्थित देखते हैं, और अ-
शुद्ध अंत करणवाले अविचारी जन प्रयत्न करके भी उनकी देख नहीं सकते हैं.

એને યોગી જુએ જ યત્ન કરતાં આત્માવિને રહેલ જે,
એને મૂઢ જુએ ન યત્ન કરતાં મંડારથી લીન જે.

માનસિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાયછે, તેને દશા સૃષ્ટિના દૂર અથવા ભેદો આંખ
આગળ છતાં દેખાતા નથી, અને પછી અદ્વૈત બ્રહ્મસ્વરૂપનો આપોઆપ
જ પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થાયછે. (૧૫-૯)

ત્રિમૂલ-દષ્ટાદષ્ટ વિષયભોગના બળથી ખંચાયેલા મનપડે અનેક રીતે
મૂઢ. (૧૫-૧૦)

જેમ નક્ષત્રોથી ભરેલું આકાશ સમુદ્રમાં પ્રતિબિંબિત થયા પછી
તેમાં દેખાય એટલે તે કાંઈ ઉપરથી તૂટી નીચે પડ્યું છે એમ સમ-
જવાનું નથી. આકાશ તો પોતાના સ્થાનમાં જ છે, અને સમુદ્રમાં જે
પ્રતિબિંબ દેખાયછે, તે મિથ્યા છે. તે પ્રમાણે આત્મા દેહમાં કર્તા ભોક્તા
તરીકે દેખાયછે, તોપણ તે અકર્તા જ છે. તર્કોને લીધે ચંદ્રમાં ચાંચલ્ય
જણાયછે, તોપણ તે તો પોતાના સ્થાનમાં અવિચ્છિન્ન અને સ્વસ્થ હોયછે;
ખાખોમીઆમાં પાણીનો મંચ થતાં તેમાં સ્પર્શ દેખાયછે અને તે જ પાણી
મુકાબ જાય એટલે તે દેખાતો બધ થાયછે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં
તે પોતાના સ્થાનમાં સ્થિત જ હોયછે, તે પ્રમાણે દેહ ઉત્

યદાદિત્યગતં તેજો જગન્નાસયતેઽગ્નિલમ્ ।

યચ્ચન્દ્રમસિ ચચ્ચાગ્રૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨॥

આદિત્યગતમ્ યત્ તેજઃ અગ્નિલમ્ જગત્ નાસયતે યત્ ચન્દ્રમસિ યત્ ચ
અગ્રૌ તત્ તેજઃ મામકમ્ વિદ્ધિ ॥

સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ આખા જગતને પ્રકાશ આપે છે, જે ચંદ્રમાં
છે તેમ જ જે અગ્નિમાં છે, તે તેજ તું મારે જાણ.

સૂર્યમાં સ્થિત જો તેજ સંપૂર્ણ જગત્તે પ્રવાહ્ય દેતા હૈ, જો ચંદ્રમાં હૈ,
વેંદે હી જો અગ્નિમાં હૈ, તિસ તેજ તુમ મેરા હી જાનો.

સૂર્યે તેજ રહેલ જે જગત આ આખું પ્રકાશી રતું.

જે અગ્ને વળી તેજ જે અગ્નિમાં તે જાણ તું મારે.

એમ જ્ઞાની મને જોઈ જાણી શકે છે.

સર્વ શાસ્ત્રો મુખગત હોય, અને અંતઃકરણમાં વિષયોનું ચિંતન હોય
તો તેને કદિપણ મારી પ્રાપ્તિ થશે નહિ. ચિત્તમાં અભિમાન રાખી મુખ-
દ્વારા સર્વ શાસ્ત્રોનો પાઠ કરી જવામાં આવે અને આવા કાલ્પરૂપિ
જન્મો વ્યતીત થઈ જાય, તોપણ મારી પ્રાપ્તિ થશે નહિ.

યતંતોર્ધિ-શ્રવણ મનન વગેરેથી આત્મસાક્ષાત્કરની ગિહિને માટે બહુ
રીતે પ્રયત્ન કરતાં છતાં પણ.

અચેતસ-વિવેકશુન્ય બદ્ધિર્મુખ.

અમૃતાત્મનઃ-યદ્વાદિવડે જેણે અંતઃકરણ શુદ્ધ કર્યું નથી એવા; વિષય
કર્મશાસ્ત્ર વગેરેથી ગોચર બાહ્ય વસ્તુના લીધે બહાર પ્રવર્તેલું ચિત્ત જેઓએ
વશ કર્યું નથી તેઓ; અવિદ્યા અરિમતા રાગદ્વેષ અભિનિવેશ વિશિષ્ટ. (૧૫-૧૧)

૧૫-૧૨ ચેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસેદઃ । કૃતિ. જે ચૈતન્યરૂપ તેજથી આ
સૂર્ય તમ કરે છે. જે ચૈતન્યાત્મક તેજ સ્થાવર જંગમોમાં સમાન છે, તેને
આદિત્યગત કહેવાનું કારણ એ કે સત્ત્વગુણનો વધારો હોવાથી એ તેજ
૨૨૫૪ થાય એ શક્ય છે. સૂર્ય ચંદ્ર આદિમાં સત્ત્વગુણ અત્યંત

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુષ્ણામિ ચૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥

ગામ્ ચ આવિશ્ય અહમ્ ઓજસા ભૂતાનિ ધારયામિ રસાત્મકઃ ચ સોમઃ
ભૂત્વા સર્વાઃ ઔષધીઃ પુષ્ણામિ ॥

તેમ જ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરીને હું મારા સામર્થ્યથી સર્વને ધારણ કરું છું
અને રસાત્મક ચંદ્ર બનીને સર્વે ઔષધિનું પોષણ કરું છું.

ઔર મેં પૃથ્વીમાં ઘુસકે અપને સામર્થ્યસે સવ ભૂતોંકો ધારણ વરતા હું,
ઔર રસરૂપી ચંદ્રમા બનકે સવ ઔષધિયોંવા પોષણ વરતા હું.

પેસી પૃથ્વીવિષે ય ઓજ-ઝળથી ધારૂં ભૂતોને ય હું,

પોષુછું રસરૂપ ચંદ્ર થઈને સૌ ઔષધિને ય હું.

પ્રકાશક અને અત્યંત ઉત્તમ છે, એટલા માટે ત્યાં વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.
આમ હોવાથી આદિત્ય આદિમાં તે તેજ અધિક છે, એમ કહેવાનો આશય
નથી. લોકો, ભીંત વગેરેમાં સુખનું પ્રતિબિંબ ન હોય, પરંતુ આરસીમાં
તે સ્વચ્છ કે વધારે સ્વચ્છ હોવાથી જેમ હોય છે, તેમ અહીં પણ છે.

૧૫-૧૩ ચૌદમા ધૃતિવી ચ દ્યેતિ । શ્રુતિ. જે પરમાત્માએ સ્વર્ગલોક
તથા આ મહાન પૃથ્વી અત્યંત દૃઢ કર્યાં છે. સદાશર ધૃતિવીમ્ । શ્રુતિ. જેને
હીંધે ગુસ્ત્રધર્મવાળાં હોવા છતાં પણ આ સ્વર્ગ તથા પૃથ્વી નીચે પડતાં
નથી, આ પૃથ્વી સત્ય પરમાત્માને જ આધારે છે.

વનસ્પતિને પોષણ કરનાર ચંદ્રનો ગુણ હું જ છું એમ કહે છે. ચંદ્ર
જલમય હોવાથી આ ગુણ તેના અંગમાં છે અને તેથી વનસ્પતિની વૃદ્ધિ
થાય છે એમ કહેવાય છે.

ઓજસ-ક્રમણ વર્ણત બલ, જગતને ધારણ કરતા માટે રહેલ
પ્રધરી બલ; તેજેબલ.

૧૫-૧૪ અવમગ્નિર્વિજ્ઞાનયે ચોડયમન્તઃ પુરુષે યેનેદમનં પચ્યતે । શ્રુતિ. જે
અગ્નિ આ પુરુષને અંતર સ્થિત છે, તથા જે અગ્નિ ચાર પ્રકારનાં અન્ન

અહં વૈશ્વાનરો મૃત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિત. ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥૧૫॥

અહમ્ વૈશ્વાનર. મૃત્વા પ્રાણીનામ્ દેહમ્ આશ્રિત. પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ ચતુર્વિધમ્
શનમ્ પચામિ ॥

હું જઠરાગ્નિરૂપે થઈને, પ્રાણીઓના શરીરમાં રહી, પ્રાણ તથા અપાન
વાયુની સાથે મળીને ચારે પ્રકારનાં (ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને ચોષ્ય)
અન્નને પચાવું છું.

મેં જઠરાગ્નિ ધનકે પ્રાણિયોક્તિ શરીરમેં પ્રવેશ કરકે, પ્રાણ ઓર અપાન
વાયુસે યુક્ત હોવર ચારે પ્રકારકે (ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય ઓર ચોષ્ય) અન્નરો
પચાતાહું,

ચાતાં હું જઠરાગ્નિ રૂપ રહીને પ્રાણીતણા દેહમાં,
રહેતાં પ્રાણ અપાન સાથ પચવું હું અન્ન ચોવિધનાં.

પચાને છે, તે વૈશ્વાનર છે. અન્ન ચાર પ્રકારનાં છે. ભક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય
અને ચોષ્ય.

જે દાંતવડે ચુરેચુરે કરીને ખવાયછે તે પૂરી આદિ ભક્ષ્ય (ચર્મ).

જે કેવળ જીભવડે હવારી અમળીને ઉતારાયછે તે દૂધપાક આદિ ભોજ્ય.

જે જીભવડે ચાટીને રસામ્વાદથી કેવળ દ્રવીભૂત કરી ઉતારાયછે તે
ગોળ વગેરે લેહ્ય.

જે દાંતવડે ચુસીને રસનો અંશ ઉતારી બાકીનાં છોનાં વગેરે કઠી
નખાયછે તે ચોષ્ય.

૧૫-૧૫ એ પ્રમાણે જઠરાગ્નિરૂપ ઇશ્વરતાએ હું સર્વ પ્રાણીમાં વ્યાપી
રહેલો છું, એ વાત મિદ્ધ છે, તથાપિ કોઈને જામ વા પ્રમાદથી એમ
જાણાય કે આ ત્રિષ્ટ છે આ અત્રિષ્ટ છે, આ ચદ્ર છે આ બ્રહ્માણુ છે, આ
બદ્ધ છે આ પવિત્ર છે કે આ ચંદ્રાલ છે, એની બેદુણ્દિ ચાગ તો મુમુક્ષુ
એ તે ન કરવી, પણ સર્વમા હું જ વ્યાપી રહેલો છું માટે ઇશ્વર-

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિધિષ્ટો

મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ ।

યેદૈષ્ટ સર્વેરહમેય વેદો

યેદાન્તકૃદ્દેવવિદેવ ચાહમ્ ॥૧૫॥

સર્વસ્ય ચ હૃદિ સન્નિધિષ્ટઃ અહમ્ મત્તઃ સ્મૃતિઃ જ્ઞાનમ્ અપોહનમ્ ચ
સર્વઃ; યેદૈઃ ચ અહમ્ એવ યેઃ વેદાન્તકૃત્ત્વ યેદવિત્ત્વ ચ અહમ્ એવ ॥

વળી સર્વના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને હું રહેભે છું, મારાથી જ સ્મૃતિ,
જ્ઞાન અને તેનો નાશ (વિસ્મરણ અને અજ્ઞાન) થાયછે; સર્વ વેદોદ્ધાર હું
જ બાંધુના થોડ્ય છું, વળી વેદાંતનો કરનાર અને વેદનો બાંધુનાર હું જ છું.

ઔર मैं सबके हृदयमें प्रवेश करके स्थित हूँ, मुझसे ही स्मृति, ज्ञान
और इन दोनोंका अभाव (विस्मरण और अज्ञान) होता है, सब वेदोंसे मैं
ही जानने योग्य हूँ, तथा वेदान्तका कर्ता और वेदोंका जाननेवाला भी मैं हूँ.

વસંત- પેડેણ છું હૃદયમાં સહુનાં વળી હું,
મારાથી સ્મૃતિ વળી જ્ઞાન અને જુલાતું,
સર્વે ય વેદપટ્ટી છું વળી વેદ હું તો,
વેદાંતકાર વળી વેદ હું બાંધુનારો.

શુદ્ધિ કરવી એમ બતાવવાને કહેછે.

स एष इह प्रविष्टः । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे करवाणी । श्रुति.
ते परमात्मायै श्वात्माश्च यद्यने आ शरीर मंधातविषे प्रवेश कर्यो,
आ श्वात्माश्च आ मंधातविषे प्रवेश करीने हूँ परमात्मा नामरूपने
रूपए कइ.

सर्वे वेदा यत्पदमामृन्ति । श्रुति. कर्म विपासना ज्ञानकंडूप ऋग्वेद-
दिद सर्वे वेद न परमात्माश्च पदने कथन करेछे.

સ્મૃતિ-પૂર્વ અનુભવ કરેલા અર્થને વિપવ કરનાર મંસ્કારજન્ય અંત-
કરણની ટૂંતિ વિશેષ તે. આ સ્મૃતિ અભોગી પુરુષને આ જન્મમાં પૂર્વે

દ્રાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરઆક્ષર પય ચ ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૃતસ્યોઽક્ષર ઇચ્યતે॥૧૬॥

લોકે ક્ષરઃ ચ અક્ષરઃ ચ ઇમૌ દ્વા એવ પુરુષૌ સર્વાણિ ભૂતાનિ ક્ષર-કૃતસ્ય અક્ષર ઇચ્યતે॥

આ લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર એ બે જ પુરુષો છે; સર્વે ભૂતો ક્ષર અને કૃતસ્ય અક્ષર કહેવાય છે.

હવે લોકમાં ક્ષર અને અક્ષર એ બે જ પુરુષ છે, સર્વ પ્રાણિયો ક્ષર અને કૃતસ્ય અક્ષર કહેવાતા છે.

શાંદુલ- છે આ તો ક્ષર અન્ય અક્ષર વળી બે પુરુષો જુવને,
છે સર્વે ક્ષર ભૂત અક્ષર વળી કૃતસ્ય કહેવાય છે.

અનુભવ કરેલા અર્થના વિષયવાળી થાય છે, પણ યોગીને તો જન્મ-માંતરમાં અનુભવ કરેલા અર્થના વિષયવાળી થાય છે.

૧૫-૧૬ શુદ્ધ જ્ઞાન અને વિપરીત જ્ઞાન એ ઉભયથી રહિત જે દેવજ્ઞ અજ્ઞાન, તે અક્ષરનું રૂપ છે. સર્વ ઉપાધિનો નાશ થતાં જે અજ્ઞાનમાં જ્યાંત્રમા લય પામે છે, જે પ્રમાણે રૂળ આવતાં વૃક્ષ તેમાં ખીજરૂપે હોય છે, તે પ્રમાણે ઉપાધિ તથા ઉપાધિનો સ્વીકાર કરનાર જ્યાં વિશ્રાંતિ લે છે તે અન્યક્ષર કહેવાય છે. જે નિદ્રાવસ્થામાં પૂર્ણ અજ્ઞાન હોય છે, તેને ખીજ લાવ કહે છે અને સ્વપ્ન તથા બ્રહ્મતને રૂળલાવ કહે છે. જે સ્થિતિને ખીજ-લાવ કહે છે, તે જ સ્થિતિનું અક્ષર પુરુષ એવું પણ નામ છે. જ્યાંથી જીવધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ જ્યાંથી અનંત વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલયકાળે જીવત્વ તથા વિશ્વની જ્યાં સામ્યાવસ્થા થાય છે તે ઉપાધિમાં એટલે અજ્ઞાનમાં રહેલા ચૈતન્યને અક્ષર પુરુષ કહે છે. નીચેની બાબતો વિસ્તાર પામેલા મંસારૂપી વૃક્ષનું મૂળ અજ્ઞાન તે જ આ અક્ષર પુરુષનું રૂપ છે. આ પ્રમાણે જીવ, કાર્ય અને કરણ એ વ્યવહાર થવાને માટે પરમાત્મા સાથે માયાના મળધની આવશ્યકતા છે, તે માયાની સાથે

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ।

યો લોકત્રયમાવિરય ચિમર્ત્યન્યય ईश्वरः ॥૧૭॥

ઉત્તમઃ પુરુષઃ તુ અન્યઃ પરમાત્મા इति ઉદાહૃતઃ યઃ અન્યયઃ ईश्वरઃ

લોકત્રયમ્ આવિરય ચિમર્તિ ॥

ઉત્તમ પુરુષ તો એ બનેથી જુદો છે, તેને પરમાત્મા નામથી કહેલો છે, તે અધિકારી ઇશ્વર ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરીને તેનું પાલન કરે છે.

ઉત્તમ પુરુષ તો જન યોગેસે અન્ય દે, ઉત્તમો પરમાત્મા નામસે કહા દે; વહ અવિનાશી ईश्वર તિનોં લેખર્મિં પ્રવેશ કરેકે ડનકા પાલન કરતા દે.

કહેવાતો પરમાત્મ તે પુરુષ તો જે અન્ય છે ઉત્તમ,

યોગે ઇશ્વર જેહ ત્રિભુવનને વ્યાપી રહી અન્યય.

સંબંધ રાખતા ચૈતન્યને અક્ષર પુરુષ કહે છે.

ક્ષર-અક્ત; અક્ત સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ વિનાશાયો કાર્યસમૂહ.

અક્ષર-અઅક્ત, અઅક્ત પ્રકૃતિ, અક્ષર પ્રકૃતિ; કૂટસ્થ (પ્રકૃતિ); આત્મજ્ઞાન વિના નાશ ન થનારી ક્ષરની ઉત્પત્તિના બીજરૂપ માયાશક્તિ.

બૂત-આકાશથી પૃથ્વી સુધીનાં બૂત અને તેનાં કાર્યો દેહ ઈન્દ્રિય વગેરે.

કૂટસ્થ-સ્થૂળ સૂક્ષ્મ પ્રપચરૂપ કાર્વ રાસિ કૂટ-સ્થર્વે વિકાર, તે પોતાના કાર્યરૂપ કૂટમાં સર્વત્ર કારણપણાથી ઘડા વગેરેમાં માટીની પેડે અંદર બહાર સર્વ તરફથી વ્યાપીને રહે છે, તે અન્યય પ્રકૃતિ શબ્દનો વાચ્ય; મૂળમૂલ ત્રિશુણાત્મિકા પ્રકૃતિ; માયા.

૧૫-૧૭ મહતઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તાપુરુષ પરઃ ।

પુરુષાન્નપરં કિંચિત્સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥ શ્રુતિ.

જામ્લત્વપ્રમુખપુત્યાદિ પ્રપચં યત્પ્રમાણતે । શ્રુતિ.

પરમાત્મા-અવિદ્યાકૃત દેહાદિધી-અનનમયાદિ પાંચ રૂપથી વિવક્ષ્યુ ઉત્તમ આત્મા જે સર્વ બૂતના પ્રત્યક્ ચૈતન્યરૂપ છે તે.

લોકત્રય-ઉત્તમ મધ્યમ અધમ સરીરરૂપ, અલિમાની અને અવરથા સહિત સમષ્ટિ વ્યષ્ટિરૂપ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ કારણ દેહા; અલિમાની અને ભોગ્ય

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

यસ્માન્ અહમ્ ક્ષરમ્ અતીત. અક્ષરત્ અપિ ચ ઉત્તમઃ અતઃ લોકે વેદે
ચ પુરુષોત્તમ. પ્રથિત. અસ્મિ ॥

જે કારણથી હું ક્ષરથી અતીત અને અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છું,
તે કારણથી લોકોમાં અને વેદમાં પુરુષોત્તમ નામથી પ્રસિદ્ધ છું.

जिस कारणसे मैं क्षरके अतीत और अक्षरसे भी उत्तम हूँ, इस लिये
इस लोकमें और वेदमें पुरुषोत्तम नामसे प्रसिद्ध हूँ.

હોયો છું ક્ષરથી ય ઉત્તમ છઉં એ અક્ષરથી ય હું,
પુરુષોત્તમ તેથી છું જગત ને વેદે ય વિખ્યાત હું.

पदार्थो सद्वित्तममत्त स्वप्न અને સુપુતિ; ખૂર્ ભુવર્ અને સ્વર્ લોક.

ખિલતિ-અતઃ સ્ફુર્તિ આપીને ધારી રાખેછે; પ્રકાશેછે. અક્ષરમ્
મરતે વિષ્ણુશઃ । શ્રુતિ. કાર્યકારણરૂપ સર્વ જગતને પરમેશ્વર ધારણ
કરેછે, તથા તેનું ભરણ કરેછે.

૧૫-૧૮ અક્ષરત્પરત. પર. । શ્રુતિમાં અક્ષર નામથી માયા, અવિદ્યા, અજ્ઞાન,
ભગવતશક્તિ ઇત્યાદિક નામોથી પ્રસિદ્ધ જે અવ્યાકૃતરૂપ કારણ છે તે કહેછે

અવ્યક્ત પર પુરુષઃ । શ્રુતિ. પુરુષાત્ પરં કિંચિત્ । શ્રુતિ. તેષાં વિલક્ષ-
ણાક્ષી ચિન્માત્રોદં સદાશિવઃ । શ્રુતિ. સર્વસ્થાયમાત્મા સર્વસ્ય વક્ત્રી સર્વસ્વેશાનઃ
સર્વમિદં પ્રજાસ્તિ । શ્રુતિ. ઇત્યાવાનસ્ય મહિમાડતો જ્યાવાંશ્ચ પુરુષઃ । પુરુષસૂક્ત.

અક્ષર-અંગારના બીજરૂપ અવ્યક્ત. લોક-પુરાણ.

પુરુષોત્તમ-પુરુષ તેના ધર્મ, તેનાં કર્મ અને તેની અવસ્થાના લેણપણ
મંબધરહિત હોવાથી નિત્ય શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્તસ્વભાવવાનું કેવળ સચ્ચિદા-
નંદ એકરસરૂપ પરમાત્મા.

૧૫-૨૦ પાણીમાં રહેનાર માછલી જેમ પાણીથી ભિન્ન છે, તેવો
પ્રકૃતિ અને પુરુષનો મંબધ છે. પ્રકૃતિના ગુણથી મોઢ પાણીને સામાન્ય
પુરુષ આ ભિન્નપણું જાણતો નથી, અને સંસારચક્રમાં ગુલાઈ રહેછે, પણ

યો મામેષમસમ્મુદો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।

સ સર્વેષિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

इति शुद्धतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥

एतद्बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णाऽर्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

ભારત એવમ્ ય. અસમ્મુદ. મામ્ પુરુષોત્તમમ્ જાનાતિ સઃ સર્વેષિઃ સર્વ-
ભાવેન મામ્ ભજતિ॥

અનય ભારત્ इति शुद्धतमम् इदम् शास्त्रम् मया उक्तम् एतद् बुद्ध्या
बुद्धिमान् कृतकृत्यः च स्यात् ॥

હે અર્જુન, એ પ્રમાણે જે મોહરહિત થઈને મને પુરુષોત્તમ સમજે
છે, તે સર્વજ્ઞ થતાં સર્વ ભાવ વડે મને જ ભજેછે.

હે નિષ્પાપ અર્જુન, એ રીતે અત્યંત શુદ્ધ શાસ્ત્ર મેં તને કહ્યું; એ
મમજ્ઞવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિમાન અને કૃતકૃત્ય થાયછે.

હે અર્જુન, इस तरह जो मोहरहित होकर मुझे पुरुषोत्तम समझता है,
वह सर्वज्ञ होके सर्व भावसे मुझे ही भजता है.

હે નિષ્પાપ અર્જુન, इस तरह अत्यंत शुद्ध यह शास्त्र मैंने तुझको कहा,
इसके जाननेसे मनुष्य बुद्धिमान् और कृतकृत्य होता है.

જે ભાંતિહીન એહ રીત મુજને જાણે પુરુષોત્તમ,
તે સર્વજ્ઞ સમગ્ર ભાવ ધરીને હુંને ભજે ભારત !

એવી રીતથી શાસ્ત્ર ભારત ! કહ્યું આ શુદ્ધમાં શુદ્ધ મેં,
થાયેછે કૃતકૃત્ય બુદ્ધિયુત યે અર્જુન ! એ જાણીને.

એ પ્રમાણે પુરુષોત્તમયોગ નામનો પંદરમો અધ્યાય પૂરો.

આ લિખપણુ જોણે જાણ્યું તે તો મુક્ત જ છે. તેને જ યાત્રી અથવા
અને કૃતકૃત્ય કહેછે. બુદ્ધિમાન-સમ્યક્જ્ઞાની, અજ્ઞાનમંપત્ત; ૧

અધ્યાય ૧૬ મો

દૈવામુરસંપદ્વિભાગયોગ

શ્રીભગવાનુવાચ ।

અથયં સત્યસંશુદ્ધિજ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥૧॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ-અગમ્યં સત્યસંશુદ્ધિઃ જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ દાનમ્ દમ
ચ યજ્ઞઃ સ્વાધ્યાયઃ તપઃ આર્જવમ્ ચ ।

શ્રીભગવાને કહ્યું—નિર્ભયતા, ચિત્તશુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગમાં એક-
નિષ્ઠા, દાન, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, યજ્ઞ, વેદાદિશાસ્ત્રપઠન, તપ અને સરસતા;

શ્રીભગવાનને વદ્ય-નિર્ભયતા, અતકરણરી શુદ્ધિ, જ્ઞાન ઓર યોગમાં એક-
નિષ્ઠતા, દાન, ઈન્દ્રિયેશ્વ સયમ, યજ્ઞ, વેદાદિશાસ્ત્રોંકા પઠન, તપ ઓર સરસતા,
વસંત- મંશુદ્ધિ સત્ત્વની વ્યવસ્થિતિ જ્ઞાનયોગ,
સ્વાધ્યાય નિરૂપણું દમ યજ્ઞ દાન,

૧૬-૧ ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થ જેના યોગથી અસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય તે દૈવી મંપત્તિનું અને જેને લીધે રાગદ્વેષને નિવારણ સ્થાન મળી જ્ઞાનનો નાશ થાયછે, તે આશ્ચર્યી મંપત્તિનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં છે.

શ્લોક ૧, ૨, ૩ મંબંધ ધરતતા હોવાથી શુભવાતી કાવ્યમાં શ્લોક-
વાર અનુવાદ ન કરતાં ત્રણેનો અનુવાદ સાથે કરેલો છે.

મંશુદ્ધિ-સત્ત્વરૂપ અંતઃકરણથી વ્યવહારમાં બીજાને ઠગવાની માયા-
અનૃત-અસત્ય વર્ણનેના ત્યાગ, શુદ્ધ ભાવથી વ્યવહાર.

જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ-શાસ્ત્રથી અને આચાર્યથી આત્મા આદિ પદાર્થોની સમગ્ર શુ મેળવવી તે જ્ઞાન, અને નિશ્ચિત કરેલ આત્માદિ પદાર્થોના ઈન્દ્રિ-
યોના ઉપગ્રહાર વડે અને એકાગ્રતા વડે અનુભવ કરવો તે યોગ; આ જ્ઞાન અને યોગમાં સ્થિતિ કરવી તે.

સ્વાધ્યાય-પુણ્યવિશેષની ઉત્પત્તિ વાસ્તે ઋગ્વેદાદિનું અધ્યયન; પ્રહરણ.

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિરપૈશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હ્રોરચાપલમ્ ॥૨॥

અહિંસા સત્યમ્ અક્રોધ. ત્યાગઃ શાન્તિઃ અપૈશુનમ્ ભૂતેષુ દયા અલોલુપ્તમ્ માર્દવમ્ હ્રી. અચાપલમ્ ।

અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાન્તિ, ચાડીચુગલીનો અભાવ, ભૂતો ઉપર દયા, વિવિધલંપટતાનો અભાવ, નમ્રતા, લાજ અને અપમાતાનો અભાવ,

અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, ત્યાગ, શાન્તિ, ચાડીચુગલી ન કરના, ભૂતોને દયા, વિવિધોર્મે લેલુપ્તતાએ રહિત હોના, નમ્રતા, લજા ઓર અચલતાએ રહિત હોના,

શાન્તિ ક્ષમા સરક્ષતા સ્થિરતા મૃદુતા,

અક્રોધ સત્ય તપ ત્યાગ અને અહિંસા,

આર્જવ-વૃક્ષભાવનો પરિભાગ.

૧૬-૨ જગતમાં સર્વ દેશમાં અને સર્વ ધર્મમાં આખાસદૃઢ સૌને સર્વથી વધારે માન્ય અને પ્રમાણ્યૂત થયેલું તત્ત્વ સત્ય છે. સત્ય જ આકાશ પૃથ્વી વાયુ વગેરે પચમહાભૂતને આવરી લઈ તે જ સર્વને ધારી કરી રહ્યું છે. આવો મહિમા વેદશાસ્ત્રોમાં ગાયેલો છે સત્યં વદ । ધર્મ ચર । શ્રુતિમાં તથા મનુસ્મૃતિમાં સત્યને ઉત્તમ સ્થાન આપેલું છે.

સત્ય વ્રત પાળવાના આગ્રહવાળા તેજસ્વી પુરુષો સુખને અને પ્રાણને પણ છોડેછે, પણ કદાપિ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને છોડતા નથી. રામ જે વાર શર માધતા નથી, જે વાર ખોલતા નથી, એવી ખ્યાતિ શ્રી રામચંદ્ર એકપત્નીવ્રતની સાથે જ એકવચની અને એકપ્રાણી તરીકેની પામ્યા છે. હરિશ્ચંદ્રે સ્વપ્નમાં આપેલું વચન સત્ય કરવા માટે નીચ જાતિને ઘેર પાણી ભર્યું હતું, એની કથા પણ પુરાણમાં છે.

અહિંસા-કેઈપણ સુચેતન પ્રાણીને મન વચન કાયાથી કેઈપણ પ્રકારે દુઃખ ન દેવું તે.

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

ભવન્તિ સમ્પદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥૩॥

તેજઃ ક્ષમા ધૃતિઃ શૌચમ્ અદ્રોહઃ ન અતિમાનિતા ભારત દેવીમ્ સમ્પદમ્
અભિજાતસ્ય ભવન્તિ ॥

તેજસ્વીપણું, ક્ષમા, ધીરજ, પવિત્રતા, અદ્રોહ અને નિર્માનીપણું,
આ ગુણો છે અર્જુન, દૈવી મંપતિમાં જન્મેલા મનુષ્યમાં હોયછે.

તેજ, ક્ષમા, ધીરજ, પવિત્રતા, અદ્રોહ ઓર અનભિમાનતા, ये सब गुण
देवी संपदमें जन्मे हुए पुरुषके होते हैं.

લક્ષ્મ અક્ષોષ ધૃતિ તેજ પવિત્રતા ને,
નિર્માનિતા સર્વ જૂત પરે દયા ને,
અદ્રોહ અર્જુન ! અમ્યુગલી ગુણ સૌ એ,
જે દૈવી મંપદવિષે જન્મેલ તે.

અનોપુમ-વિષય સેનિષ છતાં દ્વિધોત્તુ અવિક્ષરીપણું.

દ્વી-નદિ કરવા યોગ્ય કાર્યવિષયક પ્રવૃત્તિના આરંભમાં તે પ્રવૃત્તિને
પ્રતિબદ્ધ જે લોકલક્ષ્મ તે.

અથાપસ-પ્રયોજન વિના વાણી હાથ પતની ક્રિયાના વ્યાપારથી મહિત-
પણું; નિમિત્ત વિના વ્યાપાર કરવો નહિ એવી સ્થિરતા, ગંભીરતા.

૧૬-૩ દૈવી સંપત્તિના આ ૨૬ ગુણો અને ૧૩ મા અધ્યાયમાં કહેલાં
ગાનનાં ૨૦ શ્લોકો વસ્તુતઃ એક જ છે, આથી અજ્ઞાનનો આસુરી મંપ-
તિમાં સમાવેશ કર્યો છે.

પુણ્યઃ પુણ્યેન કર્મેણ ભવતિ પાપઃ પાપેન । શ્રુતિઃ પૂર્વ પૂર્વ જન્મનાં પુણ્ય
કર્મની વાસનાવડે આ પુરુષ ઉત્તર ઉત્તર જન્મમાં પૂરવવાન થાયછે, અને
પૂર્વ પૂર્વ જન્મનાં પાપકર્મની વામનાવડે આ પુરુષ ઉત્તર ઉત્તર જન્મમાં
પાપવાન થાયછે.

— તેજ-પ્રગલ્ભ, પ્રતિભા. (યામડીનું નર નહિ)

દમ્ભો દર્પોઽભિમાનઃ ક્રોધઃ પાદધ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ધામિજાતસ્ય પાર્થ સમ્પદમાસુરીમ્ ॥૪॥

પાર્થ દમ્ભઃ દર્પઃ અભિમાનઃ ત્ર ક્રોધઃ પાદધ્યમ્ એવ ચ અજ્ઞાનમ્ ચ આસુરીમ્ સમ્પદમ્ ધામિજાતસ્ય ॥

હે અર્જુન, દંભ, દર્પ અને માનીપણું, તેમ જ ક્રોધ, કઠોરતા (નિષ્કુરતા) અને અજ્ઞાન આ ગુણો આસુરી સંપત્તિમાં જન્મેલા મનુષ્યમાં હોય છે.

દે અર્જુન, દંભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ, કઠોરતા(નિષ્કુરતા) ઠોર અજ્ઞાનતા, ये गुण आसुरी संपदमें जन्मे हुए पुरुषके होते हैं.

અજ્ઞાન ક્રોધ મદ ને અતિમાન દબે,
નૈષ્કૃય આસુરી જ સંપદમાં ચવાને.

ક્ષમા-જેણે તિરસ્કાર કર્યો હોય અથવા માર માર્યો હોય, તેને માટે પશુ અંતરમાં વિક્રિયા ન ઉત્પન્ન થવી તે.

ધૃતિ-દેહ અને ઇન્દ્રિયોમાં અવસાદ થાય-તેમાં અત્યંત વ્યાકુળતા થાય, તેમ છતાં તેનો પ્રતિપેદ-નિવારણ કરવાની અંતઃકરણની કોઈ વિશેષ વૃત્તિ; જેનાથી વ્યાકુળ થયેલ ઇન્દ્રિયો અને શરીર નાશ પામતાં નથી તે.

અદ્રોહ-પોતાના ઉપકારીને મારવાની ઇચ્છાથી રહિતપણું; પ્રાણીઓને મારવાની ઇચ્છાનો અભાવ.

દૈવી સંપત્-માર્ત્તિક વૃત્તિ.

૧૬-૪ અતિમાનઃ । અને અભિમાનઃ । એમ બુદ્ધ બુદ્ધ પાડે છે.

દંભ-વેશ ભાષા આચાર વગેરેથી પોતાના મહત્વની સિદ્ધિને માટે પોતે જ કુળ શીલ વિદ્યા આચાર આદિથી મહત્વને પ્રકટ કરવું.

પાર્થ-પ્રસક્ત અત્યંત રૂઝ વચનનું ઉચ્ચારણ; નિષ્કુર ભાષાનો ભાવ. જેનું મન સર્પના દર જેવું અને દષ્ટિ બાણના અગ્ર સમાન તીવ્ર હોય છે અને જેનું ભાષણ અગ્નિની વૃષ્ટિના જેવું પ્રખર હોય છે, તથા

દૈવી સમ્પદ્વિમોક્ષાય નિયન્ધાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સમ્પદં દૈવીમભિનાતોઽસિ પાણ્ડવ ॥૫॥

દૈવી સમ્પત્તિ વિમોક્ષાય આસુરી નિબન્ધાય મતા પાણ્ડવ દૈવીમ્ સમ્પદમ્
અભિજાતઃ અસિ મા શુચઃ ॥

દૈવી મંપત્તિ મોક્ષને માટે અને આસુરીમંપત્તિ ગ્રાધને માટે માની છે,
તુ દૈવી સંપત્તિમા જન્મ્યો છે, માટે શોક કરીશ મા.

દૈવી સપદ મોક્ષકે લિયે બૌર આસુરી સપદ ચક્રકે લિયે માની હુઈ હૈ,
હે અર્જુન, તુમને દૈવી સપદમ્ જન્મ લિયા હૈ, ઇસ લિયે શોક મત કરો.

આસુરી બંધકારી દૈવી જ મોક્ષદાથી,
જન્મ્યો ન શોચ વીર! સંપદમાં તું દૈવી.

જેની ઇતર ક્રિયા પોતાના કરવતની પેઠે અન્યને ત્રાસદાયક હોયછે, આ
પ્રકારે જે અન્યના મતને ઊન્નિલિન કરી નાખનારી ક્રિયાથી અંતર્બાહિ
ભરેલો હોયછે, તે મનુષ્યને અધમ જાણવો, આ સર્વે પારુષ્યનાં લક્ષણો છે.

૧૬-૫ દૈવી મંપદ્-ક્રોધપણ વર્ણાશ્રમની કલાભિસંધિ રહિત સાત્ત્વિકી
વિહિત ક્રિયા, તે તે વર્ણાશ્રમની દૈવી મંપત્તિ છે, અને તે સત્ત્વશુદ્ધિ, ભગ-
વદ્ભક્તિ તથા જ્ઞાનયોગ વ્યવસ્થિતિ પર્યંત મિદ્ધ યદ મંમારબધનથી મોક્ષ
કરનારી છે; માટે શ્રેયાર્થોએ તે ઉપાદેવ છે.

આસુરી સંપદ્-તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્રથી જે નિષેધ કરાયેલી છે,
અહંકારવાળી અને કામનાવાળી તથા ગજસી અને તામસી છે, તે સર્વે
આસુરી સંપત્તિ છે. તે સંસારબધન કરનારી છે, માટે શ્રેયાર્થોએ હોય છે.

૧૬-૬ દ્વયાદ પ્રજાપત્યા દેવાશ્ચાસુરાશ્ચ । શ્રુતિઃ પ્રજ્ઞપતિથી ઉત્પન્ન
યથેલ જે પ્રકારની ભૂતસૃષ્ટિ છે, એક દેવની અને બીજી અસુરની.

દૈવભૂત સૃષ્ટિ આગળ વિસ્તારપૂર્વક કહેવાઈ ગઈ છે. બીજા અધ્યાયમાં
સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણમાં, આરમા અધ્યાયમાં ભગવદ્ભક્તનાં લક્ષણમાં, તેરમા
અધ્યાયમાં જ્ઞાનનાં લક્ષણમાં અને ચૌદમા અધ્યાયમાં શુણ્યાતીત પુરણાં

દ્વૌ ભૂતસર્ગો લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર ઇવ ચ ।

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્યં મે શૃણુ ॥૬૧॥

પાર્યં અસ્મિન્ લોકે દૈવ આસુર એવ ચ દ્વૌ ભૂતસર્ગો દૈવ વિસ્તરશઃ
પ્રોક્ત આસુરમ્ મે શૃણુ ॥

હે અર્જુન, આ લોકમાં દૈવી અને આસુરી એમ બે પ્રકારના
જીવની સૃષ્ટિ છે, દૈવી સૃષ્ટિ વિસ્તારપૂર્વક અગાઉ કહેવાઈ મળી છે, હવે
આસુરી સૃષ્ટિ મારી પાસેથી સાંભળ

હે અર્જુન, इस लोकमें दैवी और आसुरी ऐसी दो प्रकारकी जीवों
सृष्टि है, दैवी सृष्टि विस्तारपूर्वक पहिले कही गई है, अब आसुरी सृष्टिके
मुझसे सुनो

शाईल- છે બે સૃષ્ટિ જ જીવની જગતમાં આ દૈવી ને આસુરી,
વિસ્તારે કહી સૃષ્ટિ દૈવની, કહુ હું મુખ્ય આસુરની.

લક્ષણમાં દૈવસૃષ્ટિ કહી છે, અને આ સોળમાં અધ્યાયમાં અમલમ્ ઇત્યાદિ
વચનથી કહી

૧૬-૭ થી ૧૮ પ્રજ્વલિ-વિધિવાક્ય

નિવૃત્તિ-નિષેધવાક્ય

કામદૈતુકમ્ ને બદલે કામદેતુકમ્ એવો પાઠ પણ છે

મત્યક્ષાદિ પ્રમાણવડે બાધ નહિ પામેલ તાત્પર્યના વિષયવાળા તત્ત્વ-
વસ્તુના બોધક વેદરૂપ પ્રમાણ છે, તથા તે વેદરૂપ પ્રમાણને અનુસરી
સ્મૃતિ પુરાણ ઇતિહાસ આદિક છે, તે સત્ય છે, એ સત્ય જોમાં વિદ્ય
માન નથી તે અમત્ય એવા અમત્યરૂપ આ જગતને કહેશે

એ આસુરી પુરુષોનો મત બૃહસ્પતિએ પણ કહ્યો છે.

સૈ તયવિશિષ્ટ કાય પુરુષ । કામ એવં પુરુષાર્થ । બૃહસ્પતિ સૂત્ર.

ચૈતન્યરૂપ ધર્મવડે વિશિષ્ટ જો આ સ્થૂળ સરીર છે, તે સ્થૂળ સરીર
આત્મા છે, અને આ લોકના સૂક્ષ્મ ચદન વનિતા આદિક વિષયોનો ભોગ

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।

ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્ય તેષુ ઘિચતે ॥૭॥

અસન્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસમ્ભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥૮॥

પ્રવૃત્તિમ્ ચ નિવૃત્તિમ્ ચ આસુરા. જનાઃ ન વિદુઃ તેષુ ચ શૌચમ્ ન ઘિચતે ન આચારઃ અપિ ન સત્યમ્ ॥

તે જગત્ અસત્યમ્ અપ્રતિષ્ઠમ્ અનીશ્વરમ્ અપરસ્પરસમ્ભૂતમ્ આહુ. કામ-
હૈતુકમ્ અન્યત્ કિમ્ ॥

શુ દરવુ અને શુ ન દરવુ એ આસુરી મનુષ્ય બાધુતા નથી, વળી તેઓમાં પવિત્રતા હોતી નથી, આચાર પણ હોતો નથી તેમ જ સત્ય પણ હોતો નથી.

તેઓ જગતને અમલ, આધાર વિનાનું, પરમેશ્વર વિનાનું અને (કાર્ય કારણના સંબધ વિના) સ્ત્રી પુરુષના મંડપથી બનેલું કહે છે અને વિષયોપ-
ભોગ વિના બીજો હેતુ એમાં શુ હોય? એમ કહે છે.

આસુરસ્વભાવવાળે મનુષ્ય યદ્દ નહીં જાન સક્તે કિ કૌનસા કામ કરના
ચાહિયે છોર કૌનસા ન કરના ચાહિયે, ઓર ડનમે પવિત્રતા નહીં હોતી હૈ,
આચાર મી નહીં હોતા હૈ,

વે જગતકી અસત્ય, વિના આધાર, વિના હૈશ્વરઓર (કાર્ય કારણકે વિના
સંબધ) સ્ત્રી પુરુષકે સંબધે ઉપજા હુઆ કહતે હૈ, ઓર વિષયોપભોગકે વિના
શક્તા હેતુ ઓર કયા હૈ? હૈસા કહતે હૈ.

નિવૃત્તિ નહિ ને પ્રવૃત્તિ ય નહિ જાણે જનો આસુરી,

તેઓમાં ન પવિત્રતા વળી નહિ આચાર ગત્યે નથી.

નિરાધાર અમલ ધ્મશ્લીણુ તેઓ કહે વિશ્વને,

અન્યોન્યાશ્રય વિણ કામબીજથી થાતુ ન હેતુ બીજે.

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः
 प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥
 काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
 मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिप्रताः ॥१०॥

एताम् दृष्टिम् अवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धय उग्रकर्माणो अहिता जगतः
 क्षयाय प्रभवन्ति ॥

दुष्पूरम् कामम् आश्रित्य दम्भमानमदान्विता मोहान् असद्ग्राहान् गृहीत्वा
 अशुचिप्रता प्रवर्तन्ते ॥

ये अकारणी दृष्टिने आधार लघने ते आत्मघाती, अल्पबुद्धिवाण,
 उग्र कर्मेतु आचरण कर्णारा अने जगतना शत्रुओं जगतने क्षय करवा
 भाटे विपन्न थायछे.

वह पक्ष तू न बनार काम(भोगेच्छा)ने आश्रय करीने ईल
 मान अने मदही लक्ष्य अने लोका मोहणी जोटा आग्रहने पक्षीने
 अपवित्र आचरण करवाभा अवृत्त थायछे.

ऐसी दृष्टिको आश्रय करके वे आत्मघाती, अल्पबुद्धि, उग्र कर्म करनेवाले
 और जगतके शत्रु जगतके क्षयके अर्थ उत्पन्न होते हैं.

कमी तू न होनेवाले कामको आश्रय करके दम्भ मान और मदसे युक्त
 होकर वे लोग मोहसे दुराग्रहको ग्रहण करके अपवित्र आचरण करनेमें
 अवृत्त होते हैं.

नष्टात्मा वशी अल्पबुद्धि जन ते आलसी अने दृष्टिने,
 अन्धेछे जग नाशभाट अरि था कर्मो करे उग्र ने.

उके दुष्पूर कामने रही लया अने भदे मानयी,
 मोहो धारी दुराग्रहो वस्तुता पापी वस्तु आदरी.

ચિન્તામપરિમેયાં ॥ પ્રલયાન્તામુપાધિતાઃ ।

કામોપભોગપરમા ઇતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥૧૧॥

આશાપાશશતૈર્વદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહન્તે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્યસચ્ચયાન્ ॥૧૨॥

પ્રલયાન્તામ્ અપરિમેયામ્ ચ ચિન્તામ્ ઉપાધિતા કામોપભોગપરમાઃ ઇતાવદ્
ઈતિ નિશ્ચિતા । આશાપાશશતૈર્વદ્ધા કામક્રોધપરાયણા કામભોગાર્થમ્ અન્યાયેન
મર્ધયન્ત્યાન્ ઈહન્તે ॥-

મરણુ પર્યંત અંત ન આવે એવી અજણિત ચિંતામાં કુબેલા કામોપ-
ભોગમાં પરાયણુ અને તે જ સર્વસ્વ છે, એવો નિશ્ચય કરાયેલા, મેંદડો
આશાપાશથી બધાયેલા અને કામક્રોધમાં પરાયણુ થયેલા તે લોકો કામ-
ભોગને માટે અન્યાયથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળવવા ઇચ્છે છે.

મૃત્યુપર્યંત સ્થિર ઓર અપરિમિત ચિંતાનો પ્રાપ્ત હુએ, કામોપભોગ પરાયણ,
ઓર કામકે ભોગ હી સર્વસ્વ હૈ એસા નિશ્ચય કરનેવાલે, સેંકડો આશારૂપ
પાશોસે વધે હુએ ઓર કામ તથા ક્રોધમેં તત્પર હુએ વે લેગ ચિયયેવો ભોગનેંકે
લિયે અન્યાયસે ઘટુતસા દ્રવ્ય મિલનેવો ઇચ્છા કરતે હૈ.

ચિંતા પાર રહિત શ્રુતુ સુધીની તેને સદા સેવતા,
કામોનો ઉપભોગ શ્રેય ગણતા છે એ જ એ માનતા,
આશાપાશ શતેથી બદ્ધ થઈને કામે મન્યા ક્રોધમાં,
ઈચ્છે મંચલ કામભોગ અરથે અન્યાયથી દ્રવ્યના.

છે, તે જ સુખ છે, પણ શરીર વિભોગ પછી સુખ નથી, કેમકે શરીર
સંબધથી રહિત ભોક્તા હોઈ શકેતો નથી, આટલો જ જોને નિશ્ચય છે એવા.

ઇન્ધર-વિદ્યા ધન વગેરેથી સમર્થ.

સિદ્ધ-પુત્ર પૌત્રપણુ ધન ધાન્યથી મંચલ.

આર્વાક વગેરે - " - વા - ૧૧ - ૧૨

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्त्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥

અણ મયા હવમ્ લબ્ધમ્ ઇમમ્ મનોરથમ્ પ્રાપ્ત્યે હવમ્ ધનમ્ મે અસ્તિ
હવમ્ અપિ પુનઃ ભવિષ્યતિ ।

અસૌ શત્રુઃ મયા હતઃ અપરાન્ અપિ ચ હનિષ્યે અહમ્ ઈશ્વરઃ અહમ્
ભોગી અહમ્ સિદ્ધઃ બલવાન્ સુખી ॥

આજ મેં આ મેળવ્યું, એ મનોરથ પછી પણ પ્રાપ્ત કરીશ, આટલું
ધન મારી પામે છે, વળી આટલું હવે પછી થશે;

આ શત્રુને મેં માર્યો, વળી બીજાઓને પણ હું મારીશ; હું ધન્ય
(મર્થથી સમર્થ) છું, હું બોખી છું, હું મિદ્ધ છું, હું બલવાન અને હું
સુખી છું.

યહ મૈને અથ પાવા, હસ મનોરથકો આગે પ્રાપ્ત વર્ધના, ચહ હતના ધન
મેરે પાઠ હૈ, ઓર હતના આગે હોગ,

યહ શત્રુ મૈને માર હાલા, ઓર દુસરે શત્રુઓકો સી મૈ માર હાલુંગા,
મૈં હૈશ્વર (સદા સમર્થ) હૂં, મૈં સિદ્ધ હૂં, મૈં બલવાન ઓર સુખી હૂં.

મેં આ મેળવ્યું આજ પાખીશ વળી હું તો અભિલાષ આ,
છે આ આટલું દ્રવ્ય ને વળી હવે મારૂં થશે દ્રવ્ય આ.

માર્ગો મેં મુજ શત્રુ આ હણીશ હું શત્રુ બીજા ચે વળી,
હું છું ધન્ય બોખી હું જ બળિયો હું મિદ્ધ ને હું સુખી.

પંચમહાભૂત એકત્ર થયાં એટલે તેના મિશ્રણથી આત્મામાં એ ગુણ
ઉપજેછે, અને દેહ બાળી નાંખ્યો એટલે તેની ગાયે તે પણ બળેછે, માટે
વિચારની ભાંગવડમાં ન પડતાં શાશ્વત મનુષ્યોએ આ દેહ છોડવું

આદ્યોઽભિજનવાનન્મિ કોઽન્યોસ્તિ સદશો મયા ।
 યદ્યથે દાસ્યામિ મોદિવ્ય હત્યજ્ઞાનચિમોહિતાઃ ॥૧૫॥
 અનેકચિત્તવિગ્રાન્તા મોહજાલસમાવૃતાઃ ।
 પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ પતન્તિ નરકેઽશુચૌ ॥૧૬॥

આદ્યઃ અભિજનવાન્ અન્મિ મયા સદશઃ અન્યઃ કઃ અસ્તિ યદ્યથે દાસ્યામિ મોદિવ્યે इति અજ્ઞાનચિમોહિતાઃ । અનેકચિત્તવિગ્રાન્તાઃ મોહજાલસમાવૃતાઃ કામ-ભોગેષુ પ્રસક્તાઃ અશુચૌ નરકે પતન્તિ ॥

હું ધનાઢ્ય છું, હું કુળવાન છું, મારા જેવો બીજો કોણ છે ? હું યજ્ઞ કરીશ, હું દાન કરીશ, હું અમનયમન કરીશ, એ પ્રભાણે અજ્ઞાનથી મોહ પામેલા; અનેક અધારની ચિત્તની અમથ્યાવાળા, મોહજાળમાં ફસાયેલા અને વિષયોપભોગમાં આસક્તિવાળા એ આસુરી લોકો ગંદા નરકમાં પડે છે.

મેં ધનાઢ્ય હું, મેં કુલીન હું, મેરે સમાન દૂસરા કોન છે ? મેં યજ્ઞ કરુંગા, મેં દાન કરુંગા, મેં આનંદ સુરુંગા, इस प्रकार અજ્ઞાનસે મોહિત હોઈને અનેક પ્રકારસે પ્રમિત ચિત્તવાળે, મોહરૂપ જાલમાં પડે દુઃખે અને કામક્રમે ભોગમાં આસક્ત થે આમુર લેગ કુત્તિત નરકમાં ગિરતે હૈ.

હું તો કુલીન હું ધનાઢ્ય જ બીજો મારા સમો કોણ છે ?
 હું માણીશ યજ્ઞ આપીશ ભમી અજ્ઞાનથી એમ એ,
 જાણે મોહની જે ફસા ભમી રહ્યા જે કલ્પનાથી બાધ,
 ફૂળી વિષયભોગમાં નરક તે ઘોરે પડે છે સદુ.

તાં સુધી જગ્ન જલ્પા વૃત્તં વિવેત્ । દેવું કરીને પણ ઘી પીવું, મુઆ પછી કાંઈ નથી, એવો આ ચાર્વાકનો મત છે.

અભિજનવાન્-સાત પેઢીથી ઓત્રિયત્વાદિ શુણ્ઘભંપત્ર.

પરદેહ-સતી, સત્યુચ્ચ, દાનશીલ, યજ્ઞ કરનાર, અસૌક્યિ તપ કરનાર, જ્ઞે, ભક્ત, મહાત્મા તથા જેમનાં ઘરે ઓતાદિક હોમ-ધર્મોવડે પવિત્ર

આત્મસમ્ભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ।

યજન્તે નામયજ્ઞેસ્તે દમ્ભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥૧૭॥

અહઙ્કારં ચલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિષન્તોઽમ્યસૂયકાઃ ॥૧૮॥

આત્મસમ્ભાવિતા સ્તબ્ધા. ધનમાનમદાન્વિતાઃ તે અવિધિપૂર્વકમ્ દમ્ભેન નામયજ્ઞે. યંજન્તે ॥

અહઙ્કારમ્ ચલમ્ દર્પમ્ કામમ્ ક્રોધમ્ ચ સંશ્રિતાઃ આત્મપરદેહેષુ મામ્ પ્રદ્વિષન્તે. અમ્યસૂયકા. ॥

આત્મસ્લાધી, અક્રુડ ગ્રહેનાગ તથા ધન અને માનથી ઉન્નત અધેક્ષા તેઓ શાસ્ત્રવિધિ રહિત દાહિકપણથી નામમાત્ર યજ્ઞવડે યજન કરે છે.

અહઙ્કાર, બળ, મર્વ, દામ અને ક્રોધનો આશ્રય કરી રહેલા તેઓ, પોતાના તેમ જ બીજાના દેહમાં રહેલો જે હું તેનો દ્વેષ કરનારા અને નિંદા કરનારા હોય છે.

અપની પ્રશંસા કરનેવાલે, અનન્ન, ઔર ચન તપા માનસે ઉન્નત દુષ્ટ વે જાગ શાસ્ત્રવિધિકો છોડ્યો ઔર દમસે નામમાત્ર યજ્ઞસે યજન કરતે હૈ.

અહકાર, ચલ, દર્પ, કામ ઔર ક્રોધના આસરા રેકર વે અપને ઔર પરાયે દેહોંમં સ્થિત મુશસે દ્વેષ વરનેવાલે ઔર નિંદા વરનેવાલે હૈ.

સ્તબ્ધો માન મદે જરેલ ધનથી ને આત્મસ્લાધી વળી,

દમ્ભે શાસ્ત્રની વિધિ છોડી વળતા તે નામના યજ્ઞથી.

આશ્રિતો બધા કામ ક્રોધ મદના ને તે અહંકારના,

પોતાને પર દેહ દ્વેષ કરતા મારો અને નિંદતા.

યયાં છે, એવા પુરુષો, જે મને પ્રિય હો અને જેના અંતરમાં
વાસ છે, તેઓના દેહ.

૧૬-૧૮ અથ ઉપ્યાચરણા અભ્યાસોદ્યતે ઉપ્યાચરણા

તાનહં દ્વિપતઃ કૂરાન્સસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજ્જસ્રમશ્ચમાનાસુરીષ્વેષ યોનિષુ ॥૧૯॥

તાન્ દ્વિપતઃ કૂરાન્ અશુમાન્ નરાધમાન્ અહમ્ સસારેષુ અજસ્રમ્ આસુરીષુ યોનિષુ એવ ક્ષિપામિ ॥

તે દેવી, દૂર અને અશુભ કર્મ કરનારા નરાધમોને હું મંસારમાં (અનેક જન્મોમાં) નિરંતર આસુરી યોનિઓમાં જ નાંખું છું.

હમ દેવી, કૂર ઓર અશુભ કર્મ કરનેવાલે નરાધમોને મેં સંસારમાં (અનેક જન્મોમાં) સદા આસુરી યોનિઓમાં ઢાલ દેતા છું.

દેવી પાપી વળી નરાધમ દૂરો તેવા જન્મેને સદા,
આ મંસારવિષે હું ફેંકી દઉં છું યોનિ જ આસુરીમાં.

જો શુકરયોનિમાં જો ચાકાલયોનિમાં જો શ્રુતિ, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પાપ કર્મો કરનાર પુરુષ તરત જ નીચ યોનિ પામેછે, કોઈવાર સ્વાનયોનિ પામેછે, કોઈવાર શકરયોનિ પામેછે, કોઈવાર આંડાસયોનિ પામેછે, એ વગેરે બીજી પણ અનેક નીચ યોનિ પામેછે.

આ પ્રકારે જીવોને પૂર્વ પૂર્વનાં કર્મો અનુસાર ફક્તની પ્રાપ્તિ કરાવનાર પરમેશ્વર વિષે વિષમતા દોષની તથા નિર્દયતા દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એમ બ્રહ્મસૂત્રમાં શ્રી વ્યાસ ભગવાને પણ કહ્યું છે.

આ લોકમાં કોઈ પ્રાણી સુખી, કોઈ દુઃખી, કોઈ ધનવાન, કોઈ દરિદ્રી, કોઈ ખડિત, કોઈ મૂર્ખ છે-એ પ્રકારે વિષમ જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર પરમેશ્વરમાં વિષમતા દોષની તથા નિર્દયતા દોષની અવસ્ય પ્રાપ્તિ થાય એ શંકા પ્રાપ્ત થતાં શ્રી વ્યાસ ભગવાન કહેછે કે:-

વૈષમ્યતૈર્ઘૃષ્ટ્યેન સાપેક્ષત્વાત્તથાહિ દર્શયતિ । વેદાંતસૂત્ર.

પરમેશ્વર જીવોનાં પુણ્ય તથા પાપ કર્મોની અપેક્ષાએ આ વિષમ જગતને ઉત્પન્ન કરેછે, તે પુણ્ય પાપ કર્મ અનુસાર જ કોઈ સુખી કોઈ દુઃખી થાયછે, તેથી પરમેશ્વરમાં વિષમતા દોષની તથા નિર્દયતા દોષની પ્રાપ્તિ થાય નહિ.

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૃદા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામગ્રાપ્યૈષ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધર્માં ગતિમ્ ॥૨૦॥

કૌન્તેય આસુરીમ્ યોનિમ્ આપન્નાઃ જન્મનિ જન્મનિ મૃદાઃ મામ્ અગ્રાપ્ય
એવ તતઃ અધર્મામ્ ગતિમ્ યાન્તિ ॥

હે અર્જુન, આસુરી યોનિને પામેલા તે મદ લેકિા જન્મોજન્મ મદ
બનતાં મને ન પામતાં તેથી પણ અધર્મ મતિને પામેછે.

હે અર્જુન, આસુરી યોનિકો પ્રાપ્ત હુએ વે સ્વેમ જન્મોજન્મ મદ થયતે હુએ
મુસે નહીં પાકે ઉત્તરે મી અધર્મ ગતિકો પ્રાપ્ત હોતે હૈ.

જન્મોજન્મ જ મદ પ્રાપ્ત કરીને તે આસુરી યોનિને,
પામે પાર્થ ! અધોમતિ પછી વળી પામી જ ના તે મને.

૧૬-૨૦ અન્ય શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે-

इहैव नरकव्याधेयिकित्सां न करोति यः ।

गत्वा निरौषधं स्थान स ह्यजः किं करिष्यति ॥

આસુરી મંપદ્ રૂપ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થનારી જે નરકરૂપ વ્યાધિ છે, તે
નરકરૂપ વ્યાધિને નિવૃત્ત કરનારી દૈવી મંપદ્ રૂપ ચિકિત્સા જે પુરુષ આ
અધિકારી મનુષ્ય શરીરમાં કરેના નથી, તે રોગી પુરુષ દૈવી મંપદ્ રૂપ
ઔષધથી રહિત સ્થાનમાં જઈને તે નરકરૂપ વ્યાધિ નિવૃત્ત કરવા માટે
કયો ઉપાય કરે?

મામ્-મારી પ્રાપ્તિનું સાધન; મારી પ્રાપ્તિ યોગ્ય માનવ દેહ.

૧૬-૨૧ એ રીતે મોક્ષ પ્રતિ ન જવા દેનારી જે આસુરી સંપત્તિ
તેનું સ્વરૂપ તો બહુ વિરતારથી કહ્યું, પણ તેનું સ્વરૂપ સ્વરૂપ માત્ર તથા
વાતમાં જ આવી રહેછે, કામ, ક્રોધ, લોભ. એ તથા નરકનાં દ્વાર છે,
એ તથા જે તળાય તો આસુરી સંપત્તિથી અતિ દૂર રહેવાય. એ તથા
મનુષ્યના શત્રુ સમાન હોઈને તેના ઉપર જ્યાં મેળવ્યા સિવાય કોઈનાથી

ત્રિવિધ નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥૨૧॥

કામઃ ક્રોધઃ તથા લેભઃ इदम् आत्मनः नाशनम् त्रिविधम् नरकस्य द्वारम्
तस्मात् एतत् त्रयम् त्यजेत् ॥

કામ ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણ પોતાનો નાશ કરનારાં તથા પ્રા-
રનાં નરકનાં દ્વાર છે, માટે એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો.

કામ, ક્રોધ और लोभ ये तीनों अपने नाश करनेवाले तीन प्रद्वारके
नरकके द्वार हैं, इस लिये इन तीनोंका त्याग करना चाहिये.

પોતાના જ વિનાશનાં નરકનાં ત્રિવિધ આ દ્વાર છે,
કામ ક્રોધ સહિત લોભ, તજવાં તેથી ત્રણેને ય તે.

પોતાનું અથવા મમાજનું પણ દેશ્યાણુ યષ શકે એમ નથી, એવો ઉપ-
દેશ સર્વ શાસ્ત્રો કરે છે.

આત્મન-મુમુક્ષુ અધિકારીને, પોતાને
નરક-નીચ યોનિ.

નાશન-નીચ યોનિ પ્રાપ્ત કરાવનાર, પુરુષાર્થનો નાશ કરનાર, ધર્મ
અધર્મ કર્તવ્ય અકર્તવ્ય અર્થ અનર્થ અથ મોક્ષ ને જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો નાશ
કરનાર.

૧૬-૨૩, ૨૪ શાસ્ત્રવિધિ-આ કર્તવ્ય અને આ અકર્તવ્ય છે એવી મમ-
જનનું કારણવિધિ નિયેધ.

સિદ્ધિ-પુરુષાર્થની યોગ્યતા.

કાર્ય અને અકાર્યની વ્યવસ્થા કરવામાં શાસ્ત્રને પ્રમાણ માનવું જોઈએ,
એમ ભગવાને અર્જુનને દેખાડે, તથાપિ દેશ કાલ પ્રમાણે શ્વેતકેતુના
જેવા અગ્રેમર સાધુ પુરુષોને શાસ્ત્રમાં પણ ફેરફાર કરવાનો અધિકાર
પ્રાપ્ત થયો હતો, એમ શ્રુતિમા દેખાડે છે.

પતૈર્વિમુક્તઃ કૌન્તેય તત્ત્વોદ્ધારૈશ્ચિમિનૈરઃ ।

આચરત્યાત્મનઃ શ્રેયસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૨૨॥

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥૨૩॥

કૌન્તેય એતૈઃ ત્રિભિઃ તત્ત્વોદ્ધારૈઃ વિમુક્તઃ નરઃ આત્મનઃ શ્રેયઃ આચરતિ તત. પરામ્ ગતિમ્ યાતિ ॥

યઃ શાસ્ત્રવિધિમ્ ઉત્સૃજ્ય કામકારતઃ વર્તતે સઃ સિદ્ધિમ્ ન અવાપ્નોતિ ન સુખમ્ ન પરામ્ ગતિમ્ ॥

હે અર્જુન, નરકનાં એ ત્રણે દ્વારેથી છૂટેલા મનુષ્ય પોતાનું કલ્યાણ થાય એવું આચરણ કરે છે, અને પછી ઉત્તમ ગતિને પામે છે.

જે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ છોડી દઈને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તે છે, તે સિદ્ધિ પામતો નથી, સુખ પામતો નથી કે ઉત્તમ ગતિ પામતો નથી.

હે અર્જુન, નરકને દુન ત્રીનો દ્વારોએ છૂટા હુઆ મનુષ્ય અને કલ્યાણને લિયે આચરણ કરતા હૈ, ગૌર ફિર ઉત્તમ ગતિ પાતા હૈ.

જો શાસ્ત્રવિધિનો છેડકો અપની દિલ્લોને મુઆફિક ચલતા હૈ, વહ સિદ્ધિ નહીં પાતા હૈ, સુખ નહીં પાતા હૈ યા ઉત્તમ ગતિ નહીં પાતા હૈ.

દ્વારો એ ત્રણથી છૂટી નરકનાં હે પાર્થ ! પુરુષ એ,

પોતાનું વળી શ્રેય આચરી પછી પામે ગતિ શ્રેષ્ઠને.

ઉચાપી વિધિશાસ્ત્ર વર્તન કરે ઇચ્છા અનુસાર જે,

પામે સિદ્ધિ નહિ નહિ સુખ કદિ ઉચી ગતિ યે ન તે.

કેવળ મોક્ષશાસ્ત્રના એટલે વેદાંતના પ્રતિપાદ વિષયના ઉપનિષદ વગેરે અને અહિંમા આદિ મહાચરણના જે માત્ર નિયમ દેહનારા સ્મૃતિ આા અધેા અનેક છે, ત્યારે વેદાંતના મહાન તત્ત્વજ્ઞાનને આધારે કાળી.

તસ્માદ્દાક્ષં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિદાર્દસિ ॥૨૪॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री-
कृष्णाऽर्जुनसंवादे दैवामुत्तरसंख्येद्विभागयोगी नाम षोडशोऽध्यायः॥

તસ્માન્ કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ જ્ઞાત્રમ્ તે પ્રમાણમ્ શાસ્ત્રવિધાનોક્તમ્ જ્ઞાત્વા
ઇદં કર્મ કર્તુમ્ અર્હસિ ॥

માટે કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યનો નિર્ણય કરવામાં તારે જ્ઞાત્રને જ
પ્રમાણ ગણવું, અને જ્ઞાત્રમાં કહેલા કર્મ અમળને આ લોકમાં તે કર્મ
કરવાં તને ધરે છે.

इस लिये, कर्तव्य और अकर्तव्यका निर्णय करनेमें तुझे ज्ञात્રो ही
प्रमाण लेना चाहिये; सो ज्ञात્રमें कहा हुआ कर्म समझकर वह तुझे ही
लोकमें करना योग्य है.

પસંત- ધર્મો અધર્મની મદદ કરતાં વ્યવસ્થા,
તેથી પ્રમાણ ગણું તું ખણી જ્ઞાત્ર તેમાં,
જાણી કહેલ વળી જ્ઞાત્રવિધાનને તે,
આ લોકમાં કરવું કર્મ તને ધરે છે.

આ પ્રમાણે દૈવામુત્તરસંખ્યેદ્વિભાગયોગ નામનો સોળમો અધ્યાય પૂરો.

સ્થિતિ કરનાર ગીતાના જોવા બીજો પ્રાચીન ગ્રંથ મંદુક વાકમયમાં
મળતો નથી, એમ મદ્ગત લોકમાન્ય શ્રી તિલક મહારાજે લખ્યું છે.

અધ્યાય ૧૭ મો
શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

અર્જુન ઉવાચ ।

યે શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય યજન્તે શ્રદ્ધયાન્વિતા ।
તેષાં નિષ્ઠા તુ ક્ષ્ણ સત્ત્વમાદ્યા રજસ્તમઃ ॥૧॥

અર્જુન ઉવાચ । ક્ષણ યે શાસ્ત્રવિધિમ્ ઉત્સૃજ્ય શ્રદ્ધયા અન્વિતા યજન્તે
તેષામ્ નિષ્ઠા તુ સત્ત્વમ્ આદ્યો રજ સમ ક્ષા ॥

અર્જુને કહ્યું-હે શ્રી કૃષ્ણ, જેઓ શાસ્ત્રના વિધિ છોડીને શ્રદ્ધાથી
યુક્ત થઈ યજન કરે છે, તેઓની નિષ્ઠા સાત્ત્વિક, રાજસી કે તામસી
કેવી સમજવી ?

અર્જુનને કહ્યું-હે શ્રીકૃષ્ણ, જો ભોમ શાસ્ત્રોક્ત વિધિનો છોડીને ધ્વાનુક
હુપ યજન કરતો હોય, તેની નિષ્ઠા સાત્ત્વિક, રાજસિક અથવા તામસી- કિસ
પ્રકારની હશે ?

શાર્દૂલ- શાસ્ત્રોના વિધિ છોડી જેહ યજતા શ્રદ્ધા ભરેલા છતાં,
નિષ્ઠા સાત્ત્વિકી રાજસી પ્રભુલુ ' કે હી તામસી તેની આ ?

૧૭-૧ કર્મણુ અનુષ્ઠાન ગ્નારાઓમા તથુ પ્રકારના બેદ છે. ૧
જેઓ શાસ્ત્રવિધિ ગણીને પણ અશ્રદ્ધાવડે તેનું ઉત્સર્જન કરી પોતાની
ધર્મ પ્રમાણે મોં કરે છે એવા આશુ હોષ સર્વ પુરુષાર્થને માટે
અયોગ્ય યાય છે ૨ જેઓ શાસ્ત્રવિધિ ગણીને તેમા શ્રદ્ધાવાળા થઈ
નિર્ધિધને છોડી દઈ વિહિતને આચરે છે એવા દેવરૂપ હોષ સર્વ પુરુ
ષાર્થની યોગ્યતા પામે છે આ બે જાતના પુરુષોનું વર્ણન સોળમા અધ્યા-
યમા કર્યું છે ૩ હવે જેઓ આજ્ઞા આદિ દોષને લીધે શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ
કરી પોતાના વૃક્ષોના વ્યવહાર માર્ગમા શ્રદ્ધાપૂર્વક બેડાઈ નિર્ધિધ તરે
છે અથવા વિહિત આચરે છે તેમા બે-આશુ અથવા દૈવ-બેદ થવા

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥૨॥

શ્રીભગવાનુ ઉવાચ । દેહિનામ્ સા સ્વભાવજા શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી રાજસી ચ
એવ તામસી ચ इति त्रिविधा भवति ताम् शृणु ॥

શ્રી ભગવાને કહ્યું-દેહધારીઓની તે સ્વભાવજન્ય શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી,
રાજસી અને તામસી ત્રણ પ્રકારની છે, તે સાંભળ.

શ્રીભગવાનને કહ્યા-દેહધારિયોનો સ્વભાવસે ઉપજી હું વહ શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી,
રાજસી और तामसी-तीन प्रकारकी है, वह सुनो.

શ્રદ્ધા દેહી તથા સ્વભાવથી થતી ત્રિવિધ તે હોયછે,
સાત્ત્વિકી વળી રાજસીવળી ત્રીજી છે તામસી સહુ તે.

મંભવે છે. જે વિદિતને તર્જીએ તો આસુર થાયછે, અને વિદિતને આચ-
રેછે તો દૈવ થાયછે. એવા પુરોને તે અમુરોમાં ગણવા કે દેવમાં ગણવા
એ નિશ્ચય કરવા ઇચ્છતો અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે.

સત્ય શબ્દથી દૈવી સંપત્તિ, અને રજ તમ શબ્દથી આસુરી
સંપત્તિ સમજવી.

૧૭-૨ શાયુઃ કર્મ ચ નિત્યં ચ વિદ્યા નિપનમેવ ચ ।

પર્વતાનિ વિલિહ્યન્તે ગર્ભસ્પર્શ્યૈવ દેહિનઃ ॥

આમાં કહેવા પ્રમાણે પ્રાજ્ઞવીય પુણ્ય અપુણ્ય આદિ સંસ્કાર તે
સ્વભાવ; સત્ય રજ અને તમોગુણવાળી પ્રકૃતિ તે પણ સ્વભાવ; તે સ્વ-
ભાવથી જે થાય તે સ્વભાવની એ જ સાત્ત્વિકી, રાજસી અને તામસી
ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધા.

સ્વભાવ-જન્મ-માંતરે વિષે ધર્મ અધર્મ આદિકના સંસ્કારો મરણકાળમાં
પ્રકટ-સ્પષ્ટ થાયછે તે, જે સંસ્કારો આ જન્મનો આરંભ કર્યો છે તે.

૦૦ પૂર્વે જે સત્યગુણના ઉત્કર્ષથી સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાપુન્ન હોય, જે

સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ મારત ।

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો ચચ્છ્રદ્ધઃ સ યય સઃ ॥૩॥

મારત સર્વસ્ય સત્ત્વાનુરૂપા શ્રદ્ધા ભવતિ ય ચચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ અયમ્ પુરુષઃ શ્રદ્ધામયઃ ॥

હે અર્જુન, મર્વને પોતપોતાના પૂર્વ સંસ્કાર સ્વભાવ પ્રમાણે શ્રદ્ધા થાયછે; જે જેવી શ્રદ્ધાવાળો છે, તે તેવી જ શ્રદ્ધાવાળો બનતાં આ પુરુષ શ્રદ્ધામય જ છે,

હે અર્જુન, સર્વજો અપને પૂર્વ સંસ્કારકે અનુસાર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન होती है, जो जिस प्रकारकी श्रद्धासे युक्त है, वह उसी ही श्रद्धासे युक्त होनेसे वह पुरुष श्रद्धामय ही है.

જેવી જેની પ્રકૃતિ તેવી સદુની શ્રદ્ધા થ છે અર્જુન !

શ્રદ્ધા જેહની જેવી આ પુરુષ તે તેવો જ શ્રદ્ધામય.

રજ્જેગુણના ઉત્કર્ષથી રાજસ શ્રદ્ધાસુક્ત હોય અને જે તમેગુણના ઉત્કર્ષથી તામસ શ્રદ્ધાસુક્ત હોય, તે સાત્વિક રાજસી કે તામસી હોયછે. એ રીતે લોકાચારમા પ્રગતિ કરનાગમા સાત્વિક રાજસી અને તામસી એ પ્રમાણે શ્રદ્ધાની વ્યવસ્થા છે; શાસ્ત્રજન્ય વિવેક જ્ઞાનયુક્તોને તો સ્વભાવ વિજયથી સાત્વિક એક જ શ્રદ્ધા હોયછે, એવો ભાવ છે.

જો કે શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણનો જ ધર્મ છે અને રજો તમેગુણનો નહિ, તોપણ તે બનેનું પ્રાધાન્ય છતાં તેમાં સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે એટલે તે સત્ત્વગુણથી થાયછે.

આ તો પ્રત્યક્ષ છે કે જે શ્રદ્ધાનું પ્રાધાન્ય હોય, તે પુરુષ તે શ્રદ્ધામય કહેવાય. જેમાં જે ગુણ મુખ્ય તે, તે શ્રદ્ધાવાળો કહેવાય. જે શ્રદ્ધાવાળો એટલે જેની સાત્વિકી રાજસી કે તામસી શ્રદ્ધા છે એવો, તે તેવો છે. જેવી શ્રદ્ધા તેવી તેની નિઝ-સ્થિતિ.

સત્ત્વ-દેહ સ્વભાવ, શુદ્ધિ; અંતઃકરણ.

યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્મૃતગણાંધ્યાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥૪॥

અશાસ્ત્રવિહિતં ધોરં તપ્યન્તે યે તપો જનાઃ ।

દંમ્માહદ્કારસંયુક્તાઃ કામરાગવલાન્વિતાઃ ॥૫॥

સાત્ત્વિકાઃ દેવાન્ યજન્તે રાજસાઃ ચક્ષરક્ષાંસિ અન્યે તામસાઃ જનાઃ પ્રેતાન્ મૃતગણાન્ ન ચ યજન્તે ॥

દંમ્માહદ્કારસંયુક્તાઃ કામરાગવલાન્વિતાઃ યે જનાઃ અશાસ્ત્રવિહિતં ધોરન્ તપઃ તપ્યન્તે ॥

સાત્ત્વિક પુરુષો દેવોનું પૂજન કરેછે, રજોગુણી યક્ષ રાક્ષસોનું પૂજન કરેછે અને ખીળ તમો ગુણી પુરુષો પ્રેતો અને મૃતગણોનું પૂજન કરેછે.

દંભ અને અહંકારથી યુક્ત તથા કામ અને આસક્તિના બળથી ભરેલા જે જનો શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ ધોર તપ કરેછે;

સાત્ત્વિક પુણ્ય દેવતાઓના પૂજન કરતે હૈ, રજોગુણી યક્ષ રાક્ષસોના પૂજન કરતે હૈ ઓર દૂસરે તમોગુણી પ્રેતોના ઓર મૃતોના પૂજન કરતે હૈ.

દંભ ઓર અહંકારસે તથા કામ ઓર રાગકે બલસે યુક્ત હુએ જો મનુષ્ય શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ધોર તપ કરતે હૈ;

સાત્ત્વિકો સુરને જ રાક્ષસ યજે યક્ષો અને રાક્ષસો,
ખીળ પુરુષ તામસો ય યજતા પ્રેતો મૃતોના ગણો.

કામે રાગ બલે ભર્યા વળી ભર્યા દંભે અહંકારથી,
પુરુષો તપ ધોર જેહ તપતા વિરુદ્ધ જે શાસ્ત્રથી.

પ્રકૃતિ-શુદ્ધિ-અંતઃકરણ.

સત્વાનુરૂપા-પૂર્વનાં કર્મના સંસ્કારથી પ્રાપ્ત સાત્ત્વિક કે રાજસી જે હૃદય સ્વરૂપ તેને જ અનુરૂપ સાત્ત્વિકી આદિ રૂપ, દેવતા આદિની સાથે જોઈ જાય ત્યારે થવાના નિશ્ચયરૂપ થકા.

કર્શયન્ત* શરીરસ્થં મૂતગ્રામમચેતસ ॥

મા ચૈયાન્ત શરીરસ્થં તાન્નિદ્વ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥૬॥

અચેતસ શરીરસ્થમ્ મૂતગ્રામમ્ અન્તશરીરસ્થમ્ મામ્ ચ એવ કર્શયન્ત
તાન્ આસુરનિશ્ચયાન્ વિદ્ધિ ॥

અને જે અપિવેદી પુરુષો શરીરમાના ઈન્દ્રિયાના મમ્મદ્ધને અતઃશરીર
શુદ્ધિમા રહેવા અને પણુ દુર્બળ કરેછે, તેઓને આસુરી શુદ્ધિવાળા બાણ

ઔર જો અજ્ઞાની જન શરીરમે સ્થિત દ્વિયોકિ સમૂહકો ઔર અતર
શરીર(શુદ્ધિ)મે સ્થિત મુક્તકો મી કૃષ કરતે હૈ, इन लक्ष्मोंको आसुरनिधय
वाले जानो

દેહે રહેય શૂતાદિના સમૂહને અતઃશરીરે અને,
શુદ્ધિહીન હમે વળી સમજ તે છે આસુરી નિશ્ચયે

૧૭ ૬ મનુષ્યની શ્રદ્ધા પ્રકૃતિ સ્વભાવ પ્રમાણે સાત્ત્વિક રાજસી કે
તામસી હોઈ શકેછે, અને તે પ્રમાણે તેના કર્મમા ભેદ પડી તેને કર્માનુરૂપ
જુદી જુદી ગતિ મળેછે, પણુ આટલાથી આસુરી વર્ગમા પડ્યા જ રહેવું
એમ કાંઈ નથી આત્મસ્વાતન્ત્ર્યનો ઉપયોગ કરી અને શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તા
પ્રકૃતિ સ્વભાવ હળવે હળવે સુધારવો એ પ્રત્યેક્ષુ કામ છે તેમ ન કરતા
દુષ્ટ પ્રકૃતિ સ્વભાવનું જ અભિમાન ધારણ કરી શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ જે આચરણ
કરેછે, તેમને આસુરી શુદ્ધિના બાણવા

અતઃશરીરસ્થ-શુદ્ધિમા સર્વને પ્રકાશ કરનારપણાથી રહેલા.

કર્શયન્ત-મન શુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોથી ઉપવાસ કરી પ્રવૃત્તિ શાંત થવાથી
આત્મચૈતન્યનું સ્પુન્ધુ ન થવા દઈ પ્રત્યગાત્માને કૃષ કરનાર, અને પણુ કૃષ
કરનારા છે, એટલે મારી આગા પ્રમાણે નહિ ચાલનારા છે એમ સમજવું

૧૭-૭ માણુસોને જે આહારની રૂચિ થાયછે, અમુક પ્રકારના યદ
દાન આદિની રૂચિ થાયછે તે નણુ પ્રકારની જે શ્રદ્ધા કહી તેને અનુમારે

આહારસ્ત્યપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં શૃણુ ॥૭॥

આયુઃસત્યવલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ ।

રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરાઃ હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥૮॥

સર્વસ્ય પ્રિયઃ આહારઃ તુ અપિ ત્રિવિધઃ ભવતિ યજ્ઞઃ તપઃ તથા દાનમ્
તેષામ્ ઇમમ્ ભેદમ્ શૃણુ ॥

આયુઃસત્યવલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ રસ્યાઃ સ્નિગ્ધાઃ સ્થિરાઃ હૃદ્યાઃ આહારાઃ
સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥

સર્વને પ્રિય આહાર પણ ત્રણ પ્રકારનો છે, તેમ જ યજ્ઞ, તપ અને
દાન પણ ત્રણ પ્રકારનાં છે, તેના આ ભેદ તું સાંભળ.

આયુષ્ય, ઉત્સાહ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને રૂચિને વધારનાર,
રસયુક્ત, સ્નિગ્ધ, પૌષ્ટિક, અને હૃદયને આનંદ આપતા આહાર સાત્ત્વિક
મનુષ્યને પ્રિય હોય છે.

સર્વકા પ્રિય આહાર મો ત્રીજા પ્રકારનો છે; જેવે હી યજ્ઞ, તપ અને દાન
મો ત્રીજા પ્રકારનાં છે, તેના આ ભેદ તું મને સુણ.

આયુષ્ય, ઉત્સાહ, બળ, આરોગ્યતા, મુરુ અને પ્રીતિનો વધારવાલે રસ-
યુક્ત, સ્નેહયુક્ત, પૌષ્ટિક અને હૃદયનો આનંદ દેવાલે આહાર સાત્ત્વિક પુરુ-
ષોનો પ્રિય હોતો છે.

પરંત- આહાર પ્રિય સડુને ત્રણ વિધ તેહ,
આ સહુ યજ્ઞ તપ દાનતણા મ ભેદ.

આયુષ્ય મરત બલ ને સુખ આપનારો,
આરોગ્ય દેહમહી પ્રીતિ વધારનારો,
પૌષ્ટિક સ્નિગ્ધ રસયુક્ત પ્રમોદ દેતો,
આહાર પ્રિય જન સાત્ત્વિક

જ થાય છે એમ સમજવું.

कङ्क्षमलवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

यातयामं गतरस पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

कङ्क्षमलवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन दुःखशोकामयप्रदा आहारा राजस्य
इष्ट ॥

यातयामम् गतरसम् पूति पर्युषितम् च उच्छिष्टम् अपि अमेध्यम् च
यत् भोजनम् तामसप्रियम् ॥

जल, खट्वे, भाटा, भार, उष्ण, तीक्ष्ण, रुखा, अने दाह उत्पन्न
करनार, तेम ज दुःख, शोक अने व्याधि उत्पन्ननाग आहार गजसी
भनुष्यते प्रिय होयछे.

टाढु, स्वाद के रस रहित, दुर्भक्षमाण, वाशी, ओढु अने अपवित्र
भोजन तामसी भनुष्यते प्रिय होयछे

बहुत कटु, खट्टे, खारे, उष्ण, तीक्ष्ण, रुखे और दाहकारक वैसे ही दुःख,
शोक और रोग करनेवाले आहार राजस पुष्टपाको प्रिय होते हैं

ठण्डा, गतरस, दुर्गन्धी पूर्वदिन पका हुआ, उच्छिष्ट और अपवित्र भोजन
तामस पुष्टपाको प्रिय होता है

भाटे जल ज खट्वे य छिनो य भारे,
तीक्ष्ण य तेमज रुखो वणी दाह होतो,
ने रोग शोक वणी जे दुःख आपनारे,<
आहार छष्ट जन गजमने ज ओवे
टाढु अगुद्ध मूत्र भोजन उत्प्रेक्ष
ओढु य वाशी वणी ताममने वहास

१७-८ श्री गीता मत्स्य-अध्याय दुःख शोक अने दुःख निमित्तमय
आहार जेनाग यितनु धैर्य, उत्साह (११-८)

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્થાવ્યાયામ્યસનજ્ઞૈષ્ઠ ધ્યાદ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

અનુદ્વેગકરમ્ સત્યમ્ પ્રિયહિતમ્ ચ વાક્યમ્ સ્થાવ્યાયામ્યસનમ્ ન ઇવ
યત્ વાજ્ઞમયમ્ તપઃ ઉચ્યતે ॥

ઉદ્વેગ ન કરે તેનું, સાચું, પ્રિય અને હિતકર વચન તથા વેદ-શાસ્ત્રનો
અભ્યાસ એ વાચિક તપ કહેવાય છે.

વિસીકો ન ઉદ્વેગ કરાવેવાળા, સત્ય, પ્રિય और હિતકારક વાક્ય और
વેદોના અભ્યાસ એ વાચિક તપ કહા जाता है.

જે સાચું પ્રિય વેશું હિતકર ને જોયી ન ઉદ્વેગ કો,
કહેવાયે તપ વાણીનું, વળીયનો અભ્યાસ સ્થાવ્યાયનો.

૧૭-૧૩ થી ૧૬ તામસ યત્ને જગ્યાવનાસં પાંચ વિશેષણો છે તે
પાંચેવાળો કે એક વિશેષણવાળો થઈ પણ તામસ જ ગણાય છે, એ રીતે
તામસ પગોના ધણા પ્રકાર થાય છે. (૧૭-૧૩)

આર્જવ- કર્તવ્ય કર્મમાં અને સાધુ પુરુષોમાં મન વાણી અને
શરીરવડે એક રૂપે રહેવું તે: અકુદ્વિલપણું.

બ્રહ્મચર્ય-નિષિધ મૈથુનથી નિવૃત્ત રહેવું.

ગુરુ-પિતા આચાર્ય આદિ.

(૧૭-૧૪)

સત્યં જ્ઞ્યાત્રિયં જ્ઞ્યાત્ ન જ્ઞ્યાત્સત્યમપ્રિયમ્ ।

પ્રિયં ચ નાનૃતં જ્ઞ્યાદેષો ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ મનુ.

સાચું જોણવું, મીઠું જોણવું, સાચું અને અપ્રિય એવું ન જોણવું,
તેમ જ પ્રિય અને અનૃત ન જોણવું એ સનાત

અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય વક્તા

પ્રિયકર-મધુર-વસ્તુતઃ

યોગથી તેની નિકટ રહેવું ધામ

જે જોણવાથી આંબળનાર

રેત્ત

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥૧૬॥

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વમ્ મૌનમ્ આત્મવિનિગ્રહઃ ભાવસંશુદ્ધિઃ इति एतन्
मानसम् तपः उच्यते ॥

મનની પ્રસન્નતા, સૌજન્ય, મૌન્ય, મનોનિગ્રહ અને ભાવનાની શુદ્ધિ એ માનસિક તપ કહેવાય છે.

મનની પ્રસન્નતા, સન્નતા, મિત માયણ, મનના નિગ્રહ બૌર ભાવનાની
સંશુદ્ધિ, એ માનસિક તપ કહા જાતા હૈ.

થાવી ચિત્તપ્રસન્નતા વમ મને ને મૌન ને સૌમ્યતા,
દહેવાયે તપ માનસિક વળા તે જે શુદ્ધ છે ભાવના.

હિતકર-અમૃતની ગંગા હાથ લાગતાં તેનું જળ પીવાથી અમર કરે-
છે, સ્નાનથી પાપ નષ્ટ કરીને સંસારતાપમાંથી મુક્ત કરેછે, અને
મિષ્ટાનો આસ્વાદ પણ આપેછે, તે પ્રમાણે જે ભાવજીથી અગામ નષ્ટ
થાયછે અને આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાયછે તથા અનેક વખત સાંભળ-
વાથી અમૃતની પેઠે જેના પરની રૂચિ ન્યૂન થતી નથી એવું.

સ્વાધ્યાયાભ્યાસન-વેદાધ્યયન અને હરિસ્મરણની ધૂન ચાલે, વેદોની
વાચારૂપી મદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી જે પોતાના વદનને વેદશાળા જ બનાવે,
અથવા જે શિવ કે વિષ્ણુ પૈકી એકનું નામોચ્ચારણ સતત કર્યા કરે
તેવો અભ્યાસ.

(૧૭-૧૫)

ભાવસંશુદ્ધિ-અંતઃકરણનું રાગદ્વેષ વગેરે દોષો સાથે ન જોડાવું, અંતઃ-
કરણની શુદ્ધિ; ભાવનાની શુદ્ધિ; શુદ્ધ ભાવના; મંકલ્પવિકલ્પનો ભય.

સૌજન્ય-સર્વ લોકના હિતની ઇચ્છા કરવી અથવા સાત્ત્વનિષ્ઠિ પદ
રેવું અર્ચિતન; અક્રૂરતા. ઉપકારીમાં અને અપકારીમાં તથા ઇદમાં કે
અનિદમાં નિષ્પક્ષપાત દ્રષ્ટિ રાખવી.

શ્રદ્ધયા પરયા તમં તપસ્તત્રિવિધં નરેઃ ।

અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈ સાત્ત્વિક પરિચક્ષતે ॥૧૭॥

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દમ્ભેન ચૈધ યત્ ।

ક્રિયતે તદ્દિદ્ પ્રોક્તં રાજસ ચલમધુવમ્ ॥૧૮॥

અફલાકાંક્ષિભિ ર્યુક્તં નરે પરયા શ્રદ્ધયા તસમ્ તત્ ત્રિવિધમ્ તપ સાત્ત્વિકમ્ પરિચક્ષતે ॥

સત્કારમાનપૂજાર્થમ્ દમ્ભેન ચ એવ યત્ તપ ક્રિયત તત્ ચલમ્ અધુવમ્ ઇદં રાજસમ્ પ્રોક્તમ્ ॥

ફળની આશક્ષા વિનાના યોગયુક્ત પુરુષોએ પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલાં તે ત્રણ પ્રકારના તપને સાત્ત્વિક કહેછે.

મત્કાર માન કે પૂજન મેળવવાને માટે તેમ જ દલવાડે જે તપ કરાયછે તે અસ્થિર અને નાશવત તપને રાજસમાં ગણસ કહેલુ છે.

ફલકી ઇચ્છા ન રહનેવાલે યોગયુક્ત પુરુષોને પરમ શ્રદ્ધાસે કિયે હુણે ત્રણ પ્રકારકે તપકો સાત્ત્વિક કહતે હૈ.

સત્કાર, માન ઓર પૂજાકે હેતુસે વેસે હી વંમસે જે તપ કિયા જાતા હૈ, વહ ચચલ ઓર નાશવત તપકો રાજસમેં રાજસ વહા હૈ.

શ્રદ્ધા શ્રેષ્ઠી યોગયુક્ત પુરુષે ત્યાગી ફલેન્ધ્યા ય જે,

હીધુ જે ત્રણ રીતનુ જ તપ તે સાત્ત્વિક કહેવાયછે.

દમ્ભે જે તપ માન પૂજન અને મત્કાર અર્થે થતું,

સાસે અસ્થિર નાશવત વળી જે તે ગણસી તો કહ્યુ.

મૌન-મુનિનો ભાવ, એકાગ્રતાવડે આત્મચિંતન-નિદિધ્યાસન, સગુણ અથવા નિર્ગુણ ધ્યાનનુ મનમા નિરતર અનુમંધાન કર્મા કરવુ.

આત્મવિનિગ્રહ-મનની સર્વ વૃત્તિઓનો નિરોધ-અમંપ્રસાદ સમાધિ, આત્મા એટલે મન, તેનો વિવેચી પ્રત્યાહાર કરવો તે (૧૭-૧૬)

મૂઢપ્રાદેષાત્મનો યત્પોઢયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્યોત્સાદનાર્થ યા તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૧૯॥

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેઽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥૨૦॥

મૂઢપ્રાદેષા આત્મનઃ પીઢયા પરસ્ય યા ઉત્સાદનાર્થમ્ યત્ તપઃ ક્રિયતે ત
તામસમ્ ઉદાહતમ્ ॥

દાતવ્યમ્ इति અનુપવારિણે પાત્રે દેશે ચ કાલે ચ યત્ દાનમ્ દીયતે
તત્ દાનમ્ સાત્ત્વિકમ્ સ્મૃતમ્ ॥

દુરાગ્રહવડે, પોતાના શરીરને પીડા કરીને, અથવા શત્રુનો નાશ કર
વાને માટે (અણિયાર પ્રયોગરૂપ) જે તપ કરાયછે, તેને તામસ કહેલું છે.

દાન દેવું એ કર્તવ્ય છે, એમ સમજી, પોતાના ઉપર ઉપકાર
કરનાર કે બહોળો વાણી ન શકનાર સત્પાત્રને યોગ્ય સ્થળે અને યોગ્ય
કાળે જે દાન અપાયછે તે દાનને સાત્ત્વિક કહેલું છે.

દુરાગ્રહસે, અર્પને શરીરનો દુઃખ દેકે યા શત્રુના વિનાશ કરનેકે લિયે
જો તપ કાયા જાતા હૈ, ઉસકો તામસ કહા હૈ.

દાન કરના અપના કર્તવ્ય હૈ, એસા સમયકે ઉપકાર ન કરનેવાલે યા
મદદા ન દેનેવાલે સત્પાત્રકો ઉચિત ક્ષેત્રમે ધોર ઉચિત કાલમે જો દાન
દિયા જાતા હૈ, ઉસ દાનકો સાત્ત્વિક કહા હૈ.

આત્માને પીડીને કરાવું તપ જે દુરાગ્રહેથી વળી,
ખીળનો કરવા વિનાશ અથવા તેને કહું તામસી.

દેવાયે સ્થળ પાત્ર યોગ્ય સમયે કર્તવ્ય દેવું ગણી,
જે જે દાન અનુપકારીજનને સાત્ત્વિક તે કહે સ્મૃતિ.

૧૭-૨૦ સ્વકષ્ટથી અને સન્માર્ગે પ્રાપ્ત કરેલું ધન કે દ્રવ્ય આદરા-
તિથ્યથી અન્યને અર્પણ કરાય તે દાન સાત્ત્વિક હોઈ શકે.

૧૧૦-૨૨ પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને જે ઝાંઝા જાન મનથીને પ્રાપ્ત થયું છે

યતુ પ્રત્યુપકારાર્થે ફલમુદિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ॥ પરિક્ષિપ્તં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૨॥

જ્યાં તુ પ્રત્યુપકારાર્થે વા પુનઃ ફલમ્ ઉદિશ્ય પરિક્ષિપ્તમ્ ચ દીયતે તત્ દાનમ્ રાજસમ્ સ્મૃતમ્ ॥

અદેશકાલે અપાત્રેભ્યઃ ચ અસત્કૃતમ્ અવજ્ઞાતમ્ યત્ દાનમ્ દીયતે તત્ તામસમ્ ઉદાહૃતમ્ ॥

પશ્ય જે દાન સામે ઉપકાર વાળવાને અથવા પાછળ ફળની આશા રાખીને ક્લેશ પામતાં અપાયછે, તે દાનને રાજસ કહેલું છે.

અયોગ્ય સ્થળે અને અકાળે અપાત્રને આદર સત્કાર વિના તિરસ્કાર પૂર્વક જે દાન અપાયછે, તેને તામસ કહેલું છે.

ઉપકારના યદલા પાનેકે લિયે વા ફિર ફલકી રૂચ્છાસે, યસ્તેકે સાય જો દાન દિયા જાતા હૈ, ઉસ દાનકો રાજસ કહા હૈ.

અનુચિત સ્થાનમેં ઓર અનુચિત સમયમેં સત્કારસે રહિત તિરસ્કારપૂર્વક જો દાન દિયા જાતા હૈ, ઉસકો તામસ કહા હૈ.

ને જે પ્રત્યુપકાર દાજ ફલને ઉદેશીને કાં વળી,
દેવામે અતિ ક્લેશથી ય કહ્યું છે તે દાનને રાજસી.

જે જે દાન અયોગ્ય કાલ સ્થળમાં દેવાય કુપાત્રને,
તિરસ્કારી અને અનાદરથી જે તે તામસી દાન છે.

તે સર્વે ઐ વત સત્ એ ત્રણ શબ્દોનાં નિર્દેશમાં પ્રથિત છે. ઐ એ અક્ષર ધ્વજ છે અને તેનો ઉપનિષદોમાં અનેક પ્રકારે અર્થ કરેલો છે, આ વર્ણાક્ષર રૂપી ધ્વજ જ જગતને આરબે હતું એટલે સર્વ ક્રિયાનો તેનાથી જ પ્રારંભ થાયછે. ઓમિતિ ત્રિવિદ વ્રત્ય । શ્રુતિ. ઐ એ ત્રણ અક્ષર ધ્વજ છે. શ્રુતિ મુસિદ્દ હોવાથી ઐ ધ્વજનું નામ છે, વિદ્વાનોને અપરોક્ષ હોવાથી તત્

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

ૐ તત્ સત્ત્વમિતિ ત્રિવિધઃ બ્રહ્મણઃ નિર્દેશઃ સ્મૃતઃ તેન બ્રાહ્મણાઃ વેદાઃ ચ યજ્ઞાઃ ચ પુરા વિહિતાઃ ॥

ૐ, તત્ અને સત્ એ ત્રણ પ્રકારનાં બ્રહ્મનાં નામ કહેવાં છે; તે વડે બ્રાહ્મણો, વેદો તથા યજ્ઞો પૂર્વે નિર્માણ કરેલા છે.

ૐ તત્ ઓર સત્ એ ત્રીણ પ્રકારકે બ્રહ્મકે નામ કહે છે; પૂર્વકાલમેં હનસે બ્રાહ્મણ, વેદ ઓર યજ્ઞ નિયુક્ત કિયે હુઈ છે.

ૐતત્સત્ પર બ્રહ્મનાં ત્રિવિધ છે તાસે કલાં નામ એ,
પૂર્વે તેથી જ વેદ બ્રાહ્મણ અને યજ્ઞો ય નિર્મેલ છે.

શબ્દ પણ બ્રહ્મનું નામ છે, પરમાર્થ સત્ત્વ સાધુત્વ પ્રસત્તત્વ આદિથી સત્ શબ્દ પણ બ્રહ્મનું નામ છે. સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્ । શ્રુતિ, આ ત્રણ પ્રકારનો નામ નિર્દેશ નિર્ણયને પણ સંગ્રહ કરવાને સમર્થ છે.

ઐ इति ब्रह्म । तत्त्वमसि । सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । એ ત્રણે શ્રુતિમાં ઐક્યાગ્ને તત્ત્વે અને સત્ત્વે બ્રહ્મ જણાવ્યું છે. તે પરબ્રહ્મનાં નામ છે, ઉદાસક આદિ અધિઓએ બ્રહ્મનાં એ નામ કલાં છે.

અ, ડ, મ્ એ ત્રણ અવયવવાળો પ્રણવ છે; તેમ પરબ્રહ્મ પણ આ ત્રણ અવયવવાળું છે. એ ત્રણે મળીને પણ એક નામ છે, અને તે વેદ-વેતા પુરુષોએ સ્મૃતિમાં કહેલું છે, પ્રાચીન વેદાંતવેદાએ આ પરબ્રહ્મનું નામ સ્મરેલું છે, માટે હાલના અધિકારીઓએ પણ નામસ્મરણ કરવું, જેથી તેમનાં યત્ન, દાન, તપ વિગ્રહુતારૂપ દોષ ન પામે.

તત્-તે એટલે સામાન્ય કર્મથી પેલી પાસનું; નિષ્કામ શુદ્ધિથી હતાશા છોડીને કરેલું સાર્વિક કર્મ.

સત્-હજારી આગા સહિત પણ શાસ્ત્રવિદિત કરેલાં શુદ્ધ કર્મો.

૧૭-૨૪ ઓમિતિ બ્રહ્મ । ઇલાદિક શ્રુતિ વિષે ઐ શબ્દથી બ્રહ્મનું નામ

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥૨૪॥

તદિત્યનમિસન્ધાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥૨૫॥

તસ્માત્ બ્રહ્મવાદિનામ્ વિધાનોક્તાઃ યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ સતતમ્ ૐં ઇતિ ઉદાહૃત્ય પ્રવર્તન્તે ॥

મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ફલમ્ અનમિસન્ધાય વિવિધાઃ યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ દાનક્રિયાઃ ચ તત્ ઇતિ ક્રિયન્તે ॥

તે માટે બ્રહ્મવાદીઓની શાસ્ત્રમાં કહેલી યજ્ઞ, દાન અને તપ આદિ ક્રિયાઓ હંમેશાં ૐં એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી શરૂ થાય છે.

મોક્ષેચ્છુ પુરુષોથી, કૃષ્ણની ઇચ્છા રાખ્યા વિના યજ્ઞ, તપ અને દાન આદિ અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ તત્ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યા પછી કરાય છે.

इस लिये ब्रह्मवादी पुरुषोंकी विभिन्नानुष्ठानें करी हुई यज्ञ दान और तप इत्यादि क्रिया, निरंतर ॐ इस शब्दका उच्चारण करके पीछे प्रवृत्त होती है.

મોક્ષકે ચાહતેવાલે પુરુષેષ્ઠે, કૃષ્ણની ઇચ્છા ત્યાગીત્વે યજ્ઞ દાન તપ ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારની ક્રિયા, તત્ હે શબ્દકા ઉચ્ચારણ કરે પીછે ફી જાતી હૈ.

શાસ્ત્રે તેથી કહેલ યજ્ઞ તપ ને દાનાદિ બીજી ક્રિયા,

પ્રારંભાયજ બ્રહ્મવાદીની સદા ૐં એમ ઉચ્ચારતાં.

તત્ એ શબ્દથી આશવિષ્ણુ કૃષ્ણની મોક્ષેચ્છુ લોકા બધા,

યજ્ઞ દાનની ને કરે તપતણી વિવિધ સર્વે ક્રિયા

પ્રસિદ્ધ છે. પ્રવર્તે છે-શુલવાણી થાય છે; મર્વાંગપૂર્ણ અને માસ્તિક થાય છે; ન્યૂનતા રહિત થાય છે.

૧૭-૨૫ તત્ત્વમસિ । ઇત્યાદિક શ્રુતિ વિષે પ્રસિદ્ધ તત્ એ બ્રહ્મનું નામ છે.

૧૭-૨૬, ૨૭ સદેવ સૌમ્યેદમમ આત્મીત્ । ઇત્યાદિક શ્રુતિ વિષે પ્રસિદ્ધ

સત્ એ બ્રહ્મનું નામ છે.

સ્થિતિ—યજ્ઞમાં, તપમાં અને દાનમાં તત્પરતાવડે અવસ્થિતિ રૂપ ।

અથ દ્વયા હુતં દત્તં તપસ્ત્તત્ કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો હહ ॥૨૮॥

इति धीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मप्रत्यभिभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

પાર્થ અથ દ્વયા હુતમ્ દત્તમ્ તપઃ તત્તમ્ કૃતમ્ ચ યત્ અસત્ इति ઉચ્યતે
તત્ ન પ્રેત્ય નો ચ હહ ॥

હે અર્જુન, અધ્યાવિના હોમેલું, દાન કરેલું, તપ કરેલું અને કંઈપણ
કર્મ કરેલું જે હોય, તે સર્વ અસત્ એમ કહેવાયછે; કેમકે તે પરલોકમાં
તેમ આ લોકમાં ફળદાયક નથી.

હે અર્જુન, બ્રહ્મ રહિત ક્રિયા હુઆ યજ્ઞ, દાન, તપ ઓર કુછ મી કર્મ
જો હૈ સો અસત્ એસા કહાતા હૈ, ક્યોંકિ વહ ન પરલોકમેં ન હસલોકમેં
ફલપ્રદ હોતા હૈ.

હોમ્યું દાન કર્યું તપ્યું તપ કર્યું જે જે અબ્રહ્મધરી,
કહેવાયે સહુ તે અસત્ શુભ ન તે લોકે જીએ કે અર્હો.

એ પ્રમાણે અધ્યાત્મવિલાસયોગ નામનો સત્તરમો અધ્યાય પૂરો.

૧૭-૨૮ અન્યથા બ્રહ્મ્ય દેવં બ્રહ્મણિસ્તમિષ્યતે ।

બ્રહ્મ્ય હૂયતે હવિઃ બ્રહ્મ કામસ્ય માતરમ્ ॥

એ પ્રમાણે સર્વ કર્મમાં અધ્યા પ્રધાન છે, કેમકે તેથી કાંઈ વિધિનું
ઉલ્લંઘન થતું નથી; માટે શ્રુતિ સ્મૃતિમાં કહેલાં સર્વ કર્મો અધ્યાથી કરવાં.

આ અધ્યાયમાં આહાર, યજ્ઞ, તપ, દાન ઇત્યાદિનાં સાત્ત્વિક રાજસ
તામસ સ્વરૂપ બતાવ્યાં છે, તેમાં તાત્પર્ય એ છે કે મુમુક્ષુઓ સાત્ત્વિક
માર્ગનું ગ્રહણ કરે, જેને રાજયોગ કહેછે, તે સાત્ત્વિક પ્રકૃતિ થયા પછી જ
મંલવેછે, રાજયોગ તે જ નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર છે, પરમ સમાધિ
છે, અમેષનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ છે. એમાં બધો આધાર અંતઃકરણ અને

જ્ઞાતિઓ ઉપર રહેછે.

અધ્યાય ૧૮મે।

મોક્ષસંન્યાસયોગ

અર્જુન ઉવાચ।

સંન્યાસસ્ય મહાવાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।

ત્યાગસ્ય ચ દુષોકેશ પૃથક્કેશિનિપૂદન ॥૧॥

અર્જુનઃ ઉવાચ । મહાવાહો કેશિનિપૂદન હ્યોકેશ સંન્યાસસ્ય ત્યાગસ્ય ચ તત્ત્વમ્ પૃથક્ વેદિતુમ્ ઇચ્છામિ ॥

અર્જુને કહ્યું-હે મહાબાહો કેશિનિપૂદન શ્રીકૃષ્ણ, હું સંન્યાસનું અને ત્યાગનું તત્ત્વ (સ્વરૂપ) જુદું જુદું જાણવાને ઇચ્છુ છું.

અર્જુનને કહા- હે મહાવાહો કેશિનિપૂદન શ્રીકૃષ્ણ, મેં સંન્યાસ અને ત્યાગને તત્ત્વ(સ્વરૂપ)નો જલ્પ જલ્પ જાનનાં વાહતા હું.

શાર્દૂલ- ઇચ્છુ છું દુષોકેશ । હું સમજતો છું તત્ત્વ સંન્યાસનું, હે કેશી દુષુનાર ! ત્યાગનું જુદું ઇચ્છુ મહાબાહુ ! હું.

૧૮-૧ શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય કહેછે કે સર્વ ગીતાશાસ્ત્રનો અર્થ આ અધ્યાયમાં ઉપમંદાર દ્વીને મર્વ વેદાર્થ કહેવો જ જોઈએ, એ ઉદ્દેશને લઈને આ અધ્યાયનો આરંભ છે, અને પાછલા બધા અધ્યાયોમાં કહેલા અર્થ આ અધ્યાયમાં પણ જણાયછે.

શ્રીસાંતેશ્વર મહારાજ કહેછે કે ગીતા ગ્રંથ એ રત્નજડિન દેવાલય છે અને તેનો કલશ અર્ધરૂપી ચિંતામણિનો છે. એ કલશનું દર્શન કરતાં દેવોનાં દર્શનનું જ ફળ મળેછે, ગીતાનો આ એક જ અધ્યાય વાંચવાથી મર્વ ગીતાશાસ્ત્ર વાંચવાનું ફળ મળે છે, આ જ દારણ્યી અદારમા અધ્યાયને કલશની ઉપમા આપી છે; વળી આ કલશ વેદવ્યાસે ગીતારૂપી દેવાલય ઉપર ચઢાવ્યો છે, દેવાલય ઉપર ચઢાવ્યા પછી કાંઈપણ કાર્ય અવશિષ્ટરેતુ નથી, તે જ પ્રમાણે આ અદારમો અધ્યાય ગીતા સમાપ્ત થઈ એમ સૂચવે છે. આ અદારમો અધ્યાય નથી, પરંતુ એકાધ્યાયી ગીતા જ છે.

શ્રીભગવાનુવાચ ।

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસ સંન્યાસં કથયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥૨॥

શ્રીભગવાન્ ઉવાચ । કામ્યાનામ્ કર્મણામ્ ન્યાસમ્ કથયઃ સંન્યાસમ્ વિદુઃ સર્વકર્મફલત્યાગમ્ વિચક્ષણા ત્યાગમ્ પ્રાહુઃ ॥

શ્રી ભગવાને કહ્યું-કામ્ય કર્મોને છોડી દેવા, તેને પડિતો(કવિઓ) મંન્યાસ કહેછે અને સર્વ કર્મના ફળનો ત્યાગ કરવો તેને વિચક્ષણ પુરુષો ત્યાગ કહેછે.

શ્રીભગવાનને કહા-કામ્ય કર્મોને ત્યાગનો પંડિત(કવિ) લોક સંન્યાસ કહેતે હૈ, ધૌર સઘ કર્મોને ફલને ત્યાગનો વિચક્ષણ પુરુષો ત્યાગ કહેતે હૈ.

મુજો સર્વ સકામ કર્મ તજવાં મંન્યાસ તેને કહે,
ને વિચક્ષણ સર્વ કર્મફળનો જે ત્યાગ તે ત્યાગ કહે.

કેશિનિપૂન-કેશિ નામના હયની આકૃતિવાળા એક મોટા દૈત્યે મુદ્ધમાં પોતાનું મુખ ફાડીને શ્રી કૃષ્ણને ખાઇ જવા ઇચ્છ્યું, તેના અતિ ફાડેલા મુખમાં કામો ખાહુ નાંખીને તરત જ તે વધારેલા આકૃત્તી જ તે દૈત્યને ચીરીને મારી નાંખ્યો માટે કેશિનિપૂન.

૧૮-૨ તમેતમાત્માન વેદાતુવચનેન વ્રાહ્મણા ત્રિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન દાનંત તપસા નારકેન । શ્રુતિ. જ્ઞાનની ઇચ્છાને માટે સર્વ કર્મનું અનુક્રાન ધટેછે. સત્વશુદ્ધિને માટે જ્ઞાનથી અવિરૂદ્ધ યથોચિત આચર્યક કર્મ કરનારને તેનાં ફળનો ત્યાગ એ જ કર્મત્યાગ છે. સ્વરૂપથી જ કર્મ તજવાં એમ નથી, કુર્વંધેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેષ્ટત સમ્પાઃ । શ્રુતિ. પણ તેથી સર્વ કર્મની નિવૃત્તિ આપોઆપ જ થઇ જાયછે. નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમાં કહ્યું છે કે-

પ્રયત્નપ્રવણતા વુદ્ધેઃ કર્માણ્યુપાય-શુદ્ધિતઃ ।

કૃતાર્થાન્યસ્તમાયાન્તિ પ્રાપ્નન્તે ધના દય ॥

વળી વસિષ્ઠજી પણ કહ્યું છે કે-ન કર્માણિ ત્વજેદાગી કર્મભિસ્ત્યજ્યતે હસૌ ।

ત્યાજ્ય ક્ષીણવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥૩૧॥

એકે મનીષિણઃ પ્રાહુ કર્મ દોષવત્ત્વેન ઇતિ ત્યાજ્યમ્ અપરે ચ યજ્ઞદાનતપઃ
કર્મ ન ત્યાજ્યમ્ ઇતિ ॥

કેટલાક બુદ્ધિમાન પુરુષો કહેછે કે કર્મ માત્ર દોષવાળા હોવાથી છોડી
દેવા જોઈએ અને બીજા કેટલાક કહેછે કે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ કર્મોને
ત્યાગ કરવો ન જોઈએ.

કોઈ કોઈ બુદ્ધિમાન પુરુષો કહેતે हैं, कि कर्म दोषयुक्त होनेके कारण
त्यागना चाहिये, और दूसरे कोई कहते हैं, कि यज्ञ, दान और तप इन
कर्मोंका त्याग न करना चाहिये.

કેાઈ પણી દોષયુક્ત હોને કર્મો કહે ત્યાજ્ય છે,
બીજા તો વળી યજ્ઞ દાન તપના અત્યાજ્ય કર્મો કહે

પુનઃકામો યજેત । સ્વર્ગકામો યજેત । પશુ કામો યજેત । શ્રુતિ પ્રમાણે કરાતા
યજ્ઞો કામ્ય કર્મ કહેવાયછે, તેઓના પરિત્યાગ તે શુદ્ધસ્થનો સન્યાસ છે.

જ્ઞાનમુત્પાદયતે પુણ્ય ક્ષયાત્પાપસ્ય કર્મણ । એ વચનો પણ પ્રતિબંધક
પાપોની નિવૃત્તિ યવામા અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ યવામા ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી
નિત્ય કર્મ કરવાને જોઈએ, માટે નિત્ય કર્મ આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છારૂપ
વિવિધિપામા ઉપયોગી છે, પણ કામ્ય કર્મ ઉપયોગી નથી

૧૮-૩ અવિદ્વાન મનસિ આ યે પક્ષ છે વિદ્વાનને તો કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ
કરાવનાર કારણ અજ્ઞાનનો નારા થવાથી સ્વતઃસિદ્ધ ત્યાગ છે, એટલે
તેઓને કર્મવિધિ કે તેના ત્યાગનો વિધિ નથી

एकाहं जपहीनस्तु सध्याहीनो दिनत्रय ।

द्वादशाहमर्नामश्च शब्द एव न सराय ॥

अथ सध्याविरहितो द्वादशाह निरगिक ।

નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ ।

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સમ્પ્રકીર્તિતઃ ॥૩૥

ભરતસત્તમ તત્ર ત્યાગે મે નિશ્ચયમ્ શૃણુ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્યાગઃ હિ ત્રિવિધ-
સમ્પ્રકીર્તિતઃ ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ, તે ત્યાગના મંત્રમાં મારો નિશ્ચય તું માંલજ; હે પુરુષ-
શ્રેષ્ઠ, ત્યાગ ત્રણ પ્રકારનો હેલેલો છે.

હે ભરતશ્રેષ્ઠ, હસ ત્યાગને વિષયમેં મેરા નિશ્ચયનો તુમ સુનો; હે પુરુષશ્રેષ્ઠ,
ત્યાગ ત્રીન પ્રકારના કહા ગયા હૈ.

મારો નિશ્ચય સૂણ ત્યાગવિષયે તું હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! ને,
હે અર્જુન ! કહો પ્રકાર ત્રણનો ત્રિકસરી ! ત્યાગ એ.

અતુલેદમરો વિમ્નઃ શઙ્ક એવ ન સંશયઃ ॥ ઇત્યાદિથી વૈદિક ધર્મ

ધ્યારે પણ ન તજવું, તજવાથી પ્રત્યવાય કહ્યો છે.

મંસારનો પ્રપંચ યથાશક્તિ પૂરો કરી મોક્ષપરાયણ થઈ મંસારમાંથી
આનંદ સાથે નિવૃત્ત થવું, એવો આશ્રમવ્યવસ્થાનો મૂળ હેતુ હતો. વિદુર-
નીતિમાં કહ્યું છે કે—

ઉત્પાદ્ય પુત્રાનનૃણાંશ્ચ કૃત્વા વૃત્તિં ચ તેભ્યોડનુવિધાય કાચિત ।

સ્થાને કુમારી પ્રતિપાદ્ય સર્વા ધરણ્યસસ્યોડય મુનિર્નુભૂયેત ॥

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરી તેમને માથે ત્રણ ન રાખતાં તેઓને
મારે કાંઈ ધંધો કે યોદ્ધા ધણી પુંજી નિર્માણ કરી, સર્વે પુત્રીઓને યોગ્ય
સ્થાને પરણાવી વાનપ્રસ્થ લઈ સંન્યાસ લેવાની ઇચ્છા કરવી.

દોષવત્-દોષવાળાં કર્મોના ત્યાગ તે ત્યાગ છે, પણ કામ્ય કર્મોના ત્યાગ
કે ફલનો ત્યાગ તે ત્યાગ નથી એમ કેટલાક કહેલે. અનવચાનિ કર્માણિ
તાનિ સેવિતવ્યાનિ । શ્રુતિ.

૧૮-૪ થી ૬ શ્લોકોસંધિપૂર્વક ત્યાગ એટલે કર્મ કરાય છતાં તેનાં ફલનો

ત્યાગ એ સાત્ત્વિક છે, અને તે મહણ કરવા યોગ્ય છે. શ્રીભગ ત્યાગમાં

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥૫॥

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમ્ તત્ કાર્યમ્ એવ ચત્રઃ દાનમ્ તપઃ ચ ત્વ મનીષાણામ્ પાવનાનિ ॥

યજ્ઞ, દાન અને તપ એ કર્મોને ત્યાગવા ન જોઈએ, પણ તે કરવાં જ જોઈએ, કેમકે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ શુદ્ધિમાન પુરુષોને પણ ચિત્તશુદ્ધિ કરનારાં છે.

યજ્ઞ, દાન ધૌર તપ ફક્ત કર્મોના ત્યાગ ન કરના ચાહિયે, પરંતુ યજ્ઞ કરના હી ચાહિયે, ક્યોકિ યજ્ઞ, દાન ધૌર તપ, એ શુદ્ધિમાન પુરુષોકિ ચિત્તવો મી પવિત્ર કરનેવાળા છે.

કર્મો સૌ કરવા જ તે ન તજવાં યજ્ઞો તપો દાન જો,
યજ્ઞો દાન તપાદિ પાવન કરે સાધુ નરોને ય તે.

ફલાભિર્મંધિ હોય, છતાં પણ તેમાં કર્મનો ત્યાગ થાયછે. એ ત્યાગ જો દુઃખશુદ્ધિથી કર્યો હોય તો તે રાજસ ત્યાગ કહેવાય છે, અને શ્રમથી કે વિપરીત શુદ્ધિથી કર્યો હોય તો તે તામસ ત્યાગ કહેવાય છે. કર્મોધિકારીને માટે તો આ બે પ્રકારના એટલે સાત્ત્વિક તથા રાજસ તામસ ત્યાગ યોગ્ય છે, અને અર્જુનના પ્રશ્નનો વિષય પણ એવો જ છે ત્રીજો ત્યાગ ફલાભિર્મંધિ અને કર્મ એ બનેનો ત્યાગ, તે કર્મના અધિકારી કૃત છે. આ ત્યાગ અર્જુનના પ્રશ્નનો વિષય નથી. આ પણ સાધન અને ફલના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. સાત્ત્વિક ત્યાગથી જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ ગયુંછે, એવા વિવિદિધાવાળા પુરુષે આત્મજ્ઞાનના સાધન વેદાત શ્રવણને ફલાભિર્મંધિ રહિત કર્યું હોય તો તે વિવિદિધા સંન્યાસ કહેવાયછે. આ સાધનભેદથી ચતો મંન્યાસ પહેલા પ્રકારનો છે, આ મંન્યાસને આગળ પરમનૈષ્ઠ્યરૂપે કહી બતાવશે. ખીજો ભેદ એ છે કે પાછળ જન્મોમાં સાધનાભ્યાસનો પરિપાક થઈ ગયો હોય એવા પુરુષોને આ જન્મમાં પ્રથમથી જ આત્મબોધ સ્પુરતાં

પતાન્યપિ તુ કર્માણિ સદ્ગ્નં ત્યક્ત્વા ફલ્લાનિ ચ ।
કર્તવ્યમાનોતિ મે પાર્યં નિશ્ચિતં મતમુત્તમમ્ ॥૬॥

પાર્યં એટલે તુ કર્માણિ અર્થે સદ્ગ્નં ફલ્લાનિ ચ ત્યક્ત્વા કર્તવ્યમાનિ એટલે
મે નિશ્ચિતમ્ ઉત્તમમ્ મતમ્ ॥

હે પાર્યં, એ કર્મો પણ આસક્તિ અને ફલેચ્છા તથા દધતે કરવાં
બોધ્યે, એવો મારો નિશ્ચિત અને ઉત્તમ મત છે.

હે પાર્યં, જે કર્મ મો આસક્તિ ભૌર ફલ્લકી દચ્છા છોડકે કરના ચાહિયે,
એસા મેરા નિશ્ચિત ભૌર ઉત્તમ મત હૈ.

એ કર્મો પણ ત્યાગીને ફલ વળી અર્જુન ! આસક્તિ જે
ત્યાગીને, કરવાં જ શુભ મત એ નિશ્ચિત ને શ્રેષ્ઠ છે.

કૃતકૃત્ય થઇ તે ફલાલિભ્રંશિ અને કર્મ એ જાનેનો ત્યાગ કરે, તે ફળરૂપ
વિદ્યત્ સંન્યાસ કહેવાયછે આ રીતે ત્યાગનું તત્ત્વ દુર્વિગ્રેય છે.

તત્ર-ગૃહસ્થને કામ્ય કર્મનો ત્યાગ એ જ સંન્યાસ, સર્વ કર્મફલનો
ત્યાગ એ જ સંન્યાસ, દોષવાળાં કર્મનો ત્યાગ એ જ સંન્યાસ, કામ્ય નિષિદ્ધ
કર્મનો પરિત્યાગ તે જ સંન્યાસ, એમ ત્યાગ શબ્દના અર્થ સંન્યાસને
પંડિતો પોતપોતાના મત અનુસાર અડુ બડુ રીતે વર્ણવે છે, તેમાં. (૧૮-૪)

ત્રયો ધર્મસ્કંધા યજ્ઞોઽધ્યયનં દાનમ્ । શ્રુતિ. યત્, અધ્યયન અને દાન
એ ત્રણ ધર્મના રકંધ છે.

કર્મો જેમ જેમ વિધિપૂર્વક કરવામાં આવેછે, તેમ તેમ રજા અને
તમ એ શુભો સમૂળ નષ્ટ થાય છે. સુવર્ણને બ્યારે એક પછી એક
ક્ષારના પૂદ્ર દેવામાં આવેછે, ત્યારે તેમાંનો ભેગ નીકળી જઇ શુદ્ધ બને
છે, તેમ નિષ્ઠાપૂર્વક કર્માચરણ કરવાથી રજા અને તમનો નાશ થાયછે,
અને સત્ત્વશુદ્ધિનું દર્શન થાયછે; માટે સત્ત્વશુદ્ધિની પ્રાપ્તિમાં સત્કર્મો એ જ
તીર્થંતી ગરજ સારેછે. તીર્થંદ્વારા બહારના મગ ધોવાયછે અને કર્મયોગે થયેલા
રમળ નષ્ટ થાયછે, માટે સત્કર્મો એ જ ચિત્તશુદ્ધિનાં તીર્થો છે. (૧૮-૫)

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપચતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૭૥

નિયતસ્ય તુ કર્મણઃ સંન્યાસઃ ન ઉપપચતે મોહાત્ તસ્ય પરિત્યાગઃ તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

(સ્વભાવ કે સ્વધર્મથી) નિર્માણ્ય થયેલાં કર્મોના ત્યાગ કરવો એ યોગ્ય નથી; તેનો મોહથી કરેલો ત્યાગ તામસ ત્યાગ કહેવાય છે.

(સ્વભાવ યા સ્વધર્મસે) નિયત હુણ કર્મોના ત્યાગ કરના યોગ્ય નહીં હૈ; મોહસે કિયા હુઆ ઉનકા પરિત્યાગ તામસ ત્યાગ કહાતા હૈ.

કર્મોના ધટ્તો ન ત્યાગ કરવો નિર્મોહનો તો કહિ,
તેનો મોહથી જે ત્યાગ કરવો કહેવાય તે તામસી.

અર્જુનને ઠેકઠેકાણે જે ઉપદેશ કરેલો છે, તેમાં મંન્યાસની અપેક્ષાએ કે અકર્મની અપેક્ષાએ કર્મયોગ અધિક યોગ્યતાવાળો છે, એ બતાવવા માટે “જ્ઞાપ્યઃ, અધિકઃ, વિશ્લેષ્યતે” એવાં ૨૫૪ પદો વાપરવામાં આવેલાં છે અને અહીં ઉપમંહારમાં પણ નિયત કર્મોના સંન્યાસ યોગ્ય નથી, આસક્તિ રહિત થઈને સર્વ કર્મ સદા સર્વદા કરવાં જોઈએ, એ મારો નિશ્ચિન તે ઉત્તમ મત છે, એમ ભગવાને ફરીથી પણ કહ્યું.

મન નિર્વિષય રહે અને મનુષ્યના તાત્રામાં હોય તો પછી કર્મની ભીતિ ક્યાં રહી? અથવા પછી કર્મ ન કરવાનો અર્થ આગ્રહ શા માટે કરવો? વરસાદ માટે બનાવેલી છત્રીની પરીક્ષા જેમ વરસાદમાં જ થાય છે, તેમ; અથવા વિકારહૈત્ય સત્તિ વિક્રિયન્તે । યેષાં ન ચેતાંસિ ત એવ ધીરાઃ જે કારણથી વિચાર થાય છે, તે કારણ અર્થાત વિષયનગર આગળ હોય છતાં જેનાં ચિત્ત વિચાર થાય નહિ, તેને જ ધીર પુરુષ જાણવા, એ દાક્ષિણ્યના વ્યાપક ન્યાયથી કર્મદારા જ મનોનિગ્રહ કસોટીએ ચડે છે, અને તે પૂર્ણ થયો છે કે નહિ, તેની ખીજ કોઈની સાક્ષીની જરૂર નથી રહેતી, પણ ક્ષર્તા પોતે જ પોતાનો સાક્ષી થાય છે, માટે આ પક્ષે પણ

દુઃખમિત્યેવ ચત્કર્મ કાયક્રેશમયાત્પજેત્ ।

સ કૃત્યા રાજસં ત્યાગં નૈથ ત્યાગફલં લભેત્ ॥૮॥

દુઃખમ્ શ્વ इति यत् कर्म कायक्रेषामयान् त्यजेत् राजसम् त्यागम् कृत्या
गः त्यागफलम् न एव लभेत् ॥

કર્મ દુઃખરૂપ છે એમ માનીને તે કર્મ શરીરને કલેશ થવાના ભયથી છોડવામાં
આવે, તો એ રાજસ ત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય ત્યાગના ફળને પામતો નથી.

કર્મ દુઃખરૂપ છે તેના સમસંકે શરીરકે કલેશકં મય છે તિન કર્મકો છોડે
જાવે, તો વદ રાજસ ત્યાગ કરને છે મનુષ્ય ત્યાગના ફલ પા નહીં સક્તા છે.

કાયાક્રેશ ભયે તજે દુઃખ મણી કર્મો મહુ કર્મ જે,
પામે ત્યાગતાણું નહિ ફલ, કરી તે રાજસી ત્યાગને.

શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થયેલાં પ્રવાહપતિત કર્મો કરવાં જ નોંધએ.

ઉત્તમ-આગળ કહેલા મતો કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટઃ કેમકે પ્રત્યવાપ રહિત
નરક આદિ અનિષ્ટની નિવૃત્તિનો હેતુ, સર્વ અમાયમ હોવાથી અનિવર્તક હોવાથી
અને ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા ઇષ્ટ મુક્તિનો હેતુ હોવાથી તે કરતાં શ્રેષ્ઠતમ છે.

એતાનિ-ક્રિયાભિર્મધિરહિત ચત્કર્માદિકં.

કામ્યેડપિ સિદ્ધિરસ્ત્યેવ ભોગસિદ્ધયમેવ સા ।

વિહ્વરાહાદિદેહેન ન કૌંદ્ર મુખ્યતે ફલમ્ । સુરેશ્વરાચાર્ય વાર્તિક. (૧૮-૬)

૧૮-૭, ૮ અનારબ્ધ કર્મોનું ફળ ભોગવવાનું અઘાપિ બાકી રહેલું છે,
એટલું જ નહિ, પણ કર્મ છોડવાનો આગ્રહ રાખવો અને સ્વસ્થ થઈને
એની રહેવું, એ બે તામસ કર્મો છે, અને તે તામસ કર્મોનાં ફળ
પણ અનારબ્ધ સંચિત કર્મોનાં ફળની સાથે જ ભોગવવા માટે ફરીથી
જન્મ સીધા વિના ચાલે તેમ નથી. દેહ છે ત્યાં સુધી શ્વાસોચ્છવાસ
છે, અને સુવું બેસવું ઇત્યાદિ કર્મ ચાલુ રહ્યા જ કરે, તેથી મર્ત કર્મ
છોડવાનો આગ્રહ પણ વ્યર્થ જ રહે છે. આ જગતમાં કર્મ કાઢીને પણ
કશું પણ છોડવું નથી.

ન દ્વેષ્યકુશલ કર્મ કુશલેનાનુષ્ઠાતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મૈધાવી છિત્રમશયઃ ॥૧૦॥

અકુશલમ્ કર્મ ન દ્વેષ્ટિ કુશલેન ન અનુષ્ઠાતે સત્ત્વસમાવિષ્ટઃ મૈધાવી
છિત્રમશયઃ ત્યાગી ॥

જો અકલ્યાણકારી કર્મને દ્વેષ કરતો નથી અને કલ્યાણકારી કર્મમાં
આસક્ત થતો નથી, તે સત્ત્વશીલ, શુદ્ધિમાન અને સંશયમુક્ત ત્યાગી છે.

જો અકલ્યાણકારી કર્મના દ્વેષ નહીં કરતા હૈ, ઓર કલ્યાણકારી કર્મને
આસક્ત નહીં હોતા હૈ, ઘહ સત્ત્વશીલ, શુદ્ધિમાન ઓર સંશયમુક્ત ત્યાગી હૈ.

કર્મે દ્વેષ અકુશલે ન કરતો આસક્તિ ના કુશલે,
ત્યાગી સંશયમુક્ત સત્ત્વશીલ ને છે શુદ્ધિમાને ય તે.

તે ક્ષલ તત્ત્વે એમ કહેવાયછે.

इशावास्यमिदं सर्वं बलिं च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन मुञ्जीषा मा शृधः कस्यस्विद्धनम् ॥

ધારે કે કર્મ માયાસૃષ્ટિમાં હોય, તોપણ પરમેશ્વરે કોઈ કારણ માટે
તે નિર્માણ કર્યાં છે, તે બધ પાડવાં એ વાત મનુષ્યને અધીન નથી,
પરમેશ્વરાધીન છે; અને શુદ્ધિને નિઃશય કરી શારીર કર્મ કરવાથી તે
મોક્ષને આડે આવતાં નથી, એ નિર્વિવાદ છે. (૧૮-૮)

૧૮-૧૦ આવા કૃતકૃત્ય તત્ત્વવેતા પુરપને કોઈ કર્મમાં દ્વેષ કે કોઈ
કર્મમાં પ્રીતિ મંભવે નહિ. શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે-

मिथते हृदयग्रंथि श्लिखन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टે परावरे ॥

હું બ્રહ્મરૂપ છું, એ પ્રકારે અજ્ઞાતાદ્વારકારને પ્રાપ્ત થયેલ આ તત્ત્વવેતા
પુરપની ચિત્તજગ્રંથિ બેઠાઈ જાય છે, તથા સર્વ સંશય પણ છેદાઈ જાયછે
તથા પુણ્ય પાપરૂપ સર્વ કર્મપણ ક્ષય યાયછે.

સત્ત્વસમાવિષ્ટ-સત્ત્વથી વ્યાપ્ત; રંગે તમોણુ અને તેના કાર્યથી મુક્ત.

ન હિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશોપતઃ ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥૧૧॥

દેહમૃતા હિ કર્માણિ અશોપતઃ ત્યક્તુમ્ ન શક્યમ્ યઃ તુ કર્મફલત્યાગી
સઃ ત્યાગી इति અભિધીયતે ॥

કેમકે દેહધારીથી કર્મોનો ત્યાગ સર્વથા તો કરી શકાતો જ નથી;
માટે જે કર્મફળનો ત્યાગી છે, તે જ ત્યાગી એમ કહેવાયછે.

ક્યોંકિ દેહધારીએ કર્મકા ત્યાગ સંપૂર્ણતાએ તો હો નહીં સકતા હૈ, इस
લિયે જો કર્મકે ફલકા ત્યાગી હૈ, वह ही त्यागी हॆ, ऐसा कहाता है.

કર્મો કાષ્ઠ ન દેહધારી કદિ યે સંપૂર્ણ ત્યાગી રહે,
તેથી ત્યાગી જ જેહ કર્મફળનો તે ત્યાગી કહેવાયછે.

૧૮-૧૧ દેહભૂત-દેહધારી; હું મનુષ્ય છું, બ્રાહ્મણ છું, હું ગૃહસ્થ છું
ઇત્યાદિ અબ્રાહ્મિત અભિમાનવડે જે દેહને પોપેછે, અથવા કર્માધિકારના હેતુ-
ભૂત વર્ણાશ્રમ આદિના ને કર્તા બોક્તા આદિના આશ્રયરૂપ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ શરીર
અને ઇન્દ્રિયોના સંવાતરૂપ દેહને પોપેછે, અથવા દેહ અનાદિ અવિદ્યા વાસનાને
લઇને વ્યવહારને યોગ્ય હોઇ કલ્પિતપણાવડે અસત્ય છતાં સત્યરૂપ તથા
આત્માથી ભિન્ન છતાં આત્મરૂપ છે, એમ માની તેને જે પોપેછે તે.

૧૮-૧૨ મહાન બ્રહ્મવિદ્ જીવન્મુક્તો શિષ્યોને બીજાને કે સાધુઓને
તત્ત્વનો કે હિતનો ઉપદેશ કરેછે, અને તેઓને ક્યારેક આહાર વગેરેમાં
દુષ્ટ અન્ન ખવાવાનો મંત્રવ છે, શ્રમ કે પ્રમાદથી વખતે પ્રાણીને પીડા
ચવાનો સંભવ છે, તોપણ નિરતર બ્રહ્મનિઃશંસંપન્ન સમ્યક્ જ્ઞાનથી
નિષ્કલ્પ નિષ્ક્રિય નિસ ક્રૂરસ્થ અસંત્ર ચિદ્રૂપ પરબ્રહ્મ આ હું જ છું. એ
પ્રમાણે પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરનાર સદા તે આત્મસ્વરૂપે રહે-
નાર અધિષ્ઠાન વગેરે-ક્રિયા કર્તા કારક વગેરેથી ભિન્ન આત્માને અકર્તા
અબોક્તા આકાશની પેઠે અક્રિય પરિપૂર્ણ સર્વદા જ્ઞેનાર પરમહસ પરિ-
માળકોને પોતાથી ભિન્ન અધિષ્ઠાન વગેરેએ કરેલાં પુણ્ય પાપ વગેરે

અનિષ્ટમિષ્ટં મિથ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વંચિત્ ॥૧૨॥

અનિષ્ટમ્, ઇષ્ટમ્, મિથ્રમ્ ચ ત્રિવિધમ્ કર્મણઃ ફલમ્ અત્યાગિનામ્ પ્રેત્ય ભવતિ સંન્યાસિનામ્ તુ ક્વંચિત્ ન ॥

અનિષ્ટ, ઇષ્ટ અને ઇષ્ટાનિષ્ટ-મિથ્ર એ ત્રણ પ્રકારનું કર્મફળ કર્મનું ફળ નહિ લાગનારાઓને મૃત્યુ પછી મળેછે; પણ ફલેચ્છા લાગનાર મંન્યાસીઓને તે (ત્રિવિધ) ફળ કદિ પણ મળતુ નથી.

• અનિષ્ટ, ઇષ્ટ, છોર મિથ્ર એ ત્રણ પ્રકારકે કર્મકે ફલ કર્મફલકા ત્યાગ ન કરનેવાળે મરનેકે બાદ પાતે હૈ, પરંતુ ફલેચ્છા ત્યાગ કરનેવાળે સંન્યાસી-યોંકો ફલ (ત્રિવિધ) ફલ કયી મી નહોં પ્રાપ્ત હોતે હૈ.

માથે ઇષ્ટ અનિષ્ટ મિથ્ર ફલ તો ત્રિવિધ સૌ કર્મનું,
મૃત્યે ત્યાગરહિતને, પણ કદિ મંન્યાસીને ના થતુ.

ક્રિયાનો જરા પણ સંભવ ન હોવાથી તેથી થતાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ ફળ કદીપી શકાતાં નથી. મિષ્ટો હૃદયપ્રયોગઃ । ઇત્યાદિ શ્રુતિથી આગળ તે કહેવાઈ ગયું છે.

તદધિગમ ઉત્તરપૂર્વાપયોરત્યેવિનાશૌ તદ્વપવેશાત્ । વેદાંતસૂત્ર. પ્રત્યક્ અભિજ્ઞ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી આ તત્ત્વવેત્તા પુરુષનાં પૂર્વનાં સંચિત્ કર્મોનો તો વિનાશ થઈ જાયછે, અને તત્ત્વસાક્ષાત્કાર પછી કરેલાં કર્મોના સ્પર્શ તેને થતો નથી.

૧૮-૧૩ આમાં અધિજ્ઞાન આદિ પાંચ કારણો બતાવેછે, તે અજ્ઞાની જીવોમાં વિદ્યમાન છે, કેમકે તેમાં તેઓનું તાદૃશ્ય અભિમાન હોયછે.

સાંખ્ય શબ્દના બે ભુદ્ધ અર્થ થાયછે. એક અર્થ કપિલાચાર્યે પ્રતિ-પાદન કરેલું સાંખ્ય શાસ્ત્ર એ છે, જે અર્થમાં એ શબ્દ અહીં વપરાયો છે, આ વિશિષ્ટ અર્થ સિવાય સર્વ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાનને માટે સાંખ્ય શબ્દ વપરાય છે, તેથી તેમાં વેદાંતશાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ થાયછે. સાંખ્યનિષ્ઠા, એ શબ્દોમાં સાંખ્ય શબ્દનો આ સામાન્ય અર્થ જ વિવક્ષિત છે.

પંચૈતાનિ મહાવાહો કારણાનિ નિબોધ મે ।

સાદ્ગુરુયે કૃતાન્તે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥૧૩॥

મહાવાહો સર્વકર્મણામ્ સિદ્ધયે સાદ્ગુરુયે કૃતાન્તે એતાનિ પંચ કારણાનિ પ્રોક્તાનિ મે નિબોધ ॥

હે મહાવાહો, સર્વ કર્મો બની શકવામાં સાંખ્યશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં આ પાંચ કારણો કહેતાં છે, તે તું મારી પાસેથી સાંભળ.

હે મહાવાહો, સર્વ કર્મોંકી સિદ્ધિ કે લિયે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં એ પાંચ કારણ કહે છે, એ તુમ સુસરે સુનો.

સર્વે કર્મની સિદ્ધિ માટે જ ક્યાં સિદ્ધાંતમાં સાંખ્યના,
તે તું કારણ પાંચ સૂચુ કહું છું જે હે મહાવાહુ આ.

કૃતાંત-સર્વ કર્મોની પરિસ્થાપ્તિ, આત્મચાનની ઉત્પત્તિને લીધે જે શાસ્ત્રમાં કહી છે તે, કર્મોંત; આત્મ અનાત્મ બંનેનો તત્ત્વનિશ્ચય જે શાસ્ત્ર-વિષે સ્પષ્ટ કર્યો છે તે; વેદ પ્રતિપાદિત નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો-કૃતનો અંત એટલે પરિત્યાગ જે શાસ્ત્રના શ્રવણુ વારતે છે તે.

પંચૈતાનિ બદલે પંચેમાનિ એવો પાઠ પણ છે.

૧૮-૧૪ ભોગ્ય વિષય સહ વર્તમાન ભોક્તા દેહમાં રહેછે, ઉદ્રિયોવડે રાત્રિ દિવસ કષ્ટ સહન કરી પ્રકૃતિના યોગથી જે સુખદુઃખ ઉત્પન્ન થાયછે, તે ભોગવવાને માટે મનુષ્યને અન્ય સ્થળ ન હોવાથી દેહને અધિષ્ઠાન કહેછે.

કર્મનું ખીજું કારણુ કર્તા છે, અને એને ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ એટલે જીવ કહેવામાં આવેછે. દેહદારા જે જે કર્મો થાયછે, તે હું જ કરું છું એમ જીવ બ્રમથી કહેછે તેથી જીવને કર્મનો કર્તા કહેછે.

પૃથક્ પૃથક્ ઉદ્રિયો કર્મનું ત્રીજું કારણુ છે. ત્યારે તે વાચાદારા બહાર પડેછે ત્યારે તે ભાષણુ કહેવાયછે. તેની જ રીતે હસ્ત પગ વગેરે દ્વારા બહાર પડી જુદે જુદે નામે ક્રિયા કરેછે. ઉપર ઉપરના ભાગ તરફ શ્વાસોચ્છવાસ બળછે, તે શક્તિ ઉદાન (કંકરથ વાયુ) કહેવાયછે, તેની જ

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।
વિવિધાઽઽ પૃથક્ચેષ્ટા દૈર્ઘ્યં ચૈવાન્ન પચ્ચમમ્ ॥૧૪॥

અધિષ્ઠાનમ્ તથા કર્તા પૃથગ્વિધમ્ ચ કરણમ્ વિવિધાઃ ચ પૃથગ્ચેષ્ટાઃ અન્ન
ચ એવ પચ્ચમમ્ દૈર્ઘ્યમ્ ॥

અધિષ્ઠાન-શરીર, કર્તા, જુદાં જુદાં પ્રકારનાં ઇન્દ્રિયાદિ સાધન, વિવિધ
પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન ચેષ્ટા-ક્રિયા અને એમાં પાંચમું કારણુ દૈર્ઘ્ય છે.

અધિષ્ઠાન-શરીર, કર્તા, અલ્પ અલ્પ ઇન્દ્રિયાદિ કરણ, નાના પ્રકારની
ભિન્ન ભિન્ન ચેષ્ટા-ક્રિયા શોર દ્વનમેં પચ્ચમા કારણ દૈર્ઘ્ય છે.

છે કાયા કરનાર તેમ કરણો જૂદી જૂદી જાતનાં,
વ્યાપારો વિધવિધ જાત બહુના ને પાંચમું દૈર્ઘ્ય ત્યાં.

રીતે જુદે જુદે કેસણે રહેતી ક્રિયા કરનાર શક્તિને પ્રાણુ અપાન સમાન
વ્યાન કહેછે. બગામાં, છીંક, ઓઠકાર વગેરે વાયુના જે વ્યાપાર થાયછે,
તે નાગ કૂર્મ કૃત્તલ ઇત્યાદિ ઉપપ્રાણના વ્યાપાર છે.

ચક્ષુ આદિ જો ઇન્દ્રિયા પ્રત્યે જે સૂર્યાદિ દેવમહાગની અનુકૂળતા એ
કર્મનું પાંચમું કારણુ દૈર્ઘ્ય છે. મનુષ્યનો પ્રયત્ન સફળ થવા સાર જગતના
જે વ્યાપારોની મદદ કામ આવેછે અને કેટલાકની મનુષ્યને ખબર હોઇ
તેની અનુકૂળતા જોઇ મનુષ્ય પ્રયત્ન કરેછે, પણ આપણા પ્રયત્નને
અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ થઇ પડનાર ખીજ એવા પણ સૃષ્ટિ વ્યાપાર
હોયછે કે જેની આપણને કાંઈપણ ખબર હોતી નથી, એ કાર્ય બની
આવવામાં પાંચમું કારણુ દૈર્ઘ્ય છે. શરીરરૂપ અધિષ્ઠાન તથા અલ્પકારરૂપ
કર્તા તથા બાર પ્રકારનાં કરણુ તથા પ્રાણાદિરૂપ ચેષ્ટા એ સર્વેની ઉપર
થયાકામ અનુગ્રહ કરનાર જે દેવતા છે તે દૈર્ઘ્ય.

શરીરના દેવતા પૃથ્વી, કર્તારૂપ અલ્પકારના રૂદ્ર, શ્રોત્રના દિશ્, ત્વક્ના
પાન, ચક્ષુના અર્ક, રસનના પ્રયેતા, માણુના અગ્નિની છે. વાહના વાહ,
ના ઉદ્ર, પાદના ઉપેદ્ર, પાચના મિત્ર, ઉત્તરના પ્રભપતિ, મનના

શરીરવાહ્મનોભિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નર ।

ન્યાય્ય યા વિપરીત યા પચ્ચેતે તસ્ય હેતવ ॥૧૫॥

શરીરવાહ્મનાભિ નર યત્ ન્યાય્યમ્ યા વિપરીતમ્ યા કર્મ પ્રારમ્ભતે તસ્ય
એતે પચ્ચ હેતવ ॥

શરીર વાણી કે મનવડે મનુષ્ય જે જે ધર્મરૂપ કે અધર્મરૂપ કર્મ
આગ્રભેછે તેના આ પાત્ર કારણો હોયછે

શરીર વાણી ઓર મનસે મનુષ્ય ધર્મરૂપ યા અપમરૂપ જો જો કર્મ કરતા
હૈ, उनके ये पात्र ही हेतु है

જે જે કર્મ શરીર વાણી મનથી પુરૂષ કે આદરે,
ન્યાયી કે વિષ્ણુ ન્યાય હોય પણ ત્યા આ કારણો પાત્ર છે

અદ્ર સુદ્ધિના બૃહસ્પતિ છે તેમ જ ગ્રાહ્યના સહોગત, અપાનના વામદેવ,
વ્યાનના અબોગ, ઉદાનના તત્પુરુષ અને મમાનના ધશાન છે આમા
મહેન અધિકાનની પેઠે આ દેવતા પણ અનાત્મરૂપ છે, ભૌતિક છે
તથા માયાને લીધે કલ્પિત છે

અધિકાન ધન્ય દેવ સુખ દુઃખ અને જ્ઞાન ઇત્યાદિની અભિન્યક્તિનું
આશ્રય એવે શરીર

બુદ્ધાબુદ્ધ પ્રકારના પાત્ર જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાત્ર કર્મેન્દ્રિય, મન અને સુદ્ધિએ ૧૨ કરણ

કર્તા-હું કર્તા છું અને ભોક્તા છું એમ સર્વત્ર અહલાવ ધરતો સાભાસ
અહકાર-વિતાનાત્મા સુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિસ્વભાવને અનુમરીને હોનારો
એટલે સુદ્ધિ આદિ ઉપાધિનો ધર્મ તે જ મારો ધર્મ છે એમ સમજનાર
ઉપાધિપ્રધાન ભોખતા જીવાત્મા

૧૮-૧૬ જેમ તિગિર રાગવાળો વાદળા દોડતા જતા આકાશમા
અદ્રને દોડતો દેખેછે, અથવા વાદનમા બેઠેલો બીજા દોડતા જના પોતાને
દોડતો જુએછે, તેમ તે દુર્મતિ જોતા જતા પણ જોતો નથી

કેવળ-સર્વ જડ પ્રપચનો પ્રકાશ એને સત્તા સ્ફુર્તિરૂપ સ્વપ્રકાશ, પર

તથૈવં સતિ કર્તાત્માત્માનં કેવલં તુ યઃ ।

પશ્યત્યકૃત્યુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥૧૬॥

તત્ર એવમ્ સતિ યઃ તુ અસ્તુદ્ધિત્વાત્ કેવલમ્ આત્માનમ્ કર્તામ્
પશ્યતિ સઃ દુર્મતિઃ ન પશ્યતિ ॥

આ મુળધે આમ હોવા છતાં જે મનુષ્ય, સંસારચત્ર્ય શુદ્ધિ હોવાને
લીધે દેવળ આત્માને જ કર્તા જાણે છે, તે દુર્મતિ કાંઈ સમજતો નથી.

એસા હોતેસે શ્રી જો મનુષ્ય મલિન શુદ્ધિકે કારણ કેવલ આત્માનો હો
કર્તા જાનતા હૈ, ઘહ દુર્મતિ કુછ નહો જાનતા હૈ.

એમાં એહ પ્રકારની સ્થિતિ છતાં આત્મા જ કર્તા જુએ,
જે સંસ્કાર રહિત શુદ્ધિ હઈને, જુએ ન દુર્શુદ્ધિ તે.

માનંદ, અખાંધ, અમંત્ર, ઉદાસીન, અવિક્ષિપ, અદ્વિતીય, એકરસ, નિષ્ક્રમ,
નિર્વિશેષ, નિત્ય શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ. સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણઘ । શ્રુતિ.

૧૮-૧૭ ગગન સિવાય ગગનને રહેવાનું અન્ય સ્થાન નથી, સમુદ્રને
પ્રવાહ નથી અને મુવ ક્યાં ય પણ જઈ શકતો નથી તેવી આ પુરુષની
સ્થિતિ હોય છે. આ પ્રમાણે જેણે આત્મચાનના યોગથી કર્મના કર્તૃત્વનું
અભિમાન તજી દીધું છે, તે પણ દેહ છે ત્યાં મુંધી કર્મ કરે છે જ. પવન
વાતો બંધ થાય, કર્પુર સમાપ્ત થાય, ગાયન બંધ થાય, પાણી સૂકાઈ
જાય, સૂર્યાસ્ત થાય, નિશાન હેઠાઈ જાય, કુંભાર ચાક ઉપરથી ડોળાઈ
ઉતરી લે, તોપણ વક્તવું હાલવું, વાસ, ગાયનનો આનંદાત્માહ, બીનારા,
સૂર્યની જ્યોતિતું તેજ-સંધ્યા, બાણુની આગળ ગતિ અને ચાકવું ફરવું
પાછળ રહે છે; તેમ દેહાભિમાન નહ યથા પછી પણ કર્મથી ઉત્પન્ન
ચળેલા દેહ પાસે કર્મ ચેષ્ટા કરાવે છે. આ ચેષ્ટાનું અવલંબન તેની ઇચ્છા-
પર હોતું નથી, સંકલ્પ વિના સ્વપ્ન પણ આવે છે; તે પ્રમાણે આત્માના
મંકલ્પ વિના પાછળ જે દેહાદિ પાંચ કારણો દ્વારા તે ક્રિયાનાં કારણ થાય છે.

જેની રૂલાયા છુટી, તે ગમે તે કુર્મ કરી સહે એમ સમજવાનું

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

यस्य न अहंकृतः भावः यस्य बुद्धिः न लिप्यते स इमान् क्षेत्रान् हत्वा
अपि न हन्ति न निबध्यते ॥

જેને હું કહું એવી શક્તિ નથી અને જેની બુદ્ધિ લેખાતી નથી,
તે આ લોકોને હણતાં છતાં પણ હણતો નથી કે બંધાતો નથી.

मैं करता हूँ ऐसी जिसकी शक्ति नहीं है, और जिनकी बुद्धि लिपायमान
नहीं होती है, वह इन क्षेत्रोंको मारके भी नहीं मारता है, न बद्ध होता है.

જેને ભાવ “કહું હું” નથી નહિ લેખાય જેની મતિ,
આ લોકો હણતાં છતાં ય ન હણે બંધાય તે એ નહિ.

નથી. જેનો સ્વાર્થ લોભ કે ક્રોધાદિ પૂર્ણ રીતે લપ પામી છે અને
સર્વ ભૂતમાત્ર જેને સરખાં જ છે, તેને હાથે કાઢવું પણ અદિત થાય
એ શક્ય જ નથી, કેમકે દોષ બુદ્ધિમાં છે, કર્મમાં નથી. સામ્ય બુદ્ધિ-
વાળો મનુષ્ય ખીન્ન કાંઈપણ મનુષ્યના સુખની આડે ન આવતાં નોંધ્યે
તે પ્રાપ્ત કરી શકે, એટલું જ નહિ, પણ ઐક્ય ઓળખીને સર્વ ભૂત-
માત્ર સાથે સમતાથી વર્તવાનો જેનો દેહસ્વભાવ થઈ ચુક્યો છે, તેને
હાથે છુપો અથવા આસન કાંઈપણ રીતે દુષ્ટ વ્યવહાર થવાનો શુંભવ
રહેતો નથી. છતાં એ નિષ્કામ બુદ્ધિના સ્થિતપ્રજ્ઞે કંઈ કરેલું દેખીવું
શુભવધ કે માતૃવધના જેવું ધોર હોય, તોપણ તેના શુભાશુભ ફળનું
બંધન અથવા લેપ તેને લાગતો નથી. જેનું મન એક વાર શુદ્ધ અને
નિષ્કામ થયું તેના સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરષને હાથે પછી કંઈ પણ પાપ થવું
શક્ય નથી, સર્વ કરતાં છતાં પણ તે પાપપુણ્યથી અલિપ્ત જ રહે છે.

नैनं शृताश्रुते तपतः । एष नित्यो महिमा ब्रह्माणस्य न वर्द्धते कर्मणा
नो कनीयान् । तं शिष्टिषा न लिप्यते कर्मणा संपन्नः । यथा पुष्करज्जला
अपो न श्लिष्यंत एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते । श्रुति.

જ્ઞાનં ક્ષેયં પરિક્ષાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના ।

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥૧૮॥

જ્ઞાનમ્ ક્ષેયમ્ પરિક્ષાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના કરણમ્ કર્મ કર્તાં એતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥

જ્ઞાન, ક્ષેય અને યોગ એ (ત્રિપુટી) ત્રણ પ્રકારની કર્મની પ્રેરણા (પ્રવૃત્તિના હેતુ) છે; અને કરણ, કર્મ અને કર્તા એ (ત્રિપુટી) ત્રણ પ્રકારનો કર્મસંગ્રહ (ક્રિયાનો આગ્રહ) છે,

જ્ઞાન, ક્ષેય ઓર જ્ઞાતા એ (ત્રિપુટી) ત્રીણ પ્રકારની કર્મની પ્રેરણા (પ્રવૃત્તિના હેતુ) છે; તથા કરણ, કર્મ ઓર કર્તા એ (ત્રિપુટી) ત્રીણ પ્રકારના કર્મસંગ્રહ (ક્રિયાના આગ્રહ) છે.

જે જ્ઞાતા વળી જ્ઞાન ક્ષેય ત્રિવિધા કર્મો તથા પ્રેરણા,
તે છે સંગ્રહ કર્મનો કરણ તો એ કર્મ કર્તા ત્રિધા.

હજુ તો જ્ઞાતાં હજુ તો નથી એ વિરુદ્ધ કેમ થતે? દેહાદિમાં આત્મશુદ્ધિ-વડે હું હજુનાર છું એમ લૌકિક દષ્ટિને લઈને હજુ તો જ્ઞાતાં; અને યથાર્થ દેખાડનારી પારમાર્થિક દષ્ટિને લઈને હજુ તો નથી તે બંધાતો નથી, એમ કહ્યું છે; માટે એ બંને વચ્ચેના પરસ્પર વિરોધ નથી, પણ તે બંને થઈ છે.

૧૮-૧૮ કર્મ પ્રેરણા એ માનસિક કે અંતઃકરણની ક્રિયાનો બોધક છે, અને કર્મસંગ્રહ એ એ જ માનસિક ક્રિયાની બરાબરીની બાહ્ય ક્રિયા બતાવે છે. કાષ્ઠપણ કર્મનો પૂર્ણ વિચાર કરવો એટલે પ્રેરણા અને સંગ્રહ એ એ પહેલાં નોંધવો જ.

પરિક્ષાતા-ઉપાધિવશ્યવાળો અવિદ્યાથી કલ્પિત બોક્તા; વિપરી-આભાસ સહિત શુદ્ધિરૂપ જે બોક્તા તે; યોગાગ્રહ બોક્તા; ક્ષેય અને જ્ઞાનને જાણનાર પ્રમાતા જે આભાસ સહિત વિજ્ઞાનાત્મા છે તે.

ક્ષેય-જાણનાર મૌલ્ય, યોગવ્ય, સામાન્ય રીતે સર્વ; બોધનાર વિપરી-પટાદિ; જ્ઞાન ક્રિયાનું કર્મ; ક્ષેય ત્રણ આદિ પદાર્થમાત્ર.

જ્ઞાનં કર્મ ચ વર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણમેદતઃ ।

પ્રોચ્યન્તે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છૃણુ સાન્યપિ ॥૧૯॥

જ્ઞાનમ્ કર્મ ચ વર્તા ચ ગુણમેદતઃ ત્રિધા એવ ગુણસંખ્યાને પ્રોચ્યન્તે તાનિ
અપિ યથાવત્ શૃણુ ॥

જ્ઞાન, કર્મ અને વર્તા એ ત્રણ ગુણમેદથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારનાં સાંખ્ય-
શાસ્ત્રમાં કહેવાયછે; તે ત્રણ યથાર્થ રીતે તું સાંભળ.

જ્ઞાન, કર્મ જોર વર્તા મી ગુણમેદકે ત્રિધે સાંખ્યશાસ્ત્રમેં ત્રીન પ્રકારકે
કહે જાતે હૈ, ઉનકો મી તુમ ચથાવત્ સુનો.

કર્તા જ્ઞાન અને વર્ણા કરમ જો સૌ ગુણમેદે ત્રિધા,
તે યે સથુ તું તો યથાર્થત દવે જે સાંખ્યશાસ્ત્રે કહ્યાં.

જ્ઞાન-જેના વડે વસ્તુતત્ત્વ પ્રકરણે છે-પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુ જન્ય ધર્માદિ
પ્રકાશ-આસતો કે જાણેલો, વિષય પ્રકાશન સક્તિ; છદ સાધન અથવા
બોધ; જેનાથી હજાનિષ્ઠ આદિરૂપ સર્વ દ્રવ્ય ગુણુ કર્મ આદિ જણાય તે,
સર્વ પદાર્થમાત્રને વિષય કરનાર સાધારણુ બોધ.

કરણુ-જેના વ્યાપાર પછી ક્રિયાની સિદ્ધિ થાયછે તે. તે કરણુ બાહ્ય
અંતર બેદથી બે પ્રકારનાં છે. ઓત્રાદિક દંદ્રિય તો બાહ્ય કરણુ છે અને
મન બુદ્ધિ આદિક અંતરકરણુ છે.

કર્મ-કર્તા પ્રરૂપને ક્રિયાવડે પ્રાપ્ત હોવાને છદ્દ જે કારક છે તે કર્મ. તે કર્મ
ઉત્પાદક, આપ્ય, સંસ્કાર્ય અને વિકાર્ય એ બેદથી ચાર પ્રકારનાં છે.

૧૮-૨૦ આપણાં બાહરી છોકરાં એ જ જાણે સર્વ સંચાર છે, એનું
જે જાણુતુ તે તામસ જ્ઞાન કહેવાય. આથી જરા ઉપર ચઢ્યા એટલે દષ્ટિ
વધારે વ્યાપક થતાં પોતાના ગામનાં અથવા દેશનાં માણસ તે પોતાનાં
એમ સાગવા મારેછે; પણુ બુદ્ધાં બુદ્ધ ગામના અથવા દેશના લોક બુદ્ધ
બુદ્ધ એવી દષ્ટિ હજી રહેછે. આ જ્ઞાન રાજસ કહેવાય. આના કરતાં
ઉપર ચડી સર્વ જૂતમાનમા જ્યારે એક આત્મા ઓળખાય ત્યારે તે
૬૨

સર્વભૂતેષુ ચૈનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।

અધિભક્તં વિભક્તેષુ તદ્જ્ઞાનં વિદિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥૨૦॥

વિભક્તેષુ સર્વભૂતેષુ અધિભક્તમ્ અવ્યયમ્ એકમ્ ભાવમ્ યેન દ્દેક્ષતે તત્ જ્ઞાનમ્ સાત્ત્વિકમ્ વિદિદ્ધિ ॥

જુદાં જુદાં સર્વ ભૂતોમાં અવિભક્ત અને અવિકારી એક જ ભાવ જે જ્ઞાનવડે જણાય છે તે જ્ઞાનને તું સાત્ત્વિક જાણુ.

મિત્ર મિત્ર સઘ ભૂતોમાં અધિભક્ત ધૌર વિચાર રહિત એક હો ભાવ જિસ જ્ઞાનસે શીઘ્ર પઢતા હૈ, उस જ્ઞાનકો તુમ સાત્ત્વિક જ્ઞાન જ્ઞાનો.

જેથી એક જ ભાવ અવ્યય સહુ વિભક્ત ભૂતોવિષે,
દેખાયે અવિભક્ત તો સમજ તું સાત્ત્વિક તે જ્ઞાનને.

જ્ઞાન પૂર્ણ અને સાત્ત્વિક થાય. વિભક્તમાં અવિભક્ત કે નાનાત્વમાં એકત્વ જાણવું એ જ્ઞાનનું ખરૂં લક્ષણ છે. આ જગતમાં જે કંઈ જાણવાનું છે તે આ જ છે, તેમાં જ જ્ઞાનની પરમ અવધિ છે, કેમકે સર્વે એક થયા પછી એકીકરણની જ્ઞાનક્રિયાને કંઈ અવકાશ જ રહેતો નથી. નેહ નાનાસ્તિ કિંચન । મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાપ્રોતિ ચ હહ નાનેવ પદ્યતિ । શ્રુતિ.

એક-સમ્ભૂતીય ભેદ, વિભૂતીય ભેદ, સ્વચ્છત ભેદ એ ત્રણે ભેદથી રહિત હોવાથી અદ્વિતીયરૂપ.

અવ્યય-ઉત્પત્તિ વિનાશ આદિક સર્વ વિકારોથી રહિત.

અવિભક્ત-સર્વ જડ પદાર્થોનું અધિજ્ઞાન હોવાથી તથા સર્વ કલ્પિત પદાર્થોના બાધનું અવધિરૂપ હોવાથી સર્વત્ર વ્યાપક.

વિભક્ત-અવિદ્યા કલ્પિત નામ, રૂપ, જાતિ, ગુણ, ક્રિયા ઇત્યાદિ વડે પરસ્પર ભિન્ન જણાતાં અવ્યક્તથી રથૂળ પર્યંતનાં સ્થાવર જંગમ સર્વે શરીરો; ખીજરૂપ અવ્યક્ત, સદ્ભરૂપ દ્વિરણ્યગર્ભ અને રથૂળરૂપ વિરાડ્ એમ નામ રૂપવડે પરસ્પર ભિન્ન નાના રસરૂપ એટલે પડણાવ વિકારવાળાં સર્વ ભૂતો.

૧૮-૨૧ ચંદ્રનો અક્ષર પાણીમાં પડવાથી ચંદ્રના દુકડે દુકડા થઈ

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનામાવાન્પૃથગ્વિધાન્ ।

વેત્તિ સર્વેષુ ભૂતેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥૨૧॥

યત્ જ્ઞાનમ્ તુ સર્વેષુ ભૂતેષુ પૃથગ્વિધાન્ નાનામાવાન્ પૃથક્ત્વેન વેત્તિ તત્ જ્ઞાનમ્ રાજસમ્ વિદ્ધિ ॥

જે જ્ઞાન સર્વ બ્રૂતોમા જુદા જુદા પ્રકારના જુદા જુદા ભાવને બેદ-
ભાવથી જુએ, તે જ્ઞાનને તુ રાજસ ગણુ.

જિસ જ્ઞાન સઽ ભૂતોમેં મિત્ર મિત્ર પ્રવારકે મિત્ર મિત્ર ભાવેંકી પ્રયક્
સ્પષ્ટે જાનતા હૈ, યસ જ્ઞાનવો તુમ રાજસ જાનો

ભાવો વિવિધ ને વિવિધ રીતના દેખાય જે જ્ઞાનથી,
બેદત્વે સહુ બ્રૂતમા સમજ તુ તે જ્ઞાનને ગજસી.

ગણેમા દષ્ટિ ગોચર થાયછે, તે પ્રમાણે નાના પ્રકારના પદાર્થોમા અત્યત
ભિન્નતા હોયછે, અથવા વેપ ઉપરથી નાના મોટાનો ભે- હોયછે, પરંતુ
તેને ખરી ભિન્નતા જ માનેછે, એ જ્ઞાનને રાજસ કહેછે.

દેહ દેહ વિષે આત્માઓનો પરસ્પર ભેદ, તે આત્માઓનો ઇશ્વરથી
ભેદ, તે આત્માઓથી અચેતન વર્ગના ભેદ, ઇશ્વરથી અચેતન વર્ગનો ભેદ
તથા તે અચેતન વર્ગનો પરસ્પર ભેદ, એ પ્રકારના અનૌપાધિક પાત્ર
ભેદોને વિવેચ કરનાર જે કુતાર્કિય પુરુષનું જ્ઞાન છે, તે ભેદજ્ઞાન રાજસ ગણુતુ

૧૮-૨૨ આટલો જ માન આત્મા છે, તથા આટલો જ માત્ર ઇશ્વર
છે, એથી પર કોઈ આત્મા નથી તથા એથી પર કોઈ ઇશ્વર નથી, એ
પ્રકારના અભિનિવેશવડે જે જ્ઞાન કોઈ દેહરૂપ એક કાર્યવિષે અથવા કોઈ
પ્રતિમાદિરૂપ એક કાર્યવિષે જ મનસ થયુ છે, જેમકે આત્મા સાવચળ છે
તથા દેહ પરિમાણુ છે એ પ્રકારનું દિગ્બરોનું જ્ઞાન છે, તથા જેમ પાપાણુ
કાષ્ટાદિરૂપ આ પ્રતિમા જ માત્ર ઇશ્વર છે, એથી પર કોઈ ઇશ્વર નથી,
એ પ્રકારનું શાસ્ત્ર સસ્ત્રગેથી રહિત મૂઠ પુગ્યોનું જ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે આ
તામસ જ્ઞાનમા આગળ કહેના જ્ઞાન કરતા વિલક્ષણતા છે

યત્તુ કૃત્સ્નઘટેકસ્મિન્ કાર્યે સત્તમઘૈતુકમ્ ।

અતત્ત્વાર્થઘટ્વં ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૨૨॥

નિયતં મજ્જરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।

અફલપ્રેક્ષુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥૨૩॥

યત્તુ એકસ્મિન્ કાર્યે કૃત્સ્નઘટ્વં અઘૈતુકમ્ સત્તમ્ અતત્ત્વાર્થઘટ્વં અલ્પમ્
ચ તત્તામસમ્ ઉદાહતમ્ ॥

અફલપ્રેક્ષુના નિયતમ્ યત્તુ કર્મ અરાગદ્વેષતઃ મજ્જરહિતમ્ કૃતમ્ તત્
સાત્ત્વિકમ્ ઉચ્યતે ॥

જે જ્ઞાન ક્રોધએક કાર્ય કે બાબતમાં પરિપૂર્ણ છે, એમ માનીને
હેતુવિનાનુ, આસક્તિવાળુ, તાત્પર્ય અને અર્થ રહિત તથા ક્ષુદ્ર હોયછે,
તે જ્ઞાનને તામસ કહેવું છે.

ફળની ઇચ્છા ન રાખતાં (સ્વધર્મ પ્રમાણે) નિમગ્નિહુ જે કર્મ રાગ
દ્વેષ અને આસક્તિ રહિત કરાય, તે કર્મ સાત્ત્વિક કહેવાયછે.

જો જ્ઞાન, કિંચિત્તે એક કાર્યમાં પરિપૂર્ણ હૈ એવા માનકર હેતુ રહિત, અભિ-
નિવેશવાલા, તાત્પર્ય ઓર અર્થ રહિત તથા અલ્પ હૈ, એ જ્ઞાનને તામસ કહા હૈ.

ફલની ઇચ્છા ન કરે આસક્તિ ઓર રાગદ્વેષરે રહિત જો નિયત કર્મ
કિયા જાતા હૈ, વહ કર્મ સાત્ત્વિક કહાતા હૈ.

ક્રોધ એક જ કાર્યમાં સહુ ગણી હેતુવિના રહે મચી,

જે તત્ત્વાર્થ રહિત અલ્પ, ક્ષુદ્ર છે તે જ્ઞાનને તામસી

આસક્તિ તજી રાગદ્વેષ તજીને ત્યાગી ક્ષેપણ અને,

જે નિર્મેલ કરાય કર્મ ક્ષુદ્ર છે સાત્ત્વિક તે કર્મને.

અર્થ રહિત-શેરડીને આવેલી ચમરી, અથવા થોડું વન એ સર્વ જેમ
નિરૂપયોગી છે, અથવા બહારને ગળે લટકતાં આંચળ જેમ અનુપયુક્ત હોય-
છે, તેમ જે જ્ઞાન નિરર્થક અને અનિષ્ટ હોયછે તે તામસ જ્ઞાન છે.

૧૮-૨૩ મંગરહિત-કર્તવ્યના અભિનિવેશરૂપ અલકાર તે મંગ, તે ગહિત.

યત્તુ કામેષ્વના કર્મ સાદ્દ્વારેણ વા પુનઃ ।

ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥૨૪॥

અનુબન્ધં ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।

મોહાદારમ્બ્યતે કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥૨૫॥

કામેષ્વના તુ સાદ્દ્વારેણ વા પુનઃ યત્તુ કર્મ બહુલાયાસમ્ ક્રિયતે તત્ત
રાજસમ્ ઉદાહતમ્ ॥

યત્તુ કર્મ અનુબન્ધમ્ ક્ષયમ્ હિંસામ્ પૌરુષમ્ ચ અનપેક્ષ્ય મોહાત્ આરમ્બ્યતે
તત્તામસમ્ ઉચ્યતે ॥

પશુ ક્ષણતી ઇચ્છા રાખનારથી કે અહંકારી મનુષ્યથી જે કર્મ બાક
અમપૂર્વક કરાયછે, તે કર્મને રાજસ કહ્યું છે.

જે કર્મ પરિણામ, હાનિ, હિંસા અને સામર્થ્યના વિચાર ક્યાં વિના
માત્ર મોહથી આરંભાયછે, તે કર્મ તામસ કહેવાયછે.

પરંતુ સકામ વા અહંકારી હોઈને જે કર્મ વડે પ્રયત્નસે ક્રિયા જાતા હૈ,
તે કર્મને રાજસ કહા છે.

પરિણામ, હાનિ, હિંસા ઓર સામર્થ્યનો ન વિચારકે માત્ર મોહસે જે
કર્મના આરંભ ક્રિયા જાતા હૈ, તે કર્મ તામસ કહાતા હૈ.

કામેષ્વનાથી કરાય કર્મ નરથી જે કાં અહંકારથી,
આયાસે લઈને અતિથય કહ્યું તે કર્મને રાજસી.

હિંસા ને પરિણામ પૌરુષ વળી નાશે ન વિચારીને,
આરંભે વળી કર્મ મોહથી જે હૈ તામસી કર્મ તે.

હું જ મહા યાત્રિક છું ઇત્યાદિ અભિમાનરૂપ અહંકાર નામવાળો રાજસ
ગર્વ વિશેષ તે મંત્ર, મંત્રશ્રવ્ય તે મંત્રરહિત. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે ત્યાં
સુધી કર્તા બોક્તા, પશુની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર અહંકાર સાત્ત્વિક પુરુષને પણ
હોયછે. અહંકાર રહિત સાત્ત્વિક તત્ત્વવેત્તા પુરુષને કર્તા અધિકાર નથી.

૧૮-૨૫ કે ૨૪ પશુ કૃત્યની યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કરતાં કર્મનાં

મુક્તસક્તોઽનંદવાદો ધૃત્યુત્સાદસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધચ્ચસિદ્ધયોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિકઃ યચ્ચયતે ॥૨૬॥

મુક્તસક્તઃ અનંદવાદો ધૃત્યુત્સાદસમન્વિતઃ સિદ્ધચ્ચસિદ્ધયોઃ નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિકઃ યચ્ચયતે ॥

આસક્તિ રહિત, અર્વયુક્ત વાચ્ય રહિત, ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી મુક્ત તથા કાર્યની સિદ્ધિઅસિદ્ધિમાં વિકાર રહિત કર્તા સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

આસક્તિ રહિત, મર્વયુક્ત વાચ્ય રહિત, ધીરજ છોર ઉત્સાહસે મુક્ત જોર સિદ્ધિ યા અસિદ્ધિ પિયે વિકાર રહિત કર્તા સાત્ત્વિક કહેવાતા છે.

ઉત્સાહે ધૃતિથી ભર્યો ન 'હું' કહે આસક્તિથી મુક્ત જે,
નિર્વિકાર અસિદ્ધિ સિદ્ધિમદ્માં તે કર્તા જ સાત્ત્વિક છે.

ખાલ્ય પરિણામને મુક્તબલે કર્તાની શુદ્ધિ તરફ ચોક્કસ નજર કરવી જોઈએ. નીતિમત્તા માત્ર જડ કર્મમાં નથી, પણ તે મર્વસઃ કર્તાની શુદ્ધિ ઉપર જ અવલમ્બીને રહે છે. આ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતનું ખરૂં તત્ત્વ ન જાણતાં કાંઈ મનુષ્ય મનમાં આવે તે કરવા માંડે, તો તે પુરુષને રાક્ષસી અથવા તામસી જાણવો.

અનુબંધ-રૂળઃ તે કર્મના રૂળરૂપે પાછળથી અનર્થ થવાનો છે એવું આગળ જતાં યનારૂં જે અશુભ રૂળ છે તે.

ક્ષય-અર્થનો ક્ષય થાય એવું; શક્તિ અને અર્થનો નાશ.

અનુબંધક્ષય-જે કામ કરવાથી ધનનો ક્ષય કે બળનો ક્ષય કે પુત્રધનો ક્ષય કે આયુષ્યનો ક્ષય કે જીવનનો ક્ષય થાય એવું.

૧૮-૨૬ ધૃતિ ઉત્સાહ-ધૃતિ એટલે આરબોક્ષા કામમાં વિધ્નો ઓળે, છતાં પણ તેનો ત્યાગ ન કરવાની લાગણીના હેતુરૂપ ચિત્તની વૃત્તિ વિશેષ. અર્થાત્ ધૈર્યના હેતુશ્રુત ઉત્સાહ એટલે 'આ તો હું કરીશ જ' એવે નિશ્ચય; તે બંને ગુણયુક્ત; પૈસા ખરચાય તેમાં અને શરીરને મહેનત પડે તેમાં ધૈર્ય તે ધૃતિ અને કામ કરવામાં વેગ તે ઉત્સાહ, એ બંનેયુક્ત.

૧૮-૨૭ જે પ્રભાણે જામની સઘળી દુર્ગથી વસ્તુ નાખવાનું રચાન

રાગી કર્મફલમેષુલુંબ્યો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ।

હર્પશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસ પરિકીર્તિતઃ ॥૨૭॥

રાગી કર્મફલમેષુ. લુંબ્ય. હિંસાત્મકઃ અશુચિ હર્પશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસ પરિકીર્તિતઃ ॥

અનુરાગી, કર્મફળની ઇચ્છા રાખનારો, લોભી, હિંસાત્મક, અપવિત્ર અને હર્ષ શોકથી યુક્ત કર્તાને રાજસી કહેલો છે.

અનુરાગી, કર્મફલકા અમિલપી, લોભી, હિંસા કરમેવાત્મ, અપવિત્ર બૌદ્ધ હર્પશોકથી યુક્ત કર્તા રાજસ કહા હુઆ હૈ.

લોભી કર્મફલમેષુ હિંસક અને રાગી અશુદ્ધ વળી,
હર્ષ બેદ બરેલ શોકથી ય તે કર્તા કલો રાજસી.

ઉદરડો છે, અથવા સર્વ અમાંગિક પદાર્થો જે પ્રમાણે સ્મશાનમાં નાંખવામાં આવેછે, તે પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ, જગતમાંનાં સર્વ કામોની પણ ધોવાની જગાજ છે, માટે જે કર્મદ્વારા ઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાયછે, તે કર્મ કરવાને પ્રવૃત્ત થાયછે અને પોતે મંપાદન કરેલા દ્રવ્યમાંથી એક પાંચ પાંચ ખર્ચતો નથી, અને વારંવાર તે દ્રવ્ય ઉપરથી પોતાના છત્રને ઓવારી નાખેછે. કૃપણ જેમ નિરંતર પોતાની મૂંઝી ઉપર લક્ષ રાખેછે, તે પ્રમાણે આ અન્યના પદાર્થો લઈ લેવાને માટે દક્ષ હોય છે. જેમ જગલો મલ્લને પકડવાને અતિ આતુર હોયછે, જેમ ભોરડીનું વૃક્ષ નિષ્ક જતાં આપણું વસ્ત્રને પોતાના કાંટામાં બેસવેછે, જોરથી કાઢવા જતાં વસ્ત્રને ફાડી નાખેછે અને અંગમાં ઉઝરડા પારેછે, તેનાં ફળ ચાખતાં આમલી જેવાં ખાટાં જણાયછે, તેમ મન વાણી કાયા દ્વારા જે અન્યને દુઃખ દેછે, અને પોતાનું હિત સાધવાને માટે અન્યનું હિત સાધવાને કે અન્યના હિત પ્રતિ લક્ષ આપતો નથી, તેમ જ સ્વતઃ જે કર્મ આરંભેછે, તે નિરંતર ચાકુ રાખવાનો નિયમ રાખતો નથી, છતાં કર્મનાં ફળની સદૈવ આશા રાખે છે. ધનુરનું ફળ ગર્ભમાં ઝેરી

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈજ્ઞતિકોઽલસઃ ।

વિપાદો દીર્ઘસૂત્રો ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥૨૮॥

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠઃ નૈજ્ઞતિકઃ અલસઃ વિપાદો દીર્ઘસૂત્રો ચ કર્તા તામસઃ ઉચ્યતે ॥

અજિતેન્દ્રિય, પામર, અક્કડ, શઠ, પારકાનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરનાર, આળસુ, ખેદ પામ્યા કરનાર અને દીર્ઘસૂત્રી કર્તા તામસી કહેવાયછે.

અજિતેન્દ્રિય, ગભાર, ઉન્મત્ત, શઠ, દૂસરેના ઉત્કર્ષ ન સહનેવાળા, આલસી, શોકશીલ ઔર દીર્ઘસૂત્રી કર્તા તામસ કહ્યો છે.

જે છે પામર મંદ યોગીશુ ને સ્તબ્ધ ભયો દેવથી,
વિપાદો વળી દીર્ઘસૂત્રી શબ્દે કર્તા કહે તામસી.

ખીજવાળું અને બહાર કાંટાવાળું હોયછે, તેમ તે પવિત્રતાના સંબંધમાં આત્મીય દરિદ્રી હોયછે, અને કરેલાં કર્મની ફળ પ્રાપ્તિ થતાં તે આનંદના આવેશમાં જગતને ધેલછાની ગેષ્ટા સહિત દર્શાવેછે અને જગતને તુચ્છ ગણેછે, અથવા આરંભેલું કર્મ સિદ્ધ ન થાય તો શોકથી તે કર્મને ધિક્કારેછે, તેને રાજસ કર્તા કહેછે.

શુબ્ધ—પારકાં ધનાદિક પદાર્થોની અભિલાષા કરનાર, અથવા ધનવાન હતાં પણ જે પુરુષ ધર્મને વાસ્તે ધન ખર્ચવામાં અસમર્થ છે તે.

૧૮-૨૮ અયુક્ત-અસ્થિર ચિત્તવાળો, અંધળ; સર્વ કાળ વિષયોમાં ચિત્તની સંક્રમતા કરતાં જે પુરુષ કરવા યોગ્ય કર્મમાં ચિત્તની સાવધાનતાથી રહિત ■ તે.

પ્રાકૃત-પામર, કાર્યાકાર્યના ગાન રહિત.

શઠ-મૂઢ, અવળું કરનાર, સર્વવંચક.

દીર્ઘસૂત્રી-નિરંતર અનેક સંકારૂઢ ચિત્ત રહેવાથી અતિ મંદ પ્રવૃત્તિ કરનાર; તરત કરવાનું કામ લાંબી મુદતે કરનાર.

નૈજ્ઞતિક-પારકાનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરનાર; પારકી કૃતિ કે કામનું

દુદ્ધેભેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણતત્ત્વિવિધં શૃણુ ।

પ્રોચ્યમાનમશોષેણ પૃથક્ત્વેન ધનજય ॥૨૧॥

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયે ।

ચન્દં મોક્ષં ચ યા વેતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્ય સાત્ત્વિકી ॥૩૦॥

ધનજય ગુણતઃ સુદ્ધેઃ ધૃતેઃ ચ એવ ભેદમ્ ત્રિવિધમ્ પૃથક્ત્વેન અશોષેણ પ્રોચ્યમાનમ્ શૃણુ ॥

પાર્યં યા બુદ્ધિઃ પ્રવૃત્તિમ્ ચ નિવૃત્તિમ્ ચ કાર્યાકાર્યે ભયાભયં ચન્દમ્ મોક્ષમ્ ચ વેતિ સા સાત્ત્વિકી ॥

હે ધનજય, શુણોને લાગે બુદ્ધિના અને ધૃતિના ભેદ પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારના હું તને જુદા જુદા સંપૂર્ણપણે કહ્યું, તે તુ સાંભળ.

હે પાર્ય, જે બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિને અને નિવૃત્તિને, કાર્ય અને અકાર્યને, ભય અને અભયને તથા બધ અને મોક્ષને (યથાર્થ) સમજેછે, તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિકી છે.

હે ધનંજય, ગુણોકિ કારણસે બુદ્ધિ ઔર ધૃતિકે ત્રિવિધ ભેદ હો મૈ તુમકો અલગ અલગ સપૂર્ણતાસે વહતા હું, હસકો તુમ સુનો.

હે પાર્ય, જો બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિકી ઔર નિવૃત્તિકી, કાર્યકી ઔર અકાર્યકી ભયકી ઔર અભયકી ઔર બધકી ઔર મોક્ષકી (યથાવત્) જાનતી હૈ, વહીબુદ્ધિ સાત્ત્વિકી હૈ.

શુણોને લઈ ભેદ ત્રિવિધ તને બુદ્ધિ અને ધૃતિના,

હું સંપૂર્ણપણાથી અર્જુન ! કહું તે સણુ જુદા જુદા.

નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ લયાલય અને કાર્યો અકાર્યો વળી,

જે બુદ્ધિ વળી બંધ મોક્ષ સમજે તે પાર્ય ! છે સાત્ત્વિકી.

ઉદ્દનારનાર; પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ ન કરતાં બીજાની ઘૃતિને ઉદ્દનાર.

૧૮-૨૯,૩૦ પહેલાં જે કર્તાનુ કથન કર્યું, તે જ્ઞાન કરણ ઉપહિન ચિદા-ભાસ, અને અહીં તો તે ઉપહિત ચિદાભાસથી પૃથક્ કરેલી ઉપાધિમાત્ર ન કરણરૂપથી વિવક્ષિત છે. સર્વત્ર કરણ ઉપહિતને ન કર્તાપણું હોયછે.

બુદ્ધિ-કેવળ ઇતિમાત્ર, ઇતિવાચું અંત કરણ.

(૧૮-૨૬)

યયા ધર્મમધર્મ ચ કાર્ય ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયયાવત્પ્રજાનાતિ યુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥૩૧॥

અધર્મ ધર્મેમિતિ યા મન્યતે તમસાવૃતા ।

સર્વાર્થાન્ વિપરીતાંશ્ચ યુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥૩૨॥

પાર્થ યયા ધર્મમ્ અધર્મમ્ ચ કાર્યમ્ ચ અકાર્યમ્ એવ ચ અયયાવત્ પ્રજાનાતિ સા યુદ્ધિઃ રાજસી ॥

પાર્થ યા તમસા આવૃતા અધર્મમ્ ધર્મમ્ ઇતિ મન્યતે સર્વાર્થાન્ ચ વિપરીતાન્ સા યુદ્ધિઃ તામસી ॥

હે પાર્થ, જે યુદ્ધિયડે મનુષ્ય ધર્મ અને અધર્મ તેમ જ કાર્ય અને અકાર્યને યથાર્થ રીતે જાણી શકેતો નથી, તે યુદ્ધિ રાજસી છે.

હે પાર્થ, જે યુદ્ધિ અજ્ઞાન-અંધારથી વ્યાપ્ત થઈને અધર્મને ધર્મ માનેછે, તેમ જ સર્વ અર્થને વિપરીત-કિંદા જ માનેછે, તે યુદ્ધિ તામસી છે.

હે પાર્થ, જેણે યુદ્ધિને મનુષ્ય ધર્મનો તથા અધર્મનો ઔર કાર્યનો તથા અકાર્યનો યથાવત્ જ્ઞાન નહોં સક્તા હૈ, યહી યુદ્ધિ રાજસી હૈ.

હે પાર્થ, જ્ઞાન-અંધારને વ્યાપ્ત હુઈ યુદ્ધિ અધર્મનો ધર્મ માનતી હૈ ઔર સર્વ અર્થનો વિપરીત સમજતી હૈ, યહી યુદ્ધિ તામસી હૈ.

જે યુદ્ધિથી અધર્મ ધર્મ સરવે કાર્યો અકાર્યો વળી,

જેવું હોય જણાય તેવું ન, મતિ તે પાર્થ ! છે રાજસી.

માને ધર્મ અધર્મ વ્યાપ્ત થઈને જે યુદ્ધિ અંધરથી,

સૌ અર્થો પણ વિપરીત મતિ તો તે પાર્થ ! છે તામસી.

રત્નપરીક્ષક જે પ્રમાણે ખરાં ખોટાં રત્નનો નિર્ણય કરેછે, તે પ્રમાણે કાર્ય અને અકાર્ય વિષે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ આપથી જે નિર્ણય કરેછે, તેમ જ જે યુદ્ધિ ઉત્તમ અને અધમ કાર્યને તરત સમજી જાયછે, તે સાત્વિકી યુદ્ધિ છે.

પ્રવૃત્તિ-ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ; કર્મમાર્ગ; શાસ્ત્ર વિહિત વિષયમાં પ્રવૃત્તિ.

નિવૃત્તિ-અધર્મમાં નિવૃત્તિ; નિષ્કર્મ માર્ગ; સંન્યાસ; શાસ્ત્ર પ્રતિષિદ્ધ

ધૃત્યા યયા ધારયતે મન.પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયાઃ ।

યોગેનાત્યભિચારિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્યં સાત્ત્વિકી ॥૩૨॥

યયા ॥ ધર્મેકામાર્થાન્ ધૃત્યા ધારયતેઽર્જુન ।

પ્રસન્નેન ફલાફાંક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્યં રાજસી ॥૩૩॥

પાર્યં યયા અત્યભિચારિણ્યા ધૃત્યા મન પ્રાણેન્દ્રિયક્રિયા યોગેન ધારયતે સા ધૃતિ સાત્ત્વિકી ॥

અર્જુન યયા ધૃત્યા તુ ધર્મેકામાર્થાન્ ધારયતે પ્રસન્નેન ફલામાઢ્ક્ષી સા ધૃતિ પાર્યં રાજસી ॥

હે પાર્યં, જે એકનિષ્ઠ ધૃતિથી મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ યોગે ઠરીને ધારણ કરાય છે, તે ધૃતિ સાત્ત્વિકી છે

હે અર્જુન, જે ધૃતિવડે ધર્મ, કામ અને અર્થ (ત્રણ પુરુષાર્થો) ધારણ કરાય છે, અને અનુરાગથી જે ફળની ઇચ્છા રાખે છે, તે ધૃતિ હે પાર્યં, રાજસી છે

હે પાર્યં, जिस एकनिष्ठ धृतिसे मन, प्राण और इन्द्रियोंकी व्यापारोंको मनुष्य योगसे धर रखता है, वही धृति सात्त्विकी है

હે અર્જુન, जिस धृतिसे धर्म, काम और अर्थको मनुष्य धारण करता है, और अनुरागसे जो फलकी आकांक्षा करती है, वही धृति है पार्यं, राजसी है

વ્યાપારો મન પ્રાણ ઇન્દ્રિયતણુ યોગે ચલાવાય છે,

હે અર્જુન! અનન્ય જેહ ધૃતિથી તે ધૃતિ સાત્ત્વિકી ॥

જે ધૃતિથી ધર્મ અર્થ ફિરીતી! કામે ચલાવાય છે,

આકાંક્ષી ફળની પ્રત્યેક્ષ જે તે રાજસી ધૃતિ છે

विषयमा निवृत्ति, यन्नेत स्वर्गकामो न सुरा पिबेत् । धृत्यादि ३पे

ભય-કાર્યાકાર્ય નિમિત્તભય અજ્ઞાન મમારનુકારણ પ્રવૃત્તિ માર્ગમા જન

જનમાતૃ તથા તત્ત્વજૂત લોભ રોગ આદિ અભય-કાર્યામર્મ નિમિત્ત અજ્ઞા

જ્ઞાન મોક્ષનુકારણ નિવૃત્તિ માર્ગમા તે ભયનો અજ્ઞાન (૧૮-૨૦)

૧૮-૩૩ ૫મ મહાબૂત જે મૂળ તત્ત્વમાથી નીકળે તે

યયા સ્યમ્ મયં શોકં વિપાદં મદમેવ ચ ।

ન વિમુચ્યતિ દુર્મેધા ધૃતિઃ સા પાર્થ સામસી ॥૩૫॥

પાર્થ યયા દુર્મેધા સ્વપ્નમ્ મયમ્ શોકમ્ વિપાદમ્ મદમ્ ચ એવ ન વિમુચ્યતિ સા ધૃતિઃ સામસી ॥

હે પાર્થ, જે ધૃતિને ક્ષીધે દુર્બુદ્ધિ મનુષ્ય હૈય, ભય, શોક, મેદ તેમ જ મદ છેડતો નથી તે ધૃતિ સામસી છે.

હે પાર્થ, જિસ ધૃતિસે શુદ્ધ બુદ્ધિકા મનુષ્ય નિદ્રા, મય, શોક, મેદ ઔર મદ ત્યાગ દેતા નહીં હૈ, વહી ધૃતિ સામસી હૈ.

દુર્બુદ્ધિ જન જે ધૃતિથી ભય ના ના ખિતતા શોકને,
ત્યાગે હૈય નહિ નહિ મદ, ધૃતિ તે સામસી પાર્થ! છે.

તત્ત્વનો પથ શરીરમાં સમાવેશ થાયછે, એ સર્વ તત્ત્વો જે શક્તિએ કરીને રિથર રહેછે, તે શક્તિ આ સર્વ કરતાં વળી નિરાળા જ છે, તે ધૃતિ.

૧૮-૩૬, ૩૭ લોકમાન્ય શ્રી તિલક મહારાજ આ સુખ મંગલે બહુ સુંદર ચિતાર આપતાં કહેછે કે-આત્મા અને તેના સ્વરૂપનો વિચાર શરૂ થતાં જ મન અને બુદ્ધિના અત્યંત ઉદાત્ત આપારથી, અને તે શુદ્ધ અવસ્થામાં હોય તે વખતે જે સુખ પ્રાપ્ત કરાયછે, તે જ મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠ અથવા અત્યંત સુખ છે. આ સર્વ સુખ આત્મવશ છે એટલે બાહ્ય વસ્તુની અપેક્ષા વિના અને ખીજનાં સુખ કभी ન કરતાં આપણા પોતાના પ્રયત્નથી જ પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થનારાં છે, અને જેમ જેમ વધારે હૈયે ચડતાં જાયછે, તેમ તેમ તે સુખનું સ્વરૂપ અધિદાધિક શુદ્ધ અને નિર્મળ થતું જાયછે, મોક્ષનો વિચાર બાહ્યએ મુઝીએ તોપણ આત્મ-વિચારમાં નિમગ્ન થયેલી બુદ્ધિને જ પરમ સુખ મળતું શક્ય છે, એમ સિદ્ધ થાયછે. સુખના સાર્વિક, રાજસ અને તામસ ત્રણ ભેદ કરતાં આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિના સ્વભાવથી જીવન થતાં સુખને જ સાર્વિક સુખ કહેલું છે. આ પરમ સુખનો એક વાર અનુભવ થયો, એટલે ગમે તેટલું

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાચત્તદ્ગ્રેઽમૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિથ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૩૮॥

યદ્ગ્રે ચાનુબન્ધે ચ સુખં મોહનમાત્મનઃ ।

નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥૩૯॥

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાત્ ચત્તદ્ગ્રે અમૃતોપમમ્ પરિણામે વિરમ્ ઇવ તત્
સુખમ્ રાજસમ્ સ્મૃતમ્ ॥

યત્ સુખમ્ અગ્રે ચ અનુબન્ધે ચ આત્મનઃ મોહનમ્ નિદ્રાલસ્યપ્રમાદોત્થમ્
તત્ તામસમ્ ઉદાહતમ્ ॥

વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી જે સુખ આરંભમાં અમૃત જેવું
અને પરિણામે વિષ જેવું હોય છે, તે સુખને રાજસ કહેલું છે.

જે સુખ પ્રારંભે તેમ જ પરિણામે ચિત્તને મોહમાં નાંખનારું છે તથા જે
નિદ્રા, આળસ, અને પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, તે સુખને તામસ કહેલું છે.

વિષય और इंद्रियोंके संयोगसे जो सुख प्रारंभमें अमृतके समान और
परिणाममें विरामके समान होता है, वह सुख राजस कहा है.

जो सुख प्रारंभमें और परिणाममें चित्तको मोहकारक है तथा निद्रा, आलस
और प्रमादसे उत्पन्न हुआ है, वह सुख तामस कहा है.

પ્રારંભે જે અમૃત સરખું વિષયેન્દ્રિય યોગે,
તે અતિ છે વિષ સમ, કહ્યું સુખ તો રાજસી તે.

પ્રારંભે તે પછી ૫ સુખ જે મોહમાં ચિત્ત નાંખે,
નિદ્રાલસ્યે થયું ગૃહ્યતે તામસી તે કહ્યું છે.

નથી. નક્કર એક અને તેની ચક્રિય પરિપૂર્ણ છતાં પણ તેનાં દર્શનથી
આહ્વાદ થવામાં આંખ સારી હોવાની અપેક્ષા છે, તેમ આત્માનંદનો
અનુભવ થવામાં પણ જુદાના પ્રસાદની અપેક્ષા છે, તેથી જ શ્રીભગવાને
કહ્યું છે કે-આત્મચુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ।

૧૮-૩૮ વિષ પુણ્ય-જાત, વીર્ષ, રૂષ, પ્રજ્ઞા, મેધા, ધર્મ, ધન અને

ન તદસ્તિ પૃથિવ્યાં વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ ।

સત્ત્વં પ્રકૃતિર્જૈર્મુક્તં ચદેભિઃ સ્વાત્ત્રિમિર્ગુણૈઃ ॥૪૦॥

પૃથિવ્યામ્ વા દિવિ દેવેષુ વા પુનઃ તત્ સત્ત્વમ્ ન અસ્તિ યત્ પ્રકૃતિર્જૈઃ
 ઇભિઃ ત્રિભિઃ ગુણૈઃ મુક્તમ્ સ્યાત્ ॥

પૃથ્વીમાં કે આકાશમાં કે દેવોમાં યે એવું કોઈપણ સત્ત્વ (પ્રાણી કે
 પદાર્થ) નથી કે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થતા આ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત હોય.

પૃથ્વીમાં, સ્વર્ગમાં વા દેવોમાં મો એસા કેઈ મી સત્ત્વ (પ્રાણી વા પદાર્થ)
 નહીં હૈ, કિ જે પ્રકૃતિસે ઉત્પન્ન હુઈ તોનાં ગુણોસે મુક્ત હૈ.

આ ગુણોથી ત્રણ પ્રકૃતિના, મુક્ત જે સત્ત્વ હોયે,
 એવું કોઈ નથી પૃથ્વી કે સ્વર્ગમાં દેવમાં યે.

પોતાના ઉત્સાહની હાનિના હેતુરૂપ હોવાથી અને અધર્મની ઉત્પત્તિથી
 નરક વગેરેના હેતુરૂપ હોવાથી પરિણામે એટલે તેના ઉપબોગની સમાપ્તિ
 મળ્યે જે વિષ જેવું છે તે.

૧૮-૪૦ સર્વ મંસાર ત્રિગુણસ્વરૂપ છે, અને પ્રકૃતિના નિલયધાથી
 પ્રકૃતિસ્વરૂપ અને સંસારના કારણસ્વરૂપ ગુણોની નિવૃત્તિ થતી નથી,
 માટે સ્વધર્માનુષ્ઠાનથી તત્ત્વજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી અજ્ઞાનસ્વરૂપ ગુણોની
 નિવૃત્તિ જોથી થાય, તે પોતપોતાનો ધર્મ કહેવાને હવે પછીની પ્રવૃત્તિ છે.

સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રકૃતિથી વૈષમ્ય અવસ્થા પામેલા જે સત્ત્વાદિ
 ત્રણ ગુણ છે, ત્યાં સત્ત્વ રજ્જ તમ એ ત્રણ ગુણ રૂપ જ પ્રકૃતિ થાયછે,
 તેથી ત્રણ ગુણોવિષે સાક્ષાત્ પ્રકૃતિજન્યતા સંભવતી નથી, પણ તે
 ગુણોની સામ્યાવસ્થારૂપ પ્રકૃતિથી જે ત્રણ સત્ત્વાદિક ગુણોની વૈષમ્ય
 અવસ્થા છે, તે અવસ્થા જ ત્રણ ગુણોની ઉત્પત્તિ છે; અથવા અહીં પ્રકૃતિ
 શબ્દથી અનિર્વચનીય માયાનું પ્રદણ કરવું.

૧૮-૪૧ આપ્તતામ્, મત્, વચ્ચિત્, ગૌતમ્. આદિ રમણિયાં. પણ આગે
 વર્ણોના ધર્મો આને મળતા જ કહેલા છે.

પ્રાદ્યણક્ષત્રિયવિદ્યાં ગૃહ્યાણાં ચ પરન્તપ ।

કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રમર્શૈર્ગુણૈઃ ॥૪૧॥

પરન્તપ પ્રાદ્યણક્ષત્રિયવિદ્યામ્ ગૃહ્યાણામ્ ચ કર્માણિ સ્વભાવપ્રમર્શઃ ગુણઃ પ્રવિભક્તાનિ ॥

હે પરતપ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો તેમ જ ગૃહોનાં કર્મો, તેઓનાં સ્વભાવસિદ્ધ ગુણો પ્રમાણે લુદ્ધાં લુદ્ધાં છે.

હે પરતપ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ઓર ગૃહોંકિ કર્મ, ઉનકે સ્વભાવજન્ય ગુણોંકે અનુસાર ભલગ અલગ હૈ.

હોઆમાં છે વિવિધ કિરીટી ! બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયો ને,
વૈશ્યોનાં યે પ્રકૃતિગુણથી કર્મ શુદ્ધોતણાં યે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી અને વૈશ્યનું જાતિથી વિષમપાત્રું છતાં ઉપનયન, અધ્યયન, યજ્ઞન વગેરે કર્મો અને આશ્રમથી સમતા હોવાના કારણથી તે ત્રણે જાતિ દિવ કહેવાયછે.

જે પૂર્વજન્મનો મંસ્કાર આ વર્તમાન જન્મમાં આપણને દુઃખ દેવાની અભિમુખતાથી વ્યક્ત થયેલ છે, તે મંસ્કારનું નામ સ્વભાવ છે. તે મંસ્કાર-રૂપ સ્વભાવ નિમિત્તરૂપે જે શુભોનું કારણ છે તેનું નામ સ્વભાવપ્રભવગુણ છે.

૧૮-૪૨ જો કે ત્રણ વર્ણોના સર્વે મુમુક્ષુઓને આ સર્વે ગુણ મોક્ષનાં સાધન હોવાથી સરખાં જ છે, તોપણ સત્ત્વપ્રભવ બ્રાહ્મણોને ગોળના ગળપણની પેઠે તે કહેલાં કર્મ સ્વાભાવિક અને નિયત છે, અને ખીન્ન-ઓને યતનસાધ્ય છે, એમ દર્શાવતાં તેને બ્રહ્મકર્મ ક્લાં.

આ શમ દમ આદિક કર્મ જે પુરુષમાં હોયછે, તે જાતિથી ગ્રહ હોવા છતાં પણ એ શમાદિ લક્ષણોવડે બ્રાહ્મણરૂપ જ જાણવા યોગ્ય છે અને એ શમાદિ કર્મ જે પુરુષમાં હોય નહિ, તે જાતિથી બ્રાહ્મણ હોવા છતાં પણ એ કર્મોના અભાવથી ગદ્ગદ જ જાણવા યોગ્ય છે. આ જ મહાભારતના આરણ્યક પર્વમાં સર્પજાવ પામેલા નહુપ રાજા

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાન્તિરાર્જયમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥

શમઃ દમઃ તપઃ શૌચમ્ ક્ષાન્તિઃ ચાર્જવમ્ જ્ઞાનમ્ વિજ્ઞાનમ્ આસ્તિક્યમ્
ચ એવ સ્વભાવજમ્ બ્રહ્મકર્મ ॥

શમ (મનોનિમ્લ), દમ (ધ્વજનિમ્લ), તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરલતા,
(શાસ્ત્રજન્ય) જ્ઞાન, (અનુભવજન્ય) વિજ્ઞાન, અને આસ્તિકતા, એ બ્રા-
હ્મણનાં સ્વભાવજન્ય કર્મ છે.

શમ, દમ, તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરલતા, (શાસ્ત્રજ્ઞાન), (અનુભવજન્ય)
વિજ્ઞાન બૌર આસ્તિકતા, એ બ્રાહ્મણને સ્વભાવજન્ય કર્મ છે.

શાંતિ ક્ષાંતિ દમ સરલતા જ્ઞાન વિજ્ઞાન સર્વે,
તે આસ્તિક્યે તપ વિમળતા બ્રાહ્મકર્મે સ્વભાવે.

પ્રત્યે યુધિષ્ઠિર રાજાએ કહ્યું છે કે—

સત્યં દાનં ક્ષમા શીલમાતૃશયસ્ય તપો વૃણા ।

દશ્યતે યત્ર નાગેન્દ્ર સઃ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

યત્રૈતદ્દશ્યતે સર્વં વૃત્ત સઃ બ્રાહ્મણઃ સ્મૃતઃ ।

યત્રૈતત્ર ભવેત્સર્વં તં શૂદ્રમિતિ નિર્દિશેત્ ॥

આજ્ઞન-કુટિલતાથી રહિતપણું. જ્ઞાન-પદ્ધતિ અંગે સહિત વેદને તથા તે
વેદના અર્થને વિષય કરનારી અંતઃકરણની જીવિવિશેષ. વિજ્ઞાન-કર્મકાંડમાં
પદ્ધતિ કર્મોત્તુ કૌશલ તથા જ્ઞાનકાંડમાં બ્રહ્મઆત્માની એકતાનો અનુભવ.
આસ્તિક્ય-પૂર્વે કથન કરેલી સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા.

૧૮-૪૩ શૌર્ય-સર્વ પ્રકાર પાડવાને માટે અન્યની સહાયની અપેક્ષા
રાખતો નથી, કે સિદ્ધિ પોતાનાં પરાક્રમમાં સોગતીની મદદની ગરજ
રાખતો નથી; આવી રીતે સહાયતા વિના જે પોતે બળવાન અને શૂરો
હોયછે, તે ક્ષત્રિયની પ્રકૃતિનો શુભ શૌર્ય છે.

ધૃતિ-ધૈર્ય; સર્વે અવસ્થામાં દિવ્યગૌરી રહિત નથી રહેવાય તે.

શૌર્યે તેજો ધૃતિર્દાયક્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરભાવઃ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજન્મ ॥૪૩॥

શૌર્યમ્ તેજઃ ધૃતિઃ દાયક્યમ્ યુદ્ધે ચ અપિ અપલાયનમ્ દાનમ્ ઈશ્વરભાવઃ
ક્ષાત્રમ્ સ્વભાવજન્મ કર્મ ॥

શૌર્ય, તેજસ્વિતા, ધૈર્ય, આતુર્ય, યુદ્ધમાંથી પાછા ન હેઠવું, દાન
અને ઇશ્વરભાવ-પ્રભુત્વ, એ ક્ષત્રિયનાં સ્વભાવજન્મ કર્મ છે.

શૌર્ય, તેજ, ધૈર્ય, આતુર્ય, યુદ્ધમાં પીઠ ન દિશાના, દાન ઔર ઈશ્વરભાવ,
એ ક્ષત્રિયકે સ્વભાવજન્મ કર્મ છે.

આતુરી ને યદ્ધ ધૃતિ પ્રભા નાસવું યે ન યુદ્ધે,
દાનો દેવાં પ્રભુ શી પ્રભુતા ક્ષાત્રકર્મો સ્વભાવે.

આકાશ તૂટી પડે તોપણ જેની શુદ્ધિ અને મન નિસ્તેજ્યતા નથી, તેના
આ શુભને ધૈર્ય કહેછે.

દાયક્ય-શીઘ્ર ઉત્પન્ન થતા દાર્પમાં પણ વ્યામોહથી રહિત થઈને
અવૃત્તિરૂપ દક્ષભાવ. દાન-દેવાઓઅને વિષે દાયવું છુટાપણું

ઇશ્વરભાવ-પ્રભુત્વ પાવન કરવા માટે પોતાના ભૃત્યાદિકોની સમીપ
પોતાની પ્રભુશક્તિનું જે પ્રકટ કરવું તે; શાસ્ત્ર નિષિદ્ધ માર્ગમાં અવૃત્ત
હોનાર દુષ્ટોને નિયમન કરવાની જે શક્તિ તે. આપણા હસ્ત પાદ આદિનું
સારૂ પોપણુ કરવાથી તેની ખાસેથી ગમે તે કામ કરાવી શકાયછે, તે
પ્રમાણે પ્રેમપૂર્વક પ્રભુત્વ પાલન કરવાથી ગળ પ્રભુનો ઉપભોગ કાવે
તેમ લઈ શકેછે. પ્રભુની વર્તણૂક ઉત્તમ રહે એવી વ્યવસ્થા રાખવી,
તેને જ ઇશ્વરભાવ કહેછે, અને તેમાં સર્વ સામર્થ્ય વામ કરેછે.

૧૮-૪૪ જુદી જુદી સ્મૃતિમાં પણ વૈશ્યના જાતિધર્મ નીચે પ્રમાણે છે.

વૈદ્યસ્ય દંડયુદ્ધર્જ કૃષિગોરક્ષણિજ્યાધિકમ્ । આપસ્તંબ.

પ્તાન્યેય ગ્રીમિ વૈદ્યસ્ય કૃષિનિગપ્તપાત્યં કૃષીદં ચ । વસિષ્ઠ.

વૈદ્યસ્યધિક કૃષિનિગપ્તપાત્યં કૃષીદં ચ । ગૌતમ.

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજન્મ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્થાપિ સ્વભાવજન્મ ॥૪૪॥

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યમ્ સ્વભાવજન્મ વૈશ્યકર્મ પરિચર્યાત્મકમ્ શૂદ્રસ્ય અપિ સ્વભાવજન્મ કર્મ ॥

ખેતી, ગાયોની રક્ષા અને વેપાર એ વૈશ્યનાં સ્વભાવજન્ય કર્મ છે; અને સેવા કરવી એ શૂદ્રનું સ્વભાવજન્ય કર્મ છે.

કૃષિ, ગોરક્ષા ઔર વાણિજ્ય, એ વૈશ્યકે સ્વભાવજન્ય કર્મ છે; ઔર સેવા કરના શૂદ્રકા સ્વભાવજન્ય કર્મ છે.

ગૌરક્ષા ને કૃષિ વણુજ એ વૈશ્યકર્મો સ્વભાવે,
ને છે સેવા કરવી વળી એ શૂદ્રકર્મ સ્વભાવે.

પદ્ધતાં રક્ષણ દાનમિત્યાધ્યયનમેવ ચ ।

યનિક્રમયે કુસીદં ચ વૈશ્યસ્ય કૃષિમેવ ચ ॥ મનુ.

૧૮-૪૫ સ્વધર્મના અનુશાનથી પરમ સુખ, જાતિ, રૂપ, વર્ણ, બલ, વૃત્ત, શુદ્ધિ-પ્રતા, દ્રવ્ય, ધર્માનુશાન ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત થાયછે, એમ આપસ્તંબ આદિ સ્મૃતિ કહેછે.

સર્વવર્ણના સ્વધર્માનુષ્ઠાનેન પરમ પરિમિતં સુખં તતઃ પરિવૃત્તૌ કર્મફલશેષેણ જાતિ રૂપ વર્ણ બલં વૃત્તં મેધાં પ્રજ્ઞાં દ્રવ્યાણિ ધર્માનુષ્ઠાનમિતિ પ્રપદ્યંતે । આપસ્તંબ. વર્ણાધર્માઘ ધર્મનિષ્ઠાઃ પ્રેત્ય કર્મફલમનુભૂય તતઃ શેષેણ વિશિષ્ટદેશજાતિ કુલરૂપાયુઃ ધૃતવૃત્તવિત્તસુખમેષસો જન્મ પ્રતિપદ્યંતે વિશ્વચો વિપરિતા નરયતિ । ગૌતમ.

શ્રુતિસ્મૃત્યુદિત ધર્મમનુતિષ્ઠન્ દિ માનવઃ ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तम सुखम् ॥ મનુ.

વળી શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય અપરોક્ષાનુભૂતિમાં કહેછે કે-

स्ववर्णाधर्मधर्मेण तपसा हरितोपजात् ।

साधनं प्रमवेत्सुखां वैराग्यादि चतुष्टयम् ॥

જાવિઅપુરાણમાં કહ્યું છે કે- શાસ્ત્રવિહિત ધર્મ શ્રેયના અમુદય૩૫

સ્વે સ્વે કર્મણ્યમિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિન્દતિ તત્તદ્દૃષ્ટુ ॥૪૫॥

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્ચમિદં તતમ્ ।

સ્વકર્મેણા તમમ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥૪૬॥

સ્વે સ્વે કર્મણિ અમિરતઃ નરઃ સંસિદ્ધિમ્ લભતે સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિમ્
પથા વિન્દતિ તત્તદ્દૃષ્ટુ ॥

યતઃ ભૂતાનામ્ પ્રવૃત્તિઃ યેન હવમ્ સર્વમ્ તતમ્ તમ્ સ્વકર્મેણા અમ્યર્ચ્ય
માનવઃ સિદ્ધિમ્ વિન્દતિ ॥

પોતાપોતાના (સ્વભાવજન્ય) કર્મમાં મગ્નો રહેનાર મનુષ્ય પરમસિદ્ધિને
પામેછે, પોતાનાં કર્મમાં તત્પર રહેનાર સિદ્ધિને કેવી રીતે પામેછે, તે સાંભળ.

જેનાથી સર્વ ભૂતાની પ્રવૃત્તિ ચાલે, અને જેવડે આ સર્વ જગત વ્યાપ્ત થયું
છે; તેની પોતાનાં (સ્વભાવજન્ય) કર્મવડે પૂજા કરવાથી મનુષ્ય સિદ્ધિને પામેછે.

અપને અપને કર્મમાં તત્પર રહેનેલે મનુષ્ય પરમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતા હૈ,
અપને કર્મમાં તત્પર મનુષ્ય જેણે સિદ્ધિ પાતા હૈ, વહ મુનો.

જિતસે સવ ભૂતોંકી પ્રવૃત્તિ હોતી હૈ, ઓર જિતલે યહ સવ જગત
વ્યાપ્ત હુઆ હૈ, ડનકી ઉપાસના અપને (સ્વભાવજન્ય) કર્મલે કરકે મનુષ્યલેગ
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતા હૈ.

નિત્યે કર્મે નિજ નિજ મગ્ની સિદ્ધિ પુરુષ પામે,
સિદ્ધિ પામે બ્યમ મગ્ની રહી સણુ તું તે સ્વકર્મે.

જેનાથી સૌ ભૂતની પ્રવૃત્તિ વ્યાપ્ત આ સર્વ જગત
સિદ્ધિ પામે પુરુષ પૃથ્વી નિજ કર્મોથી તેને

હોવાથી શ્રેયસ્કે જ કહેવાયો છે, તે વેદમુલક અને સનાતન હોય પાંચ
પ્રકારનો છે. ૧ વર્ણધર્મ, ૨ આશ્રમધર્મ, ૩ વર્ણાશ્રમધર્મ, ૪ ગોષ્ઠ (ગૃહ)-
ધર્મ અને ૫ નૈમિત્તિક ધર્મ.

૧૮-૪૬ યતે ષા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયતે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્પ્ર-

થેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્યનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વભાયનિયતં કર્મ કુર્યન્નામોતિ કિલ્વિપમ્ ॥૪૭॥

સ્વનુષ્ટિતાન્ પરધર્માત્ વિગુણઃ સ્વધર્મં થેયાન્ સ્વભાવનિયતમ્ કર્મ કુર્વન્
કિલ્વિપમ્ ન આપ્નોતિ ॥

પારદેશ ધર્મ સહેનથી આચરણ કરાય એવો દોષ, તોપણ તેના
કરતાં પોતાનો ધર્મ ગુણવિહીન-એાછા ગુણવાળો કે દોષવાળો છતાં એ વધુ
મારો છે, સ્વભાવથી નિર્માણ થયેલું કર્મ કરનારને પાપ લાગતું નથી.

ઉત્તમ પ્રકારસે આચરણ કિયે હુએ દૂસરેકે ધર્મસે ગુણહીન કિવા ન્યૂન
ગુણવાળા ભપના ધર્મ બચ્છા હૈ; સ્વભાવકે અનુસાર નિયત હુએ કર્મવા અનુ-
ષ્ઠાન કરનેસે પાપ નહીં લગતા હૈ.

પરંત- મારો સ્વધર્મ વધુ ગુણવિહીન તોયે,
સુખે અનુષ્ઠિત થતા પરધર્મથી એ,
નિર્મલ કર્મ વળી નિજ સ્વભાવથી જ,
લાગે ન પાપ કરતાં કદિ કાઢતે તે.

ચત્સ્યમિસવિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞાસ્વ તદ્વત્ । શ્રુતિ. હે ભૂશુ, જે કારણરૂપ વસ્તુથી
આ સર્વશૂન ઉત્પન્ન થાયછે, તથા ઉત્પન્ન થયેલાં તે સર્વ જે કારણરૂપ
વસ્તુથી છવેંટે તથા વિનાશ થયે તે મરણરૂપ જે કારણરૂપ વસ્તુવિષે
લય પામેહે, તે સર્વ જગતના અજિજ્ઞ નિમિત્ત ઉપાદાન કારણરૂપ વસ્તુને
જ તું બ્રહ્મ બાણુ-એવા કારણરૂપ બ્રહ્મનો તું વિચાર કર.

આતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મો નિષ્ક્રમ બુદ્ધિથી અથવા
પ્રશ્નચર્ચણ બુદ્ધિથી કરવાં તે વિરાટસ્વરૂપ પરમેશ્વરનું એક પ્રકારનું પૂજન
અર્થન જ છે, અને તેનાથી મિદિ મલેહે એમ કહ્યું છે.

૧૮-૪૭ જેમ એરના કીડાને એર દોષરૂપ અથવા નુક્રાનકર્તા થતું
નથી, તેમ સ્વભાવનિયત કર્મ કરનારને પાપ લાગતું નથી.

આપણી માના કદરૂપી દોષ તોપણ તેના પ્રેમવડે આપણે છીએ

સદૃશં કર્મ કૌન્તેય સદૃષ્યમપિ ન ત્યજેત્ ।

સર્વાર્મ્મા હિ દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિધાવૃતાઃ ॥૪૮॥

કૌન્તેય સદૃશં કર્મ સદૃષ્યં અપિ ન ત્યજેત્ ધૂમેન હિ અગ્નિઃ ઇવ સર્વાર્મ્મા. દોષેણ આવૃતાઃ ॥

હે અર્જુન, સ્વભાવજન્ય કર્મ દોષવાળું હોય તો પણ તેને છોડવું નહિ, કેમકે ધૂમાડાથી વ્યાપ્ત થયેલા અગ્નિની પેઠે સર્વ કર્મો દોષથી વ્યાપ્ત થયેલાં હોય છે.

હે અર્જુન, સ્વભાવજન્ય કર્મને દોષ હોવે તો भी वह कर्म छोड़ना नहीं चाहिये, क्योंकि धुंएसे आच्छादित अग्निके समान सब कर्म दोषसे आच्छादित होते ही हैं.

ના જન્મવું તજવું કર્મ સદૃષ્ય તોયે,
અગ્નિ ધૂમે ત્યજ વિંટપાં સહુ કર્મ દોષે.

છીએ, તે પ્રેમ કાંઈ વધુ હોતો નથી અન્ય સ્ત્રીઓ રજા કરતાં પણ અધિક સુસ્વરૂપ હોય તથાપિ બાળકને તેનો ગ્રા ઉપયોગ ? પાણી કરતાં અધિક ગુણવાળા પીમાં મસ્તને મૂકવાથી છતી રહે નહીં.

૧૮-૪૮ પરિણામતાપસસ્વાદુસ્તૈર્ગુણરૂત્તિવિરોધાથ દુઃખમેવ સર્વં વિવેકિનઃ યોગસૂત્ર.

પરધર્મ દોષવાળો છે. પરધર્મનું આચરણ કરવાથી સ્વાભાવિક એક દોષ, પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી બીજો દોષ, અવિદિતનું આચરણ ત્રીજો દોષ અને ધર્મરત્ની આગાનું ઉત્તેજન ચોથો દોષ આવી પડે છે.

જેમ સંકટ સમયે પણ સિદ્ધ મંત્ર વિસરવો ન જોઈએ, અથવા સમુદ્રમાં પડેલા મનુષ્યે નૌકાને છોડવી ન જોઈએ, કે મહારોગીએ દિવ્ય ઔષધનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ, તે પ્રમાણે સ્વધર્મ કર્મનું આચરણ છોડવું ન જોઈએ.

. સાંખ્યમતમાં શુદ્ધો નિત્ય ચંચળ છે. શુદ્ધ પણ જો નિત્ય ચંચળ

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વથ જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥૪૯॥

સર્વથ અસક્તબુદ્ધિ જિતાત્મા વિગતસ્પૃહ સંન્યાસેન પરમામ્ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિમ્
અધિગચ્છતિ ॥

સર્વમા આસક્તિ ગહિત બુદ્ધિવાળો, ચિત્તને વશ કરી નિષ્કામ કર્મ
કરનાર મનુષ્ય સંન્યાસથી પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને પામે છે.

જિનકી બુદ્ધિ સર્વથ આસક્તિ રહિત છે, જો વિષયો જીત લે છે અને જો
નિષ્કામ છે, તો મનુષ્ય સંન્યાસને દ્વારા પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે.

જિતાત્મ નિસ્પૃહ અસક્ત મતિ બધે બે,

નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ પર ત્યાગથી પામશે તે.

હોય તોપણ કર્મનો નિ શેષ ત્યાગ મેળવે નહિ, કેમકે અચળતા એ જ
ક્રિયા અથવા કર્મ છે અચળતા કે ક્રિયાનો નિ શેષ ત્યાગ, એ પુરુષના
પુરુષત્વનો વિધાતક થાય છે, એટલે કર્મનો નિ શેષ ત્યાગ મેળવે નહિ.

૧૮-૪૯ મન શાંત રાખીને જોણે સર્વ જૂતમા અંતર્ગત જે અંકુશ
બાંધ્યું, તે બધાથી અગર જાતિથી વેપારી હો કે ચાકામ હો, નિષ્કામ
બુદ્ધિથી તે બધો કરનાર તે પુરુષ સ્નાન મંથાશીલ આહાર કે ગરનાર
ક્ષત્રિયના જેટલો જ મોટો અને મોક્ષનો અધિકારી છે, એટલું જ નહિ,
પણ કર્મ છોડવાથી જે સિદ્ધિ મળવાની તે જ સિદ્ધિ નિષ્કામ બુદ્ધિથી
પોતપોતાનાં કર્મો કરનારને મળે છે.

પરમ-પૂર્વોક્ત નિષ્કામ કર્મજન્ય અંત કરણની શુદ્ધિરૂપ પરમ સિદ્ધિના
રૂપ હોવાથી અત્યંત મોટું છે.

સર્વથ-બધે-કોઈ વિષય જોગવવામાં, કોઈ કર્મ કરવામાં, કોઈ દેગમાં,
કોઈ રમણમાં સ્થિતિ કરવામાં, કોઈ લોહની પ્રાપ્તિ કરવામાં અને કોઈ દેવની
ઉપાસના કરવામાં અમક્ત એટલે પ્રીતિ ગહિત-સંબંધ રહિત જેની બુદ્ધિ છે
એવો, અર્થ દશના મિથ્યાપણનો નિશ્ચય કરીને અર્થ વિષયમાત્રમાં વિગત.

સિદ્ધિ પ્રાપ્તો યથા વ્રજ તથાઽઽપ્રોતિ નિવોધ મે ।

સમાસેનૈષ કૌન્તેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥૨૦॥

કૌન્તેય સિદ્ધિમ્ પ્રાપ્તઃ યથા વ્રજ જ્ઞાપ્રોતિ તથા મે સમાસેન એવ નિવોધ
યા જ્ઞાનસ્ય પરા નિષ્ઠા ॥

હે અર્જુન, સિદ્ધિને પામેલો મનુષ્ય જે રીતે જલને પામે છે, તે
મારા પાસેથી મહેપમાં મમજ, જે જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠ નિષ્ઠા છે.

હે અર્જુન, સિદ્ધિને પ્રાપ્ત હુઆ મનુષ્ય જેવે વ્રજને પાતા હૈ, એ સંકેતે
મુનસે જ્ઞાન લે; જે જ્ઞાનની પરા (ઉપરે ઉંચી) નિષ્ઠા હૈ.

પામે જ વ્રજ જમ સજ્જ કહું કુંઝમાં,

પામેજ સિદ્ધિ પર જ્ઞાનની જેહ નિષ્ઠા.

૧૮-૫૦ યથાં જાપ્રતિ ભૂતાનિ । ઇત્યાદિથી બાધાદાર બેદશુદ્ધિની
નિવૃત્તિ જ આત્મસ્વરૂપના અવસંબન્ધનું કારણ છે, કેમકે આત્મા કાષ્ઠને
પણ ક્યારે પણ અપ્રસિદ્ધ, પ્રાપ્ય, હેવ કે ઉપાદેય નથી; તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠા
વિવેકીને સુપ્રસિદ્ધ છે. જ્ઞાન અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે, જ્ઞાતા પણ એમ જ
પ્રસિદ્ધ છે, તેથી જ્ઞાનમાં યત્ન કર્તવ્ય નથી, પણ અનાત્મ શુદ્ધિની
નિવૃત્તિમાં જ યત્ન કર્તવ્ય છે; તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠા સુખપાઘ છે.

જેઓ શુરૂંપ્રદાય રહિત છે, જેઓએ વેદાંત ગ્રંથ કયું નથી, બાલ
વિષયોમાં જેઓની શુદ્ધિ અત્યંત આસક્ત છે અને જેમણે યોગ્ય પ્રમાણે
જાણવામાં પરિશ્રમ કર્યો નથી, એવા પુરુષોને જ્ઞાનનિષ્ઠા અતિશય દુઃસાધ્ય
છે; પરંતુ જેઓની સ્થિતિ તેઓથી વિપરીત છે, એવા વિવેકી પુરુષોની
શુદ્ધિ તો લૌકિક પ્રમાણમાં અને એ પ્રમાણોથી ગ્રહણ થતી દ્વૈત વસ્તુમાં
કદિ પણ પ્રવેશ થતી નથી, અર્થાત્ માલ ગાદકરૂપ સિદ્ધ વસ્તુ છે,
એવું વિવેકીની શુદ્ધિમાં આવતું નથી, કેમકે આત્મચૈતન્યથી વ્યતિરિક્ત
બીજ કાંઈપણ વસ્તુ છે, એવું તેમને ઉપસાધ્ય થતું નથી.

૧૮-૫૨ ધ્યાનયોગપર-જે પુરુષ યમ નિયમ આસન ઇત્યાદિક

બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધયા યુક્તો ધૃત્યાઽઽત્માનં તિયમ્ય ચ ।
શબ્દાદીન્વિષયાંસ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ બ્યુદસ્ય ચ ॥૫૧॥

વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતલાકાયમાનસઃ ।

ધ્યાનયોગપરો નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥૫૨॥

વિશુદ્ધયા બુદ્ધયા યુક્તઃ શ્રુત્યા ચ આત્માનમ્ તિયમ્ય શબ્દાદીન્ વિષયાન્
ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ ચ બ્યુદસ્ય । વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતલાકાયમાનસઃ નિત્યમ્
ધ્યાનયોગપરઃ વૈરાગ્યમ્ સમુપાશ્રિતઃ ।

અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિથી યુક્ત થઈને, ધૈર્યથી મનનો સંયમ કરીને,
શબ્દાદિ વિષયો છોડીને અને રાગદ્વેષને દૂર કરીને, એકાંત સ્થળમાં રહે-
નાર, મિતાહારી, વાણી કાપા અને મનને નિયમમાં રાખનાર, નિરતર
ધ્યાનયોગમાં પરાયણ રહેનાર અને વૈરાગ્યનો આશ્રય કરનાર,

અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિથી યુક્ત હોઈને, ધૈર્યસે મનનો સંયમ કરીને, શબ્દાદિક
વિષયોનો છોડીને અને રાગદ્વેષનો પેઝકે, એકાંત સ્થાનને નિવાસી, મિતાહારી,
શાકા ફાકા અને મનનો સંયમ કરીને, સદૈવ ધ્યાનયોગમાં તત્પર અને
વૈરાગ્યનો આશ્રય કરીને,

વિશુદ્ધ બુદ્ધિયુત સંયમી આત્મ ધૈર્યે,
શબ્દાદિ વિષય તજી તજી રાગદ્વેષે,
એકાંતી ભોજન જીવં મન વાણી કાપે,
વૈરાગ્યસેવી નિત્ય તત્પર ધ્યાનયોગે,

સાધનોથી સંપન્ન છે, તથા જે પુરુષ નિત્ય ધ્યાનયોગ પરાયણ છે તે.
ધ્યાન-ચિત્ત વિષે આત્માકાર વૃત્તિઓની જે આવૃત્તિ અર્થાત્ વિવિધતા
વૃત્તિઓના વ્યવધાનથી રહિતપણાનું સંપાદન તે. યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધ. યોગ
મંત્રથી પતંજલિ ભગવાને પણ યોગનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

લઘ્વાશી-લઘુનો અર્થ હિત, મિત અને મેષ્ય ચાલે, મારે
માપવાળું અને અનિષિદ્ધ એવું અન્ન જમનાર.

અહઙ્કારં ચલં દર્પ કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ ।

વિમુચ્ય નિર્મમઃ શાન્તો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૫૩॥

નિર્મમઃ શાન્તઃ અહઙ્કારમ્ ચલમ્ દર્પમ્ કામમ્ ક્રોધમ્ પરિગ્રહમ્ વિમુચ્ય
બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥

મમતા રહિત શાંત પુરુષ અહંકાર, બળ, ઉન્મત્તતા, કામ, ક્રોધ
અને પરિગ્રહ એ બધાનો પરિત્યાગ કરીને અહસ્ત્વરૂપ થવાને યોગ્ય થાયછે.

મમતા રહિત શાંત પુરુષ, અહઙ્કાર, ચલ, ઉન્મત્તતા, કામ, ક્રોધ ઓર
પરિગ્રહ છોડકે બ્રહ્મરૂપ હોનેકે યોગ્ય છે.

ત્યાગી અહંકૃતિ પરિગ્રહ ત્યાગી દર્પે,
ને કામ ક્રોધ તથાને બધાને તથાને,
જેણે મમત્વ તત્ત્વે શાંત પુરુષ જે છે,
તે યોગ્ય છે પુરુષ અહસ્ત્વરૂપે થવાને.

૧૮-૫૩ જેમ સાગરમાં ગંગાનો પ્રવેશ થયા પછી પણ જ્યાં સુધી
તેનો પ્રવાહ દૃષ્ટિએચર થાયછે, ત્યાં સુધી ગંગા, અને જ્યાં તે બંધ પડેછે
તે સમુદ્ર ગણાયછે, તે પ્રમાણે અહ અને અહ થનારમાં જે અંતર હોયછે,
તે અંતર શાંતિના યોગથી તત્કાળ નાશ પામેછે. અહસ્ત્વરૂપ થયા પૂર્વે
મૂળથી જ છે, તે અહ છે એવી જે પ્રતીતિ તેજ અહસ્ત્વરૂપ થવાની યોગ્યતા છે.

૧૮-૫૪ કિમીચ્છન્ કસ્ય કામાય શરીરમનુસંજ્વરેત્ । કઃ શોઠ એક-
સ્ત્વમનુપદ્યતઃ । શ્રુતિ.

જેમ આપણને સુખ પ્રિય હોયછે, તથા દુઃખ અપ્રિય હોયછે, તેમ
જે પુરુષ પોતાના આત્માની પેઠે સર્વ પ્રાણીમાત્રના સુખને પ્રિય દેખેછે
તથા દુઃખને અપ્રિય દેખેછે; અથવા પ્રજ્ઞાવેદં સર્વમ્ । શ્રુતિ પ્રમાણે આ સર્વ
જગત અહસ્ત્વરૂપ છે, એ પ્રકારની જુદીવડે જેપુરુષ જરાયુગ અંડજ સ્વેદજ
ઉર્જિજ એ ચારે પ્રકારનાં યુતોવિષે વિષમ ભાવથી રહિત છે. આ પ્રકારની
પરાભક્તિવાળા પુરુષ વિષે ભાવવતમાં પણ કશું છે કે-

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરમ્ ॥૫૪॥

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાંક્ષતિ સર્વેષુ ભૂતેષુ સમઃ પરમ્
મદ્ભક્તિમ્ લભતે ॥

બ્રહ્મભૂત પ્રસન્ન ચિત્તવાળો પુરુષ કશાનો શોક કરતો નથી કે કશાની
આકાંક્ષા રાખતો નથી અને સર્વે ભૂતોમાં સમદષ્ટિ રાખીને भारी પરા
ભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે.

બ્રહ્મભૂત પ્રસન્નચિત્ત પુરુષ કિસીકા શોક નહોં કરતા હૈ, ન કિસીકી આકાંક્ષા
કરતા હૈ, જૌર સવ ભૂતોંમિં સમદષ્ટિ કરકે મેરી પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ.

શાર્દૂલ- ના છાંછે પછી બ્રહ્મભૂત થઈ ના શોચે પ્રસન્નાત્મ ને,
સૌ ભૂતે સમદષ્ટિ રાખી મુજ તે પામે પરા ભક્તિને.

સર્વભૂતેષુ ચૈકંતં ભગવદ્ભાવમીક્ષતે ।

ભૂતાનિ ભગવત્યાત્મન્યેષો ભાગવતોત્તમઃ ॥

બ્રહ્મભૂત-જાની જીવતો જતાં તેના સમગ્ર અનર્થો નિવૃત્ત થઈ ગયેલા હોવાથી
નિરતિશયાનંદ બ્રહ્મ તે જ પોતે છે, એવો અનુભવ કરનારો તે, બ્રહ્મપ્રાપ્ત.

આ રીતે અનેક પ્રકારે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ ત્રણ ચાર વાર વિસ્તાર-
પૂર્વક કહેલાં છે, અને તે જ અવસ્થાને સિદ્ધાવસ્થા અથવા બ્રહ્મની સ્થિતિ
એવું નામ આપેલું છે. યોગવાસિષ્ઠ આદિ ઋષીઓ આ સ્થિતિને
જીવન્મુક્તા અવસ્થા કહે છે.

૧૮-૫૫ તસ્ય તાવદેવ ચિરં માવન્ન વિમોક્ષેઽથ સંપત્સ્યે । શ્રુતિ. તે બ્રહ્મ-
વેત્તા પુરુષને વિદેહમોક્ષની પ્રાપ્તિમાં એટલા કાળ પર્યંત જ વિલગ્ન છે, કે
જેટલા કાળ પર્યંત આરબ્ધકર્મના બોજવડે આ દેહનો પાત થતો નથી.
દેહનો પાત થયા પછી મર્ત્ય ઉપાધિઓથી રહિત થઈને તે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ
નિર્ગુણ અદ્વિતીય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ વિદેહમોક્ષને પામે છે.

વિમુક્તઃ વિમુચ્યતે । મૂચ્યતે વિશ્વમાયાનિર્જિતઃ । શ્રુતિ. તદન્ત્યાન્તરે

મત્તયા મામભિજાનાતિ યાવાન્યઘ્વાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

તત્ત્વો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્યા વિશતે તદનન્તરમ્ ॥૫૫॥

યાવાન્ યઃ ચ અસ્મિ મામ્ મત્તયા તત્ત્વતઃ અભિજાનાતિ તતઃ તત્ત્વતઃ
જ્ઞાત્વા તદનન્તરમ્ મામ્ વિશતે ॥

હું જેવડો (જેટલી મહત્તાવાળો) અને જેવો છું, તેવો મને ભક્તિના
યોગથી તે યથાર્થ રીતે જાણેછે, તેથી મને એ રીતે યથાર્થ જાણવા પછી
મારામાં પ્રવેશ કરેછે.

મેં જિતના થડા જૌર જેસા હૂં, વૈસા મુસે મક્તિકે દ્વારા ઘઠ યથાર્થ જાનતા
હે, ઓર મુક્તરી હસં સરહ યથાર્થ જાન રેનેકે ઘાદ મુસમેં પ્રવેશ કરતા હૈ.

જેવો છું વળી જેવડો સ્વરૂપથી ભક્તિથી જાણે મને,
ને જાણી સ્વરૂપે મને પછી કરે તે વાસ મારા વિષે.

મુક્ત થયેલ આ વિદ્વાન પુરુષ પ્રારબ્ધ કર્મના જોગથી દેહપાત થયા પછી
ફરીથી વિશેષે કરીને મુક્ત થાયછે.

અનુભવાત્મકે જ્ઞાન સિવાય મોક્ષ મળતો નથી, એ સિદ્ધાંત પણ
બંને માર્ગમાં એક સરખો જ કાયમ રહેછે, પછી જ્ઞાનમાર્ગ શ્રેષ્ઠ કે
ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ, એવા છુદ્ધિ વિનાના પ્રશ્નથી શો લાભ ? બંને સાધનો
પહેલાં અધિકાર પરાવે ભિન્ન છતાં પરિણામ એક સરખું જ લાવનાર છે,
માટે તે બંનેને અધ્યાત્મ એ એક જ નામ આપેલું છે; પણ સાધન તરીકે
જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બંને એક સરખાં જ છે, તોપણ ભક્તિ કદિ પણ
નિષ્ઠા થઈ શકતી નથી; તેથી જ્ઞાન એક જ નિષ્ઠા એટલે સિદ્ધાવરથાની
આખરની સ્થિતિ થઈ શકેછે, એવો એ બે વચ્ચે મહત્ત્વનો ભેદ છે.

અહંભા-નિર્દિષ્ટાસનરૂપ જ્ઞાનનિષ્ઠાવડે; પરા ભક્તિવડે; જહાર અને અંતર
સર્વત્ર પ્રવેશ કરનાર નિર્વિકૃપ પ્રત્યગ્દષ્ટિવડે, સારી રીતે અધિજ્ઞાનદર્શનગમ્ય
જ્ઞાનવડે. અભિજ્ઞાનાતિ-અભિજ્ઞાન પામેછે; અહંસાક્ષાત્કાર થાયછે.

૧૮-૫૬ મદ્વપાત્રમ-હું ભગવાન વાસુદેવ જ જેનું શરણુ છું, અર્થાત

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્વજ્રપાઘયઃ ।

મદ્ગ્રંસાદાદયાપ્રોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥૫૬॥

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ।

બુદ્ધિયોગમુપાધિત્ય મચ્ચિત્ત સતતં ભવ ॥૫૭॥

મદ્વજ્રપાઘય સદા સર્વકર્માણિ કુર્વાણ અપિ મદ્ગ્રંસાદાત્ શાશ્વતમ્ અવ્યયમ્
પદમ્ અયાપ્રોતિ ॥

સર્વકર્માણિ ચેતસા મયિ સંન્યસ્ય મત્પર બુદ્ધિયોગમ્ ઉપાધિત્ય સતતમ્
મચ્ચિત્ત ભવ ॥

મારો આશ્રય રાખનાર સદા મર્વ કર્મ કરતા છતાં પણ મારા અનુ-
મહથી શાશ્વત અને અવિકારી પદને પામે છે.

સર્વે કર્મો અંતઃકરણપૂર્વક મને અર્પણ કરી મારે પરાયણ થઈ,
બુદ્ધિયોગનો આશ્રય કરી નિરંતર મારામાં ચિત્ત રાખનારો થા

મુક્તકો આશ્રય કરેવાલા પુરુષ સર્વ કર્મોનો સદા કરતા હોવા મી મેરે
અનુગ્રહો શાશ્વત ઔર અવિનાશી પદનો પાતા હૈ.

મનસે સર્વ કર્મ મુક્તકો અર્પણ કરકે, મત્પરાયણ હોકર, બુદ્ધિયોગના
આશ્રય કરકે નિરંતર મચ્ચિત્ત હૈ

મારો આશ્રય ધારી નિત્ય કરતા સર્વે થ કર્મો છતાં,
પામે શાશ્વત સ્થાન અથવા વળી મારા પ્રમાદે મહા.

મો કર્મો, થઈ તું પરાયણ મને ચિત્તે સમર્પી હુમા,
બુદ્ધિયોગની જોાય તું લઈ સદા આ ચિત્તધારી હુમા

એક મારે પરમેશ્વરને સરણે થઈને મારે પરમેશ્વરને વિષે જેણે સર્વાત્મભાવ
અર્પણ કર્યો છે તે

૧૮-૫૭ બુદ્ધિયોગ-સમત્વ બુદ્ધિયોગ મારામાંજ બુદ્ધિનો યોગ-સ્થિતિ,
મૂતાનિ વિષ્ણુર્ગુણાનિ વિષ્ણુ । એ વાક્ય પ્રમાણે સર્વત્ર ઇશ્વર બુદ્ધિ, ન્યાયા-
ર્જિતધનસ્તસ્વજ્ઞાનનિષ્ઠોડતિચિપ્રિય । એ વાક્ય પ્રમાણે ગૃહસ્થને પણ વેદાત

મથિતઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાઽઠરિપ્યસિ ।

અય ચેત્યમહદ્ધારામ ધોપ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥૫૮॥

યદહદ્ધારમાથિત્ય ન ચોત્સ્ય હતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈષ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥૫૯॥

મથિતઃ મત્પ્રસાદાત્ સર્વદુર્ગાણિ ઠરિપ્યસિ અય ચેન્ ત્વમ્ અહદ્ધારાત્ ન ધોપ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥

અહદ્ધારમ્ આથિત્ય ન ચોત્સ્યે હતિ ચન્ મન્યસે એષઃ તે વ્યવસાયઃ મિથ્યા પ્રકૃતિઃ ત્વામ્ નિયોક્ષ્યતિ ॥

મારામાં ચિત્ત રાખનાર તું મારા અનુગ્રહથી સર્વે મુશ્કેલીઓને તરી નહીં, અને જો તું અહંકારથી મારું નહિ સાંભળે તો તું નાશ પામીશ.

જો તું અહંકારનો આશ્રય કરીને ‘હું યુદ્ધ નહિ કરું’ એમ જે માનેછે, તો તે તારો નિશ્ચય વ્યર્થ જ છે કેમકે (ક્ષાત્ર)સ્વભાવ તને યુદ્ધમાં જોડશે.

શુસપર મન લગાનેવાલ તુમ મેરે અનુગ્રહસે સવ વિદ્રોસિ પાર હો જામોગે ઓર યદિ તુમ અમિમાનસે મેરા ઘબન નહીં સુનોગે, તો તુમ નાશ પામોગે.

તુમ અહંકારકો આશ્રય કરકે ‘મैं યુદ્ધ નહીં કરુંગા’ એસા તુમ માનતે હો, તે યદિ તુમ્હારા નિશ્ચય મિથ્યા હો હૈ, કયોકિ (ક્ષાત્ર)સ્વભાવ તુમકો યુદ્ધમે પ્રવૃત્ત કરેગા.

મંદાકાંતા- સૌ વિદ્યો તું તરીશ ધરીને ચિત્ત મારે પ્રસાદે,
નાશે યાશે સૂણીશ નહિ જો તું અહંકારથી એ,
માનેછે જે લડીશ નહિ હું તું અહંકાર લીધે,
પ્રેરાશે તું પ્રકૃતિથી, વૃથા તુજ આ નિશ્ચયે છે.

વિચારની કર્તવ્યતા સ્મૃતિમાં જતાવાઈ છે, માટે એ કર્મ કરતો શ્રવણમનન આદિના કર્તવ્યશ્ચ.

૧૮-૫૮, ૫૯ અર્થત્વા વૈદિકં કર્મ નરઃ પતનમ્ભવતિ । પ્રમાણે સ્વધર્મના ગથી પતીતપણું પામીશ. એક ઉપર એક દોષ થતાં છેવટ પુરુષાર્થનો

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિવદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્કારિણ્યસ્યથશોઽપિ તત્ ॥૬૦॥

કૌંતેય સ્વેન સ્વભાવજેન કર્મણા નિવદ્ધઃ મોહાત્ યત્ કર્તુમ્ ન ઇચ્છસિ તત્ અવશઃ અપિ કારિણ્યસિ ॥

હે કુંતીપુત્ર, પોતાના સ્વભાવજન્ય કર્મથી બધાયેલો તું મોહને લીધે જે કરવાને ઇચ્છતો નથી, તે (પ્રકૃતિને વશ) પરત્ર ચઢને પણ તું કરીશ.

હે કુંતીપુત્ર, અપને સ્વભાવજન્ય કર્મસે વધે हुए તુમ મોહકે कारण जिसको करने नहीं चाहते हो, जिसको अवश होके भी तुम करोगे.

બધાયેલો તું નિજ કરમે જે સ્વભાવે ચતાં તે,
અન્યાધીને કરીશ, કરવા ઇચ્છ ના મોહથી જે.

નારા થઈ અનર્થ પરંપરા યાય.

તું જે કે નિસમુક્ત અને અવ્યય છે, તોપણ તને દેહસંપન્નના ધાવ નિરર્થક સહન કરવા પડશે. જે દેહ મંજુષમાં ડગલે ડગલે આપણો ધાત છે, તે સહન કરતાં કદિ પણ વિત્રાંતિ મળનાર નથી. જે તું માફ કથન શ્રવણ નહિ કરશે તો વાંતવિક રીતે ન મરતાં છતાં પણ આવડું મોહું મૃત્યુ તને સહન કરવું પડશે. (૧૮-૫૮)

પ્રકૃતિ-તેજ સૌર્ય દક્ષત્વ અભિમાન વગેરે ગુણની ઉત્પત્તિનો હેતુ; ક્ષત્રત્વ યોનિ, રણેગુણમયી પ્રકૃતિ; ક્ષત્રીય સ્વભાવ. (૧૮-૫૯)

૧૮-૬૦ પાણીનો ઓધ પૂર્વ તરફ જતો હોય અને તેમાં ધસડાનાર એમ કહે કે હું પશ્ચિમ તરફ જઈશ, તો તેનું ઓધનું વ્યર્થ થઈ પાણી તેને ઓધની સાથે પૂર્વ તરફ જ ધસડી જશે, અથવા ઓખાનો કણ એમ કહે કે હું ઓખાના સ્વરૂપમાં ઉત્તર નથી, તો તેનું તે કહેનું વ્યર્થ જાયછે, કેમકે તેનાથી તેના સ્વભાવ વિરુદ્ધ વર્તી શકાયું નથી. તે પ્રમાણે તારી પ્રકૃતિ ક્ષાત્રગુણથી ધડાયેલી હોવાથી હું યુદ્ધ કરવાને ઉત્તર નથી એમ જે તું બોલે તો તે વ્યર્થ જશે; તારો ક્ષાત્રધર્મ જ તને યુદ્ધ કર-

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥

અર્જુન યન્ત્રારૂઢાનિ સર્વભૂતાનિ માયયા ભ્રામયન્ ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનામ્
હૃદેશે તિષ્ઠતિ ॥

હે અર્જુન, યત્ર ઉપર ચક્રાવેલાં સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની માયાવડે
ફેરવતો ફેરવતો ઇશ્વર સર્વ ભૂતાના હૃદયપ્રદેશમાં રહેછે.

હે સર્જન, ચંદ્રપર ચઢાવે हुए સઘ પ્રાણિયોંકો અપની માયાસે ફુમાને-
વાલા ઈશ્વર સઘ પ્રાણિયોંકે હૃદયદેશમેં વાસ કરતા હૈ.

સૌ ભૂતોનાં પ્રભુ હૃદયને મંદિરે મંદિરે રહે,
માયાથી સૌ ભૂત ચક્રીને પાર્યં યંત્રે બધાવે.

વાને ઉઠાડ્યો. દરિદ્રને દારિદ્ર બમેછે કે ! પરંતુ બળવાન પ્રારબ્ધ તેઓની
પાસે તેનાં કષ્ટો ભોગવાવે છે જ. પોતાની સત્તાથી આ પ્રારબ્ધને કદિપણ
અન્યથા ન કરે, એવો ઇશ્વર તારા હૃદયમાં વાસ કરેછે.

૧૮-૬૧ ચ આત્મનિ સિષ્ટભાત્માનમન્તરો ચમયતિ ચ આત્મા ન વેદ યસ્યાત્મા
શરીરે एष ते अन्तर्याम्यमृतः । श्रुति. જે સુદ્ધિમાં રહીને સુદ્ધિને અંદરથી
નિયમમાં રાખેછે, સુદ્ધિ જેને બાધુતી નથી અને સુદ્ધિ જેની ઉપાધિ-
શરીરરૂપે-છે, તે તમારો આત્મા અંતર્માંથી કેવલસ્વરૂપ છે.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वग्रापी सर्वभूतान्तरात्मा । श्रुति.

માયાવાડ મૂળથી જ ચાત્રમાં છે. ચત્રાચત્ર ઉપનિષદમાં માર્યા તુ
પ્રકૃતિ વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ । કહેયું છે. માયા એટલે પ્રકૃતિ છે, અને
તે માયાના અધિપતિ પરમેશ્વર છે; તે જ પોતાની માયાથી વિશ્વ નિર્માણ
કરેછે, એવી સૃષ્ટિની કિપતિ આપેલી છે.

આમયન્-સંસ્કાર કાષ્ટની પૂતળીને ફેરાવેછે તેમ ઉર્જાઅધોભાગે પ્રાણીને
સંચાર કરાવતો.

યંત્ર-ઉત્ક્રમણાદિ સાધન સર્વ પ્રાણસ્વરૂપ લિંગરૂપ.

તમેય શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।

તત્પ્રસાદાત્પરાં શાન્તિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥૬૨॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥૬૩॥

ભારત સર્વભાવેન તમ્ એવ શરણમ્ ગચ્છ તત્પ્રસાદાત્ પરમ્ શાન્તિમ્
શાશ્વતમ્ સ્થાનમ્ પ્રાપ્સ્યસિ ॥

इति गुह्यात् गुह्यतरम् ज्ञानम् मया ते आख्यातम् एतत् अवशेषेण विमृश्य
यथा इच्छसि तथा कुरु ॥

હે ભારત, તું મર્વ બાવથી તેને જ શરણે જ, તેની કૃપાથી તું
પરમ શાંતિ અને શાશ્વત ધામને પામીશ.

આ પ્રમાણે ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય જ્ઞાન મેં તને કહ્યું, એનો મંપૂર્ણ રીતે
વિચાર કરીને જેમ તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ તું કર.

हे भारत, तুম सब भावसे उनके ही शरणागत होओ; उनकी कृपासे
तुम परम शांति और शाश्वत स्थान प्राप्त करोगे.

इस तरह गुप्तसे भी गुप्त ज्ञान मैंने तुमको कहा, इसका पूर्ण विचार करके
तुम जैसा इच्छता हो, वैसा ही करो.

તો તું તેવા પ્રભુજી શરણે પાથે ! જ સર્વભાવે,

જેશે શાંતિ પરમ ખડ તું નિત્ય તેને પ્રસાદે.

વસંત- મેં એ તને જ કહ્યું ગુહ્યથી ગુહ્ય જ્ઞાને,

ઇચ્છાનુસાર કર પૂર્ણ વિચારીને તે.

૧૮-૬૨ પરા શાંતિ; પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ, સમાધિ. આવી
ઉત્કૃષ્ટ શાંતિ-સમાધિની પ્રાપ્તિ પુરુષને ધ્યયરના અનુમહથી જ માપછે.
એ વાત સમાધિસિદ્ધિરીચરપ્રણિષ્ઠનાત્ । યોગસૂત્રથી પતંજલિ ભગવાને પણ
કહી છે.

૧૮-૬૩ મોક્ષના સાધનરૂપ-આત્મજ્ઞાન સંન્યાસ પર્વતનો નિષ્કામ

સર્વગુણતમં ભૂયઃ શૃણુ મે પરમં વચઃ ।

શૃણોઽસિ મે હૃદમિતિ તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥૬૪॥

સર્વગુણતમમ્ મે પરમમ્ વચઃ ભૂયઃ શૃણુ મે હૃદમ્ શૃણુઃ અસિ તતઃ તે હિતમ્ इति વક્ષ્યામિ ॥

સર્વ ગુણથી વધારે ગુણ મારું સારભૂત વચન વળી ફરીથી તું સાંભળ, તું મને અત્યંત પ્રિય છે, તેથી જ હું તારું હિત તને કહું છું.

સबसे अति गुण मेरा परम वचन फिर भी तुम सुनो; तुम मेरे बहुत प्रिय हो, इस लिये तुम्हारे हितको मैं कहता हूँ.

સૌથી ઉચું ગુણ ફરી સણુ વેણુ મારું,
તું પ્રિય છે બહુ મને કહું હિત તારું.

કર્મયોગ ગુણ છે. એ ગુણથી પણ વધારે ગુણ રહસ્યરૂપ આત્મજ્ઞાન છે. જ્ઞાન-અભ્યારમ્બથી કહેવાયેલું જ્ઞાન-બ્રહ્મ આત્માની એકતાના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ આ ગીતાશાસ્ત્ર.

૧૮-૬૫ શ્રદ્ધા ભક્તિથી પોતાનાં કર્મવડે મારું જ આરાધન કરનાર કહેલાં સાધનથી સંપન્ન મુમુક્ષુ, ચિત્ત શુદ્ધિથી ઉપજતા આત્મવિજ્ઞાનથી મારા સ્વરૂપને પામે છે, એમાં સંશય નથી. એમ બગવાને પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં તેમાં શુદ્ધ બીજવાળા કયા પ્રામાણિક બ્રાહ્મણને વિશ્વાસ ન થાય! તેથી મોક્ષની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુએ નિષ્કામપણાથી ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે અવશ્ય કર્મ કરવાં.

મારું વળન કર અને મને નમસ્કાર કર એ બે પદોવડે ઇશ્વરમાં નવધો ભક્તિ (શ્રવણ, દીર્ઘન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન)નું સ્મરણ કર્યું છે.

મન્મતા થા એ વાક્યથી જીવ બ્રહ્મની એકવાક્યતા કરનારૂં જ્ઞાન-ક્રાંતિનું સ્મરણ કર્યું છે. મદ્ભક્ત એ શબ્દથી ઉપાસના ક્રાંતિનું અને મદાજ્ઞ એ શબ્દથી કર્મક્રાંતિનું સ્મરણ કર્યું છે, તથા નમસ્કરુ એ શબ્દથી નમસ્કારાત્મક

મન્મના મય મદ્ગત્કો મધાજી માં નમસ્કુર ।

મામેવૈષ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥૬૫॥

મન્મના મય મદ્ગત્ક. મધાજી મામ્ નમસ્કુર મામ્ એવ ઇષ્યસિ તે સત્યમ્ પ્રતિજાને મે પ્રિયઃ અસિ ॥

મારામા મન રાખ, મારો ભક્ત થા, મારૂં પૂજન કર અને મને નમસ્કાર કર; એમ કરવાથી તુ મને જ પ્રાપ્ત થઈશ, એમ હું તારી પાસે સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કેમકે તું મને પ્રિય છે.

તુમ મુક્તિ મેં મન લગાઓ, મેરા મજ્જ હોઓ, મેરા પૂજન કરો ઓર મુક્તિ નમસ્કાર કરો, એસા કરનેસે તુમ મુક્તિ હી પાઓગે, એસી મેં તુમ્હારે સમીપ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરતા હૂં, ક્યોકિ તુમ મેરે પ્રિય હો.

મા ભક્ત મુજ મન રાખની મુજમાં તુ,
મારૂં કરી પૂજન વદ મને સદા તુ,
પ્રાપ્તિ તેથી તુ મને જ કહું તને તે,
એ મત્ય હોય મુજ છે પ્રિય તું મને છે.

ભક્તિનું સ્મરણ કર્યું છે.

મધાજી-ભગવત અર્થે કર્મ કરવાના શીખવાળો.

૧૮-૬૬ કર્મયોગ નિઘાનું પરમ રહસ્ય જે ધર્મનું શરણુપાત્ર, તેનો ઉપસંહાર કરીને આ કર્મયોગ નિઘાનું ક્રમ સર્વ વેદાંતવિહિત જે સમ્યગ્દર્શન છે તે કહે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનનું ક્રમ, પાપનો અસ્પર્શ અને શોકનું તરવું સર્વ શ્રુતિ સ્મૃતિ પ્રસિદ્ધ છે. ॥ એવ સર્વેભ્યઃ પાપમ્ય ડરિત ડરેત્તિદ વૈ સર્વેભ્યઃ પાપમ્યો ય એવ વેદ । તરતિ શોકમાત્મવિત્ તત્ર કો મોહ કઃ શોક એક-ત્વમનુપદ્યત । શ્રુતિ

સ્વર્ગ અને નરકની પ્રાપ્તિ થવામાં સાધનભૂત જે ધર્મ અને અધર્મ, તે જે અજ્ઞાનમાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે અજ્ઞાનનો આ જાનવડે સમૂળો

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥૬૬॥

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામ્ એકમ્ શરણમ્ વ્રજ અહમ્ ત્વા સર્વપાપેભ્ય
મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥

સર્વ ધર્મેનાં પરિત્યાગ કરીને હું મને એકને જ શરણે આવ, હું
તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, રોકા કર મા

સબ ધર્મોંવા પરિત્યાગ કરકે તુમ મુક્તે અકેલેકો હી શરણ આમો, મેં
તુમકો સબ પાપોંતિ મુક્ત કરુંગા, રોકા મત કરો.

સૌ ધર્મ ત્યાગી શરણે હું જ એકને જ,
સૌ પાપથી કરીશ મુક્ત તને બીજો ના

નાશ કરી દેવો જે રજ્જુપર સર્પનો ભાસ થયેલો છે, તે રજ્જુ હાથમાં
સીધા પકડી જેમ સર્પશ્રમ નષ્ટ થાય છે, સ્વમની મમાસિ થતા ઘડ દાગ
આદિ સર્વ પ્રપચ્ચનો નાશ થાય છે, તેમ ધર્માધર્મનો ભાસ કંગવનાર
અચાનનો ત્યાગ કર્યો એટલે સર્વ ધર્મનો આપોઆપ લય થશે.

ભગવત્શરણુ શાસ્ત્રમાં તથુ પ્રકારનું કહ્યું છે—

તત્સ્યંવાહ મમેવાસૌ સ એવાહમિતિ ત્રિષા ।

ભગવચ્છરણસ્વ સ્યત્સાધનામ્યાસપાક્ત ॥

એ અધિગારી પુરુષને સાધનોના અભ્યાસના પરિપાકથી તથુ પ્રકારનું
ભગવત્શરણુ પ્રાપ્ત થાય છે. એક તે પરમેશ્વરનો જ હું છું એ પ્રકારનું,
બીજું એ પરમેશ્વર મારા જ છે એ પ્રકારનું અને અને ત્રીજું તે પર-
મેશ્વર હું જ છું એ પ્રકારનું

ભરોચ્યાનન્વસોત્તત્તમ્ । ત્યાંથી ઉપક્રમ કરતા અચ્છેદોડયમદાસ્યોયમ્ ।
પ્રત્યાદિથી સ્વસ્વરૂપનો જે ઉપક્રમ છે, તે જ ઉપસદ્ધારમાં સર્વધર્મા-
નપરિત્યજ્ય । એ વાક્યમાં અખડકસ્સથી પ્રતિપાદન કર્યો છે

સર્વ ધર્મ-ધર્મ અધર્મ સર્વે નાવિરતો દુષસ્તિત્વાત્ । શ્રુતિ દુશ્ચરિતથી

इदं ते नातपस्काय नामकाय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे घाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥

इदम् ते अतपस्काय न वाच्यम् कदाचन न अभक्ताय न च अशुश्रूषवे
न च यः माम् अभ्यसूयति ॥

આ શુભ જ્ઞાન તારે તપ રહિતને ન કહેવું, ભક્તિ રહિતને કદિ પણ ન
કહેવું, સેવા રહિતને ન કહેવું તેમ જ જે મારી નિંદા કરે તેને પણ કહેવું નહિ.

यह गुण ज्ञान तप रहितको मत कहना, भक्ति रहितको भी कभी मत
कहना, सेवा हीनको मत कहना और जो मेरी निंदा करता हो, उससे भी
मत कहना.

જેને ન ભક્તિ તપ કે નહિ મુજ સેવા,

તેને ન કહેવું મુજ નિંદાને કદિ આ.

विराग्या वगर मुक्ता धनार्तुं नथी. त्यज वर्ममधर्म च । स्मृति. धर्म अने
अधर्मे तज; ओ कला प्रभाषे सर्व धर्मेना परित्याग करीने.

મને એકતે-મર્તામા, સર્વ ભૂતનો ધર્મ, અન્યુત, ગુરુ, જન્મમરણ
રહિત, હું જ એ પ્રભાષે એક, તેને.

શરણે જ-મારાથી ભુલુ બીજું કંઈ નથી, એમ નિશ્ચય કર.

૧૮-૬૭ विष्णु वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मायेवधिष्टेहमस्मि आत्मा-
कायानृजवेऽयताय न मा द्रव्या अवीर्यवती तथा त्वां । श्रुति

वस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यायां प्रवादन्ते महान्ननः॥ श्रुति.

એક કાળે અનધિકારી પુરુષોને પ્રાપ્ત થઈને એ પામેલી રેહિ
વિદ્યાના ઉપદેશ આલણોની સમીપ જઈને કહેવા લાગી. ॥
તમે મને શુભ રાખો, તેથી હું વિદ્યા તમને જોગ મોઝ
કરાવીશ; અથવા જે ક્ષત્ર્ય લેકા ઉપર દૃષ્ટાદૃષ્ટિ કરીને
નહિ રાખી શક્યા હો, તોપણ જે પુરુષ શુભો વિષે કહે

ય इदं परमं गुह्यं मन्त्रकेष्वभिधास्यति ।

મર્ત્તિ મયિ પરાં છૂટ્યા મામેયેપત્યસંશયમ્ ॥૬૮॥

इदम् परमम् गुह्यम् य मन्त्रकेषु अभिधास्यति मयि पराम् भक्तिम् कृत्या
મામ્ એવ અસંશયમ્ અપ્યતિ ॥

આ પરમ ગુહ્ય જ્ઞાન જે આગ ભક્તોને કરેજો, તે મારે વિષે પણ
ભક્તિ કરવાથી મને જ પ્રાપ્ત થશે, એમા મંસય નથી.

यद् परमं गुह्यं ज्ञानं जो मेरे भक्तोंको कहेगा, वह मेरी परा भक्ति
करके मुझको ही पावेगा, इसमें संशय नहीं है.

કહેશે મુશુભ ઉચુ આ મુજ ભક્તને જે,
પામે જ મુજ કરી ભક્તિ પરા મને તે.

इयं अस्मया द्रोपवाणो ज्ञे, तथा ऋगुसावथी गदित ज्ञे, तथा मन गदित
छद्रियोना निग्रहथी गदित ज्ञे, तथा गुरुनी मेवाभक्तिथी रदित ज्ञे,
એવા અનધિકારી પુરુષ પ્રત્યે મારે ઉપદેશ કરેજો, તો હું વધ્યા બીની
પેઠે નિષ્ફળ થઈશ, પણ જે પુરુષ એવો ન હોય અને એથી ઉપદુ
અસ્મયા દ્રોપ વગેરે રહિત હોય, તે મહાત્મા પુરુષને જ આ વેદાત
પ્રતિપાદિત અર્થ બુદ્ધિવિષે પ્રકાશમાન થાયછે.

देहादिभां आत्मानां प्रवाहनी आतिने छेदनारमुपुमि मभाधि वगेरेभां कर्ता
पणु भोक्तापणु वगेरे अनर्थं जणुतो नथी, तेथी आतिना प्रवाह निमित्त
જ આ સમાર ભ્રમ છે, વાસ્તવિક નથી, એમ સમ્બન્ દર્શનથી અત્યંત
ઉપગમ થાય એ મિદ્ધ થયેના ગીતાશાઆર્યનો દુકામા ઉપમહાગ કરી
આ શાસ્ત્રમપ્રદાયની વિધિ કહેછે.

अशुश्रूषवे-सेवा गदितने, सावणवानी धम्य न होय तेने.

અતપરકાય-જે પુરુષ સંઘાદિક વિષયોથી શ્રોત્રાદિક છદ્રિયોના
નિગ્રહથી રહિત છે તે

૧૮-૬૮ ગુહ્ય-મંત્રચુક્ત, વેદોનું બીજાં ઝંકાર, તે ઝંકાર ગીતારથી

ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કશ્ચિન્મે પ્રિયકૃત્તમઃ ।

ભવિતા ન ચ મે તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥૬૯॥

મનુષ્યેષુ ચ તસ્માત્ મે પ્રિયકૃત્તમઃ કશ્ચિત્ ન ભવિતા ભુવિ ચ મે તસ્માત્ પ્રિયતરઃ અન્યઃ ન ॥

અને સર્વ મનુષ્યોમાં તેના કરતાં મારું વધારે પ્રિય કરનાર કોઈપણુ મળશે નહિ, અને આ ભૂમિમાં મને તેના કરતાં વધારે બહાલો પીળો કોઈ નથી.

और सब मनुष्योंमें उससे मेरा अधिक प्रिय काम करनेवाला कोई भी न होगा, और इस पृथ्वी विये मुझको उससे अधिक प्यारा दूसरा कोई नहीं है।

તેથી નરે ન પ્રિયકારી વધુ મને કો,

ભૂમાં ન તેથી વધુ પ્રિય મને યશે કો.

વૃક્ષનો વિસ્તાર પામ્યો તે; ગીતામાંના શ્લોકો તે ગાયત્રીરૂપ કળો અને કલો છે તે; આવી આ મંત્રયુક્ત ગીતા.

અભિધાસ્યતિ-સ્થાપશે, સ્થાપન કરશે, ગ્રંથથી અને અર્થથી સ્થાપન કરશે; માત્ર સેવાની અપેક્ષાવડે નહિ, પણ પરમ કર્ણાવડે ગ્રંથ અને તેનું રહસ્ય સમજે એવી રીતે વ્યાખ્યાન કરશે.

અસંશયઃ । એવો પાઠ પણ છે.

૧૮-૭૦ વિધિ, જપ, ઉપાંશુ અને માનસ એ ચાર પ્રકારના યોગમાં માનસયત્ત જ્ઞાનયત્ત ગણાયછે, માટે તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, તેથી આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરનારે જ્ઞાનયત્તવડે મારું પૂજન કર્યા બરાબર થાયછે.

વિધિયત્ત-ત્રીહિ આદિ દ્રવ્યવડે જે સિદ્ધ થાય છે તે.

જપયત્ત-જેમાં સ્વર સહિત મોટેથી ઉચ્ચારી પાઠ કરવામાં આવેછે તે.

ઉપાંશુ-જે જપમાં બહારના ઉચ્ચારણ વિના કેવળ હોડનું આલન થાયછે તે.

માનસ-જે જપમાં મંત્રના અર્થરૂપ દેવતાનું ધ્યાન કરતાં તે રૂપે મન યત્ત રહેછે તે; આને જ જ્ઞાનયત્ત કહેછે.

અધ્યેષ્યતે ચ ય હમં ધર્મ્યં સંવાદમાયયોઃ ।

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાદમિષ્ટઃ સ્યમિતિ મે મતિ ॥૭૦॥

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શૃણુયાદપિ યો નરઃ ।

સોઽપિ મુક્તઃ શુભૌલોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥૭૧॥

આવશે ચ હમમ્ ધર્મ્યમ્ સવાદમ્ ચ અધ્યેષ્યતે તેન જ્ઞાનયજ્ઞેન અદમ્
ઇષ્ટ સ્યામ્ इति मे मति ॥

ચ નર શ્રદ્ધાવાન્ અનસૂય ચ અપિ શૃણુયાત્ સ અપિ મુક્ત પુણ્ય
કર્મણામ્ શુભાન્ લોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્ ॥

અને આપણા જેના ધર્મસ્વરૂપ સવાદનું જે અધ્યયન કરશે, તે જ્ઞાન
યજ્ઞપટે માફ જે પૂજન કરશે, એવી મારી માન્યતા છે.

જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાન અને ધર્મા રહિત આ માલજે, તે પશુ(પાપથી)
મુક્ત થઈ, પુણ્યકર્મનાળાઓના શુભ લોકોને પામે છે.

ઔર જે हम देनेकि इस धर्मसवादका अध्ययन करेगा, वह ज्ञानयज्ञसे
मेरा ही पूजन करेगा, ऐसी मेरी मान्यता है

જો મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાન ઔર ईर्ष्यारहित होकर इसे सुनेगा, वह भी (पापासे)
मुक्त होकर, पुण्यकर्मवालेकि शुभ लोकेकि प्राप्त होता है.

शाईल- ते ने धर्मस्वरूप पाऊ करे सनाद आ आपणो,
पूजाधर हूँ तेथी ज्ञान यज्ञनेअ मान्यता भारी तो.

ધર્મા ના કરનાર કોઈ નર જે શ્રદ્ધા થકી સાલજે,
પામે તે પશુ મુક્ત લોક શુભને ન્યા પુણ્યધર્મી વસે

ધર્મ-મોક્ષની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ જે આત્મજ્ઞાન છે, તે આત્મ-
જ્ઞાનરૂપ ધર્મનું કારણ હોવાથી ધર્મરૂપ, ધર્મથી અવિરૂદ્ધ હોવાથી ધર્મરૂપ.

૧૮-૭૨ આ શ્લોક ગીતાના શ્રીતાનું ફળ બતાવવા કહ્યો છે લોકો
ઉપર ઉપદ્રાર કરવા માટે જે પુરુષ ગીતાના મોટા ઉચ્ચાર કરી સંભળાવે,
તો તે ઉપર શ્રદ્ધા રાખી સાંભળનાર તે શ્રદ્ધાવાન વક્તાના ઉચ્ચારમાં કે

કચ્છિદેતચ્છુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચ્છિદ્જ્ઞાનસંમોહઃ પ્રણયસ્તે ધનંજય ॥૭૨॥

પાર્થ ત્વયા એકાગ્રેણ ચેતસા એતત્ કચ્છિત્ શ્રુતમ્ ધનજય તે અજ્ઞાન-
સંમોહઃ કચ્છિત્ પ્રણયઃ ॥

હે પાર્થ, તેં આ એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળ્યું ને? હે અર્જુન, તારો
અજ્ઞાનજન્ય સંમોહ સર્વથા નાશ પામ્યો ને?

હે પાર્થ, તુમને એકાગ્રચિત્ત હોફર ફસ ફુગ તો લિયા? હે અર્જુન, અજ્ઞાનસે
જન્મા હુઆ તુમ્હારા મોહ નષ્ટ તો હુઆ?

સૂચ્યુંને વીર! હે ધનંજય! સહુ એકાગ્ર ચિત્તેથી તેં,
પામ્યોને તુજ પાર્થ! નાશ સરવે અજ્ઞાનસંમોહ એ?

અર્થમાં કોઈપણ રીતે દોષની કલ્પના નહિ કરનાર કોઈપણ જાતનો અસૂચ્ય
દોષ કલ્પ્યા વગર જે શ્રીમાતા આને સાંભળે, તે શ્રીમાતા યાત અથવા અજ્ઞાત-
પણે કરેલાં પાપોથી મુક્ત થઈને પુણ્યલોક પામેછે.

૧૮-૭૨ લોકમાન્ય શ્રીતિલક મહારાજ કહેછે કે ગીતામાં પારલૌકિક
ધર્મ અને નીતિધર્મ બંને જગતના નિત્ય અને અમૃત તત્ત્વને આધારે
સ્થાપિત થયેલાં હોવાથી પરમ કોટિનો આ ગીતાધર્મ, મનુષ્ય એ કેવળ
હૃદયી જાતનું જનાવર છે એવી દૃષ્ટિએ માનવી કૃત્યનો વિચાર કરનાર
કેવળ આધિભૌતિક જ્ઞાનથી કદિ પણ ન હારી જાય એવો એટલે જ
નિત્ય અને અભય છે; અને હિંદુ લોકને આ બાબતમાં ખીળ કોઈપણ
અંથ તરફ, ધર્મ તરફ કે મત તરફ જોવાની જરૂર લગવાને રાખી
તથી એ જણાઈ આવશે. સર્વ બ્રહ્મજ્ઞાન નિરૂપણ ક્યાં પછી, ભગવતે
પ્રાપ્તોડસિ । શ્રુતિથી હવે તને અભય પ્રાપ્ત થયું છે, એવું યાગવલ્કયે જે
જનક રાજાને કહેલું છે, તે જ આ ગીતાધર્મના જ્ઞાનને પણ અનેક અર્થમાં
અક્ષરે અક્ષર લાગુ પડેછે.

૧૮-૭૩ તત્ર કો મોહઃ કઃ શેષઃ એત્વમ્નુપરયતઃ । શ્રુતિ.

અર્જુન ઉવાચ ।

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લઘ્વા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્ચુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહ કરિષ્યે વચનં તથ ॥૭૩॥

અર્જુન ઉવાચ । અચ્યુત ત્વત્પ્રસાદાત્ મોહ નષ્ટ મયા સ્મૃતિ ત્વત્પ્રસાદાત્
ગતસંદેહ સ્થિત અસ્મિ તવ વચનમ્ કરિષ્યે ॥

અર્જુને કહ્યું-હે અચ્યુત, આપના પ્રસાદથી મારો મોહ નાશ પામ્યો
મને (કર્તવ્યની) સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ, હવે હું નિઃસંદેહ થઈને ઉભો છું અને
આપનું કહ્યું કરીશ.

અર્જુનને વહા-હે અચ્યુત, આપેને પ્રસાદથી મેરો મોહ ચલ ગયા, મેં
સ્મૃતિ પાઈ છે, અથ મેં સંદેહરહિત હોઈને રહ્યા છું, ઓર આપના વચન પાછળ.

ભાગ્યો મોહ સ્મૃતિ મળી વળી પ્રભુ ! તારે પ્રમાદે મને,
નિઃસંદેહ ઉભો છઉં વચન હું પાળીશ તારું હવે

આત્માની એકતાનો અનુભવ કરનારને તેમાં મોહ કે રોક તો હોય
મિલતે હૃદયગ્રન્થિ ઢિયન્તે સર્વસંશય ।

ક્ષીયન્તે चास्व कर्माणि यस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ શ્રુતિ

જેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાયછે, તેના હૃદયની ગાંઠ ભેદા
જાયછે, મર્વ સંશયો કપાઈ જાયછે, અને તેના કર્મોનો ક્ષય થઈ જાયછે.

સ્મૃતિભ્રમે સર્વપ્રવીના વિમોહ । શ્રુતિ. હુંજ પરબ્રહ્મ છું, એ પ્રકારે
સ્મૃતિને પ્રાપ્ત થયેલ આ પુરુષની મર્વ ચિત્તજડ અધીઓનો વિનાશ થાય.

આ પ્રમાણે ગીતા જ્ઞાનથી આત્મનાલ ચત્ત મોહ અને રોક ના
પામેછે, અને સંદેહ કે મશયને અવકાશ રહેતો નથી.

અર્જુનનો કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે હું આપનું વચન પાળીશ
હું આપના પ્રસાદથી કૃતાર્થ છું, મારે કાંઈ કર્તવ્ય નથી.

મોહ-અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અધારારૂપ, સમસ્ત સંસારના હેતુ
સાગરની પેઠે તરવો મુશ્કેલ.

સજય ઉવાચ ।

इत्महं वासुदेवस्य पार्यस्य च महात्मनः ।

संवादमिमश्रोषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

સજયઃ ઉવાચ । इति वासुदेवस्य महात्मन. पार्यस्य च अद्भुतम् रोम-
हर्षणम् इमम् संवादम् अहम् अश્રોषम् ॥

મંજયે કહ્યું-એ પ્રમાણે ભગવાન વાસુદેવ અને મહાત્મા અર્જુન વચ્ચેનો
અદ્ભુત અને રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે એવો આ મંવાદ મેં સાંભળ્યો.

સજયને કહ્યું-હસ તરફ મળવાનું વાસુદેવ ઓર મહાત્મા અર્જુનના અદ્ભુત
ઓર રોમાંચ જણા કરનેવાલાં યહ સવાદ મેંને સુના.

વાસુદેવતણે! અને કિરીટી એ ધનવી મહાત્માતણે!
આ રોમાંચિત આમ અદ્ભુતવળી મંવાદ મેં સાંભળ્યો.

સ્મૃતિ-આત્મપણાના વિષય રૂપ, જેના લાભથી સર્વ પ્રતી છુટી
જાય તે.

૧૮-૭૫ વ્યાસની કૃપાથી એટલે વ્યાસે આપેલાં દિવ્ય ચક્રોના લાભથી.
બીજાપરવમાં મંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું છે કે-

नमस्तस्मै भवत्पित्रे पाराशर्याय धीमते ।

यस्य प्रसादाद्विष्य मे प्रज्ञाविज्ञानमुत्तमम् ॥

दृष्टिश्चातीन्द्रिया राजन् दूरच्छ्रवणगेच हि ।

परिचित्तस्य विज्ञानमतीतानાગતસ્ય ચ ॥

च्युतोपपत्तिर्विज्ञानमाकाशे च गतिं सदा ।

शस्त्रैरसંગો युद्धे च वरदानान्महात्मन. ॥

જેના પ્રસાદથી મને દિવ્ય પ્રજ્ઞાચક્ષુ અને તેને લીધે ઉત્તમ જ્ઞાન મળ્યું,
તે આપના વડીલ જ્ઞાનનિઠ શ્રીવ્યાસ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરેછું હે
પ્રહારાજ, તે મહાત્માના વરદાનને લીધે મને દૃષ્ટિથી અતીત દેખાય, તે પશુ
જેવાની દૃષ્ટિ ને શક્તિ મળ્યાં, તેમ જ ન સાંભળી શકાય એટલે દૂરથી પણ

વ્યાસપ્રસાદાચ્છુતધાનેતદ્ગુહ્યમહં પરમ્ ।

યોગં યોગેશ્વરાત્કૃષ્ણાત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥૭૫॥

વ્યાસપ્રસાદાત્ એતત્ પરમ્ ગુહ્યમ્ યોગમ્ સાક્ષાત્ યોગેશ્વરાત્ કૃષ્ણ
સ્વયમ્ કથયતઃ અહમ્ શ્રુતવાન્ ॥

શ્રીવ્યાસજીની કૃપાથી આ પરમ ગુહ્ય યોગ સાક્ષાત્ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ
પાસેથી પોતાના મુખથી જ મેં સાંભળ્યો.

શ્રીવ્યાસજીની કૃપાસે यह अति गुह्य योग आप ही कथन करते हु
साक्षात् योगेश्वर श्रीकृष्णसे मैंने सुना.

સૂર્યો વ્યાસપ્રસાદથી પરમ ને આગુહ્ય મેં યોગને,
એ યોગેશ્વર કૃષ્ણથી નિજથી સાક્ષાત્ એ શ્રીમુખે.

સાંભળવાની શક્તિ મળી. ભૂતકાળનું અને ભવિષ્યકાળનું જ્ઞાન પણ જાણ
પરિચિત હોય તેવી રીતનું મળ્યું. વળી યુદ્ધમાં શસ્ત્રોનો સ્પર્શ પણ ન થાય
એવી શક્તિ સાથે નાશ પામેલની ઉપપત્તિ અને જ્ઞાન, તેમ જ આકાશમ
આલવાની ગતિ પણ મળી.

આથી દિવ્ય અશ્વવડે આ તમામ અર્થનું ગ્રહણ કરી શકાયછે.
इममुने पहले एतत् एवो पश्य पाठ्ये.

૧૮-૭૬ લોકમાન્ય શ્રીતિલક મહારાજ કહેછે કે-કર્મ, બુદ્ધિ (જ્ઞાન)
અને પ્રેમ (ભક્તિ) એ ત્રણેનો વિરોધ માત્ર નષ્ટ થઈ જતાં સર્વ આશુ
અને યજ્ઞમય કરવાનું કહેનાર એક ગીતાધર્મમાં સકલ વૈદિક ધર્મનો સા
આવેલો છે. આ નિત્ય ધર્મ જોળખી કેવળ કર્તવ્ય તરીકે સર્વભૂતહિતારે
સેકડો ખટખટ કરનાર મદાત્મા અને કર્તા પુરુષો જ્યારે આ ભરતભૂમિને
અસંકેત કરતા હતા, ત્યારે આ દેશ પરમેશ્વરની કૃપાને પાત્ર હતો, અને
જ્ઞાનના જ નહિ, પણ ઐશ્વર્યના પણ શિખરે પહોંચેલો હતો. આ
ઉભયત્ર એયરકર એવો પૂર્વતર ધર્મ છુલ્લો, ત્યારે તેની નિષ્કૃષ્ઠ સ્થિતિ યદ્ય
આપણે હિંદુસ્થાન દેશ જ્ઞાન, વૈભવ, યજ્ઞ તથા પૂર્ણ સ્વરાજ્યનું

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્ભુતમ્ ।

કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃષ્યામિ ચ સુહુર્મુહુઃ ॥૭૬॥

રાજન્ કેશવાર્જુનયોઃ ઇમમ્ અદ્ભુતમ્ પુણ્યમ્ સંવાદમ્ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય
સુહુઃ સુહુઃ ચ હૃષ્યામિ॥

હે રાજા, કેશવ અને અર્જુનનો આ અદ્ભુત અને પુણ્યકારક સંવાદ
સંભારી મંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું.

હે રાજન્, કેશવ ઔર અર્જુનકા યહ અદ્ભુત ઔર પુણ્યકારક સંવાદકા
વારંવાર સ્મરણ કરકે મੈ વારંવાર હર્ષ પાતા હું.

આ સંવાદ પવિત્ર અદ્ભુત વળી સંભારી મંભારી શે,
વારંવાર જૂખાળ ! હું હરખું છું શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનનો !

સુખ અનુભવેછે એવી જ્યારે તેની ચોતરફ ખ્યાતિ હતી, તે વખતે એક
સર્વજ્ઞ મહાપરાક્રમી મહારાજી અને પરમપૂજ્ય ક્ષત્રિયશિરોમણિ મહાત્માએ
ખીજા એક મહાન ધનુર્ધરને ક્ષાત્રધર્મના સ્વકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવામાટે ગીતાનો
ઉપદેશ કરેલો છે, એ વાંચનારે પ્રથમ લક્ષમાં લેવું જોઈએ.

૧૮-૭૮ આ રીતે સર્વ ભારતનો સારાંશ સંજયે ગીતાના
અઠારમા અધ્યાયના ૭૮ માં શ્લોકકારા કુરુનાયક રાજા ધૃતરાષ્ટ્રના
હાથમાં આપ્યો.

જે ઠેકાણે યુક્તિ અને શક્તિ એકત્ર થાયછે, ત્યાં જ ઋદ્ધિ અને
સિદ્ધિ નિશ્ચિત વાસ કરેછે. કેવળ શક્તિથી અથવા કેવળ યુક્તિથી હંમેશાં
કદિ કામ સરતું નથી, આ સિદ્ધાંત છે. જરામંધના વધ વખતે યુધિષ્ઠિરે
શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું હતું કે યથા વલં જડ ગ્રાહુઃ પ્રણેતવ્યં વિચક્ષ્ણૈઃ । બળ આંધળું
અને જડ છે, તેને શાણા પુરુષોએ માર્ગ જતાવવો જોઈએ; અને શ્રીકૃષ્ણે
મયિ નીતિર્વલં મીમે । મારામાં નીતિ અને જીમમાં બળ છે, એમ કહીને
જીમસેનને સાથે લઈ તેની પાસે જરાસંધનો વધ યુક્તિથી કરાવ્યો છે.
કેવળ નીતિ કહેનાર અરધો શાણો સમજવો. અર્થાત્ યોગેશ્વર-યોગ

તદ્વ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્દુતં હરેઃ ।

વિસ્મયો મે મહાન્ રાજન્ દૃષ્ટ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥૭૭॥

રાજન્ હરેઃ ચ તત્ અત્યર્જુનમ્ સ્વમ્ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય મે મહાન્ વિસ્મયઃ
પુનઃ પુનઃ ચ દૃષ્ટ્યામિ ॥

અને હે રાજા, શ્રી હરિના તે અતિ અદ્ભુત વિશ્વરૂપને મંજારી
મંજારીને મને મહાન આશ્ચર્ય થાયછે અને હું ફરીફરીને હર્ષ પામું છું.

ઔર હે રાજન, धीरुणके उस अति अद्भुत विश्वरूपको बारंबार बार
बारके मुझे बड़ा विस्मय होता है, और मैं फिर फिर हर्ष पाता हूँ.

ને તે રૂપ હરિનું અદ્ભુત અતિ સંભારી સંભારી હું,
પામું વિરમય હું મહા ફરી ફરી હે રાજ ! હર્ષું ૭૭.

અથવા યુક્તિના ઇશ્વર અને ધનુર્ધર એટલે શસ્ત્રધારી થોડો એવો અર્થ
છે, એટલે અને વિશેષણ આ શ્લોકમાં સહેલુક જોડેલાં છે.

શ્રી-રાજ્યલક્ષ્મી.

વિજય-શત્રુઓના પરાજય નિમિત્ત જે ઉત્કર્ષ તે.

ભૂતિ-ઉત્તરેશ્વર રાજ્યલક્ષ્મીની શક્તિ.

નીતિ-ન્યાય; શાસ્ત્રે જોયેલી-ફરમાવેલી મર્યાદા. જ્યાં ધર્મ ત્યાં જ જય,
યતોયમેક્ષતો જય. ૧ જ્યાં જય ત્યાં શ્રી એટલે રાજ્યલક્ષ્મી અને જ્યાં
રાજ્યલક્ષ્મી, ત્યાં જ હાથી થોડા ધન ધાન્યાદિ મંપત્તિરૂપ ભૂતિ-વિભૂતિ
રિચરપણું વર્મે છે.

યોગેશ્વર-તેજ, બળ, પૌરુષ, વિદ્યા, રાજ્ય, જય, ધન, ધાન્ય, પુત્ર,
પૌત્રાદિ એ સર્વ અમુલ્યનાં ચિહ્નો છે-યોગ છે. આ યોગધટનાના ઇશ્વર
તે યોગેશ્વર; અથવા વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બંને પર જેની શક્તિ છે
તે યોગેશ્વર; અથવા જેમાં ચિત્ત જોડાયછે, ચિત્તનું સમાધાન થાયછે, તે
યોગ છે. એ યોગે તે આ લોક તેમ જ પરલોકનાં સુખ વિશેષ છે. તેમાં
કેટલાક કર્મસાધ્ય છે, કેટલાક ઉપાસનાસાધ્ય છે. એ સર્વ આપવામાં

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ ।

તત્ર ઔર્વિજયો ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥૭૮॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ।

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણઃ યત્ર ધનુર્ધરઃ પાર્થઃ તત્ર ઔઃ વિજયઃ ભૂતિઃ ધ્રુવા
નીતિઃ મમ મતિઃ ॥

ત્યાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ અને ત્યાં ધનુર્ધારી અર્જુન છે, ત્યાં લક્ષ્મી,
વિજય, ऐश्वर्य અને અચળ નીતિ છે, એમ મારી માન્યતા છે.

જિંધર યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કૌર જિંધર ધનુષ્યવારી અર્જુન હૈ, ઉધર લક્ષ્મી,
વિજય, ऐश्वर्य કૌર અચલ નીતિ હૈ, યહ મેરી માન્યતા હૈ.

વસંત- શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પ્રભુ ઇશ્વર યોગના ત્યાં,
તે સાથ ઉચ્ચત ધનુર્ધર પાર્થ છે ત્યાં,
ત્યાં લક્ષ્મી છે વિજય છે સદુ મંપદે છે,
ત્યાં નીતિ છે અચળ એ મુજ માન્યતા છે.

એ પ્રમાણે મોક્ષસંન્યાસયોગ નામનો અઠારમો અધ્યાય પૂરો.

જે શક્ત છે-સમર્થ છે-ઇશ્વર છે, તે યોગેશ્વર; અથવા યોગ એટલે
જ્ઞાનયોગ અથવા કર્મયોગ એ બંનેની ફલસિદ્ધિ ઇશ્વરને અર્પીત છે, માટે
યોગેશ્વર તે ઇશ્વર.

શ્રીમદ્

ભગવદ્ગીતા સંપૂર્ણ

પાતકનું પારણામ

હોરી

દોષે સંકર કુલપાતકીને—દોષે—

જાતીય ધર્મો ને કુલધર્મો શાશ્વત રૂપી નાશ થાયે,
કુલધર્મો કુબેદ જનોનો નરકે વાસ સદાયે,

થાયે એમ અમે સાંભળ્યું છે—દોષે—

નીકળ્યા નિશ્ચય કરી કરવા મહા પાપ અમે તો અરેરે,
રાજ્યસુખોના ભોભે યથા સજ જે હણવા સ્વજનોને,

વડીલ ગુરુઓ જાણ્યોને—દોષે—

શસ્ત્રરહિત મને રણમાં હણે બે સામે ન થાઉં છતાં યે,
શસ્ત્ર ધરેલા કર હોરવો તો વધુ મુજ કલ્યાણ થાયે,

તબાં પ્રાણુધનુષ્ય એમ કહીને—દોષે—

૧ લાના—

૪૩ થી ૪૬

અર્જુનને પ્રોત્સાહન

દરબારી કાનરો

ઉઠ અર્જુન ! ચાલ ઉભો થા—ઉઠ—

હાંથી તુને વિષમ સંકટ સમયે મોહ થયો આ,
અપકીર્તિર અધટિત આર્યને અતિ અધર્મ ભયોં જ્યાં,

ઉઠ અર્જુન ! ચાલ ઉભો થા.

નિર્માલ્યતા ધટતી ન તને પડજે પશુ પાર્થ ! તું મંડ મા,
ઉઠ પરંતપ ! હોડી હૃદયની અધમ દુર્બલતા આ,

ઉઠ અર્જુન ! ચાલ ઉભો થા.

૨ લાના—

૨૩

આત્માનું અશોચ્યત્વ

માઠ

જેઓનો ન ધો શોક રે, તેઓનો તુ કર શોક

વચન વદે વળી ડાહ્યા ડાહ્યા, તું જાણ્યે પડિત,
પડિતો મુખા જીવતાનો, ન કરે શોક ખચીત રે-તેઓ-નહોતો કદિ તું કદિ નહોતો, નહોતા આ વૃષ એમ,
નથીજ, હવે પછી આપણુ સૌયે, નહયુ નથી વળી તેમરે-તેઓ-ખાલ્ય જીવાની જરા દેહીને આ દેહે જન્મ થાય,
ખીજ દેહની પ્રાપ્તિ તેમ જ, ધીર નહા મુઝાય રે-તેઓ-ઈન્દ્રિયના વિષય તો તડો, ટાડ દે મુખદુ ખઠાર,
ભારત! મહી લે તે અગ્નિર છે, ઉપજના જનાર રે-તેઓ-

ર જાના-

૧૧ થી ૧૪

જીવનું અશોચ્યત્વ

આશાગોડી

શોક તને નથી ઘટતો, મહામાહુ! શોક તને નથી ઘટતો
એને માન તુ જો નિત્ય જનમ્યો, માન કદિ નિલ મરતો-મહા-જન્મેલાને નિશ્ચય મૃત્યુ મૃત પશુ નક્કી જનમતો-મહા-
ખાલ્યા ના ખજાત વિષયમા, શોક પડી તું શુ કરતો-મહા-સૌ જુતો મૂળમા ન જણાતા, વ્યકા નથી અત પશુ તો-મહા-
સ્વમસમા વચમા જ જણાતા, તેમા શો શોક ધરતો-મહા-

ર જાના-

૨૬ થી ૨૮

દ્વાવધર્મ

સોરઠ

કષ્ટુ ધટે ન લગાડ, તાગે ધર્મ વળી તું વિચાર.
 ધર્મ્યુદ્ધ વિષુ નથી ક્ષત્રિયને અન્ય એવ કરનાર-તારો-
 આવી લાધુ વિષુમાએ આ ઉધડુ સ્વર્ગનું દાર-તારો-
 ક્ષત્રિયો સુખિયા રણ આવુ અર્જુન ! મેળવનાર-તારો-
 ને તુ ગુણસંપન્ન વળી આ ધર્મ્ય નહિ કદિ ધાર-તાગે-
 તો નિજ ધર્મ ને કીર્તિ તજી તું પાપનો ભોગી ચનાર-તારો-
 લોકો એ કદિ ન મટે એવી નિંદા તુજ કરનાર-તારો-
 પુરુષ પ્રતિષ્ઠિતને નિંદા તો મગલુથી અધિક અપાર-તાગે-
 માણીશ જીએ રાજ્ય ભૂમિનુ મયે સ્વર્ગ મળનાર-તારો-
 મારે ભાગત ! નિશ્ચય યુદ્ધે ક્ષી ઉઠ ચા તૈયાગ-તારો-

૨ જાના-

૩૧ થી ૩૪,૩૭

કર્મયોગ

દરજારી જ્ઞાનરો

અધિકાર કર્મમાં તારે-અધિ-

કર્મમાં જ અધિકાર માત્ર છે તારે ફળે ન ક્યારે,
 હેતુ ન રાખીશ કર્મફળે ન ચતો કર્મ નહિ કરનારે,
 અધિકાર કર્મમાં તારે.

મિદિ અસિદિમાં સમશુદ્ધિ અલિનાપા તજી ધારે,
 કર્મો કર યોગે રહીને મમશુદ્ધિ યોગ ઉચ્ચારે.
 અધિકાર કર્મમાં તારે.

૨ જાના-

૪૭,૪૮

જ્ઞાનીનાં રાત્રિદિવસ

બેરવી

રજની ઘેર અંધારી રે-અતિ-
 ઘેરે જ્યાં સંસારી રે-અતિ-
 અજાની જન સહુ સૂએ ત્યાં,
 જાગે અંધમધારી રે-અતિ-
 જાગીરલાં જ્યાં અજાણ્યો તે,
 રાત્રિ જ્ઞાનીની કાળી રે-અતિ-

૨ જાનો-

૬૯

કર્મવણ્યક

પીયુ

યજોથી અતિ તુષ્ઠ થઈને, દેશે ધણે ભોજો દેવ તમને-યજોથી-
 આપ્યું તેમનું અર્પા ન તેને, જે જન ભોગવતો ચોર તે છે-યજોથી-
 જમીને યજો જીવ રહેલું સજ્જન પાપ સરવથી ય છૂટે-યજોથી-
 રાધે માત્ર જે નિઃકનિઃક અર્થે, તે તો પાપ જ પાપી જમેહે-યજોથી-
 ચાલે પ્રાણી અન્યો સહુ જે, નીપજવું અન વૃષ્ટિયકી એ-યજોથી-
 વૃષ્ટિ યજ્ઞ આહુતિથી ચામે, કર્મથી ઉદ્ધવ છે યજ્ઞનો એ-યજોથી-

૩ જાનો-

૧૨ થી ૧૪

કંઈશનું શરણુ

માણકાપ

અંતર્ધામી હૃદયે સદુ જીવને,
મંદિરે મંદિરે રહો શો રમે-અંત-
અડાવીને યંત્રે વિવિધ કર્મને,
માપાથી ભભાવે ખર્ચા ભૂતને-અંત-
અધર્મો તજીને સદુ ધર્મને,
જરણુ આવને તું મને એકને-અંત-
કરીશ મુક્ત સૌ પાપથી હું તને,
જરી યે કરીશ નહિ તું મને-અંત-

૧૮ માના-

૬૧,૬૬

કર્તવ્યનિશ્ચય

ખિલાસ

ગયું નાશી જાડું જામ્યું મોહનું અંધારું,
પ્રભુજી ! પ્રસાદે તારે મળી સ્મૃતિ મારું-ગયું-
નિઃસંદેહ હોયો હું નીડર મન મારું,
પાળીશ વચન પ્રભુ ! હવે તો હું તારું-ગયું-

૧૮ માના-

૭૩

સ્વધર્મકર્મ

દેશ

કરતા કર્મ કદ નિર્મેલુ નિજ અભાવથી રે-
પાપ થતું નથી રે-કરતા-

ગુણ વિહીન ઝાઝા ગુણવાળો,
તોય સ્વધર્મ વધારે સાગે,
મુખથી જે અનુષ્ઠિત થતા પરધર્મથી રે-કરતા-
જો કદિ નિધન થાય સ્વધર્મે,
મૃત્યુ પણ મંગલકારી એ,
પદ પરધર્મ બરેલો બારે બાયલકી રે-કરતા-

(૧૮ માનો), ૩ બનો-

(૪૭), ૩૫

અવતારહિત

સોરઠ

અવતાર ધરે હું આપે,
પૃથ્વી જલકે પાપે રે-અવ-
ન્યારે ન્યારે ધર્મની વ્યાનિ,
અર્જુન ! થાય અમાપે રે-અવ-
મત જનોની રક્ષા કરવા,
કુદ્યો નાશ સ્વપાપે રે-અવ-
કર્ણ સ્થાપન કરવા કાંજે,
ગુજ મહતિ મતાપે રે-અવ-

કૃષ્ણરત્ન કારણ

માતૃકાપ

અંતર્યામી હૃદયે સહુ જીવને,
 મંદિરે મંદિરે રહ્યા શો રમે-અંત-
 ચણાવીને યત્રે વિવિધ કર્મને,
 માયાથી લભાવે બધાં જૂતને-અંત-
 અધર્મો તજીને સહુ ધર્મને,
 કારણ આવને તું મને એકને-અંત-
 ઠરીશ મુક્ત સૌ પાપથી હું તને,
 જરી મે ઠરીશ નહિ તું મને-અંત-

૧૮ માના-

૬૧,૬૬

કર્તવ્યનિશ્ચય

બિલાસ

મયું નાશી જાહું જામ્યું મોહનું અંધારું,
 પ્રભુજી ! પ્રસાદે તારે મળી સ્મૃતિ મારું-મયું-
 નિઃસંદિહ હોતો છું નીકર મન મારું,
 પાળીશ વચન પ્રભુ ! હવે તો હું તારું-મયું-

૧૮ માના-

૭૩

ઉપસંહાર

યમન કદયાણુ

આનંદકદ શ્રીનંદનંદન ન્યાં,
કૃષ્ણચંદ્ર પ્રભુ ચેગવિધાતા—આનંદ—

ધનુષ્ય ધરી ઉચિત કર્તવ્યે,
ઋષભરાયણુ પાર્ય વળા ન્યાં—આનંદ—

સાં લક્ષ્મી સાં વિગ્ધ વિભૂતિ,
અચળાનીતિ સાં છે મુજ મતિ આ—આનંદ—

૧૮માનો—

૭૮

તત્ત્વજ્ઞાનના પારિભાષિક

શબ્દો

અકૃતાદ્યાગમ-(વેદાંત) કૃત્ય ન કરાયેલ છતાં કૃણ-સુખદુઃખનુ આવી પડવું;

પુનર્જન્મ-પરત્વે ગયો જન્મ ન માનતા થતો એક દોષ (જુઓ-વેદાંત)

અક્ષર-નાશ ન પામે તેવું ઇશ્વર, બ્રહ્મ, પરમાત્મા

અખ્યાતિ-(મીમાસક) વસ્તુ હોય, પણ દોષ પ્રદરના પ્રતિબદ્ધને લીધે તે યથાર્થ જણાતી નથી તે. (જુઓ-ખ્યાતિ)

અકેન-વિષ્ણુનાં શબ્દઅક્ષાદિના ચિહ્ન સૂરીરે પાડવાં તે (જુઓ-બ્રહ્મસંપ્રદાય)

અજ્ઞાન-(વેદાંત) અવિદ્યા. પોતાનું ચિદ્રૂપ ન મમજવા દેનાર અને મિથ્યા જગતને સત્યરૂપે સમજાવનાર (જુઓ-વેદાંત)

અજ્ઞાનના ભેદ-માયા અવિદ્યારૂપ, રાજક્રિયાશક્તિરૂપ, વિદ્યેષ આવરણરૂપ, સમષ્ટિ બ્રહ્મરૂપ, કારણરૂપ.

અજ્ઞાનની શક્તિ-આવરણ હેતુ, વિદ્યેષ હેતુ -૨

આણુ-પરમાણુ. (જુઓ-દ્રવ્ય)

અતિથિ-મેમાન. અનિત્ય હિ સ્થિતો યસ્માત્તસ્માદતિથિરુચ્યતે । મનુ. (જુઓ-મહાબહુ)

અતિદેશ-એક ધર્મનો બીજા ધર્મમાં પ્રયોગને માટે આદેશ તે. (જુઓ-ધર્મમીમાંસા)

અતિવ્યાપ્તિ-(ન્યાય) કહેલા ધર્મ ઉપરથી તે વસ્તુ નહિ એવી બીજી કોઈ અંદર આવી જાય તે દોષ.

અત્યંતાભાવ-જે વસ્તુ ત્રણે કાળમાં છે જ નહિ તેનો અભાવ. (જુઓ-અભાવ)

અદ્વૈત-સત્ય, બ્રહ્મ એક ઇશ્વરસ્વરૂપ જ માનવાનો ભાવ. (જુઓ-વેદાંત)

અધિકરણ-વિષય, ભાગ. (મીમાંસક) અધિકરણના ભાગ આ પ્રમાણે છે.

વિષય, સંશય, પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ કે સિદ્ધાંત, (બીજાઓ) વિષય,

સંશય, પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ, નિર્ણય. (વેદાંત) વિષય, સંદેહ, મંગતિ, પૂર્વ-

પક્ષ, સિદ્ધાંત.

અધ્યામાદિ-ઈદ્રિય (અધ્યાત્મ), દેવતા (અધિદેવ), વિષય (અધિભૂ)
અધ્યાસ-મિથ્યાજ્ઞાન, અવધાર્ય અનુભવ, વસ્તુમાં અવસ્તુનો આ
અધ્યારોપ. (ભુઓ-વેદાંત)

અધ્વયુ-ચત્રમાં આદુતિ વગેરે અર્પનાર, ચલુર્વેદીય ઋત્વિજ.

અનવસ્થા-પરિણામ અથવા અંતનો અભાવ; ઉપપાદ્ય અને ઉપપા
દ્યારણની અવિશ્રાંતિ; તેથી થતો દોષ (ભુઓ-તર્ક)

અનાતમંદર્ભ-અનિત્ય, વિનાશી, અશુદ્ધ, નાના, ક્ષેત્ર, આશ્રિત, વિ
પરપ્રકારા, હેતુમાન, વ્યાપ્ય, મંગી, આદ્યતઃ-૧૨

અનાદિ-કાષ્ઠપણુ વસ્તુના નિયમનું અવલોકન કરતાં છેવટની વાત :
કર્તાપછી આગળ જોવા જતાં તેની તે જ કારણરૂપે ફરી ફરી
વાની જરૂર પડે તે છેવટની વાત અનાદિ; જેને આદિ નથી તે.
અનાદિ પદાર્થ-શુદ્ધ, ઇશ, શુદ્ધચેતન, અવિદ્યા, ચેતન અવિદ્યા મં
તેઓનો મંબધઃ-૬

અનિર્વચનીય-ન જોલી શકાય એવું. (વેદાંત) માયા, અજ્ઞાન; જ
(ભુઓ-વેદાંત)

અનિર્વચનીય ખ્યાતિ-વિવર્તવાદ. (ભુઓ-ખ્યાતિ, વેદાંત)

અનુપક્ષબ્ધિ-જેની ઉપક્ષબ્ધિ થતી નથી તે. (ભુઓ-પ્રમાણ)

અનુપસંહારી-જ્યારે વસ્તુમાત્ર પક્ષમાં સમાઈ જવાથી દૃષ્ટાંત જ ન
ત્યારે અનુપસંહારી હેત્વાભાસ. (ભુઓ-હેત્વાભાસ)

અનુબંધ-(વેદાંત) વિષય, પ્રયોજન, અધિકારી, સંબધઃ-૪

અનુમાન-જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધન-પ્રમાણમાંનું એક. અનુમિતિફળમનુભા
તર્ક. (ભુઓ-પ્રમાણ, અનુમિતિ)

અનુમિતિ-(વૈજેષિક) કાર્યકારણરૂપ અન્યોન્ય મંબધ તે સહચાર;
કારણરૂપે જોડાયેલાં ન હોવાપણુ તે વ્યભિચાર. જ્યારે સહચાર :
અને વ્યભિચાર ન હોય ત્યારે કાર્યકારણનો સર્વતંત્ર સિદ્ધાંત થાય
વ્યાપ્તિ. કાર્યકારણ પરત્વે જેનો પ્રદેશ મોટો તે વ્યાપક અને ન
પ્રદેશ નાનો તે વ્યાપ્ય. કાર્ય વ્યાપ્ય, કારણ વ્યાપક છે. વ્ય

વ્યાપકતા મળવરૂપ વ્યાપ્તિ મળે ત્યારે અનુમિતિ થઈ શકે

જેના વિષે અગ્રુહ વાત સાધવાની તે પક્ષ, જે સાધવાનું તે સાધ્ય, જે હકીકત વચ્ચે રાખી સિદ્ધાંત ચાલે તે સાધન કે હેતુ જે જે વસ્તુમાં તે વસ્તુનો નિશ્ચય થઈ ચૂકેલો હોય તે બધી સપક્ષ અને તે વસ્તુ જેમાં જેમાં નથી એમ નિશ્ચય થયો હોય તે બધી વિપક્ષ હેતુ, પક્ષધર્મો છે તથા વ્યાપ્તિવાળો છે એ ઉભયરૂપ જ્ઞાન અનુમિતિ માટે જરૂરનું છે અને તે પરામર્શ પરામર્શ તે જ અનુમાન, તે તે અનુમિતિનું કારણ કે કારણ સમજવું

આપણે અનુભવથી વ્યાપ્તિ વડતા ચાલીએ તે સ્વાર્થાનુમિતિ અને આપણે જે નિશ્ચય કર્યો તે ખીજને ગળે ઉતારના પરામર્શ ઇત્યાદિ દ્વારા મુક્તિ કરીએ તે પરાર્થાનુમિતિ તેના ૫ અનવય છે પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન (જુઓ-અવયવ)

સહચર જ્ઞાનને અનવય વ્યાપ્તિ અને યલિચારાભાસને વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ કહે છે અવય વ્યતિરેકી હેતુ, કેવના-વચી હેતુ અને કેવન વ્યતિરેકી હેતુ એ ત્રણ પ્રકારના હેતુથી અનુમિતિ બની શકે છે.

પરામર્શજન્ય જ્ઞાનમનુમિતિ । તર્ક.

અનુવ્યવસાય-પ્રત્યેક મમમે એ એક જાણ્યુ ઇત્યાદિ ચતો પ્રત્યય તે (જુઓ-પ્રુદ્ધિ)

અનૈકાતિક પાત્ર પ્રકારના મુખ્ય હેતુભાસમાનોએક (જુઓ-હિતવાલાસ)

અંતઃકરણ-મન, શુદ્ધિ, ચિત્ત, અહકાર ૪

અંતઃકરણદોષ-મન, આવરણ, વિક્ષેપ-૩

અંતરંગ સાધન-શરીર સાથે ચિત્તને નિયમવાળા સાધન (જુઓ-સમાધિ)

અન્નમયદોષ-સ્થૂળ શરીર (જુઓ-વેદાંત)

અન્યથાખ્યાતિ-વેદાંત) છીપને રૂપ જાણી, તેને છે તે કરતા ખીજે

રૂપે કહેવી તે (જુઓ-ખ્યાતિ)

અન્યોન્યાભાવ-કોઈ સ્થળરૂપ તે પદાર્થ ન હોય તે (જુઓ-અભાવ)

અન્યોન્યાશ્રય-કર્મથી ઇશ્વર પ્રેરાય અને ઇશ્વરથી કર્મ પ્રવર્તે એ દોષ

(ભુઓ-વેદાંત)

અન્યથાચાસિ-મહત્તર જ્ઞાન. (ભુઓ-અનુમિતિ)

અપરોક્ષજ્ઞાન જ્ઞાન હું છું એ જ્ઞાન એ અદ્દ અને દ્દ એ પ્રકારનું છે. અર્મલાવના અને વિપરીત ભાવના મદિન જ્ઞાન આત્માની એકતાને નિશ્ચય તે અદ્દ અપરોક્ષ જ્ઞાન. એવી ભાવનાથી રહિત જે નિશ્ચય તે દ્દ અપરોક્ષ જ્ઞાન. (ભુઓ-જ્ઞાન)

અભાવ-(વૈશેષિક) ન હોવાપણુ. કોઈ સ્થળે અમુક પદાર્થ ન હોય તે સંસર્ગાભાવ, કોઈ સ્થળરૂપ તે પદાર્થ ન હોય તે તાદાત્મ્યાભાવ અથવા અન્યોન્યાભાવ. સંસર્ગાભાવના ૩ વિભાગ છે. જે જે અનિત્ય વસ્તુ છે તે થયેલી છે, તેનાં પહેલાં તે ન હતી તે પ્રાગભાવ; અને તેનો નાશ થશે ત્યારે પણ તે રૂપે નહિ હોય તે પ્રધ્વંસાભાવ; જે વસ્તુ ત્રણે કાલમાં નથી જ તે અત્યંતાભાવ. જે પદાર્થનો અભાવદર્શાવવો હોય તે પદાર્થ, તે અભાવનું પ્રતિયોગી કહેવાય. અભિનિવેશ-ભોજ્ય ત્રિપય અને શરીરનો વિયોગ ન થાય એવી આમત્તિ થવી તે. (ભુઓ-સમાધિ.)

અભિનિમિતોપાદાન-પોતે જ સ્વનઃ જ પ્રવર્તતાં બનવું કારણ. (ભુઓ-વેદાંત)

અભ્યાસ-(યાત્ર) ચિત્તને પરિણામ પ્રાપ્તતાં અટકાવીને પોતાના સ્થાનમાં ચિત્ત કરવાના હેતુથી વારંવાર પ્રયત્ન કરવો તે. તત્ર સ્થિતો યત્નોઽભ્યાસઃ । યોઃ સ્વઃ અરિવર્ગ-કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરઃ-૬

અર્ચિમાર્ગ-જ્યોતિરૂપ સૂર્યમાં પ્રવેશ થવાનો માર્ગ, જે માર્ગે જવાથી હરીથી મનુષ્ય થવું પડતું નથી તે (ભુઓ-માર્ગ)

અર્ચવાદ-વિધિ નિષેધ ઉપર રૂચિ કરાવવા યોગ્યતાં વચન. (ભુઓ-પ્રાશ્ન)

અનુવાદ, શુશ્રુવાદ, ભૂતાર્થવાદ-૩

અર્થાપત્તિ-સાખીતીને માટે મનાતા પ્રમાણમાનું એક, જેથી ખીજી રીતે અનાયામે જ અર્ચની સાખીતી મળી આવે છે. (ભુઓ-પ્રમાણ)

અવચ્છેદવાદ-જ્ઞાનમયમાં અવચ્છેદ પરિચ્છેદની ભાવના ચાલે છે એ જ

પદાર્થભાવ છે, વાસ્તવિક કંઈ જ નથી એ વાદ. (જુઓ-વેદાંત)
 અવયવ-(ન્યાય) પરાર્થાનુમાનના વિભાગ. તે પાંચ છે. પ્રતિજ્ઞા, હેતુ,
 ઉદાહરણ, ઉપનય, નિગમન. પર્વતો વહ્નિમાનિતિ પ્રતિજ્ઞા । ધૂમ-
 વત્ત્વાદિતિ હેતુ । યો યો ધૂમવાનિત્યુદાહરણમ્ । તથા ચાયમિત્યુપનયઃ ।
 તસ્માત્તથેતિ નિગમનમ્ । તર્ક. (જુઓ-અનુભૂતિ)

અવસ્થા-જગૃત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિઃ-૩. અગ્નિ, આવરણ, વિશેષ, પરોક્ષગ્નિ,
 અપરોક્ષગ્નિ, શોકનાશ, તૃપ્તિઃ-૭. શિશુ, કૌમાર, પૌર્ણક, કિશોર,
 યૌવન, જરાઃ-૬

અવાંતર પ્રસથ-મન્વતરે મન્વતરે કેવળ સ્વર્લોક સુધીનો ધર્મો પ્રત્ય.
 (જુઓ-કલ્પવાંત)

અવિદ્યા-અગ્નિ, બ્રહ્મ, માયા. (જુઓ-સમાધિ, વેદાંત)

અવ્યાપ્તિ-(ન્યાય) કહેલા ધર્મવાણું કાંઈ રહી નવ્ય તે દોષ. લક્ષ્યકદેશે
 લક્ષણસ્થાવર્તનમવ્યાપ્તિઃ । ન્યાય.

અસંસક્તિ-(વેદાંત) કાંઈપણ રીતની સંસક્તિ ન હોવી તે, ૫૫મી ભૂમિકા.
 (જુઓ-ભૂમિકા)

અસત્પ્રત્યાતિ-(શુન્નવાદી) સર્વ વસ્તુ યત્ન રૂપ છે, એમ કહેવું તે.
 (જુઓ-પ્રત્યાતિ)

અસમવાયી-(વૈશેષિક) કાંઈ કાર્યના કારણની સાથે કે કારણના પછી
 કારણ સાથે સંબંધ ધરાવતું હોય તે કારણ. (જુઓ-કારણ)

અસંપ્રજ્ઞાત-સમાધિનો એક પ્રકાર. (જુઓ-સમાધિ)

અસંભવ-(ન્યાય) કહેલો ધર્મ તે વસ્તુને લાગુ જ પડતો ન હોય તે દોષ.

અસંભાવના-અગાળુગત, અભેગતઃ-૨

અસાધારણ-હેતુભાસનો એક પ્રકાર. કારણનો એક પ્રકાર. (જુઓ-
 હેતુભાસ, કારણ)

અસિદ્ધ-હેતુભાસનો પ્રકાર. (જુઓ-હેતુભાસ)

અસ્મિતા-એ જે દર્શન થાય તેને પોતારૂપ માની

ધરવી તે. દગ્દર્શનશત્તયોરેવાત્મત્વાસ્મિતા । યો. સ. (૭

આહુકાર-મનને વર્નવાનો એક પ્રકાર. (સાંખ્ય) અનંકરણીયી ઉપ
યતું તત્ત્વ. (ભુઓ-વેદાંત, તત્ત્વ)

આકાંક્ષા-વાક્યનો અર્થ બરાબર થવાને માટે જોઈતી અપેક્ષામાંની એક
(ભુઓ-શાખા)

આચાર્ય-પ્રસ્થાનનય ઉપર લાગ્ય દરી જે પોતાનું મત સ્થાપન કરે તે
(ભુઓ-પ્રસ્થાનનય)

આતતાયી-હુંજી વગેરે લેવાને ઇચ્છતો કે આવતો. ભમિદો ગરદાયે
શ્લોન્મત્તો યનાપદઃ । ક્ષેત્રદારહરથેતાન્ પદ્મ વિદ્યાદાત્તતયિનઃ । શુક.

આત્મખ્યાતિ-(ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદી) અનિર્વચનીય કોઇ પદાર્થ આત્માથી
બાહ્ય નથીજ, આત્માજ પદાર્થરૂપે લાગેછે, એમ કહેવું તે. (ભુઓ-ખ્યાતિ)

આત્મધર્મ-નિત્ય, અન્યથ, શુદ્ધ, એક, ક્ષેત્રજ, આશ્રય, અવિદ્યિ, સ્વ-
પ્રકાશ, હેતુ, વ્યાપક, અમંગી, અનાસ્ત-૧૨

આત્મા-જીવ; પોતે; પરમાત્મા, બ્રહ્મ; પ્રકૃતિ, સ્વભાવ; દેહ, શરીર;
મન, બુદ્ધિ; સ્વરૂપ. (ભુઓ-વેદાંત)

આત્માશ્રય-એજ વાતથી તે વાતની સિદ્ધિ થતી હોય તે. (ભુઓ-તર્ક)

આનંદ-અહ્માનંદ, વિપયાનંદ, વાસનાનંદ-૩

આનંદતીર્થ-અહમંપ્રદાયના પ્રવર્તક શ્રીમધ્વાચાર્ય. (ભુઓ-અહમંપ્રદાય)

આનંદમય કોષ-હારણદેહ. (ભુઓ-વેદાંત)

આનંદ સમાધિ-ત્યારે રજસ્તમોમુક્ત ચિત્તમાનની લાવનાથી સ્થિરતા
બને ત્યારે થતી સમાધિ. (ભુઓ-સમાધિ)

આસ-સાધ્યવક્તા, યથાર્થવક્તા આસસ્તુ યથાર્થવક્તા । તર્ક. (ભુઓ-શાખા)

આસ- (જ્ઞેન) સુખસુખ, સુખ, સુખદુઃખ, દુઃખસુખ, દુઃખ, દુઃખદુઃખ-૧
એ જગતના અક્ષાપિણી (સારી વસ્તુનું ક્ષીણ થતા જતું તે) કાલના
આસ છે; ઉત્સાપિણી (સારી વસ્તુની વૃદ્ધિ થતી જતી તે) કાલમાં
એથી ઉત્કટો ક્રમ થશે.

આંસલક દ્રવ્ય-સૃષ્ટિનો આંસલ જેનાથી થાયછે, તે દ્રવ્ય-(ભુઓ-દ્રવ્ય)

આંસલવાદ-(વૈશેષિક) આંસલક દ્રવ્યથી સૃષ્ટિનો આંસલ થાય છે, એ

પ્રકારે સૃષ્ટિકર્મ માનવાનો મત

પ્રાર્ષ્-કન્યાને પાછી આપવા માટે કે ચત્તાદિ માટે એક બે ગાય લઇને
કન્યાદાન કરવું તે વિવાહ આદ્યાર્પણ મુદ્દયમ્ । યમ, મનુ (જુઓ-વિવાહ)

પ્રાવરણ શક્તિ-પ્રકૃતિની એક શક્તિ (જુઓ-વેદાંત)

પ્રાશય-કરેલા કર્મના સંકાર દ્વય આપતા સુધી ચિત્તમાં રહે છે તે.
(જુઓ-સમાધિ)

પ્રાશ્રમ-પ્રહસ્યર્થ, ગાર્હસ્થ્ય, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસ -૪

પ્રાશ્રયાસિદ્ધ-ન્યારે હેતુ આશ્રય ખોટો હોય ત્યારે આશ્રયાસિદ્ધ
હેત્વાભામ (જુઓ-હેત્વાભાસ)

પ્રાસન-જેનાથી ચિત્તની સ્થિરતા ખીનું તે તન સ્થિરમુલમાસનમ્ । યો. સુ.
(જુઓ-સમાધિ)

પ્રાસુર-પૈસા લઇ કન્યા દેવી તે વિવાહ (જુઓ-વિવાહ)

પંડા-કાળી નાસિકામાથી પ્રાણુનું વહેવું તે. (જુઓ-પ્રાણુપામ)

પંતરેતરાશ્રય-કોઇ બે વાત એક બીજીને આશ્રયે મિલ્લ થતી હોય તે
(જુઓ-તર્ક)

પંથર-પ્રભુ, પરમેશ્વર, બ્રહ્મ. જ્ઞેશકર્મવિપાકસયૈત્પરામૃષ્ટ પુણ્યવિશેષ ईશ્વર ।
યો. સુ. (જુઓ-વેદાંત)

પંથરજ્ઞાન-ઉત્પત્તિ, પ્રલય, મતિ, આગતિ, વિદ્યા અવિદ્યા -૬

પંથરપ્રણિધાન-શારીરિક માનસિક કત્યાદિ ક્રિયામાનના ફલની અપેક્ષા
તજી કેવળ પંથરાર્પણ તે પંથર પ્રણિધાનથી સમાધિની સિદ્ધિ થાય.

છે સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્ । યો. સુ. (જુઓ-સમાધિ)

ઉડિયાન-નાભિમા ચગાન વાયુને રોકવો તે. (જુઓ-બંધ)

ઉત્તરમીમાંસા-વેદાતશાસ્ત્ર (જુઓ-વેદાંત)

ઉત્તરાયણ-અર્ચિમાર્ગ. (જુઓ-માર્ગ)

ઉત્સર્ગ-સામાન્ય નિયમ (જુઓ-તર્ક)

ઉદાહરણ-પદાર્થાનુભિતિનો એક વિભાગ (જુઓ-અવયવ, અનુભિતિ)

ઉદ્ગાતા-પદ્મમા આમત્રેલા દેવતાને ગાન વગેરેથી ગુપ્ત કરનાર સામ.

વેદીય ઋત્વિજ

ઉદ્દેશ-(ન્યાય) વસ્તુનો વિચાર કરવો તેથી તેને નામ માનથી કહી બની
(જુઓ તરવનિર્ણયની રીત)

ઉપનય-પગાર્થાનુભૂતિનો એક વિભાગ (જુઓ-અવયવ, અનુભૂતિ)
ઉપનયન બાળકને ગાયત્રી મન આપવો અને આચાર્ય પામે સહજવો
બાસમાવર્તનાત્કુર્યાત્ કૃતોપનયના દ્વિજ । મનુ (જુઓ-સંસ્કાર)

ઉપનિષદ્-વેદનું રહસ્ય દર્શાવતા આત્મ સૃષ્ટિની તપાસ મનધના પ્રયો
તે આશરે ૨૫૦ છે, જેમાના ૧૦૮ પ્રમિદ્ છે અને બૃહદારણ્યક,
છાન્દોગ્ય, ઇશ, કેન, કંક, માન્ડુક્ય, પ્રશ્ન, મુન્ડક, ઐતરેય, તૈત્તિરીય
એ ૧૦ મુખ્ય છે.

उपनीयतमात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यत ।

निहत्य विद्यां तज्ज च तस्मादुपनिषद्भवेत् ॥

निहत्यानर्थमूलं स्वाविद्यां प्रत्यक्तया परं ।

नयत्यपास्तं सभेदमतो वोપનિષદ્મવેત્ ॥

प्रवृत्तिहेतुप्रिશેपास्तन्मूल्येच्छेदकत्वत ।

यतो वसायेद्वિद्या तस्मादુપનિषद्भवेत् ॥

ઉપમાન-એ વસ્તુનું સાદસ્ય તે (જુઓ-ઉપમિતિ, પ્રમાણ)

ઉપમિતિ-(વૈરોપિક) એક વસ્તુ બીજાના જેવી છે એમ જોઈ તે નવી
વસ્તુનું નામ કહ્યું તે. એ વસ્તુનું સાદસ્ય તે ઉપમાન, અને જાણેલી
વસ્તુના ધર્મનું નવી વસ્તુમા આરોપાનું તે અતિદેશ. ઉપમાનનો
અતિદેશ કરવાથી થયેલું જે જ્ઞાન તે ઉપમિતિ.

ઉપરામ-જ્યારે બાહ્ય અને આત્મ ઇન્દ્રિય ચાંત થઈ કામના માત્ર દર્શી
નય તે (જુઓ-સાધન)

ઉપસંધિ-અવલોકન, નિરીક્ષણ, જ્ઞાન

ઉપવેદ-એક એક વેદનો એક એક એમ ૪ વેદના ૪ ઉપવેદ છે. ઋગ્વેદનો
ઔષધ મંજલી આયુર્વેદ; યજુર્વેદનો યુદ્ધ વિદ્યા સંબંધી ધનુર્વેદ;
સામવેદનો સંગીત સંબંધી ગાંધર્વવેદ; અને અથર્વવેદનો શિશુ સંબંધી

સ્થાપત્યવેદ અથવા શિલ્પશાસ્ત્ર.

ઉપાંગ-પુરાણ, ન્યાય, શીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર:-૪

ઉપાદાન-જેનો કાર્યના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ હોય ને જે વિના કાર્યની સ્થિતિ નહિ તે. (ભુઓ-કારણ, વેદાંત)

ઉપાધિ-જે વસ્તુ જેટલા દેશમાં પોતે હોય તેટલામાં સ્થિત વસ્તુને જણાવે અને પોતે પૃથક્ રહે તે.

ઉપાસના-વેદ પ્રતિપાદ્ય ધર્મનાં ત્રણ અંગ-કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાન, તેમાંનું બીજું. અંતઃકરણથી ઇશ્વરનું સ્મરણ, ભક્તિ, ધ્યાન, પૂજન કરવું તે. (ભુઓ-રામાતુજ)

ઉર્મિ-જન્મ, મરણ, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, હર્ષ, શોક:-૬

ઋણ-દેવઋણ, ધર્મઋણ, પિતૃઋણ:-૩

એષણા-પુત્રેષણા, વિતૃષણા, લોકેષણા:-૩

ઋ-પવિત્ર એકાક્ષર. પ્રણય, ધર્મ-ઇશ્વરનું સ્વરૂપ.

અકારો વિષ્ણુરુદિષ્ઠ ઉકારસ્તુ મહેશ્વરઃ ।

મકારસ્તુ સ્મૃતો મદ્ધા પ્રણવસ્તુ ત્રયાત્મકઃ ॥

ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્રીયમુપાસીત । ઐઘિગ્ય.

કરણ-મન, વાણી, કાય:-૩

કર્મ-(વૈશેષિક.) ઉત્કેષણ, અવક્ષેપણ, આકુચન, મંત્રસારણ, ગમન:-૫.

(વેદાંત.) પુણ્ય, પાપ, મિત્ર:-૩. મંચિત, આગામી, પ્રારબ્ધ:-૩. તદચિ-ગમ ઉત્તરપૂર્વાધયોરસ્પેષવિનાશી તદ્વ્યવદેશાત્ । અ સ, નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય, પ્રાપ્તિ, નિર્ણય:-૫. સ્નાન, જપ, હોમ, અર્ચન, આતિથ્ય, વૈશ્વદેવ:-૬. (ભુઓ-વેદાંત, સમાધિ)

કલ્પ-અહાનો એક રાત દહાડો, દેવતાના જે હજાર યુગ, જગતની ઉત્પત્તિ અને નાશ એ બેની વચ્ચેનો કાળ. (ભુઓ-કલ્પાંત, વેદાંગ)

કલ્પાંત-મહાપ્રલય. વિવસ્વાન-સૂર્યથી ઉત્પન્ન અવેશ્ય મનુષ્યપ્રાણી-સમુદ્ધ-નો કાલ તે વૈવસ્વતમન્વંતર. ચારયુગનો એક મહાયુગ, એકાંતેર મહાયુગનો પ્રત્યેક મન્વંતર અને ચૌદ મન્વંતરનો એક કલ્પ

થાયછે કહ્યાંત થાય ત્યાર પછી ચાલતો ક્રમ અચેલ ક્રપના જેવો ન
હોય. કહ્યાંતમાં સાત લોક પર્યંત પ્રલય થવાનો, માત્ર સત્ય લો-
રહેવાના. મન્વંતરે મન્વંતરે ચતો અવાંતર પ્રલય તે માત્ર સ્વર્લો-
સુધીનો પ્રલય છે. આ ચાલતો મમય તે ચેતવારાહ ક્રપના સાતમાં
મનુ વૈવસ્વતના અદ્વાવીશમાં મહાયુગનો ગોચો યુગ-કલ્પયુગ છે.

કપાય-વિષયોમાં રસ લાગવો. (બ્રુઓ-સાધન)

કારણ-(વિશેષિક) કાર્યની પૂર્વે જે અવસ્થા કરીને હોય તથા જે કાષ્ઠ
અન્ય રીતે તે કાર્યનું કારણ થતાં અટકતું ન હોય તે કારણ. તે જ
કાર્યની પૂર્વે અવસ્થા કરીને હોય તો કાર્યનિયતપૂર્વવર્તી, અને કાષ્ઠ
અન્ય રીતે કારણ થતાં અટકતું ન હોય તો અનન્યધાસિદ્ધ કહેવાય.
કારણ ૩ પ્રકારનાં છે. સમવાચી, અસમવાચી અને નિમિત્ત
કારણ. સમવાચી કારણને ઉપાદાન કારણ પણ કહેછે. કાષ્ઠ કાર્યને
કારણ તો ઘણાં હોઈ શકે, પણ જે આવસ્યક-નિયત કારણ હોય તે જ
ખર્ચ-અસાધારણ કારણ; એને કરણ પણ કહેછે. અસાધારણ સિવાયનાં
વસ્તુમાનનાં સાધારણ કારણ ૬ છે. ઇશ્વર, ઇશ્વરેચ્છા, ઇશ્વરજ્ઞાન,
ઇશ્વરપ્રયત્ન, પ્રાગભાવ, પ્રતિબંધકાભાવ, કાલ, દિશ્, નિયતિ.

કારણદેહ-સુપુત્રિ અવસ્થાનો દેહ. (બ્રુઓ-વેદાંત)

કારણવાદ-આરભકારણવાદ, પરિણામકારણવાદ, વિવર્તકારણવાદ. કાર્યથી
કારણ અને કારણથી કાર્ય બિન્ન તે આરંભક, ઉપાદાનનું સમાન
સ્વભાવવાળું અન્યથા સ્વરૂપ પરિણામી કાર્યરૂપ, અધિકાનથી વિપરીત
સ્વભાવવાળું અન્યથા મિથ્યા સ્વરૂપ તે વિવર્ત.

કુંભક-પ્રાણને શરીરમાં યથાશક્તિ ઘુટવો તે. (બ્રુઓ-પ્રાણાયામ)

કૂટસ્થ-શુદ્ધ ચૈતન્ય, પ્રાણ. (બ્રુઓ-વેદાંત, ચિત્)

કૃતનાશ-કરેલાં કર્મનું ફળ ન મળતાં કર્મનો નાશ થવો; પુનર્જન્મ

પરત્વે આવવો જન્મ ન માનતાં ચતો એક દોષ. (બ્રુઓ-વેદાંત)

કૈવલ્ય-મોક્ષનો એક પ્રકાર. (બ્રુઓ-મોક્ષ)

ક્રિયમાણ-જીવ જે કાંઈ કર્મ કરે તે. (બ્રુઓ-વેદાંત)

ક્રિયા-(યોગ) જેના શરીરમાં મેદાદિ દોષને લીધે પ્રાણાયામમાં વિઘ્ન આવતું હોય તેને માટે જસ્તિ, ધૈર્ય, નેતિ, નૌસિ, કપાલભાતિ, ત્રાટક એમ છ ક્રિયા માની છે.

ક્રિયાયોગ-(યોગ) અભ્યાસાદિ યથાર્થ થઈ શકે માટે કહેલો યોગ.
(જુઓ-સમાધિ)

કલેશ-એ પાંચ પ્રકારના છે. અવિદ્યાસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશાઃ પંચકેશાઃ ।
યો. સ્વ. (જુઓ-સમાધિ)

ક્ષર-નાશ પામે એવું. દેહ, જૂત.

ક્ષિપ્ત-વિષયોમાં રખડતું ચિત્ત. (જુઓ ચિત્ત)

ખ્યાતિ-(વેદાત) અનિર્વચનીયખ્યાતિ અથવા વિચર્તવાદ. અન્યથા-
ખ્યાતિ-(ન્યાય) છીપને રૂપ જાણી ત્યારે કોઈ સ્થળે કોઈ પૂર્વ સમયે
રૂપું જોવાથી છીપને રૂપ જાણીને, તે છે તે કરતાં ખીજે રૂપે કહી તે.
આત્મખ્યાતિ-(ક્ષણિકવાદી) અનિર્વચનીય એવે આત્માથી બાહ્ય
પદાર્થ જ નથી, આત્મા જ પદાર્થરૂપે બાસે છે તે. અસત્ખ્યાતિ-
(ચત્યવાદી) સર્વ વસ્તુ શન્યરૂપ છે, કંઈ છે જ નહિ તે. અખ્યાતિ-
(મીમાંસક) વસ્તુ હોય, પણ તે પ્રતિજ્ઞાને લીધે યથાર્થ જાણાતી નથી તે.

ખર્જાધાન-ઋતુમતી બાધાને ગર્ભ ધારણ માટે કરેલો મંસ્કાર. (જુઓ-
સંસ્કાર)

ખાંધર્વ-પરસ્પર અનુરાગથી સ્ત્રી પુરુષ પરણે તે. (જુઓ-વિવાહ)

ખાચત્રી-ચારે વેદનો સામાન્ય અત્યંત પવિત્ર મત્ર; જે સંખ્યા અને ખીજે
પ્રસંગે પણ યોગ્યવામાં આવે છે. તત્ત્વચિત્તુર્વરેણ્ય મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ધિયો
યો નઃ પ્રચોદયાત્ । ઋગ્વેદ ૪. ખાચત્રી પ્રણવ તથા વ્યાહતિ સાથે
ઉચ્ચારવામાં આવે છે.

ખાહુરથ્ય-ચાર આશ્રમમાંનો એક, ગૃહસ્થાશ્રમ. ગૃહસ્થવાર્તાક, યાયાવર,
શાલીન, ધોરસંન્યસિક-૪ (જુઓ-આશ્રમ)

ખુણુ-(વૈશેષિક) રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, મંખ્યા, પગ્મિજાણુ, પૃથક્કવ, "
વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, શુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ,

ખીન ૭ પશુ વધારે કહેણે—પુરત્વ, દ્રવ્ય, રત્ન, મંદાર, ધર્મ, અધર્મ, શબ્દ. (ભુઓ-દ્રવ્ય) (૨) સત્ત્વ, રજ, તમઃ-૩

ગૌરવ-લાઘવથી ઉલટું. (ભુઓ-તર્ક)

ચક્રકાશ્રય-કોઈ બેથી વધારે વાત એક બીજીને આશ્રયે સિદ્ધ થતી હોય તે. (ભુઓ-તર્ક)

ચિત્-ચૈતન્ય. (વેદાંત) કૂટસ્થ-બુદ્ધિ અથવા વ્યષ્ટિ અગ્રાનનું અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય; બ્રહ્મ-બ્રહ્માંડની અંતર બહાર ભરપૂર ચૈતન્ય; જીવ-બુદ્ધિમાં ચિદાભાસ અને બુદ્ધિનું અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય કૂટસ્થ તે; ઈંદ્રિય-શુદ્ધ સત્ત્વ ગુણ સહિત માયામાં જે ચૈતન્યની ડાયા અને માયાનું અધિષ્ઠાન. (ભુઓ-વેદાંત) ચિત્ત-યોગ) પુરુષ-જીવને ચિત્તવૃત્તિને ક્ષીણે મોહ યાયછે; તે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થઈ પુરુષને સ્વરૂપજ્ઞાન કે સત્વાપત્તિ થાય તે મોક્ષ. ચિત્તનો સ્વભાવ પરિણામ પામવાનો છે, પુરુષનો તેમ નથી. પરિણામ ૩ પ્રકારનાં છે. જુદાં જુદાં સ્વરૂપ જોવાં એ ચિત્તનો ધર્મ પરિણામઃ વર્તમાન વગેરે દ્વારા મંથરે ચિત્તનું હોણું તે લક્ષણ પરિણામ, અને જોયેલાં રૂપે સ્થિર થવું એ અવસ્થા પરિણામ. ત્રણે પ્રકારનાં પરિણામ રહિત નિત્ય જ્ઞાનવાન એક સ્વરૂપ તે પુરુષ. પરિણામરૂપ ચિત્તવૃત્તિને રૂંધવી તે યોગ. ચિત્તની ૩ અવસ્થા છે. વિષયોમાં રખાવું તે ક્ષિપ્ત, નિદ્રામાં પડેલું તે મૂઢ, ને વિષયમાં વિશેષ રોકાયેલું તે વિક્ષિપ્ત. વ્યાધિ, રત્નાન, સંસાર, પ્રમાદ, આગસ, અવિરતિ, બ્રાંતિ દર્શન, અસંબંધ ભૂમિક્ત્વ અને અનવસ્થિતિ, એટલા ચિત્ત વિદ્યેય જાણવા. આ અંતરાયને દૂર કરી વૃત્તિનો નિરોધ કરવો તે જ યોગ, તે જ સમાધિ. અભ્યાસવૈરાગ્યાન્યાન્ત્રિરોધ। યો. સુ.

ચિદચિદ્વિશિષ્ટ-બ્રહ્મનું સ્વરૂપ. (ભુઓ-રામાનુજ)

ચિદાભાસ-અંતઃકરણ વિષે સામાન્ય ચૈતન્ય બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ. (ભુઓ-વેદાંત)

ચૈત-માયાના વાળ લેવરાવવાનો મંદકાર. (ભુઓ-સંસ્કાર)

છન્દ-મત્રોના હંદ પ્રમાણાદિ વિષયક. (ભુઓ-વેદાંગ)

છત્ર-(ન્યાય) અનેકાર્થવાચક શબ્દાદિની યુક્તિથી છેતરવાની તકરાર.
જદેપ-(ન્યાય) આમ તેમ જ આમ ગમે તેમ સાધીત કરવાનો વાદ.
જાતકર્મ-સુવર્ણરજ સહિત ઘી તથા મધ બાળકને પાવાનો સંસ્કાર.

(જુઓ-સંસ્કાર)

જાતિ-(ન્યાય) પોતાના જ પક્ષને તોડનાર ઉત્તર.

જાલંધરબંધ-કંઠમાં ઉદાન વાયુને રોકવો તે. (જુઓ-બંધ)

જીવ-(વેદાંત) શુદ્ધિમાં ચિદાભાસ અને શુદ્ધિનું અધિષ્ઠાન એતન ફેટર્ય તે.

(જુઓ-ચિત્, વેદાંત)

જીવન્મુક્તિ-(વેદાંત) પિંડ બ્રહ્માંડની એકતા સ્વતઃસિદ્ધ થાય તે. તે ગમે તે સમયે પ્રાપ્ત થઈ શકે. વસ્તુસ્થિતિ તો સર્વથા એ પ્રમાણે છે જ, પણ તેને અજ્ઞાન રોકે છે અને ચિત્તવિક્ષેપ તેમાં વિક્ષેપ કરે છે, એ ચિત્ત જ્યારે નિયમાય, ત્યારે મોક્ષઃજોમરતાં પહેલાં તેમ થાય તો જીવન્મુક્તિ.

જીવન્મુક્તિનાં પ્રયોજન-જ્ઞાનરક્ષા, તપ, વિસર્વાદાભાવ, દુઃખનિવૃત્તિ, સુખપ્રાપ્તિ;-૫

જ્ઞાન-(જ્ઞેન) મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, મનઃપર્યોષ, કેવળ:-૫. (વેદાંત)ગમ્ય, અગમ્ય:-૨. પર્વોક્ષ જ્ઞાન-અમુક વાત અમુક રીતે છે એવું જાણવું તે; અપર્વોક્ષ જ્ઞાન-જ્ઞાન ચતાંની સાથે જ આચારમાં, વ્યવહારમાં, વિચારમાં તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવા મળે તે.

જ્ઞાન પ્રતિબંધક-મંશય, અમંભાવના વિપરીત ભાવના:-૩

જ્ઞાન મેળવવાની રીતિ-શ્રુતિ-ધર્તિદાસ, યુક્તિ-તર્ક-વિચાર, અનુભવ:-૩
માત્ર અનુભવ ઉપર જતાં નાસ્તિક થવાય, માત્ર યુક્તિ ઉપર જતાં કશો નિશ્ચય જ ન થાય અને માત્ર શ્રુતિ ઉપર જતાં વહેમી થઈ જવાય, જ્યારે ત્રણેનો યોગ થાય ત્યારે સત્ય નિર્ણય બને.

જ્ઞાન સાધન-વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્મપત્તિ, સુમુક્ષુતા, શુદ્ધમત્તિ, શ્રવણ, તત્ત્વજ્ઞાનાભ્યાસ, મનન, નિદિધ્યાનન, મનોનાશ, વાસનાદાય.

જ્યોતિષ-કર્માદિનો કાલનિર્ણય કરનાર વેદનું અંગ. (જુઓ-વેદાંગ)

તત્ત્વ-વસ્તુપદાર્થસંભવ ધત્યાદિનું સ્વરૂપ કેવું તે ચથાર્થ સમજવું તે;

કોષપણુ વસ્તુનું વસ્તુત્વ તે. (ચાર્વાકાદિ ૪)-પૃથ્વી, આપ્, તેજ, વાયુ.
 યોગથી જીવ પેદા થાયછે. જીવ કે ચૈતન્ય ચારેના અમુક પ્રકારના
 એવું જડનત્વોથી જૂદું કંઈ છે જ નહિ. (જૈન મુખ્ય ૨, વિસ્તારથી
 ૭ કે ૯)-જીવ (જે પ્રકારનો. સમનરક અમનરક. અમનરક જે પ્રકારનો-
 સ્થાવર અને ત્રસ. ત્રસ જે, ત્રણ, ચાર, પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા છે એમ
 વિસ્તારથી જીવના ૫૬૩ ભેદ છે), અજીવ (પાંચ પ્રકારનો. ધર્માસ્તિકાય,
 અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, કાલ), પુણ્ય, પાપ,
 આસ્ત્રવ, સંવર, નિર્જરા, બધ (જીવનો પ્રદેશ અને કર્મપુર્ણ એ બંનેનું
 મંમેશન), મોક્ષ (સમગ્ર કર્મો ક્ષય થઈ જીવનું જે સ્વરૂપમાં અવસ્થાન
 તે) (ન્યાય ૧૬)-અમાણુ, પ્રમેય, સંચય, પ્રયોજન, દષ્ટાંત, સિદ્ધાંત,
 અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતંક, હેતુભાસ. છલ, ભતિ,
 નિઝહરથાન. (વૈશેષિક ૭ પહેલાં ૬ ભાવરૂપ, ૩ મો અભાવ.) દ્રવ્ય,
 શુણુ, કર્મ, આમાન્ય, વિશેષ, સમવાય, અભાવ. (સાંખ્ય ૨૫)-મૂલ-
 પ્રકૃતિ-પ્રધાનથી મહત્ત્વ પેદા થાયછે; મહત્ત્વ એટલે શુદ્ધિ કે
 અંતઃકરણ તેમાંથી અહકાર થાયછે. અહકારના તર્કોથી શબ્દ,
 સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ પાંચ તન્માત્રા થાયછે. આ ૭માંથી બીજાં ૧૬
 થાયછે. અહકારના સત્ત્વાંશથી વાક, પાણુ, પાદ, પાપુ, ઉપરચ-પાચ
 ગાનેન્દ્રિય તથા શ્રોત્ર, ત્પર, અક્ષિ, રસના, ઘ્રાણુ-પાચ કર્મેન્દ્રિય અને
 ગાન તથા કર્મ ઉભયાત્મક મન એ ૧૧ થાયછે. ૫ચ તન્માત્રથી
 અનુક્રમે આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી એ ૫ચ મહાબૂત થાયછે,
 એમ ૧૬ પદાર્થ બનેછે. જે ૭ કલાં તે પ્રકૃતિની વિકૃતિ છે, અને
 આ ૧૬ની પ્રકૃતિ છે. આ ૧૬ કોષ બીજાંની પ્રકૃતિ નથી. આ
 સર્વેથી બધું વિશ્વ બને છે. સત્ત્વાર્પિતરૂપ મોક્ષ પુરુષને થાય ત્યારે
 તે પુરુષને પ્રકૃતિનો કરેલો બધ મટે છે. (યોગ. ૨૬)-સાંખ્યમાંનાં ૨૫
 તત્ત્વ માનતા પુરુષને મોક્ષ શુદ્ધિ આપનાર પરમગાનવાન, નિત્ય, શુદ્ધ
 એવા એક ધ્રુવરની જરૂર સ્વીકારી છે, જેથી તેના શાસ્ત્રમાં ધ્રુવર
 સહિત ૨૬ તત્ત્વ થાયછે.

તત્ત્વનિર્ણયની રીત-(ન્યાય ૩)-ઉદ્દેશ-વસ્તુનો વિચાર કરવો હોય તેને નામ માત્રથી કહી જવી. લક્ષણ-ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુનો કોષ્ઠ અસાધારણ ધર્મ; અત્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અમંભવ એ ત્રણે દોષરહિત અસાધારણ ધર્મ તે. एतद्वृणयत्यरहितो घर्मो लक्षणम् । तर्क. सं. ખરીફા-આધેસુ લક્ષણુ ખરાખર છે કે નહિ, તેમાં કલ્યા તેવા કોષ્ઠ દોષાદિ છે કે નહિ એ વિચાર કરી ચતો નિર્ણય.

તત્ત્વમાનસા-મનની એકાગ્ર સૂક્ષ્મત-મયતારૂપ ત્રીજી જૂમિત્ત. (જુઓ-જૂમિત્ત)

તપ-કૃત્ત્યારાદ્રાયણુ આદિ વ્રતથી સરીરને દમવુ. (જુઓ-સમાધિ)

તમઃ પ્રધાના-રત્નેશુથી પ્રજ્વલ ચયેલી પ્રકૃતિને પરિણમવાનું એક રૂપ. (જુઓ-વેદાંત)

તર્ક-(ન્યાય) વ્યાખ્યારોપથી વ્યાપકનો આરોપ. એના ૧૧ ભેદ છે; વ્યાધાત-મૂળ વાતથી વિરુદ્ધ સાબીત થાય તે, આત્માશય-એ જ વાતથી તે વાતની સિદ્ધિ થતી હોય તે, ઇતરેતરાશય-કોષ્ઠ બીજા વાત અન્યોન્યને આશયે સિદ્ધ થતી હોય તે; ચક્રકાશય-એ જ પ્રમાણે બેથી વધારે વસ્તુનું હોય તે, અનવસ્થા-પરિણામ અથવા અંતતો અભાવઃ પ્રતિબંધી-મૂળ વાતને રોકે તેવી વાત સિદ્ધ થાય તે; કલ્પના; ગૌરવ-લાઘવથી ઉલટુ, ઉત્સર્ગ-સમાન્ય નિયમ, અપવાદ; વૈજાત્ય-મૂળ વાતથી જુદી જ વાતની સિદ્ધિ.

તર્પણ-પિતૃઓને પાણી પાછ મંત્રોપ પમાડવાનું કર્મ; પિતૃયજ્ઞ. (જુઓ-મહાયજ્ઞ)

તાદાત્મ્યાભાવ-કોષ્ઠ સ્થળરૂપ તે પદાર્થ ન હોય તે. (જુઓ-અભાવ)

તાપ-અધ્યાત્મ, અધિદૈવ, અધિભૂત-૩

તિતિક્ષા-સુખદુઃખરૂપ દ્વંદ્વભાવના મિથ્યા ॥ એમ ચથાર્થ સમજી પ્રવર્તવું તે. (જુઓ-સાધન)

તૂર્યાવસ્થા-જગતમાં પણ સુપુતિ જ થાય તે અવસ્થા. (જુઓ-વેદાંત)

ત્રિગુણસામ્યાવસ્થા-જગતના આરંભમાં ત્રણે ગુણોની સરખી સ્થિતિ

તે. (બુઝો- પ્રકૃતિ)

અણુક-પણુ પરમાણુ એકત્ર થઇ ન્યાં આગળથી પદાર્થો દસ્ય થાય.
(બુઝો-દ્રવ્ય)

દક્ષિણાયન-ધૂમરૂપ યજ્ઞદિથી પ્રાપ્ત કરેલો ફરી જન્મવાનો માર્ગ.
(બુઝો-માર્ગ)

દમ-ચત્તિરૂપ જ્ઞાનને અંતર્મુખ કરી દેવું તે. (બુઝો-સાધન)

દર્શન-જાણવાપણું, જ્ઞાન; યથાર્થ જ્ઞાન-સમ્યગ્દર્શન-તત્ત્વદર્શિ.

દશનામી-શીશંકરાચાર્યની પરપરાએ ઉત્તરેલા મંન્યાસી. (બુઝો-શંકરાચાર્ય)

દૃષ્ટાંત-(ન્યાય) વ્યાપ્તિજ્ઞાન થવા માટે જે ઉદાહરણોની જરૂર છે તે.

દેવયાન-દેહોત્સર્ગ થવાથી સૂર્યમાં ગતિ થાય અને જે માર્ગે જવાથી
માણુમ મરી દેવ થાય છે તે માર્ગ. અનારત્તિઃ શબ્દાત્ । ॥ ૩૫ (બુઝો-માર્ગ)

દૈવ-મજાદિમાં જે ઋત્વિજ હોય તેને કન્યાદાન કરવું તે. (બુઝો-વિવાહ)

દૈવયજ્ઞ-વિવાહ સમયથી રાખેલા અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક હોમ કરવો તે.

(બુઝો-મહાયજ્ઞ)

દૌષ-અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ, અમંસવ:-૩.

દ્રવ્ય-(વૈશેષિક)-પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિવ, આત્મા,
મન. તેમાંનાં પહેલાં ૪ નિત્ય અનિત્ય બંને રૂપે છે. પરમાણુરૂપે નિત્ય,
અને પરમાણુનો સમુદ-કાર્ય બની દેહ, ઇન્દ્રિય, વિષય ઇત્યાદિ થાય તે
અનિત્ય. એ ચારે દ્રવ્ય પરમાણુ-નિત્યરૂપે અને કાર્ય અનિત્યરૂપે હોઇ
શકે છે, માટે તે આરણ્યક દ્રવ્ય કહેવાય છે અને તેનાથી સૃષ્ટિનો આરભ
થાય છે. પરમાણુ તથા દ્વયણુક અદસ્ય-અતીન્દ્રિય છે. અણુક આગળથી
પદાર્થો દસ્ય થાય છે એટલે પરિણામ ગુણવાળાં થાય છે. આકાશથી
આત્મા સુધીનાં દ્રવ્ય નિત્ય અને સર્વવ્યાપી છે. મન નિત્ય છે, પણ
સર્વવ્યાપી નથી તથા કેવળ અણુરૂપ છે, અને પ્રત્યેક આત્મા-જીવને વળ-
ગેહું રહેતાં અનંતરૂપે છે. મન તથા આત્માનો યોગ થાય ત્યારે જ જ્ઞાન
થાય છે; કેમકે જ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે, પણ મન એ જ્ઞાનને સુખ
દુઃખરૂપે અહણુ કરનાર છે. મન નિત્ય હોવાથી કરેલાં કર્મના સંસ્કાર તેમાં

ગણા કરેછે અને પુનર્જન્મ થાયછે ત્યારે ઇશ્વરકૃપાથી તત્ત્વજ્ઞાન થઈ અત્યંત દુઃખવશ થાય ત્યારે મોક્ષ મળેછે. આત્મા દ્રવ્ય બે પ્રકારે છે. પરમાત્મા એટલે નિત્યજ્ઞાનવાન, સર્વજ્ઞ, કર્તારૂપ ઇશ્વર, અને જીવાત્મા એટલે અસર્વજ્ઞ, અનિત્યજ્ઞાનવાન. દ્રવ્યમાત્રને પોતપોતાના અમુક ગુણ રહેલા હઈ તેમાના એક મુખ્યને ઉદ્દેશી તે દ્રવ્યને ઓળખવામાં આવેછે. ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ, શબ્દ, ભૂતભવિધ્યાદિ રૂપ પરત્વાપરત્વ, દ્વિસમીપાદિરૂપ પરત્વાપરત્વ, જ્ઞાન અને મુખ્યાદિ અનુભવ એ નવ દ્રવ્યોના અનુક્રમે મુખ્ય ગુણો છે.

દ્વૈત-એકથી વધારેને માનવાનો ભાવ, ઇશ્વર અને સૃષ્ટિ જુદા માનવાનો ભાવ, દ્વયભુક્-બે પરમાણુનું એકત્ર થવું, જે અદૃશ્ય રહેછે. (જુઓ-દ્રવ્ય)
ધર્મ-ધારણ કરનાર, પરમભાગે દોરનાર, ઇશ્વરને સમજવાની શુદ્ધિ. વિદિ-તર્કમંજ્યો ધર્મ. | ત્રિવિદ્ધકર્મજન્યસ્ત્વધર્મ | તર્ક મં.

ધર્મમીમાંસા-મીમાંસા, બીજા દર્શનવાળા પૂર્વમીમાંસા પશુ કહેછે. પ્રણેતા જૈમિનિ. ધર્મ એ જ એનો વિષય છે. વેદવાક્યમા વિધિરૂપ આદેશ તે જ ધર્મ એ આદેશ પ્રમાણે ચાલવાથી ધર્મ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મોક્ષ મળે ધર્મમીમાંસાના ૧૨ અધ્યાય છે. ૧ લામાં-વિધિ અર્થવાદ રૂપ મત તથા સ્મૃતિ વગેરેનાં પ્રમાણનો વિચાર છે. ૨ જામાં-યાત્રાદિ-કર્મભેદાદિ પગપશુ મતાર્થનો વિચાર છે. ૩ જામાં-પ્રયાગાદિ યજ્ઞો દર્શ-પૂર્ણમાસાદિના શેષાગમૂત છે, એવા શેષશેષિભાવનો વિચાર છે ૪ થામાં-પદ તથા પુરુષ ઉલ્લેખના ઉપયોગ માટે અર્થ વિચારીને પ્રયોજ્ય પ્રયોજક ભાવ નક્કિ કરેલ છે. ૫ મામાં-કર્મના ક્રમ વગેરેનો વિચાર છે. ૬ ઠામાં-અધિકાર નિર્ણય છે. ૭ મામાં સામાન્યાતિદેશનો વિચાર છે. ૮ મામાં-વિશેષાતિદેશનો વિચાર છે. ૯ મામાં-ઉદ્ધનો વિચાર છે. ૧૦ મામાં-તે તરફથી પ્રાપ્ત થતા વિધિ વગેરેના પરસ્પર બાધનો વિચાર છે. ૧૧ મામાં-કાર્યપ્રધાનરૂપે એક જ વખતે ચલાવેલા કાર્ય, અંગદ્વારા ઉપકારક છે એવો તત્ત્વ વિચાર છે. ૧૨ મામાં-પશુને માટે અનુષ્ટિત પ્રયાગાદિથી પશ્વંગ પુરોગાર પર્વત પશુ ઉપકારક થાયછે

એ વિચાર છે, અધ્યાયનાં ભુદાં ભુદાં અધિકરણ કરેલાં છે. પ્રત્યેક અધિકરણમાં એકેક વિષયનો વિચાર હોય છે, તે વિચાર ચલાવવાનાં ૫ અંગ છે. વિષય, મંત્રણ, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાંત, મંત્રણ.

ધાતુ-રસ, રુચિર, માંસ, મેદ, મળન, અસ્થિ, રેત:-૭

ધારણા-નાભિચક, હૃદયપુડરીક ઇત્યાદિમાં ચિત્તને સ્થિર બાંધી દેવું તે. દેશવન્ધિતસ્ય ધારણા । યો. સ. (ભુઓ-સમાધિ)

ધૂમમાર્ગ-ધૂમરૂપ યગ્નાદિથી પ્રાપ્ત કરેલો ફરી જ-મવાનો માર્ગ. (ભુઓ-માર્ગ)

ધ્યાન-નિરતર ધ્યેયાકાર ચિત્તની વૃત્તિને ધ્યાન કહે છે. ધ્યેયસ્વરૂપનો પોતાથી અભેદ કરીને ચિત્તન તે અહંબ્રહ્મધ્યાન. ધ્યાનચિત્તન ૪ પ્રકારનું છે.

શિલાદિમાં નામરૂપ છોડી સન્માત્રનું ચિત્તન તે કનિષ્ઠ, ધોર અને મૂળ વૃત્તિમાંથી દુઃખ તથા સવચિત્તનું ચિત્તન તે મધ્યમ, શાંતવૃત્તિમાં સ્થિત

ચિત્ત આનંદનું ચિત્તન તે ઉત્તમ, અને વૃત્તિરહિત ઔદાસીન્યમાં ચિત્તન તે ઉત્તમોત્તમ. તત્ર પ્રત્યયેક્તાનતા ધ્યાનમ્ । યો. સ. (ભુઓ-સમાધિ)

નાડી અને દેવતા-ઇડા-ચંદ્ર-હરિ; પિંગલા-સૂર્ય-બ્રહ્મા; સુષુમ્ણા-

મધ્યમા-રૂદ્ર; ગાંધારી-દક્ષિણેત્ર-ઈન્દ્ર; હસ્તિ-શુક્રા-વામનેત્ર-વરુણ;

પૂષા-દક્ષિણકર્ણ-કાશ્યપ; વશસ્ત્રિની-વામકર્ણ-બ્રહ્મા; કુર્ક-ગુદા-પૃથ્વી;

અશ્વમેધ-મેદ-સૂર્ય; સંખિની-નાભિ ચંદ્ર.

નામકરણ-બાળકનું નામ પાડવાનો સંસ્કાર. (૨) પુત્રાદિના કેશવ આદિ

નામ પાડી એમ નિરંતર હરિનું રમરણ રાખવું તે. (ભુઓ-સંસ્કાર, બ્રહ્મસંપ્રદાય).

નિગમન-પરાર્થાનુમિતિનો એક વિભાગ. (ભુઓ-અવયવ, અનુમિતિ)

નિગ્રહસ્થાન-(-યામ) પ્રતિવાદીનો પરાજય થઈ તે નિરંતર બની જાય

એવું કાંઈ તે. તે ૨૨ માંની કાષ્ઠપણ એક રીતે થઈ શકે. પ્રતિગ્રા-

હાનિ, પ્રતિગ્રાંતર, પ્રતિગ્રાવિરોધ, પ્રતિગ્રામં-ન્યાસ, હેતુવન્તરોક્તિ,

અર્થાન્તરોક્તિ, નિરર્થોક્તિ, અવિચાર્યાર્થોક્તિ, અપાર્થોક્તિ, અપ્રાપ્ત-

કાલોક્તિ, ન્યૂનોક્તિ, અધિકોક્તિ, પુનરુક્તિ, અનુભાવણ, અગ્રાન,

અપ્રતિભા, અવિશેષ, મતાનુસાર, પર્યનુયોગ્યોપેક્ષણ, નિરનુયોગ્યોપેક્ષણ,

અપસિદ્ધાંત અને હેતુભાસ.

નિત્યકર્મ-નિત્ય કરવાનું આવશ્યક કર્મ; વિશ્વનિયમરૂપ યત્નમાં ભાગ લેવો. નિર્દિધ્યાસન-જ્ઞાન સાથે એકતા કરવી; અનાત્માકાર વૃત્તિના વ્યવધાન રહિત શ્રદ્ધાકાર વૃત્તિની સ્થિતિ તે. (જુઓ-ભૂમિકા)

નિમિત્તકારણ-જેનો સ્વરૂપમાં પ્રવેશ નહિ, પણ કાર્યને જુદું સ્થિત રહીને કરે અને જેના નાશથી કાર્ય જગડે નહિ તે. (જુઓ-કારણ, વેદાંત)

નિમ્બાર્દુ-શ્રીવિષ્ણુસ્વામી, શ્રીરામાનુજ તથા શ્રીમધ્વાચાર્યની પેઠે દ્વૈતભાવ વાસ્તવ માનેછે, છતાં ચિન્માત્ર સર્વમાં રહેલું હઇ અમેક પદ્ય સ્વીકારે છે. પ્રાચીન નિરાકાર અદ્વૈતને ન સ્વીકારતાં સાકાર અદ્વૈત પ્રતિપાદન કરેછે.

નિયતપૂર્વવર્તી-કારણ કાર્યની પૂર્વે અવશ્ય કરીને હોય તો નિયત-પૂર્વવર્તી કારણ. (જુઓ-કારણ)

નિયમ-યોગનાં આઠ અંગમાંનું એક. કૌચસંતપતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિપાત્તાનિ નિયમાઃ। યો. સુ. (જુઓ-સમાધિ)

નિરૂક્ત-અતુત્પત્તિ અને અર્થ દર્શાવનાર વેદનું અંગ. (જુઓ-વેદાંગ)

નિર્ણય-(ન્યાય) જે તકરાર હોય તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવું તે.

નિર્વિકલ્પ-અમંત્રણાત સમાધિ. (જુઓ-સમાધિ)

નિપેધ-અમુક ન કરવું એવાં આચાર્યક વચન. (જુઓ-શ્રાવણ)

નિષ્ક્રમણ-બાળકને ઘર બહાર હરવા ફરવા કાઢવાનો સંસ્કાર. (જુઓ-સંસ્કાર)

નૃયજ્ઞ-અતિથિ પૂજન, અતિથિને જમાડીને પછી ગૃહસ્થે જમવું તે.

(જુઓ-મહાપદ)

નૈમિત્તિક કર્મ-ખાસ ફલ માટે કરાતાં કર્મ-છટ્ટિ

નૈર્ઘન્ય-નિર્દયતા; કર્મ સિવાય ઇશ્વરને કર્તા માનવાથી થતો દોષ. વૈષમ્ય-

નૈર્ઘન્યે ન સાપેક્ષતાન્ તથા હિ દર્શયતિ। ધ. સુ. (જુઓ-વેદાંત)

ન્યાયશાસ્ત્ર-પ્રચિન્ના શ્રીઐતમ. પાંચ અધ્યાયમાં ન્યાયમત્ત રચ્યા છે.

અક્રોધ અધ્યાયમાં જળબે આક્ષિક છે. ન્યાય એટલે પરાચીનુમાન-સામા

માણસને નિશ્ચય કરાવવા માટે જે અનુમાન કરવામાં આવે તે. (બુદ્ધિ-અનુભૂતિ, અવયવ)

ન્યાય દ્વાદશંતિક-૧ અધ્યયનન્યાય-આધિજ્ઞા માણસ ચક્ષુને પકડે તેમ
૨ અધપરંપરાન્યાય-આધિજ્ઞા આધિજ્ઞા પછવાડે જાય તેમ. ૩ અર્થધર્મ
દર્શન-ન્યાય-અર્થધર્મનો તારો દેખાડવા તેની સમીપના મોટા તારાને
દેખાડી અર્થધર્મી ગ્રહણ કરાવે તેમ. ૪ અસ્મલોપન્યાય-ધૂળનું ઢેક
૩ સાથે સરખાવતા કંઈક છે, પણ પત્થર સાથે સરખાવતાં નરમ છે
તેમ. ૫ કાકતાલીય ન્યાય-કાગડાનું બેસવું અને તાડનું પડવું. ૬ કા-
દતગવેપણુ ન્યાય-કાગડાના દાંતની શોધ કરવાની પેઠે લાભ વિનાની
કે અશક્ય બાબતની તપાસ કરવી. ૭ કાકાક્ષિજોલકન્યાય-કાગડાની
એક આંખ બંને તરફ ફેરવી શકાય છે તેમ. ૮ કૃપયંત્રધટિકા ન્યાય-
રેંટના ઘટમાળનો એક ઘટ ભરાય અને એક ઠંડવાય તેમ. ૯ ઘટકુટી-
પ્રભાતન્યાય-દાણુ ચોરી કરનારને દાણુ દેવાની જગાએ જ પ્રભાત
થાય તેમ. ૧૦ ધુણાકર ન્યાય-લાકડામાં કે કાગળમાં છુવડાંઓથી તેની
મેળે જ અક્ષર જેવું કોતરાય છે તેમ. ૧૧ દેહલીદીપન્યાય-ઉમરામાં-
જળમાં દીવો મૂકતાં તેનું અજવાળું બંને તરફ પડે તેમ. ૧૨ પદ્મપ્રકા-
શન ન્યાય-કાદવમાં પડી પગ ધોવા કરતાં કાદવમાં ન પડવું મારે
૧૩ પિષ્ટપેષણુ ન્યાય-દળેલાને દળ્યા કરીએ તેમ. ૧૪ બીજાંકુર ન્યાય-
પરસ્પર સંબધવાળા બીજથી અંકુર અને અંકુરથી બીજ થાય છે તેમ.
૧૫ લોહચુંબક ન્યાય-લોહું અને ચમકનો છે, તેમ બે વસ્તુનો કાટો
સંબધ બતાવવો. ૧૬ વક્ત્રિધૂમ ન્યાય-ધૂમાડો છે ત્યાં અગ્નિ ■ જ, એવા
ધૂમાડા અને અગ્નિના સંબધની પેઠે ૧૭ વિપ્રમિશ્નન્યાય-ઝેરમાં ઉછરેલો
કીડો ઝેરમાં રહે તેમ. ૧૮ શાખાચ્છેદન્યાય-કાળ ઉપર ચંદ્ર બતાવવો
તેમ. ૧૯ સિદ્ધાવલોકનન્યાય-સિદ્ધ વાંકી નજરથી પાછું વાળી જોતો
જાય છે તેમ. ૨૦ સ્થૂણાનિખનન ન્યાય-જમીન ફરી ફરી ખોદી ખણી
ખીલી નક્કી કરવી તેમ.

તે વિષે અનુક વાત સાધવાની હોય તે (બુદ્ધિ-અનુભૂતિ)

અંચયજ્ઞ-દેવ, ઋષિ અને પિતૃ એ ત્રણના ઋણમાંથી મુક્ત થવા માટે દરાવેલા પાંચ યજ્ઞ. (ભુઓ-મહાયાજ્ઞ)

પંચધારૂપ-અર્ચા, વિભવ, વૃહ, સદમ, અંતર્યામી. (ભુઓ-રામાનુજ)

પંચીકરણુ-આકાશ વગેરે પાંચ તત્ત્વ કે મહાશૂત તે ગતિમાન થતાં હોય તો પ્રત્યેકના બળે વિભાગ થાય છે, પ્રત્યેક અર્ધના વળી એ વિભાગ થાય છે, અને તે અર્ધના અર્ધના ફરી એ થાય છે; આમ પ્રત્યેક તત્ત્વ પંચધા વિભક્ત થાય છે. પ્રત્યેક તત્ત્વના અર્ધના ૪ ભાગ પોતા સિવાયના તત્ત્વના અર્ધભાગ સાથે મિશ્રણ પામી પચીસ મિશ્ર તત્ત્વ થાય છે, તે પચીકરણુ.

તત્ત્વ	આકાશ	વાયુ	તેજ	જલ	પૃથ્વી
આકાશ	શોક	દામ	દોષ	મોહ	ભય
વાયુ	પ્રસારણ	ધાવન	વનન	ચલન	આકુચન
તેજ	નિદ્રા	તૃપ્તા	સુધા	દાતિ	આગસ
જલ	લાળ	સ્વેદ	મુત્ર	શુક્ર	ગોણિત
પૃથ્વી	સેમ	તચ્ચા	નાડી	માંમ	અસ્થિ

એ પચીકૃત જુલમાંથી રથૂવ દેહ પેદા થાય છે.

૧૬-જે શબ્દનો અમુક અર્થરૂપ મંકિત કરેલો હોય તે. (ભુઓ-શાબ્દ)

૧૬ાર્થભાવિની-પદાર્થમાત્રનો અભાવ જેમાં થાય તે (ભુઓ-બુભિકા)

૧૨મહુસ-સંન્યાસ અને સંન્યામીઓનો એક પ્રકાર. (ભુઓ-સંન્યાસ)

૧૨મહુસ સંન્યાસ- વિવિધિયા, વિકલ:-૨

૧૨મહુસ-૧ આદિ બહુભાવના નિષેધરૂપ આત્મા. (ભુઓ-વેદાંત)

૧૨ા-અવ્યાકૃત, કારણ, સદમ, રથૂવ એ ચાર ધ્યાનની વાણી. (ભુઓ-વાણી)

૧૨મર્શ-હેતુ પદ્યધર્મી છે તથા વ્યાપ્તિવાળો છે, એ ઉત્તરરૂપ જ્ઞાન તે વ્યાપ્તિવિશિષ્ટપ્રશ્નમતાજ્ઞને પરામર્શ. ત. મે. (ભુઓ-અનુભૂતિ)

૧૨ાર્થાનુભૂતિ આમા માણ્યમને નિશ્ચય કમવવા માટે જે અનુમાન કરવામાં આવે તે. (ભુઓ અનુભૂતિ)

૫૨િચ્છેદ-અગત, સંગતીય, વિગતીય-૩

પરિણામવાદ-પ્રકૃતિનાં સ્વાભાવિક પરિણામથી જગતની ઉત્પત્તિ થી તે. (જુઓ-પ્રકૃતિ)

પરિસંખ્યા-વિધિવાક્યનો એક પ્રકાર (જુઓ-વિધિવાક્ય)

પરીક્ષા-આધેલુ લક્ષણુ જરાજર છે કે નહિ તેનો નિર્ણય. (જુઓ-તત્ત્વ-નિર્ણયનીરીત)

પરોક્ષજ્ઞાન-અમુક વાત અમુક રીતે છે એવું જાણવું તે. (જુઓ-જ્ઞાન)

પશ્યંતી-દેવભાષા. (જુઓ-વાણી)

પિંગલા-જમણી નામિકામાંથી પ્રાણનું વહેવું તે. (જુઓ-પ્રાણાયામ)

પિતૃયજ્ઞ-નિત્ય શ્રાદ્ધ, તર્પણ, ગૃહ્યોક્ત વિધિપૂર્વક કરવું તે. પિતૃયજ્ઞ સર્પગમ્। મનુ. (જુઓ-મહાયજ્ઞ)

પુંસવન-ગીજે માસે ગર્ભમાં પરાક્રમ સ્થાપવાનો સંસ્કાર. (જુઓ-સંસ્કાર)

પુરાણુ-માતસ્ય, કૌર્મ, લિંગ, તૈવ, સ્કન્દ, આગ્નેય, વૈષ્ણવ, નારદીય, ભાગવત, ગાર્ગ્ય, પાદ, વારાહ, અર્ધાંક, અભરવૈર્વત, માર્કંડેય, ભવિષ્ય, વામન, આશ્વ-૧૮

પુરુષ-જેના રુપધર્મથી પ્રકૃતિ સ્વતઃજ ગતિ પામેછે તે. (૨) ત્રણે પ્રકારનાં પરિણામ સદિત નિત્ય જ્ઞાનવાન એક સ્વરૂપ તે. (જુઓ-પ્રકૃતિ, ચિત્ત)

પૂજાપ્રકાર-મંગલા, રાગાર, આલ, રાજભોગ, ઉત્થાપન, ભોગ, મંથ્યા, શયન:-૮ (જુઓ-વૈષ્ણવ પુષ્ટિમાર્ગ)

પૂરક-પ્રાણનું શરીરમાં પેસવું તે. (જુઓ-પ્રાણાયામ)

પૂર્ણપ્રજ્ઞ-અભ્યંપ્રદાય (જુઓ-અભ્યંપ્રદાય)

પૂર્વમીમાંસા-ધર્મમીમાંસા. (જુઓ-ધર્મમીમાંસા)

પૈશાચ્ય-ઉંધતી અથવા મદિરાથી બેભાન કરેલી સ્ત્રીને લઈ લેની. (જુઓ-વિવાહ)

પ્રકૃતિ-સુખ. દુઃખ તથા અજ્ઞાન એ ત્રણ ગુણયુક્ત વસ્તુ માત્ર પ્રતીત થાયછે. જેનારમાં સુખ દુઃખ જડત્વ આદિ ગુણ નથી પણ વસ્તુ-સ્વભાવમાં છે, તેથી જેનાર જ્ઞાની પુરુષ કેવળ અકર્તા માહીમાન જ છે ને સૃષ્ટિ કાર્ય, સુખ દુઃખ આદિ રૂપ જતાવનાર તે ત્રિગુણાત્મક

પ્રકૃતિ છે; તે જ મૂળ પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાન. એમાં એ ત્રણે ગુણ સમાન રીતે રહે છે માટે એને ત્રિગુણ સામ્યાવસ્થા એમ કહે છે. પ્રકૃતિ પુરુષના મંબધથી પણ સ્વતઃ ગતિ પામે છે. પ્રકૃતિનાં સ્વાભાવિક પરિણામથી જન્મતની ઉત્પત્તિ થવી તે પરિણામવાદ. (જુઓ-તત્ત્વ)

પ્રણવ-ૐ, પવિત્ર એકાક્ષર. તસ્ય વાચકઃ પ્રણવ. । યો. સુ. (જુઓ-ૐ)

પ્રતિજ્ઞા-પરાર્થાનુમિતિનો એક વિભાગ. (જુઓ-અવયવ, અનુમિતિ)

પ્રતિતંત્ર-આલતા તંત્ર વિનાના તંત્રને માન્ય હોય તે. (જુઓ-સિદ્ધાંત)

પ્રતિબંધ-શૂન, વર્તમાન, ભાવિ.-૩

પ્રતિબંધનિવૃત્તિહેતુ-શમાદિ, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યામન.-૪. એ

૪થી અનુક્રમે વિપયાસક્તિ, પ્રજામાંઘ, કુતર્ક અને વિષયંય દુરાગ્રહ એ ચાર વર્તમાન પ્રતિબંધ નિવૃત્ત થાય છે.

પ્રતિબંધી-મૂળ વાતને રોકે તેવી વાત મિદ્ થાય તે. (જુઓ-તર્ક)

પ્રતિયોગી-જે પદાર્થનો અભાવ દર્શાવેલો હોય તે પદાર્થ, તે અભાવનું

પ્રતિયોગી છે. (જુઓ-અભાવ)

પ્રતીક-અમુક ભાવના, અમુક અર્થ કે અમુક ચોજનાનું મર્તિરૂપ, યત્ન

રૂપ કે પુગણત્વી કચારૂપ દસ્ય ચિત્ર.

પ્રત્યક્ષ-(વૈજેગિક) ઇન્દ્રિયોથી સાક્ષાત્ જ્ઞાન થતું તે. તેના ૨ પ્રકાર છે.

આ કાંઈ છે એનું મામાન્ય જ્ઞાન તે નિર્વિકલ્પ, અને આ પુરૂષ છે

ઇત્યાદિ વિશેષ જ્ઞાન તે મવિકલ્પ. પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન એ ૬

ઇન્દ્રિયને ક્ષીધે ઇન્દ્રિયજન્ય તે પ્રત્યક્ષ. ઇન્દ્રિયર્પસન્નિકર્ષજન્ય જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષમ્ । ત.મં.

પ્રત્યક્ષિજ્ઞા-અનુભવ અને સ્મૃતિ અને રૂપ મિત્ર જ્ઞાન તે. (જુઓ-શુદ્ધિ)

પ્રત્યાહાર-વિષયમાનથી ઇન્દ્રિયને પાછી હાવી ચિત્તમાં જ સમાવી દેવી

તે. (જુઓ-સમાધિ)

પ્રધાન-મૂળપ્રકૃતિ. (જુઓ-પ્રકૃતિ, તત્ત્વ)

પ્રધ્યંસાભાવ-વસ્તુનો નાશ થશે ત્યારે તે પોતાને રૂપે નહિ હોય તે.

(જુઓ-અભાવ)

પ્રમા-યથાર્થ જ્ઞાન, યથાર્થ અનુભવ. (જુઓ-પ્રમાણ, શુદ્ધિ)

પ્રમાણુ-(ચાર્વાક) કેવળ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ. (જૈન) પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન (ન્યાય) પ્રમાણ કરણ; જેનાથી પ્રમા-યથાર્થ જ્ઞાન થાય તે. તે ૩ છે; પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શાબ્દ. (વૈશેષિક) યથાર્થ જ્ઞાન અથવા પ્રમા જેનાથી મળે તે તે ૪ છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ, અને શાબ્દ. (માઝ્ઘ) પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. (ધર્મ-મીમાંસા અને વેદાંત) પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ, ઉપમિતિ, શાબ્દ, અર્થાપત્તિ, અનુપસંધિ - ૬

પ્રમેય-(ન્યાય) ચારમાંથી કોઈપણ પ્રમાણવડે જે સમજી શકાય તે. એ ૧૨ પ્રકારનાં છે. આત્મા, શરીર, હૃદય, અર્થ, શુદ્ધિ, ધર્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેત્યભાવ, ફલ, દુઃખ, અપવર્ગ.

પ્રયોજન-(ન્યાય) જેને માટે મનુષ્યની કોઈપણ તરફ પ્રવૃત્તિ થાય તે. એ ૨ પ્રકારનાં છે. દષ્ટ, અદષ્ટ.

પ્રલય-નિત્યપ્રલય, નૈમિત્તિકપ્રલય, દિનપ્રલય, મહાપ્રલય, આત્મતિકપ્રલય - ૫ પ્રસ્થાનત્રય-ઉપનિષદ, વેદાંતસૂત્ર અને ભગવદ્ગીતા.

પ્રાગભાવ-વસ્તુ તેના પહેલાં તે ન હતી તે. (જુઓ-અભાવ)

પ્રાજપત્ય-સાથે રહી ધર્માચરણ કરે એવાં વચન સાથે યથારક્તિ અલંકાર સહિત કન્યાદાન તે. (જુઓ-વિવાહ)

પ્રાણ-કૃત્સ્ન. (જુઓ-વેદાંત)

પ્રાણુ-મનુષ્યદેહમાં શ્વાસોશ્વાસ ઉડી જેનાથી જીવનક્રિયા ચાલે છે તે વાયુ. એના સ્થાન તથા કાર્યભેદથી ૫ પ્રકાર છે. (જુઓ-પ્રાણાયામ)

પ્રાણુમયકોષ-પ્રાણુ ધર્મ જેમાં પ્રધાન છે તે કોષ. (જુઓ-વેદાંત)

પ્રાણાયામ-યમ, નિયમ અને આસન એ ત્રણથી જ્યારે આચાર વગેરે નિયમાય ત્યારે પ્રાણાયામ કરવા માંડવાના છે. યમ વગેરે થયા છતાં પણ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ન થાય ત્યારે પ્રાણાયામની જરૂર છે. ચિત્તવૃત્તિને વિધયોર્માં અવર્તાવનાર પ્રાણુ છે. પ્રાણુનું જનું આવવું થાય તે પ્રમાણે ચિત્ત પણ જાગ્યાવ કરે છે, માટે પ્રાણુને રૂપો હોય તો ચિત્ત પણ સ્થિર થાય. મનુષ્યદેહમાં શ્વાસોશ્વાસ ઉડીને જેને લીધે જીવન

દિવા થાયછે, તે વાયુનું નામ બ્રાણુ. તેનાં સ્થાનભેદે ભુદાં ભુદાં નામ છે. હૃદયમાંનો વાયુ-બ્રાણુ, ગુદામાંનો અપાન, નાભિમાંનો સમાન. કંઠમાંનો ઉદાન, અને સર્વ શરીરમાંનો તે વ્યાન તે તે સ્થાનમાં રહી ત્યાં ત્યાંનાં કર્મ પશુ તે વાયુ ચલાવેછે. (કર્મ માત્ર ઉપર દૃષ્ટિ કરી ઢાઢ ઢાઢ નાગ, કુર્મ, ધનંજય, આદિ દશ ભેદ માનેછે.) બ્રાણુ સર્વવ્યાપી છે, તેનું મદારસ્થાન સૂર્ય છે, તેમાંથી પ્રવાહ બધે પ્રસરેછે અને ચંદ્રથી તે પોષાયછે. ચંદ્રની ગતિ પ્રમાણે દેહનો બ્રાણુ પશુ ગતિ કરેછે. રાત્રિ દિવસમાં મનુષ્યનો બ્રાણુ બાર વાર બદલાય છે. જન્મણી નાસિકામાંથી બ્રાણુનું વહેતું તેને સૂર્ય અથવા પિંગાક્ષા કહેછે. ડાબીમાંથી વહેતું તેને ચંદ્ર અથવા ઈડા કહેછે ને ઉભયમાંથી વહેતું તેને સુપુષ્ણા કહેછે ચંદ્ર બ્રાણુ, જન્મ પૃથ્વી એ તત્ત્વ સાત્ત્વિક કર્મમાં સિદ્ધિદાતા છે. સૂર્ય બ્રાણુ, તેજ તત્ત્વ એ રાજસી કર્મમાં સિદ્ધિદાતા છે. સુપુષ્ણા તથા આકાશતત્ત્વ, શુદ્ધી ભક્તિ જ્ઞાન વગેરેમાં સિદ્ધિદાતા છે. વાયુ તત્ત્વ સાધારણ છે. બ્રાણુને સ્વર પશુ કહેછે.

યોગ્ય સ્વર તથા તત્ત્વનો વિવેક કરી યમાદિ સાધનમંપન્ન થઈ પુરુષે બ્રાણુયામ આરભવો. બ્રાણુનું શરીરમાં પેસતું તે પૂરક, શરીરમાંથી બહાર નીઃળતું તે રેચક, અને તેને સગરમાં યથાશક્તિ ધુંટવો તે કુંભક. બ્રાણુને ખેંચી કુલક કરીને મૂની દેવો તે બ્રાણુયામ. આ મર્ચ નિશ્વસપૂર્વક સાંગોપાંગ જાણવારિના પૂરક રેચક કુંભક કરનારને બહુ નુકસાન થાયછે. તસ્મિન્ સતિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોર્ગતિવિષ્ણુદઃ પ્રાણાયામઃ । યો સ્વ, પ્રતિશાખ્ય-ઉચ્ચાર, ચન્દ્રગિદ્ધિ, સ્વર દત્તાદિ મંત્રબધે મતભેદને લીધે પ્રતિશાખામટે તે તે બ્યાનતના વેદની શિક્ષાના જે ગ્રંથ તે. જાગ્રદેની શાખાનો ૧, યજુર્વેદની જે શાખાના ૨ અને અથર્વવેદની શાખાનો ૧ મળી ૪ પ્રતિશાખ્ય છે.

૧૨૭૫-૬૨૭, અનિચ્છ, પદ્મજા:-૩. (ભુજો-વેદાંત)

હાલીવાદ-કાઢ કાઢતું કારણ નથી, કાઢ થતું એ નથી ને થનારે નથી. છે તેમ છે. અક્ષરપ પરમ અગતિ જ સત્ય છે; તે સર્વ અદૈત્યવાદીને.

સંમતવાદ. (ભુઓ-વેદાંત)

બંધ-(યોગ) મૂલબંધ, ઉદ્ધિયાનબંધ, જાલંધરબંધ-૩. ગુદાના અપાનને રોકવો તે મૂલબંધ, નાભિમાં સમાનને રોકવો તે ઉદ્ધિયાનબંધ અને કંઠ ઉદાનને રોકવો તે જાલંધરબંધ.

બલિ-જલિષ્ઠીને સુખે પ્રગવ થાય એની ઇચ્છાથી વિધ્ય બલિરૂપ હોમ (ભુઓ-સંસ્કાર)

બાધિત-હેતુનું સાધ્ય અનુમિતિ વિનાના ખીજ જ પ્રમાણથી બોદું પાડી શકાય તે (ભુઓ-હેતુવાત્સાલ)

ત્રિભૂતિર્ત્રિભુવાદ-ત્રિભૂતિર્ત્રિભૂ એક જ વસ્તુ છે. નામરૂપના નિદાન રૂપ પદાર્થ એવું કાષ્ટ છે જ નહિ એ વાદ. (ભુઓ-વેદાંત)

બુદ્ધિ-(વૈશેષિક) સર્વ વ્યવહારના કારણરૂપ જ્ઞાન તે બુદ્ધિ; પ્રત્યેક સમયે મેં જાણ્યું એમું ઇલાદિ પ્રલય થવા રૂપ જ્ઞાન. એ પ્રલય અનુવ્યવસાય અને મૂલ જે જ્ઞાન તે વ્યવસાય. બુદ્ધિ ૨ પ્રકારની છે, અનુભવ અને સ્મૃતિ. એ ઉભયમિશ્રિત જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞા. યથાર્થ અનુભવ તે પ્રમા. અયથાર્થ અનુભવ તે અપ્રમા અપ્રમા ૩ પ્રકારની છે સંશય-પરસ્પર ને વિરુદ્ધ નાના પ્રકારના ધર્મયુક્ત જ્ઞાન. (વિપર્યય-અવર્ણ જ્ઞાન. તર્ક-કારણને સંબંધે ધર્મજ્ઞાન.

બ્રહ્મ-વેદમત્ર. (૨) ત્રણે કાળમાં સર્વ અવસ્થામાં અતિચૈતન્યના અનુભવમાં જાત જાતી સત્તિરૂપે અનુભવાય છે, તે પરમાત્મા. (ભુઓ-ચિત્ત, વેદાંત)

બ્રહ્મચર્ય-ચાર આશ્રમમાંનો પહેલો. (ભુઓ-આશ્રમ)

બ્રહ્મચર્યનાં અંગ-ઐતુ દર્શન, સ્પર્શન, કેલિ, દીર્ઘન, ગુણ લાપણ, સંકલ્પ, નિશ્ચય, ક્રિયાજન્ય સુખ-એ આકર્ષી વિપરીત.

બ્રહ્મચર્યાદિ-દસચારી ગ્રહેજે, સત્ય જોડજે, સંધ્યાવદન આદિ ભિક્ષા સહિત કર્મ પાળજે, અને ગુરુની સેવા કરી વિદ્યા લણજે, એ ગુરુએ પ્રારભમાં શિષ્યને કહેલા ૪ મત. (ભુઓ-સંસ્કાર)

બ્રહ્મભાવ-સર્વદા વાસનાનો તિરેબાવ જ રહે, તો કેવળ જ્ઞાનમય-આનંદ-

મય, સુખમય-દુઃખલાભમય સ્થિતિ ચામ્યાજ કરે તે. (ભુઓ-વેંત)

અગ્રયજ્ઞ-અધ્યાપન, ઋષિઓના જ્ઞાનના ઋણથી મુક્ત થવાનો યજ્ઞ
અધ્યાપન યજ્ઞયજ્ઞ । મનુ (ભુઓ-મહાયજ્ઞ)

અગ્રવિત્-અનુર્થ ભૂમિમમા રહેવ જાની (ભુઓ-ભૂમિકા)

અગ્રવિદ્વદ્-વચ્ચે ભૂમિમમા રહેવ જાની (ભુઓ-ભૂમિકા)

અગ્રવિદ્વરિષ્ઠ-સમગ્ર ભૂમિકામા રહેવ જાની. (ભુઓ-ભૂમિકા)

અગ્રવિદ્વરીયાન્-વચ્ચે ભૂમિકામા રહેવ જાની (ભુઓ-ભૂમિકા)

અગ્રસંપ્રદાય-આ મંપ્રદાયને પૂર્ણપ્રજ્ઞ સંપ્રદાય પણ કહેડે. પ્રવર્તે શ્રી-

આનંદતીર્થ, જે શ્રીમદ્વાચાચના નામથી પણ ઓળખાયડે તેણે
સ્વતત્ર તથા અસ્વતત્ર બે પ્રકારનું તત્ત્વ માન્યુ મર્વસરગુણયુક્ત
નિર્ગોષ શ્રીભક્તવાન વિષ્ણુ તે સ્વતત્ર તત્ત્વ અને તેની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત
તેને અધીન જે છત્ર વગેરે તત્ત્વ તે અસ્વતત્ર. પરબ્રહ્મરૂપ વિષ્ણુની સેવા
કરતી અને વૈકુંઠ પામવુ એ જ મુક્તિ છે સેવા નહીં પ્રમારની જે
અકન, નામકરણ, ભજન વિષ્ણુના શખચક્રાદિ આયુધના ચિહ્ન
શરીરે તમ મુદ્રાથી પાકવા તે અકન, પુત્રાન્તિ કેશવ વગેરે નામ
પાડી એ રીતે નિરતર હૃદયમરણ રાખવુ એ નામન્યુ ભજન ૧૦
પ્રમાર છે વાણીથી કરીતે સત્ત્વ, દિત પ્રિય, સ્વાધ્યાય, કાયે કળીને
દાન, પરિત્રાણ, પરિરક્ષણ અને મને કરીતે દયા સ્પૃહા, શ્રદ્ધા

અગ્રસૂત્ર-ઉપાસસૂત્ર, વેદાંતસૂત્ર, ઉત્તરમીમાંસાસૂત્ર. એનો વિષય
૪ અધ્યાય તથા અધ્યાય અધ્યાયે ચાર ચાર પાદ અને પાંચ પાંચ
અનેક અધિકરણરૂપે છે ૧ સમન્વયાધ્યાય-શ્રુતિમાત્રનું અહ્ય પ્રતિ-
પાદન કરવા ઉપર લખ્ય છે એ જણાવવાનો અધ્યાય તેનો પાદ ૧-૨૫૮
અહ્યસિંગશ્રુતિ સમન્વય, ૨-ઉપાસ્ય અહ્યવાચક અગ્રપદશ્રુતિ સમન્વય,
૩-જેવ અહ્ય પ્રતિપાદક અગ્રપદ શ્રુતિસમન્વય ૪-અગ્રમાદિ મી-વપ-
માત્ર સમન્વય ૨ અપિરોધાધ્યાય-અહ્યથી વિરુદ્ધ જણાતી શ્રુતિ અમૃતિ
પણ વિરુદ્ધ નથી, તેમ શ્રુતિથી પણ અહ્યવિના બીજુ મર્તપાદન કદ
શક્યું નથી, એ જણાવવાનો અધ્યાય તેનો પા ૧-આધ્યાદિ સમૃતિ

અને તમેથી વેદાંત સમન્વય વિગ્રહ પરિહાર: ૨-આંખ્યાદિ મતોનું
અવાસ્તવિક પ્રદર્શન; ૩-પચમદ્વ્યુત્થાનુત્થિઓનો વિગ્રહ પરિહાર;
૪-સિંગ શરીર શ્રુતિનો વિરોધ પદ્ધતિ. ૩ સાધનધ્યાય-મહાજ્ઞાનનાં
શ્રુતિ અનુસાર માધનના વિચારનો અધ્યાય. તેનો પાદ ૧-ગતિ આ-
ગતિની ચિંતાથી વૈરાગ્ય નિરૂપણ. ૨-તત્ત્વ ત્વમ્ પદાર્થપરિગોધન, ૬-
પરાપર અહમવિદ્યા શુભોપાદ્ધાર ૪-નિર્ગુણવિદ્યા સાધન વિચાર, ૪-
શ્રુત્યનુજ્ઞાધ્યાય અથવા દ્વિધ્યાધ્યાય-શ્રુતિ પ્રમાણે મોક્ષસ્વરૂપ, મોક્ષ-
ક્રમ, શ્રવ-મુક્તિ એ વિષયના વિચારનો અધ્યાય. તેનો પાદ ૧-
શ્રવ-મુક્તિનિરૂપણ. ૨-ઉત્ક્રાન્તિનિરૂપણ; ૩ મયુશ્રુવિદ્યાવાળા મૃત્યુ
ઉત્તરાભિગમન, ૪ અહમભ્રમિ-અહમોન્નિયતિનિરૂપણ (ભુજો-વેદાંત)
અહમ-પદ્યકર્મમા સર્વની દેખરેખ રાખનાર તથા કર્મફલની આજ્ઞા કરનાર
કલ્પિત.

આહ-વિગ્રહ શીન મંપત્ર વરને વગર માગે બોલાવી યથાશક્તિ અવતાર
વગેરે સાથે કન્યાદાન કરવું તે (ભુજો-વિવાહ)

આહમ-વેદનો ભાગ એનો વિષય તથા પ્રકારે ગોઠવેલો છે. વિધિ-
અમુક કરવું એવા આદર્શક વચન નિષેધ-અમુક ન કરવું એવાં
આદર્શક વચન અર્થવાદ-ને મને ઉાર રૂચિ કરાવવા ચોગ્ગેલી વાર્તા-
રૂપ કે એવા જ કોઈ ખુનાસારૂપ વચન

આહમ-જ્ઞાનાં પ્રત-જ્ઞાન, સત્ય, શમ, કમ, શ્રુત, અમાત્મર્ક, લક્ષ્મણ, તિતિશ્ચા,
અનસ્યા, યદ્ય. દાન, ધૈર્ય:-૧૨

અક્ષિ-શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાઞ્ચેન, અર્ચન, વદન, દાસ્ય, સખ્ય,
આત્મનિવેદન -૯(ભુજો-વૈષ્ણવપુષ્ટિમાર્ગ)

ભગવદ્ગીતા-શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલું જ્ઞાન, તે શુભ અને પવિત્ર
જ્ઞાનનું પુસ્તક ભગવદ્ગીતા મહાભારતનાં બીજમપર્વનો વિભાગ છે,
અને શ્રીકૃષ્ણાર્જુનમંવાદરૂપે છે. તેના ૧૮ અધ્યાય અને ૭૦૦ શ્લોક છે.

ભગવાનનાભગ-સમગ્ર ઐશ્વર્ય, સમગ્ર ધર્મ, સમગ્ર યશ, સમગ્ર શ્રી,
સમગ્ર જ્ઞાન, સમગ્ર વૈરાગ્ય:-૬

ભાષ્ય-સર્વ સાધનોને લક્ષમાં લઈ વેદમંત્રોની અર્થમંગતિનો દીપ્તમય

મૂળ-આમાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી-૫

મૂળચામ-જરાયુજ, આગ, ઉદ્ભિજ, રોહજ-૪

મૂળયજ્ઞ-મયિ, ભૂમિ ઉપર મયિદાન વગેરે મૂકવા તે (જુઓ-મહાપ્રજ્ઞ)

મૂમા-પરિચેદના અભાવરૂપ બ્રહ્મ (જુઓ-વેદાંત)

ભૂમિકા-(વેદાંત) જ્ઞાનના પશુ પચથિયા છે સાત જુના જુના ક્રમે જ્ઞાન
માનેલું છે, તે પ્રત્યેકને ભૂમિ ૧ કહે છે પ્રથમ ભૂમિનને શુભેચ્છા
કહે છે, જ્ઞાન મોક્ષ માટે ઇચ્છા થતી તે, એ જ સાધન ચતુષ્થી કહે-
વાયકે અવશ્ય અને મનન એ જ્ઞાનને જન્માવનારી શક્તિરૂપ દ્વિતીય
ભૂમિમ વિચારણા અપણુ-શાસ્ત્રો વાચીને કે ગુરુ સંપરેથી માલગીને
મહત્વ કરવાતે મનન-મહત્વ કરેલાને વિચારી તથા અનુભવી મનમા જન્મા
વવું તે નિદિધ્યામન એ તત્તુમાનમાં એટલે મનની એકાગ્ર સૂક્ષ્મત
ન્મયતારૂપ તૃતીય ભૂમિમ બ્રહ્મથી જીવ જુને નથી, વ્યક્તિરૂપ પદ્મિ
ચેદે રૂપ મિથ્યા છે એમ દૃઢ નિશ્ચય તે ચતુર્થ ભૂમિ ૧-સત્યાપત્તિ.
કાષ્ઠપણુ રીતની પ્રમક્ષિત ન હોતી, કેવળ એકતા જ થતી તે પચમી-
ભૂમિ ૧ અસસક્ષિત. બ્રહ્મમયતા, એકગમતા, પ્રેમ, અમેદ એ જ
નિરતર જ્ઞાન, પોતાપણનો જ નાસ-પદમમાનનો અભાવ તે છઠી
ભૂમિમ-પદાર્થભાવિની સમગ્રી ભૂમિમ તે મોક્ષ. જ્ઞાનરૂપતા,
બ્રહ્મત્વ, બ્રહ્મ જ, ગુપ્ત, સમાધિ, જીવન્મુક્તિ

જે ચતુર્થ ભૂમિરથ જ્ઞાની તે બ્રહ્મચિત્, પચમીરથ તે બ્રહ્મચિદ્વર,
પષ્ઠીરથ તે બ્રહ્મચિદ્ગીયાન્ અને સપ્તમીરથ તે બ્રહ્મચિદ્ગ્નિ.
સપ્તમી ભૂમિ ૧ તે જ કૈવલ્ય, એન્તા

સેદ-જીવજીવનો મેદ જીવજીવનો મેદ, જીવજીવનો મેદ, જીવજીવનો મેદ, જીવજીવનો મેદ-૫

અમવિવર્ત દૃષ્ટાન્ત-જિમપ્રતિજિમ, બોહિતરદ્દિન્, ધગાગા, ગજુસપ,
કનકુડન-૫

૧૬-કુલ, શીન, ધન, રૂપ, ચૌવન, ત્રિષા, તપ, રાજ્ય-૮

મધ્યમા-ચોગીની ભાષા. (ભુઓ-વાણી)

મધ્વાચાર્ય-અક્ષરમંત્રવ્યવસ્થા પ્રવર્તક શ્રીઆનંદીચર્ય. (ભુઓ-અક્ષરસંપ્રદાય)

મન-જ્ઞાન પામવાનું સાધન; અંતઃકરણનો ધર્મ. (ભુઓ-વેદાંત)

મનન-અવધ્ય કરવાને વિચારી તથા અનુભવી મનમાં જમાવવું. (ભુઓ-ભૂમિકા)

મનોમયકોષ-મનોધર્મ જેમાં પ્રધાન ■ તે કોષ. (ભુઓ-વેદાંત)

મહાત્તરવ-પ્રધાનથી પેા ચયેશું તત્ત્વ; ભુદ્ધિ, અંતઃકરણ. (ભુઓ-તત્ત્વ)

મહાપ્રલય-કલ્પનો અને યનો પ્રલય. (ભુઓ-કલ્પાંત, પ્રલય)

મહાપદ્મ-દેવ, નકષિ અને પિતૃ એ ત્રયના નકચુમાંથી મુક્ત થવામાટે કરાવેલા પાંચ યજ્ઞ. ખાંડશિયો, ચૂનો, ઘંટી, સંમાર્જની અને પાણી-વાસણ એ પાંચ સ્નાનસ્થાને થતા પંચસ્નાનાદાપના પરિહારમાટે પંચ-યજ્ઞ નિસ કરવાની જરૂર છે.

૧ બ્રહ્મયજ્ઞ (અધ્યાપન) નકષિયોના, વિદ્યા-જ્ઞાનના નકચુથી મુક્ત થવાનો તે. ૨ પિતૃયજ્ઞ (તર્પણ)-નિસશ્રાદ્ધ, તર્પણ ગૃહોક્ત વિધિપૂર્વક કરવું તે. ૩ દૈવયજ્ઞ (હોમ)-વિવાહ સમયથી રાખેલા અગ્નિમાં વિધિ-પૂર્વક હોમ કરવો તે. ૪ ભૂતયજ્ઞ (અગ્નિ)-અગ્નિ ઉપર બલિદાન વગેરે મૂકવાં તે. ૫ નૃત્યયજ્ઞ (અતિથિપૂજન)-અતિથિને જમાડી પછી ગૃહસ્થે જમવું તે. પિતૃયજ્ઞ, દૈવયજ્ઞ અને ભૂતયજ્ઞ ત્રણે એક વૈશ્વદેવ વિધિમાં સમાવી શકાયછે. અપ્યાપન પ્રણયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞસ્તુતરંગમ્ । હોમો દૈવો બલિ-મૂલે નૃત્યજ્ઞોઽતિથિપૂજનમ્ । મનુ.

મહાધુગ-આર ધુગનો એક મહાધુત. (ભુઓ-કલ્પાંત)

માનંવંતરપ્રલય-ધુગે ધુગે કે મ-વંતર મ-વંતરે થતો પ્રલય. (ભુઓ-કલ્પાંત)

માયા-પ્રકૃતિ; અજ્ઞાન; નામરૂપાત્મક પદાર્થ. માયા, જ્ઞાનદષ્ટિથી દુષ્ટ, સુક્તિદષ્ટિથી અનિર્વચનીય અને લૌકિક દષ્ટિથી વાર્તાવિક જણાયછે. (ભુઓ-વેદાંત)

માયાનાંનામ-માયા, અવિદ્યા, પ્રકૃતિ, શક્તિ, અન્યાદૃત, અવ્યક્ત, અજ્ઞ, અજ્ઞાન, તમ, દુષ્ટ, અનિર્વચનીયા, સત્યા, મૂલા, દુષ્ટા, ચોનિ:-૧૫

માર્ગ-(વેદાંત) સૂર્યપ્રાણના પ્રગળ સમયે જોનો દેહ પડે તેનો મુક્તિદેહ સૂર્યમાં પ્રવેશ પામે. ચંદ્રપ્રાણના પ્રગળ સમયે દેહોત્સર્ગ થાય, તે ચંદ્રલોકમાં પ્રવેશ પામે. સૂર્યમાં ગતિ થાય તે જ માર્ગને દેવયાન કહેછે કેમકે તે માર્ગે જવાથી મનુષ્ય મટી દેવ થવાયછે, ફરી મનુષ્ય થવું પડતું નથી. એને જ અર્ચિમાર્ગ-જ્યોતિર્મુખ સૂર્યમાં પ્રવેશ થવાનો માર્ગ કહેછે. એને ઉત્તરાયણ પણ કહેછે. ચંદ્રમાં ગતિ થાય તે માર્ગને પિતૃયાન કહેછે; કેમકે તે માર્ગે પિતૃલોક-ફરી જન્મવાના લોકમાં જવાયછે. એને જ ધૂમમાર્ગ-ધૂમરૂપ યજ્ઞદિથી ગ્રામ કરેલો ફરી જન્મવાનો માર્ગ કહેછે. એને દક્ષિણાયન પણ કહેછે.

મીમાંસા-ધર્મમીમાંસા, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા તે બધામીમાંસા. (બ્રુઓ ધર્મમીમાંસા, વેદાંત)

મુદ્રા-(યોગ) ખેચરી, શાંકની, ચાચરી, જૂચરી, વગેરે મુદ્રાઓ એટલે શરીરના અવયવને દૃઢ કરી નિયમવાના માર્ગ છે.

મુમુક્ષુતા-મોક્ષની ઇચ્છાથી જ્ઞાન માટે તીવ્ર ઉદ્વેગ. (બ્રુઓ-સાધન)

મૂઢ-નિદ્રામાં પડેલું ચિત્ત. (બ્રુઓ-ચિત્ત)

મૂલબંધ-ગુદાના અપાન વાયુને રોકવો તે. (બ્રુઓ-બંધ)

મોક્ષ-કૃત્ય, સારૂષ્ય, સાલોક્ય, સાંનિધ્ય, સાષ્ટિ, સાયુજ્ય:-૬ (આર્વાક) મુલા એટલે મોક્ષ. (શુદ્ધ) રક્ષમાન એવી રીતે નાશ પામે કે તેમાંથી નવી રક્ષરચના ન થાય તે, નિર્વાણ. (જૈન) સગમ કર્મનો ક્ષય થઈ જવતું સ્વરૂપમાં જે અવસ્થાન તે. (ન્યાય) તત્ત્વજ્ઞાનથી કરીને જે આત્મિક દુઃખની નિવૃત્તિ તે. (વૈશેષિક) કર્તારૂપ પરમાત્માની કૃપાથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય, ત્યારે જીવાત્માનો દુઃખધર્મ સદાને માટે નિવૃત્ત થઈ જાય તે. (સાંખ્ય) આધ્યાત્મિક આદિ જ્વરમાંથી છૂટી જવાય એટલે એ જઘા પ્રકૃતિ ધર્મ છે એમ સમજાઈ પોતે અકર્તા છે, એમ પુરુષને જણાયછે તે. (યોગ) વૃત્તિનિરોધ થાય એટલે પુરુષને પોતાના રૂપનો યોગ થઈ સર્વાપત્તિ થાય તે. (ધર્મમીમાંસા) વેદવાક્યમાં વિધિરૂપ આદેશ પ્રમાણે ચાલવાથી ધર્મ ગ્રામ થાય ત્યારે મળે તે. (વેદાંત)

વસ્તુગતિ યથાર્થ સમજવી તે, મિથ્યાજનકરૂપ અધ્યાસનો ભંગ. અહ્ય આનંદરૂપનું સદ્વપણું અને દુઃખીપણું તે જાણ છે, અને સ્વરૂપમાં સ્થિતિ તે મોક્ષ છે. મુક્ત પ્રતિજ્ઞાનાત્મક. ય. સ. (ભુઓ-ભૂમિદા, વેદાત)

યમ-યોગનાં આઠ અંગમાંનું એક. તત્ત્વાહિંસાસત્યાસ્તેયમહ્યચર્યાપરિગ્રહા યમા । યો. સ. વ્રજાચર્ય દયા ક્ષાત્તિર્દાનં સત્યમસ્ત્યકતા । અહિંસાઽસ્તેયમાધુર્યે દમયેતિ યમાઃ સ્મૃતા । યાતવસ્કય. (ભુઓ-સમાધિ)

યુગ-કૃત-સત્, ત્રેતા, દ્વાપર, કલિઃ-૪. એ અનુક્રમે ૧૭૨૮૦૦૦; ૧૮૬૧૦૦૦; ૮૬૪૦૦૦; અને ૪૩૨૦૦૦ મનુષ્યવર્ષના છે. ચારે મળીને ૪૩૨૦૦૦૦ વર્ષ ચાલે, અને તે એક મહાયુગ કહેવાય છે. (ભુઓ-કલ્પાંત)

યોગ-ચિત્ત વૃત્તિને રૂંધવી તે. યોગ ૨ પ્રકારના છે. હૃદયોગ-સૂર્ય અને ચંદ્રનો યોગ-ગ્રાહાવામ વગેરેનો વિસ્તાર તે, અને રાજયોગ-કેવળ ચિત્તનિરોધરૂપ વૃત્તિનિરોધ તે. રાજયોગ એ જ પુરુષાર્થ છે. યોગ-ચિત્તવૃત્તિનિરોધ. યો. સૂ. (ભુઓ-ચિત્ત)

યોગક્ષેમ-પુરુષનું કામ ઉપાર્જન કરવામાં અને સ્ત્રીપુત્રાદિને સંપૂર્ણ સામગ્રીથી સંતોષવામાં-યોગ કરવામાં છે; સ્ત્રીનું કામ ધર સંભાળવામાં, વ્યવસ્થામાં, સર્વને પ્રેમપૂર્વક સુખી રાખવામાં-ક્ષેમ રાખવામાં છે. એમ બે અંગથી ધર્મ સચવાઈ યોગક્ષેમ આવે છે.

યોગશાસ્ત્ર-પતંજલિએ યોગાનુશાસન રચેલું છે. તેના ૪ પાદ છે. પાદ ૧ લો-યોગ શબ્દનો અર્થ સમજાવી સમાધિ પર્યંત વિચાર. ૨ લો-ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવા માટે ક્રિયા યોગ વગેરે બહિરંગ સાધન. ૩ લો-શંયમ ધારણા-ધ્યાન-સમાધિ એ અંતરંગ સાધન. ૪ યો-સિદ્ધિ સહિત પરમ મોક્ષનો નિષ્કર્ષ.

ચિત્તવૃત્તિનો રોધ તે યોગ. યોગ એટલે સમાધિ. પ્રમાણ, વિપ-ર્યય, વિદ્વેષ, નિદ્રા, સ્મૃતિ વગેરે વૃત્તિઓ છે, તે બધી મળીને ચિત્ત ચાલે. વૃત્તિનિરોધ થાય એટલે પુરુષને સ્વરૂપજ્ઞાન-યોગતાના રૂપનો યોગ થઈ સત્સ્વાધિપતિ થાય તે મોક્ષ.

૧૧૭ી-(ગોગ) સમાધિનો અભ્યાસ કરવાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો અભ્યાસ કરનાર ચાર પ્રકારના છે. પ્રાથમકદ્વિષક, મધ્યમુખિક-ચક્ર-ભરપ્રગ, પ્રગાન્યોતિ-શૂતેન્દ્રિયજથી અને અતિક્રાંતભાવનીય. ત્યારે મર્વે મિદ્ધિ વગેરેથી વિરાગ પામી જૃત્તિમાત્રનો નિરોધ કરી અસંપ્રગાત સમાધિએ પહોંચાય ત્યારે અતિક્રાંતભાવનીય-ચતુર્થ ભુમિકાનો યોગી થયાવ.

યોગીના ૨ પ્રકાર પણ છે. ચુંબન-યોગને માટે ચત્તન કરતો; યુક્ત-ધમ્મર સાથે ઐક્ય પામેલો.

૧૧૮તા-દેહલીલાત ધટવારૂપ યોગ્યતા. ભર્યાવાયો યોગ્યતા ત. સં. (ભુઓ-શા. ૭૬)
સાન્વાદ-વિપયનો ભોગ. (ભુઓ-સાધન)

૧૧૯મ-મારામારી કરી ઠન્યાનુ હરણુ કરવું તે વિવાહ રાક્ષસો યુદ્ધહરણાવ।
યાદ-મનુ. (ભુઓ-વિવાહ)

૧૨૦યોગ-કેવળ ચિત્તટ્ટિરૂપ નિરોધ તે. (ભુઓ-યોગ)

માનુજ-એમનો મંપ્રદાય વિશિષ્ટાદૈત ૬ શ્રીસંપ્રદાય પશુ દહેવાય-
છે. મનુ જે અદૈત તે દૈવસ્વરૂપે છે, તેને ચાર્ય ગણતા નથી. અદૈત છે તો ખરૂં, પણ કેવળ નથી, વિશિષ્ટ છે. બધું ધ્વજમય છે, પશુ ધ્વજમાં જ શુવ અને જડ બે ભેદ છે, જે અન્યોન્ય અને ધ્વજથી પણ વિલક્ષણ છે. અંતર્યામીરૂપે ધ્વજ હરિ મર્મમાં છે, પણ ચિત્-શુવ અને અચિત્-જડ તેનાથી સર્વદા જુદા છે. એ ત્રણે રૂપે વિશ્વ છે જે ધ્વજમય છે. તેથી ધ્વજ ચિદચિદ્વિશિષ્ટ છે. ત્રણે પોત પોતે અદૈત જ છે. અદૈત ધ્વજમા વિશ્વમાત્ર-અગ્નિ હોય જ નહિ એવો વિરોધ આવતા વિશિષ્ટ રીતે અદૈત સ્વીકારે છે. માનિધ્ય, સાલોક્ય આદિ મોક્ષ માને છે. અવતારોને ધ્વજરૂપે ગણી રામાવતારને પ્રાધાન્યતઃ પૂજે છે. ભક્તવત્સલ વાસુદેવ ભક્તોના ઉપર પ્રસાદ કરવાને પથધારૂપ ધરે છે. અર્ચ્યા-પ્રતિમા વગેરે; વિભવ-રામાદિ અવતાર; વ્યૂહ-વાસુદેવ, મર્ધણુ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ એ બધા; સૂક્ષ્મ-વાસુદેવાખ્ય પરધ્વજ, અને અંતર્યા

ઉપાસના પાત્ર પ્રકારે છે અભિગમન-દેવતાસ્થાનમાં માનન વગેરે ઉપાદાન-બધ પુષ્પ વગેરે પૂજા મામગ્રી પ્રાપ્ત કરવી, ઇન્દ્રિયા-પૂજન સ્વાધ્યાય-મન જપ વૈષ્ણવસૂક્ત વગેરેનો પાઠ, અને યોગ-અંત યામીનું ધ્યાન

શ્રીઆચાર્યે પ્રસ્થાનનયના ઘણા સાગ ભાષ્યો રચેતા છે ભક્તિ વિવેકાદિ સાધનથી સિદ્ધ થઇ વૈશ્ક્રમા પહેલ્યાડેછે. વિવેક-અદ્વૈત અનુબંધી સત્ત્વશુદ્ધિ, વિમોક્ત-કામનાનો અનભિષ્વગ, અભ્યાસ-વારંવાર સશીતન ક્રિયા-શક્તિ અનુસાર શ્રીત આર્ત ઈર્ષનું અનુક્રાન દ્વિયાશુ-સત્ય, દયા, દાન વગેરે, અનવસાદ-અદૈ-યત્વરૂપ શ્રદ્ધા, અને અનુદર્શ-પગમ મંત્રોપરૂપ આનંદ

રેચક-પ્રાણનું શરીરમાંથી બહાર નીકળવું તે (લુઓ-પ્રાણાયામ)
લક્ષણ-ઉદિષ્ટ વસ્તુનો કોઇ અસાધારણ ધર્મ સ્વરૂપલક્ષણ, તટસ્થ-લક્ષણ -૨ સર્વ-અધાનદ-ક્ષણનું સ્વરૂપલક્ષણ જગતનું અભિનિનિમિત્તો પાદાન દારણ-ક્ષણનું તટસ્થ લક્ષણ જન્માયસ્ય ચત્ત । ■ સ્ (લુઓ-તત્ત્વનિર્ણય)

લક્ષણદોષ-અ-ન્યામિ, અતિ-ન્યામિ, અસંભવ -૩ લક્ષ્યકદેશાશ્રિતિત્વમવ્યાપ્તિ ।
યપા ગો કપિલ્ત્વમ્ ॥ ઇલક્ષ્યશ્રિતિત્વમતિવ્યાપ્તિ । યપા ગો કૃતિલ્ત્વમ્ ॥
લક્ષ્યમાનાવર્તનમસમવ । યપાગેરેકશાસ્ત્રમ્ ॥ ત મં

લક્ષણા-(વેદાત) મૂળ અર્થ બધ ન બેમવાથી રૂઢીને લીધે કે કાષ્ઠ પ્રયોજન સાર શબ્દોના મુખ્ય અર્થને તજીને બીજો અર્થ તે સમધે લેવો પડે એ લક્ષણાનું લક્ષણ છે. લક્ષણા ૨ પ્રકારે ચાપછે દેવજ સાદસ્ય મંબધવાળા-ગૌણી, તદ્વરિક્ત સંગમવાળા શુદ્ધ શુદ્ધ લક્ષણાના ૨ ભેદ છે જહત લક્ષણા-જહતસ્વાર્થાલક્ષણ લક્ષણા-મુખ્યાર્થને તજીને લાક્ષણિક અર્થ લેવાયછે તે અજહત-લક્ષણા-અજહતસ્વાર્થા-ઉપાદાન લક્ષણા-પોતાનો અર્થ ન તજતા લાક્ષણિક અર્થ લેનાયછે તે જહદ-જહત લક્ષણા-ભાગ ત્યાગ લક્ષણા-મુખ્ય અર્થના કષ્ટક ભાગનો ત્યાગ અને કષ્ટકનો નહિ તે

(૨) પદનો અર્થથી મંબંધ તે વૃત્તિ. ૧. શક્તિવૃત્તિ. ૨. લક્ષણ-
વૃત્તિ. જે પદથી જે અર્થનું સાંભળતાં જ જ્ઞાન સર્વ પુરુષને થાય એવું
જે પદનું સામર્થ્ય તે શક્તિ. જે પદમાં જે અર્થની શક્તિ હોય તે
પદનો તે અર્થ શક્ય અથવા વાચ્ય; વાચ્ય અર્થનો જે મંબંધ
અથવા મેળાપ તે લક્ષણનું સ્વરૂપ. જે અર્થના પદની શક્તિથી જ્ઞાન
ન થાય, પણ લક્ષણથી જ્ઞાન-જ્ઞાન થાય તે પદનો લક્ષ્યઅર્થ. જ્યાં
વાચ્ય અર્થ સંપૂર્ણ ત્યાગીને વાચ્ય અર્થના સંબંધીનું જ્ઞાન થાય તે જ-
હતી લક્ષણ; ઉદાહરણ-ગંગામાં ગામ છે. વાચ્ય અર્થ સહિત વાચ્યના
સંબંધીનું જે પદથી જ્ઞાન થાય તે અજ્ઞહતી; રનો દોડે છે. જ્યાં
પદના વાચ્ય અર્થમાંથી એક ભાગનો ત્યાગ હોય અને એક ભાગનું
મહત્ત્વ હોય તે ભાગભાગ-જ્ઞહતીઅજ્ઞહતી; તે આ દેવદત્ત.

લક્ષ્યાર્થ-શક્યાર્થ સાથે મંબંધ રાખનાર અર્થ. (ભુઓ-શાબ્દ)

લય-નિદ્રા વગેરે આળસ. (ભુઓ-સાધન)

લિંગ-ઉપક્રમ, ઉપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થવાદ, ઉપપત્તિ ૧.

લિંગદેહ-સૂક્ષ્મ શરીર. (ભુઓ-વેદાંત)

લોક-ભૂ, ભુવરૂ, સ્વરૂ, જન, મહરૂ, તપ, ભક્ત-સત્ય:-૭.

સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાલ:-૩

લોકસંમહ-જગતનું કે મનુષ્ય જાતનું ભરું કરવું.

વર્ણ-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર:-૪

વર્તમાનપ્રતિબંધ-વિષયાસક્તિ, બુદ્ધિમાં, કૃતર્ક, વિપર્યયદુરામદ:-૪

વલ્લભાચાર્ય-રૈખુવ-પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક. (ભુઓ-વૈષ્ણવપુષ્ટિમાર્ગ)

વાક્ય-મહાવાક્ય, અર્વાચરવાક્ય:-૨. ૪ વેદનાં ૪ મહાવાક્ય-બ્રહ્મનં બ્રહ્મ ।

ઋગ્વેદ-ઐતરેય; અદ્વંત્રદ્વાસિ । યજુર્વેદ-બૃહદારણ્યક; તત્ત્વમસિ । સામવેદ-

છંદોગ્ય; અયમાત્મા મદ્વા । અથર્વવેદ-માંડુક્ય.

વાણી-પરા, પશ્વતી, મધ્યમા, વૈષ્ણરી:-૪. અત્યાકૃતમાં વાચ્યથી જ આકૃતિ
થાય છે. અત્યાકૃત, કારણ, સૂક્ષ્મ, સ્પૃહ એ ચાર સ્થાનની વાચ તે
પરા, પશ્વતી, મધ્યમા ને વૈષ્ણરી છે. પરા મર્દા સર્વને અજબ્ય છે;

પર્યંતી એ દેવભાષા-સર્વમાન્ય એક ભાષા છે; મધ્યમા એ યોગી-
ઓની ભાષા છે અને વૈષ્ણવી તે અન્યોન્યને સમગ્ર તરીકે પ્રાકૃત
લોકની ભાષા છે. પ્રતિ મનુષ્યમાં પણ ચારે વાચુ છે. પરા અગમ્ય
છે; પર્યંતી દ્વારા શુદ્ધ જ્ઞાન એકએક મુકુરી ઉઠેછે; વૈષ્ણવી ને આપણે
ખોલીએછીએ તે લવારો મળ્યાપછે.

વાદ-(ન્યાય) તત્ત્વનિર્ણય કરવાને તકરાર ઢરવી તે. વાદ, જર્જર, વિતંક:-૩
પ્રતિબિંબવાદ, અવચ્છેદવાદ:-૨

વાનપ્રસ્થ-ચાર આશ્રમમાંનો એક. વાનપ્રસ્થ-વૈજ્ઞાનસ, ઔદુમ્બર,
વાલમિલ્ય, ફેનપ:-૪ (ભુઓ-આશ્રમ)

વિકાર-જન્મ, અસ્તિત્વ, વૃદ્ધિ, પરિણામ, અપદ્મય, વિનાશ:-૬

વિકૃતિ-તત્ત્વમાં વિકાર થવો. (ભુઓ-તત્ત્વ)

વિક્ષેપ-વિષયમાં વિશેષ રોકાયેલું ચિત્ત. (ભુઓ-ચિત્ત)

વિક્ષેપ-ચિત્તની ચંચળતા. (ભુઓ-ચિત્ત, સાધન)

વિક્ષેપશક્તિ-પ્રકૃતિની વિસ્તાર પામવાની શક્તિ, માયા. (ભુઓ-વેદાંત)

વિચારસમાધિ-સદ્મતત્ત્વોને લઈ ભાવના રિચર થવા થઈ તે. (ભુઓ
સમાધિ)

વિજ્ઞાન-અનુભવપૂર્વક જ્ઞાન.

વિજ્ઞાનમયકોષ-બુદ્ધિ જેમાં પ્રધાન છે તે કોષ. (ભુઓ-વેદાંત)

વિતંકા-(ન્યાય) ખોતાનો કોઈ પણ સ્થાપન કર્યા વિના જ સામાનામાં
દૂપણ વગેરે આપી તકરાર કર્યા જતી તે. સ(જર્જર) પ્રતિપક્ષમાપનાહીનો
વિતંક। મૌ. સ.

વિદ્યા-ચારવેદ ઉપવેદસહિત, છ અંગ, ચાર ઉપાંગ:-૧૪. ચારવેદ, ચાર
ઉપવેદ, છ અંગ, ચાર ઉપાંગ:-૧૮. (૨) જ્ઞાન, અધ્યાત્મિક જ્ઞાન

વિધિ-અમુક દ્રવ્યું એવા આશયક વચન. (ભુઓ-ગ્રાહ્ય)

વિધિવાક્ય-અપૂર્વ વિધિ, નિયમ વિધિ, પરિસંખ્યા વિધિ:-૩

વિધેયાદિગુણ-વિધેયગુણ-સાક્ષાત્તોષક-સત, ચિત, આનંદ, સ્વહ, સ્વયં-
પ્રકાશ, કૃતસ્થ, સાક્ષી, દષ્ટા, ઉપદષ્ટા, એક:-૧૦. નિષેધગુણ-પ્રત્યક્ષના

નિષેધદ્વારા બોધક-અનંત, અખડ, અસંગ, અદ્વિતીય, અજન્મા, નિર્વિકાર,
નિરાકાર, અચક્ત, અવ્યય, અક્ષર - ૧૦

વિપક્ષ-સાધનાની વસ્તુ જેમાં જેમાં નથી એમ નિશ્ચય થયો હોય તે
નિશ્ચિતસાધ્યાભાવવાનું વિપક્ષ । તર્ક સં

વિપર્યય-અવળું જ્ઞાન વિપર્યયો મિથ્યાજ્ઞાનમતદ્વપ્રતિષ્ઠિતમ્ । ચે। સ્વ. મિથ્યા-
જ્ઞાન વિપર્યય । તર્ક મ

વિપાક-કરેલા કર્મનું ફળ (ભુઓ-સમાધિ)

વિરાગ-સ્વર્ગાદિ પર્યંતનામમારનાભોગને તુચ્છ જાણવા તે (ભુઓ-સાધન)

વિગદ્-ફક્તાડનો સ્થૂળફેડ (ભુઓ-વેદાંત)

વિરુદ્ધ-જ્યા સાધના અત્યંત અભાવની સાથે જ વ્યાપ્તિ રાખનાર હેતુ
પ્રયોગવામા આવે તે (ભુઓ-હેતુભાસ)

વિવર્તવાદ-અનિર્વચનીય ખ્યાતિ (ભુઓ-વેદાંત, ખ્યાતિ)

વેવાહુ-પ્રહાયર્પાશ્રમ સમાપ્ત કરી ગૃહસ્થાશ્રમનો પ્રારંભ કરવો-સ્ત્રી કરવી
તે સરકાર (ભુઓ-સરકાર) વિનાહ ૮ પ્રકારના છે. આદ્ય, દ્વિત્ય,
ત્રીતીય, ચતુર્થ, પાંચમ, આશ્રમ, આશ્રમ, આશ્રમ, આશ્રમ, આશ્રમ

વેવેક-નિત્ય અનિત્ય, સત્ય અમત્યનો વિવેક (ભુઓ-સાધન)

વેવેકાદિ-ભક્તિ મિદ્ધ કરવાના સાધન-વિવેક, વિમોક્ષ, અખ્યામ, ક્રિયા,
ક્રિયાણી, અનન્યાદ, અનુદર્શ (ભુઓ-સામાનુજ)

વિશિષ્ટાદ્વૈત-શ્રીરામાનુજનો સ્થાપેલો મપ્રદાય, શ્રીમપ્રદાય. (ભુઓ-
સામાનુજ)

વેશેષ-(વૈશેષિક) પદાર્થોને છુદે છુદે રૂપે સ્થાપનાર, દ્રવ્યોના નિત્યરૂપમા
રહેનારા

વેધ-શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ગધ-૫

વૃત્તિ-મનની ૩ વૃત્તિ છે. જ્ઞાત, વેદ, મૂઢ વૈરાગ્ય, જ્ઞાતિ, ઔદાર્ય ધૃત્યાદિ
જ્ઞાત વૃત્તિ છે જૃણ્યા, રમેહ, રાગ, લોભ ધૃત્યાદિ ધેર વૃત્તિ છે
મમેહ, ભય ધૃત્યાદિ મૂઢ વૃત્તિ છે એ સર્વ વૃત્તિઓમા જહાની ચિત્
સ્વભાવતાનુ પ્રતિબિંબ પડેછે, પણ સુખનુ પ્રતિબિંબ તો માત્ર જ્ઞાત

શક્તિમાં જ પડે છે.

અજ્ઞાનનો નાશ કરનારી-શક્તિવ્યાપ્તિ; પદાર્થને પ્રદાશનારી-દૃશ્યવ્યાપ્તિ
(ભુઓ-વેદાંત)

વૃત્તિનિરોધ-રાજ્યયોગ; સમાધિ. (ભુઓ-યોગ, સમાધિ)

વેદ-મંત્ર ધ્યાનથી આરણ્યક અને ઉપનિષદથી પ્રસિદ્ધ સમગ્ર સમુદાય જ્ઞાનમાત્રનો હંડાર-સર્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ તે નિત્ય, અનાદિ, અપૌરુષેય છે. વેદ ૪ છે. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ. પહેલા ત્રણ વેદનથી કહેવાય છે.

વેદાંગ-વેદાંગ ૬ છે. શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, જ્યોતિષ, ઇન્દ્રિય. વેદાંત-વેદનો અંત, વેદપ્રતિપાદિત માર્ગનું પરમ દેશ, ધ્યાનજ્ઞાન, ઉપનિષદ તે વેદાંત. વેદાંતના પ્રણેતા વ્યાસ. ઉપનિષદનું રહસ્ય મમળવવાનાં વ્યાસે સૂત્ર રચેલાં છે. એ વ્યાસસૂત્ર, વેદાંતસૂત્ર, બ્રહ્મસૂત્ર, ઉત્તરમીમાંસાસૂત્ર કે શારીરસૂત્ર કહેવાય છે. (ભુઓ-બ્રહ્મસૂત્ર) એ સૂત્ર, દસ મુખ્ય ઉપનિષદ અને ભગવદ્ગીતા એ ત્રણનું નામ પ્રસ્થાનત્રય. જેમ પૂર્વમીમાંસા ધર્મનો વિચાર કરે છે, તેમ ઉત્તરમીમાંસા ધર્મનો વિચાર કરે છે. શ્રુતિ-ઉપનિષદનું પ્રાધાન્ય રાખતાં તેને શુદ્ધિ તથા અતુલવધી સમર્થન આપે છે. ધર્મમીમાંસાના વિષય, સંશય, પૂર્વપક્ષ, સિદ્ધાંત અને મંત્રિત એ માન્ય છે. ધર્મર આસક્તિ દેવાથી કર્તા ધર્મર મંત્રવતો જ નથી. કર્મથી ધર્મર પ્રેરાય અને ધર્મરથી કર્મ પ્રવર્તે તો અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે; વળી ધર્મરને કર્તા માનવાથી વૈષમ્ય અને નિર્ધૃત્ય દોષ પણ થાય છે. જીવભાવ ટળી જવો એ જ મોક્ષ છે. સાંખ્યની તત્ત્વવ્યવસ્થા અને પતંજલિના યોગમાર્ગને સ્વીકારે છે, પણ ધર્મરકૃપાથી મોક્ષ સ્વીકારતા નથી. વેદાંતનો ધર્મર શ્રદ્ધા છે, ધર્મ જ્ઞાન છે અને મોક્ષ કેવલ્ય છે. જ્ઞાનનું જુદું જુદું રૂપે પ્રકાશનું તે વૃત્તિ. શક્તિરૂપ જ્ઞાન ખરું જ્ઞાન નથી; પણ વૃત્તિરહિત જ્ઞાન-સર્વદા એકરૂપ જ્ઞાન તે સત્ય જ્ઞાન છે. જ્ઞાન સ્વયંપ્રકાશ છે. જ્ઞાન, સત્ત્વ ચિત્ત આનંદરૂપ છે, માટે વસ્તુમાન

સત્ ચિત્ આનંદરૂપ છે. જ્ઞાન એ જ વેદાંતનો ઇશ્વર છે, એ જ બ્રહ્મ. દૃષ્ટા દૃષ્ટિ દર્શન ત્રિપુટીની એકતારૂપ બ્રહ્મ. આ પ્રકારના વસ્તુ-સ્વરૂપને અદ્વૈત કહે છે. કાષ્ઠપણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત સર્વભય એકરૂપ તે જ ભૂમા. ત્રણે પરિચ્છેદશૂન્ય-એક જ અદ્વિતીય, એ જ આત્મા. હુંપણા રૂપી આત્મા છે જ નહિ, આત્મા તો સર્વરૂપી છે, આત્મા એ જ સર્વ; એ જ પરમાત્મા.

નામરૂપ પામવાં એ એક પ્રકારનો પ્રકૃતિનો વિસ્તાર છે, માટે નામરૂપાત્મક માયા તે પ્રકૃતિની વિગ્તાર પામવાની શક્તિ-વિક્ષેપ-શક્તિ છે. વિક્ષેપ પામવા છતાં પણ પ્રકૃતિ સ્વતઃ કદિ સમજાતી નથી. આવિર્ભૂત થતી નથી. સર્વદા આદૃત જ રહે છે, માટે ન જણાતાં છતાં હોવારૂપ જે અજ્ઞાન તે પ્રકૃતિની આવરણશક્તિ. માયા અને અજ્ઞાન તેવું જ એક નામ અનિર્વચનીય છે. અનિર્વચનીય-ખ્યાતિ તે જ વિવર્તવાદ. વિવર્ત એટલે જે વસ્તુ જે રૂપે નથી તે રૂપે તેને જણાવી. યમિ પ્રકૃતિરૂપ બ્રહ્મ તેનાં વિવર્ત તે જ નામ રૂપ. વિવર્ત યુ છે, કેમ થયો, ક્યાથી થયો એ સર્વ અનિર્વચનીય. બ્રહ્મને કૃત્તાપણું નથી છતાં આરોપાય છે. વિવર્ત વસ્તુ યાયાત્મ્ય ન છતાં તેમ મનાય છે, એ અજ્ઞાનને લીધે બને છે, એનું જ નામ અર્ધ્યાસ. કાષ્ઠક સૃષ્ટિદૃષ્ટિવાદ માને છે. કેટલાક અવચ્છેદ તથા પ્રતિબિંબથી પદાર્થ સ્થિતિ સમજાવે છે, એ બિંબપ્રતિબિંબવાદ.

બ્રહ્મ કાષ્ઠનું કારણ નથી, કાર્પ નથી; જ્ઞાનમાત્ર જ એકરમ બ્રહ્મ છે, અદ્વૈત તે અદ્વૈત જ; બ્રહ્મ જ્ઞાન છે, વાણી અને મનથી પર તે બ્રહ્મ છે, તે અનિર્વચનીય જ છે, એ અજ્ઞાતવાદ. કાષ્ઠકાષ્ઠનું કારણ નથી, યનું ચે નથી તે યનારે નથી, છે તેમ છે, અજ્ઞાત છે, બ્રહ્મરૂપ પરમ અજ્ઞાતિ એ જ કેવળ સત્ય છે. આ વાદ સર્વ અદ્વૈતવાદીને સંમત તથા કેવળ નિર્બાધ હોવાથી તે પ્રૌઢીવાદ દહેવાય છે.

મુષુસિ, સ્વપ્ન, જાગૃત એ ત્રણ અવસ્થાના ત્રણ અભિમાની અંશ કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્પૃશ્યમાં રહે છે. કારણહેલુના મંદકારથી

સૂક્ષ્મ પ્રેરણા યાપછે અને અહંકાર પ્રદેષે. તે અહંકાર સ્થૂળને પ્રેરેછે એટલે સ્થૂળ માથે સૂક્ષ્મ તથા કારણની એકતા થઈ વ્યવહાર સંભવેછે. જો સર્વદા સુપુષ્તિ જ રહે- સર્વદા મંસ્કારોનો એટલે વાસ્તનાનો તિરોણાવ જ રહે, તો કેવળ જ્ઞાનમય-જ્ઞાનમય ગિતિ યાત્રા જ કરે, એ જ બ્રહ્મણાવ. જગતમાં પણ સુપુષ્તિ જ યાવ-જગતમાં ઉઘાય તો જ આવું બની શકે. આનું નામ તુર્યાવસ્થા આ પારમાર્થિક એકરમ જ્ઞાનમાત્ર છે-બ્રહ્મ છે, મનોવાગગોચર છે, અવર્ણ્ય છે. જેમ જગત, સ્વપ્ન, સુપુષ્તિ ને તુર્યા ચાર પિંડગત છે, તેમ સૃષ્ટિ, અવાતરપ્રવય, મહાપ્રવય ને સદ્રૂપતા એ ચાર બ્રહ્માંડને છે ચાર દેહ પણ જેમ પિંડમાત્રને છે, તેમ બ્રહ્માંડને છે.

જેમ કૃત્તેજિયો જે જડચેતનાત્મક છે, તે પોતાની મેળે જ પોતા માંથી જળ પેદા કરેછે, તે પોતે જ નિમિત્તકારણ તથા ઉપાદાન-કારણ યાપછે, તેમ જડચેતનના અનન્યત્વરૂપ સત્ પોતે જ સૃષ્ટિમાત્રનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે. ચેતન અંશ વિવર્ત પામેછે, ને જડ અંશ પરિણામ પામેછે. તથા શુણ્યાત્મક પ્રકૃતિ છે ને તેમાંથી રજોશ તે તેને પ્રવર્તાવનાર છે. બ્રહ્મમાં રજોશને કીધે સૃષ્ટિ મંભવ છે તેને ઉપનિષદો વાચ્ય કહેછે. રાજ્ઞસહિત સૃષ્ટિઉન્મુખ બ્રહ્મ તે રાજ્ઞસબ્રહ્મ. વાયથી કે રજોશુણ્યથી પ્રવૃત્ત થયેલી પ્રકૃતિ સત્ત્વપ્રધાના અને તમપ્રધાના બે રૂપે પરિણમેછે. સત્ત્વપ્રધાનામાં પણ રજોશને લઈ શુદ્ધાશુદ્ધ ભેદ પડેછે, એટલે શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાના અને અશુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાના એવા બે પ્રકાર થાયછે. શુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાનામાં જે ચિદંશ ભાસેછે તેને ઇશ્વર નામ આપેલું છે. ઇશ્વર મહિત શુદ્ધમત્ત્વા પ્રકૃતિ માયા એ નામથી કહેવાયછે. અશુદ્ધમત્ત્વામાં ચિત્તનું જે પ્રતિબિંબ તેને પ્રાણ કહેછે, ને તે સહિતની પ્રકૃતિ તેને અવિદ્યા કહેછે.

પ્રાણસહિત જે-પ્રકૃતિ તે અવિદ્યા પ્રાણને ચિદ્રૂપત્વ ન સમજવા દેનાર અજ્ઞાન. આ પ્રાણસહિત જે અવિદ્યા તે જ વિદ્યોપાવરણશક્તિ સહ વર્તમાન છે, અને કારણદેહ કહેવાયછે. કારણદેહ અજ્ઞાન તિરસ્કૃત

જ્ઞાનમય સુખદુઃખાભાવરૂપે છે તેથી તે આનંદમયકોષ કહેવાય છે. કારણદેહ, તેનો આનંદમયકોષ અને ગ્રાહ તેમાં અભિમાની. એ ગ્રાહને માટે જ સૃષ્ટિ તેથી તે બોક્તા. ગાયા સહિત ઇશ્વર અને અવિદ્યાસહિત ગ્રાહ, તે બ્રહ્માંડ અને પિંડના કર્તા બોક્તારૂપ કારણદેહ છે. તમઃપ્રધાના પ્રકૃતિમાં ઇશ્વરચાનથી પ્રેરણા થાય છે ને તેમાંથી પ્રથમ તો શબ્દ-વાય-રજ્જેશ સુષુપ્તિ સહિત આકાશ થાય છે. તેમાંથી વાયુ, તેમાંથી તેજ, તેમાંથી જલ અને તેમાંથી પૃથ્વી થાય છે. વાયુ પાંચ પ્રકારે વર્તે છે. હૃદય, ગુદા, નાભિ, ઠંઠ, સર્વાંગમાં રહી ગ્રાણી, અપાન, સમાન, ઉદાન, ધ્યાન કહેવાય છે.

પૃથ્વીપર્યંત પંચતત્ત્વ ઘટાં જ વાયુ-પંચ ગ્રાણીતમક-ઘટેલો હોય છે, એટલે બ્રહ્માંડનો ગ્રાણી ઉદભવે છે એ ગ્રાણીમયકોષ. પાંચ તત્ત્વમાં તમેશ પ્રધાન છે, પણ કંઈક સત્વાંશ તથા રજ્જેશ પણ છે, તેથી મત્વાંશને લીધે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય-ગ્રાહ, ત્વચ્છ, અક્ષિ, રસના, ગ્રાણી-આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી તત્ત્વની બનેલી જન્મે છે; અને રજ્જેશને લીધે એ જ પાંચતત્ત્વગ્રાહાન્વ પાંચ કર્મેન્દ્રિય-વાક્, પાણિ, પાદ, પાપુ, ઉપરચ જન્મે છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને અંતઃકરણ-જ્ઞાન પામવાનું આંતર ઉદ્રિય સાધન અંતઃકરણનો ધર્મ દ્વિધા છે. મન, બુદ્ધિ. મન બે પ્રકારે વર્તે છે; ચિત્ત અને આહંકાર. જેમ ગ્રાણી-ધર્મ તે ગ્રાણીમયકોષ એમ મનોધર્મ જેમાં પ્રધાન છે તે મનોમય-કોષ; અને બુદ્ધિ જેમાં પ્રધાન છે તે વિજ્ઞાનમયકોષ. બ્રહ્માંડનો સૂક્ષ્મ દેહ ૧૭ તત્ત્વનો બનેલો છે. પાંચ ગ્રાણી, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને મન તથા બુદ્ધિ. કારણદેહ તે આનંદમયકોષ, તેમ જ્ઞાન કર્મેન્દ્રિયરૂપ સૂક્ષ્મદેહ તે ગ્રાણીમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમયકોષ. સૂક્ષ્મદેહ લિંગદેહ પણ કહેવાય છે. બ્રહ્માંડના કારણ-દેહ સહિત ઇશ્વર, તે સૂક્ષ્મદેહગત દિવ્યપગર્ભ. મન એ તથામી કહે છે. તેમ દિવ્યપગર્ભને સૂત્રાત્મા કહે છે. '૫' ઘામાં રહેલો ગ્રાણી, જે વ્યક્તિનો કારણદેહ તથા અ.'

લિંગદેહમાં તૈજસ કહેવાયછે. આવી રીતે કારણદેહ તથા લિંગદેહ, બ્રહ્માંડના તેમ જ પિંડના ધડાયછે.

મુક્તનાં આકાશાદિ જે પચનત્વ તેનું પચીકરણ થઇ, એ પંચીકૃત-મૂતમાંથી રથૂલદેહ પેદા થાયછે. (જુઓ-પંચીકૃતશુ) લિંગાભિમાની હિરણ્યગર્ભ અથવા સૂત્રાત્મા તે, રથૂલદેહાભિમાની વૈશ્વનાર અથવા વિરાટ થાયછે, ને તૈજસ તે જીવ થાયછે. બ્રહ્માંડનો રથૂલદેહ તે વિરાટ, પિંડનો રથૂલદેહ તે જીવ. એક એક વસ્તુ તે જીવ, એનું નામ વ્યધિ એ બધી વ્યધિનો સમુદાય, વ્યક્તિમાત્રનો સરવાળો તે વિરાટ, એનું નામ સમધિ. રથૂલદેહ તે અગ્રમયદોષ છે. એક જ ચિત્ત જુદાં જુદાં નામ ઉપાધિવશાત લેછે. ઇન્દ્રિય, જીવ, કૂટસ્થ. ગ્રાહ્ય કલ્પો તે જ કૂટસ્થ. (જુઓ-ચિત્ત) કૂટસ્થ જીવભાવને પામેછે. ગ્રાહ્ય જ રથૂલાભિમાની જીવ બનેછે. લિંગદેહ સંહિત જે ગ્રાહ્ય કે કૂટસ્થ તે જીવ. અંત-કરણમાં ચિદાભાસ તે જીવ. ચિદાભાસ-અંત કરણ અને અંતકરણની વૃત્તિ વિષે સામાન્ય ચૈતન્ય બલનું પ્રતિબિંબરૂપ તે, ચૈતન્ય બલના લક્ષણથી રહિત હોય અને ચૈતન્યની પેઠે ભાસે તે. આમાસ એ જ. અ. સ. લિંગદેહ બદલાયા કરેછે, પણ કૂટસ્થ બદલાતો નથી. જી એ ભાવ જ મિથ્યા છે, જીવપણું છે જ નહિ, છતાં જીવપણું મમ ભાવ તો છે, ભારે તે સમજને યથાર્થ કરવી, જીવભાવથી છૂટ એટલું જીવને પોતાને જ કરવાનું છે.

કારણ વિના કાર્ય થતું નથી એ મહાવ્યાસિરૂપ નિયમ સર્વતઃ સિદ્ધાંત છે. એ જ નિયમે બધું પ્રવર્તેછે, જીવો અવસ્થાંતર પામેછે જન્મેછે, મરેછે, સુખી દુઃખી થાયછે, એનું જ નામ કર્મ. કર્મ એટલે કાર્ય કારણરૂપ નિયમોની સંગતિ, અને તે નિયમમાં અકરોડામ તે પણ કર્મ-કૃત. જેનું જેનું કર્મ તેની તેની ગતિ; જેવાં કારણો જે પેદા કરે તેવાં કાર્ય તે ભોગવે. કર્મ અનાદિ છે. કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે; સંચિત, આરબ્ધ, ક્રિયમાણ. જે અનાદિ કર્મશબ્દ તે સંચિત. તેમાંથી જેટલો વિભાજ કલ. આપના તત્ત્વર થયો છે ને

અમુક જીવને તે જીવરૂપે ઢાઢ દણે સ્થાપી રહ્યો છે એ પ્રારબ્ધ; એના મરણની સાથે જ દણ થાયજે. જીવ પોતે પ્રારબ્ધને અંધીન મધ જે કાંઈ કરે તે ક્રિયાભણુ. એ ક્રિયાભણુ પ્રારબ્ધ સાથે જ ભોગવાય તેટલું ભોગવાય અને બાકીનું મર્યાદિતમાં મળી પુનઃ પ્રારબ્ધરૂપે નવા જન્મ માટે તૈયાર થાય. આ તણે પ્રકરની કર્મ વ્યવસ્થાના ચક્રમાંથી ઢાઢ મુક્ત નથી. જીવનું કર્તવ્ય ક્રિયાભણુમાં સમાયછે. મરણ સમયે જે જ્યાંથી અટક્યું હોયછે ત્યાંથી જ પુનર્જન્મ પામ્યા પછી આરંભે છે અને કર્મ કરી સ્વપરાક્રમથી આગળ વધેછે. પુનર્જન્મ ન માનીએ તો કૃતનારા અકૃતાણ્યાગમ રૂપ અવ્યવસ્થા થાય, કર્મ વ્યવસ્થા ખોટી પડે, માટે પુરુષાર્થનો અવકાશ સ્પષ્ટ છે. કૃતપ્રયત્નાપેક્ષણુ વિદિત-પ્રતિપિદ્ધાવૈયર્થ્યાદિન્ય. । ધ. સ.

વસ્તુગતિ યથાર્થ સમજવી તે મોક્ષ. અધ્યાસ, જે મિથ્યા છે, તે બદલ છે, એ બદલનો ભંગ તે મોક્ષ. વસ્તુગતિ જ મોક્ષરૂપ છે, તેમાં જે બધું સમજાયછે તે ખોટું છે. મહાવાક્ય પ્રતિપાદિત બ્રહ્મકય જ્ઞાન એ જ મોક્ષ. જ્ઞાન થતાં જ તે જ્ઞાન અનુમાર જ્ઞાન થાય અને આચાર વિચાર બધું સિદ્ધ થઈ જાય, જ્ઞાન પામનાર તે જ્ઞાનરૂપ જ બની જાય, ત્યારે તે ખરું જ્ઞાન. અમુક છે એમ જાણવું તે પરોક્ષ જ્ઞાન, તે જે ■ તે રૂપે થઈ જવું એ અપરોક્ષજ્ઞાન. અપરોક્ષજ્ઞાન તે મોક્ષ. જ્ઞાનની ૭ ભૂમિકા છે, સાતમી ભૂમિકા તે જ કેવલ્યમોક્ષ. (જુઓ-ભૂમિકા) તે કદાપિ પ્રવૃત્તિના અભાવરૂપે હોય જ નહિ. મર્યાદા જ્ઞાનમાટે મરી પડવું એવી પ્રવૃત્તિ રાખવી એ જ પરમ ઉપદેશ છે. પ્રાકૃતિક ફેરફારો તો પ્રાગ્બધાધીન છે, તે થનારા થશે પણ જ્ઞાનનું અવગાહન કરતાં તો કદાપિ અટકવાનું નથી. પુષ્પાર્યોડતઃ શન્દાદિતિ યાદરાવણઃ । ધ. સ. (મુખ્યત્વે મિદ્ધાંતમાર ઉપરથી)

વૈખરી-અન્થો અન્થ સમજાવ એવી પ્રાકૃત લોકની લાગ. (જુઓ-ચાણી)

વૈગત્ય-મૂળ વાતથી જુદી જ વાતની સિદ્ધિ (જુઓ-તર્ક)

વૈરાગ્ય-(ગાગ) ઐહિક આમુખિમ જે જે વિષય છે તે મારે વસ છે,

અનિત્ય છે, કુઃખરૂપ છે ને હું નિત્ય આનંદરૂપ છું એવો નિશ્ચય.
 દષ્ટાનુશ્રવિકવિવૃણ્ણત્ય ઘટીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્। યો. સુ.
 વૈરાગ્ય-વૈરાગ્ય, બોધ અને ઉપરતિ એ પરસ્પર સહાયકારી છે, અને
 તેનાં હેતુ, સ્વરૂપ અને કાર્ય ભિન્નભિન્ન છે. હોપદષ્ટિ, ભોગ ત્યાગ અને
 ફરીથી ભોગોમાં અદીનતા એ વૈરાગ્યનાં હેતુ, સ્વરૂપ અને કાર્ય છે.
 શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન, તત્ત્વ અને મિથ્યાનું વિવેચન, અને ફરીથી
 મધિનો અનુદય એ ત્રણ અનુક્રમે બોધનાં હેતુ, સ્વરૂપ અને કાર્ય છે.
 યમાદિ, મનનો નિરોધ અને વ્યવહારનો મંક્ષય એ ત્રણ ઉપરતિનાં
 હેતુ, સ્વરૂપ અને કાર્ય છે.

વૈશેષિક-પ્રશ્નોના કણ્ઠાદ. જે અનેક વસ્તુમાં હોય અને જાને એક હોય
 તથા અનાદિ સિદ્ધ નિત્ય હોય તે સામાન્ય અંશ; જેનાથી કરીને
 સામાન્ય અંશે મળતાં છતાં પણ પદાર્થો સ્વતઃ સ્વત્વ પ્રાપ્ત કરેછે,
 એક એકથી જુદાં પડેછે તે વિશેષ. પદાર્થોના સામાન્ય અંશનો નિર્ણય
 કરી તત્ત્વજ્ઞાન શોધનાર તે વૈશેષિક.

વૈશ્વકેવ-પિતૃયજ્ઞ, દૈવયજ્ઞ અને જૂતયજ્ઞ ત્રણે જે એક વિધિમાં સમાય છે
 તે (જુઓ-મહાપરબ્રહ્મ)

વૈશ્વાનર-સ્થૂલ દેહાભિમાની વિરાટ. (જુઓ-વેદાંત)

વૈષ્ણવ-વિષમતા; કર્મ સિવાય ઇશ્વરને કર્તા માનવાથી થતો દોષ. (જુઓ-
 વેદાંત)

વૈશ્ણવ-પુષ્ટિમાર્ગ-પ્રવર્તક શ્રીવદ્ભક્ષાચાર્ય. પુષ્ટિમાર્ગને શુદ્ધાદ્વૈત
 પણ કહેછે. પ્રાચીન અદ્વૈતની પેઠે માયાવાદથી સૃષ્ટિનો નિર્વાહ પુષ્ટિમા-
 ર્ગીય અદ્વૈતમાં નથી. કેવળ ચિન્મય સદ્રૂપ બ્રહ્મમાં અચિન્મય અને
 અસદ્રૂપ માયા મંભવતી નથી. આમ હોવાથી વસ્તુતઃ શુદ્ધ બ્રહ્મ
 સ્વીકારવું જોઈએ. સત્ સિત્ આનંદ સ્વનંત્ર બ્રહ્મ સ્વતઃ સ્વીકા માટે
 સ્વેચ્છાથી ચોતાને જે આવિર્ભાવ તિરોભાવ પમાડી સૃષ્ટિ રચેછે.
 આમ તત્ત્વ વિચાર કરી વિષ્ણુને બ્રહ્મરૂપ ધારી તે અવતારોમાં પણ
 શ્રીકૃષ્ણાવતારને જ પરબ્રહ્મ રૂપે ભજેછે. એને જ પુરુષોત્તમ તેમજ

અક્ષરાનીત પણ કહેછે, ગોલોદવાસી ભગવાનની પાસે સખીભાવે પ્રેમરૂપમાં લીન થવું એજ મોક્ષ ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ ઇત્યાદિ પુરાણોને અને તેમાં જે ખાસ કરી રામપંચાખ્યાયીને માનેછે, અને શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાનું અનુકરણ પરમધર્મ સ્વીકારેછે. ભક્તિથી જ્ઞાનનો ઉદય થઈ પરિવ્રજેદ લાંબ થતાં સાયુજ્ય મળેડે. ભક્તિ ૯ પ્રકારની છે. શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વદન, દાસ્ય, સખ્ય, આત્મનિવેદન. એ ઉપરાંત દશમી-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ મોક્ષ સ્વરૂપે છે. ખાસસ્વરૂપની સવિશેષ પૂજા આચરેછે. મદિરામાં થતા પૂજાપ્રકાર-મગલા, શૃંગાર, ગ્વાલ, રાજભોગ, ઉત્થાપન, ભોગ, મેખા તથા રાપન છે.

વ્યતિરેક-વ્યાસિ-વ્યતિરેક-અભાવ-વ્યાવૃત્તિ. અ-વય-ભાવ-અનુવૃત્તિ.

વ્યભિચાર-કાર્ય કારણરૂપે જોડાયેલા ન હોવાપણુ તે. (ભુઓ-અનુભિતિ)

વ્યદિ-એક એક વસ્તુ તે જીવ, એનું નામ વ્યદિ (ભુઓ-વેદાંત)

વ્યસન-તન-મન-ક્રોધ-વિષય-ધન-રાજ્ય-સેવકવ્યસન.-૭

વ્યાકરણ-શબ્દ સિદ્ધિ આદિ વિષય. (ભુઓ-વેદાંગ)

વ્યાધિ-વાતપિત્તકૃમ્યજન્ય કરોડો વ્યાધિઓ-સ્થૂળ શરીરના. કામ ક્રોધ આદિ (પ્રાપ્ત થનાં), શાંતિ દાંતિ આદિ (પ્રાપ્ત ન થતાં) વ્યાધિઓ-સૂક્ષ્મશરીરના. આત્મા કારણમાં નાશ પામેલા જોયો પોતાને કે પરને જાણુનો નથી એ આગામિ દુઃખના બીજરૂપ વ્યાધિ-કારણ શરીરનો.

વ્યાપક-કાર્યકારણપરત્વે જોનો પ્રદેશ મોટો તે, કારણ. (ભુઓ-અનુભિતિ)

વ્યાધાત-મૂળ વાતથી વિરુદ્ધ માગીત થાય તે. (ભુઓ-તર્ક)

વ્યાસિ-ત્યારે સહચાર હોય અને વ્યભિચાર ન હોય ત્યારે કાર્યકારણનો સર્વતંત્ર મિદાંત થાય તે. યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્રામિરિતિ સાદ્ધર્મનિયમો વ્યાસિઃ । ત મં. (ભુઓ-અનુભિતિ)

યાધ્ય-કાર્યકારણ પરત્વે જોનો પ્રદેશ નાનો તે, કાર્ય. (ભુઓ-અનુભિતિ)

યાધ્યત્વાસિદ્ધ-ત્યારે કોઈ હેતુ સાધ્ય માધ્યમાં અન્યની મદદ લેતો હોય, એટલે તે હેતુ ઉપાધિવાળો હોય ત્યારે વ્યાધ્યત્વાસિદ્ધ હેતુભાસ.

ઉપાધિકે હેતુર્વાપ્યત્વાસિદ્ધઃ । ત મં (ભુઓ-હેતુવાદકાસ)

વ્યાસસૂત્ર-બ્રહ્મસૂત્ર, વેદાંતસૂત્ર. (બ્રુઓ-બ્રહ્મસૂત્ર, વેદાંત)

વ્યાહતિ-શૂર, શુવર, સ્વર:-૩. વ્યાહતિ, ગાયત્રીની પહેલાં બે
વ્યાહતિની પહેલાં ૭૬ ઉચ્ચારવામાં આવે છે.

બ્યોમ-આકાશ-મહાકાશ-બહાર બીનર એકરસ વ્યાપક આકાશ
સ્વરૂપ. મેધાકાશ-વાળને જે અવકાશ આકાશ દે છે, અને મે
જલમાં આકાશનું જે પ્રતિબિંબ તે બને. જલાકાશ-જલથી ભરે
ધડામાં નક્ત્રાદિ સહિત આકાશનું પ્રતિબિંબ અને ઘટાકાશ બને. ઘ
ટાકાશ-જલથી ભરેલા ધડાને આકાશ જેટલો અવકાશ દે તે. ં
ઘટાકાશ, મહાકાશ, જલાકાશ અને મેધાકાશ છે; તેમ કૂટમ્બ, બ્ર
હ્મ અને હૃદય છે.

બ્યોમાદિના ગુણુ-આકાશનો શબ્દ; વાયુના શબ્દ, સ્પર્શ, તેજ
શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, જલના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, પૃથ્વીના શબ્
દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ.

શક્તિ-દ્વિપાશક્તિ (પ્રાણમય), હૃદયશક્તિ (મનોમય), જ્ઞાનશક્તિ
(વિજ્ઞાનમય):-૩.

શક્યાર્થ-કોઈપણ પદનો સાક્ષાત્ મુખ્ય અર્થ તે. (બ્રુઓ-શાબ્દ)

શંકરાર્થ-શ્રીશંકરાચાર્યને વેદાંતદર્શન ઉપર આમલ છે. તેણે પ્રસ્થા
ત્રયનાં બાળ્ય કર્યા છે તેણે જે તત્ત્વદર્શન કરાવ્યું છે તે અપ્રતિ
છે, ને તેમાં જ તેની પૂજ્યતા, આચાર્યપાત્ર, બ્રહ્મપણું સમાર્ય
છે. તે જગદ્ગુરુ કહેવાય છે. એમના સ્થાપેલા ચાર મંદિર છે, તે આં
પણ પ્રસિદ્ધ છે, કુંજેરીમાં, કાશ્મીરમાં, બદરિકાશ્રમમાં અને દ્વારકામાં
એમનામાંથી જ પરપરાએ ઉતરેલા મંત્રાસી દશનામી સંન્યાસ
કહેવાય છે. શંકરના ગુરુગોવિંદપાદ, અને શંકરના ચાર મુખ્ય શિષ્ય
પદ્મનાભ, સુરેશ્વર, હસ્તામલ અને ત્રોટક.

શબ્દબ્રહ્મ-શબ્દ મહિત સહિત ઉચ્ચ બ્રહ્મ (બ્રુઓ-વેદાંત)

શબ્દશક્તિમહાલુહિતુ-વ્યાકરણ, ઉપમાન, કોશ, આસનાકપ, બદ્ધબધ્ધકાર
વાક્યગોષ, વિવરણ, સિદ્ધપદની મંત્રાધિ -૮

શમાદિ-રામ, દમ, ઉપરામ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, સમાધાન:-૧. (ભુઓ-સાધન)
 શાબ્દ-(વૈશેષિક) શબ્દથી થયેલું જ્ઞાન તે શાબ્દ. યથાર્થ બોલનાર પુરુષ
 આત્મ કહેવાય. આત્મવાક્ય તે શબ્દ ને શબ્દથી થયેલું જ્ઞાન શાબ્દ.
 જે શબ્દનો અમુક અર્થરૂપ સંકેત કરેલો હોય તેને પદ કહેછે, ને તે
 સંકેતિક અર્થવાચક શબ્દ ધર્મને શક્તિ કહેછે. પદ ૨ પ્રકારનાં છે;
 મુખ્ય અને લાક્ષણિક. કોઈ પદનો સાક્ષાત્ અર્થ તે મુખ્યાર્થ અથવા
 શક્યાર્થ; અને શક્યાર્થ સાથે સંબધ રાખનાર અર્થ તે લક્ષ્યાર્થ.
 શક્યાર્થ કે લક્ષ્યાર્થ યુક્ત પદનો સમૂહ તે વાક્ય. વાક્યનો અર્થ
 બરાબર થવા ત્રણ વાતની અપેક્ષા છે. આકાંક્ષા, યોગ્યતા,
 સન્નિધિ. આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સન્નિધિ ત્રણથી પદ સમૂહરૂપ
 વાક્યનો અર્થ થઈ શાબ્દ જ્ઞાન થાયછે. વેદ વચનોરૂપી તેમ જ ખ્રીસ્ત
 સર્વ શાબ્દજ્ઞાનના ત્રણ વિભાગ છે. વિધિ, નિષેધ, અર્થવાદ.

શારીરિકસૂત્ર-બ્રહ્મસૂત્ર, વેદાંતસૂત્ર. (ભુઓ-બ્રહ્મસૂત્ર, વેદાંત)

શિક્ષા-ઉચ્ચાર શુદ્ધિ આદિ વિષય. (ભુઓ-વેદાંગ)

શુભેચ્છા-જ્ઞાનની પ્રથમ ભૂમિકા, મોક્ષમાટે ઇચ્છા થવી તે. (ભુઓ-ભૂમિકા)

શ્રદ્ધા-પોતે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે તે યથાર્થ છે, એમ પોતાની ઉપર
 તેમ જ શુરુ શાસ્ત્રાદિ ઉપર શ્રદ્ધા તે. (ભુઓ-સાધન)

શ્રવણ-શાસ્ત્રો વાંચીને કે શુરુ પાસેથી સાંભળીને અલ્પ કરવા તે. (ભુઓ-
 ભૂમિકા)

ષડ્દર્શન-ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, પૂર્વ-ધર્મભીમાંસા, ઉત્તર-બ્રહ્મ-
 ભીમાંસા.

ષોડશોપચાર-દેવાદિની પૂજા કરવાના ૧૬ ઉપચાર. આવાહન, આસન,
 પાદ, અર્ધ, આયમન, સ્નાન, વસ્ત્ર, ઉપવીત, મંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ,
 નિવેદ, નમસ્કાર, પ્રદક્ષિણા અને વિસર્જન.

સંશય-પરસ્પર ને વિરૂદ્ધ નાના પ્રકારના ધર્મયુક્ત જ્ઞાન નિશ્ચયરહિત જ્ઞાન
 (ભુઓ-બુદ્ધિ)

સંસર્ગાભાવ-કોઈ ક્ષણે અમુક પદાર્થ ન હોય તે. (ભુઓ-અભાવ)

સંસાર-સાતા, ઘાન, રોગ, ભોક્તા, ભોગ્ય, ભોગ; દર્તા, કરણ, ક્રિયાન્દ
 સંસ્કાર-એ ૧૬ છે, મનુ ૧૨ વર્ણવે છે ગર્ભાધાન, યુસપન, સીમન્તો-
 વ્રયન, બલિ, જાતકર્મ, નામકરણ, નિષ્ક્રમણ, અતપ્રાશન,
 ચૌલ, ઉપનયન, (અહ્યવર્ચાદિચારપ્રત), સમાવર્તન, વિગ્રહ
 સંહિતા-મગ્ધે ગાંધિ આદિ મહિત લખેલા હોય તે. પદપ્રકૃતિ:સંહિતાનિરુક્ત.
 સંચિત-અનાદિ કર્મમહ. (જુઓ-વેદાંત)

સત્-મત્, ઇશ્વર, બ્રહ્મ.

સત્તા-પરસામાન્ય. (જુઓ-સામાન્ય)

સત્વપ્રધાના-રજોગુણથી પ્રવૃત્ત થયેલી પ્રકૃતિને પરિણમવાનું બેમાંનું
 એક રૂપ (જુઓ-વેદાંત)

સત્પ્રતિપક્ષ-એક પ્રકારનો હેતુલાસ. જેને પ્રતિપક્ષી છે એવો હેતુ.
 (જુઓ-હેતુલાસ)

સત્પાદિનાવિકાર-વૈરાગ્ય, ક્ષાતિ, ઔદાર્ય ઇત્યાદિ સત્વના; કામ, ક્રોધ,
 લોભ, યત્ન આદિ રજોના; આગ્રહ, ભ્રાંતિ, તદ્મા આદિ તમોના.

સત્વાપત્તિ-પુરુષને સ્વરૂપજ્ઞાન-પ્રેરનાના રૂપનો યોગ થઈ થતી સત્વપ્રાપ્તિ.
 (જુઓ-યોગશાસ્ત્ર)

સનિધિ-પદને સાથે જ બોલવા રૂપ તે. પદાનામવિલમ્બેનોચારણ સનિધિ ।
 ત. સં. (જુઓ-શાબ્દ)

સંન્યાસ-કુટીયક, બ્રહ્મક, હમ, પરમહંસ:-૪.

સપક્ષ-જે જે વસ્તુમાં સાધવાની વસ્તુનો નિશ્ચય થઈ ચૂકેલો હોય તે
 સર્વ. (જુઓ-અનુભૂતિ).

સમાજ-સાધારણ અન્ન-મર્તાન્ન; હૃતપ્રહૃતરૂપ કે દર્શપૌર્ણમાસ યાગ-
 દેવાન; દુગ્ધ-પૃષ્ઠ, મન, વાણી, ગ્રાણ-ઈશ્વરજ્ઞાન-૭

સમાવરણ-અજ્ઞાન, આવરણ, વિક્ષેપ, પરોક્ષજ્ઞાન, અપરોક્ષજ્ઞાન, શોક-
 નાશ, નિરુદ્ધ તૃપ્તિ:-૭

સમવાય-(વૈશેષિક) કદાચ બે પદાર્થને, જેમકે તંતુ અને પટને, દ્રવ્ય અને
 િને કદાપિ જુદાં ન પડી શકે એવે રૂપે સ્થાપનાર; તે એક જ

છે. શુણ્ય અને શુણી, જાતિ અને વ્યક્તિ, અવયવ અને અવયવી, નિત્યદ્રવ્ય અને વિશેષ, ક્રિયા અને ક્રિયાવાન એ પાંચ પ્રકારના અધુત-સિદ્ધયોગ, તે બધામાં સમવાયમાત્રનો સમાવેશ છે.

સમવાયી-ઉપાદાન કરણ- (ભુઓ-કારણ)

સર્મષ્ટિ-બધી વ્યક્તિનો સમુદાય. (ભુઓ-વેદાંત)

સમાધાન-મનનું ચિત્ત ચલુ અને આનંદનો ઉદય થવો. (ભુઓ-સાધન)

સમાધિ-(યોગ) ચિત્તવૃત્તિનો કેવળ નિરોધ કરવો તે યોગ, તે સમાધિ.

સમાધિ એ પ્રકારની છે. સૌપ્રધાત, અર્મપ્રધાત. કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આશય એટલાનો નાશ થાય એવો વૃત્તિનિરોધ તે યોગ. કલેશ પાંચ પ્રકારના છે. અવિદ્યા-અનિત્ય તથા અશુચિ અને દુઃખરૂપ વસ્તુઓને, નિત્ય શુચિ તથા સુખરૂપ માનવી. અસ્થિમતા-દૃષ્ટા સાક્ષી-રૂપ અકર્તા જે પુરૂષ છે, તેણે જે જે દર્શન થાય તેને પોતારૂપ માની અહતા ધરવી. રાગ. દ્વેષ. અભિનિવેશ-ઓમ વિષય અને આ શરીરનો વિયોગ ન થાય એવી આસક્તિ. કર્મ-સાસ્ત્રોક્ત ન્યોતિશોમ ઇત્યાદિ માર્ગ, કે અલહાદ્યાદિ નકારા તે. વિપાક-કર્મનું ફલ. આશય-કરેલાં કર્મનાં મંત્રકાર જે ફલ આપતાં સુધી ચિત્તમાં રહે છે તે.

કલેશાદિનો નાશ કરનાર ચિત્તવૃત્તિનિરોધ પ્રાપ્ત કરવા સાર જે અંતરાય ઠહા છે તે દૂર કરી અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય માધવા. 'અભ્યાસ વગેરે મયાર્થ બની આવે તેને માટે પ્રથમ ક્રિયાયોગ ઠહેલો છે. તપ, સ્વાધ્યાય, ઇન્દ્રિયપ્રશિધાન એ ક્રિયાયોગનું લક્ષણ છે. કૃત્ય આંદ્રાવણુ આદિ પ્રતાયરણુથી શરીરને દમનું તે તપ. પ્રણવ ગાયત્રી ઇત્યાદિ મંત્રોનો મયાર્થ રીતે જપ તે સ્વાધ્યાય. શારીરિક માનસિક ઇત્યાદિ ક્રિયામાત્રનું ફલની અપેક્ષા તથા કેવળ ઇન્દ્રિયરૂપણુ તે ઇન્દ્રિયપ્રશિધાન. આ પ્રમાણે ક્રિયાયોગથી મર્વયા યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે અર્ધાંગયોગ કરવાનો છે. અનિચ્છાસનપ્રાણાયમપ્રત્યાહારધારનાન્યાસસમાપ્ત્યોષ્ટાવં-ગતિ. યો. સ્ત્ર. એ આઠ અંગ-યમ, નિયમ, આસન, માણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ અર્ધિમા, મત્ય, અસ્તેય, અહમ્યર્થ

અને અપરિગ્રહ એ યમ. શાય, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપ્રણિધાન એ નિયમ. આ દસ વાત સિદ્ધ થતાં આસનનો વિચાર કરવાનો છે. નિરુપદ્ર-વવાળા શાંત અને પ્રસન્ન સ્થળમાં રહી આસન સાધવું. આસન-જેનાથી ચિત્તની ચિંતરતા સહજમાં બની રહે તે. પદ્મ, ભદ્ર, વીર, સ્વસ્તિક, દૃઢ, સોપાન્ય, પર્વક, ક્રૌંચ, નિપુલ્ન, સમસંસ્થાન એ દસ મુખ્ય પ્રાચીન યથોમાં છે, એના જ વિચારથી આધુનિક ૮૪ યથાં છે.

યમ નિયમ આસનથી જ્યારે આચાર વિચાર ખાનપાન સ્થિતિ બરાબર નિયમાય ત્યારે પ્રાણાયામ કરવા માંડવાનું છે. પ્રાણાયામ સુધી જે સાધન ઢાંચાં છે તે બહિર્રંગ એટલે બાહ્ય, શરીરને નિયમ-વાધી સધાય તેવાં છે. હવે અંતરંગ સાધન એટલે શરીર સાથે ચિત્તને પણ નિયમવાનાં સાધન ઢાંચાં છે. વિષયમાત્રથી ઇન્દ્રિયોને પાછી હાવી ચિત્તમાં જ સમાવી દેવી તે પ્રતિકૂલ આહરણુરૂપી પ્રત્યાહાર. એકાદ ચક્રમાં, કોઇ બાહ્ય પદાર્થ ઉપર કે કલ્પિત ભગવત્સ્વરૂપમાં ચિત્તને સ્થિર બાંધી દેવું તે ધારણા. જેની ધારણા કરી હોય તેનાજ સ્વરૂપનો પ્રવાહ માત્ર ચિત્તમાં વહે ને બીજો વિસદરા પ્રત્યય જ ન ઉઠે-ચિત્ત પોતે તન્મય થઇ, ધારેલી અક્ષિતમય થઇ જાય, પોતે નિર્મલ થઇ જાય તે-ધ્યાન. આ પ્રમાણે નિરતર અભ્યાસક્રમે કરીને ક્લેશાદિ નાશ થતાં સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. સમાધિ-સારીરીતે સમાધાન, વૃત્તિનિરોધ; કેવળ ચિન્મય ભાવમાં સ્થિર થવું. મોહમય કુઃખનો અભાવ, આનંદનો ઉદય થયો. તત્તેવાર્થમાત્રનિર્માસં સ્વરૂપશબ્દમિવ સમાધિ. । ચો. સ.

જ્યારે સૂક્ષ્મ તરવોને લઇ ભાવના સ્થિર થવા માંડે ત્યારે સવિતર્ક-સમાધિ; જ્યારે સૂક્ષ્મતરવોને લઇ સ્થિરતા થાય ત્યારે-વિચારસમાધિ; જ્યારે રજ્જતમોયુક્ત ચિત્તમાત્રની ભાવનાથી સ્થિરતા બને ત્યારે આનંદસમાધિ અને જ્યારે રજ્જતમોનો પરાજય થઇ કેવળ સત્ત્વરૂપે પુરુષદષ્ટિમાં સ્થિતિ થઇ જાય, ત્યારે અસ્થિતતાસમાધિ. આ ચારે પ્રકાર સંપ્રજ્ઞાન સમાધિના છે. છેવટની જે સત્ત્વચક્ષિ તે સદ્ધિતનો નિરોધ થઇ જાય, ને કેવલ્ય-ચિન્મયતા પ્રાપ્ત થાય તે અસંપ્રજ્ઞાત

સમાધિ સંપ્રસાદને સવિકલ્પ અને અસંપ્રસાદને નિર્વિકલ્પ સમાધિ
પણ કહેછે

સમાવર્તન-શુભની રમ લાઇને શુભને મતોપીને વેગ પાછા ફરવાનો મસ્કાર,
(જુઓ-સન્કાર)

સંપત્તિ-દૈવી, આશુરી-૨

સર્વતંત્ર-જે સિદ્ધાંત બધા તત્ત્વ એવે વિચારગ્રાસ્ત્રને માન્ય હોય તે
(જુઓ-સિદ્ધાંત)

સવિકલ્પમમાધિ-સપ્રસાદ મમાધિ (જુઓ-સમાધિ)

સહચાર-કાર્યકારમુરુપ અન્યો-૨ સંગવ (જુઓ-અનુભૂતિ)

સાંખ્ય-તત્ત્વને મખ્યાથી-મારી રીતે ખ્યાપન કરવાથી નિર્ણય કરનાર દર્શન
સાધન-(વેદાંત) તે આ છે વિરાગ, વિવેક, શમાદિસંપત્તિ, મુમુ-

ક્ષુતા સંગારના નામરૂપાત્મક પદાર્થની નિઃશ્ચિન્તા અનુભવી તેમા
બધાતુ નહિ, ઇંદ્રસ્વર્ગાદિપરતને તુરંત બાજુથી એવી મનની ઉઘ્ર
સમાનતા-વિરાગ લય-નિદ્રાદિ આજમ, નિદ્રોપ-ચિત્તની ચચગતા,
કથાય-વિષયોમા રમ લાગવો અને ઝસાઝવાદ-વિષયભોગ એ
ચારથી મુક્ત થતુ તે જ પદ્મસિંગ વિવેક-નિત્યાનિત્ય મન્ય
અમત્યનો વિવેક શમ-બાલક્રિયને નિષમમા મળી કમ-વૃત્તિરૂપ
જાનને અતર્મુખ કરી દેતુ વૃત્તિમાત્રને બાલત્વ પામતી અટકારી
અતર્મુખ કરી, પ્રત્યન્દષ્ટિ, ઉપરામ-જગારે બાલ તથા આત્મ
બને ઉદ્ધિ શાત થાય ને કામના માત્ર ટળી એકરૂપતા થવા માટે તે
તિતિક્ષા-મુખદુષ્કર જે જે દુહબાનના તે મિથ્યા છે એમ ધ્યાર્થ
મમજ પ્રાગ્બંધનશાત્ પ્રાપ્ત થતા કર્ત્ત વર્ત્તમાથી પાછા ન હરી
નિષ્કામ વહી શાંતિથી પ્રવર્તતુ તે, શ્રદ્ધા-પોતે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે
તે ધ્યાર્થ છે એમ પોતા ઉપર તથા ગુરુ શાસ્ત્રાદિ ઉપર શ્રદ્ધા,
સમાધાન-મનનું નિવાતસ્થાનમાની દીપજ્યોતિની પેડે રિચ થતુ અને
આત્મનો ઉદા થવો તે એ શમાદિ સંપત્તિ છે મુમુક્ષુતા-મોક્ષની
દરજાથી જ્ઞાન માટે તીવ્ર ઉલ્લોમ અવાનો પ્રજ્ઞાજિજ્ઞાસા । શમદનારૂપન

સ્યાત્તથાપિ તુ તદ્વિષેસ્તદગતયા તેયમવદ્યાનુષ્ટેયત્વાત । બ્રહ્મસૂત્ર.
 સાધારણ-અનૈકાંતિક હેત્વાભાસનો એક પ્રકાર. (ભુઓ-હેત્વાભાસ)
 સાધ્ય-પદ્યવિષે જે સાધવાનું-તે. (ભુઓ-અનુમિતિ)

સામાન્ય-(વૈશેષિક) પર, અપર-૨. પરસામાન્યને સત્તા કહેછે. દ્રવ્ય,
 ગુણ અને કર્મ એ ત્રણ પદ્યાર્થોને વિશે દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ એવો
 સામાન્ય અંશ રહેલો છે, કેમકે એ ત્રણે અનેક છે, માટે સત્તાશય
 પરસામાન્ય એ ત્રણમા જ છે. એથી ઉત્તરતા પ્રકારનું સામાન્ય
 તે અપરસામાન્ય.

સામાન્યાધિકરણ-જેના લોકમા પ્રવૃત્તિ થવાનાં કારણ ભિન્નભિન્ન હોય
 તથા જેઓ ભિન્ન અર્થના વાચક હોય એવા શબ્દોનો તાત્પર્યવડે
 એક અર્થને વિષે જે સંમધ તે.

સિદ્ધાંત-(ન્યાય) યથાર્થ જ્ઞાનરૂપે કરી મેળવ્યાદિ રહિત નિશ્ચય તે ચાર
 પ્રકારના છે. સર્વતંત્ર, અતિતંત્ર, અધિકરણ, અવ્યુપગમ.

સિદ્ધિ-અણિમા, મહિમા લધિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકાશ્ય, વશિત્વ,
 ધરાત્વ-૮

સીમન્તોન્નયન-એથે છદ્દે કે આક્રમે માસે ગંભીરણી તેમ જ ગર્ભાની
 શુદ્ધિ તથા રક્ષા માટે કરવામાં આવતો મરકાર. (ભુઓ-સંસ્કાર)
 સુષુમ્ણા-જમણી ડામી અને નાસિકામાથી પ્રાણનું વહેવું તે. (ભુઓ-
 પ્રાણાયામ)

સૂક્ષ્મદેહ-લિંગ શરીર. (ભુઓ-વેદાંત)

સૂત્ર-નાનું હુંકું પણ શુરુ અર્થવાળું વાક્ય; જે સ્મરણમાં રાખવાને ઉપ-
 યોગમાં આવેછે.

સૂત્રગ્રંથ-સૂત્રનો ગ્રંથ. શ્રૌતસૂત્ર અથવા કૃત્યસૂત્ર-અને સ્માર્તસૂત્ર અથવા
 ગૃહ્યસૂત્ર. વાસ્તવિક રીતે સ્માર્ત સૂત્રોનાં જ બે વિભાગ છે. ૧.
 ગૃહ્યસૂત્ર. ૨. ધર્મસૂત્ર. જ્ઞાનને હિંદુશાસ્ત્ર ઉપનિષદોનાં પણ બ્રહ્મસૂત્ર
 અથવા ઉત્તરમીમાંસાસૂત્ર થયાં છે.

સિદ્ધિરવ્યગર્ભ. (ભુઓ-વેદાંત)

મૂનાદોષ-પ્રાગ્જિયો, ચૂલો, ઘંટી, આવરણી અને પાણીવાસણ એ પાંચ સૂત્રાસ્થાતે ચત્તા પાંચ દોષ. પંચસૂત્રા ગૃહસ્થસ્ય ચુલ્લી વેવણ્યુપસ્કર। કઢની ચૌદકુંભચ વૃષ્યતે ચાતુર્ વાહન। મનુ. (જુઓ-મહાપરશ)

સૃષ્ટિદૃષ્ટિવાદ-સિદ્ધ સૃષ્ટિ સત્ય છે ને સમજાતી નથી છતાં બાધકારક નથી, પણ માનસિક સૃષ્ટિ જે સમજાયછે તે બિંધ્યા બાધકર્તા છે, એ વાદ. (જુઓ-વેદાંત)

સ્વરૂપ- (જુદ) રૂપ, વેદના, મંત્રા, સંસ્કાર, વિદ્યાન:-પ

સ્વરૂપાસિદ્ધ-ન્યારે હેતુનું સ્વરૂપ જ ખોટું હોય ત્યારે ચત્તા હેત્વાભાસ. (જુઓ-હેત્વાભાસ)

સ્વાધ્યાય-પ્રજ્ઞાવ ગાયત્રી મંત્ર ઇત્યાદિનો યથાર્થ રીતે જપ. (જુઓ-સમાધિ)

સ્વાર્થાનુભૂતિ-આપણે અનુભવથી વ્યાપ્તિ ધક્તા આવીએ તે. (જુઓ-અનુભૂતિ)

હૃદયોગ-મૂર્ધ અને ચક્રનો યોગ-પ્રાણાયામનો વિસ્તાર. (જુઓ-યોગ)

હેતુ-જે હકીકત વચમાં રાખી સિદ્ધાંત થાય તે, સાધન. (જુઓ-અનુભૂતિ)

હેત્વાભાસ-(ન્યાય) જેથી સાધવાની વાત સધાતી ન હોય એવો હેતુ તકરારમાં વાપરી લીધો હોય તે. (વૈશેષિક) હેતુથી કરીને સાધ્ય તથા પક્ષના મંબંધનો નિશ્ચય, વ્યાપ્તિ પરામર્શ અને તેથી થતી અનુભૂતિ દ્વારા બનેછે. હેતુ શુભ હોય તો અનુભૂતિ યથાર્થ થાય, અશુભ હોય તો અયથાર્થ થાય, જે અશુભ હેતુ હોય છતાં શુભ તરીકે વપરાય ગયો હોય તે હેત્વાભાસ; એટલે હેતુ જેવો જણાનાર પણ ખરો નહિ, એવા હેતુથી વ્યાપ્તિ પરામર્શ કે અનુભૂતિ ત્રણમાંના એક અંગને બાધ આવેકે એવું બતાવવું તે. હેત્વાભાસ પાંચ પ્રકારના છે. અનૈકાંતિક, વિરુદ્ધ, સાપ્રતિપક્ષ, અસિદ્ધ, બાધિત. સબ્યલિચાર તે અનૈકાંતિક. એ ત્રણ છે. સાધારણ, અસાધારણ, અતુપસંહારી. અસિદ્ધ ત્રણ પ્રકારના છે. આત્રયાસિદ્ધ, સ્વરૂપાસિદ્ધ, વ્યાખ્ય-ત્વાસિદ્ધ. (જુઓ-અનુભૂતિ)

· વિદ્યારીકૃત પુસ્તકો ·

ભગવદ્ગીતા પંચમી-પૃષ્ઠ ૬૨૫...	...	...	૧
ગીતાપ્રખ્યાંજલિ	...	...	૦
ભગવદ્ગીતા મળ તથા વૃત્તવિહારિ ભાષાંતર...	...	...	૦
૧૦ પ્રતનો...	...	...	૧
ભગવદ્ગીતા મળ	...	...	૦
૨૦ પ્રતનો...	...	...	૧
ભગવદ્ગીતા વૃત્તવિહારિ ભાષાંતર...	...	...	૦
૨૦ પ્રતનો...	...	...	૧
ગીતાગીતાપ્રખ્યાંજલિ	...	...	૦

આત્મોન્નતિ	...	...	૦
મેધકૃત સમલોકી ભાષાંતર માન, ટપાલ માથે	...	...	૦
ભાગવતપ્રખ્યાંજલિ	...	...	૦
ત્રેમલકાશ્વભક્તિ	...	...	૦
વીરસૂ દીગ સાથે	...	...	૦
રાષ્ટ્રીય ગીતો...	...	...	૦
અમને વખવાથી મળશે-	...	...	૦

જયંતિલાલ બહિચરલાલ

ખી. એ. એલ એચ. ખી. વ